
ЛЮБОМИР ДМИТЕРКО

4

ЛЮБОМИР ДМИТЕРКО

Твори
в чотирьох
томах

ЛЮБОМИР ДМИТЕРКО

4

Новели

Останні кілометри

Крізь дні і ночі

Розлука

Романи

У2
Д53

Четвертый том составили новеллы и романы «Последние километры», «Сквозь дни и ночи» и «Разлука». В них писатель рассказывает о военных и трудовых буднях советских людей.

Д $\frac{70303-072}{M205(04)-82}$ передплатне. 4702590200

© Видавництво «Дніпро», 1982 р.

Новели

БЕРІЗКА

Ми стояли на березі Волги, в районі розбитої залізниці, на зруйнованому степовому полустанку. Широка ріка, відбиваючи в собі кучеряві весняні хмари, темні смуги диму, спалахи багатоденного запеклого бою, обмивала невисокий крутий берег. Тут в чагарник степового переліска вросли білі стіни полустанка із зяючими пробоїнами від снарядів.

Вздовж полотна залізниці, якою ще торік котились дзвінкі колеса поїздів, росли струнки білорікі берізки. Деякі з них були тепер зламані снарядами, мінами та авіабомбами. Розтрощені стовбури гострим кіллям стирчали вгору. Не знаю чому, але навіть у нас, кому довелось вже всього бачити й зазнати на війні, ці берези будили в серці якийсь потаємний жаль.

Особливо безпорадний вигляд мала одна молода ще берізка, крона якої здіймалась над кучугурою жужелиці й глини коло глибокої воронки від півтопної бомби. Бомба не встигла спалити її, вона засипала берізку землею і жужелицею, якою вкритий був насип залізниці. Це врятувало дерево від раптової смерті, але прирекло на смерть повільну. Жужелиця міцно стисла струнку, в білій панчішці, ногу берізки, її віти не наливалися соками й не п'янили запахом бруньок, хоч був тоді квітень. Берізка ще не загинула, вона ще чинила опір, але видно було, що сили поволі покидають її.

Бої йшли на вулицях великого приволзького міста. Вдень над містом стояв дим, вночі — заграва. Ми, кореспонденти фронтової газети, їздили туди щодня по оперативний матеріал. Для цього треба було з полустанка вискочити на шосе, над яким шугали прокляті «месериніти», в'їхати в місто з півдня, проскочити квартали, обстрілювані ворожою артилерією та мінометами, пройти попід стінами вулиці та перебігти подвір'я, куди досягали черги німецьких кулеметів, а далі вже або повзти на животах, або, нахилившись, пройти темні підземелля, по

розбитих сходах зійти на горище — залежно від того, який підрозділ був потрібен.

Повернувшись з одного такого відрядження, я помітив, що біля бідолашної берізки стались чималі зміни. Жужелиця довкола її стовбура була трохи розрита й вогка від води. Узлісся вже стояло зелене від численних кущів, що починають зеленіти, тільки-но розтане сніг.

Хтось вигукнув моє ім'я. Обернувшись, я побачив кореспондента Нестора Журбу, прозваного в редакції Нестором-літописцем. Справді, він більше виправдував це назвисько, ніж своє законне прізвище. Літописцем його можна було назвати тому, що писав Журба швидко й багато і не тільки до фронтової газети, але й до центральних. Та найбільше своїм назвиськом він завдячував тому, що від першого дня війни вів детальний щоденник, справді схожий на літопис. А своє справжнє прізвище Нестор ніяк не виправдував: зажуреним я його ніколи не бачив. Він любив життя, про смерть не думав, на все дивився веселими очима юного, та вже бувало солдата.

Нестор ішов з лопатою й відром. Ішов повагом, вихлястою ходою, трохи подаючися корпусом вперед, як ходять футболісти. Нестор грав перед війною за харківський «Локомотив».

— Не знав я, що ти тут, — сказав він, підійшовши до мене. — Шкода! Я взяв би ще одне відро...

Глянувши на мене так, ніби ми бачились п'ять хвилин тому (а насправді він повернувся з переднього краю вчора, а я сьогодні, і не бачилися ми близько двох тижнів), Нестор додав:

— Це нічого. На тобі лопату, копай, а я носитиму воду.

І раніше, ніж я встиг йому відповісти, він кинув мені до ніг рискаль, а сам подався з відерцем до ріки.

Копати було неможливо — жужелиця злежалась і перетворилася на суцільний твердий шар. Лопата бряжчала, тупилась, а до ґрунту було ще з добрий метр. Я плюнув і кинув рискаль.

— Працюй, працюй! — гукав Нестор, поспішаючи від берега. Він ішов обережно, щоб не розхлюпати воду.

— Та навіщо вона тобі здалася? — я вилаявся від широкого серця. — Це ж справді казна-що! Не мала баба клопоту, то купила поросля!..

Нестор схопив заступ і почав копати сам. Він навіть

не розсердився на мене і повів себе так, наче йому незручно за мою нетямучість і лінощі. А я, справді відчувши себе ніяково, став його переконувати. Я казав, що нерозумно рятувати одне дерево, коли щодня гинуть сотні людей, що краще відпочити після важкої поїздки, щоб бути готовим виконати нове завдання, і навів ще чимало переконливих аргументів. Та Нестор бив заступом, байдужий до моїх слів, і, здавалось, перестав помічати, що я взагалі стою тут.

Минув тиждень, а може, й два. Нестор уперто працював коло своєї берізки: Ми кепкували з нього, дражнили, та даремно. Це не було ні примхою, ні дивацтвом: він справді любив природу, якимось особливо ставився до неї. Кожен з нас у дні фронтового затишшя міг узяти рушницю й піти між переліски на зайців або стріляти на озимині перепелиць. Та горе було такому мисливцеві, якщо він потрапляв на очі Несторові. Вилає, зганьбить, зіпсує насолоду від полювання й смак до впольованого. Так було і з цим деревцем. Берізка зовні нічим не змінилась, нам вона здавалася навіть пропащою, а Несторова праця марною. Лише Нестор запевняв, що він чує, як у берізці починають бродити соки...

Була у Нестора тиха та вірна любов — маленька, соромлива Ніна Баяджієва, родом з далекої Башкирії; була вона складачкою в татарському випуску фронтової газети. Ніна кохала Нестора, але хотіла, щоб про це ніхто не знав, і наївно вірила, що це можливо. Та її ніжна, на перший погляд мало примітна врода вабила багатьох, а тому про її роман дізналися спочатку менш щасливі, ніж Нестор, суперники, потім Нініні подруги, а незабаром і весь склад редакції. Є жіноча врода, що нагадує маленьку квітку незабудку, яку подекуди звать у нас «люби мене». На перший погляд вона непомітна. Але, коли пильно придивишся до неї, побачиш безліч милих тонів і деталей, які ваблять тебе і наче справді гукають: «Не забудь мене! Не забудь ніколи!»

Отака була Ніна. В 22 роки вона мала вигляд 16-літньої і полонила своєю безпосередністю, щирим і чистим серцем. Її не можна було образити. Такого злочину не подарували б нікому.

Нестор ставився до Ніни з ніжним почуттям, намагаючись полегшити їй труднощі фронтового життя. Швидко взаємини між ними склалися так, що ми всі чекали їх одруження.

Як і слід було сподіватись, незабаром ми побачили дві постаті біля берізки. Ніна у вільний від роботи час допомагала Несторові розгортати жужелицю й носити воду. Берізка ж, як і раніш, стояла немов у півсні.

...Війна є війна... Незабаром нас усіх спіткало велике горе. Нестор уже кілька днів був у палаючому місті, і ось прийшла звістка про його смерть. Він мучився півтори години після поранення, потім затих і помер. Редактор скликав колектив редакції й сумно сказав:

— Ну ось, товариші... Літописця нашого більше нема.

Ми були військові і звикли до втрат. Доля товариша завтра могла спіткати кожного з нас. Та смерть Нестора ми переживали глибоко й боляче. Надто вже райдужним і веселим було його життя, щоб так несподівано й жорстоко обірватись.

Тіло Нестора привезли сонячного весняного дня на важкому грузовику, борти якого оповиті були червоною китайкою та чорними стрічками. На оксамитових подушечках лежали бойові ордени й медалі.

Поховали Нестора на гарнізонному кладовищі. Поклали на могилу вінки, сказали останне «прощай» і ще раз відчули, що літописця нашого більше нема. Несторів щоденник скінчився недописаною сторінкою.

Ніна трималась надзвичайно мужньо. Тільки тоді, коли груддя сухої глинистої землі глухо вдарило об труну, вона впала, знепритомнівши. Краще б їй було плакати в цей страшний день: сльози пом'якшують біль.

Кілька днів Ніна лежала хвора. Потім вона вийшла з бліндажа хисткою, непевною ногою. А ще через день я побачив її під Несторовою берізкою. Вона вперто розгортала жужелицю й поливала землю водою та сльозами.

Несміливо підійшов я до берізки. Зі мною прийшло ще кілька товаришів. Ми почали завзято розкидати жужелицю, очистили навколо берізки широке коло. Потім мовчки носили воду, й коріння напівмертвого дерева жадібно вбирало цілющу вологу.

А незабаром всі пережили тиху, скромну радість: Несторова берізка розпустила ніжне блідо-зелене листя.

Коли розпочався наступ і ми покидали полустанок, кожен з нас взяв по листочку з Несторової берези на вічну пам'ять про дорогого друга. Згадалася дитяча гра «в зелене». Ми сказали Ніні Баяджієвій:

— Де б не зустрілися з тобою, Ніно, якщо будемо живі, ми спитаємо тебе, а ти спитаєш нас про зелений листочок з берізки. Ніхто з нас не загубить його, він буде нашим амулетом. Якщо ти зустрінеш гідного друга, який покохає тебе, а ти покохаєш його,— не ховайся з цим листочком. Ти покажи його тому, кого обере твоє серце. Якщо він збагне глибину пережитого нами, він гідний тебе.

БІЛЯ АРХОНСЬКИХ ХУТОРІВ

Бій закінчився на світанку, і третій батальйон вивели в тил на відпочинок. Поняття тилу було тут, власне кажучи, умовним: вибалок, де відпочивав батальйон, лежав на відстані лише одного кілометра від переднього краю. Навіть другий ешелон оборони стояв позаду вибалка, на висотках біля Архонських хуторів.

І все ж таки тут було порівняно спокійно: можна принаймні поголитися, вчасно дістати гарячу їжу, помитись у діжці з теплою водою, що стояла в ямі, виритій на дні балки.

Йшла друга осінь війни. Передній край фронту на цій ділянці оборони лівим флангом торкався скелястих узбіч Казбеку і кривулястою лінією йшов на північ, повз Владикавказ, Ардон, Архонські хутори, а там — через Терек, поміж Моздоком і Грозним, поки не зникав десь у калмицьких степах.

Вибалок, у якому відпочивав батальйон після важкого, майже двотижневого бою, являв собою кам'янисте дно висохлої підгірської річки. Схил вибалка був пологий і майже непомітно переходив у столочене війною кукурудзяне поле, де розташувався другий ешелон оборони. Через поле пролягла розбита, обстрілювана ворожими гарматами й мінометами дорога до напівспалених Архонських хуторів. На хуторах був медсанбат, перемінний пункт боеприпасів, а довкола, в бліндажах,— командний пункт бригади.

«Месершміти» чатували над переднім краєм, над дорогою до хуторів, хуторами і далі — там, куди вже не сягало око фронтовика, але часто линули його думки та мрії,— над шляхами й дорогами, що вели до рідних, за-

повітних місць. Звідти, з глибини країни, чекали тут листів, за два-три кілометри під ворожим вогнем ходили по свіжу газету, брошуру, новину.

Лейтенант Іван Голуб читав бійцям свого взводу про операції в Північній Африці. Повільно, через силу вимовляючи складні географічні назви, він намагався уявити собі характер і масштаб далеких подій, читав, як йому здавалось, образно, з почуттям, з сильними наголосами в тих місцях, де вважав за потрібне наголошувати. Читав з натиском, як читають недосвідчені актори, але і його, й аудиторію, що розмістилася на зів'ялій осінній траві, таке читання цілком задовольняло. Воно нагадувало їм той напівзабутий світ, де є театральні зали, яскраво освітлені сцени і де можна почути приємний тембр акторського голосу.

Адже зрештою суть полягала не в якихось незрозумілих назвах африканських міст і рік, а в спогадах і мріях, збуджених читанням.

Молодий шофер Васо, чорнявий і загорілий навіть узимку, бачив перед собою гомінкий Тбілісі, високу Давидову гору, бурхливі хвилі Кури. Інші переносились думками по той бік фронту, куди з шелестінням летіли у них над головою снаряди корпусних батарей. Війна була якраз на перевалі, відступ закінчився, фронт стояв на місці. Про те, що діялося за лінією фронту, знали тоді ще дуже мало.

Читання обірвав голосний дівочий плач, який долинув несподівано й так само несподівано стих, мов сухе перекотиполс, раптово зірвавшись з місця, майнуло перед очима й зникло на тлі рудої, осінньої землі. За хвилину плач виник знову. Забринів, мов обірвана струна, і перейшов у монотонне схлипування. Тоді всі вони — Голуб, Васо, старшина роти Мальований і рядовий Бобров, увесь невеличкий гурток бойових друзів — помітили невисоку на зріст чорняву дівчину, що йшла по вибалку то схлипуючи, то знов ридаючи, коли жаль особливо гостро підступав їй до серця.

На дівчині була зелена суконна пілотка, двобортна шинель і акуратні чобітки. Вона загорнулась у плащ-палатку, яка звисала майже до самої землі, і схожа була на молоду птицю з перебитими крилами.

— Що трапилось, красуне? Чого плачеш? — спитав Голуб дівчину й відчув, як від погляду її великих зажурених очей у нього похололо в грудях.

Дівчина відповіла не йому, а всім, бо те ж саме запитання бачила в їхніх поглядах:

— Значить, треба, коли плачу. Дурно я плакати не стала б. Читайте собі.

І пішла далі, загортаючись у свій брезентовий плащ, то схлипуючи, то ридаючи...

Та читання, що так несподівано обірвалося, не цікавило вже ні Голуба, ні його слухачів. Вони довго стежили за дівчиною, поки не зникла вона в одному з дальніх бліндажів.

— У розвідроту пішла,— з сумом сказав Голуб. Він оглянув присутніх, наче шукав співчуття.

— Гарна яка,— замріяно вимовив Васо.— Душа в неї хороша.

Це були, звичайно, мрії. Дівчину не встигли навіть розгледіти як слід, а не тільки пізнати її душу. Але й сама дівчина була для них наче мрія, що невідомо звідки з'явилась тут, де за сто метрів вибухали ворожі міни, де був гуркіт, холод і недоля війни. І вони відчували, що вона хороша, мусить бути хороша.

— Піді-но розвідай,— більше поглядом, ніж словами, сказав Голуб. Васо мовчки підвівся й пішов.

Вони чекали його, думаючи кожен про своє. Месери окреслили коло і перейшли в піке, слід було сховатись у бліндажі, але ніхто не поворухнувся. Зенітки відкрили вогонь, і білі димки розривів повисли в прозорому осінньому небі. Під крилами «месершмітів» блиснули вогни-ки: то кулемети літаків почали випльовувати свої смертоносні черги. Кулі вдарили по кущах терну в сусідньому чагарнику, вихором промчали по столоченій кукурудзі й зникли за пагорбком.

— Нуль цілих і дуля десятих,— пожартував старшина Мальований, підсумовуючи обстріл.

Увечері Голуб уважно слухав розповідь Васо. Дівчину звали Ніною, вона з Армавіра. Відступила з рідного міста разом з Червоною Армією, була в розвідроті телефоністкою. Сьогодні випадково зустріла знайому армавірську жінку, яка вибралась з міста на третій день перебування там німців. Жінка бачила, як есесівці повісили на балконі райвиконкому кількох виявлених радянських активістів, у тому числі Ніниних батька й матір. Будинок райвиконкому підпалили, і трупи довго висіли, охоплені полум'ям, доки не впали на пожарище разом із обгорілим балконом.

Це була одна з тих сумних історій, які розповідали щоденно, від яких болем проймало серце. Ніна знову виникла перед очима лейтенанта, йому боляче було, що він нічим не може їй допомогти.

У бліндажі тьмяно блимала окопна площка, на зім'ятім околоті спали бійці, — на війні сон особливо дорогий, його бережеш і ціниш. Часом бліндаж струшувався од вибухів, із стелі, обшитої сосновими дошками, падали грудки сухої землі — противник «намацував» бригаду. Обстріл німці вели обережно, заощаджуючи боеприпаси, які доводилося возити на Волгу й Підкавказзя через тридев'ять земель. Тому хлопці спали спокійно.

Іван Голуб прокинувся серед ночі:

— Давай закуримо, Васо...

Але Васо не відзивався. Тільки Мальований раптом підвівся, протер очі і вмить, так-таки сидячи, заснув. Видно, звичка давалася взнаки: старшина звик спати, сидячи в кабіні грузовика, на якому ночами об'їжджав бригадні та корпусні тили. Голуб скрутив цигарку, обережно, щоб не турбувати товаришів, підповз до площки й прикурив. Зробив глибоку затажку, та це не допомогло. Полежав ще кілька хвилин і зрозумів, що вже не заснути йому з його гарячими думами.

Він вийшов з бліндажа. Ніч була темна, на обрії паляхкотіли заграви. Зійшов на високий західний схил вибалка, в якому були вириті бліндажі. Дев'ятсот метрів сухої кукурудзяної ниви відділяло його від передової лінії.

— Киньте цигарку, — порадив йому вартовий, — у них снайпери тут недалечко.

Голуб кинув і розтопав цигарку, з цікавістю поглянув уперед, туди, де вели перестрілку кулемети. Він уперше бачив фронт з віддалі дев'ятисот метрів не як учасник бою, а як глядач.

Повільно, ніби роздумуючи, злітали вгору ракети — червоні, зелені, білі. Вони жили кілька секунд, але життя їх було красиве, значне, сповнене якогось загадкового змісту. Трасуючі кулі прорізували темряву яскравими пунктирними лініями вздовж, впоперек, ліворуч, праворуч.

Це було схоже на організований, точно обдуманий фейєрверк. Літаки скидали підвішені на парашутах «ліхтарі»; і на якийсь час їхнє червонясте світло поборювало

темінь. Довкола все гуло й клекотіло, як у велетенському казані.

Голуб по звуку пізнавав калібр зброї, відрізняв наші кулемети від ворожих, без помилки міг сказати, який підрозділ веде вогонь. Сполохи бою виривали з об'ємів ночі то шматок грозового небосхилу, то частину осетинського села з високою тополею та двоповерховим будинком школи, де в противника був артилерійський спостережний пункт, то клаптик нічійної землі — соковитого зеленого поля, яке лежало між нашою і німецькою передовими лініями. Це був якийсь примхливий вибрик природи — лани довкола були сухі, столочені, зв'ялені осінню й спалені війною, тільки оцей клаптик земної поверхні, який розділяв дві ворожі армії, являв собою м'який килим по-весняному зеленої та свіжої трави. Він так запам'ятався кожному воїнові, що й тепер, крізь непроглядну нічну темінь, Голуб ясно бачив його.

Молодого лейтенанта вивела з бліндажа й привела на схил балки надія побачити дівчину.

Спочатку він сподівався випадково зустріти її, потім став шукати. Ніби ненароком, пішов у напрямі розвідроти та взводу зв'язку, туди, де мала бути Ніна. Він певен був, що вона не спить після тяжкої звістки.

Голуб минув зенітників, мінометників, саперів. Вартові окликами зупиняли його, він механічно вимовляв пароль, спотикався об пні зламаних дерев та рівчакки ходів сполучення, поки врешті не опинився там, куди прямував.

Відблиск ракети вихопив з ночі постать Ніни, яка стояла, зіпершись ліктями на звалену дику грушу. Груша підбита була снарядом і лягла набік, на густу гіллясту крону.

Голуб підійшов і мовчки став біля дівчини. Він не знав з чого почати, вона вдала, що не помічає його. Та він відчував, що її сполохане око зірко стежить за ним.

— Я сьогодні бачив, як ти плакала, — нарешті спромігся заговорити Голуб. — Мені шкода тебе.

— Спасибі, — відповіла дівчина тихо й насмішкувато. — Всі бачили, як я плакала. Дуже жаль, що так сталося.

Вона, очевидно, вважала, що негарно було давати волю почуттям, що сльози зганьбили її як бійця. Ніна не знала, які дороги були ті сльози для всіх, хто бачив їх у той день, для всіх, кому вона здалася сестрою, нареченою, дочкою. Вона картала себе за те, що прилюдно

виявила жіночу слабість, готова була зло й докучливо знущатися з цього настирливого юнака з його наївним співчуттям. Та в цю мить вогневий вибух освітив далекий небосхил, за яким Ніна в уяві побачила зруйнований Армавір, палаючий будинок, трупи на балконі. Вона впала грудьми на грушу і в німії знеможі обняла її.

— Не треба,— заспокоював Голуб.— Не треба, Ніночко.

Він не знаходив більше потрібних слів і стояв з виразом ніяковості і співчуття, як стоять біля ліжка хворого.

— Допоможіть мені повернутися в бліндаж,— попросила нарешті Ніна.

— Що ж, ходімо,— відповів Голуб і взяв її за руку. Він помітив, що йти їй важко, що вона якось особливо старанно обгортає плащ-палаткою свій стан.

По дорозі він розповідав їй про свій батальйон, про бої, про нескладне солдатське життя. Він хотів сказати їй, що помститься за її горе, за смерть батьків, але йому стало незручно, наче такі речі самі собою розуміються й говорити про них не слід.

Наступного дня до бригади приїхала кінопересувка, увечері мали демонструвати новий фільм. Голуб не мав сумніву, що Ніна буде на кіносеансі.

Кіно влаштували в чагарнику, у великому наметі, вживши потрібних заходів для маскування. На щастя, звечора почало хмаритись, хмари були низькі, волохаті, й це перешкоджало ворогові спостерігати. Людей зібралось багато, але Ніна не прийшла.

Це зіпсувало Голубові настрої. Незважаючи на бурхливий регіт, що раз у раз вибухав у наметі, він ніяк не міг зосередитись, збагнути суть фільму, його зміст. У фільмі показували війну, фронт, німецьких солдатів, бої. Та йому здавалося, що така війна могла статися хіба що сто років тому, а гітлерівці були дурні й полохливі, зовсім не ті, які по вісім разів на день атакували його взвод. Голуб охоче вийшов би, щоб пошукати Ніну, але вийти не можна було — люди щільно тулились один до одного. Він розстебнув спочатку ватяник, потім комір гімнастерки, піт краплинами стікав з русявого чуба по щоках, за пазуху. Та в картині були й цікаві, справді смішні місця, і він потроху злився з усією масою глядачів...

Сеанс нарешті закінчився. Голуб гукнув Васо, і вони разом вийшли з намету. Вечір зустрів їх темрявою і

дощем. Дощ був густий, землю вже встигло розмити, під ногами налило калюжі. Йшли мовчки, присвічуючи ліхтариками, раз у раз відповідаючи на оклики вартових.

— Послухай, Васо,— обізвався нарешті Голуб.— Знайди Ніну. Знайди і дізнайся, що з нею.

— Ніна хвора,— відповів Васо.

— Хвора? — з тривогою запитав Голуб.— Що з нею?

— Та все через те ж саме. Потривожила її ця новина, а вона ж — на останньому місяці. От і недобре їй.

Голуб не зразу зрозумів:

— Як — на останньому місяці? Що ти хочеш сказати?

— Вагітна,— спокійно відповів Васо.— Вона ще з Армавіра пішла вагітною. Чоловік з партизанами в гори подався, а вона відступила з армією.

Все було послідовно й логічно. Більше питати не було про що. Серце лейтенанта Голуба обірвалося й упало кудись у безодню. Все згадалось одразу: й неприродна повільність рухів, і важка хода, й постійне загортання в плащ-палатку.

— Стій, хто йде? — крикнув вартовий мінометної батареї.

— Свої,— відповів Васо.

— Пропуск?

— «Курок».

І вони йшли далі по слизькій грязюці.

В бліндажі, лежачи на прілій соломі, Голуб відчував, наче втратив щось дороге, про що мріяв і чого домагався все своє життя.

Вдень Васо намовив його піти до Ніни. Дощ лив безперестанку, хмари запнули вершину Казбеку, сповзали на узгір'я, стелились по полю. В бліндажі було затишно, тепло й привітно. Подруга Ніни, ефрейтор Анна Ключева, з млявим, блідим обличчям, зварила в казанку чай. Васо збігав до старшини Мальованого й приніс цукру, масла, сухарів. Знайшли білу пахучу редьку, яка росла тут, у полі, і яку бійці жартома звали «архонським сиром». Чай вийшов на славу.

Ніна звернулася до Голуба:

— Якщо мені за ніч не покращає, завтра я хочу їхати в медсанбат. Він в Архонських хуторах. Допоможете?

Останнє слово вона вимовила з такою довірою, що Голубові стало раптом приємно й радісно:

— Охоче. Я ж все одно зараз вільний.

— Мені дадуть підводу, але я хотіла б, щоб зі мною був хтось свій... Анна зайнята, а з вами мені буде спокійно...

— Це чудово,— встряв у розмову Васо,— але не треба ніякої підводи. Мій віліс завжди напоготові.

— Ми одвеземо вас. Не турбуйтеся...

Так просиділи вони мало не до самого вечора.

Почуття втрати, а може, й затаєних ревнощів поволі покидало Голуба, поступаючись місцем іншому — чистому почуттю інтимної дружби.

Та не вдень, а ще тієї ж ночі довелося везти Ніну. Їй ставало щораз гірше, видно було, що наближаються пологи. Анна Ключева повернулася з завдання пізно вночі, до краю стомлена: їй довелося з'єднувати розриви телефонної лінії під кулеметним вогнем ворога. Робота вимагала напруження м'язів і нервів, і тепер Анну валило з ніг. Але все-таки вона помітила, що з Ніною негаразд, і телефоном викликала Васо. З ним прийшов і Голуб.

Ніну посадили у віліс, накрили шинелею і плащ-палаткою. Дощ лив уже цілу добу, грузовики і бронетранспортери розмісили грязь, а їхати доводилось без фар. Дорога була добре пристріляна німцями — наша оборона стояла тут уже третій місяць. Вдень німці по одній машині не стали б стріляти, шкодуючи боєприпасів, а вночі, помітивши світло фар, могли подумати, що посувається колона, й відкрити вогонь. Їхати без фар було неможливо: ні Васо, ні Голуб, що сидів поруч, не бачили нічого. Можна було звалитися у канаву, в протитанковий рив або, збившись з дороги, потрапити на одне з запасних мінних полів, поставлених нашими саперами.

Ніна стогнала, стогін був глибокий, придушений і свідчив про великий біль. Віліс буксував, ревів. Васо включив задній міст, машина пішла трохи рівніше й упевненіше, але темрява була така, що раз у раз доводилось зупинятись, щоб перевірити дорогу. Дощ перейшов у мжичку: густі осінні хмари зовсім сповзли з гірських вершин і лягли тут, на підгір'ї.

Від'їхали ще, мабуть, на кілометр від переднього краю, і відблиски ракет, пригашені густою мжичкою, вже не досягали їх. Ніна раптом скрикнула — видно, біль переміг її волю і вирвався з міцно зціплених зубів. Крізь гуркіт мотора Голуб скоріш інстинктом, ніж слухом, вловив її слова:

— Швидше, швидше!..

Тільки такий шофер, як Васо, міг вести машину в цю ніч по цій дорозі. Він немилосердно газував, натискував стартер, як тільки стихав мотор, вміло маневрував між калюжами та вирвами. Голуб знав ці якості тбіліського шофера й завжди звирявся на нього.

— Виручай, Васо, виручай, друже! — підбадьорював він хлопця.

І Васо робив чудеса. Маленький, зграбний віліс танцював у його руках, не швидко, але впевнено просуваючись уперед.

Раптом вони відчували сильний удар, мотор затих, і соковита солдатська лайка почулась біля самої машини.

— Куди вас несе, чорти, п'яні, чи що? Я ж вам гукав, гукав, та хіба вас зупиниш!

— Не лайтесь, дядьку, за мотором не чути було, що ви гукали.

Васо відповідав солдатові й одночасно, вискочивши з машини і присвічуючи ліхтариком, вияснив, що сталося.

Трапилась проста річ. Вони всього на кілька метрів відхилились від дороги, якраз на лінії другого ешелону оборони, й передніми колесами в'їхали в окопчик обслуги протитанкової рушниці.

Голуб пояснював петеерівцям, як це сталося, сказав їм, що збилися з дороги, що везуть поранену. Правду сказати про Ніну не хотів; боявся, що бійці можуть подумати про неї щось недобре й цим образити її.

А Васо вже відкрив капот і при світлі ліхтарика оглядав мотор.

— Погане діло,— сказав він нарешті.— Залило свічі, та й карбюратор не в порядку.

— Що ж буде? — з тривогою спитав Голуб.

Голос Васо звучав глухо й наче присоромлено:

— Доведеться чекати ранку.

Ніна мовчала, навіть не ворушилась, і Голуб злякався її спокою. Підійшов ближче:

— Ніночко, як тобі?

Присвітив ліхтариком і побачив сплотніле обличчя, бліді, покусані від болю губи. Говорити їй було трудно, вона благала його очима.

І Голуб зважився:

— От що, Васо. Ти залишайся тут, постарайся якнайшвидше завести мотор і вискочити з окопчика. Покличеш

бійців, вони тобі допоможуть. Як тільки вискочиш, доганяй нас, а ми пішли.

І раніш, ніж Васо встиг щось відповісти, Голуб скинув з Ніни плащ-палатку, шинель, зняв свій ватяник і загорнув ним дівчину. Потім обережно взяв її на руки й пішов по дорозі до Архонських хуторів, до яких залишилося не більше кілометра.

Ніна обвила його шию руками й довірливо притулилась до нього. Спочатку він ніс її без особливого напруження, тільки ногам було важко, — дорога слизька й нерівна. Та згодом почали набрякати м'язи на руках, затерпла спина. Піт, змішуючись з краплинами дощу, стікав за комір. Низько над головою гули мотори літаків — то наші У-2 і в цю жахливу негоду йшли на завдання. Здавалося, вже от-от почне світати.

Голуб ішов, переборюючи виснагу і втому, як іде людина, знаючи, що мусить іти вперед.

Він болів її болем і жив надією, так само як і вона, відчував, що нове життя, яке постане з цього болю й страждання, буде найкращою винагородою їм обом. У-2 скидали вантаж за два кілометри звідси, вогневі стовпи здіймались над траншеями противника, земля хиталася й стогнала, а на далекому небосхилі зароджувався ранок.

Йти ставало дедалі важче, але Голуб соромився своєї втоми. Він згадав, як на Дону маленька жилага санітарка пронесла його, контуженого міною, добрих півтора кілометра на спині під вогнем ворога. А він тримав в обіймах молоду матір, що за кілька годин народить немовля. І здалось йому на мить, що не по розбитій дорозі, а по м'якому зеленому полю йде він, перед очима ненависного ворога, який жахається матері з немовлям, як свого впроду. Б'ють по них ворожі кулемети, рвуться з хрипким пошвиством міни, націлюються снайпери. Та все даремно, все обминає їх. Життя не можна вбити ні жорстокістю, ні вогнем, ні металом.

Пізнє осіннє сонце вставало за Архонськими хуторами, й бліде проміння його впало на землю, спалену, перекопану вирвами, зриту окопами. Голуб побачив перші будівлі хуторів і соснову з червоним хрестом дошку — дороговказ до медсанбату.

ДІВЧИНА З ОРЛЯНКИ

У вересні 1941 року мене прикомандирували до гаубичного артилерійського полку, що займав оборону на лівому березі Дніпра, проти Дніпропетровська. Німці вже частково форсували Дніпро, вклинившись у нашу оборону вздовж берега річки Самари. Відтоді багато води сплило і в Дніпрі, і в Самарі, але пригадуються події тих днів так виразно, наче було це вчора.

Там, в артполку, я познайомився з високим руським Віктором Скарульським, студентом Херсонського педінституту, молодим поетом, хоч це своє покликання він всіляко приховував од товаришів. Тільки мені він зважився прочитати свої, не позбавлені хисту, ліричні вірші, і на ґрунті спільних мрій про поезію ми з ним зблизилися і подружили.

Та це було на війні, а війна з блискавичною швидкістю переміщає людей.

До штабу полку прийшов наказ відкомандирувати нас з Віктором на фронтові курси політпрацівників. Саме прибула в полк машина польової пошти, і ми мали всього чверть години на те, щоб зібратись і попрощатися з товаришами.

І ось ми вже лежали на соломі, в кузові машини, який стрибав під нами, як полудрабок селянського воза. Над нами було погідне небо з сухозліткою скупих передвечірніх променів,— сонце вже хилилось до обр'ю. Білі нитки бабиного літа легким мереживом з'являлись перед очима і зникали.

Раптом шофер круто загальмував, і полуторка стала. Нас зупинили дві дівчини, які йшли по дорозі, певно, здалека. Потім виявилось, що дівчата йшли з району, з фармацевтичних курсів, до великого села Орлянки, що лежало на нашому шляху. Про це вони розповіли нам уже в машині. Одна з дівчат була висока, сухорлява, років двадцяти двох, з сумними сірими очима. Вона була мовчазна, лише привітно та вдячно всміхалась нам. Її молодша подруга не мала, певно, й сімнадцяти. Якби не війна, її ще можна було б вважати за підлітка. Місяці війни зробили дівчину зосередженою і ніби дорослішою, ніж була насправді. Та це не зменшувало ні її юності, ні дивовижної степової краси, яка вражала й полонила з першого погляду.

Ми почали розпитувати дівчат про курси, про їхнє село, але чомусь не спитали, як їх звати. Мабуть, врода молодшої так вплинула на нас, що ми боялись виявити надмірну й нетактовну фамільярність. На жаль, до Орлянки було всього кілька кілометрів, і ми швидко в'їхали в село.

Я з захопленням дивився на молодшу дівчину. Її врода нагадувала степове чисте озерце, в якому відбивалося далеке сонячне небо, біла заблуда хмаринка, буйне цвітіння ромену й горицвіту понад самою водою. Степ... Тільки розлогий, безмежний степ з його барвами й теплом міг викохати таку красу.

Так, я з захопленням дивився на дівчину, але був ще далекий од того стану, коли людина забуває про елементарну люб'язність, розгублюється, ніяковіє і мовчить. Саме так почував себе мій друг — молодий поет. Віктор відразу закохався в дівчину. Та я йому не суддя: в таку дівчину варто було закохатись.

Грузовик виїхав на широкий майдан села, і старша з дівчат постукала в дашок кабіни. Машина стала.

— Може, заночуєте в нашому селі? — спитала молодша ніби навмисне, щоб ще більше роз'ятрити рани в наших серцях.

Я глянув на небо. Сонце було ще над обрієм. Шофер і представник польової пошти протестували проти передчасної ночівлі: вони їздили тут щодня, і в них були вже сталі, перевірені маршрути. Нам довелося підкоритись. Недарма ж бо говориться: на чийм возі сидиш, того й пісню співай!

Коли машина рушила з місця, ми з Віктором, певне, мали дуже нещасний вигляд, бо раптом наша чарівниця побігла за нами й, вийнявши з кишені маленьку, мережану про краях хустинку, кинула її в кузов машини. Щось гукнула, та ми не почули її слів. Вони загубилися в гуркоті мотора, хмара густої куряви заслонила від нас дівчат, вкритий цупким споришем майдан, спалену громом тополю і тихі закутки степової Орлянки.

У нас був такий настрій, наче ми втратили щось безмежно дороге. Віктор схопив ту мережану хусточку, затис у руці й довго лежав мовчки, в глибокій задумі.

— Треба було заночувати тут, — сказав я. — Та ми могли б запізнитись на курси.

— Нічого, — відповів Віктор. — Я знайду її... Я все одно її знайду.

Ми проїхали два села, тоді заночували. Згодом нам довелося проїхати сотні сіл, сотні разів ночувати там, де застане солдата ніч. Я деколи згадував дівчину з Орлянки, Віктор постійно марив про неї. Потім війна розлучила нас з Віктором.

Якось ми йшли через канал Манич у Сальських степах. Повз нас промчав санітарний поїзд. Мені здалося, що в одному тамбурі стояла молоденька вродлива медсестра, дуже схожа на дівчину з Орлянки, нашу випадкову супутницю. А може, то й справді була вона.

Після Манича була Кубань, далі Терек і Волга, аж поки ми знову прийшли до дніпрових байраків і круч. Та назад я йшов Слобожанщиною і Поліссям, далеко від розлогого степу, села Орлянки й річки Самари. Правду кажучи, я вже було й забув про ту далеку степову зустріч.

У третій декаді грудня 1943 року стояла м'яка, як на цю пору, погода. Тривала відлига утруднювала в районі Брусилова просування на Коростишів і Житомир. Машини з боеприпасами та пальним застрягали в грязюці і відставали від танків. А план командування саме в тому й полягав, щоб не посуватись на Житомир по шосе, добре «осідланому» фашистами, а спіраллю оповивати та перетинати його. Потрібна була блискавична маневреність.

Я працював у фронтовій газеті і в ті дні виїхав до однієї з танкових частин. Частина була нова, її недавно перекинули на наш фронт. Щоб зібрати матеріал, я подався просто в батальйон, який уже перерізував шосе в районі Кочерова, й вискочив на дорогу, що йшла до села Вільня. Западала ніч. З найбільшою швидкістю танки мчали в село. Німці протидіяли батареям вогнем з сусіднього лісу. Та батальйон прорвався і, коли вже зовсім стемніло, наблизився до Вільні. Село взяли, і батальйон став тут на ніч. Просуватись далі без піхоти не можна: ворог міг повернутись на пройдені нами місця й розгромити наші тили.

Комбата, капітана Савченка, я знайшов у хаті край села. Він сидів при каганці над картою і чекав парторга батальйону, який поїхав на командний пункт бригади. У комбата були почервонілі, з припухлими повіками очі — від безсоння та нервового напруження останніх днів. Становище батальйону було нелегке. Якщо німці зорієнтуються в обстановці, вони протягом ночі можуть замкнути довкола села кільце, а вранці знищити нас.

Проти нашого батальйону стояла есесівська танкова дивізія.

Ось тут і звела мене доля з напівзабутим другом Віктором Скарульським.

Віктор був у цьому батальйоні парторгом. Він повернувся опівночі і приніс добрі вісті. На підтримку нам ішла ціла мотострілецька бригада, яка перебувала досі в другому ешелоні наступу. Вона буде тут на світанку.

Комбат почастивав нас вечерею. Наспів збитий з соснових дощок стіл був завалений оперативними картами, польовими сумками, трофейною зброєю, консервними коробками, протигазами. Крім стола, в кімнаті був невеличкий ослін, на якому сидів комбат, і дві довгі лави вздовж стін. У кутку на соломі спало три зв'язкові від рот. У сусідній кімнаті вже немолодий зв'язковий хрипким голосом викликав «Сонце» й «Венеру». Ми з Віктором сиділи край столу на лаві і, як водиться в таких випадках, згадували минуле.

Перше запитання, з яким він звернувся до мене, було про Орлянку: чи не був я в тих місцях після визволення, чи не бачив тієї дівчини.

— Все одно,— твердо додав він.— Якщо я буду живий, я її таки знайду.

Протягом усієї ночі німецька артилерія обстрілювала село. Термітні снаряди підпалили кілька хат, полум'я було мішенню для німців. На південній околиці села, на ділянці третьої роти, німці покинули бронетранспортер. Коли до нього підійшли два бійці, там виявилась ворожа засідка. Зав'язалась перестрілка, бійців поранило. Німці не підпускали нас забрати поранених товаришів. Віктор пішов туди вияснити, що діється, навести порядок. По дорозі він потрапив під огневий наліт німецької артилерії, його тяжко поранило, і медицина вже не мала шансів урятувати його.

Поранений розумів це. Перемагаючи біль, він тихим голосом покликав мене:

— Там... у польовій сумці...— я ледве чув його глухі слова.— Візьми, бережи... Прощай!.. Прощайте!

На царині села, під кущем ліщини, вранці поховали молодого поета, парторга батальйону. Я знайшов його польову сумку, витяг з неї грубий зошит з записами та знайому мережану хусточку і вирішив зберігати її як пам'ять про друга, про нашу молодість, про мрії... Так і мандрувала зі мною ця хусточка щось із півтора року.

Одного квітневого ранку ми побачили перед собою Берлін. Він лежав за бранденбурзьким лісовим масивом, за кільцем автострад, за каналами, озерами та парниковими господарствами, повитий хмарами диму. Його безугавно штурмували, бомбили та прочісували на бриючому польоті наші штурмовики, бомбардувальники й винищувачі. До його передмість долітали снаряди корпусних гаубиць. За два дні гаубиці займали вогневі позиції вже в самому Берліні, на південному березі каналу Тельтов. А саме поле бою було в Вільмерсдорфі, в центрі Берліна. Велетенські вогнища пожирали цілі квартали розбитих, схожих на театральну декорацію кам'яниць. У тому пеклі вогню, металу й крові з боєм просувались наші танкісти й автоматники.

Нахилившись, попід стінами будинків, я подався в передовий загін танкової бригади — у підрозділ капітана Івашкіна, який вів бої в авангарді наступу. Правда, танків лишилось у нього небагато. Чимало «коробок» горіло від підступних фаустпатронів. Та Івашкін і його герої вгризалися все далі й далі в центр Берліна.

Сам Івашкін ішов посеред палаючої вулиці між двома танками, які нещадно били з гармат і кулеметів. В руках у нього був тільки трофейний парабелум. Поруч нього йшла з санітарною сумкою через плече дівчина у військовому. Обоє вони були в стані найвищого збудження, в обпалених шинелях, чорні від диму, сажі й знемоги, давно переступивши грань можливого для людини. Поривання вперед — це було єдине, що вони усвідомлювали, чим жили. Вони йшли до мети, і здавалося, що полум'я поступається їм з дороги, що кулі обминають їх, що смерть проти них безсила. Мов зачарований я дивився на них. Раптом медсестра повернулася до мене обличчям, з-під пілоти блиснули повні суворой самопожертви очі, і я впізнав її — дівчину з Орлянки.

Увечері, коли темп битви почав спадати, я підійшов до неї і привітався. Вона зробилася ще вродливішою. Їй було ледве двадцять, і краса її розквітла, незважаючи на війну й лихоліття. Не знаю чому, але вона відразу впізнала мене.

Коли ми залишились наодинці, я виїняв маленьку хусточку з мережкою по краях. Вона, розуміється, впізнала й хусточку. Я коротко розповів їй про Віктора, про його почуття до неї. Вона уважно вислухала мене, зі-

тхнула і якусь мить мовчала. Потім глянула на мене, зніяковіло й тихо сказала:

— Дивно, як у житті буває... А хустинку тоді я ж кинула тобі...

Вона взяла з моїх рук хусточку, повернулась і зникла за рогом обгорілого будинку.

Що я мав казати? Над Берліном стояла багряна заграва, де-не-де ще лунали постріли, але для кожного було ясно, що війні кінець. Наближалась пора мирної праці, творчості, щастя. А мое щастя тільки що стояло тут, біля мене, а я навіть не спитав її, таку дорогу тепер для мене, як звати. Не встиг, знову не встиг!

Я кинувся за нею, та заплутався в одноманітних провулках. Несподівано зустрів кореспондента нашої газети; він поспішав на вузол зв'язку передавати матеріал, і я мусив їхати з ним. Якщо мій матеріал уночі не потрапить до редакції, завтра він буде вже непотрібний.

Даремно я шукав на другий день підрозділ капітана Івашкіна. Берлін капітулював. Танкісти робили останній у цій війні героїчний рейд на Дрезден і Прагу. Я поїхав навздогін. Та під час битви в Судетах капітан Івашкін дістав осколочну рану і його відправили до госпіталю. В підрозділі сказали, що такої дівчини в них не було, що в Берліні їм подавав допомогу медсанбат сусідньої дивізії, що в цьому медсанбаті справді були вродливі дівчата. Нічого певного я взнати не міг.

Тільки через місяць я зустрів Івашкіна, який уже вписався з госпіталю. Він сказав мені номер медсанбату, але уявіть собі — імені тієї дівчини він не знав. Пам'ятає, що хтось ішов поруч з ним, та хіба тепер згадаєш!

У санітарному управлінні фронту я довідався, що медсанбат, який мене цікавить, тиждень тому розформовано.

Оце і все. Вона пішла тоді від мене ображена: розповідав їй про почуття друга, ні слова не сказавши про свої. Їй здалося, що вона байдужа для мене. А я саме в ту мить зрозумів, яка вона мені безмежно дорога.

Та я не втрачаю надії. Я ще поїду в Орлянку. Я ще ту дівчину знайду!

МАЙСТЕР

Василь Васильович Холодов встав у цей день, як ніколи, рано. Наче якась хвиля хлюпнула на нього, змила сон, підняла з ліжка, змусила рухатись, діяти, брати до

рук знайомі речі, дивитися з вікна на ранкове місто, дивуватися з багатства й різноманітності форм, звуків та барв навколишнього світу.

— Василю Васильовичу... вам погано?

Але чому, власне, погано! Йому було добре, як ніколи добре — дихати, рухатись і навіть співати. Так, він став мугикати якусь веселу, давно забуту пісеньку і легким кроком підійшов до вікна.

— Мені не погано, Людмила Павлівно, а зовсім навпаки. Нав-па-ки!

Людмила Павлівна, його стара домробітниця, недовіливо похитала головою і поволі почовгала на кухню.

А Василь Васильович відкрив пурпурову плюшеву штору і глянув у сутінок завіконня, де на дахи сусіднього провулка впали перші промені вересневого сонця. Це був Столешників провулок, тихий і спокійний о цій порі. По сусідній Петровці вже мчали блакитні тролейбуси та де-не-де почали з'являтися постаті перехожих, але тиша ще панувала над велетенським містом.

Була ще, власне, ніч. Остання ніч у житті Василя Васильовича, але цього він ще не знав і навіть не підозрівав. Незабаром мало зійти сонце, день наближався з кожною хвилиною, і Василь Васильович, збуджений, але нічим не занепокоєний, дивився з вікна своєї тихої комфортабельної квартири на дороге серцю місто.

Як шкода, що немає Марії, його вічно юної і жвавої дружини, яку він жартома звав «циганчам». Справді, Машенька — чорнява, вертка, маленька, з нахилом до яскравих, навіть строкатих убрань — цілком виправдувала це прізвисько.

Так, але її не було в цей ранок у місті, вона залишилася на дачі в Підмосков'ї закінчувати господарські справи, а Василь Васильович вже мусив бути у Москві — з першого вересня театр відновив репетиції п'єси, в якій він грав царя Івана Грозного.

Раптом Василь Васильович відчув, що хвиля збудження спадає, а разом з нею спадають його сили й енергія, серце починає працювати з тим неприємним напруженням, яке не раз вже виводило його з рівноваги.

Він не хотів повертатись до ліжка — це означало б скоритись недузі,— зробив кілька хистких кроків і присів на м'яку, вкриту чохлам канапу. Все було чисто й акуратно тут, в царстві невтомної Людмили Павлівни, де він провів з «циганчам» ці останні роки свого життя.

Скільки їх пролинуло над високими дахами Столешникового провулка, скільки новоріч зустріли вони тут, у своїй московській квартирі, скільки в гастрольних мандрівках — тепер і не згадаєш. А шкода, шкода, що нема з ним сьогодні Марії. Власне, нічого не сталося, у нього давня недуга серця, мабуть, спадкова, бо ж і батько його помер від неї, а це просто черговий її приступ.

Коли ввійшла Людмила Павлівна, йому було вже значно легше, він спокійно сидів на канапі й винувато, подитячому всміхався.

Йому не було ще й п'ятдесяти років.

Він дуже любив мистецтво й надто багато сил віддавав йому. Надто багато, так гадала Людмила Павлівна і навіть Марійка, так вони не раз говорили йому з неприхованим докором, але сам він думав не так.

Йому здавалося, що мало, дуже мало він зробив і робить для свого рідного театру, в якому пройшло більше половини його життя, і для тих сотень людей, які щовечора заповнюють партер, бельетаж та горішні поверхи знайомого залу. Вони приходили щодня — серед них були завсідники театру й неофіти, ті, які починали життєвий шлях, і ті, які вже хилилися за обрій, але у всіх у них були свої запити, прагнення, духовні інтереси. І театр повинен був відповідати на них.

— Лягайте,— тихо сказала Людмила Павлівна. Вона й сама хотіла спати, підхопилась на кроки Василя Васильовича, гадаючи, що вже пізній час, але тепер, переконавшись, що тільки світанок, не втрачала надії повернутись хоч на часинку до ліжка. Василь Васильович вгадав її бажання:

— Добре, я ляжу, Людмило Павлівно. Ляжу.

Це означало, що вона вільна, і Людмила Павлівна тихо, мов тінь, зникла в своїй кімнаті.

А Василь Васильович встав з канапи — рослий, плечистий, з високим чолом і міцними, майже квадратними щелепами — і спокійно заговорив. Він говорив з боярами — ось вони згуртувались обіч стола, в знайомій мізансцені, влучно розв'язаний режисером, який ставив п'єсу. Біля царя Івана, потупивши зір, стояв верховний воевода Шуйський, за ним князь Щербатий і князь Трубецької, трохи віддалік — гострий на слово й небезпечний Борис Федорович Годунов.

На цареві був важкий, коштовний одяг, в царських палатах стояла задуха, його кололи очима явні і приховані

змовники, і він відчував, як липкі краплини поту стікають по його спині. Текст був написаний вміло, з почуттям, але вірші мимоволі диктували штучний, неприродний ритм, групувались у фрази, вишиковувались у тиради, тягли на фальшиву патетику. Василь Васильович мужньо боровся з ордами театральних шаблонів, ворогів справжнього мистецтва, які, мов мікроби, роз'їдали чітку та ясну тканину ролі.

Він скінчив монолог і знесилений упав на канапу. Зник Годунов, Шуйський, зникли Трубецької і Щербатий, стопудова втома навалилася на нього, і він довго лежав непорушний, дивлячись у стелю байдужими, ніби скляними очима. Тільки низько схилившись над ним, можна було побачити в очах митця тиху радість вдовolenня. Він переміг, монолог вийшов глибоким і хвилюючим, правдивим і щирим. Замість гучних тирад з'явився шматок життя з мислю і кров'ю.

Важко було зрозуміти — був це сон чи глибока задума. Так і застала його Людмила Павлівна. Вона не стала вмовляти Василя Васильовича не йти сьогодні в театр, бо знала, що це неможливо: сьогодні об одинадцятій ранку призначена генеральна репетиція.

* * *

Ще не було десятої, коли Василь Васильович підійшов до дверей театру. Швейцар Кирило Петрович побажав йому доброго здоров'я і допоміг скинути легке осіннє пальто. Василь Васильович ступав повільною і сторожкою ходою тієї далекої дивовижної людини, яка жила три з половиною століття тому і образ якої він мав передати новим поколінням народу. Через два дні повинна відбутись прем'єра.

Василь Васильович пройшов у закулісну частину і почав поволі роздягатися. Костюмер тримав наготові дорогий царський одяг. Холодов сів перед дзеркалом, щоб накласти грим. Нічого нового в обличчі не було. Не було ні втоми, ні збудження, твердою рукою професіонала він наклав перші мазки гриму, надаючи обличчю потрібного виразу.

У дверях з'явилась постать молодого артиста Зав'ялова, дублера Василя Васильовича в цій ролі. Він сьогодні не грав та й не знав, чи скоро йому доведеться гра-

ти: образ у Василя Васильовича вийшов такий сильний і, здавалось, недосяжний, що навряд чи взагалі дозволять будь-кому його замінити. Але Василь Васильович знав, що Зав'ялов старанно працює над образом, що в нього є якісь свої думки, погляди на цю роль, та Василь Васильович до Зав'ялова ставився скептично. Надто вже швидко просувався вгору цей молодий актор. І Василеві Васильовичу здавалось, що якісь другорядні причини — знайомства, зв'язки, вміння пристосуватись до обставин — стимулюють його успіх.

— Як себе почуваєте, Василю Васильовичу? — спитав Зав'ялов дзвінким баритоном. — Як здоров'ячко?

«Чи не цікавиться він моїм здоров'ям, сподіваючись швидше дістати роль?» — з несподіваним роздратованням подумав Холодов. Але вголос відповів:

— Спасибі. Скрипимо.

— Прийшов подивитись вас. Повчитись.

Тон, яким це сказав Зав'ялов, сподобався Василю Васильовичу, але його настороженість не зникла. «Чи не вдає хлопець, чи не запаморочилась у нього голова?..»

І він нічого більше не відповів. Зав'ялов почував себе ніяково, переступав з ноги на ногу, потім вийшов.

Дзвінок покликав Василя Васильовича на сцену.

Знову обіч стола були Шуйський, Годунов, Щербатий і Трубецької. У залі, за режисерським пультом, сиділи режисер, автор п'єси, якісь люди з Комітету в справах мистецтва, а трохи віддалік — група акторів і серед них Зав'ялов.

Репліка Годунова була непевна, двозначна, вона вивела з рівноваги царя. Грозний відповів вустами Василя Васильовича, він кидав грубі, суворі слова і, відчуваючи, як гнів поймає його, мов страшна, запаморочлива мана, намагався тамувати в собі цю хвилю почуттів. Але вона напірала на нього, біла прибоєм, переливалась через вінця, і вже, майже не тямлячи себе, він раптом відчув страшний тягар у всьому тілі, якимсь краєчком мозку збагнув — повторюється те, що було з ним вранці, що бувало вже не раз, але навіть цієї думки він не додумав до кінця, — сили зовсім покидали його. Він схопився рукою за серце — вперше в житті він дозволив собі цей трафаретний театральний жест, — захитався і впав навколішки. Спочатку ніхто не збагнув, що йому погано, всім здалося, що це нова знахідка актора, що це Іван Грозний в страшному гніві падає ниць, даючи цим знак

боярам, що їм час зникнути. Але вже за якусь мить всі зрозуміли, що це не так. Бояри не кинулись урозтіч, вони схилюлись над знепритомнілим, а в залі вже хтось голосно наказував покликати лікаря.

Всі вважали його непритомним, та насправді він і на хвилину не втрачав притомності, лиш неймовірна кволість опанувала його і тяжкий біль з'явився у грудях. Дихати було важко, думки плутались. Його перенесли в сусідню з сценою ложу. Йому було прикро, навіть соромно, що через нього затримується репетиція, що він завдає людям клопоту, що він такий кволий та безпорадний. Та він нічого не міг вдіяти з собою.

Прийшов Борис Іванович Крохмаль, лікар і його давній друг, лисий, згорблений, флегматично-спокійний, з величезними окулярами на маленькому кирпатому носі. Мацав пульс, хитав головою, згодом сказав:

— Спокій. Спокій, спокій і спокій!..

У ложі було тісно, людей набилось чимало, подія схвилювала весь колектив театру.

— Як же ми перевеземо його додому? — турбувався Борис Іванович. — У машині небезпечно. Йому потрібен спокій. Абсолютний спокій.

Василь Васильович почув лише одне слово «додому» й категорично запротестував:

— Ні, ні, я тут... Я зараз... Це пройде... Я гратиму...

Борис Іванович звернувся до когось з адміністрації:

— Василь Васильович лежатиме тут. Приступ скоро мине. Безперечно! — І тихо додав: — Він вірить, розумієте, він вірить. Це дуже важливо для хворого — віра!

— А вечірня вистава? — розгублено, пошепки спитав адміністратор.

— І під час вистави. Ми закриємо порт'єру, і ніхто з глядачів не знатиме нічого. Спокій, спокій і спокій.

Так і зробили. Василь Васильович, мов крізь сон, відчув укол, рятівна рідина влилась під шкіру, і йому стало легше. Репетицію відмінили й тут же вирішили, що прем'єру слід перенести на наступну неділю. Отже, залишилося півтора тижня. Або видужає Василь Васильович, або... або гратиме Зав'ялов. Василеві Васильовичу, звичайно, цього ніхто не сказав.

Марія приїхала раніш, ніж можна було сподіватись, по неї послав машину директор театру. Вона була в косинці і в смугастому костюмі і принесла з собою запах ромен-цвіту, полину, вітру, осіннього поля. Він узяв її

руку, поклав на груди, і вона довго мовчки стояла біля нього, нічим не зраджуючи свого смутку.

З того часу Маша й лікар не відходили від хворого.

* * *

Рівно о сьомій тридцять розпочалась вечірня вистава. Ішла героїчна п'єса про Сталінград, з фанфарами в увертюрі і громом канонади за кулісами. Василь Васильович мимоволі прислухався до тексту, з голосу пізнавав знайомих акторів. І хоч тіло його було вкрай німецьке, мозок працював точно, ясно, безпомилково.

Він лежав під золотовою парчею, в костюмі крою XVI століття — доктор Крохмаль попоров костюм бритвою, щоб не заважав хворому. Зняти костюм лікар заборонив, щоб не позбавляти Василя Васильовича віри, що приступ швидко мине й репетиція триватиме далі.

Холодов лежав за порт'єрою ложі, слухав прості, глибокі слова героїв Сталінградської битви, навіть не підозріваючи, що й сам він — солдат, який лежить на полі бою, віддавши справі народного мистецтва всього себе.

У залі зашуміли оплески, і Василь Васильович почув знайомий голос Зав'ялова.

Вперше з Зав'яловим вони зустрілися ще років десять тому. Холодов був тоді вже популярним актором, грав на сцені багато років. Його призначили членом приймальної комісії, що мала прослухати й відібрати учнів до студії, яку створювали при театрі. Зав'ялов був одним з тих, кого прийняли без вагань. Він сподобався тоді й Василю Васильовичу, і Холодов саме через те з хвилюванням стежив за ним — як би не зарозумівся передчасно молодий актор і не спинився на місці. Призначення Зав'ялова на дублювання ролі Івана Грозного, ролі, до якої так довго з священим трепетом готувався сам Холодов, занепокоїло Василя Васильовича. Думка, що в театрі можуть легковажно підходити до такої важливої справи, гнітила його.

Василь Васильович ніколи не був консерватором. Його дебют на сцені відбувся під гуркіт не бутафорських, а справжніх гармат у грозові дні громадянської війни, в далекому українському місті Житомирі перед бійцями дивізії Щорса, які тільки-но дали бій петлюрівцям та білополякам. Він грав тоді Отелло. Йому вдалося донести до аудиторії більше й значніше, ніж банальні ревності

Василь Васильович з самого початку вистави відчув у голосі Зав'ялова якісь знайомі нотки, якісь крихти того дорогого, шліфованого скарбу, які відчуті могло тільки вухо досвідченого митця. У наступному монолозі розвідника-Зав'ялова ці якості його гри виявилися ще більшою мірою, зал завмер у напруженій тиші, а Василь Васильович відчув, як дивна, несподівана, йому одному зрозуміла радість сповнює всю його істоту.

«Так, тільки так...» — нечутно, в уяві, проказував він.

А Зав'ялов все глибше і глибше розкривав образ, нищив ворогів не патетичними фразами, а нещадною логікою самого життя, за якою відчувалась сила народу, безсмертя героїв, вирок історії. Холодов не бачив сцени, але ясно уявляв її, він відчував, як у простій театральній мізансцені торжествує велика моральна сила й перевага нових, комуністичних ідей, якими живе цей невмирущий юнак-розвідник.

Так розгорнути образ міг тільки справжній митець. Звідки така майстерність у молодого актора? Та Василь Васильович навіть не задавав собі цього питання. Воно було зайвим. Кожне слово, кожна інтонація Зав'ялова були оригінальні, самобутні, але водночас в них відчувався він, Василь Васильович Холодов, з десятиліттями напружених шукань, з постійним прагненням до мудрої життєвої простоти, скромності. Так, це виголошував монолог розвідника він, Василь Васильович Холодов, молодий роками, але багатий досвідом, такий, яким він був у той далекий житомирський вечір, і такий, яким він виголошував сьогодні вранці монолог Івана Грозного. І було в Зав'ялові не тільки повторення знайденого й зафіксованого Холодовим, але й щось нове, незнане Холодову, чого він так уперто шукав.

Василь Васильович вже не міг збагнути, як — словами, жестом чи самим тільки виразом очей — він сказав присутнім, і вони відразу догадалися, що він хоче бачити Зав'ялова, розмовляти з ним.

У наступному антракті схвильований молодий актор зайшов у ложу. Багато хотів сказати йому Василь Васильович. Він хотів подякувати за насолоду, яку дістав від сьогоднішньої вистави, сказати, що спокійно ввіряє йому роль царя Івана, просити пробачення за те недовір'я, яке зародилося було в його серці, дати поради і вказівки на майбутнє, але зробити цього всього вже не міг. Він мовчки простяг руку й потис міцну долоню Зав'ялова.

палкого мавра, як це звикли трактувати на провінціальних сценах. Солдати революції відчували в монологах Отелло прагнення тієї чистої, незаплямованої правди, про яку мріяли самі. І їм коштувало багато зусиль стримати себе, щоб не випустити цілу обойму в проклятушого Яго — носія темних і потворних почуттів.

Василь Васильович мав успіх і відтоді присвятив себе Мельпомені — цілком, до краю, до самозабуття. На цьому шляху він знав журбу і втіху, успіхи і невдачі, мрії і розчарування, виробляючи в собі ту безкомпромісну вимогливість, яка властива справжнім майстрам. Якось несподівано, сама собою з'явилась сумна думка, що приступ мине не скоро. Та він любив мистецтво і не міг жити без нього! Він вслухався в реакцію глядачів на кожну гостру репліку п'єси, відчував у шершавій долоні вузьку ніжну руку дружини й не помітив, як усією своєю істотою, всім до болю загостреним чуттям вслухався в те, що жило й боролось на сцені, володіло увагою кількох сотень глядачів, навчало їх, кликало, вело.

Монолог Зав'ялова перед тим, як він мав іти у розвідку в ворожий тил, викликав гучні оплески в залі. Це здивувало Василя Васильовича, і він, ще більше напружуючи слух, почав ловити буквально кожне сказане Зав'яловим слово, сердячись у душі на нього, що він говорить так тихо, ледве чутно. Але саме в цьому була якась своєрідність Зав'ялова, щось таке, що виділяло його з-поміж інших виконавців, що робило його репліки найбільш життєвими й переконливими. Василь Васильович піймав себе на тому, що йому надто короткою здалась перша дія вистави, і перерва з її гомоном, шарудінням ніг і стукотом відкидних стільців засмутила його. Маша обережно вивзолила свою руку, подала йому ліки. Він слухав монотонний голос Бориса Івановича, глянув у глибокі, повні журби очі дружини, і йому стало зовсім сумно. Початок другої дії приніс полегшення, він знову стежив за сюжетом вистави й ловив тихі, душевні інтонації Зав'ялова. Голос молодого актора все більше приковував його увагу, доки врешті зовсім не оволодів усією його свідомістю.

Розвідника-Зав'ялова чекала смерть. Та перед смертю він кидав у вічі ворогам спокійні й тихі слова, говорив так просто, впевнено, як може говорити тільки господар і переможець. «Він не загине», — думали про розвідника глядачі, та й Василь Васильович разом з ними.

Зав'ялов не вперше грав у виставі, яка йшла сьогодні, але ніколи ще він не проводив заключного акту з такою силою, як у цей вечір. Зал відповів йому громом оплесків.

Під шум цих оплесків за порт'єрою ложі скінчилося життя видатного артиста Василя Васильовича Холодова. До останньої хвилини в його очах світилася тиха промениста радість.

Поховали його в розкішному царському одязі з золотою парчі. А в наступну неділю відбулась прем'єра. Роль Івана Грозного грав актор Зав'ялов. І ті, хто багато років приходив у цей театр, щоб побачити й почути свого улюбленого майстра Василя Васильовича Холодова, пізнавали тепер у Зав'ялові ті дорогі риси, які вони так любили в покійному.

Останні кілометри

Роман

Вишка біля Бранденбурзьких воріт. Широка магістраль, затінена смарагдовими кронами кленів та лип,—геометричне продовження задумливо-принишклої Унтер-ден-Лінден, центральної вулиці міста-гіганта на Шпрее.

Тіргартен...

Тиша, спокій, зелене царство природи. На межі його — темний, понурий, ніби приплюснутий зверху будинок рейхстагу — західноберлінський магістрат зняв із нього аварійний купол.

— Давайте поїдемо туди,—показавши рукою в бік замерлої магістралі, пропонує мій давній друг Іван Гаврилович Березовський. Тепер на його погонах зірки генерал-полковника. Звертаючись до сивої, як і ми обидва, людини з моложавим і привітним обличчям, не то стверджує, не то запитує: — Гадаю, представник посольства не заперечує?

Важка, незграбна «Чайка» звертає у бічну вулицю. Проїхавши два квартали, зупиняється перед контрольним постом британської зони — будкою і шлагбаумом у кордонній стіні, що перетинає місто. Опасистий офіцер, схожий на містера Піквіка, впізнає посольську машину. Глянувши на наші документи, він козиряє, дає знак вартовим — пропустити. Запрацювала система сигналізації. Сфотографовано номер машини, передано інформацію в зонну комендатуру.

Ще кілька метрів — і ми в іншому світі.

Кипить, шаленіє величезне місто. Яскраві вітрини магазинів, показний, зазивний добробут, галаслива реклама, кричущі контрасти, цинічні спокуси, і над усім цим тевтонський культ гігантизму: довжелезна, встромлена в небо стріла «Телефункена», ребристий хаос дивовижної кубічної потвори — будинок-скеля філармонії.

Але в безтямності цієї стихії є неприступний для неї острівцець. Туди пролягає наша кружна дорога.

Скульптурний ансамбль у Тіргартені. Пам'ятник радянським воїнам. Назустріч сивому генералові вибігає юний командир залоги, обличчя якого мені неначе знайоме.

— Товаришу генерал-полковник! Залога радянських військ на посту Тіргартен, виконуючи завдання командування, несе караульну службу! Доповідає старший сержант Бакулін!

— Бакулін?!

Іван Гаврилович лукаво всміхається. Видно, він навмисне підготував для мене цей сюрприз.

— Еге ж, Бакулін Петро Петрович, сорок п'ятого року народження, син Петра Бакуліна та Галини Мартинової.

Комбат Бакулін... Телефоністка Мартинова... Так ось чому його обличчя я ніби вже бачив.

Мовчки тисну руку юнакові...

Погостювавши в мікрогарнізоні, вертаємо назад. Знову той самий офіцер, знову дзвенять сигнали: чорна «Чайка» покинула британську зону.

Унтер-ден-Лінден. Радянське посольство. Скромний, малопомітний будинок. Сюди в червні 1941 року дзвонили з Вільгельмштрассе, 3: відомство Ріббентропа викликало радянського посла, щоб повідомити про розрив дипломатичних відносин і початок війни.

Далі йду пішки.

Посольства, державні установи Німецької Демократичної Республіки, університет Гумбольдта. Біля його темних стародавніх мурів — велетенська юрба. Гомін суперечок, помаху рук. Мітинг, демонстрація, незвичайна вулична пригода? Ні, диспут. Вільний обмін думками між студентами Східного та Західного Берліна.

Звертаю вбік: хочеться побути на самоті.

Вузька, нікчемна Бендерштрассе. На місці Нової імперської канцелярії — низькострижений трав'яний килим. Посеред нього конусоподібний пагорбок — ставлений бункер Гітлера.

Тихо сіється вечірня сутінь. Здалеку долинає гомін студентської дискусії. В сусідньому дворі галасують діти. Грають у «рай» і «пекло». Ці слова для них — тільки гра...

Рай — це таки справді щось уявне й умовне.

А пекло я бачив. Тут, у Берліні. Чверть віку тому.

Частина перша

ОДЕР

1

У просторому класі польської сільської школи заметільного зимового вечора 1945 року командуючий фронтом вручав ордени та медалі групі нагороджених офіцерів. У кімнаті стояла сторожка тиша, пройнята тим нервовим напруженням, коли найменший рух або шелест привертають загальну увагу. Обличчя маршала було просте, втомлене, та велич його слави, сила військової субординації мимоволі робили своє.

Глиняна піч з облупленим тиньком гаряче жажтіла.

На протилежній, ще не просохлій стінці — школа кілька зим підряд стояла пустою — в однакових ясеневих рамах висіли портрети Сталіна та Осубки-Моравського, тодішнього прем'єр-міністра Польщі.

Звично, розміреним кроком, переходив маршал від офіцера до офіцера, вручав нагороди і хриплуватим застудженим голосом проказував вітальні слова. Церемонія увійшла вже в певний ритм; гвардії полковник Березовський, подолавши в собі перше хвилювання, спокійно чекав черги.

Біля нього стояв худий, цибатий узбек із вилицюватим обличчям. Велика кучерява голова Березовського ледве гала його кістлявого плеча.

Маршал підійшов до узбека.

— Капітане Абдурахманов, — прохрипів, тамуючи кашель. — Військова рада фронту нагородила вас медаллю «За відвагу».

Приколов медаль до вицвілого кітеля, що обвисав на запалих капітанових грудях, мов на драбині, і простяг руку. Але рука зависла в повітрі. Ті, хто стояв поблизу, помітили, що правий рукав капітанового кітеля порожній.

Хвилева тиша. Чутно тільки, як тріщить розпашіла піч, як з холодної стіни падають на підлогу, дзвенять краплини.

— На плацдармі?

— Так точно, товаришу маршал!

Командуючий фронтом задумався. Ох, цей Сандомирський плацдарм, ключ до Варшави! Дався він знаки. Треба було будь-що захопити й утримати його...

Він обернувся до ад'ютанта майора Борисенка:

— Орден Червоного Прапора. Миттю!

Бойовий орден з яскравою багряно-білою стрічкою зблиснув на кітелі безрукого поряд із медаллю.

— Спасибі за службу, товаришу капітан.

Маршал дивився кудись повз капітана, крізь стіни облупленої вітрами школи. Бачив нескінченну фронтову путь, чорні силуети пожарищ, чув голоси полеглих друзів. І, наче виправдуючись чи то перед ними, чи перед скаліченим воїном, сказав:

— Така наша солдатська доля...

Ступив ще два кроки, й погляд сірих, мов перетлілий попіл, очей спинився на Березовському.

Вони бачили один одного вперше.

Шлях старого маршала до цієї зустрічі йшов згори, молодого полковника — знизу. Приймавши бойову купіль ще у вирі громадянської війни, колишній селянин-батрак так і не скинув із себе військового одягу. Закінчивши Академію імені Фрунзе, займав різні штабні посади, а війну розпочав на посту командуючого одним з фронтів, які тоді часто перегруповувалися та міняли назви.

Березовський потрапив на передову лінію людиною суто цивільною. Учитель математики з пропахлого чебрецем та рутою подільського села, він по військових академіях не вчився, про військову форту не мріяв. У грізну годину, як і мільйони інших, узяв до рук зброю. Бої, знову бої, поранення, медсанбати, госпіталі, нудьга в резерві, курси перепідготовки й нові бої, але вже наступальні! Знову рани, знову нагороди — найвища з них — Золота Зірка за форсування Дніпра, — нові звання та посади. І ось він — полковник, начальник штабу Окремої гвардійської танкової бригади...

Орден Вітчизняної війни першого ступеня поряд з іншими відзнаками вже променисто сяяв на гімнастерці гвардії полковника, а маршал чомусь далі не йшов і не відводив од трохи незграбної постаті Березовського допитливого погляду попелясто-сірих очей.

«Чого б це? — майнула в того думка. — Може, якісь претензії до нашої бригади...»

Мовби на підтвердження здогаду командуючий сказав:

— Товаришу полковник, зайдіть завтра до мене. Об одинадцятій тридцять.

Це було схоже на передачу думок на відстані. З самого ранку полковник міркував, як би йому, опріч офіційної зустрічі під час вручення нагород, порозмовляти з маршалом хоч кілька хвилин наодинці. З готовністю відчеканив:

— Єсть, товаришу маршал!

Полковник Березовський нашвидку повечеряв удвох з ординарцем Сашком Платоновим, гармоністом з Тули, якого всі в частині називали насмішковано й ласкаво — Чубчик.

Для апетиту випили по СПГ (сто п'ятдесят грамів) розведеного ректифікату, що його Сашко роздобув на місцевому спиртзаводі. На жаль, вдалося націдити лише одну каністру: після нальоту ворожої авіації завод горів. Полум'я охоплювало цех за цехом, і операцію проводив Чубчик із левним ризиком для життя.

Ще одна біда: каністру схопив з-під бензину, мити не було коли. Спирт промив її, увібравши в себе не лише рештки бензину, а й багаторічну іржу та всілякий інший бруд,— у каністрі не раз возили і річкову воду для радіатора. Смердючий коричневий напій був явно непридатний для вжитку. Але спритний туляк не розгубився. Обміняв у господині хати, вродливої й дебелої пані Ядвіги, концентрат пшоняної каші на звичайнісіньке деревне вугілля. Замотавши вугілля в бинт з індивідуального пакета, процідив крізь нього непривабливу рідину та домішав до неї потрібну дозу води. Здобутий продукт мав пристойний смак, нагадуючи ерзац німецького шнапсу, який деколи попадав до них з трофеями. Закусили намоченими у воді сухарями, американськими ковбасними консервами та солоними огірками, якими почастувала їх пишнотіла Ядвіга. Вона поставилася до тимчасових квартирантів привітно, але одвідати їхню вечерю відмовилася. Чи не тому, що в сусідній кімнаті завзято стукав шевським молотком її сухорлявий, нервовий і, певно, дуже ревнивий чоловік. З приводу цієї обставини Сашко Чубчик висловив глибокий жаль, але Березовського це ніяк не обходило. Недавно він пережив ще одну душевну драму і до жіночої статі ставився з надмірною обережністю. Крім того, гвардії полковник протягом вечора невідступно бачив перед собою кремезну постать сивоголового

маршала з простудженими, а може, й простреленими легенями, відчував на собі його пильний погляд.

Ой на горі там терен,
Там виріс я сам-оден,
Там виріс я сам-оден...

Мов навмисне, виникла в пам'яті напівзабута матерна пісня і тишком бринить, не згасає.

А з-під того терена
Вийшла вдова молода,
Вийшла вдова молода...

— Товаришу комбриг!..— перебиває смуток німої пісні, бо ж звучить вона лише в свідомості полковника Березовського, роздобудько Платонов-Чубчик. Він розлігся на задньому сидінні незамінного на зав'язаних та роз'юшених дорогах верткого віліса.— Товаришу комбриг!..— Сашкові подобається раз по раз повторювати новий титул свого начальника й кумира. Він мовби ще й ще раз віншує його з високим призначенням і водночас наївно хизується перед водієм віліса — немолодим, мовчазним Павлом Наконечним.— Товаришу комбриг!..

— Чого тобі? — ліниво питає ординарця Березовський і, щільніше закутавшись у теплу кавказьку бурку, поринає в пісню, мов у сон.

Пісня допомагає йому пережити крах надій, вражаючу новину, зібратися з думками.

...У призначений час Березовський не застав командуючого фронтом. Той зустрічав на польовому аеродромі літак із Москви, на якому прибув представник Ставки Верховного головнокомандування. Поснідавши, обидва маршали довго радилися, видно, представник Ставки привіз важливі новини.

Тим часом Іван Гаврилович похнюплено сидів на тісній шкільній парті з майстерно видлубаним католицьким розп'яттям. Хтось доточив рамена хреста, аби він скидався на свастику. А оце, мабуть, останніми днями, вже інша рука спробувала зовсім знищити спотворену християнську емблему. Сте копірвання ножом так і залишилося на непіддатливому дереві парті, як лаконічний слід історичних подій, що промайнули через маленьке мазурське село.

Майор Борисенко. ад'ютант командуючого, невисокий на зріст, бляклий від хронічного недосипання, розклав

перед Березовським свіжі газети, привезені з Москви літаком Ставки.

— Читайте, Іване Гавриловичу.

— Спасибі.

Зведення Інформбюро з фронтів, повідомлення про трудові подвиги в тилу, стаття Олексія Толстого в «Правде», Іллі Еренбурга в «Красной звезде», фронтовий нарис Бориса Горбатова, вірші відомих поетів...

Туга цупко взяла за серце. Як мати, що з нею? Тил оживав, повертався до мирних буднів, а вона ж одна-однісінька. Стара, немічна. На пожарищі. Тільки бовдур холодний стирчить там, де було колись родинне вогнище Березовських.

Кортіло поговорити з Борисенком, порадитися: чи зрозуміє його командуючий? Чи дозволить на кілька днів поїхати в Озерця, поки тут затишшя? Комбриг Самсонов уже дав свою згоду.

Але не спитав, промовчав. Борисенко все одно нічого не зарадить.

Командуючий увійшов несподівано, з головою загорнутий у плащ-палатку,— надворі мрячило. Проте його неважко було впізнати і в такому вбранні. В статурі маршала, в його ході відчувалося щось незалежно-статечне, поривне і владне, притаманне людям, які звикли командувати, наказувати, вести за собою інших.

Зачувши кроки, першим скочив на рівні ноги ад'ютант Борисенко, за ним підвівся й Березовський, спохвату мало не розламавши багатостраждальну школярську парту. Кивком голови маршал запросив його до сусідньої кімнати, у свій тимчасовий кабінет.

— Ось що,— сказав без передмови, жбурнувши на підлогу намоклий плащ. Борисенко спритно підхопив шарубкий жмут брезенту й виніс його в передпокій.— Негайно приступайте до командування Окремою бригадою. Ми з представником Ставки дзвонили в Москву, одержали згоду.

«А Самсонов?» — мало не вирвалося в Березовського. Але прикусив язика. Тільки думки бентежили: «Отже, мама залишиться сама. І просити марно. Що з Самсоновим? Знімають чи дають корпус?..»

Маршал підійшов до оперативної карти, накинутої на шкільну таблицю. Сьогодні вигляд у нього був бадьоріший, ніж учора. І голос не такий хрипкий. Мабуть, медична служба вжила екстраординарних заходів. Жовтим

від нікотину пальцем показав на карті невеличке польське містечко.

— Ось тут, біля містечка, старовинний палац якихось магнатів. Місце вашої нової дислокації. Ясно?

Березовський не квапився з відповіддю. Окрема гвардійська післа боїв за Віслу перебувала в резерві командуючого фронтом. Отже, належить розпочати нову сторінку бойової одиссеї... Маршал сприйняв його мовчання за ознаку згоди.

— Ставка Верховного головнокомандування уточнила наше завдання. У взаємодії із сусідніми фронтами переходимо в наступ. Форсованим маршем.

Тепер Березовський зрозумів, чому прилетів представник Ставки, і вже остаточно поховав надію на короточасну відпустку. Глухо спитав:

— Виручаємо союзників?

— Вгадали. В Арденнських горах, у Бельгії, тривають запеклі бої. Англо-американські війська панічно відступають, зазнаючи тяжких втрат. Гітлер особисто керує контрнаступом в Арденнах. Треба зірвати його наміри, відтягти сили.

— Розумію.

— Тільки в районі Сандомирського плацдарму наступ поведуть кілька армій, в їх числі танкові. Ваша бригада піде як передовий загін у складі загальновійськової армії Нечипоренка, що займає рубежі на лівому березі Вісли. Напрямок: Піліца — Ніда — Одер. Темп просування сорок-п'ятдесят кілометрів на добу.

«Оце так...— думав ошелешено Березовський.— Оце темп...»

Маршал наче вгадав його сумніви:

— Понад півтораєста років нога іноземного солдата не ступала на німецьку землю. Ворог потроїть опір. Тому я й доручаю цю місію вам.

«Чому мені? Що сталося з Самсоновим?»

— Оперативне завдання ясне?

Іван Гаврилович замислився. Він не любляв стереотипні відповіді на зразок: «Ясно, товаришу командуючий!», «Слухаю, товаришу командуючий!»; «Єсть, товаришу командуючий!» Учителю у ньому ще інколи брав гору над військовослужбовцем. Адже його запитують, очевидно, не тільки заради формальності.

— Моє призначення вирішене остаточно?

Маршал здивовано уп'явся в нього холоднуватими сірими очима:

— Ви що... заперечуєте?

Березовський спокійно витримав цей погляд, ще не гнівний, але вже явно невдоволений.

— Якщо питання вирішене... Хоча мені особисто це ніяк не до речі... Я збирався просити вас...

Сірі очі таки спалахнули гнівом.

— Послухайте, Березовський. У вас, мабуть, багато вільного часу?

— Часу обмаль. Але питання надто серйозне.

— Ви до війни були на педагогічній роботі?

— Так.

— Видно.— Відійшов від карти, глянув у вікно. В процинену квартиру залітав свіжий, вологий вітерець, віщуючи відлигу. Зима була люта, навіть тут, на берегах Білого Дунайцю, термометр не раз падав нижче двадцяти, а сніги лежали, як у Підмосков'ї. Та провесна дихала з кожним днем невідхильніше.

До маршала вернулася рівновага — наслідок довгорічної самодисципліни. Він сів за невеличкий стіл, пофарбований у чорний колір, як усі шкільні меблі. Певно, тут колись мешкав учитель географії — кімната й досі завалена учбовими картами, більшість з яких уже нічого не варта. Їх одним помахом перекреслила війна.

— Гарзд, запитуйте.

Березовський спитав навпростець:

— Насамперед я хотів би знати, чим викликана заміна командира бригади. Тим більше в такий час...

— Не розумію запитання. Невже ви нічого не знаєте?

— Що ви маєте на увазі, товаришу маршал?

— Ви коли виїхали з бригади?

— Вчора рано-вранці. Попрощався з Самсоновим і...

— То було ваше останнє прощання.

— Чому?

— Самсонова вбито вчора ж, між одинадцятою і двадцятотою дня. Пряме влучання артилерійського снаряда.

Спазма здавила горло Березовському. Він любив Самсонова. Білотілий, мов скупаний у молоці, атлет із променисто-лазуровими очима. Про хоробрість його ходили легенди. Що ж, легенди залишаться. А Самсонова більше нема.

Іван Гаврилович пригадав сумовиті слова і відчужений погляд маршала вчора під час розмови з капітаном

Абдурахмановим. Телефонні дроти вже тоді донесли до нього тяжку вість.

— Розумію ваші почуття. Самсонов був хороший командир. Будьте гідним його наступником. А начальнику штабу візьміть Соханя.

Командуючий підвівся.

— Зичу вам успіху. А неуспіху бути не може!

...Як вона їх родила,
В тихий Дунай пустила,
В тихий Дунай пустила...

Віліс забуксував, і шофер Наконечний увімкнув передній дифер. Машина рвучко вискочила з ями, наповненої талим снігом і розмірзлою тванню. Теплий вітерець робив своє.

2

Бригада стояла, вишикувана побатальйонно. Вночі у Заглемб'є повернувся мороз, він, як умілий сапер, акуратно засклив калюжі, підремонтував дороги, вкрив землю слюдистим крижаним панциром. На білому тлі засніжених полів грізно й урочисто завмерли шість десятків броньованих фортець, башти яких були заклечані ялиновим галуззям, перевитим чорними стрічками.

Вкриту китайкою труну поклали на лафет гармати. Під тужливі звуки сільського оркестру траурний похід поволі посувався повз повиті смутком танки. Вишикувані екіпажі віддавали останню шану загиблому...

Березовський відчував на собі уважні погляди танкістів. З цікавістю й насторожено поглядали вони на нового командира.

Іван Гаврилович знав, що йому буде нелегко. Та він із гордістю дивився на сталеві шеренги «тридцятьчетвірок», на стрій автоматників мотострілецького батальйону, на технічне оснащення кулеметної й кулеметно-зенітної рот, винищувальної протитанкової батареї. Цю грізну силу довершував доданий бригаді самохідний артилерійський полк.

І пригадалося молодому комбригові те, що навіки залишається в пам'яті солдата: перший бій.

Пошарпана стрілецька рота дістала наказ окопатися на південно-східній околиці села Жабокрич. Кінчався липень. Минув місяць від того дня, коли Вісімнадцята армія, прийнявши на себе перший удар, з боями

відступала на схід. Виснаженій і знекровленій, їй конче потрібен був перепочинок, щоб зібрати докупи розрізнені частини, евакуювати поранених, налагодити зв'язок із сусідами, підготувати рубіж оборони. Хоч на день чи на два необхідно було утримати Крижопіль, Ободівку, Жабокрич — оце сплюндроване бомбами, обезлюдніле Подністров'я.

У білястому від спеки небі пропливла чорна рама «фоке-вульфа», і відразу ж заговорила ворожа артилерія. Вогневий шквал накрив село. А полем, по незібраному збіжжю, повільно, наче чогось очікуючи, сунуло шість німецьких танків.

— Приготуватися! — прохрипів учорашній учитель зовсім не тим голосом, яким кілька тижнів тому попереджав учнів про початок диктанту.— Діяти за моїм наказом.

Рота, що не налічувала й повного взводу, не мала ні протитанкових рушниць, ні гранат. Усе її озброєння складало кільканадцять пляшок з запалювальною сумішшю. Бійці поквапом зв'язували докупи по дві-три пляшки.

Тепер стало ясно, чого вичікують танки. Проклятуща «рама» викликала не лише артилерійський вогонь. На маленьку, знічену роту летіли «юнкерси» в супроводі «месершмітів». Після кожного бомбового удару «юнкерсів» месери заходили на брючому польоті, аж видно було обличчя льотчиків, і сікли, сікли, сікли з кулеметів усе живе й мертво.

Березовський побачив, що танки знову рушили вперед, але не на їхню роту, не на мученицькі окопчики.

Завойовники не хотіли ризикувати. Вони звикли до війни-параду, війни-прогулянки. А тому повзли собі золотистою пшеничною нивою, заходячи змореній, закіптюженій, але не подоланій роті в тил.

Першою думкою Березовського було жбурнути в'язку пляшок собі під ноги. Смерть, хай краще найжахливіша смерть, аби не полон! Та наступної миті він уже думав, як врятуватися самому й вивести те, що залишилося від роти, з ворожого кільця. Цей бій програно, але він не останній!

...І ось настає час останнього бою. Він гряне ще не сьогодні, не завтра, але вже скоро. Ген за сизим, кошлатим горизонтом — німецька земля...

— Товаришу комбриг!..— Це Сашко Чубчик.— Телефонограма. Передала сержант Мартинова.

«Яка Мартинова?..— Він повільно вертався з мандрівки в минуле.— Ах, Галочка, Галя, штабна зв'язківка. Що сталося, чому так спішно?»

Глянув у зібганий аркушик паперу... Мама!.. Старенька, згорьована мати! Її нема... Скільки блукала ця скорботна вість по штабах, вузлах зв'язку, поки долинула сюди, до КП бригади? День, два, вічність? Та зрештою це не має значення. Що він може зробити, чим зарадити? Траурний похід, гнітюча туга Шопена... Кого це ховають — бойового комбрига чи її, сивоголову мученицю? Котра все пережила: чужинську навалу, прощання з сином, проводи дочки в неволю, смерть чоловіка, згарище на місці рідної хати... І все лише для того, щоб у свято визволення померти самотиною, щоб закрили їй очі чужі люди...

Учотирьох — комбриг Березовський, начштабу Сохань, замполіт Терпугов та польський товариш із сільського самоврядування — зняли труну з лафета, поставили на мерзлий супісок біля могили. Розставалися скупом, по-солдатському:

— Прощай, друже! Пухом земля тобі!

Підполковник Сохань уже підняв було руку, щоб дати сигнал для прощальних залпів, але полковник Терпугов спинив його. Товстий, змучений старечими недугами, він із зусиллям подолав задишку і гукнув у мегафон:

— Бойові побратими-гвардійці! Схилимо голови перед світлою пам'яттю мужнього сина Батьківщини, вірного більшовика-ленінця, полковника Самсонова. А найкращим вінком на його могилу хай буде оце.— Підняв угору папірець, мовби стверджуючи свої слова.— Товариші воїни! Вчора, сімнадцятого січня тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року, доблесні війська нашого фронту у взаємодії з Першою армією Війська Польського з боями визволили столицю Польщі Варшаву!

Після дружного «ура» прогрімилі артилерійські залпи. Як реквієм мертвим і салют живим.

Просто з поля бригада рушила на місце нової дислокації. У ревінні дизелів, брязкоті гусениць, у ядучому димі солярки сунули грізні «тридцятьчотвірки» повз могилу загиблого командира, мимо нового комбрига та його найближчих помічників.

Першим прогуркотів батальйон Героя Радянського Союзу гвардії майора Бакуліна. Майже по пояс висунувшись із люка командирського танка, комбат милувався grimучими фортецями, що здатні пройти вогонь і воду, розчавити, знести все, що стане на перешкоді.

Щедро вділила природа снаги і вроди уральцеві Петру Бакуліну. Високий, плечистий, буйночубий, Петро, однак, не належав до бригадних джигунів. Хоч у діючу армію потрапив саме завдяки своїй вроді та диявольському зухвальству.

Цю історію розповідав сам Бакулін — барвисто, з гумором. Про те, як довгими місяцями нидів у тиловому гарнізоні, як командування раз у раз відхиляло його настійливі рапорти про відправку на фронт і як, нарешті, вдався він до радикального заходу — став спокушати знудьговане гарнізонне жіноцтво. Тоді не на жарт сполохані чоловіки швидко дійшли між собою згоди, і нахабний зальотник — на той час ще молодший лейтенант — миттю опинився на передовій. Березовський не дуже вірив цим побрехенькам, але й не відкидав їх. Справді-бо, заповзта вигадливість та надзвичайна відвага були незаперечними рисами гвардії майора Бакуліна.

Другий батальйон вів теж уралець і теж неабиякий урвігслова — гвардії майор Чижов. Один із небагатьох кадрових офіцерів, які лишилися від початку війни, Василь Аристархович і нині кидав свій батальйон у вогневий вир бою з таким самим запалом і завзяттям, як і шість років тому благенький БТ-5 проти японських самураїв на Халхин-Голі.

Далі йшов третій батальйон запального абхазця гвардії капітана Давида Барамії. За ним на колісному транспорті МБА (моторизований батальйон автоматників) — криворізького рудокопа гвардії капітана Геннадія Осадчого та інші підрозділи. Вони заповнили весь видимий шлях нескінченною колоною, так що й у відкритому сніговому полі важко стало дихати від чаду вихлопних газів. Колона пересувалася відкрито, від ворожого ока її приховували низькі волохаті хмари, з котрих лагідно падав на біле поле ще біліший, ще чистіший, ще ніжніший сніг.

День був нельютний, та й авіація у німця тепер не та.

На новому місці дислокації до Березовського одразу зайшов замполіт Терпугов з листом до вдови Самсонова.

Сумний обов'язок!

...Іван Гаврилович бачив дружину і дочку Самсонова лише один раз. Познайомився з ними раніше, ніж із самим Самсоновим, у їхній тісній двокімнатній квартирі в районі Садового кільця. Збереглися ще в самому центрі Москви вузьенькі вулички із старосвітськими назвами — Садово-Каретна, Садово-Тріумфальна, Тверська-Ямська. А поряд — гомінка площа Маяковського, вулиця Горького, площа Повстання...

Березовський ледве відшукав потрібні йому двері в темному під'їзді, заставленому бочками з водою — на випадок пожежі від запалювальних бомб. Оббиті повстю двері відчинила дружина Самсонова, ім'я й по батькові якої він уже забув, здається, Тамара Демидівна або Денисівна, а може, не Тамара, а Тетяна. Ні, таки Тамара Денисівна. Він прочитав це зараз у листі, що його склали в політвідділі: «Шановна Тамаро Денисівно!» Неважко уявити, як сприйме вона страшну звістку. Тоді, побачивши його танкістську форму і польові погони, жінка спочатку радісно вигукнула: «Ви од Миші?!», а потім пошепки спитала: «З ним нічого не сталося?» Він заспокоїв її, хоча сам ще в бригаді не встиг побувати, лише одержав туди призначення начальником штабу і, дізнавшись про те, що родина полковника Самсонова мешкає в Москві, вважав за потрібне нанести цей візит.

Повіз Михайлу Самсонову коротенького листа від дружини та дочки. Ім'я дочки Валя, це Березовський пам'ятає достеменно, бо так звали його тиху, ніжну, нерозділену любов, якій він не наважився відкрити свої почуття. Чекав, поки дівчина закінчить спочатку дев'ятий, а потім і десятий класи, бо ж негаразд учителеві залицятися до учениці. Ждав-ждав, та так і не діждався...

«Шановна Тамаро Денисівно! З глибоким сумом сповіщаємо...»

Підписав листа, не сказавши ні слова. Полковник Терпугов запевнив, що домовився з польськими товаришами про догляд могили.

Увійшли тиловик Майстренко та розвідник Тищенко. Їх викликав комбриг. Терпугов затримався. Щойно підписаний лист білів у нього в руці.

— Доповідайте, — звелів комбриг своєму заступникові по тилу.

Семена Семеновича Майстренка всі називали поетом. Здавалося б, хіба тут до поезії — бензин, солярка, продуктове постачання, речове забезпечення, фінансова звітність... А от зуміла ж людина вкласти в буденну роботу щось піднесене, ба навіть ліричне. Саме тому заїжджий кореспондент з армійської газети надрукував про Семена Семеновича цілий підвал під красномовним заголовком «Поезія в прозі». Героя нарису недвозначно було названо поетом, і це ймення прикипіло до нього, мов приварене автогеном.

Не тільки фах, а й зовнішність Семена Семеновича з поезією нічого спільного не мали. Високий, дебелий, схожий на давні портрети українського борця Івана Піддубного, з геркулесовими біцепсами та шиєю, з відполірованою, мов більярдна куля, лисиною, з бляклими, як зношені польові погони, очима та постійно невиспаним сірим обличчям — він був інтендант від голови до п'ят.

— Зважив, товаришу комбриг, — доповів лаконічно.

— І що ж?

— Витягнемо.

— Спасибі.

Оце й усе. А означало воно дуже багато: служба тилу ретельно продумала все щодо матеріального забезпечення наступу й не підведе.

З цим і пішов інтендант-поет, аби поринути у вир своєї прозаїчної діяльності.

Майор Тищенко зовні мало нагадував розвідника. Низькорослий, опастий, він був схожий на бухгалтера, зоотехніка, фармацевта, на кого завгодно, тільки не на представника романтичної військової професії. Говорив Тищенко то дуже швидко, то уповільнено, навіть запинаючись, але завжди перед тим добре перевіряв дані, про які доповідав.

— Чим порадуєте, товаришу майор?

— Нічим, товаришу комбриг. Поки що нічим.

Березовський насупився. Йому та Соханю, щоб скласти план операції, конче потрібні розвіддані. От-от викиче до себе командуючий армією.

— Степане Йосиповичу, що з вами?

— Нічого.

— «Нічим», «нічого», гарні слова ви обрали для роз-

мови зі мною. Не розвідано місцевість, не з'ясовано вогневі засоби противника, а ви!..

Іван Гаврилович зірвався із звичної спокійної ноти, але Тищенко ледве чув його. Так гупало в скронях.

Почалося це ще звечора. Щоб заглушити біль у голові, він проковтнув таблетку пірамідону, проте й випробуваний засіб не допоміг. Навалилася стопудова втома. Ніколи з ним такого не траплялося...

— Завтра о восьмій нуль-нуль чекаю вас із точними даними.

— Слухаю, товаришу комбриг.

4

Сніг рипів під ногами, і це дратувало. Правда, до ворожих позицій ще далеко, але така вже робота у розвідника: найменший шерех може закінчитися фатально.

У білих маскхалатах, по білому полю, вони скрадалися наче примари. Тільки оте зрадливе снігове рипіння виказувало їх. Не допомагало й ганчір'я, що ним обв'язали зверху ваялки.

— В господу бога, трам-тарарам! — соковито лявся рядовий Леонід Лихобаб, недоросток, який скидався на п'ятнадцятирічного хлопчачка.

— Не лайся,— застеріг високий і сутулий сержант Григір Непийвода.

— А ти що, віруючий? — саркастично спитав Лихобаб, смішно підстрибуючи, щоб не відстати від рослого сержанта.

— Мабуть,— відповів Непийвода.

— Тобто як?

— А так,— Григір, кваплячись, нагинався мало не до самої землі.— Бога нема, факт.

— То чого ж віриш? — на мить аж зупинився сторопільний недоросток і прожогом кинувся наздоганяти довгоногого.

— Бо так мені легше. І не чіпляйся до мене, як воша до кожуха.

На цьому розмова й скінчилася. Лихобаб ще щось бурмотів, але слів його сержант не розбирав — чи через оте дурне рипіння, чи через калатання в грудях.

Ніч видалася місячна, розвідникам не з руки. В одному їм поталанило: з півдня, від татринських перевалів, густо клубочилися темно-сізі, мов дим фугасок, хмари.

Місячне сяйво ледь просочувалося крізь них. Та ось-ось почне падати сніг, а в заметіль легко втратити орієнтири. Тоді не відшукати їм свого Т-34, що замаскувався в полі біля покинутої хижки пастухів.

— В пречисту діву, трам-тарарам! — не покоровся сержантовій засторозі Лихобаб: надто дратувало його оте ненавидне рипіння.

— Годі! — сказав сержант і спинився. — Так ми всіх зайців пополохаємо, не тільки фріців.

Вони були на нічийній землі. Десь поруч пролягає неглибокий вибалок, потойбіч якого зарилися в землю німецькі форпости.

Непийвода видобув із теплого кожуха схему, накреслену рукою майора Тищенко. Прилягли на крихкий наст. Лихобаб присвітив трофейним ліхтариком, що його захопив разом із «язиком» на Сандомирському плацдармі. Ось він на схемі, цей жаданий вибалок. До нього якихось п'ятдесят-шістдесят метрів, а далі — рятівний чагарник — їхня надія.

— Далі поповзем, — наказав сержант.

Зняли з поясів гранати-лимонки і обережно поплазували вперед. Перший, як завжди, Лихобаб.

Це була добре натренована і спрацьована пара. Різниця в зрості виявилася вельми доцільною. Коли треба було проникнути в найменшу щілину, це робив Лихобаб і вже потім розчищав дорогу Непийводі; зате там, де потрібні довгі ноги (хоча б для стрибків через перешкоди) або фізична сила, — там діяв Непийвода.

...Вони повзли нечутно й невидимо все далі й далі у глибінь балки, у сизий морок ночі.

На Алтаї займалося на світ, коли над засніженими вибалками Південної Польщі, над погаслими мартенами Сілезького басейну сторожко супилася фронтова ніч.

Мати рядового Лихобаба Євдокія Пантеліївна розпалила плиту. Святковий запах смолистої глици наповнив кухню. Сухе соснове гілля гучно тріщало, вибухало жарким білим полум'ям. Незабаром на розпашілій плиті забулькотів чайник, запарувала в казані начищена звечора картопля. Зараз хазяйка накришить на гарячу сковорідку сала й цибулі, дістане з льоху солоних помідорів, що пахнуть часником, кропом та вишневим листям, а невіст-

ка видоїть корову — і сніданок готовий. Для всього бабського гарнізону.

Ось уже чути, як із світлиці в сіни вийшла невістка, дзенькнула об одвірок цинковою дійницею, попрямувала до хліва. Робочий день почався.

Пасивдавши, невістка побіжить до контори, де працює рахівником, а Євдокії Пантеліївни нема куди квапитись. У городній бригаді зимовий перепочинок, тож узалися жінки за інше: збираються вечорами у того, в кого хата не тісна (а таких тепер більшість, бо з кожної родини хтось на фронті), плетуть із вовни шкарпетки чи шиють з вичинених заячих шкурок рукавиці, все для них, фронтових героїв, захисників Вітчизни. Проте до вечора ще далеко, і Євдокія Лихобаб зможе за день переробити гори завжди нагальної домашньої роботи, доглянути дрібних внучок.

Спокій і щастя Євдокії Пантеліївни вельми не тривкі. Про чоловіка вона вже рідко коли згадує, бо прожила з ним заледве два роки, а без нього хазяйнує більш як півжиття. Тільки й залишилася як пам'ять про нього ота безсмертна партизанська пісня про волочаївські дні. Та син-одинак. Льоня.

Невістка увійшла в кухню з повною дійницею, внесла з собою запах морозного ранку і теплого молока. Здавалося, ніби цей молочний дух іде не лише від дійниці, але й від повних грудей тридцятирічної молодиці.

— Як Лиска?

— А що їй?

Свекруха й невістка розмовляють мало, та воно, може, й на краще. Зворушливої дружби між ними немає, але й сварки та неприязнь не отруюють їм важких, невеселих буднів. Проживши стільки літ без чоловіка, Пантеліївна зазнала в житті всілякого, ходили й про неї чутки та пересуди. Тож не дуже зважала на плітки про невістку, які не раз торкалися її вух. Коли вже змирилася з синовим вибором, який узяв старшу від себе літами Ньюську Звонарвову, котра ще пишнотілим дівчам подалася в геологічну партію і довго десь-то горнулася до того та іншого, поки врешті з дитям на руках опинилася в рідному селі... то що вже казати тепер про знудьговану за чоловічою ласкою солдатку!

— Дітей будити, мамо?

— Буди Таню та Люду: їм до школи. А малі хай посплять.

Невістка почовгала через сіни на другу половину, де на широкому дерев'яному ліжку під ватяною ковдрою спало четверо напрочуд схожих одна на одну дівчаток. Дивлячись на них, колишня Нюська Звонарьова, а теперішня Ганна Лихобаб, бачила своє власне обличчя в різні періоди дитинства: три роки, п'ять, сім і десять. Трійко менших — Зіна, Іра та Люда — були від чоловіка, а десятирічна Тетянка від геолога Колі Наседкіна — співака, гармоніста, баляндрасника, який зманив юну Нюську з собою. Він був єдиний, кого вона справді кохала, і, певно, кохав її теж, але одружитися не міг, бо вже мав двох жінок — у Читі та в Іркутську. Ось чому повернулася Нюська Звонарьова у Верхні Розтоки з розбитим серцем та немовлям-безбатченком. Але не довго тужила дівка. Закрутила голову охочому до танців, невисокому на зріст Льоньці Лихобабу, котрий не лише офіційно зареєстрував із нею шлюб у сільраді, а й удочерив Тетянку. Ця подія не викликала подиву. Чесний, прямодушний Льонька не відзначався вродою і в господарстві не був мастаком: візьме рушницю, заблукає в ліс та й замість полювати слухає спів птахів. Хіба що застрелить якогось ледачого зайця. А Нюся таки взяла всім: і принадним, як пшенична здоба, тілом, і лицем, і меткими до роботи руками, і ущипливим, дотепним словом.

За станом здоров'я та через багатодітність Лихобаб міг би одержати пільгу, але він, бач, збунтувався. Згадав героїчного батька, партизана-волочаївця, і домігся свого — був нині там, серед героїв...

Довго бреде лінійний зимовий досвіток від Алтаю до Вісли. І все ж, поки розвідники доповзли до чагарника, вони інстинктивно відчували, що ось-ось почне розвиднятися. Востаннє спинилися, аби перевести дух. Непийвода глянув на ліве зап'ястя, де тьмаво блимнув зеленкуватим фосфором циферблат.

— Пізенько.

— Цить! Чуєш?

Наслухали не дихаючи. Оте рипіння, що досі так драгувало, тепер, здається, стає їм у пригоді. Виразно чути кроки німецького вартового: скрип-скрип, скрип-скрип, тиша. Скрип-скрип, скрип-скрип, тиша... Один? Тақ. Наближається? Немовби. Скрип-скрип, скрип-скрип... Ось він — жаданий шанс. Не прогавити б!

— Ще хвилина... Ще мить...

А Земля мчить по своїй еліптичній орбіті назустріч дневі. Небо ще зберігає колір неторканої ночі, та східний небокрай уже обперезався вузьенькою смужкою, котра помалу ширшає. Хмари розвіялися, місяць, на щастя, зайшов. Зорі холодні, непривітні.

— Слухай, трам-тарарам...

— Помовч нарешті!

Скрип-скрип... Скрип-скрип... Скрип-скрип...

Морози в Очеретівці були кволі і нетривкі, все ж на водохреще Інгулець став. Лід був тонкий і малонадійний, проте воду святили в ополонці, збивши для певності біля берега дерев'яний поміст. З нього благословив отець Борис замашним хрестом уявну Йордань, звідси й кропив нечисленних мирян свяченою водою.

Людей на водосвяття зібралось небагато. Після втечі старости Порфирія Ступи та кількох поліцаїв паства отця Бориса майже поспіль складалася з жінок. Серед них вирізнялася висока, широкоплеча, пропахла стеариновими свічками та ладаном, сама схожа на негнучку воскову свічку, Мотрона Іларіонівна Непийвода, що, привівши на світ трьох синів, у тридцяті роки овдовіла: чоловіка підстрелив підкуркульник-сусід. Двоє старших її саме перед війною одружилися: за одним плаче вдова та двоє сиріток, за другим тужить бездітна дружина. За третього, найменшенького, Гриця, ревно молиться вона, невістка мати. І вірить. Непохитно вірить, що бог допоможе їй.

Ефрейтор четвертої роти 208-го альпійського полку дивізії СС «Баварія» Бертольд Мюллер усвідомлює, що порушив статут бойової охорони. Але нічого вдіяти з собою не може. В усьому винна ця немилосердна, сатанинська крижана ніч. Ще тиждень тому вони були в Південній Італії. Ще тиждень тому над ним шелестіли вічнозелені пальми. Ще тиждень тому він точив із барила запашне молоде к'янти і під теплою периною пригортав гаряче тіло галаслиивої, але піддатливої хазяйської наймички Анджеліни. Ще тиждень тому навіть у підбитій вітром шинелі та чоботях з ерзац-шкіри він почувався зовсім добре. Ще тиждень тому!..

А зараз... хай йому біс! Лежати заचाївшись? На оцій перемерзлій, забутий богом землі? Та з нього давно вже

була б бурулька. Бездиханна льодяна колода. Мертвяк! Ось що було б із нього, коли б він діяв за статутом.

Ні, він рухатиметься, доки живий. І виживе. Будь-що виживе. Для того є в нього фляга, в якій на денці булькоче не благодуже вино, а скажений ямайський ром. Підігрітий вогнистим напоєм, ефрейтор підстрибує, мов цап на ретязі. І стрибатиме до самого ранку. Бо рух, як і ром, зігріває кров. Проклятуща ніч! Собаче життя! Мерзенна доля!

Цікаво, хто зараз ніжиться там, у духмяній комірчині, в обіймах смаглявки Анджеліни? А ще цікавіше, хто спить у його, Бертольда Мюллера, м'якій постелі з його власною дружиною, худенькою, непоказною, але хтивою, як кішка, Мартою. У його будиночку в мальовничому Радебойлі, над самою Ельбою. Та чи є ще в нього будинок, бакалійна крамниця, фрау Марта Мюллер, їхній синочок Отто? Чи існує на світі Радебойль — спокійне передмістя метушливого Дрездена? Дрезден часто зазнавав повітряних ударів...

Головне зараз — вижити. Не замерзнути, не впасти від кулі чи осколка, не здохнути від тифу або туляремії. Будь-якою ціною вижити! Фюрер теж не дримає. Фюрер бачить на десятиріччя вперед. Уже по дорозі сюди Мюллер сам читав у «Фолькішер беобахтер» про велетенський план генеральної реконструкції рейхстолиці — Берліна. Які там буде споруджено будівлі, мости, об'їзні дороги! Так, фюрер вірить у перемогу. А доктор Геббельс по радіо твердо пообіцяв нову, не чувану досі зброю. Тримайся, Бертольде, ще не кінець!

А все ж нестерпна холоднеча! До божевілля, до неприємності. Вже й рятівний напій видудлив геть увесь, а світанку катма. Як не рухайся, як не тупцюй — погибель бере за горло. Ноги задубіли, не слухаються. І тіні... Що то за тіні? Гальт!..

Тисяча іскор спалахнула йому в очах. Хтось шарпонував за ноги, він звалився навznak.

Непийвода та Лихобаб своє діло знали.

5

У сержанта Галини Мартинової дрібне, нічим не примітне личко з гострим підборіддям та схожим на кнопку носиком. Волосся русаве, майже безбарвне, такі ж і брови. Єдине, що виділяється на цьому звичайному і

все ж чимось привабливому обличчі, — великі, неспокійні очі. Колір тих очей не то темно-жовтий, не то світло-брунатний, достеменно такий, як колір свіжого жигулівського пива.

Мабуть, за ці п'янки очі й покохав Петро Бакулін свою Галинку. А може, за ширість, сердечність, за дитячу беззахисність у страшному воєнному вирі...

До залицянь героїчного комбата Галина поставилася з упередженням. Чутки про донжуанство Бакуліна на Уралі дійшли й до неї.

Сержант Мартинова — маленький гвинтик штабної машини, точніше, нерв, що активно діє в період підготовки операцій. У бою зв'язок здійснюється за допомогою радіо. Галя добре знає командирів підрозділів, з усіма в неї гарні, ділові стосунки. Буваючи в штабі, вони часто заходять до неї хто в справі, а хто тақ — одвести душу. Є якась особлива втіха в тому, аби хоч на хвилину забути жорстокий побут війни і перемовитись бодай кількома словами з привітним дівчам, котре навіть у вилинялій уніформі зберегло дитячу ширість та жіночу чарівність.

Частіше за інших заглядав до маленької чарівниці Петро Бакулін. Почалося це ще тоді, коли бравий уралець носив зірочки капітана і командував ротой. Майорський чин йому надали разом із Золотою Зіркою Героя за те, що його рота з ходу форсувала Віслу і закріпилася на лівому березі ріки, в районі Тарнобжега. Це була істотна допомога сусідній армії, яка в тяжких боях утримувала Сандомирський плацдарм.

Петро відразу відчув холодність Галини, і це зачепило його за живе.

Бригаду вивели на відпочинок та поповнення. З'явилося більше вільного часу, виник настрій хвиливого розмагнічення, прокинулася жадоба життя. Галю та інших дівчат вабили кіно, танці, забави місцевої молоді.

А Петро Бакулін переживав складний етап у своєму житті. Юний шибайголова став змужнілим воїном. Уже в перших боях він усвідомив, що вік танкіста недовгий. Здавалося б, коли досі ти вмів брати від життя все, що дають молодість і врода, то тепер бери тим більше. Завтра, можливо, твій останній бій. Та Петро думав інакше. Коли залишишся живий — добре, а коли ні — то що ж зостанеться після тебе? Хотілося міцніше зачепитися за життєву ниву, щоб перший сліпий випадок не вирвав тебе начисто, з корінням...

Галина серцем відчула цю зміну, і колишня неприязнь до зухвалого вродливця потроху зникла. Минали дні, бригада знову вела бої. На чужій землі, далеко від рідних місць, під пекельним небом війни дівчина зрозуміла його почуття, його жагу, його тугу.

Тепер вони чекали дитини.

У каміні по-гусячому сичали сирі поліна, в покої — колишній резиденції управителя княжого маєтку — було холоднувато й чадно. Семен Семенович сидів вільно, з розстебнутим комірцем, без пояса — хилилося до півночі, і він уже не чекав нікого. Але в Івана Гавриловича крізь маскувальні порт'єри пробивалося світло — Майстренко навмисне вибрав собі кімнату проти комбригових вікон, — а коли хазяїн не спить, не годиться відпочивати й підлеглому.

Хтось постукав у двері, він здивовано відгукнувся, до покою увійшла начальник медичної служби Аглая Дмитрівна Барвінська.

— Не женіть мене, Семене Семеновичу, — сказала лікарка замість привітання і впала в глибоке шкіряне крісло з різьбленим дерев'яним бильцем та поручнями. — Все одно не піду. Нікуди.

— Як то?

— Дуже просто: до медсанвзводу вночі не доберуся, — відстали в дорозі. Їхати з запаленими фарами небезпечно: «рама» засіче, а без світла — заночуєш у кюветі. Рада, що й ви ще не лягли.

— Я з інших причин. Кожної хвилини може викликати комбриг, тож доводиться на старість...

— Де ще та старість!

— Підступає. Як не крути, а півсотні з гаком. Не те, що декому...

— І «декому» вже підступає... — не питаючи дозволу, витягла пачку «Біломорканалу». — Беріть.

— Спасибі.

Узяв негнучкими пальцями цигарку, повагом запалив. Знайомий запах тютюну змішався з їдким чадом каміна, звично лоскотав нїздрі.

Лікарка курила, випускаючи з блїдих, нефарбованих уст акуратні, мов зважені на аптечних терезах, кільця легкого сизого диму. Дивилася на ті кільця задумливи-ми, вузькими, як на стародавніх візантійських іконах,

очима, наче забувши, де вона, чого прийшла сюди. Опинившись у кріслі, жінка зненацька відчула непереборну втому. Скільки вже днів бригада то відпочивала, то перебазовувалася, тільки їй та її колегам не випадало спочинку ні вдень ні вночі: поранених за день-два не тільки не вилікуєш, а навіть не підготуєш до евакуації. Рани різні: одна вимагає негайного хірургічного втручання, друга терапевтичних засобів, третя повторної операції, четверта звичайнісінького спокою, п'ята...

Барвінська збилася з думок і, мабуть, на якусь мить задрімала. Коли розплющила очі, не могла згадати, про що йшла мова, і кинула тільки:

— Медикаменти!

Це слово для підполковника Майстренка пролунало як сигнал біди. Сушив собі голову, як підтягти медичну службу найближче до місця боїв, як пристосувати її до вимог навального, багатоденного наступу, а от порошки та мікстури...

— Скільки ж вам треба цього добра?

— Гори. Океан.

За серпанком диму її карі візантійські очі, здавалося, заслонили собою все обличчя, воно наче зникло, розчинилося в тьмяній кімнаті, залишилися тільки ці вузькі, прадавні, мудрі, вимогливі очі.

Щось бентежне ворухнулося біля серця Семена Семеновича. Воно не мало ніякого відношення ні до медикаментів, ні до інтендантської служби взагалі. Може, від їхньої розмови — про старість, про роки. Скільки ж Аглаї Дмитрівні? Тридцять? Певно, близько того. В боях за Львів загинув її чоловік, льотчик, і тоді казали, що в Барвінській залишився в Харкові восьмирічний син. Десь у чужих людей. Нелегко їй, бідолашній, ох нелегко!

Майстренкові хочеться зробити лікарці послугу, він знаходить серед паперів її заявку, датовану позавчорашнім числом, і розгонисто пише на ній резолюцію: «Задовольнити!»

— Зробимо, Аглає Дмитрівно, неодмінно зробимо.

Намагається зазирнути в її дивні очі, сподіваючись спостерегти в них ознаку задоволення, а може, й вдячності, але очей уже нема. Сховалися під важкими повіками. Аглая Дмитрівна спить спокійним, глибоким сном. Маленька, беззахисна і... принадна. Семен Семенович розгублено дивиться на лікарку. Що робити?

Мимоволі зиркнув на комбригові вікна. Світло в них не погасло. Хай там що, а він свій робочий день закінчив!

Тихенько затяг ремінь, застібнув комірець, накинув шинель. Переночує сьогодні в інженер-майора Нікольського, той, певно, на передовій.

«На добраніч, мила, втомлена жінко!»

Погасив світло і вийшов.

Майор Тищенко щойно закінчив допит контрольного полоненого. Єфрейтор дивізії СС «Баварія» Бертольд Гюнкер Мюллер розповів про передислокацію дивізії. Отже, завдавши удару англо-американським військам та зупинивши їхнє просування в Арденнах, Гітлер гарячково перекидає найбойовитіші частини з інших ділянок на схід.

Майор зняв трубку польового телефону, в слухавці почулося чітке:

— Сержант Мартинова слухає!

Маленький бригадний вузол зв'язку не спав.

Комбриг теж відповів одразу. Вислухавши інформацію, наказав передати її далі, нагору. А вранці прийти з уточненими даними, нанесеними на карту.

Жирним синім олівцем Тищенко відмічає на карті-двоверстці підрозділи дивізії «Баварія», конфігурацію лінії оборони, вогневі точки. Єфрейтор Мюллер нічим не відрізняється від багатьох інших, кого довелося допитувати майорові Тищенку. Спочатку затинався, божився, що нічого не знає, а згодом пішло як по маслу. Плакав, запевняв, що його батько не вірив у бога, а мати мало не комуністка: віддала дочку заміж за прикажчика. Але в крах усіх нацистських ілюзій ще, видно, не вірить. Доведеться відправити есесівця у фронтовий розвідвідділ, може, там скаже щось вагоміше.

Давило під грудьми, голова гула, як на похмілля. Вийшов з кімнати на свіже повітря.

У нічному небі повновладно панувала війна. Низько над землею ішли на бойове завдання тихохідні бомбардувальники близької дії. На них літали героїчні екіпажі жіночого авіаполку, що базувався на прифронтових польових аеродромах. Тищенко постійно тримав зв'язок із полковою повітряною розвідкою, часто гостював у дівчат. Йому не раз доводилося спостерігати хоробрих льотчиць у їхньому немудрому фронтовому побуті. Глянеш на них,

коли вони перуть білизну, пришивають до гімнастерок гудзики чи пишуть листи близьким і коханим, і перед тобою звичайнісінькі кирпаті, поцятковані ластовинням, кароокі й синьоокі Марусі та Прісі, чийсь дочки, сестри, наречені. Серце мимоволі защемить від болю за їхню скривджену сувору юність...

Інженер-майор Нікольський не був на передовій, як гадав Майстренко. Потрібну рекогносцировку місцевості Вадим Георгійович встиг закінчити протягом дня і під вечір повернувся до замку.

Хоч як солодко хропів інженер-майор, але, почувши стукіт, прокинувся відразу. Взув чоботи, накинув наопашки кітель. «Кого це так пізно принесла лиха година?» Почув здивований голос підполковника інтендантської служби Майстренка:

— Ви вдома?

— А де ж мені бути? — не менше здивувався й Нікольський.

І ось вони сидять у комірчині, де жила колись прислуга панів Конецпольських чи Лянцкоронських, чортзна-кому з них належав цей бундючний палац. Семен Семенович заклопотано озирається: де тут влаштуватися двом, коли й одному затісно? Знав би, що господар удома, придумав би щось інше.

Щоб пояснити такий пізній візит, інтендант коротко розповів про свою пригоду.

— Браво, Семене Семеновичу! — реготав бабій Нікольський.— Ви таки справжній джентльмен! Аристократ духу! Але пропустити таку нагоду!

Та гість є гість. Хлюпнув у чарки прозорої рідини й проголосив:

— За здоров'я прекрасних жіночок... і нездогадливих мужчин!

— Гаразд, гаразд,— бурчав Майстренко.— Ніби й ви не вчинили б так само.

— Втратили шанс, то вже мовчять...

Випили знову, але сон не квапився.

— Клята доля! — раптом поскаржився гостеві Нікольський.— У мене дружина в евакуації — молода, вродлива... Тільки й устиг пожити якийсь рік-півтора... Згадаю, що, може, й вона там не безгрішна... Як ми зустрінемося з нею? Як переступимо через ці фатальні роки? Все це не так просто...

«Ой непросто!» — подумав Майстренко й співчутливо глянув на інженера.

— А проте,— вже втішав себе інженер-оптиміст,— доведеться все списати за рахунок війни. Нічого іншого не вигадаєш.

Щоб вернути собі добрий настрій, Вадим Георгійович знову згадав про Барвінську.

— А може, підемо й глянемо, як там Аглая Дмитрівна?

— Нічого з нею не станеться,— заперечив Майстренко.— Хіба їй звикати? Виспитья в кріслі чи прокинеться й перейде на моє ліжко. А завтра скаже мені спасибі.

— Або назве віслюком. Ну, ну, не гнівайтесь. Ви справжній джентльмен, чи, як кажуть англійці, аристократ за походженням.

— За походженням я син шевця.

— А я попа. Так-так, нащадок мізерного сільського попика, якого урочисто зрікся року божого тисяча дев'ятсот двадцять четвертого, будучи сімнадцятирічним сосунцем. Про це написано в моїй героїчній автобіографії. Вступаючи до армії, нічого не приховав. Бідний татусь! Втратив любов до дітей, повагу односельців, а потім зневірився і в богові. Суета!..

Тільки тепер збагнув Майстренко, звідки в жвавому інженері ця надмірна запобігливість. Довелося бідоласі гнутися та хилитися ще з юності! Та й зовнішність Нікольського мала щось архаїчне, попівське: і гладеньке, наче олією змашене, волосся, і руденька клинцювата борідка, і пухке, мов пампушка, обличчя, і ласий погляд рудавих, як його борідка, очей.

Нікольський поступився гостеві своїм ліжком, а сам влаштувався на стільцях: шинеля, плащ-палатка, проти-газ під голову — і постіль готова. За кілька хвилин він уже по-молодецькому хропів. А Семен Семенович ще довго перевертався з боку на бік. Йому ввижалися вузькі візантійські очі.

Березовський і Терпугов обговорювали план політико-виховної роботи під час наступальних дій.

У Терпугова хворе серце, нічна робота йому шкодить. Березовський із співчуттям дивиться на брезкле, землістого кольору обличчя заступника по політичній частині і радий би давно закінчити розмову, та Олексій Гнатович має звичку викладати свої думки надто докладно, всебічно аргументуючи їх. Він років на п'ятнадцять, а може,

й на двадцять старший за комбрига. Йому досаджає хронічна задишка, він часто змовкає, ковтаючи рятівні пігулки. Кожну запиває кухлем води, і його землисте лице від цього все більше набрякає.

— Мене дуже турбує проблема зіткнення на німецькій території з місцевими людьми. Гітлерівці залили нам сала за шкуру. В пам'яті кожного — спалені міста і села, гори трупів, замордований хтось із рідних. Серця бійців палають священною ненавистю. А тут — чепурні німецькі оселі... Переконати їх, що мирне населення не винне, що не всі німці фашисти, ох, скажу вам, завданнячко!

Він вийняв чергову пілюлю, але роздумав ковтати — певно, перебрав міру. Сховав її назад до нагрудної кишені кітеля, проте води з цинкового бака націдив повну кварту і вихилив одним духом.

— Розумію вашу стурбованість, Олексію Гнатовичу. Розумію...

Комбригові й самому думки пропекли душу. Батько... Тихого, з чесною й гордою душею, його повісили посеред майдану, а потім тіло облили гасом і спалили. Мати в могилі, якщо поховали сусіди. Сестра на чужині, в неволі, коли жива. Валя... Полохливе, невизріле кохання... Де вона, що з нею?

Знав: його горе, його біду треба помножити на біль і муки мільйонів, щоб визначити кару душогубам.

Рвучко підвівся:

— Для мене головне — успіх наступу. Треба, щоб кожен боець знав, на яку відстань ми просунулися вперед і скільки кілометрів ще залишилося до кордону Німеччини.

Комбриг вважав питання вичерпаним, але Терпугов не йшов.

— Ще одна справа. Знову ж про Самсонова. Зібрали його особисті речі, треба відправити в Москву.

— Відправте з посланцем.

— З ким? Адже наступ.

— Подумаємо. І ось що: скажіть Майстренкові, хай зладнає посилку для сім'ї покійного. За рахунок трофеїв, запасів... Він знайде.

Нарешті розпрощалися. Іван Гаврилович погасив акумуляторну лампу, та лягати йому не хотілося.

Намацав у кишені шкарубкий аркушик паперу — листрикутник від Маші Пациної. Сьогодні приніс його з польової пошти Сашко Чубчик.

Петро Бакулін і Галя Мартинова втішалися з останньої спільної ночі. Завтра Галя відпроситься в санчастину і відкриє Аглаї Дмитрівні свою таємницю. А там буде, як скаже лікарка: чи аборт, чи збереження вагітності. Петро наполягав, аби Галя народила дитину.

Галина плакала. Тихо, мовчки. Сльози котилися по блідих щоках, по дрібних веснянках, й радісні, і невтішні... Їй дуже хотілося мати сина, схожого на Петруся, такого ж вродливого та бойового. Але війна ще не скінчилася, все може статися, а вони не одружені,— на фронті шлюбів не реєструють. Повернешся в рідний Кременчук, у свої дев'ятнадцять весен, одна, без чоловіка, з немовлям на руках...

Лежала горілиць на жилавій руці Бакуліна. Втупивши погляд у порепану стелю, що ледь виднілася в нічній темряві, слухала монотонне цокання дзигаря. Досі майже не помічала цього механічного ліку секунд: такі самі ходики висіли чи не в кожній оселі, де їй доводилося квартирувати. А зараз прислухалася до настирливого цокання з тривогою. Бо то, мабуть, відходили в небуття її останні хвилини з Петром.

— Ти не забудеш мене, Петю, якщо я не повернуся з медсанвзводу?

— Поки житиму, не забуду.

— Ти житимеш. Тебе оберігатиме моя любов.

— Спасибі.

Він міцними, як цвяхи, пальцями віднайшов її маленьке, шовкове вухо, ніжно гладив його. Тепла хвиля любові й покори розлилася по її тілу.

Наступного дня Аглая Дмитрівна Барвінська зателефонувала начальникові політвідділу Терпугову. Лікарка повідомила, що в штабі бригади — неприємна подія. Сержант Мартинова завагітніла і навідріз відмовляється від абортів. Та й аборт навряд чи можливий: заборонено законом і вже, очевидно, пізно.

— Хто батько дитини?

— Не каже.

Олексій Гнатович здогадувався, хто винуватець біди. І йому сподобалася позиція дівчини: взяти всю відповідальність на себе. Замість осудження в його душі виникло співчуття. Запитав Барвінську:

— Що ви пропонуєте?

Аглая Дмитрівна глянула на Галю. Дівчина сиділа, низько опустивши голову, під очима синці, в очах втома і розпач. Лікарці згадався дзвінкий, бадьорий голосок: «Сержант Мартинова слухає!» Так відповідала юна телефоністка їй, Аглаї Дмитрівні, в ті жахливі дні, коли вона розшукувала свого чоловіка, свого Володю, а той вперто не давав про себе звістки. І не подасть уже ніколи... Взагалі, хто б не дзвонив на бригадний пункт зв'язку, сержант Мартинова завжди намагалася бодай чимось допомогти. А тепер вона сама сподівається на допомогу.

— Я певна, — сказала лікарка в трубку, — що тут справжнє почуття. А нам після війни потрібні будуть щасливі матері і гарні діти.

— Зрозумів. Пришліть її до мене.

А сам уже по всіх проводах шукав командира бригади. Знайшов його у начальника штабу Соханя.

— Товаришу комбриг, є підходяща людина.

— Яка людина, для чого? — не зрозумів комбриг.

— Для того, щоб відправити в Москву. З посылкою для сім'ї Самсонова.

7

У начальника штабу Соханя, що оселився в одному з покоїв палацу, хоч вішай сокиру. Не допомагають ні висока стеля, ні тяга крізь чепурний кахляний камін, ні відчинена навстіж квартира. Зібралось з десятків завязятих курців, усі смалють: хто вітчизняні цигарки з довгими паперовими хвостами, хто тонкі трофейні сигарети, заправлені у дерев'яні або кістяні мундштуки, хто самокрутки з ядучої махорки, а сам господар — шляхетську люльку з довжелезним, схожим на кларнет, цибухом, розцяцькованим квадратиками райдужного перламутру. Цю дивовижу знайшли на горищі, коли встановлювали на даху кулеметні точки.

На нараді присутні всі чотири комбати, командир самохідного артилерійського полку підполковник Журба, командири кулеметної та кулеметно-зенітної рот, винищувальної протитанкової батареї, а також найближчі помічники Гордія Тарасовича Соханя — Майстренко, Тищенко, Нікольський, оперативники.

Кілька хвилин тому зайшов і комбриг. Переговоривши по телефону з Терпуговим, він стояв біля вікна, за яким сяяв голубий, відкритий сонцю день. Раптом розгодинилося, небо всміхалося по-мирному. Іван Гаврилович відчужено слухав міркування комбата 1 гвардії майора Бакуліна. Аж тепер до свідомості комбрига уповні дійшов зміст інформації замполіта про вагітність Галини Мартинової.

Бакулін доповідав, що в його батальйоні готові до бою дев'ятнадцять «коробок», які цілком укомплектовані екіпажами та забезпечені боеприпасами. Дві машини залишилися в Заглемб'ї — в одній несправний двигун, у другій вийшла з ладу муфта зчеплення.

Березовський з цікавістю розглядав ставну постать комбата, його мужнє обличчя, проникливі очі. Бідна Галя Мартинова! Тяжко їй буде самій там, у тилу. Чи діждеться його живого, нескаліченого? А коли й діждеться, то як складеться їхнє післявоєнне життя?

Не міг зосередитись на тому, скільки танків відремонтовано. Пам'ятає, як прискіпливо втручався в кожну дрібничку Самсонов, коли він, Березовський, був начальником штабу, а Сохань його помічником в оперативних справах. Щоправда, педантизм Самсонова інколи нервував його. Хай Сохань у всьому розбереться сам.

Після комбата 2 гвардії майора Чижова, комбата 3 гвардії капітана Барамії та командира МБА гвардії капітана Осадчого доповідав командир доданого арtpолку Журба. Був це справді журливий, худий, заморений чоловічок — його мучила виразка шлунка — з тонким, нервовим, типово інтелігентським обличчям, з чорними, як вороняче крило, чубом, бровами, бородою.

Журба енергійними рухами гнучкої, надивовижу довгої, як для його зросту, руки показував на карті вогневі позиції ворожих протитанкових батарей, місце розташування спостережних пунктів.

...Нарада тривала довго, але наприкінці уже без комбрига. З мовчазним шофером та балакучим ординарцем він гойдався на відкритому земним стихіям вілісі мало-наїждженим, переметеним сніговою хвищею путівцем. Квапився на командний пункт армії, куди його викликав командарм Нечипоренко.

КП командарма розташувався на околиці сусіднього містечка, центр якого недавно бомбили німці. Пожежу вдалося погасити, тільки в одному місці ще спалахували гейзери вогню, забарвлені то чорним, то білим, то оранжевим димом.

— Горить спиртзавод,— із знанням справи визначив Платонов-Чубчик.

— Бери каністру й катай туди,— порушив мовчання Павло Наконечний.

— Мого запасу вистачить до Берліна.

Проїжджали вузькою вуличкою, вже розчищеною після бомбардування. Комбрига непокоїла активізація бітої люфтвафе. Видно, справи союзників на Західному фронті зовсім кепські, якщо Гітлер перекидає на схід цілі авіаз'єднання.

Це припущення підтвердив командарм Нечипоренко, якого Березовський застав на армійському вузлі зв'язку. Генерал-лейтенант стояв біля телетайпа з вузькою, рясно вкритою літерами стрічкою. У нього були маленькі, як і вся його постать, руки, аскетичне, видовжене обличчя, міцно стиснуті нервові губи.

«Так ось він який...»

Іван Гаврилович побоювався енергійних, розумних, високих на зріст людей. Скільки йому довелося стрічати таких, всі вони відзначалися гіперболізованим самолюбством та владністю.

Вузол зв'язку містився в колишньому сирітському при-тулку божої матері Чорної, або Ченстоховської. Недалеко звідси польське прикордонне місто з відомим на весь католицький світ монастирем. Біляві та чорняві зв'язківки в гімнастерках, коротких спідничках та акуратних чобітках аж ніяк не нагадували ні сиріт, ні черниць. То було юне, веселе й хоробре плем'я. Проте зараз, у присутності командарма, дівчатка мовчки сиділи за апаратами, всім своїм виглядом підкреслюючи мало не свя-тенницьку скромність.

— Натє, читайте,— командарм тицьнув у руки комбрига шматок телетайпної стрічки.— Перший вимагає розпочинати дії завтра.

Першим не тільки у шифровках, але й у відкритих розмовах називали командуючого фронтом.

— Як завтра, то й завтра, — з якоюсь ніби байдужістю відказав комбриг.

Його тон вивів з рівноваги командарма. Він почервонів і насупився. Це не здивувало Березовського: адже в нього була своя теорія відносно маленьких на зріст людей.

— Не розумію такої індивідуальності. Поясніть!

Рішуче відхилив плащ-палатку, що правила за двері, і задріботів вузьким напівтемним коридором. Цей коридор, схожий на підземний хід сполучення, привів їх обох у простору, низьку кімнату. Тут стояло кілька парт і чорна, із слідами крейди таблиця. Івану Гавриловичу згадалася облуплена вітрами школа, безрукий капітан Абдурахманов, сірі допитливі очі маршала.

— Союзники підводять? — запитав Березовський, аби притлумити гнів генерала, з яким так невдало познайомився.

— Це мене не обходить! — верескливо вигукнув Нечипоренко й смішно, по-півнячому, підстрибнув. — Я відповідаю не за союзників, а за свою ділянку фронту!

«Артист...» Командарм не сподобався Іванові Гавриловичу з першого погляду.

— Союзники кладуть у штани, — кипів генерал, — у цьому нема найменшого сумніву! Та хіба це означає, що ми з вами повинні бути козлами відпущення? Хіба розумно... — раптом запнувся і різко змінив тон: — Проте наказ першого не підлягає обговоренню. І я не дозволю жодних дискусій!

Березовський сторопів. Хто ж почав дискусію? Але не проронив ні слова.

Генерал-лейтенант Нечипоренко накинувся на карту, мов на свого найлютішого ворога.

— Ось! Ось! Ось!.. — штрикав карту коротеньким вказівним пальцем, наче намагався продірявити її наскрізь. — Фронт м о є ї армії... — Він зробив наголос на слові «моєї». — Вся ця ділянка геть забита вогневыми точками ворога, фортифікаціями, дротяними загородженнями, мінними полями. А яке поповнення прислали мені з резерву?

Зяято й вимогливо дивився на комбрига, наче ждав од нього відповіді. Комбриг мовчав, здогадуючись, що експансивний командарм відповість на власне запитання сам. Так воно й сталося.

— Чорнопіджачників прислали! — Для більшої переконливості він змахнув мініатюрною рукою. — Ледачих

дядьків, дезертирів, які під час окупації відлежувалися на печі, а воювати не хочуть і не вміють.

— Даруйте, товаришу командир,— не стримався Іван Гаврилович.— Ми своїх бійців учимо, що не всі, хто залишався на окупованій території, дезертири.— Завагався і додав: — Так само, як і не всі німці — фашисти.

— Ви вірите цим байкам? — зиркаючи побілілими від люті очима, спитав командарм.

Березовський мовчав.

— Я особисто — ні!

З набитого картами польового планшета генерал висмикнув квадратик хрусткого паперу — свою найдорожчу реліквію. Показав Березовському. З трохи збляклої фотографії веселими очима дивилася миловидна жінка, тримаючи на руках худеньку, з довгастим, аскетичним личком дівчинку. Схожий був на Нечипоренка й більшенький хлопчик, який стояв біля матері, притискаючи до грудей плюшевого ведмедика.

— Ганна Степанівна, моя дружина,— пояснив командарм.— І наші діти. Ромась і Наталка.

Іван Гаврилович збагнув, що ця фотографія з передвоєнних років безпосередньо стосується поведінки генерал-лейтенанта.

— Їх замордували. Усіх трьох. У Шепетівці. Дружина поїхала туди на літо до батьків і застрягла...

Говорив, дивлячись в одну точку, наче бачив на уявному екрані страшні кадри страти. Горе командарма не могло не вразити найзапеклішу душу.

— За віщо їх? — вирвалося недоречно.

— Ні за що,— тихо відповів Нечипоренко.— Я їздив у Шепетівку, перевіряв. Абсолютно ні за що. Ганна Степанівна була боязкої вдачі, нездатна до боротьби. Ромасеві минуло тринадцять, Наталочці на два роки менше. Їх знищили як сім'ю комуніста. То як же ми повинні ставитися до їхніх родин?

Генерал облизував сухі, потріскані губи, очі палали мстивим вогнем. Видно, він щоразу заново переживав свою тяжку драму. Але й тепер Нечипоренко залишився вірний собі:

— Не бійтесь, я підкоряюся дисципліні. Але серце... — пройшовся по кімнаті, глянув у вікно.— От і ці... чорнопіджачники. Знаю: не всі ледарі, не всі дезертири. Зрештою в оточення, в полон могли попасти і ви, і я. Не завжди встигнеш застрелитися. Та й не завжди це треба

робити. А от серце — не лежить. Дурне воно в мене. Вперте.

І несподівано сумно всміхнувся. Заговорив зовсім по-іншому:

— Даруйте. Час дорогий і вам, і мені. Не гаймо ж його на емоції.

Ще раз глянув на знімок і обережно, щоб не зім'яти, сунув у планшет. Підійшов до карти, по-діловому запитав:

— Як же нам проривати оборону ворога? Густі переліски, болотяні райони, потужні вогневі засоби...

— Де намічено головний удар армії?

— Ось! — Палець командарма дзьобнув між двома населеними пунктами.— Дайте мені два-три кілометри прориву, аби я міг ввести в нього піхоту.

— Ні, товаришу командарм,— заперечив командир бригади.— Цього я зробити неспроможний.

— Чому?

— Місцевість не для танків.

— Повторіть.

— Місцевість танконепрохідна. Болота зверху примерзли, а внизу — пастка.

— Ви що ж, хочете, аби я проривав оборону м'ясом і кров'ю людей?

— У танках теж люди.

За коротеньку мить обличчя Нечипоренка тричі міняло колір: ставало білим, червоним, нарешті аж позеленіло. Говорив ледве чутно:

— Збагнув. Аж тепер збагнув. Ось що означає ваше «як завтра, то й завтра»: індиферентність і легковажність. З чим ви приїхали до командуючого армією? Ви готові до наступу чи ні?

— Завтра будемо готові. В межах свого оперативного завдання.

— Яке завдання? Хто його поставив?

— Командуючий фронтом.

У голосі командарма зазвучало презирство.

— Хочете вбити клин між мною і маршалом? Не виїде! Прорвете оборону, а тоді...

— Прориваючи таку оборону, я втрачу найбоєздатніші машини та екіпажі. Хто ж тоді просуватиметься по півсотні кілометрів на добу, хто громитиме тили ворога, хто забезпечить швидкість і навальність наступу?

— У вас три батальйони.

— Барамія залишиться в резерві. Попереду — форсування Одру. І я...

— «Я»... Чи не здається вам, що ви надто зловживаєте оцим своїм «я»?

Почулося запитання: «Можна?» — і до кімнати увійшов ад'ютант командарма капітан Рогуля. Теж невисокий на зріст: низенькі начальники не полюбляють рослих підлеглих. Повновиде, з витрішкуватими очима капітанове обличчя збиралося в брижі, підборіддя та карк настирливо випирали з підшитого целулоїдом комірця.

— Товаришу командуючий, обід готовий!

Рогуля був справжній ад'ютант. Безпомилна інтуїція завжди підказувала йому ту хвилину, коли слід з'явитися.

— Запрошуюте гостя.

— Ласкаво просимо! — дзенькнув декоративними ад'ютантськими острогами бравий капітан.

Обідали в маленькій затишній кімнаті. Крім Нечипоренка та Березовського, за столом сиділи член Військової ради фронту генерал-майор Маланін та начальник штабу генерал-лейтенант Корчебоков — кубанський козак-велет, визивка протилежність командармові.

Ад'ютант спритно розлив у маленькі чарочки червонясто-рудий напій, поставив біля кожного відкорковану пляшку боржому.

— «Рашпіль»? — запитав досвідчений комбриг, придивляючись до рідини.

— Власного виробництва, — підтвердив Рогуля.

«Рашпілем» звали чистий спирт, настояний на лютomu червоному перці.

— За лівий берег Одру! — проголосив командарм.

— За взаємодію з танкістами! — додав начштабу.

Випита чарка гаспидського напою підносила настрої, збуджувала апетит.

— Це як розуміти взаємодію, — попер на рожен комбриг. — Хотів би домовитися, товаришу командарм...

— Андрій Вікторович оце щойно з Москви, — перебив Нечипоренко, кивнувши у бік члена Військової ради. — Був нагорі, — підкреслив багатозначно.

— Так, — коротко відповів Маланін. Веселість зникла з його по-хлоп'ячому млажавого лица. — Назрівають серйозні події.

— Берлін беремо, це ясно, — безапеляційно заявив Корчебоков.

— А далі що? — інтригував командарм.

— Далі? — включився в розмову Іван Гаврилович.— Далі теж немовби ясно. Закінчуємо війну...

Командарм спалахнув:

— По-перше, невідомо, які сюрпризи готує Гітлер.

— Так,— підтримав член Військової ради. І звернувся до Березовського: — Чули виступ Геббельса перед солдатами фольксштурму?

— Про нову секретну зброю? — підігрітий чудодійним напоєм, Іван Гаврилович оцінював ситуацію оптимістично.— Пропагандистський трюк!

— Коли б то,— зітхнув Маланін.— А ФАУ-2, які завдають ударів по Британських островах? Хіба це пропаганда? Скоріше початок нової ери у виробництві засобів масового знищення. Ще два роки тому Гітлер, Кейтель, Йодль та Шпеер у бомбосховищі Растенбурга переглядали знятий на плівку політ реактивної ракети А-4. Її конструктор, професор Браун, відтоді працює не покладаючи рук. На островах Балтійського моря у німців спеціальна експериментальна база.

— А в галузі авіації? — докинув командарм.

— І в авіації,— погодився Маланін.— Інженер Віллі Мессершміт створив реактивний варіант свого винищувача під маркою ME-262, а його колега Хейнкель сконструював реактивну машину Хе-280. Обох конструкторів підтримує Герінг...

Нечутно, наче крізь стіну з'явився Рогуля. Двері не скрипнули, підлога не рипнула, ніхто й не помітив, що капітан виходив. Зрештою на те він і ад'ютант.

— Прощу пробачення, товаришу командуючий. На проводі — перший!

Командарм підвівся похапцем, однак тримаючись з гідністю. Не дріботів довгим коридором, який відділяв їх від вузла зв'язку, а йшов повагом, ступав широко, наскільки дозволяла довжина куценьких ніг.

— Занепокоївся наш перший,— добродушно сказав начштабу з височини своїх двох метрів.— Ходімо й ми послухаємо.

Нечипоренко стискав трубку ВЧ, стоячи по команді «струнко».

— Слухаю... Так... Усе готове, товаришу перший. Повна домовленість, товаришу перший. Він зараз тут. Слухаю, товаришу перший.

І мовчки простяг трубку Березовському.

Знайомий хрипкий, простуджений голос.

— Здрастуйте, Іване Гавриловичу.

— Здрастуйте, товаришу перший.

— Радий, що знайшли спільну мову з п'ятим.

Березовський згадав, що п'ятий — це Нечипоренко, а перший пояснив:

— Людина він складна, але воєначальник відмінний. Зичу вам успіху, а неуспіху...

— Бути не може! — Комбриг закінчив за маршала його улюблену фразу і поклав слухавку на важіль апарата. — Ну от і все.

— Що він сказав? — запитав командарм.

— Побажав успіху.

— Зрозуміло. Отже, починаємо.

— Я від свого оперативного завдання не відхилюся, — вперто повторив Березовський.

— Дякую за роз'яснення, — сухо промовив Нечипоренко. — Сьогодні ж пришліть офіцерів зв'язку.

— Присилайте просто до мене, — сказав Корчебоков і наказав телефоністці: — З'єднайте мене з усіма нашими господарствами.

— Єсть, товаришу генерал.

— До зустрічі в Німеччині, — простягнув Березовському тендітну руку командуючий армією.

— А Терпугову передайте, — додав Маланін, — хай інформує мене про кожен контакт з німецьким населенням. Це дуже важливо.

9

Ще хвилю, ще мить тому тут стояла неполохана до-світня тиша, сіра, насуплена стума; висіли непорушні волохаті хмари, білий, стерильно чистий сніг стелився по землі м'яко, нечутно і отак ряхтів би, може, й цілий день. Та раптом не стало ні дня, ні ночі, ні хмар, ні снігу, ні досвітку, ні тиші.

Тисячі гарматних жерл, сотні мінометів і реактивних установок вивергли десятки тисяч тонн металу й вогню на укріплені позиції ворога. Залп за залпом, вибух за вибухом. Збігають секунди. Хвилини. Година. Півтори.

Березовський стоїть на похилому пагорку, дивиться в бінокль. Танки, його танки, його сталеві фортеці, його грізні «коробки», увімкнувши слектростартери, гучно про-гривають двигуни й повільно, мов допотопні динозаври, виповзають на рубіж атаки. Грукуються гострим клином, на вістрі якого перший батальйон, очолений командир-

ським танком Петра Бакуліна. За ним зайняв позицію танк командира роти старшого лейтенанта Коваленка. Далі розгортає бойові порядки решта рот першого та другого батальйонів, тримаючись позаду тральщиків. Танки-тральщики повинні «витоптати» ворожі мінні поля, знешкодити їх. Кожен танк має прикріплені до бортів дві соснові колоди, щоб долати інші протитанкові перешкоди.

Низько під хмарами прошмигнули ескадрильї ЛА-5 та ЯК-9, трохи повільніше прогуркотіли штурмовики ІЛ-4. На жаль, це й усе. Два дні тому Гордій Сохань порадував комбрига: фронт одержав нову партію першокласних бомбардувальників ПЕ-2 та ТУ-2. А вчора засмутив: у долині Вісли, де розташовано польові аеродроми бомбардувальників далекої дії, низько залягли хмари, бусує хуртовина.

Комбриг ще раз глянув на ручний годинник із зеленави-ми фосфоричними стрілками й на ходу кинув ординарцеві:
— В машину!

Цим разом він мав на увазі не в'юнкий віліс,— Павло Наконечний наздожене їх при першій можливості,— а командирський танк, що притулився біля пагорка. Механік-водій старший сержант Нестеровський чекав тільки наказу комбрига, який був і командиром машини. Готові до бою стрілець-радист Кулієв і навідник гармати Чорний.

У бойовому відділенні танка — три сидіння: командирське, командира гармати, або навідника, та заряджаючого. Все тут добре знайоме, ця «коробка» належала Іванові Гавриловичу й раніше, коли він був начальником штабу. Танк покійного Самсонова віддав Соханю.

Тримаючи наготові мікрофон бригадної радіостанції, Іван Гаврилович припав очима до оптичного приладу. На броні танків займали постійні місця закріплені за кожною «коробкою» групи автоматників із батальйону Осадного. А далі, наскільки сягало око, розгорнулися бойові цепі стрілецьких підрозділів армії Нечипоренка. Піхота, страдниця піхота! Хоч, бува, в невимовних муках конують у розпечених «коробках» танкісти, гинуть під гусеницями ворожих танків розчавлені гармаші, каменем падають з неба підбиті льотчики, все ж усі вони — еліта, аристократи війни. А ти, піхото, її вічний, палений сонцем, залитий дощами, сушений вітрами, катований морозами, битий і нівечений усіма видами зброї — чорнороб!

«Сам був піхотинцем, знаю...»

...Коли з рештками стрілецької роти Березовський вивався з кільця, в яке попали частини Вісімнадцятої армії між Дністром і Бугом, розривна куля з месера наскрізь прошила його тіло. Упав заюшений, зірвав із себе сорочку, с'як-так пере'язався нею, а на більше не вистачило сил. Смерть тобі, сірий піхотинцю, безславна смерть! Та сталося інакше...

Годі, годі про це! Годі про все, що не стосується сьогоднішнього бою. Залишилася одна хвилина... тридцять секунд... п'ятнадцять...

Міцніше затис у долоні мікрофон і на повні груди вигукнув:

— Орли-танкісти, вперед!

Колихнувся і рвонув з місця комбригів танк, за ним танк Бакуліна, за Бакуліним — Коваленко, за Коваленком — Мефодієв, за Мефодієвим — Качан. А попереду — тральщики. Вертаються величезні залізні ланцюги, крутяться вали з гострими металевими зубами, б'ють і риють землю, а вона то покірно німує, то огризається вибухами мін.

Раптом одна «коробка» зупиняється, огорнута димом. Поміж чорних димових пасом спалахують блакитно-бузкові язички полум'я. Горить танк старшого лейтенанта Коваленка. Видно, тральщик проскочив повз міну...

Перший прорахунок, перші жертви... Чи врятується хто з екіпажу? Чи встигне подати їм допомогу санітарна служба? Хто знає. Бою вже не зупинити!

Авангардні танки досягли протитанкового рову й зупинилися. Сапери їм не допоможуть — ворог ще живий, ще дихає, незважаючи на півторагодинну артпідготовку. Фріци б'ють прицільним гарматно-мінометним вогнем. Навести переправу не можна.

— Вогонь, хлопчики, вогонь з гармат! Розстрілюйте рів прямою наводкою!

Розкришений пісок та сніг фонтанами здіймаються вгору, гарячі осколки віялами прискають навсібіч, там, де вони падають, сніг шипить, перетворюється на калюжки талої води.

Танк Героя Радянського Союзу гвардії майора Петра Бакуліна мчить до ближнього переліска. Бій уже далеко позаду, його не видно й не чути. Це не тривожить комбата 1. Так чи інакше, а бригада прорвалася й виконує поставлене завдання. Комбат аж намуляв перенісся монокуляром оптичного приладу — видимість нікудишня.

Хмари ніби осіли нижче, повалив ще густіший сніг. Відкинув кришку люка, та сніжини заліпили скельця бінокля. Тепер покладайся лише на власні очі.

Піліцу проскочили з ходу, фашисти не встигли висадити в повітря міст — удача! Велика удача, яка завжди є супутницею того, кому належить ініціатива.

Настрій у комбата чудовий. Командир бригади по радіо наказав йому сьогодні ж досягти польсько-німецького кордону. Щоб розвинути потрібну швидкість, Бакулін вивів свій передовий загін на шосе Ченстохова — Люблінєць.

Першою йде його машина. За нею таракотить танк скрупульозно-педантичного, немолодого, лисуватого лейтенанта Полундіна. Розумний, хороший офіцер і не з полохливих. Йому б давно носити зірочки капітана, командувати роту або й батальйоном, а він, бач, застряв на взводі чи не від самого Дону. Орденами та медалями фортуна його не обділила, а про службові шаблі забула.

Зараз Полундін виконує обов'язки командира роти, замість старшого лейтенанта Коваленка, який тимчасово вибув із строю. Тимчасово чи назавжди? Про це вони дізнаються лише на найближчому пункті боєпостачання. Де він буде, той пункт? А вони вистріляли на клятий рів мало не половину боезапасів.

— Скільки снарядів залишилося? — питає комбат заряджаючого Мамедова, неговірного азербайджанця, що сидить поруч і мугиче якусь нескінченну пісню. За тією піснею та за гуркотом і брязкотом Мамедов не чує комбата, тож Бакуліну відповідає навідник Голубець:

— Двадцять вісім.

Отже, половину вистріляно: що на клятий рів, що вже по дорозі — по різних рухомих і нерухомих цілях. Тепер доведеться лічити кожен постріл.

Поява «тридцятьчотвірок» викликає повсюдну паніку. Хоча б що трапилось на дорозі — обоз, автоколону, штабні машини, — все гине або ж кидається врозтіч. Та он, попереду, видніється якийсь населений пункт, там може спалахнути бій.

По радіо запитує Полундіна, скільки в того снарядів. Сорок? Це вже краще. Полундін обережніший і скупіший за нього. А він уралець — душа нарозпашку!

Раптом спадає на думку Галина. Йому широко шкода її, боляче за розлуку. Та нічого не вдієш! Зате радісно думати, що в тебе буде син або дочка. Знати б, хто саме!..

Чи то з хмар увесь запас висипався, чи вони проскочи-

ли смугу снігопаду, але вже тільки окремі сніжинки грайливо кружляють у повітрі. Сектор спостереження сягає тепер кінця небосхилу. Можна скористатися й з оптики. ТПК чудотворно наближає населений пункт, що мріє у далечині, і комбат Бакулін гарячково звіряє свої спостереження з картою. Сумніву нема: попереду німецьке місто Обервальде. Старі мури, потемнілі дахи — чорна пляма на опроміненому зимовим сонцем горизонті.

...Чорне місто зустрічає їх білими прапорами.

10

Дізнавшись, що радянські танки вже на корінній німецькій території, Гітлер примчав у Цоссен. Сьогодні цей південно-східний форпост Берліна з його багатопверховими будинками перетворився на хаос руїн: союзницькі бомбардувальники побували тут не раз. Розтрощені будинки — наче горішній захисний бар'єр над глибокими катакомбами, що складають друге, підземне місто. В ньому розташувався штаб генерала Йодля — оперативний мозок сухопутних збройних сил гітлерівської імперії: робочі кімнати, вузол зв'язку, шифрувальний відділ, зал для нарад, спальні, їдальні, бари — з електричним освітленням, витяжною вентиляцією, гарячою водою.

Зовні Гітлер сприйняв фатальну звістку з несподіваним спокоєм. З'явився в цоссенському підземеллі без чергової істерики та прокльонів. Але вигляд його приголомшив генерал-полковника Альфреда Йодля.

— Провидіння,— бурмотів фюрер. У його каламутних зеленувато-голубих очах світилося щось схоже на радість.— Провидіння,— повторив хрипким, моторошно-спокійним голосом і попрямував до карти, що висіла на стенді. Після торішнього замаху та поранення він ходив боком, підтримуючи здорову правою рукою скалічену ліву.

— Де вони зараз? — запитав раптом голосно й люто. Йодль здригнувся від різкого гортанного вигуку. Гітлер помітив це і ехидно кинув:

— Тремтите?

Йодль внутрішньо зіщулювався, та цього не міг помітити ніхто, навіть провидець фюрер. Обличчя ж начальника генерального штабу, довгасте, обм'якле, вже нездатне було ні бліднути, ні червоніти. Воно завжди мало однаковий жовтавий колір. Останні дві доби Йодль не спав ні хвилини, тримаючись на тонізуючих препаратах. Не-

втішні вісті одна за одною надходили із Східного фронту, де, як і слід було сподіватися, розпочався потужний наступ червоних.

Йодль не раз намагався переконати фюрера, що Сталін не залишиться байдужим до прохань Черчілля та Рузвельта про стратегічну допомогу в зв'язку з невдачами, яких зазнали на західноєвропейському театрі воєнних дій фельдмаршал Монтгомері та генерал Ейзенхауер. Але марно. Фюрер не погодився вивести з Курляндії шістнадцяту і вісімнадцяту армії, в складі яких законсервовано двадцять шість дивізій, щоб діяти не розчепіреними пальцями, а стуленим кулаком. Тоді фюрер, правда, жартома, назвав його панікером та пораженцем. Від цього жарту в Йодля затерпла спина.

— Де вони? — потроху шаленіючи, питав Гітлер, хоча маніакальна радість у його тьмавих, склеротичних очах не згасала.

— Тут, мій фюрере, — ворухнув неслухняним язиком Йодль, вказуючи район на схід від Оппельна.

— Вітаю вас, генерале! — сказав Гітлер і так само боком, важко дихаючи, поплентався назад до стола.

Це, певно, теж мав бути жарт або гірше — іронія, сарказм; проте Гітлер говорив цілком серйозно. І від цього ставало ще моторошніше.

— А ми з вами де були в сорок першому і сорок другому? — вже спокійніше, майже лагідно звернувся до Йодля Гітлер. І, не чекаючи відповіді, карбував слова, пристукуючи здоровою правицею по столу. — Під Москвою! Під Петербургом! На Кавказі!! — Назви «Ленінград» він не визнавав, а про Сталінград промовчав. Це слово було йому надто ненависне.

Йодль стояв отупілий, знічений. Фюрер знову різко запитав:

— Отже, який висновок ми повинні зробити?

— Слухаю, мій фюрере.

— Що ми з ними помінялися ролями. І тільки.

Начальник генерального штабу і не намагався більше міркувати. Він добре знав звичку Гітлера: проголосити парадоксальну тезу і тут же гарячково розвинути її в теоретичну концепцію. Ясна річ, безпомилкову, бо фюрер — особа непомильна.

А Гітлер уже захопився, його каламутно-блакитні очі палали:

— Тим ліпше для нас!

Якийсь час дивився в одну точку, наче бачив щось велике, відоме й підвладне лише йому одному. Нарешті сухо, діловито звелів:

— Скликати нараду на чотирнадцяту нуль-нуль. Викликати: рейхсмаршала, рейхсфюрера СС, рейхсміністрів, які є членами політичного штабу націонал-соціалістської партії. Порядок денний: генеральний контрнаступ на Східному фронті.

— Буде виконано.

Альфред Йодль відчув, як у нього не тільки терпне спина, а й дубіють ноги. Будь-що рухатися, діяти, але не думати...

Волів би відігнати геть настирливі думки і рейхсмаршал Герман Вільгельм Герінг. І не лише про найближче майбутнє, але й про сьогоднішній день. Виклик на нараду до Гітлера застав його у комфортабельному бомбосховищі під руїнами розкішного палацу Карінгалле.

Берлін недавно знову бомбили американські «боїнги» в супроводі британських «харікеїв» та «спітфайрів». На Фрідріхштрасе обвалився театр-вар'єте, здається, зруйновано міст через Шпрее. Там зараз переляк і хаос, у боротьбу з якими вступили пожежники та поліція. Проритися неможливо, та це не причина для запізнення на нараду в Цоссен. Навпаки, це привід для чергового прочухана. Ще б пак! Рейхсмаршал Німеччини, рейхсміністр авіації, головнокомандуючий військово-повітряними силами, який урочисто запевнив фюрера і народ, що жодна бомба не впаде на жодне німецьке місто, запізнюється на виклик ставки через ворожий повітряний напад на столицю імперії! Ганебнішої ситуації не вигадеш!

Довелося добиратися в об'їзд, нескінченним лабіринтом розбитих кварталів, аж на Тельтов-канал. Броньований «хорх» з посиленням мотором рвався вперед, але рухові раз у раз заважали свіжі неприбрані завали, незахищені вирви, штабелі трупів, натовпи бездомних із розбомблених будинків, юрби біженців із Померанії, Східної Пруссії, Сілезії. А також обледенілий сніг, який на вулицях та у провулках передмістя лежав від початку зими.

Страшна зима! Жахливі нальоти! Велетенське місто помалу перетворювалося на неосягну руїну. Обгорілим скелетом стовбичить і колишній фешенебельний палац рейхсмаршала, збудований у неповторні тридцять роки,

коли на фюрера та його поплічників сипались, як з рогу достатку, скарби з найбагатших банківських сейфів Німеччини. І водночас із цим — радість молодості, кохання найвродливіших жінок. Його палац Карінгалле в Шорфгайде, з неоціненними колекціями живопису, скульптури, фарфору, з чудовим парком та шедрими угіддями для полювання на оленів являв собою справжнісінькі новітні сади Семіраміди. Проте ні над палацом, ні над парками ковпак з непробивного скла не поставиш. Кінець, усьому кінець. Якщо сьогодні Адольф не спроможеться на щось надзвичайне...

З такими думками прибули на нараду майже всі її учасники. Кожен знав, що становище катастрофічне, хоч не кожен, навіть самому собі, відверто в цьому признався: звинувачення в поразенстві висіло над головою.

Герінг таки мало не запізнився, обминаючи завали та поліцейські бар'єри. Не всюди допомагав і прапорець рейхсмаршала, що метлявся на радіаторі рябого від камуфляжу «хорха». Нарешті — Цоссен. Спустився в підземелля, здав зброю — після замаху на фюрера 20 липня 1944 року ця процедура стала обов'язковою для всіх — і зайшов до холу перед конференц-залом. Тут було малоллюдно і тихо. Ніхто не насмілювався ні голосно розмовляти, ані курити: Гітлера те дратувало, віталися й говорили пошепки. Про це забув Герінг. Кваплячись, він вскочив у двері, і його оклик «хайль Гітлер!» пролунав надто гучно й не дуже щиро. Недоречним був і парадний мундир рейхсмаршала, від коміра до пряжки пояса обвішаний орденами та биндами. Герінг збагнув це, однак подолав хвиливу розгубленість і поглянув на ворогів — а тут не було жодного справжнього друга — зневажливо і з викликом.

До нього підійшов довготелесий Ріббентроп і чемно привітався. Невдаха дипломат, виходець із кіл пруської аристократії, Йоахім фон Ріббентроп люто ненавидів зарозумілого плебея-вискочку. Та Герінг віддавна був призначений спадкоємцем на випадок смерті Гітлера, і цією обставиною не можна нехтувати. Фортуна мінлива, хто знає, що буде завтра.

Ріббентроп скаржився на незговірливість американських політиків, яких він усіма засобами настроював як проти російських більшовиків, так і проти англійських плутократів. Герінг неуважно слухав рейхсміністра за-

кордонних справ, у голосі якого звучали страх і зневіра. «Що буде з усіма нами?» — вкотре майнула думка.

Чи могло все бути інакше? Могло! Коли б Адольф послухався отих головатих інтелігентиків Мессершмітта і Хейнкеля і дав дозвіл та кошти на будівництво експериментальних надшвидкісних літаків! Але ж не дав, одмовив! «Усі ви розраховуєте на роки, а мені історія відпустила тижні...» Базікало! Добре, що він, Герман Герінг, на власний ризик звелів продовжувати роботу, і не далі як через місяць-півтора перші ME-262 злетять у небо. Та чи не запізно?

Кинув Ріббентропу якусь незначну фразу і вже намірився підійти до Гімлера, але завагався. Рейхсфюрер СС сидів поруч із своїм особистим представником при ставці Гітлера обергрупенфюрером Фегеляйном, у недавньому минулому малописьменним торговцем кіньми, а нині дуже впливовим чиновником, завдяки одруженню на Гретль Браун — сестрі коханки фюрера. З Гімлером цікаво було б перекинутися кількома словами, хоч між ними й залягла прірва — рейхсфюрер сам претендує на місце спадкоємця Гітлера, — а в простодушного красеня Фегеляйна можна б вивідати останні дані про настрій Адольфа. Та бог з ними, годі принижуватися.

Гімлер сам покликав його, привітно махнувши випещеною рукою одвічного канцеляриста. Це був кат, який діяв не сокирою, а циркулярами.

Герінг підійшов до них, і Фегеляйн, що мав чин рівний генералові, підвівся.

— Сідайте, рейхсмаршале, — запросив рейхсфюрер СС.

— Дякую, насидівся в машині, — відповів Герінг і, щоб не стовбичити, зіперся коліном дебелої ноги на незграбний стілець.

Тоді підвівся й Гімлер. Мимоволі мусив зважити на те, що ще від часу придушення заколоту Рема та його прихильників Герінг вважався другою людиною в партії — попереду безпосереднього заступника фюрера Рудольфа Гесса. Правда, після фатального польоту Гесса до Великобританії та невдач Герінгової люфтвафе на друге місце після фюрера несподівано виповз триклятий інтриган рейхслейтер Борман, та це однаково не тішило як рейхсмаршала, так і рейхсфюрера.

Віддавши данину партійній субординації, Гімлер, однак, не утримався від шпильки:

— Кажуть, через Берлін важко проїхати.

— Я ж проїхав.

— Ще б пак! На те ви й головнокомандуючий повітряної зброї!

У Герінга під лівим оком засмикався припудрений шрам — пам'ятка бойових подвигів у кайзерівській авіації.

Та Гімmlер поблажливо засміявся:

— Не гнівайтесь, мені теж нелегко. Після Освенціму нагально евакуюю Майданек. Вагонів нема, графіки поїздів порушено. Та й куди евакуювати? Бухенвальд і Дахау переповнені. А в'язнів ще сотні тисяч.

— Прийміть моє співчуття, рейхсфюрере.

Раптом дрібне, густо вкрите рудим ластовинням обличчя Гімmlера спохмурніло. Він глянув на Герінга з-під скелець старомодного пенсне короткозорими, рожевими від безсоння очима і серйозно запитав:

— Ви пам'ятаєте справу доктора Рунге, рейхсмаршале?

— Якого Рунге?

— Фізика, професора, одне слово — вченого хробака. Заплямованого єврейським походженням свого дідуся чи бабусі та зв'язками з емігрантом Ейнштейном.

— А-а... Отой фантазер?

— Той самий. У світлі останніх даних, його фантазії про можливість здобуття плутонію з високорадіоактивних речовин мають під собою реальний ґрунт.

— Що сталося з цим Рунге?

— Фюрер відмовив йому в асигнуванні коштів на експеримент, вимагаючи, щоб нова зброя була винайдена не через два роки, а через три-чотири місяці. Тоді я хотів зайнятися цією проблемою, добився коштів, але ви, як керівник усіх військово-наукових досліджень рейху, не дозволили мені.

— Бо гестапо виявило його неарійське походження. Цю проблему доручено розробляти професорові фон Брауну та докторові Штейнгофу. Обидва вони чистокровні арійці.

— Логічно, рейхсмаршале. Проте, йдучи шляхом Рунге, вже наприкінці минулого року вермахт мав би атомну бомбу. А фон Браун і Штейнгоф пожерли мільйонні асигнування...

— Вони створили керовані снаряди...

— І ракети, які падають, ледь злетівши.

— Хто ж міг передбачити... Де той Рунге зараз?

— Де ж йому бути: в тюрмі.

Герінг важко випростався. Навіщо цей лисий упир усе це говорить? А Фегеляйн мовчки слухає і всміхається. І розповідь Єві Браун, а та фюреру.

— Отже, ви посадили його за ґрати, а тепер хочете звалити провину на мене?

— Я звелів переглянути справу доктора Рунге. Однак боюся, що ми вже прогаяли час.

— Тобто як? Ви не вірите в перемогу?

Але Гімmlер не розгубився:

— В перемогу єврейських фантазій не вірю.

Нарешті друга година дня. Пролунало різноголосе «хайль Гітлер!», і фюрер кривобоко й старечо пошкандибав через хол. Принишкла еліта третього рейху рушила за ним у зал.

Гітлер сів за величезний, покритий темно-зеленим сукном стіл. Позаду, на всю стіну, звисав червоний шовковий штандарт із білим атласним кружальцем, в яке вп'ялися чорні зигзаги свастики. В кутку, праворуч од фюрера, стояв його скульптурний портрет — на повний зріст, із піднятою вгору рукою. Справжній Гітлер мало схожий на свою мармурову подобу: то була молодість, рішучість, підсилені підлабузницьким хистом митця.

На обличчі фюрера і зараз рішучість; справжня вона чи вдавана — хто знає. Але всі відчули, що він не має наміру здавати позиції без бою.

— Генерале Йодль, — сказав Гітлер різко, роздратовано. — Ми чекаємо вашої інформації.

Як завжди блідий, хворобливий, але безвідмовний Йодль підійшов до карти. Довга дерев'яна указка з рукояткою із слонової кістки поповзла спочатку на захід — через Берлін, Нюрнберг, Гейдельберг, ріку Рейн і герцогство Люксембург, зупинившись на прикордонних департаментах Франції та Бельгії.

— Тут, на західноєвропейському театрі війни, — пояснював стомленим, позбавленим будь-яких емоцій голосом начальник штабу верховного командування німецьких сухопутних сил, — у середині грудня минулого року ми розпочали добре підготовлений контрнаступ. Розвиваючи успіх, доблесні воїни фюрера під його особистим керівництвом зупинили просування ворожих військ. Збиті з вигідних позицій в Арденнських горах, одірвані від баз постачання, деморалізовані силою наших ударів англо-американці почали панічний відступ

і опинилися на грані повного краху. Та їх вирятували більшовики.— Указка перебігла Центральну Європу й зупинилася в межиріччі Одери та Вісли.— З лівобережних плацдармів на Віслі радянське командування раптово розпочало наступ на Берлінському напрямі. На жаль, ворог здобув певні переваги. Війська Першого Білоруського та Першого Українського фронтів вдерлися на споконвічну територію рейху, підійшли впритул до Одери, а в окремих місцях...— указка тицьнула в район Кюстріна та Оппельна,— форсували Одер.

— Яка ситуація в Арденнах? — проскреготів Гітлер.

Йодль судорожно ковтнув слину. Від фатальних невдач та безсонних ночей у нього погано працювала підшлункова залоза, сохло в роті, дубів язик.

— Доповідайте,— підганяв Гітлер.

Сухий і шорсткий язик не слухався, говорити було важко.

— Нам довелося зняти звідти... Я вам доповідав, мій фюрере.

— Доповідайте всім.

— Ми зняли звідти шість дивізій.

— Це поліпшило наше становище на сході?

— Якоюсь мірою. Темп просування радянських танків значно уповільнився. Їхні бази постачання залишилися на правому березі Вісли, а на терені Польщі та Сілезії почалася відлига. Авіація бездіяльна, польові аеродроми розкисли.

— Провидіння,— прошепотів Гітлер.

«Провидіння»,— подумали всі присутні, й перша іскра надії зажеврила в їхніх серцях.

У Гітлера була виняткова інтуїція, яка допомагала йому вгадувати і використовувати для своїх цілей настрій мас. До того ж він сліпо й безоглядно вірив у силу провидіння, подарованого йому богом. Спочатку це була гра — вдавав, що вірить у свою незвичайну місію пророка й провидця, потім гра перетворилася в маніакальне переконання.

— Дозволю собі додати,— сказав на закінчення Йодль,— що ми в свою чергу утримуємо надійні опорні пункти на правому березі Одери та в Північній Померанії.

Указка ще раз ковзнула по карті. Потім Йодль поставив її в спеціальний жолобок на держаку стенда, вклонився фюреру і зайняв вільне місце в першому ряду.

Запанувала довга пауза. Гітлер підвівся, всі теж встали.

— Сідайте,— звелів фюрер.

Усі сіли.

Гітлер підійшов до карти, втупив у неї очі, немовби чаклуючи. Всі загіпнотизовано дивилися на нього. Вони жадали чуда, надіялися на чудо, бо в ньому вбачали свій єдиний шанс.

— Рейхсмаршале Герінг! — вигукнув Гітлер.

Ожирілий Герінг притьмом звівся на рівні ноги.

— Слухаю, мій фюрере.

— В якому стані наші аеродроми?

— Люфтвафе базується на стаціонарному бетонованому аеровузлі...— мало не бовкнув «біля Берліна», та осікся: географія не така приемна, аби на ній наголошувати.

— Скільки літако-вильотів на добу може забезпечити люфтвафе?

— Гадаю...

— Точніше, рейхсмаршале, точніше.

— Не менш... п'яти тисяч, мій фюрере.

— Занадто. Ви перебільшуєте свої сили й недооцінюєте сили противника. Це ваша істотна вада.

— Врахую, мій фюрере.

— На три тисячі вильотів щоденно здатні?

— Ручуся головою, мій фюрере.

Численні ордени визивно брязкнули, і це збентежило Герінга. На його щастя, Гітлер після вибуху бомби, яку за дорученням змовників підклав безумець Штауфенберг, став погано чути і не звернув уваги на той безглуздий брязкіт. Він повернувся до Гімmlера:

— Пане рейхсфюрер!

Генріх Гімmlер, що досі залюбки спостерігав, як печераків Герінг, зірвався з місця й завмер у покорі.

— Я призначаю вас головнокомандуючим армійської групи «Вісла».

— Такої групи нема, мій фюрере,— зважився на репліку Йодль.

— Вона буде,— безапеляційно відрізав Гітлер.— Записуйте, генерале.

Він пожвавішав, відступив від карти, міцніше притис хвору руку здоровою, аби не тіпалася. Почав диктувати генерал-полковнику Йодлю:

— «Сформувати групу військ «Вісла» під командуванням рейхсфюрера СС Гімmlера. Групі підпорядкувати дев'яту армію в складі п'яти піхотних дивізій і одної танкової, другу армію в складі тринадцяти піхотних дивізій

і одної танкової. Утворити нову, одинадцятую, армію, якій передати резервні частини та офіцерські школи. На допомогу групі «Вісла» перекинути з центральних районів рейху дев'ять піхотних дивізій, чотири танкові і одну моторизовану. З'ясувати також можливість перекидання на схід нових контингентів військ із Західного фронту, Норвегії, Італії...»

Поки Гітлер диктував свій добре обдуманий наказ, Гімmlер гарячково міркував, хто підклав йому цю свиню, кому він найбільше заважає в здійсненні якихось потаємних планів. Герінг? Ні, його карта бита. Ріббентроп? Фюрер давно зневажає довготелесого телепня. Геббельс, Шпеер, Кейтель? Навряд. Перші двоє люди цивільні, до військових справ не втручаються, третій, навпаки, старий фельдмаршал, для якого призначення керівника СС на високий пост у вермахті, безсумнівно, є образливим викликом. Отже, Борман? Так, тільки він! Цей плюгавий відлюдок, котрий скупчив у своїх руках усі кошти партії, всі незліченні багатства, вкладаючи їх на власний розсуд у нейтральні іноземні банки. Ставши начальником партійної канцелярії та головним секретарем фюрера, він користується безмежним впливом на Гітлера. Ось чия це робота! Але чому, для чого, з якою метою?

Гімmlер не встиг розібратися до кінця у своїх здогадах. Гітлер закінчив диктувати й звернувся до присутніх з промовою. Її треба вислухати уважно, бо вона теж — наказ і директива, кожне положення якої доведеться виконувати в умовах тяжкої боротьби.

Постарілий, контужений змовницькою бомбою Гітлер мало чим нагадував мюнхенського путчиста, нюрнберзького пророка, берлінського диктатора. Він конвульсивно смикався, горлав і захлинався, і все ж фанатизм, рішучість, віра в провидіння потроху надихали його, підкоряли та гіпнотизували присутніх.

— Сьогодні наші війська не лише на Одері, але й у Росії. На Курляндському півострові ми тримаємо і будемо тримати півмільйонну армію, якраз на півдорозі між Берліном і Москвою. Це наша залога, наш форпост для майбутнього наступу! На Дунаї, тільки в районі Будапешта, у нас є одинадцять відбірних танкових дивізій та інші боездатні одиниці. Могутні кліщі охоплюють радянські збройні сили з півночі та півдня. Більшовики не впали навколішки, коли ми схопили їх за горло, чому ж сьогодні, перед лицем тимчасових невдач, повинні впасти ми?!

Гляньте на конфігурацію Східного фронту.— Він, видно, перед тим не чаклував коло карти, а пильно вивчав її.— Я з глибоким переконанням заявляю: наші авангарди по той бік Одера мають стократ важливіше значення, ніж більшовицькі по сей бік. Чому? А тому, що московські авантюристи, на догоду лондонським політичним банкрутам, кинули найкращі, найвідбірніші частини нам у пащу. Ми пережуємо, перемелемо їх і виплюнемо мертвяків! Радянські танки на Одері? Так. Але вони без боеприпасів, без пального, без артилерійських та піхотних заслонів. Кажете, генерале Йодль, що більшовицькі склади за Віслою? Це армійські та фронтові склади, запаси яких вичерпано для першої стадії наступу. Тепер ці склади порожні. Боеприпаси, пальне, резерви більшовикам треба підвозити з України та Білорусії. В умовах весняного бездоріжжя. Єдина можливість у них: залізниці. Але тут скаже слово наша люфтвафе. Так, рейхсмаршале Герінг?

— Так точно, мій фюрере!

— Фронт по Одеру для більшовиків — дірявий рептух, який не скоро залагаєш і наповниш. Для нас же — могутня сталева залізничка, стиснута до краю. Вона дасть віддачу, і ми знову рушимо на схід. Ви побачите, як тоді почне розповзатися безпринципна коаліція російських більшовиків, англійських плутократів, американських спекулянтів та французьких масонів. А тим часом у нас з'явиться нова, нечувана зброя. Робота німецьких учених завершується. Геть з наших рядів боягузів і поражених! Майбутнє належить великій і сильній Німеччині!

Він знесилено впав на стілець. Всі підхопилися, несамовито гукаючи «хайль Гітлер!». Одні щиро вірили в провидіння, чудо, прийдешню перемогу. Інші прагнули вірити, бо інакше — безвихідь, прірва...

11

Бакулін зі слоїком у руках вигідно примостився на гранітному п'єдесталі громіздкого пам'ятника, біля якого стоїть його «коробка». З люка визирає заряджаючий Мамедов, він теж смакує консервовані черешні, мугикаючи свою нескінченну пісню. Механік-водій Потіха запевняє, що цієї пісні Мамедову вистачить до самого Берліна. Зараз Потіхи нема. Вельми вдоволений з того, що його трофей — знайдений у розбитій продуктивній крамниці запас фруктових консервів — припав до смаку комбатові, разом з навідником Голубцем подався на нові

пошуки чужоземного провіанту. З Бакуліним, oprіч Мамедова, залишився стрілець-радист, шуплий, жиливий юнак з чудернацьким прізвиськом Кардинал. Звідки взялося те назвисько, не знав ні він, ні його батько — колгоспний конюх із Житомирщини. Навряд чи змогли б пояснити цю притичину й учені-лінгвісти. Та цим винятковість Кардинала не обмежувалася. Хлопець був заповзятий художник, возив у танку етюдник і при кожній нагоді малював, малював, малював. Він уже обстежив ближні вулиці, але нічого потрібного не знайшов. Попросив Голубця та Потіху, якщо натраплять на магазин художніх приладь, роздобути фарби й пензлі. А тим часом звичайним олівцем у похідному альбомі творив неперевершений шедевр: Герой Радянського Союзу Петро Бакулін мирно споживає черешневий компот на п'єдесталі пам'ятника невідомому прусському генералові, бронзову голову якого відчиржив осколок.

Творчу ідилію порушив приїзд комбрига. Комбат поставив слоїк з компотом біля чобота обезглавленого вояки й зіскочив з п'єдесталу на грішну землю. Рапорт був короткий: після трагічного випадку з екіпажем Коваленка інших втрат у батальйоні нема. Іван Гаврилович обняв хороброго уральця, поздоровив із вступом на землю ворога.

— Частуйтеся, товаришу комбриг.— Бакулін простяг непочатий слоїк.— От, собаки, консервують, наче щойно з дерева.

Березовський глянув на етикетку.

— Звідки взяли?

— А тут... з якоїсь крамниці. Всі ж вітрини повибивано.

— Перевіряли?

— Перевіряю на своєму гвардійському шлунку.

— Я ж попереджав вас, Бакулін.

— Порядок, товаришу комбриг. Закупорені герметично.

— Глядіть!

Комбриг уважно розглядав кольорову етикетку, на якій виділявся напис по-французьки: «Зроблено в Бельгії». Ці слова нагадали йому сьогоднішню тяжку й зворушливу зустріч, яку не забуде, мабуть, до кінця своїх днів. Перебуваючи у бойових порядках другого батальйону, він одержав радіограму від командарма Нечипоренка: «За кілька кілометрів ліворуч вас — діючий концтабір. За наказом Гімлера ув'язнених, яких не встигли вивезти, знищують. Поспішайте».

Зв'язався по радіо з Чижовим і наказав:

— Будьте готові до несподіванок. Ідіть за мною.

Посувалися чистим полем, на яке недавно випав сніг. Під ним могли бути міни. Хоча навряд. Гімmlерівські кати не встигли евакуювати ув'язнених, то чи ж був у них час закладати протитанкові перешкоди? І все ж виявилося, що табір оточувала давно споруджена протитанкова заслона. Бетоновані їжаки чорніли залізним парканом, настовбурчивши шпичаки обрубаних рейок.

— В обхід! — подав команду Іван Гаврилович, сподіваючись, що десь мусить бути розрив у цій найжаченій стіні: якось же машини в'їжджають у це пекло і виїжджають із нього.

Проїзд між їжаками справді був — з протилежного, західного боку. Есесівці хотіли й тут викопати рів або яму, але не впоралися з цим. Зачувши гуркіт танків, чкурнули хто куди.

З бараків на сніг і мороз вискакували чоловіки, жінки, діти. Немічні, виснажені, ледь трималися на ногах. Та всім, особливо жінкам, хотілося зустріти героїв у пристойному вигляді. Живі мерці зривали з себе осоружне лахміття, наспіх одягали шовкові сукні та модельні туфлі — все це валялося біля розбомбленого ешелону, який не встиг відійти. Не знали сердешні, що святковий одяг ще більше підкреслював їхні землисті щоки, вицвілі очі, наголо стрижені голови.

Ось і ця струнка білявка з глибоко запалими очима, у легкій блакитній піжамі на морозі і вітрі має вигляд недоречний і смішний.

— Вам не холодно? — запитав її комбриг.

— Же не компран па, — відповіла вона, намагаючись посміхнутися. — Же сюї бельж.

Березовський майже не знав французької мови, та все ж второпав, що дівчина його не розуміє, вона бельгійка. На цьому їхня розмова увірвалася. Потім йому зустрілася чешка з Брно, єврейка з Мукачєвого, полька з Кракова. Польську мову Іван Гаврилович за час перебування в Польщі вивчив непогано, з краків'янкою йому порозумітися було легше. Дівчина сказала:

— Ми стояли по три години щоранку і по дві щовечора на морозі й під дощем у самій білизні. Ті, хто не призвичаївся, давно вже там.

Показала рукою на оточене дротами поле, де чорніли штабелі брикетів.

— Печі горіли вдень і вночі. Моя мати теж там...

Почулися рідні українські та білоруські слова, дві подруги — Ліда з Запоріжжя та Женя з Мінська — підійшли до полковника. Ліда була бліда, аж голубувата, у Жені грав на щоках нездоровий рум'янець: у двадцятирічної дівчини після двох років неволі почався туберкульозний процес.

Сумні розповіді дівчат роз'ятрили душу Івана Гавриловича. Серед ув'язнених було багато таких, котрі попали спочатку до Німеччини на роботу, а потім за необережне слово або неласкавий погляд опинились у таборі смерті. Те ж саме могло статися з його сестрою Настею...

Сашко Чубчик подав комбригові пожовклий папірець — листочок із шкільного зошита, помережаний втертими, писаними олівцем, словами: «В. Ш. 1923 року народження. Саме такі роки, коли хочеться жити якнайкраще, а я все це переживаю в неволі». І внизу адреса: «Німеччина, Котценау, Гартенштрассе, 16». Далі вірш «Лист до матері»:

Не буду я, мамо,
Вам ложечки мити,
Бо я виїжджаю
Німоті служити.
Буде вам без мене
Невесела хата,
Не будуть ходити
Хлопці та дівчата.
Ой у полі жито
Росте під травою,
Ой чи буде, мамо,
Вам жалко за мною?..

В. Ш.— ініціали Валентини Шевчук, його колишньої юнацької мрії з чебрецевого Поділля. Рік народження теж, здається, її. Це, звісно, нічого не означає. Вірити в такий збіг обставин наївно. Проте листок із зошита не викинув, а поклав до кишені разом з листом від Маші Пашиної.

Білі соковиті черешні бельгійського походження нагадали йому ту зустріч у похмурому царстві колючих дровів. Комбриг вийняв з кишені стертий листочок і звірив невільницьку адресу невідомої В. Ш. з картою Східної Німеччини. Котценау не дуже далеко звідси, по той бік Одери...

Стрілець-радист Кардинал, вибравшись на гусеницю «тридцятьчетвірки», схилився над незакінченим малюнком. Із башти комбригової «коробки» висунулися перемазаний мазутом старший сержант Нестеровський та

стрілець-радист Кулієв. Сашко Платонов кинув їм по банці з черешнями. Навідник Чорний скочив на стародавній, шліфований віками брук, з якого теплі язики відлиги старанно злизували сніг, і, вибираючи вигідні точки, клацав фотоапаратом. Зняв комбрига й комбата в дружній бесіді на тлі безголового бронзового генерала, засніжені, закіптужені, грізні «тридцятьчотвірки». Далі взявся фотографувати будинки-близнюки з незрячими вікнами, білі простирадла капітуляції, напівобгорілий автобус, на вцілілому борту якого збереглася назва туристської фірми «Мітропа», перекинутий догори колесами дванадцятитонний грузовик «опель-бліц».

День хилився до присмерку. Поки «коробки» заправляться, якщо доставлять пальне (клята відлига!), гляди, й ніч нагряне. Краще завчасу влаштуватися на ночівлю, а може, й на триваліший постій. За наказом командирів цим зайнялися Чубчик та Кардинал. Пішли по слідах саперів на розміновані об'єкти, а все ж автомати тримали напоготові, — чуже місто, чужа земля...

Березовський, уместившись на краєчку пам'ятника й таки спокусившись фламандськими черешнями, спочатку нервував, чому досі не чутно тилів, а потім заснувала в голові думка за думкою... Був собі звичайний селянський хлопець, комсомолец, агітатор за колективізацію, хлібозаготівлі, перші позики. Десь аж на двадцятому році життя, продибавши пішки десять кілометрів, уперше побачив тогочасне диво — кіно. Вже й не пригадує назви фільму, тільки пам'ятає те приголомшливе враження, з яким повертався поночі у свої Озерця. Може, отой забутий фільм і підштовхнув його ще завзятіше взятися за книжки. Синові незаможника неважко було вступити в вуз, і ось він студент Кам'янець-Подільського інституту народної освіти, а згодом і вчитель середньої школи в рідному селі. Викладав арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію. Для більшості — нудьга, лише для декотрих — хвилююча таємниця чисел, ліній, фігур. До тих «декотрих» належала й бистроока розумниця Валя Шевчук, якій він подумки пророчив лаври Софії Ковалевської. Допомігав їй розв'язувати складні задачі, зустрічався з нею поза уроками, в математичному гуртку, де сам був керівником, а вона старостою. Ось-ось мав освідчитися, та все не наважувався, зволікав, аж доки порушила всі його плани війна. Учитель поквапом одягнув солдатську форму. Спочатку піхотинця, командира роти,

але той піхотинець, прошитий кулею з ворожого літака, загинув у вигорілому степу між Дністром та Бугом. Його воскресили танкісти. Три танки — подзьобані кулями, подряпані осколками, спотворені у пекельних боях — усе, що залишилося від бронетанкової бригади, а може, й корпусу... Прориваючи кільце оточення, мчали вони степом, сліпі від ненависті й люті. Випадково підібрали його, випадково він вижив. Однак танкістом став не лише через випадок. Прокинувся в ньому математик, закоханий у числа й цифри. На курсах та в боях опановував теорію і практику танкової справи. Країна саме переозброювала армію. Створювалися нові бронетанкові з'єднання, потрібні були кадри, кадри, кадри...

А перед тим нудні госпітальні палати, остогидлі лікувальні процедури і ясний промінець у сірому мороці госпітального животіння — медична сестра Марія Пащина. Її чуйне піклування, ніжні руки, лагідні очі. Очі, які схилялися над ним, немов два шматочки весняного неба...

Несподівано комбригові думи перебила пісня, голосна, привільна, широка, як чорноморський степ.

До центрального майдану з пам'ятником Карлу Клаузевиці (тільки тепер Іван Гаврилович прочитав це ім'я на п'єдесталі) наближався гурт полонянок. Супроводжували їх Голубець та Потіха. Одягнуті у святкове вбрання, з чемоданами та клунками в руках, гордо ступали під крилами пісні, яка була їхнім документом, перепусткою, дороговказом на Батьківщину:

Гей, на горі, там жінці жнуть...
А попід горою, ярм-долиною,
Козаки йдуть.
Гей, долиною, гей, широкою
Козаки йдуть!

Пісня відверто адресувалася їм — козакам-танкістам, героям-визволителям. Лунав у ній сміх, жарт, лунала любов і вдячність до воїнів, бурхливе відчуття віднайде-ної долі.

Побачивши комбрига, Голубець і Потіха розгубилися, дівчата спинилися й принишкли. Не встиг Березовський прохопитися й словом, як з гурту вийшла висока, жвава чорнобривка, метнула на нього іскристим поглядом, обняла й міцно поцілувала. За нею інші вчорашні невірлиці кинулися до Бакуліна, Чорного, Нестеровського, Кулієва, зашуміло доокруж, завирувало. Навіть Мамедов перервав свою летаргічну пісню, неспішно сповз по броні вниз

і зомлів у чіхось палких обіймах. Потіха кинувся до люка своєї «тридцятьчетвірки» й там, серед укладки кулеметних магазинів, ухопив трофейний бузково-вишневий акордеон. На чужоземному майдані стало ще радісніше, ще веселіше.

Жвава чорнобривка, з вигуків дівчат Березовський уже знав її ім'я — Катря, потягла його в танок, інша — вища й огрядніша — обхопила стрункий стан комбата, завертілися, закружляли пара за парою. Хто ж не танцював, той приспівував, вигукував, реготав, геть забуваючи про тяжке лихо, — хай воно ніколи більше й не присниться!

Ні, воно буде снитися, буде! Минеться цей перший шал, це перше сп'яніння. Почнуться тривалі будні, далекі дороги, гіркі новини на рідних попелищах, туга за втраченим, змарнованим навіки: весняного цвіту юності не віднайти, не вернути!

Десь затрималися Чубчик із Кардиналом, зате Павло Наконечний пригнав нарешті комбригового віліса, в якому, закутаний у кожух — їхали з вітерцем! — сидів замполіт Терпугов. Прибув і ГАЗ-63 з особистими речами комбрига, а згодом і Семен Семенович Майстренко з колоною запнутих брезентом «студебекерів». На бронетранспортері примчали представники армії Нечипоренка організовувати комендатуру, давати лад.

Терпугову по дорозі вже стрічалися зібрані до гурту полонянки, й Олексій Гнатович набув певного досвіду в цій справі.

Найперше перетворив стихійне свято в організований мітинг. Березовський сумнівався, чи варто це робити, але не став перечити. Зайнявся розподілом боеприпасів та пального.

Терпугов не помилився: полонянки слухали уважно. Вони знову відчували себе часткою великої Вітчизни, причетними до її могутності, слави, до близької перемоги над ворогом. У багатьох карих, сірих, волошкових очах заблищали сльози гордості й щастя.

Під кінець мітингу з'явився інструктор політвідділу по комсомольській роботі старший лейтенант Яша Горошко. Вигляд у нього був войовничий: через плече автомат, у кобурі трофейний парабелум, при боці планшет з картами й набором різноколірних олівців.

У юрбі полонянок він одразу ж нагледів струнку Катерину, безпомилково вгадавши у ній природженого ватаж-

ка. Тільки-но замполіт закінчив промовляти, Яша й Катерина вже складали списки дівчат по групах: треба ж їх нагодувати, влаштувати на ніч, а завтра допомогти з транспортом. У блокноті старшого лейтенанта червоним олівцем підкреслено: «Поговорити з Майстренком відносно машин». Горшко знав, що вранці розвантажени «студебекери» повертатимуться в тил, на армійські бази.

Кардинал та Чубчик вернулися не самі. З ними прийшло четверо німців. За наказом фашистського командування заміноване місто мало злетіти в повітря, тож населення силоміць евакуювали. Точніше, рештки населення, бо всі, хто мав родичів у центральних районах або відчував за собою якусь провину, самі повтікали. Лишилися тільки дуже старі, хворі й ті, кому нікуди було подітися.

З таких осіб і складалася ця випадкова делегація. З бійцями німці порозумілися завдяки Кардиналові, який трохи тямив їхню мову, але для розмови з комбригом потрібен був перекладач. І тут виявилось, що Катерина Прокопчук добре знає німецьку. Останні місяці дівчина працювала в патріархальній родині, яка осіла в Обервальде. Професор Шаубе тікати не захотів, а разом з дружиною та племінницею здався на ласку переможців. Зараз він очолював делегацію: невеличкий, підтоптаний, знічений чоловічок із млявим баб'ячим обличчям, на якому світилися розумні, спостережливі очі. Старий спирався на сучкуватий туристський ціпок з багатьма кольоровими бляшками, на яких було вибито назви відвіданих міст.

— Професор Фрідріх Шаубе,— відрекомендувала його Катря Прокопчук,— мій хазяїн.— Дівчина збентежилася, зашарілась і додала: — Колишній.

— Я сподіваюся, що фрейлейн Катрін дасть мені позитивну характеристику,— з гідністю промовив професор.— Хіба ж ні?

Катря переклала його слова й від себе додала, що професор справді людина непогана.

Трое інших членів делегації схвально кивали головами. Професор назвав їх, а Катря переклала:

— Власник перукарні Йоганн Мангейм.

— Власник слюсарної майстерні Вольф Пабст.

— Піаніст Амедей Розенкранц.

Піаніст ще молодий, на око йому під тридцять. Кісті обох рук у нього ампутовані. Як згодом з'ясувалося, відморозив під Сталінградом. Перукар та слюсар — обидва в такому віці, що не годилися навіть для тотальної мобі-

лізації. На кожне слово професора вони дружно кивали головами. Піаніст стояв дещо осторонь — високий, зажу- рений, заглиблений у себе.

Професор зізнався: всі вони приготувалися до смерті, тому здивувалися, що радянські солдати не стріляють у них. До розмови пристав полковник Терпугов, доручивши полонянок піклуванню Яші Горощка та новосформованої комендатури.

Фрідріх Шаубе запросив «панів полковників» до себе на вечерю. Пропозиція захопила Березовського зненацька. Спалені будинки, безлюдні квартали — все це було нормальне й прийнятне. Розмови про спілкування з німцями — батьками та жінками тих, хто чинив нелюдські злочини, — відійшли на другий план як суто теоретична проблема. І ось це болюче питання із сфери теорії переходить у практику. Смішна, жалюгідна делегація і ці зухвалі запросини... Як на них відповісти? Суперечливі думки плуталися в його голові, і він почав розуміти дра- тівливу непослідовність Нечипоренка.

Перемогла цікавість: що нового відкриє йому ця вечеря?

Уточнив з Бакуліним подальше завдання батальйону, призначив йому місце наступної зустрічі, а розташуван- ня штабу — то вже справа Майстренка. Потому звелів Платонову взяти все необхідне для вечері, щоб не зале- жати від гостинності переможених, і з Наконечним їхати вперед, на вказану адресу. Сам комбриг із Терпуговим та німцями вирішив іти пішки. Місто ж невелике, краще пройтися.

Катря опинилася на роздоріжжі. Йй не хотілося відри- ватись од дівчат, яких, можливо, завтра вранці вже від- правлять на схід, до рідних домівок. За цей знаменний день вона з багатьма зблизилася, подружилася...

— Як бути з Катрею? — запитав замполіт.

— Без перекладача нам не обійтись, — подумавши мить, відповів Іван Гаврилович.

Отак мимохідь вирішилася доля дівчини. Олексій Гна- тович погодився з комбригом. Контакти з місцевим на- селенням день у день зростатимуть, знавців німецької мови в бригаді обмаль, а дівчина, видно, тямуща.

Катря мала з собою лише невеличкий клунок, пішла з професорського дому в чім була. Кинула клуночок на віліс, у Сашка аж очі запалали від такого знайомства, а Наконечний щось невдоволено буркнув і чимдуж натис- нув на акселератор.

Звечоріло. Зорі, що кволо пробивалися крізь високі ялові хмари, не могли освітити це мертве місто, яке давно не знало вечірнього освітлення. Не видно було навіть ліхтарних стовпів.

— Знесли на металобрухт,— пояснив професор.

— Ми не жили,— докинув слово перукар.— Ми скніли в темряві.

— Наче кроти,— завершив думку слюсар.

Березовський і Терпугов освітлювали дорогу батареївковими ліхтариками. Бліді промінці вихоплювали з темряви то вирву від артилерійського снаряда, то цілий квартал, зметений бомбами, то чорне, гостро пропахле сечею та пліснявою підворіття, то шматок стіни з візою наших саперів: «Мін нема». Вряди-годи зустрічалися патрулі комендатури,— місто почало жити новим, невідомим життям.

Траплялися й перехожі. Втомлено чалапали вчорашні в'язні концтаборів — примарні кістяки в смугастих тюремних робах. Вони боязко озиралися довкола, все ще не вірячи в своє визволення. Поважна товста німкеня натужно штовхала поперед себе тачку, на якій сидів укритий ковдрою паралізований чоловік. Запитали, куди вона мандрує, байдужно відповіла:

— В монастир помирати.

Почулися автоматні черги, з будинку навпроти вибіг, люто відстрілюючись, есесівець із заюшеною кров'ю пікою. Його поклала черга з вікна верхнього поверху.

Буденна хроніка війни...

У міському лабіринті, відкланявшись, зникли поодиноці слюсар і перукар. Безрукий піаніст дерся з ними на круту гору, на вершині якої білили стіни котеджів. Аж нарешті розпрощався й він.

— Бідолаха,— зітхнув услід йому професор Шаубе.

— Фашист,— шепнула Березовському Катря.— Втратив руки, не може грати, мучиться, страждає, а за Гітлера горло перегризе.

Професор або здогадався, про що говорить його колишня наймичка, або просто так, для уточнення, пояснив:

— Наш сусід.

Наче хотів підкреслити, що тільки це зв'яже його з піаністом.

Незважаючи на похилий вік, Фрідріх Шаубе за допомогою ціпка досить спритно збирався вгору, поки врешті зупинився перед чавунною хвірткою:

— Ласкаво прошу в мій дім.

На маленьке подвір'ячко вже втиснувся комбригів віліс. Павло Наконечний фарами освітив їм кам'яні сходи, які вели на підмурок, у вестибюль особняка. На сходах стояв з автоматом Сашко Чубчик, даючи зрозуміти, що все гаразд.

Там, біля хвіртки, професор урочисто, навіть трохи церемонно, промовив: «Ласкаво прошу в мій дім». А тут, над входом у вестибюль, висіла мідна табличка з бюргерським кредо: «Мій дім — мій світ». За порогом цього мікросвіту тишили око райдужні порт'єри, зручні портативні меблі, копії з Дюрера на стінах. В одному місці виділялися чотирикутники свіжої фарби, набагато світлішої, ніж самі стіни — бляклі, давно не ремонтвані. Це помітно було навіть при тьмавому світлі газової лампи.

— Тут, у рамках під склом, висіли цитати з «Майн кампф», — голосно, не криючись, сказала Катря.

Із слів «Майн кампф» господар збагнув, про що йдеться. Він кинувся напролом. Говорив швидко, гаряче, Катря ледве встигала перекладати.

— Так, тут знайшли собі місце витяги з цієї канібальської книжки. Але тут було не тільки це. Тут було ще щось. Отут... — він тицьнув палицею в стіну, — і отут... Так, фрейлейн Катрін? Кажіть усе...

— Тут висіли фотографії його синів, — пояснила дівчина зніжковівши. Вона шкодувала, що повернулася до цієї домівки, повної суперечностей і внутрішньої боротьби.

— Атож, — нервово підтвердив Шаубе. — Тут висіли фотографії двох моїх синів — Альфреда та Готліба. Обидва зараз на фронті. Де вони й що з ними, не знаю. І, мабуть, ніколи не дізнаюся. Кінець!..

Він плюхнувся на мініатюрну, мовби іграшкову канапку пурпурового кольору. Сидів пригнічений, знесилений і відчужений. Він сам зараз скидався на іграшку, в якій перестала працювати заведена ключиком пружина. Далі заговорив тихше й спокійніше:

— Такий кінець передбачав мій третій син Берnard. Він був найстарший. Його портрета ви тут не бачили, фрейлейн Катрін, і ніколи про нього не чули. Правда ж? Берnard Шаубе загинув у Бухенвальді. Від кулі есесівця. Як і його партійний товариш Ернст Тельман, з яким вони працювали в «Ротфронті».

Для Катрі це справді була новина. Дівчина завжди відчувала, що у Шаубе є якісь родинні секрети, але це зовсім не стосувалося її, представниці «нижчої раси».

Напружену паузу вчасно порушив Сашко Чубчик, який приніс пакети з копченою ковбасою, галетами, хлібом. Катря повела його на кухню, залишивши на якийсь час їх утрюх — комбрига, замполіта та німецького професора. Щоб дати змогу Фрідріхові Шаубе заспокоїтися, Березовський узяв перший-ліпший журнал з тих, які лежали на низенькому газетному столику, й почав гортати: сяк-так умів читати по-німецькому.

То був ілюстрований тижневик з претензійною назвою «Радість і праця», видання так званого рейхсміністра праці. Керував міністерством хронічний алкоголік доктор Лей, п'яна пика котрого мелькала то на тій, то на іншій сторінці. Здебільшого побіля фюрера: на Мюнхенській художній виставці, яка унаочнювала виродження образотворчого мистецтва під пресом фашистської диктатури; при розгляді та затвердженні генерального плану реконструкції Берліна, якій не судилося ніколи здійснитись; на будівництві автостради Бреслау — Берлін, ніби навмисне спорудженої для радянських автоколон... Дивувала порівняно невелика кількість фронтових фотографій, хоча країна сходила кров'ю у страхітливій, самовбивчій війні. Як видно, фашистські ошуканці вдавали, що війна йде переможно, далеко від кордонів рейху, що нема ні голоду, ні холоду, ні міст-кладовищ, ні концтаборів, ні тотальної мобілізації дідів та підлітків.

Березовський подав журнал Терпугову, звернувши його увагу на знімок з Мюнхенської виставки: бундючна постать диктатора з банькуватими скляними очима на тлі велетенської скульптури дискобола. Атлет замахнувся важким диском і ось-ось влупить фюрера по потилиці. Це схоже було на карикатуру. Олексій Гнатович осміхнувся, а Шаубе пояснив:

— Культ грубої фізичної сили.

Катря повернулася з фрау Шаубе. Магда Шаубе, теж маленька та безпорадна, постаттю, жестами, інтонацією, навіть обличчям була дуже схожа на чоловіка. Намагалася приязно всміхатись, але в бляклих старечих очах проглядало тривожне: що ж тепер буде? У німому запитанні — і вболівання за долю її самої, чоловіка, домівки, і невтішне материнське горе. Можна роками мовчати про

старшого сина, можна позривати зі стін фотографії обох молодших, але вирвати їх із серця, викинути з думок жодній матері не до снаги.

«Мабуть, добре, що обоє вони в такому віці, коли пригасає мозок, притуплюються почуття. Будь вони молодші, їх нерви не витримали б, не знесли б такого...»

Фрідріх Шаубе наче вгадав думки комбрига.

— Я не знаю, звідки людина бере сили... Не знаю. Перед вами уламки... жалюгідні уламки родини, яка могла бути щасливою.

— Ти розповів панам про Бернарда? — запитала Магда в чоловіка.

— Еге ж, розповів. Тяжке горе впало на нашу сім'ю. Однак я молив би бога, щоб тільки це лихо спіткало мене. Щоб не було того більшого, страшнішого: краху Німеччини, її ганьби.

— Хайль Гітлер! Паф! Паф! Паф!.. — почувлися верескливі вигуки. Вони належали високій, стрункій, золото-волосій жінці, що стояла в кухонних дверях. Визивна врода її вабила очі. У простій, сталевого кольору, напіввійськовій сукенці вона скидалася на одну з героїнь нормандських саг.

Молода жінка нестямно засміялася, вискаливши великі, пожовклі від нікотину зуби. Звірний сміх потворив її вроду, було в ньому щось неприродне, конвульсивне. І раптом — о чудо людської пам'яті! — перед очима Івана Гавриловича виникли кадри з того першого кінофільму, який довелося бачити в районному містечку на світанні юності. То була давня, німа стрічка, він і назву її пригадав: «Арсенал».

...Тисяча дев'яťсот вісімнадцятий рік. Останні дні першої світової війни. Регіменти кайзера Вільгельма розгорнутим цепом топчуть українську землю. Деякі солдати хитаються, підтримувані руками інших. Це мертві. Живі йдуть в атаку, тягнучи попід руки мерців. Щоб самим стати мерцями. Чорною хмарою пливе газ. Солдати у протигазах. Та ось один з них не витримує і, задихаючись, зриває з себе маску. На екрані з'являється напис: «Є гази, що звеселяють душу людини». Солдат, надихавшись «звеселяючого» газу, починає корчитися від сміху.

Вибухає снаряд. На піску голова німецького солдата. Очі розплющені. Страхітлива посмішка, звернена в порожнечу неба, перекинула солдатське лице...

— Підійди сюди, Інго,— ласкаво сказала фрау Шаубе.— І не треба цих навіжених жартів.

— Я лише хотіла налякати варварів,— заспокоєно відповіла Інга й сіла на стілець, з викликом демонструючи довгі, ніби виточені ноги.

— Остерігайтесь провокацій,— шепнув комбригові замполіт.

Олексій Гнатович уже шкодував, що піддався на цю авантюру — відвідини професора-пенсіонера. Хоча директива Головного політичного управління й зобов'язує налагоджувати контакти з місцевим населенням, однак над ним тяжіло почуття відповідальності і за комбрига, і за себе, і за будь-який можливий інцидент.

— Наша Інгрід надто екзальтована,— сказав професор, не дуже здивований поведінкою племінниці.

— Вона стільки пережила,— додала його дружина.— Всі ми пережили чимало, але вона в такому віці...

— Це що,— труснула золотими кучерями Інга.— Ридання дядечка й тітоньки над труною коханої племінниці? — І підкреслено фамільярно звернулася до Терпугова: — Дай закурити, пане більшовицький офіцер.

— Не курю,— застеріг Терпугов, скосивши очі на пругкі голі коліна, що знадливо наблизились до нього.

— Будь ласка, фрейлейн...

— Фрау,— підказала Катря.

— Даруйте, фрау Інга. Беріть.— Березовський простягнув красуні давно розпочату пачку «Казбеку», яку носив про всяк випадок. Інга безцеремонно потягла з неї відразу кілька штук. Понюхала тютюн і захоплено вигукнула:

— О!..

З'явився Платонов-Чубчик з тацею в руках. На фронті ординарець — і швець, і жнець, і на дуду грець. Сашко потроху звик до цієї ролі, хоч у такому міжнародному раунті, як оце зараз, брав участь уперше.

— Прощу до ідальні! — підхопилася фрау Магда. Взявши лампу, вона рушила до сусідньої кімнати.

Стіл був уже накритий. У хлібниці лежав нарізаний тоненькими скибочками ерзац-хліб землісто-попелястого кольору, у масляниці грудочка неприродно білого маргарину, в цукерниці дрібні, як мак, таблетки сахарину. Внесок Чубчика у вечерю був набагато вагоміший.

— Хочу шнапсу! — заявила Інга. Годі було збагнути суть її поведінки: психічна аномалія чи навмисна гра?

І Терпугов, і Березовський знали, що за даних обставин пити не слід. Хіба по краплині, за звичаєм. Цілющі краплини для такого випадку завжди булькотіли в похідній флязі Платонова. Коли налили чарки, ніхто перший не зважувався проголосити тост. Березовський і Терпугов не були дипломатами і, так само як Чубчик, дебютували на міжнародній арені. Проте Іван Гаврилович не жалкував, що зважився на цей візит. Несподівані співбесідники являли собою щось зовсім нове, незнане.

Тост виголосив професор Шаубе:

— За перемогу розуму над безумством!

Хто випив, хто лише пригубив, а Інга хвацько вицідила питво до дна і голосно зареготала.

— Розум... ха-ха-ха!.. Розум, безумство, честь, безчестя... Ха-ха-ха!..— і вимогливо простягла порожню чарку: — Ще!

Березовський зам'явся, вона вирвала у нього Сашкову флягу, налила собі по вінця й залпом випила. І знову зареготала:

— А де був, дядечку, ваш мудрий розум тоді, коли ви зіпляли на стіни фрази з «Майн кампф»? І тоді, коли ви зривали їх? Ха-ха-ха! В обох випадках вами керував страх. Паф! Паф! Паф!.. Ось чого ви боялись. Ви — знаменитий професор, знавець Петрарки й Данте. А Данте, між іншим, не злякався ні переслідувань, ні вигнання, ні остракізму!

— Інго! Це нарешті нестерпно,— не втрималася фрау Магда.

— Хай говорить,— тоном приреченого погодився Шаубе.— Вона каже правду.

— Правду?! — прихильні слова професора не заспокоїли розлючену валькірію.— Де вона? Де? Нема правди! Нема її, як нема розуму, честі, совісті, любові, вірності, всього того, що вигадали книжні черв'яки. Є тільки сила. Груба, жорстока! Вчора вона була у Гітлера, сьогодні в Сталіна. От і репетуйте, дядечку, на всю горлянку: «Гітлер капут!» Прокляття... Прокляття людському розумові з його кривавим безумством!

Підвелася — буйна, вродлива, захмеліла від напою та лютості,— вибігла з кімнати. Ніхто не поворухнувся,— певно, звикли. Крізь прочинені двері виднілася стіна суміжного кабінету. На полицях під склом рівними рядами стояли книги. Книги, книги, книги... «Царство розуму, мудрість віків»,— сказав би колись учитель десятирічки

Іван Березовський. Але ж там, на тих полицях, поряд із Шіллером та Гете, знайшла собі місце розкішно видана людиноненависницька маячня Гітлера і Розенберга. Пігмеї поруч титанів. Змішалися поняття, стерлися критерії, рухнули ілюзії. Для нас це зрозуміло: соціальні суперечності, політичні конфлікти, діалектика боротьби. А для такої Інги...

— Вона багато пережила,— запобігливо повторила фрау Шаубе.— Жила в Бреслау, недалеко звідси. Однієї ночі бомба влучила в їхній будинок. На її очах загинули батько, мати, тобто моя сестра, та п'ятирічна донечка, справжнє янгелятко... А ще перед тим поліг її чоловік у боях за Харків. Боже милий, де той Харків, навіщо він нам?!

— Інга правду говорить,— завчено повторив професор.— Страх... Огидний, липкий, потворний. Він тримав нас у своїх лабетах. Страх і брехня. Та ще цинічна демагогія. То «блискавична війна», то «еластична оборона», то «реконструкція» столиці рейху, то заява: «Ми будемо боротися й позаду Берліна»... Отак до останньої хвилини.

— Скажіть, будь ласка,— запитав Терпугов,— від вашого старшого сина, Бернарда, не збереглося ніякого архіву? Я маю на увазі документи, щоденники, листи...

— Все конфіскувало гестапо,— зітхнувши, відповів професор.

— Ні, дещо є,— несміливо нагадала йому дружина достоту його голосом, з його характерним, м'яким та безпорадним виразом обличчя.

— Ти маєш на увазі те, що привезла з Веймара?

— Еге ж.— І пояснила гостям:— у Веймарі мешкає моя сестра... третя сестра. Власне, я не знаю, що там зараз діється і чи вона ще жива... Одне слово, я поїхала до неї, коли дізналася, що наш син у Бухенвальді. Це біля самого Веймара, в тому чудовому буковому лісі, де любив гуляти Гете. Бернарда вже вбили. Моя сестра через знайомого службовця табору одержала... за великі гроші дещо з Бернардових речей. Зараз я принесу.

Старенька скрушно підвелася й подріботіла в кімнату з книжковими стелажми.

— Коли б нагрянуло з обшуком гестапо,— гірко сказав професор,— нам за ці речі добряче дісталось б. Але нашу віллу оберігали цитати з фіурера і два сини на Східному фронті.

Фрау Магда повернулася, принесла обпалений бурштиновий мундштук, стару заіржавілу запальничку та вивілу фотографію.

— Оце й усе.

На брезклому обличчі Терпугова відбилося розчарування. Щоб приховати його, він проковтнув одну за одною кілька таблеток, навіть не запиваючи водою. А Березовський на щось особливе й не сподівався. Він досі перебував під враженням, яке справила на нього Інга, й тихцем запитав Катрю, як ставилася професорова племінниця до гітлерівців.

— Не виходила з дому, всенькі дні спала, а ночами читала та курила, якщо вдавалося роздобути тютюну або якоїсь потерті,— відповіла Катря.

— Зверніть увагу на фото,— сказала фрау Магда, замучена тим, що її скарб не дуже зацікавив гостей.— Катрін, прочитай панам офіцерам.

Катря взяла фотографію, пильно вдивляючись у ледь помітні літери на зворотному боці.

— Катрін бачить ці речі вперше,— пояснила стара.— Вони були захищені.

Катря нарешті вчиталася в напівстертий роками текст і здивовано підвела брови.

— Тут написано: «Ес лебе Ленін!» — «Хай живе Ленін!» А на фото товариш Тельман і...

— І наш Берnard,— гордо промовив професор.

Не тільки Березовський, але й Терпугов уже не шкодували, що вони забрели у цей дивний особняк.

Олексій Гнатович попросив дорогоцінну реліквію, щоб перефотографувати для армійської газети та бойових листків. Господарі погодилися під гарантію слова честі радянського офіцера. Умовилися, що завтра ж комбригів шофер привезе її назад. І забере вже назавжди колишню полонянку Катерину Прокопчук.

Поверталися на вілісі. Незважаючи на міцні гальма, Наконечний обережно вів машину вузькою вулицею, що стрімко збігала з гори, з району особняків, у центральну частину Обервальде. Адже через повітряну небезпеку фари довелося вимкнути.

Раптом вулицю і сусідні квартали освітило багрове сяйво. Спершу всі подумали, що зненацька налетіли фашистські літаки і перед бомбардуванням розвішали над

містом освітлювальні ракети. Та ні, джерела світла були не в небі, а на землі.

— Чудасія,— промовив Чубчик.

— Невже, поки ми вечеряли, бомбили місто? — здивувався Терпугов.

— Не бомбили, а підпалили,— здогадався комбриг.— Пустили нам червоного півня.

І наказав шоферові:

— Увімкни фари, тепер байдуже. В район пожежі, хутчіш!

Віліс, вихоплюючи з темряви похмурі стіни середньовічних кам'яниць, мчав назустріч велетенському вогнищу, яке палало біля кафедрального собору. Горіли сусідні будинки, пожежа загрожувала й соборові.

— Провокація,— спохмурнів полковник Терпугов.

Видно, палії заздалегідь приготували бензин або гас, намітили для підпалу будівлі з дерев'яними сходами, балконами, галереями, гонтовими дахами, яких чимало було у старій частині міста.

— Он вони! — вигукнув Чубчик, показуючи дулом автомата.

Три тіні, одна за одною, прошмигнули від собору в провулок.

— За ними! — наказав комбриг, прилаштувавши для стрільби автомат. Олексій Гнатович вихопив з кобури пістолет. Наконечний спрямував машину в тіснюву провулка. Фари чітко схопили і вже не відпускали трьох утікачів.

— Стійте, стрілятиму! — крикнув Березовський і дав чергу трасуючими кулями понад їхні голови. У відповідь з протилежного кінця провулка заблискотіла така ж застережлива черга — вгору. Тільки тепер палії спинилися, збагнувши, що тікати нікуди. Назустріч вілісові прямував піший комендантський патруль.

Троє приречених панічно нишпорили очима, шукаючи виходу. Добре було видно опецькуватого пастора в чорній сутані до самої землі, довшій, аніж спідниця у високої шуплої жінки, що тремтіла від страху. Третій стояв осторонь, лицем до муру, мовби сподіваючись втиснутись у нього.

— Хто ви? — спитав комбриг по-німецьки.

Пастор хотів щось відповісти, та здеревілі губи лише ворухнулися беззвучно. Жінка, очевидно, пасторова економка, похапцем опустила руку в кишеню.

— Вийміть руку! — наказав Іван Гаврилович.

Економка вийняла руку, вухо комбрига вловило шерхіт сірникової коробки.

— А ви? — гукнув Терпугов до третього. — Ідіть сюди!

Третій обернувся, і в ньому впізнали безрукого піаніста.

— Наволоч! — вилаявся Олексій Гнатович.

— Скільки будинків спалили? — тамуючи лють, запитав Березовський.

Пастор та економка нервово стенулися й упали навколішки. Піаніст не зламався. Змахнувши куксами рук, істерично вигукнув:

— Хайль Гітлер!

Черга прошила піаністові груди. Згідно з законом воєнного часу, вирок виконав Сашко Платонов.

Пастора та економку забрав патруль.

12

На прифронтових дорогах можна зустріти розмаїті написи. Одні на картоні чи фанері — розпорядження коммандатури доріг, другі, як коротенькі ділові записки, накреслені крейдою або вугликом на найближчому паркані чи на стіні придорожньої хати: «Петренко ліворуч 400 метрів», «Костюхін із пальним — сьома хата звідси», «Хазяйство Бойка» — і вказівна стрілка, де те хазяйство шукати.

Вже не один десяток кілометрів одмахав на вілісі комбриг, та час від часу натрапляв на лаконічне повідомлення велетенськими літерами то крейдою на парканах, то вуглем на стінах: «Кваша пішов на Берлін!»

Після вранішньої наради з Соханем, котрий уночі прибув до Обервальде, комбриг вирішив ознайомитися з районом Одеру, де намічалось переправити бригаду. Щоб виграти час, пересів у віліс, наказавши лейтенанту Чорному привести «тридцятьчотвірку» в умовлене місце. Туди ж мав прибути й інженер Нікольський зі своїми помічниками.

Обервальде був далеко позаду. Там зараз вирує життя. Сохань розробляє новий етап операції, Майстренко підтягає тилове господарство, Терпугов налагоджує роботу політорганів, основна мета яких — роз'яснювати наші завдання та ідеї місцевому населенню. Справа нова, до того ж все це німецькою мовою. Старший лейте-

нант Горошко домовився щодо цього з кількома полонянками, серед них і Катериною Прокопчук.

Вечеря в Обервальде роз'ятрила душу Березовського і водночас пробудила в ній щось досі не відоме, точніше — призабуте. Бо ж знав з юних літ і про тельманівський «Ротфронт», і про багатівікову культуру німців та жорстокість війни, горе своє і людське потьмарили, але знання стерли із свідомості, заступивши їх зненавистю й огидою.

Наздогнали юрбу біженців. Крім кількох дідів, то були жінки різного віку, майже всі вони котили поперед себе навантажені хатніми пожитками дитячі коляски. З деяких визирали злякані оченята. Зачувши автомобільний сигнал, біженці кинулися врозтіч. У виснаженої блідолицької жінки коляска перекинулася в кювет, з неї випало дитя, жінка розпласталася над ним у німому розпачі.

— Отако,— вихопилося в Наконечного.— Так вам і треба, вовчиці!

— Діти не винні,— заперечив Чубчик.

— Всі однакові,— сплюнув Павло.

Комбриг наказав зупинити машину. Наконечний виконав наказ, але сам навіть не поворухнувся.

Іван Гаврилович знав, що у водія є свій особистий рахунок до німців. А в кого його нема? Ось у Платонова теж — батько, ополченець, загинув під Тулою, брата-комсомольця закатували поліцаї. Але Сашко залишився людиною. Без цього, без людяності, ми, очевидно, втратили б своє обличчя, перестали бути самими собою.

Німкеня лежала долілиць на снігу і глухо стогнала. Перелякане дитя мовчало, лупаючи довірливими очима. Сашко посадовив маля в коляску, вивіз її на дорогу. Жінка не ворухнулася. Чубчик і Березовський підвели її. Вона поглянула на них безтямно: «Не можу! Я більше не можу!»

Полковник, ледве підбираючи німецькі слова, сказав голосно, щоб почули й інші:

— Вертайтесь додому. Для вас війна скінчилася!

Фронтowa дорога розгортала перед екіпажем віліса нові картини. Мелькали населені пункти. Гуркотіли танки резервних маршових рот, підтягалися тили стрілецьких дивізій. Написи повідомляли: «Синюков — третя вулиця праворуч», «Медсанбат — ліворуч у школі», «АХО — п'ятий будинок за рогом». Метровими літерами

вписував своє ім'я до літопису перемоги невтомний Кваша. Хоч до Берліна ще було далеченько.

Зате вже близько Одер. На правому фланзі клубочиться дим,— горить Оппельн. Уночі до міста прорвалася штурмова група танків на чолі з Бакулінім. Противник відступив за ріку, ведучи інтенсивний артвогонь з лівого берега. В деяких кварталах міста ще триває бій.

Обіч дороги відпочиває група визволених з фашистської каторги іноземних робітників. Побачивши радянського офіцера, вони підводяться, махають руками, вигукують вітання французькою, голландською, чеською мовами.

Комбригова машина наближалася до Одера. Попереду невиразно замаячили постаті. Троє цивільних — він, вона й дівчина-підліток — ішли назустріч. Комбриг зупинив машину. Всі троє машинально підняли руки вгору. Найхоробріше виглядала, хоч і з піднятими руками, десятирічна дівчинка.

— Ви Одер добре знаєте? — спитав комбриг чоловіка.

Відповіли втрьох ламаною польською мовою:

— Ми поляки! Гітлер капут! Не вбивай, пан!

Березовський зрозумів, що нічого від них не доб'ється, й розчаровано махнув рукою. Трійку наче вітром змело.

Берег ріки запрудили люди, коні, машини. Одер... Оні-мечена слов'янська Одра. Ключ до оперативних просторів Саксонії. Він став і могутнім магнітом, який притягав до себе передові сили наступаючих частин, і серйозною перешкодою, що гальмувала їхнє просування вперед.

Ріка спокійно тече, закута в береги-дамби, то розливаючись широченням річищем, то розгалужуючись на рукави, що омивають два вузькі й довгі острівці. Тільки де-не-де крига суцільна, але все одно не міцна. Про помсти для танків годі й думати — такий лід не витримає їх. Таки треба шукати броду.

Неподалік виднілася якась будівля. Тримаючи наповнений автомат, у супроводі Платонова комбриг підійшов до садиби й постукав у вікно. В хаті блигнуло світло. Худорлявий, підстаркуватий бауер вийшов на подвір'я.

— Чим можу слугувати? — запитав досить пристойно по-російськи.

— Звідки російську мову знаєте? — здивувався полковник.

— А що, хіба не вільно? Ми чекали панів,— явно кпив собі той,— тому й навчилися.

«Бреше,— подумав Іван Гаврилович.— Топтав, сучий син, нашу землю або тепер, або ще у вісімнадцятому. Тоді й нахапався».

Запитав навмання:

— Де сини твої?

— Сини? — перепитав той і сумно похитав головою.— Ех, були б у мене сини!..

Він не приховував ворожого погляду нелякливих очей. Комбриг запалив цигарку, курив він зрідка, лише тоді, коли надто нервував. Сплюнув на сніг гіркувату слину й твердо сказав:

— Покажеш брід.

— То пани,— бауер знову говорив насмішкувато,— пройшли Дніпро й Віслу, а на Одері шукають броду?..

— А ти менше базікай. Це буде ліпше.

Бауер так і пішов у легкій фланелевій сорочці.

До віліса підкотила ще одна машина — пікап Нікольського. Вадим Георгійович прямував назустріч.

— Ну, ось і ми,— мовив, як завжди бадьоро, перекриваючи гуркіт моторів, гул близької канонади.

Зовсім недалеко зайняли позицію танки Чижова, які вели з місця біглий вогонь по тому берегу.

— Візьміть ще когось з вимірювальними приладами,— звелів комбриг інженер-майорові,— підемо до річки.

Нікольський прихопив не одного, а двох техніків-лейтенантів, однакових на зріст і схожих з обличчя: ниточкою вусики, стрілкою бакени, видно, така мода завелася в інженерній службі. Як виявилось згодом, обох молодиків навіть звали однаково — Юрками.

Ішли вервечкою: німець поводитир, Березовський, Платонов, Нікольський та два Юрки. Один ніс вимірювальне знаряддя, другий — надувний гумовий човен. На темному небі все яскравіше вимальовувалася фронтова феєрія. Праворуч, над Опельном, палахкотіла заграва. Зліва, в районі Кендежина, теж розгорявся запеклий бій. На радянські частини, що намагалися форсувати ріку, противник націлив масовані удари нічних бомбардувальників. Освітлювальні ракети колихалися на обрії, як велетенські рожеві медузи.

Ділянка, яку обрали для обстеження, була порівняно спокійна. Незручні під'їзди, стрімкі дамби, якими заслонилася роз'єднана двома острівцями течія ріки, зупини-

ли батальйони Чижова тут, біля рибальського селища Шварцфельд.

Перебравшись по кризі через обидва рукави на ліво-бічний острівець, опинилися перед основною течією. Прилягли за кущі верболозу. М'які оксамитові котики приємно лоскотали обличчя, нагадували комбригові безтурботне дитинство, крутоярі Озерця, жартівливі баталії у вербну суботу.

— Ось тут,— показав рукою бауер.— По коліна, не більше.

— Зміряємо,— мовив Березовський.

— Юрчики! — пошепки покликав лейтенантів інженер-майор.

На нічийній землі, у такій близькості від противника, необхідно дотримуватися максимальної обережності. Лейтенанти навпомацки розмотували рулетку, прилаштовуючи до кінця стрічки металеве грузило. Біля берега було шість метрів. Надували гумовий човен, щоб зміряти на фарватері.

— Шість? — перепитав Нікольський.— Це ж не брід, а прірва.

Комбриг люто обернувся, але бауера й слід пропав. Почувся сплеск води, замелькали над водою руки.

— Гітлерівська шкура! — вилаявся Іван Гаврилович.

Стріляти не можна — викличеш на себе вогонь з того берега. Коли ж не вбити гада, вибереться й покаже ціль. Першими зорієнтувалися Юрки-лейтенанти. Зіпхнули човен на воду, один наліг на весла, другий затис у руці саперну лопатку. Перетяли плавцеві шлях і тихо порішили.

Повернулися від ріки ні з чим. Аж до півночі сиділи комбриг з інженером у теплій хаті і прикидали всі можливі варіанти подолання ріки. А близько дванадцятої на мотоциклі прибув офіцер зв'язку. Окрема танкова бригада одержала нове завдання. Командарм Нечипоренко викликав комбрига Березовського на КП армії в містечку Обернігк, недалеко від Обервальде.

Частина друга

СІЛЕЗІЯ

І

Наступного дня, сидячи у вілісі й кутаючись у рятівну бурку, пригадував Іван Гаврилович події минулої ночі.

У щедро натопленій оселі власника парового млина, вертлявого чоловіка, який гаряче доводив своє чеське походження, було тихо й затишно. Може, й справді Ганс Кубке звався колись Яном Кубкою, котрий замолоду подався з перенаселеного Оломоуца на заробітки до Східної Німеччини й тут осів, оженившись на вдові швабамельника. Може. Адже він сам покликав до себе радянських постояльців і запопадливо виявляв слов'янську гостинність. Йому допомагала набагато старша за нього дружина — сива німкеня з двома рядами вставних зубів.

На сковороді шкварчала яечня, в чотирикутній зеленій пляшці ждав своєї черги міцний саморобний шнапс. Вузьку шийку пляшки облягав чепурний різноколірний віночок із пористої гуми. Краплини з надлитої пляшки всмоктувалися в гуму й не бруднили скатерку.

— Вип'ємо, щоб дома не журилися,— промовив Березовський, наливши чарки.

Чарка не розвеселила, а, навпаки, навіяла зажуру. Івана Гавриловича засмучувало, що ніхто його ніде не чекає. Хіба сестра Настя, коли жива...

Вадим Георгійович поскаржився: давненько не мав листа від молодого дружини, що повернулася з евакуації в розбитий Дніпропетровськ. Як поживає його Леонора, як поводитьсь син Валерка, яка причина перебою в листуванні: затримка польової пошти в зв'язку з частими передислокаціями чи, може, самотня жіночка знайшла собі когось, хто пригрів її в холодному, незатишному місті? Що робити, коли це так? Списати на рахунок війни? А хай їй грець, тій проклятушій війні! Навіть з його оптимізмом вовком завиєш!

Раптом інженер-майор згадав про записку в кишені. Буде радий комбриг чи ні, в цих делікатних справах важко наперед вгадати, але його обов'язок виконати обі-

цянку. Тим паче дану жінці. І Вадим Георгійович проголосив тост:

— За тих, що чекають зустрічей з нами!

Шнапс був чистий, не відгонив ні сивухою, ні буряком, як це часто бувало в польських селах, в усьому виявлялася німецька акуратність.

Березовський сумно сказав:

— Мене ніхто не чекає.

— Це ще невідомо,— заперечив Нікольський. Він задоволено смикнув руду клинцювату борідку, на пухкому обличчі заграла лукава посмішка.— Ану ж хтось і чекає?

— На що ви натякаєте?

— На оце.— Інженер-майор вийняв з планшета маленького паперового метелика з акуратно підібганими крильцями. Пояснив:— Шукаючи вас, натрапив на санроту сто двадцятого стрілецького полку. І зустрів медсестру Пашину.

— Пашину? Що вона там робить?

— Очевидно, проходить службу.

— А рука? Їй же мали ампутувати руку.

— Я такого не помітив. Вона про це не пише?

— Ні. Просить лише про зустріч.

— От бачите, я вгадав!

У санроті було відносно спокійно. Сто двадцятий полк не брав участі в битві за Оппельн, три його батальйони зайняли оборону на правому березі Одери, четвертий перебував у резерві. Бойові операції зводилися до артилерійської дуелі через ріку. Давніх поранених уже евакуювали в тил, свіжих було небагато, лише ті, хто загавився під час артвогню.

Розмістилася санрота в приміщенні лікарні розтягнутого вздовж ріки селища Шварцфельд, на південній околиці якого млин Ганса Кубке. Насмішив їх уранці цей Ганс Кубке, чи то пак Ян Кубка, як він себе вперто називає. Коли Березовський вже зібрався в дорогу, мельник підійшов до нього й уклінно просив залишити йому посвідку про те, що він, Ян Кубка, є «порядна людина». Ось де корінилася причина його люб'язної гостинності!

Комбриг квапився, переговори про посвідку жартома доручив завершити Нікольському, який залишався на місці до нових розпоряджень.

У машині Березовський ще раз перечитав давнього Машиного листа, одержаного в польському феодално-

му замку. Пашина писала про поранену руку і просила неодмінно заїхати до неї поговорити. Про що? Хотіла вибачитися за випадок з артилерійським лейтенантом, налагодити взаємини, відновити інтимний зв'язок? Мабуть. А він... То правда, що лист прийшов надто невчасно: готувався наступ, і комбригові ніяк було вирватися з КП й розшукувати польське містечко Соколув та польовий госпіталь у ньому. Однак можна було зв'язатися по телефону, або послати Сашка Платонова, або принаймні відписати кілька слів. Ні, не брак часу, а дикі ревнощі стискали йому, сивіючому дурневі, серце.

Зараз він побачить її. Військфельдшер — старий, бувалий солдат — виструнчився перед полковником і пообіцяв, що медсестра Пашина «ментом з'явиться тут». Подибав за нею довгим похмурим коридором, де гостро пахло йодом, хлоркою, карболовою кислотою. Березовського нудило від цього специфічного запаху. Надто багато госпіталів випало на його долю, надто багато ран, операцій та квапливих перев'язок, коли з тебе, разом з бинтами та зашерхлими струпами, здирають шкіру.

Вийшов на свіже повітря, сів на очищену від снігу і вже підсохлу лаву, що притулилася до лікарняної стіни. На верхівці гнучкого ясена ритмічно колихається й самозабутньо криче ворона — відчуває наближення весни...

Маша бігла стрімголов, на ходу зриваючи з себе білий халат з червоними маками чужої крові. Нерішуче зупинилася й тихо вимовила:

— Здрастуйте, Іване Гавриловичу.

Майже напівсвідомо комбриг зреагував на оте «здрастуйте» замість очікуваного «здраслуй».

— Здраслуй, Машенько, — відповів і збентежено глянув на її лагідні очі, зблідле, насторожене обличчя, тугі груди, що випинались з-під тонкої гімнастерки. Занепокоєно додав: — Ходімо звідси, застудишся.

— Ходімо, — погодилася Маша, хоч ніхто з них не знав, куди їм іти.

Один лише погляд комбрига, і від машини вже біг Сашко Чубчик, несучи чорну кавказьку бурку.

Маша вперше бачила Платонова, як і він її. Ординарець в Івана Гавриловича недавно, відтоді як той став полковником і начштабу бригади. Зате бурка була їй добре знайома. Дівчина зніжковіла, на блідих щоках

густо виступив рум'янець, знов стала схожа на ту, колишню,— гожу стаїничницю з донського краю.

Березовський накинув на Машу бурку, накрив з головою. У волохатому шатрі дівчині було тепло, й вони присіли на лаву. Заколисана власним кряканням, ворона німувала, розмірено гоїдаючись на хисткому вершечку, мов акробат на трапедії. Чубчик повернувся в машину. Вони знову були удвох.

— Як твоя рука? — запитав комбриг.

— Ще поболює.

— Добре, що не ампутували.

— Ага.

— Як же тебе поранило?

— Бомбили.

Березовського стривожив лаконізм її відповідей. Що з нею? От вибігла, наче зраділа, а нема в цій зустрічі того, на що чекав, чого прагнув. Навіщо ж писала, кликала?

Лише тепер до його свідомості дійшла деталь, на яку спершу не звернув уваги. Адже й лист її, і записка були надто лаконічні, офіційні, і зверталася вона в них теж на «ви»... Та й про ампутацію... Явно ж вигадала. Чи не для того, аби він неодмінно приїхав?

Часу в обріз, його чекають в Оберніжку, тож спитав навпростець:

— Машо... ти хотіла бачити мене?

— Дуже хотіла, Іване Гавриловичу.

— Значить, не забула?

— О ні. Ви для мене — мов рідний батько.

Отже, так і є: злочасних п'ятнадцять років, що лежать між ними, не переступити ніколи. Ось чому з'явився на їхній дорозі артилерійський лейтенант. Не був би він, був би хтось інший.

Маша не до кінця розуміла, що діється в душі Березовського, бо сприймала події не так, як він. У шістнадцять років ставна, фізично зріла козачка добровільно пішла на фронт, не задумуючись над катаклізмами історії. Тріщали кордони, зникали з лиця землі міста, села, пам'ятки культури, мінялася карта Європи... Дівчина знала інше: ламаються усталені норми, вчорашні цінності стають сьогодні дріб'язком, саме життя людини фатально знецінилось. Щодня бачила рани, біль, агонію, смерть. У цьому страшному хаосі вона й сама шукала забуття, і хотіла вділити краплину щастя іншим. Її коха-

ли, закохувалась іноді й Маша, але все мінялося у веле-тенському калейдоскопі: бої, санротці, медсанбати, живі люди, що за хвилину ставали мерцями.

Вона була щаслива з Бєрезовським. Щаслива, даючи щастя тому, кого вирвала з небуття, хто вирізнявся з-поміж інших розумом, чемністю, освіченістю. Коли ж їй зустрівся той — молодий, дужий, вродливий, дівчина відчула, що це щось зовсім інше, справжнє, єдине. Вона не лічила літа посивілого коханця, не зважувала, не міркувала, а беззастережно кинулася на поклик серця.

Тепер вони сиділи поруч, далеко від тих зір, під якими засвітилася й згасла їхня нетривка любов. Кожен думав про своє, розуміючи й не розуміючи іншого.

— Навіщо ж ти хотіла бачити мене?

— Іване Гавриловичу, допоможіть...

— У чому?

— Розшукати Колю.

«Колю? Хто він? Її брат?»

— Якого Колю?

— Його... Журавльова. Миколу Зосимовича. Кажуть, він десь тут, поблизу, в артилерійській частині. Його бачили в Польщі, біля Вісли.

Зникли рештки надії, та не спалахнули ні ревності, ні гнів. Скоріше — глухий біль.

— Він покинув тебе?

— Ні, ні! Коля теж мене шукає.

— Звідки ти знаєш?

— Серце підказує.

— Машо!..

— Що, Іване Гавриловичу?

— Нічого. У тебе чуйне серце. Дай боже, щоб воно не помилилося.

— Вам легше знайти Журавльова. Він уже капітан, командує дивізіоном. У якомусь КАПі. Але в якому — не знаю.

— Якщо він у КАПі, довідатись неважко. Корпусної артилерії не так багато.

— В КАПі, це точно. Мені б тільки номер польової пошти...

— Ти довго будеш тут, у санроті?

— Мабуть, уже до кінця.

— Гарзд. Зроблю все можливе.

— Спасибі.

Коли підвелися, вона припала йому до грудей, потерлася м'якою щокою об підборіддя, прошепотіла:

— Прости мене, Ваню.

Вискочила з бурки, підхопила пожмаканий халат і зникла в чорному тунелі коридора.

Важко сказати, чим займалися мешканці Обернігки в мирний час. Місто збереглося повністю. Проте не видно в ньому ні промислових підприємств, ні адміністративних приміщень. Лише котеджі, веселі зграйки ошатних котеджів під черепичними дахами, серед вічнозелених ялиць і смерек.

Хто тут жив, що робив, куди подівся?

Усі котеджі, за винятком зайнятих відділами штабу армії, стояли пустою під білими прапорами. Лише на одному майорів червоний прапор, а на дверях виднілася прибита цвяхами п'ятикутна зірка. Але порожнював і цей.

Біля шлагбаума вартував кремезний автоматник-сибіряк у кожусі та валянках. Уночі, правда, приморозило, але зараз припікало сонце, і вартовий у своєму тайговому одязі виглядав незугарно. Він, либонь, відчував цей сам. Ставши посеред вулиці так, що його ведмежа постать загородила проїзд, сибіряк ліву руку підняв угору, правою стискав автомат, намагаючись надати юному обличчю службової серйозності.

Сашко Чубчик відразу вгадав у ньому фронтового неофіта.

— Гей, хлопче, відчиняй ворота, приймай гостей!

Вартовий не відповів, тільки узяв автомат напоготовів.

— Зупиніть,— звелів комбриг Наконечному. Скинувши бурку, він скочив з машини й підійшов до солдата.— Давно служите?

Сибіряк розгубився. Статут караульної служби диктував невмолимі параграфи, але полковницькі погони...

— Перший день, товаришу гвардії полковник!

«Це добре,— подумав комбриг,— отже, прибуло поповнення».

— Молодець! — похвалив уголос.— Як звати?

— Рядовий Барських, товаришу гвардії полковник. Іван Мокійович.

— Виходить, ми тезки. Я теж Іван.

Солдат усміхнувся широким, вилицюватим обличчям, смикнув мотузку і шлагбаум поплив угору.

Іван Гаврилович щиро заздри́в молодечій наївності тайговика, його сповненому райдужних надій майбутньому. То інша річ, що завтра цей кремезний вродливець може впасти на полі бою,— від цього не застрахований ніхто. Зате кохана дівчина його не покине і рідним батьком не назове.

Передусім заїхав до артилерійського управління. Відшукав знайомого майора, з яким скуштував лиха ще у Вісімнадцятій, і попросив його дізнатися та повідомити в санроту сто двадцятого стрілецького полку медсестрі Марії Пашиній, в якому дивізіоні корпусної артилерії проходить службу капітан Журавльов Микола Зосимович.

Командарма застав у кабінеті на другому поверсі підгірного котеджу. Над входом у будинок вишкірилося ікласте рило дикого кабана, у вестибюлі красувалося на повен зріст чучело оленя з велетенськими гіллястими рогами. Певно, особняк належав завзятому мисливцеві, бо не бракувало тут і ведмежих, і вовчих, і лисячих шкур.

Генерал-лейтенант Нечипоренко сидів за столом у самій шовковій майці і спритно пришивав до польової гімнастерки білий комірець. Він так поринув у роботу, що спершу й не помітив Березовського. Підвів голову, коли той привітався.

— А, це ви. Сідайте.

Івана Гавриловича нітрохи не здивувало заняття командуючого. Прикметна відзнака кадрового офіцера: скрізь, за всіх обставин залишатися солдатом.

— Та-ак,— нарешті озвався генерал, явно вдоволений наслідками своєї праці. Перекусив нитку, поклав голку у футлярчик смертного медальйона, пучкою великого пальця провів по шву — чи нема вузликів. Ще раз переконавшись, що робота чиста, звично накинув гімнастерку на рудий, посріблений чуб і рвучко сіпнув її вниз. Численні ордени та медалі дрібно дзвеніли, коли він навпомацки застібав гудзики.

— Товаришу командарм,— не витримав Березовський,— що означає ваш несподіваний виклик?

Покінчивши з останнім гудзиком, командуючий зітхнув:

— І для мене це несподіванка.

— Ми сьогодні були б на лівому березі.

— Будете іншим разом.

— Коли? Війна закінчується.

— Що?! — Командарм розкотисто зареготав. — Спасибі, що розсмішили. А я був кращої думки про ваш стратегічний хист. — І нараз посерйознішав: — Що, кортить за Одер, на Берлін? Цілком закономірно. Але ваш Майстренко хоча й поет, однак не бог, а фронтові бази — за Віслою. Дороги розкисають з кожним днем, автотранспорт поглинає астрономічну кількість пального. Залізниця не підведена, — не забувайте про різницю в ширині колій. Їх необхідно або перешивати, або ж перевантажувати все в польські та німецькі состави. До того ж люфтвафе базується на бетонованих берлінських аеродромах Йоганішталь, Шенфельд та інших, а тому поки що має перевагу в повітрі. Командуючий групою армій «Вісла» Гімлер одержує все нові й нові дивізії з різних районів Європи. З тих же причин ще складніша обстановка створилася на сусідньому фронті. То що ви на це, товаришу стратег? — Не чекаючи відповіді, командарм подріботів до карти на стіні і пояснював далі: — Гітлерівцям відступати нікуди. Співвідношення сил і конфігурація фронту диктують їм єдиний вихід: відсікти армії сусіднього фронту, які висунулися вперед, двома зустрічними ударами — з півночі на південь, з району Арнсвальде в Померанії, та з півдня на північ, з району Глогау в Сілезії. Реально?

Сама карта давала вичерпну відповідь. Дві загрозливі стріли націлились — одна, зі Східної Померанії, вниз, друга, з Нижньої Сілезії, вгору.

— Отже, гітлерівці прагнуть замкнути нас у «котлі». Це був би колосальний тріумф для них. Але станеться навпаки: ми влаштуємо «котел» їм. І не один, а два. Наші сусіди в Померанії, а ми в Сілезії. Ось тут: район Глогау — Губен. Тут противник організував оборону групи південносілезьких міст. Наша піхота веде важкі бої. Міста розташовані близько одне від одного, місцевість густо вкрита шахтами і заводами, порізана десятками шосе та залізниць. До того ж ліси, переліски, річки, канали, яри. Не місцевість, а казна-що! Фашисти сподіваються відсидітися там до судного дня. Ось ми і влаштуємо їм судний день! Отаким робом!

Нечипоренко показав на карті, як буде закрито сілезький «котел».

Навколо карих комбригових очей збіглися дрібні зморшки — прицінювався, аналізував. Перший успіх,

який дався так легко, мимоволі породив ілюзію: ще один-два ривки — і Шпрее, Берлін. А тепер повертай голоблі.

Нечутно, звирині шкури скрадали кроки, увійшов член Військової ради генерал-майор Маланін.

— Не заважатиму?

Андрій Вікторович, як завжди, мав бадьорий настрій, він привітався з Березовським, як із давнім знайомим.

— Воюєте? — І сміючись додав: — На карті бити фашистів легше, так?

— Не завжди, — відказав Нечипоренко. — Івана Гавриловича від цієї карти нудить. Офіцер зв'язку наздогнав його на березі Одери, коли він готувався до стрибка.

— А таки так, — признався комбриг. — Око бачило, а зуб не вкусив.

— Ще вкусить, — запевнив член Військової ради. — Зате яка місія випадає вашій бригаді.

— Знаю, Сілезія.

— А точніше?

— Район Глогау — Губен.

— Це загальний напрям операції, яку здійснить армія, — уточнив командарм. — А завдання вашої бригади — Глейвіц.

— Ця назва вам ні про що не нагадує? — запитав комбрига Маланін.

— Значне промислове місто, залізничний вузол, важливий порт на Глейвіцькому каналі...

— І все? — Андрій Вікторович прийшов на допомогу. — Про Сараєво пам'ятаєте?

— Сербське місто, де в чотирнадцятому році було вбито наслідника австро-угорського престолу Фердинанда та його дружину. Це стало формальною причиною першої світової війни.

— От-от. Приблизно таку ж роль у другій світовій війні відіграв Глейвіц. Гітлер тоді ще побоювався безпричинно напасти на Польщу, з якою Англія та Франція склали договір про взаємодопомогу. Фюреру потрібен був формальний привід. Отож група німецьких кримінальних злочинців, переодягнена в форму польських жовнірів, під командуванням есесівського капітана Отто Скорцені тридцятого серпня тридцять дев'ятого року напала на це прикордонне німецьке місто, зчинила стрілянину й розгромила радіостанцію. А в ніч на перше вересня...

— Це вже й мої учні знали,— докінчив Березовський.— Німецько-фашистські війська перейшли кордон Польщі.

— Отже, ваша місія справді-бо історична.

Командарм дивився на Березовського з ледь помітною іронією: ота згадка про цивільну професію, надмірна емоційність здавалися йому дивними.

А член Військової ради вів далі:

— Гергарта Гауптмана читали?

— Якже. «Ткачі», «Затоплений дзвін».

— От і гаразд.

— Що, підтвердилось? — запитав Нечипоренко.

— Так.— У голосі Маланіна бриніла схвильованість.— Живий. Є дані, що хоч Гітлер афішував профашистські настрої письменника, старий нишком писав антигітлерівські вірші. От би нам їх роздобути! — Він знову звернувся до Березовського.— Я вже дзвонив Терпугову... Це був би серйозний козир у роботі з місцевим населенням.

— А де зараз Гауптман?

— У Сілезії на вашій ділянці наступу. Село Агнетендорф, вілла «Візенштейн». Запишіть. Ви мусите зробити все, щоб гітлерівці не встигли силоміць евакуювати видатного письменника або ж щоб він не загинув під час можливого бою.

— Завдання почесне,— погодився комбриг.— Але я проситиму...

— Що там іще? — перебив Нечипоренко.

— Потрібна мотопіхота.

— Нема.

— А сибіряки?

— Які сибіряки? — На обличчі Нечипоренка була свята безневинність. Член Військової ради всміхався прируженими короткозорими очима.

— Звідки ця поінформованість? — кепкував командарм.

Та Березовський був настроєний рішуче:

— Рейд забезпечую, а освоєння території — ні.

— Гаразд! — сказав командарм.— Дамо автоматників. Але з однією умовою: скажіть, звідки дізналися про сибіряків?

Довелося розповісти про сценку на дорозі. Командарм насупився, а Маланін широко сміявся:

— Мене самого мало не затримали. Стрігі!

Попрощавшись, комбриг нечутно ступав по м'яких, як суха трава, шкурах. Не знав: радіти йому чи журитися? Завдання важливе й почесне, але... інші тим часом підуть на Берлін!..

2

Командний пункт бригади негайно перебазувався в Гейнцдорф — сілезьке містечко під веселими черепичними дахами, що загубилося в типово німецькому лісі. Ідеально прочищені міжряддя та просіки, кожне дерево проштемпельоване, має свій номер, записане в книзі. Розгорнувши її, лісничий бачить, яке дерево слід підживити чи лікувати, а яке викорчувати, аби на його місці посадити інше. Ліс на цьому багато виграє, але й чимало програє. Бо що ж то за ліс без жодного кривого стовбура, зваленої деревини, квітучого куща, ліщинової хащі, казкового царства папороті! Стоїть він сумними ділянками мовчазних дерев, що виструнчилися, наче муштровані солдати.

Білі простирадла капітуляції ще метлялися над Гейнцдорфом, а Семен Семенович Майстренко вже господарював тут, немов у себе вдома. Радо відрепортував комбригові, що в селі все гаразд: три чверті населення — поляки — зустрічають радянських солдатів як визволителів і братів.

Освоївшись у відведеній йому оселі, Іван Гаврилович відразу ж зателефонував майорові Тищенку: потрібні розвідувальні дані. Замість Тищенка озвався капітан Осика: Степан Йосипович захворів, лежить в інфекційній палаті. Аглая Дмитрівна підтвердила: у майора Тищенка — хвороба Боткіна. Стан серйозний.

Поговорив з Майстренком та Нікольським — вічні питання постачання в бою, подолання ворожих фортифікацій. Зв'язався із Соханем. Штабний чародій уже домовився з Корчебоковим відносно мотопіхоти. Авіатори, попри нельотну погоду, обіцяють штурмовики. І за це спасибі.

Зайшов Терпугов з листами. Знову ці сумні похоронки! Батькам старшого лейтенанта Коваленка, родинам інших загиблих. Скільки він ще підпише їх до кінця війни?

По цьому викликав Осика, довгоногого, горбоногого капітана, який заступив Тищенка на час його хвороби.

Завдання розвідникам: негайно добути інформацію про позиції противника на даній ділянці, розкрити його наміри.

Ланка нічних бомбардувальників У-2, якою командує Інна Потурмак, після спішних приготувань злетіла в нічне небо. Десант розвідників — капітан Осика, сержант Непийвода та рядовий Лихобаб — розмістився в трьох літаках позаду льотчиць на штурманських місцях. Втиснутися на вузькі сидіння з громіздкими парашутами було нелегко. До того ж кожен із них, окрім автомата із запасними дисками, мав ще й додатковий вантаж: Осика — радіопередавач, Непийвода — ручні гранати, Лихобаб — пакунок із спільним сухим пайком. Одяглися в чорні суконні уніформи, теплі куртки, чорні берети — звичайне вбрання сілезьких гірників.

Завдання таке: перелетіти лінію фронту, приземлитися на парашутах (літаки повернуться назад) на території занедбаної шахти «Маціола-3», яку ніхто не охороняє.

Ці дані одержано в Гейнцдорфі від хазяйки квартири, де оселився Осика. Матильда Бжеська, за походженням полька, дівоче прізвище Оф'ярек, сама прийшла в штаб і розповіла про себе, свого чоловіка Казимежа Бжеського, якого фашисти замордували в Освенцімі, та брата Болеслава Оф'ярека, що живе по той бік фронту в селищі Маціола Дольна, повіт Глейвіц. Братова рація не раз подавала сигнали радянським літакам ще тоді, коли фронт проходив на схід від Львова. Розвідники допомогли пані Матильді зв'язатися по радіо з братом. Болеслав чекає.

Іншого виходу в них не було. Перейти фронт по ретельно укріпленій німцями території неможливо.

Незважаючи на темряву, Сергій добре бачить Інну. Шкіряний шолом, шкіряне пальто, вся вона в м'якій шевровій шкірі — така близька й така недосяжна. Він добре уявляє собі її напружене обличчя, зосереджені тернові очі, міцно стиснуті уста. І ніжні руки, які впевнено тримають штурвал, спрямовуючи назустріч небезпеці свого дерев'яного, нічим не захищеного птаха.

Любі, безстрашні руки!

Кільканадцять хвилин тому на розгаслому чорноземі, з якого не міг би злетіти жоден інший літак, вона ніжно взяла в долоні його лице, і в цьому дотикові було все: любов, захоплення, благословення на подвиг. Хоч сама чинила подвиг своїм вильотом.

Він летить з Інною не вперше. У них була спільна, незабутня пригода. Йому, офіцерові зв'язку, з кавалерійського корпусу терміново треба було дістатися до КП сусідньої стрілецької дивізії. Випадково з авіаполку туди летіла Інна Потурмак. Було це восени по той бік Вісли. Противник люто кидався в контратаки, захищаючи підступи до великої польської ріки. За ніч німцям вдалося потіснити дивізію і захопити село Зельона Гура, в якому вчора перебував командний пункт. Цю назву села Осика пам'ятатиме довіку.

Інна майстерно посадила літак на перекопане картопляне поле і спокійно вирулювала ближче до села. Сергій уже встиг розстебнути прив'язні ремені, коли побачив: їм назустріч біжать німці. Часу, щоб розгорнути літак, не було, і льотчиця, набираючи швидкість, пішла прямо на фронт. Лише за кілька метрів од них літак одірвався від землі. Гітлерівці інстинктивно прихилилися до ріллі, а потім зацокотіли з автоматів, у кількох місцях прошивши перкалевий фюзеляж. Та літак з кожною секундою віддалявся.

На відміну від Осики, два інші розвідники не знали навіть імен льотчиць, які вели літаки. Григор Непийвода вперше у житті піднявся на височінь, більшу, ніж церковна дзвіниця в степовій Очеретівці. Досі для нього єдиною і непохитною реальністю була земля — з горами, долами, ріками, лісами та всім живим на ній. І тому відчував зараз страх у таємничому нічному небі.

Леонід Лихобаб летів не вперше, думки його були земні, аж ніяк не пов'язані з небом. Напередодні вильоту він одержав листа від матері. Євдокія Пантеліївна пише, що вдома все гаразд, дочки ростуть усі чотири. Про свою жону Ньюську хай не переживає, бо вона хоч би й хотіла подуріти — зась. Не лише у Верхніх Розтоках, а й на всьому Алтаї путнього мужика вдень із свічкою не знайдеш.

— В бога, в антихриста, в сорок святих! — бурмоче недомірок із грізним для жінок прізвищем і незлобивою вдачею. — Для такої, як Ньюра, знайдеться!

Йому і лячно, і радісно, що в нього така тілиста, принадна, ласа до любові дружина, прикро, але й приємно, що жоден чоловік не пройде байдуже повз неї. І чхати йому, трам-тарарам, на те, що він і кущий, і непоказний, і такий, і сякий. Зате дружинонька в нього — тайгова королева! І він повернеться до неї не абияк,

а героєм, справжнім героєм, що не злякався смаленого вовка!

Літак ревів і деренчав, вібруючи корпусом. Здавалося, ось-ось мотор захлинеться і...

На лінії фронту їх обстріляли, але надто низька висота й дивовижна повільність польоту і цього разу спантеличили пунктуальних німецьких зенітників. Снаряди вибухали або значно вище, або набагато вбік від незугарних літаків. Під ними знову затаїлася бездонна прітва. Жоден вогник не порушив суворого режиму світломаскування.

Ніч, темінь, гудіння літаків... Нарешті в чорній безодні блигнуло раз і вдруге. В переговорній трубці Осика почув голос Інни:

— Приготуватися до стрибка.

І за якусь мить:

— Пі-ішли!

Потім, навздогін, від усього серця:

— Щасливо-о!

«Спасибі, рідна!»

Не сказав це, а вже подумав, каменем падаючи вниз.

Осика максимально затягнув стрибок без парашута, щоб не віднесло вітром. Так він учив Непийводу й Лихобаба, але, на жаль, то було лише теоретичне навчання. Чи втямили вони, як їм поводитись, чи не зрадять розвідників спокій і витримка, на які він покладався?..

Смикнувши нарешті кільце та відчувши, як розкритий купол різко шарпнув його й пригальмував подальший політ, Сергій розгледівся. Один за одним залопотіли в повітрі ще два куполи. Правуючи ногами, спрямовував політ на боязке блимання ліхтарика.

Відчув під ногами жорсткий, шерхлий ґрунт. Швидко складав парашут, прислухаючись до темряви. Глухо гупнуло біля терикона, — приземлився хтось із двох його товаришів. І раптом — стогін. Затамований, але болісний... Третій, судячи за габаритами, Лихобаб, борсався, звільняючись від стропів. Поблизу терикона знову блигнув ліхтарик. Із згорнутим парашутом Осика подався туди.

— Хто тут є? — спитав по-польськи.

— Свої, пан, не бійся.

— Болеслав?

— Ні, Болеслава злапали.

— Хто злапав?

- Гестапо.
- Коли?
- Надвечір.
- Оце новина!

А голос незнайомого поляка скоромовкою інформував:

— Злапали його просто на дорозі. Але Болеслав Оф'ярек при собі нічого не мав. Ні списків, ні листівок. І він нікого не видасть — креміль.— Говорячи це, він спритно обмацував ногу Непийводи.— Звичайний вивих.

Непийвода намагався встати.

— Нє, пан, зараз ходити не вольно. Треба лежати.

Підійшов Лихобаб, цілий, неушкоджений. «Трам-там-там, у стонадцять апостолів!» — бурмотів насуплено. Ця повітряна експедиція йому явно не сподобалась.

— Пан є один? — спитав Осика.

— А кого я міг залучити, коли таке коїться? — відгукнувся поляк.— Добре, що Славик встиг мене попередити.

— Як пана звати?

— Збігнев.

Поляк цупко схопив вивихнуту ногу сержанта і різким рухом вправив ступню на місце. Зразу видно: гірник, мав справу з травмами. Розгорнув бинт індивідуального пакета й туго затягнув ногу.

— Пожондек. Можна спускатися.

— Спускатися?

— Так. Ми не можемо йти звідси. Комендантський час.

Збігнев запропонував такий план: спуститися в штольню, куди ніхто з німців не наслідиться заглянути. Там є лежачки, вода, харчі. Влаштувати на день-два пана з пошкодженою ногою. І самим перебути до ранку. А вранці...

Збігнев пожартував:

— Вранці, прошу пана, розвидниться не тільки в небі.

У штольні був непогано обладнаний сховок. Засвітивши шахтарську лампу, Збігнев знайшов усе потрібне й зробив ще одну перев'язку Непийводи. Використав для цього дві рівні дощечки і обмотку, відрізану від парашута. Поки тривала ця процедура, змучений польотом Лихобаб міцно заснув. Незабаром захропив і Непийвода.

— Буде пан спати? — запитав Збігнев Осика.

— Навряд.

Хотілося дихати свіжим повітрям, бачити небо над головою, діяти. Нема нічого гіршого, як непевність, невідомість, бездіяльність.

Не менш активну вдачу мав і Збігнев. Він вийняв складений папірець, розгорнув його і розстелив на заяложеному дерев'яному столі. Це була схема шахти.

— Прощу пана, наша копальня то є справдешній лабіринт. І таких тут, довкола, незліченно. Вся Сілезія, чи по-нашому Шльонськ. Не годні фашисти обшукати кожну штольню, то є, пся крєв, марна річ! Один раз прочистили, а тепер не мають на це ні часу, ні людей. Хіба ж ми не чуємо, як гупають гармати? О матка боска, вже зовсім близько!

По невеличкій паузі знов нахилився над схемою.

— Ну добре, най буде так, підемо далі. Отут,— вказав пальцем,— наша житлова секція Маціола Дольна. Ось будиночок Болєслава Оф'ярека, туди зараз, пся крєв, і не потикайся,— можуть стежити. Хоч, правду кажучи, у них тут великий переполох, і вони розгубилися. Славека могли злапати цілком випадково. Може, щось недозволене говорив або надто зухвало глянув якомусь дідькові у вічі. Вони цього, до холери, не люблять!.. Яка ваша мета? — запитав без найменшої паузи.

— «Язык». Тут допитаємо, передамо дані по радіо, а самі підождемо наших.

— Зрозуміло.

Він сказав оте «зрозуміло» по-польському, якомсь особливо вдумливо й турботливо. Цікавий чоловік! Тепер при світлі лампи Осика впився в нього очима: хто ж він, їхній рятівник, що виник із темряви?

Збігнев був, мабуть, на два-три роки старший за Сергія, котрий торік відзначив свій перший ювілей: чверть віку. Обличчя виснажене від недоїдання та роботи, з чорними цяточками вугільного пилу.

— Вранці підемо до мене,— сказав гірник.— Пройдемо так, що нас ніхто не побачить. Я живу з мамою.

— А сім'я? — поцікавився капітан.

— Яка сім'я! Коли почалася війна, мені ледве стукнуло дев'ятнадцять.

«Он що! Він не старший, а молодший за мене...»

— А я вже був комуністом,— гордо довершив Збігнев коротку розповідь про себе. І поспішно підвівся: — Будемо спати, бо часу, пся крєв, залишилося обмаль.

Заснув і Збігнев. Тільки капітан Осика ще довго лежав і думав. Чи повернулися благополучно на аеродром Інна та дівчата? Чи любить його Інна? І чи його почуття

до неї справжнє, не скороминуше? Чи доживуть вони обое до кінця війни? А якщо й доживуть, то що буде далі? Чи зможе він повернутися до свого прозаїчного фаху зоотехніка? Чи влаштує Інну, хоробру льотчицю, дівчину з поетичною душею, життя-буття в якомусь тваринницькому радгоспі на Чернігівщині?

Ці думки зрештою заколисали його.

Вранці йшли сонним селищем. Осика, Лихобаб, Збігнев. Непийводи дано суворий наказ: ждати. Води і їжі в нього досить. Коли ж на штольню натраплять німці, розвідник знає, як йому діяти: останній патрон для себе.

Лихобаб плентався позаду, спокійний та байдужий, його, трам-тарарам, не здивуєш нічим! Йому пасує одяг польського гірника, особливо берет. От би в ньому з'явитися в Розтоках та стати перед Нюсею!

У хаті Збігнева вони застали ще двох чоловіків, яких задалегідь попередив Болеслав. Один відрекомендувався гурніком Яном Колендрою, другий маркшейдером Рудольфом Шульцом. Німець? Так. Чистокровний арієць, а тому має знайомих у танковій дивізії «Рейх», тили якої розташовані в їхньому селищі. З-поміж них найбільш підходящою кандидатурою для розвідників є радист Едмунд Фогель. Він завжди в курсі штабних новин, через нього проходять усі розпорядження й накази. Хоча Фогель цього прямо не каже — за таке розстрілюють, але відчувається, що він зневірився в гітлерівській авантюрі й розуміє неминучість катастрофи. До того ж по самі вуха закоханий у Габріелу Шульц, сестру Рудольфа. Якщо йому гарантувати життя і майбутнє з коханою дівчиною, він, мабуть, розповість потрібне навіть без примусу.

Увійшла жінка з блідим, виснаженим обличчям, схожа на Збігнева.

— Прошу, панове, гербату.

Морквяне пійло, що парувало у філіжанках, важко було назвати чаєм. Виручила кмітливість Лихобаба, котрий здогадався порозпихати по кишенях шахтарської куртки частину сухого пайка. Рафінад і галети всім припали до смаку. За «гербатою» і ствердили спокусливий план, домовившись про деталі.

На дев'яту годину був призначений перший сеанс радіозв'язку зі своїми. Капітан Осика доповів командуванню бригади про перші успіхи десанту. А сам з великою

радістю дізнався про те, що всі дівчата повернулися на базу. Правда, в Інниному літаку авіамеханіки виявили шість пробоїн від осколків зенітних снарядів.

Спочатку все йшло як по писаному. Габрієла Шульц задалегідь домовилася з радистом Фогелем про зустріч на центральній площі селища біля єдиного, аж потрісканого без води фонтана. В їхньому домі родинне свято — день народження брата, сказала Габі, запрошуючи коханого в гості.

Едмунд відмовлявся: часу обмаль та й нема подарунка. Але вона таки вмовила.

Стіл уже був накритий. Фогель поздоровив «іменинника», пихато привітався з поляками Збігневим та Яном, з цікавістю глянув на незнайомого високого шахтаря.

— Курт Зондтаг, мій шкільний товариш,— відрекомендував Сергія Осіку маркшейдер.

Вирішили не лякати відразу радиста, підпоїти його і, якщо буде можливо, порозумітися добром. На всякий випадок у сусідній кімнаті чатував озброєний Лихобаб.

Випили за «іменинника», його чарівну сестру, за представника збройних сил рейху Едмунда Фогеля. На прищавому обличчі вояка були поблажливість і пиха. Він рішуче відсунув рукою чарку. Відчувалося: боїться схмеліти.

Габі за умовним знаком брата щільніше притислася до Фогеля і наче жартома висмикнула з кобури офіцерський браунінг.

— Обережно. Він заряджений! — строго попередив Фогель.

Та револьвер був уже в руках Рудольфа.

— Що це означає? — підвівся радист. На його побілілому лиці виступила роса, щоки пішли червонястими плямами.— Негайно віддайте зброю!

— Віддамо,— запевнив Рудольф Шульц.— Сідай!

— Милій Едді! — підійшла до бранця Габі.— Я кохаю тебе. І не хочу втрачати...

Але він різко відштовхнув її і рвонувся до дверей. Дорогу йому заступили обидва поляки. Зайшов Лихобаб з автоматом напереваги. Едмунд Фогель озирнувся.

— Пастка...— прошипів у відчаї й упав на стілець.

— Послухай, Фогелю,— спокійно мовив маркшейдер.— Моя сестра любить тебе. Це факт. Інакше я не

став би панькатися з тобою, знайшли б когось іншого для цієї розмови.

— Якої розмови? Чого вам треба? — люто зиркнув той на Осіку та Лихобаба.

— Це радянські розвідники, — незворушно пояснив Шульц.

— Прокляття! — В очах Фогеля тепер був панічний страх.

— Слухай же, хлопче. Сілезія оточена. Твоя дивізія в «котлі». Ще день-два — і вам усім кінець. За що ти вмиратимеш? За кого?

Радист мовчав.

— За фюрера, так? За того, хто, проливши ріки крові, приніс нам загибель. Ще день, ще тиждень — і все. Ганебний кінець.

— Неправда! — раптом скочив на ноги Фогель. — Ти панікер! Ми напередодні триумфу! Нового великого триумфу!..

— Я знаю, що ти маєш на увазі, — вів далі Рудольф.

— Не знаєш, не знаєш!.. — істерично вигукнув Фогель. — Це станеться цієї ночі. Пустіть мене. Я мушу бути в штабі!..

Не для всіх присутніх останні слова Фогеля приховували вагомий зміст. Але для Осіки в них умістилося багато.

Березовського розбудив Чубчик-Платонов. Івану Гавриловичу снилися рідні Озерця: цвіте на осонні вишня, працювито гудуть бджоли, порається біля вуликів батько. Дідівське це, кажуть, заняття, та батько ще змолоду любив пасічникувати, а бджоли мали його за хазяїна. Цікаво, як ото бджола звекає до людини, безпомилково впізнає її?

У мирний час, коли отак будили його, прокидався повільно, з неусвідомленим опором, з незмінним: «Га?», «Чого?», «Що сталося?» Тепер схопився, мов підкинутий пружиною.

— Майор Тищенко... — доповів ординарець.

— З госпіталю? Чого йому?

— На проводі, — тільки й міг пояснити Чубчик.

Іван Гаврилович схопив трубку.

— Тищенко? Де ви?

— На роботі, — буденно відповів майор.

— А госпіталь?

— Утік... — і перейшов до суті справи.

— Виходить, цей Осика недаром їсть розвідницький хліб, — підсумував комбриг, вислухавши повідомлення майора.

І закрутилася серед ночі штабна карусель. У танкової бригади та інших частин, які беруть участь в операції, залишилося дві або три години, щоб з очікувального становища перейти на варіант номер два. Обидва варіанти — перший і другий — детально розробив штаб армії. Номер один — наступальний, якщо доведеться проривати ворожу оборону самим, номер два — оборонний, якщо вилазку зробить ворог, пробиваючись на з'єднання з померанським угрупованням. Отже, вводився в дію номер два. Танки Бакуліна і Чижова та самохідки Журби займали наперед визначені місця засідок, а свіжий батальйон Барамії мав бути готовий до контрнаступу.

Гвардії майор Бакулін зі своїм Т-34 зайняв позицію найближче до переднього краю німців. Поряд, на подвір'ї покинутого поміщицького фільварку, замаскувалася «тридцятьчотвірка» начальника штабу Соханя, яку теж вирішено кинути в бій замість спаленої машини Коваленка. Цією «коробкою» командував зараз лейтенант Білокамін, який щойно повернувся з госпіталю. Обом танкам та трьом самохідкам наказано перекрити гудроновий шлях з Глейвіца на Оппельн. Так само ретельно контролювалася решта доріг — від селища до селища, від шахти до шахти, між заводами, фабриками, майстернями, фільварками. Сітчасте павутиння шляхів, з одного боку, сприяло ворогові, даючи змогу наступати водночас у кількох напрямках, а з другого — спрощувало завдання оборони: наступ розчленовувався на окремі сектори, сили розпорозувались, їх легше відсікати й нищити частками. Все залежатиме від того, чи доб'ється ворог успіху на першому етапі бою.

Командир бронетанкової дивізії «Рейх» генерал-лейтенант Карл Йоганнес Брукнер, доскојало знаючи топографію місцевості, яка утруднювала широкий маневр, вирішив здійснити прорив по трасі Глейвіц — Оппельн. Цей напрям, безперечно, передбачить радянське командування і зосередить тут основні вогневі засоби. Тому

росіян треба ввести в оману: зімітувати наступ на трасі, а тим часом обійти їхні позиції двома бічними дорогами. Тільки двома, аж ніяк не розпорозуючи сил. На карті генерала Брукнера накреслено три напрями. Пряма червона стріла — легенда головного удару, дві кривулясті — синя й зелена — по них із боєм прорвуться основні сили дивізії.

На червоній стрілі ударний кулак з п'ятірки «тигрів». Трохи малувато, але Сілезія — не Курська дуга! Танки-велетні протараняють оборону противника, викличуть на себе вогонь, прорвуться в тил і зчинять паніку. Березовський сьогодні нападу не жде, тож наосліп кинеться рятувати становище. Поки на трасі триватиме бій, дивізія двома обхідними шляхами вийде на оперативний простір.

План розроблено в найменших деталях. Полки зайняли вихідні рубежі. Залишається хіба що помолитися богам, аби зглянувся на тяжку долю фатерлянда.

Карл Йоганнес Брукнер звів очі на суворе кістяне розп'яття, яке завжди возив із собою. Придбав його в безхмарні роки юнацьких сподівань, коли писав вірші, захоплювався філософією. Філософ Фрідріх Ніцше й привів його до єфрейтора Адольфа Шікльгрубера. Від «По той бік добра і зла» до «Моеї боротьби» — отака це стежка.

— Господь з нами!

Генерал вийшов у холодну вологість лютневої ночі. Звично глянув на небо — погода льотна, і повагом, як замислений журавель, попростував до машини. Його надгогнав ад'ютант обер-лейтенант Краузе. Підхопив за лікоть, допомагаючи залізи у незграбний штабний автомобіль. Сів поруч, укрит генералові ноги вовняним пледом (пам'ятка про Париж тріумфального сорокового року) й дипломатично кашлянув у кулак. Брукнера, який добре знав звички свого ад'ютанта, це насторожило.

— Ну, що там? — запитав незадоволено.

— В оперативному відділі зник радист Фогель. Посилали на квартиру, кажуть — зі штабу не повертався.

— Яке припущення?

— Дезертирство.

— Пізно, — зітхнув Карл Йоганнес Брукнер. Важко було збагнути, що він має на увазі: пошуки дезертира чи зміни у плані операції. Так і не пояснивши своєї думки, генерал наказав шоферові:

— На позиції!

Рівно о п'ятій тридцять на повну потужність запрацював радіовузол роти пропаганди дивізії СС «Рейх». Цим разом гучномовці не галасували про нову нищівну зброю і близьку перемогу фюрера, не закликали радянських воїнів здаватися в полон, обіцяючи казкові вигоди. З численних репродукторів полинули звуки бадьорих похідних пісень і бравурних войовничих маршів. Шугнули вгору сотні білих, жовтих, червоних, рожевих, бузкових ракет.

Під цю увертюру гримучою лавиною колона «тигрів» посунула гудроновим шосе, обстрілюючи його пообіч. Радянські танки, самохідки, протитанкові батареї поки що мовчали. Провідний «тигр» поволі наближався до перехрестя.

І тоді обізвався протитанковий дивізіон. Окремі снаряди, що влучали у панцир з легованої крупівської сталі, не завдали «тигрові» великої шкоди. Люто відпльовуючись вогнем, він сунув на позицію взводу Полундіна, кількома пострілами перетворивши будівлі дорожньої дільниці на хмару пороху.

У цей же час по дорогах, позначених на оперативній карті зеленою та синьою стрілками, рушили основні підрозділи дивізії «Рейх». Пробиваючись крізь вогневі заслони Окремої танкової бригади, вони з неприхованим наміром прямували до перехрестя. Перекритий групою «тигрів», цей вузол доріг відкрив би їм вихід у тили радянських військ.

Іван Гаврилович тривожно спостерігав бій, що, ледь розпочавшись, розгорявся з фантастичною швидкістю. Питьма приховувала від ока деталі, але загальна картина вимальовувалася чітко й яскраво. Комбриг стояв на броне танка гвардії капітана Барамії, батальйон якого в бій поки що не вступав, чекаючи своєї черги. Ще мить — і ватажок «тигрів» розчавить вогневе гніздо Полундіна. Хотілося гукнути в мегафон, застерегти, дати поряду, але хто зараз його почує...

Полундін заговорив сам. Підпустивши фашиста зовсім близько, він прицільно вдарив по гусеницях та оглядових щілинах. Удар був точний. «Тигр» втратив зір і ходу. Але він ще був страшний у своєму сліпому гніві. Повільно крутячи тупою головою-баштою, вивергав огненну смерть, поки снаряд протитанкової гармати не заклинив йому в'язи.

Підбитий танк загородив шлях іншим чотирьом. Не роздумуючи, вони пішли в обхід — перші два через садибу фільварку, решта крізь придорожній чагарник. Тут, після короткої вогневої сутички, з ними покінчили Качан, Мефодієв та самохідки Журби.

Несподівано драматично склалася ситуація у фільварку. Замасковані «тридцятьчетвірки» Бакуліна та Білокаменя нічим не виявляли себе, німці перли наосліп. З цього й хотів скористатися Бакулін, щоб пропустити їх і вдарити ззаду, по двигуну та баках з паливом. Але Білокамінь не зрозумів його задуму. Чи зрадила фронтова витримка, чи погарячував навідник Шульга, тільки вони передчасно відкрили вогонь і демаскували себе. «Тигри» розстріляли їх упритул.

Бакулін миттю оцінив обстановку: «тигри» вириваються на проміжну асфальтовану дорогу, що веде до перехрестя. Та ось навперейми їм спішать «коробки» Мефодієва й Качана, самохідки Журби. Отже, комбриг помітив небезпеку. Глянув на гармаша, Голубець зрозумів його без слів і вдарив по найближчому «тигру». Прوماх. Ще раз! Вертлявою змією побіг по броні блакитний вогник.

Бакулін сплигнув на чорну, вкриту калюжками землю й помчав до розстріляної «коробки» Білокаменя. На ходу зірвавши з плечей шкірянку, вмочив її в калюжу і почав збивати полум'я з «тридцятьчетвірки».

Шкірянка вже диміла, а вогонь не піддавався. Раптом Петро вловив характерний їдкий запах — із переднього люка валував чорний дим. Там борсався механік-водій Степура. Облитий дизельним маслом, він горів, як живий факел. Комбат витягнув його і штовхнув у калюжу. Прочумавшись, Степура став качатися в холодній воді. Бакулін поліз у танк. Серед вистріляних гільз скоцюрбилися навідник Шульга та заряджаючий Седих. Дим видав Бакуліну очі...

— Товаришу комбат, вони мертві, — почув шепіт кулеметника Кочеряна.

— Тебе поранено?

— Не знаю. Ударило в живіт. Кров... Не знаю.

— А Білокамінь? Де командир танка?

— Я тут, товаришу майор, — озвався той крізь стогін.

— Що в тебе?

— Нога...

Білокамінь міг вибратися через верхній люк, але, вид-

но, сподівався чимось допомогти товаришам. Його скривавлена ліва нога безвільно звисла.

— Прапор бригади у нас...— простогнав Білокамінь.

— У вас?

«Ах так, це ж машина Соханя, що раніш належала Самсонову...»

— Де прапор?

Білокамінь мовчав. Мабуть, знепритомнів.

— Прапор у мене...— задихаючись, прошепотів Кочерян.

Було нестерпно душно й чадно. Бакулін боявся втратити свідомість. До того ж кожної секунди міг статися вибух. Перевірив пульс у Шульги, в Седих. Неживі.

— Кочерян, негайно виповзайте. Кочерян!

Відповіді не було.

Вихопив з рук мертвого згорнуте оксамитове полотнище, завдав на спину непритомного Білокаменя й крізь полум'я, яке вже охопило люк, вивалився на мокрий ґрунт. Там йому допоміг Степура.

Ледве встигли відповзти за якусь будівлю, як сизий досвіток струсонув вибух. Неначе з вулканного кратера шугонуло вгору багряне полум'я, перевите траурними стрічками маслянистого диму.

Комбриг Березовський стояв на обгорілому «тигрові», якого підбив взвод Полундіна на перехресті доріг. Це була зручна позиція для спостереження.

Бій ще тривав, розтікаючись вузькими ручаями. В паніці панцирні полки генерала Брукнера не виконали його суворого наказу про компактність ударів, їх таки розчленували танкові батальйони та артилеристи Журби. Невисокий, енергійний підполковник Журба, командир артилерії, у солдатській касці, бо кашкета загубив, оброслий густою щетиною, в пропаленому комбінезоні, доповів комбригові про успіхи й потреби артилеристів.

Іван Гаврилович, незважаючи на деякі втрати, був задоволений ходом битви. Тепер чекав того зламного моменту, який не передбачиш заздалегідь, але який можна вгадати інтуїтивно, завдяки досвідові командира. Коли цей момент, на його думку, настав, комбриг обмежився одним коротким словом:

— Пора!

Давид Барамія, нервуючи не менше за комбрига, миттю опинився на броні своєї «тридцятьчетвірки». Зірвавшись на фальцет, гукнув у мегафон:

— Вперед, орли-и-и!!!

...Цього самого дня, під вечір, передовий загін радянських танків досяг шахтарського селища Маціола Дольна. В селищі панував зразковий порядок. Його встановила робітнича міліція, яку очолив вирваний з гестапівської катівні Болеслав Оф'ярек та його помічники товариш Збігнев і Рудольф Шульц. Під їхнім наглядом залишено полоненого Едмунда Фогеля для передачі армійській розвідці. Осіку, Непийводу та Лихобаба капітан Барамія прийняв на броню танків.

Танки прямували на Глейвіц.

3

Галя Мартинова прибула в Москву. З галасливого Білоруського вокзалу вийшла на площу, від якої починалася вулиця Горького. Нею треба пройти до Садового кільця, неподалік якого мешкала сім'я Самсонова.

У столиці ще трималася зима, вночі випав свіжий сніг, надавши місту врочистої ошатності. Сніг весело порипував під чобітками, це підбадьорювало, надавало снаги. Все було незвичайне: і спокійний ритм міста, і сила-силенна людей, і їх переважно цивільне вбрання. Галя задивлялася на вигадливі жіночі капелюшки, на хутрянні шубки, про існування яких уже забула. Та було багато й військових. Десь на півдорозі, між вокзалом і площею Маяковського, угледіла на стрункому гвардійцеві темну танкістську шинелю, і серце затріпотіло. Та ні, не він! Далеко звідси Петро Бакулін!..

Йшла повільно. Речові мішки, особливо той, що з гостинцями для Самсонових, муляли плечі.

Натреноване вухо стежило за повітрям — фронтова звичка. Та небо було спокійне, в ньому сумирно колихалися аеростати загородження. Аж ось біля площі Маяковського перехожі раптом заметушилися, почалася штовханина, як під час повітряної тривоги. Щоб зорієнтуватися в обстановці, Галина скинула свою ношу на сходи-приступці невисокого старомодного будинку й чекала.

Ні, це не тривога!

Озброєні автоматами конвоїри вели полонених фашистів. Нескінченна брудно-зелена ріка текла Садовим кільцем, звертаючи на вулицю Горького — повз Галину Мартинову, — очевидно, на Білоруський вокзал.

Не тільки різношерстий натовп, який остовпів з подиву обабіч вулиці, а й вона, фронтовичка, вперше в житті бачила таку кількість фрїців. Довжелезна німа колона сунула понурим, ганебним маршем, що аж ніяк не нагадував тих бундючних парадів з трофейної кінохроніки, які сержант Мартинова бачила на екрані польової кінопересувки. Безликі, худі й бруднючі, в обшарпаних, зім'ятих та забрьоханих шинелях, розпанаханих шкірянках, накинутих на плечі заялжених ковдрах. Отака-то вища арійська раса!

Минула година, півтори, дві. А колона просувалася без кінця-краю, мов щось фантастичне, ірреальне... Стомлена, невиспана Галина присіла на речовий мішок, другий затисла в руці і сиділа так із заплющеними очима, солодко дрімаючи. Одноманітний шурхіт порепаних чоботищ по перетовченому снігу долинав до її вух, ніби з дуже давнього спогаду.

Тамара Денисівна діставала з речового мішка подарунки — металеві коробки з американським ковбасним фаршем, слоїки з консервованими фламандськими черешнями — трофей з Обервальде, — плиточки французького шоколаду, довгасті блоки чайного печива, квадратики харчових концентратів, хрусткі сині пачки рафінаду. Знайшлися в мішку ще й ізюм, урюк, інжир та інші делікатеси, надіслані на фронт із Закавказзя та Середньої Азії.

Бліді губи Тамари Денисівни, яких давно не торкалася помада, міцно стулені, з невеликих сірих очей скочувалися сльози, залишаючи на щоках мокрі смужки.

Поруч стояла, мовби заціпеніла, Валентина. В очах її, схожих на материні, був біль, але вона не плакала.

Виклавши на стіл продукти, Самсонова присіла на стілець, витерла хустинкою сльози.

— Спасибі!... — тихо зронила. — Спасибі, що не забуваєте.

Знову взяла до рук прочитаний уже перед тим лист від командування, перебігла його очима й віддала дочці.

— Захочай, Валю. — І до Мартинової: — Ви ж не відмовитеся заночувати в нас?

Галина мовчки кивнула. Так і залишилася вона тимчасово на Садово-Каретній.

Наступного дня написала два листи: короткий у Кременчук, довгенький на польову пошту. Удвох з Валенти-

ною рушили на поштамт, сподіваючись, що звідти листи підуть скоріше, ніж з поштової скриньки.

Знайома площа Маяковського. Роздерта вітром пелена хмар, скісні сонячні промені.

— Як багато сонця! — вихоплюється в Галини.

— Тебе це дивує? — запитує Валя.— Хіба на фронті нема сонця?

— Звісно, є... Але ми... ми не любимо його.

— Чому?

— Повітряна небезпека.

— Ах, он що!

Валентина не зовсім зрозуміла нову подругу. Повітряна небезпека протягом одного-двох років загрожувала й Москві, але переважно вночі, коли сонця нема. Щоб з'явитися над містом, ворожим ескадрильям треба подолати могутню протиповітряну оборону, а цього їм ніколи так і не вдалося. Якщо й проривалися, то лише окремі літаки, що скидали бомби похапцем, навмання.

— А що ти думаєш, дивлячись на сонце? — запитала Мартинова.

— Думаю про те, що мій батько вже ніколи його не побачить.— І пояснила: — Він був сонцепоклонник. Змалечку, куди б нас не закинула доля, а сім'ям військовослужбовців часто доводилося міняти місце проживання, батько огороджував у літні дні домашній солярій і заставляв нас пражитись голими, особливо зранку, на ультрафіолетовому промінні. То я зараз така бліда, а в дитинстві була як негритянка.

— Я теж любила сонце,— призналася Галина.— Адже в нас Дніпро, пляж — піщаний, золотий, чудо! Але на фронті ніхто не любить сонця. Тоді бомблять.

— Москву теж бомбили,— сказала Валя з таким відтінком, наче рада була, що теж зазнала чогось подібного.

— Щось не видно,— скептично здвинула плечима Мартинова.— Всі будинки цілі.

— Це тут цілі. На Арбаті театр Вахтангова геть знесло. А на околицях часто горіло, я сама бачила. З нашого даху добре було видно.

— Охота ото на дах лазити.

— Аякже! Ми ж у протиповітряній вахті були. І я, і мати. Ти, певно, гадаєш, що ми тут тишком-нишком собі животіли? Бачила б, як уночі, під рев сирен, шугають по небу прожектори, як сиплються падлючі «запалки», тіль-

ки встигай підбирати й гасити. Не один будинок згорів би, якби не ми.

— Хто, ти з мамою?

— Не тільки.

Галина уявою линула на Одер. Ввижався їй тяжкий танковий бій, палаючі «коробки», Петрусь у кіптяві та саднах (коли б хоч не рани!), і їй оце Валине похвалання здалося пустопорожньою балаканиною. Але втямила, що не всім же бути на фронті, що й сама вже обома ногами в тилу, то й перемінила тон:

— Всім перепало на горіхи.— І за хвилину: — Ти вчишся чи працюєш?

— Вчуся,— винувато відповіла Самсонова.— В консерваторії. На диригентському факультеті.

— Ого!

Дріботіли далі. Ще одна площа, побіч неї — Пушкін.

— Он там,— Валя рукою показала вниз, за пам'ятник,— Арбат. Там упала бомба.

Та сержанта Мартинову вже не цікавили бомби. Військовий ешелон від станції Ченстохов переправив її не лише в Москву, але й у зовсім інший світ...

Дочимчикували до поштамту, що бриластою будівлею звисав на розі широченної вулиці і вузького провулка, запрудженого пікапами та грузовиками. На них вантажили паки газет, обшиті мішковиною посилки, паперові мішки з листами.

Галя й тут не довірилася синенькій скриньці. Увійшли до приміщення, де стояли високі дерев'яні ящики із спеціальним прорізом для листів та Державним гербом — для авторитетності.

Вкинувши листи, Галя захоплено розглядала головний зал поштамту.

— Цікаво? — запитала Валя.

— Ловко,— призналася зв'язківка.— Яка ж тут складна механіка! Скільки листів, газет, телеграм... Йй-богу, ловко! — Галина аж прицмокнула язиком.— От би попрактикуватися.

— Влаштовуйся. Будемо разом ходити.

— Як то разом?

— По сусідству консерваторія, де я вчуся.

Мартиновій не хотілося зараз навіть думати про роботу. Відпочити б, виспатися за всі нічні тривоги та любощі...

— Маєш бажання глянути на Московську державну консерваторію імені Чайковського?

— Маю.

— То ходімо.

Пройшли Газетним провулком до вулиці Герцена, й ось він, Петро Ілліч. Сидить у глибокій задумі, наче слухає якусь неповторну мелодію.

Мелодії Чайковського! Вона досхочу наслухалася їх увечері у філіалі Великого театру, куди повела її Валя. Йшов балет «Лебедине озеро». Галина дивилася його вперше. Валя, либонь, усоте.

Перед цим Валентина ледве умовила гостю скинути військову форму, котра в ешелоні зім'ялася та забруднилася. На щастя, в речмішку сержанта Мартинової збереглося голубе плисове плаття з білим комірцем та шеврові туфлі. Та давно вже дівчина відвикла від високих каблуків. Отож ще до початку вистави зняла гаспидські туфлі й сиділа в панчохах. Добре, що в гардеробі є в неї і шинель, і чоботи.

Публіка розмаїта — цивільні в цивільному, військові в своєму, тільки вона, дурепа, послухалася поради... Адже гімнастерку можна було випрати і просушити праскою. Не почувалася б тоді отак — ні в сих ні в тих.

Та скоро вона про все це забула. Погасло світло, гладун диригент махнув паличкою, і полилися чародійні звуки. Балерини в білосніжних пачках справді були схожі на грайливих лебедів. І пішло, полинуло, попливло...

Коли завіса впала, сержант Мартинова завзято ляскала в долоні, щось захоплено гукала, злившись в єдине ціле з усім залом.

В антракті до Самсонової підійшов високий і тонкий, як жердина, юнак. Називав її чемно й поважно: Валентина Михайлівна. З їхньої розмови неважко було здогадатися, що вони давні друзі й розуміють одне одного з півслова.

Другий акт був так само чародійно-зворушливий, а в антракті до них знову підійшов юнак-жердина. Запросив до буфету. Валентина офіційно відрекомендувала їх одне одному, назвавши юнака молодим композитором Олегом Кондрацьким.

— Я теж був на фронті,— похвалився композитор, коли вони стояли в черзі до буфету.— Їздив з концертною бригадою.

Галині вже було відоме гаряче бажання всіх тиловиків заявити про свою причетність до фронту.

— Олег був на Курській дузі,— пояснила Валя.

— О так,— підхопив її друг.— Те, що я там бачив, не забуду ніколи.— Його довге, негарне обличчя стало сумним і натхненним.— Обоянь, Солнцево, Прохорівка... Літаки, танки, брязкіт, скрегіт, вогонь. І серед усього цього — людина. Я хочу відтворити цей жах і цю нескореність у Другій симфонії, яку закінчую.

У буфеті продавали яблука, крющон та карамелі з меляси. Вони пили крющон, їли гіркуваті цукерки. Олег щось енергійно доводив Валентині, яка запитала його, чи скоро він закінчить свою симфонію. Галина до їхньої розмови не прислухалася, полинула думками далеко звідси.

Це було справді схоже на сон. Палаючий танк старшого лейтенанта Коваленка, з якого навряд чи хто врятувався, тральщики, які скородять мінні поля, самохідки, що прямою наводкою б'ють по протитанкових укріпленнях, зустрічні удари «тигрів» і «фердинандів», істеричне виття пікіруючих бомбардувальників, охоплена полум'ям і димом земля. Це останнє, що винесла з собою звідти. І раптом цей зал, цей натовп, ця музика, це самозабуття...

Проте відчувалося: війна присутня і тут. Про це свідчили і нетоплений зал, і польові погони на гімнастержках та кітелях, і гіркі мелясові карамелі. А найперше — думки й розмови людей. От і Кондрацький, виправдуючись, запевняв Самсонову: «Пишу, рву, несучи диригентові й знову забираю назад. Це ж не звичайна війна, зрозумійте, це битва всього чистого і чесного, що є в людині, проти дикунства та варварства. Я простудіював Ніцше, роздобув і прочитав «Майн кампф» і вжахнувся, коли збагнув, яка прірва, яка безодня загрожувала людству. О ні! Або я напишу щось таке, що можна протиставити цій філософії звіриних інстинктів, або порву й спалю все, до останнього клаптика. Бо інакше...»

Далі Галина не чула: пролунав третій дзвінок, і вони рушили до залу.

Але тепер музика — чарівна, зворушлива музика Чайковського — чомусь не доходила до її свідомості. Галя як полинула думками на той уявний вогневий рубіж, де зараз билася їхня бригада, то так і не вернулася назад.

Навіть біля гардероба ще не могла вона отямитись, не могла до пуття відповісти Валентині, яка питала її про враження від вистави, не могла збагнути, чому вона, власне, тут,

Підбіг Олег — попрощатись. Йому треба було зустрітись з диригентом, домовитись про чергову переробку своєї симфонії.

...Над зимовою Москвою сяяли голубі весняні зорі.

— «Сьогодні зvezди сині, словно сливы, такие зvezды выдумала ты!» — продекламувала Валя.

— Маяковский? — запитала Мартинова.

— Ні, Луговської.

Вони пішли вниз, на Манежну площу, до станції метро «Охотный ряд». Праворуч, у тьмавому с'яві весняних зір, мов на велетенському фотонегативі, вирізнялися темні силуети кремлівських веж. Рубінові зорі на них були щільно обгорнуті чохлами.

— Ти любиш його? — запитала Галина про Олега.

— Мабуть,— просто й широко відповіла Самсонова.

— А він тебе?

— Мабуть.— І засміялася.

— Чого ж він так офіційно: по імені й батькові?

— Соромиться.

— Чого, кохання?

— А ми з ним про кохання ще не говорили.

— Тобто як?

— Так. Шукає мене, ділиться творчими задумами, скаржитись на невдачі, прислухається до порад, і на цьому все.

— Давно так?

— Другий рік. Він уже закінчив композиторський факультет, залишився в аспірантурі.

— Скільки ж йому?

— Двадцять сім.

— А тобі?

— Двадцять чотири. А що, й на фронті існують анкети?

— Аякже. По всьому вам пора б уже й під вінець.

— Він, мабуть, ніколи не освідчиться. Несміливий.

— То скажи йому сама.

— Хай уже закінчиться війна.

— До чого тут війна?

Сказавши це, Галина затнулася. Чи не намагається вона виправдати саму себе? А чого їй, власне, виправдовуватись? Не шукала вона свого щастя, само прийшло...

Налетів легкий вітерець, випустив з-за пазухи сріблясту хмарку, закружляли в повітрі сніжинки, мов лебединий пух на зачарованому озері. Галя простягла руку, сніжинки танули на долоні, приємно охолоджуючи її.

Валентина запропонувала:

— Ходімо на Красну площу. Вночі там дуже гарно. Мартинова охоче погодилась.

Простували до величного силуету Спаської вежі. Зупинилися біля затемненого Мавзолею, і саме в цю мить на вежі задзвонили куранти: на всю Москву, на всю країну. Ці віщі дзвони могли зараз чути і на КП танкової бригади, і в бойових порядках танкістів.

На східцях Мавзолею, наче витесані з граніту, стояли вартові. Сніг вибілів їхні шинелі, і щось урочисте й суворе було в цих білих статуях з вологим блиском живих очей.

Коли підійшли до Спаської брами, куранти затихли. Тут теж стояли вартові, але не такі непорушні. Ці могли скинути з шапки сніг, обтрусити поли шинелі, ступити два-три кроки, аби розім'ятися.

Враз у брамі мелодійно забринів дзвінок, подібний до театрального, який сповіщає про початок дії. Вартові заметушилися, один підбіг до телефону, другий до воріт, з яких на повній швидкості вихопилося кілька чорних легкових авто. Перетнули площу й зникли в п'ятьмі протилежної вулиці.

— Мабуть, від Сталіна, — сказала Валентина.

Галина вражено поглянула на зашторені вікна за кремлівським муром.

4

Цей кабінет пам'ятав кожен, хто хоч раз побував у ньому. Простора, світла кімната з настоящим запахом німецького духмяного тютюну. Трое вікон звернені на тихе кремлівське подвір'я. Гладенькі білі стіни, обшиті знизу панеллю з полірованого дуба. Висока склепінчаста стеля. Над письмовим столом Ленін — у русі, в дії, на трибуні. На стінах, обабіч, великі портрети Суворова та Кутузова. Вони з'явилися тут недавно: після того, як засновано орден на честь великих полководців. Підлога вкрита м'яким килимом від дверей до стола. В кутку, ліворуч од дверей, наземний годинник: чорний дерев'яний футляр, оздоблений перламутровою інкрустацією. Праворуч від входу — невеличка вітрина з посмертною маскою Володимира Ілліча.

Сталін щойно повернувся з Ялти. Там, у Лівадійському палаці, на березі штурмового передвесняного моря, від-

булася зустріч Голови Ради Народних Комісарів Радянського Союзу, президента Сполучених Штатів Америки та прем'єр-міністра З'єданого Королівства Великобританії і Північної Ірландії.

Атмосфера була не менш напружена, ніж на попередній зустрічі в Тегерані. За вісім днів підведено підсумок чотирьом рокам боротьби проти спільного ворога й намічено перспективу Європи і світу на багато десятиріч уперед.

У цілому Ялтинською нарадою Сталін був задоволений. Вдалося відвоювати багато. Так, саме відвоювати. Вагомість твоїх аргументів за дипломатичним столом прямо пропорційна відвоєваному та завойованому армією, яку ти репрезентуєш.

Він щойно відпустив заступника начальника Генерального штабу Збройних Сил генерала Антонова та його помічників. Антонов був з ним у Ялті, інформував конференцію про стан на радянсько-німецькому фронті. Треба було бачити, якими колючими очима вп'явся в нього цей старий бульдог Черчілль! Типовий імперіалістичний хижак, такими їх малювали в двадцяті роки на плакатах РОСТА. Рузвельт теж дивився уважно, але кудись мимо промовця, мовби хотів побачити те жадане майбутнє, яке прийде після війни.

Антонов справив у Ялті переконливе враження на всіх. На війні люди швидко набираються досвіду, мужності. На думці крутилося слово «зростають», але відкинув його, як шаблонне і стерте. Чи не найбільша вада нашої пропаганди полягає в тому, що дехто надто часто вживає одні і ті ж слова й образи, від чого вони втрачають активний вплив. Спитав про це у Щербакова, який сидів на дивані, тримаючи в руках газетні гранки.

Олександр Сергійович погодився:

— Авжеж. Досить хоча б проглянути ці гранки.

— Що це? — запитав Сталін, смокчучи погаслу люльку.

— Передові статті центральних газет про підсумки Кримської конференції. Газети різні, а статті мовби під копірку.

— А може, це й непогано?

— Не розумію, товаришу Сталін.

— Може, в даному разі так і треба?

— Можливо. Та хотілося б усе-таки слова більш живого, образного.

— Ви так вважаєте?

У запитанні Сталіна прозвучала нотка невдоволення: Сталін не любив заперечень. Не давши відповіді Щербакову, вів далі звичним, напутливим тоном:

— Зараз немає потреби розтікатися мислю по дереву. Ці статті читатимуть не лише наші друзі, а й вороги. А вони є не тільки в Німеччині. Скажіть, ви особисто довіряєте Черчіллю?

— Рузвельт, мабуть, надійніший,— схитрував Щербаков.

Сталін узяв зі стола чорну картонну коробку із зеленим кантом, на якій темним золотом викарбувана назва: «Герцеговіна Флор». Старечими пальцями м'яв цигарки й витрушував із них тютюн у невеличку обсмалену люльку. Робив це неквапно, зайнятий своїми думками. Зрештою сказав:

— Справа не в особистих якостях того чи іншого буржуазного діяча, хоч і це досить важливо. Справа в соціальних та політичних закономірностях. Не чиясь особиста примха, а історична необхідність змусила Англію, а потім і Америку стати нашими співниками по антигітлерівській коаліції. Необхідність!

— То як же бути з передовими? — нагадав Щербаков. Його квапила інша необхідність: газети вже друкуються, час подавати в ротаційні машини й перші полоси.

Сталін розкурив нарешті люльку і раптом усміхнувся:

— Пишіть так, щоб було дуже переконливо, але й не дуже конкретно. Приміром, як у ялтинському підсумковому комюніке.— І, демонструючи свою нестаріючу пам'ять, процитував: — «Наші спільні військові плани стануть відомі лише тоді, коли ми їх здійснимо». Коротко і неясно. Покажіть ваші відбитки.

— Ось вони.

Узяв синій олівець, сів за стіл, читав гранки, викреслював, дописував.

— Ну от. Благословляю.

Щербаков подався до сусідньої кімнати — передати по телефону редакторам газет корективи верховного.

Скориставшись з паузи, увійшов черговий по приймальні.

— Переробили? — запитав верховний головнокомандуючий.

— Готово, товаришу Сталін.

Поклав на стіл два накази Ставки. Один — про призначення генерала армії Олексія Інокентійовича Антонова

начальником Генерального штабу замість маршала Василевського. Другий — про призначення Олександра Михайловича Василевського на пост командуючого Третім Білоруським фронтом замість убитого під Кенігсбергом генерала армії Черняховського. Сталін знав зміст обох документів і підписав їх без зауважень. Запитав чергового:

— Членів Політбюро повідомили?

— Так точно. Будуть рівно о першій.

— Гарзд. Доведеться засідати вночі.

Черговий вийшов, повернувся Щербаков. Сталін підвівся, довго стояв мовчки, курич люльку. Потім сказав:

— Кирпонос, Ватутін, Черняховський... Великі надії покладав я на них. Немає. Ватутіну було сорок два. Черняховському тридцять вісім. От і доводиться кидати у вогонь стару гвардію: Жукова, Конєва, Василевського...

Щербаков зіпнув уста. Ще, бува, зірветься якийсь необачне слово. Стара гвардія полководців... Хіба цими трьома іменами вичерпується вона? Багатьох сьогодні нема! Тухачевського, Блюхера, Якіра, Примакова.

Нічого не сказав Олександр Сергійович, тільки зітхнув:

— Заздрю тим, кого кидають у вогонь, товаришу Сталін.

— Хочете на фронт?

— Хотів би. Та лікарі, на жаль, не мають такого бажання. Мабуть, покладуть-таки в ліжко.

— Тримайтеся, товаришу начальник Головного політичного управління. Перемогу будемо відзначати гучно. Ось коли стане нам у пригоді ваш пропагандистський хист!

— Постараюсь гідно зустріти перемогу, товаришу Сталін.

Жарт прозвучав сумно. Сталін знав од лікарів про стан здоров'я Щербакова докладніше, ніж сам хворий. А тому змінив тему.

— Операції на фронті розвиваються більш-менш вдало...

— Це зветься «більш-менш»? — таки спромігся на жарт Олександр Сергійович.

— Я міг би сказати «досконало» лише в тому разі, коли б наші війська були вже на околицях Берліна.

— На жаль, це неможливо. Військам потрібен перепочинок, необхідно підтягати резерви, тили...

— На жаль.— Сталін зробив довгу паузу, набиваючи люльку. Повторив: — На жаль.— І раптом про зовсім інше: — На словах вони — і Рузвельт з Маршаллом, і навіть Черчилль з Іденом — миролюбні ангели. А на ділі...

— Тягнуть,— підхопив Щербаков.— Відмовилися активувати військові дії в Італії, перешкодити перекиданню на наш фронт гітлерівських військ із Норвегії...

— Ви говорите про деталі,— почав дратуватися Сталін,— а я про головне.

Щербаков не заперечував. У нього гупало в скронях — знову підвищився тиск. А Сталін пригасив роздратованість: сьогодні він був у доброму настрої.

— Головне для нас — майбутнє Балканських країн, Польщі, самої Німеччини. У цьому найважливішому питанні ми начебто домоглися в Ялті значного зрушення. Але де гарантії? І Рузвельт, і Черчилль запевняють, що нема підстав боятися чогось небажаного. Припустімо, поки всі ми живі, боятися нема чого. Нова агресія неможлива. Та мине десять років або й менше — і нас не стане. Прийде нове покоління, яке не пережило, не звідало всього того, і, природно, матиме свої погляди. Що тоді?

Важко було відповісти на таке запитання. Та Сталін, очевидно, ніякої відповіді й не чекав. Повернувшись на інше:

— У тридцять дев'ятому, коли ми пропонували їм: пропустіть наші війська через Польщу, вони відмовили. А тепер, бач, шовкові.

— На них впливає становище на фронтах,— пожвавішав Щербаков,— Польща повністю визволена, наші війська в Будапешті, на Одері...

— Так, на Одері. І простоять там півтора-два місяці. А за цей час...

— Хіба що-небудь може змінитися?

— Все! — сказав Сталін, зробивши рукою, що стискала люльку, характерний жест.— І передусім намічені нами державні кордони Німеччини й Польщі. Тут Черчилль чогось вичікує, на щось сподівається. Можливі два варіанти, крім того, який ми зафіксували в Ялті. Або німці підпишуть сепаратний мир з нашими союзниками без нас, або...

— Будь-що прагнутимуть добитися зламу на фронті.

— Так. Знімаючи для цього свої останні дивізії з заходу. А потерпівши фіаско, здадуть Берлін англо-американцям.

— Гітлер на це не піде,— не дуже переконано заперечив начальник Головного політичного управління і заступник народного комісара оборони.

— Гітлер не вічний. У Берліні з'явилися досить впливові сили, котрі, мабуть, оцінюють нинішнє становище рейху тверезіше, ніж фіюрер.

Запала тиша.

— Вивчіть це питання разом з Антоновим,— наказав Сталін.— Використайте всі можливості розвідки. Наші союзники гадають, що, повернувшись з Ялти, ми спочиваємо на лаврах. Нехай собі гадають. Ви згодні?

— Обережність не завадить ніколи.

— До побачення.

— До побачення, товаришу Сталін!

5

З усієї делегації, яка мала відвідати Гергарта Гауптмана, до своєї місії належно підготувалася хіба що Катерина Прокопчук. Решта знала про видатного німецького письменника небагато. Іван Гаврилович пам'ятав деякі його п'єси. Олексій Гнатович твердо з'ясував основне: Гауптман ставився негативно до панівної в кайзерівській Німеччині юнкерської касти. Його першу зрілу п'єсу «Перед сходом сонця» поставив гурток «Вільна сцена» у приміщенні берлінського «Лессінг-театру», до п'єси «Ткачі», присвяченої робітничому повстанню в Сілезії, збирався написати передмову Лев Толстой; один із перших перекладів цієї соціальної драми на російську мову здійснила Анна Іллівна Ульянова-Єлізарова, а редагував цей переклад Володимир Ілліч Ленін. Усе це були важливі аргументи на користь літератора, в творчості якого траплялися також і прикрі невдачі.

Яша Горошко радів з того, що побачить живого німецького класика, хоч теж мав про нього лише загальне уявлення.

Катря, дізнавшись про свою участь у делегації в ролі перекладачки, розшукала в Глейвіці зібрання творів письменника у кількох томах, надруковане старим готичним шрифтом. Спочатку це заважало, але за годину-дві звикла. Одну за одною проковтнула дівчина з десятків драм, поки врешті дійшла до «Рози Бернд». Ця п'єса приголомшила її. Катря мовби ще раз пережила свою наругу, свою сплюндровану юність. Звісно, між уман-

ською комсомолкою та наймичкою поміщика Фламма не могло бути нічого спільного. Але прийшло лихоліття... Власне, й зараз вони інші — Катерина Прокопчук і Розіна Бернд. Все в них інше. Спільне тільки одне: розтоптана дівоча доля...

Свіжовиструганий сосновий дороговказ сповіщав, що до Агнетендорфа залишилося п'ять кілометрів. Незабаром двома машинами — комбриговим вілісом та політвіддільським газиком вони в'їхали в розлоге село з яскраво-червоними черепичними покрівлями. Терпугов по-російськи запитав у типового гауптманівського персонажа: де тут вілла «Візенштейн»? Той вказав рукою на узгір'я і гукнув по-польському:

— То ест, проше пана, там!

Березовський і Терпугов зійшли з машин — розім'яти ноги. Машини рушили вперед, раз у раз підчікуючи їх.

— Вважаєте, що про архів і питати не слід? — почав комбриг.

— Спробуємо, але навряд чи що вийде. Сам Геббельс займався цим питанням. За його дорученням уповноважений міністерства пропаганди Вільфред Баде зовсім недавно приїжджав сюди. Гауптман заборонив торкатися архіву. Та Баде вивіз його.

— В Берлін?

— Коли б то! Там ще, може, розшукали б. Ні, за даними політуправління фронту, архів Гауптмана знаходиться в замку Кайбіц, у Баварії.

— Це ж не так далеко.

— Американцям ближче.

Гергарт Гауптман доживав свій останній, вісімдесят третій рік. Пам'ять письменника тьмарилась, розум по-малу згасав, але воля залишалася непохитною. Колись кайзер Вільгельм Другий назвав його — доктора Оксфордського університету і лауреата Нобелівської премії — ворогом Німецької імперії. Але він ішов своєю дорогою. Не зламав його і гітлерівський режим. Передчуття фашистського звиродніння він втілював у драмі «Перед заходом сонця». Гітлерівці відповіли йому глухою ненавистю, гестапо не спускало з нього ока. А він писав. П'єси «Магнус Гарбе» — відвертий виклик фашизму, «Смерть Агамемнона» — на захист гуманізму, антигітлерівські вірші. На жаль, ці вірші не збереглися. Проти його волі їх вивезли фашисти разом з усім архівом, аби приховати

цю духовну спадщину від нового покоління німців. Що ж тепер йому скажуть ці, червоні? Що він скаже їм?

Гауптман сидів у вітальні своєї просторої вілли, завішаної картинами на біблійні та фольклорні теми, обставленої старовинним фарфором, вазами з прозорчастого кришталю. День був теплий, але сонячне проміння не зігрівало його. Куняв у різьбленому кріслі, химерному шедеврї майстрів — ровесників його молодості, що вміли з непокірного бука творити отакі дива: крісла, шафи, ліхтарі, королівські карети. Ці мастаки, як і герої його п'єс, відійшли в небуття разом зі своєю епохою. Їх поглинула техніка і її понурий продукт — метал.

Закутаний ковдрою і пледами, з паровою грілкою під ногами, чекав власник «Візенштейна» небачених, нечуваних гостей, мов пришельців з іншої планети.

Катря чомусь уявляла собі, що Гауптман схожий на професора Шаубе — її хазяїна з Обервальде. Проте ніякої подібності не спостерегла, навіть старість не нівелювала їхніх особистостей. До того ж Фрідріх Шаубе ще належав радощам та прикростям життя, а Гергарт Гауптман уже майже скорився холодній владі небуття. Дівчина згадала афоризм одного з гауптманівських героїв: «Для молодих смерть — можливість, для старих — неминучість». Її вразила сувора правдивість цих слів.

У музейній вітальні справді відчувалася неминучість смерті. Зрештою так могло здатися Катрі та всім іншим, адже знали вони і про похилий вік господаря, і про старечі недуги, і про тривалу виснажливу боротьбу, яку він вів за право бути людиною.

Тіло заховане в пледах і ковдрі, видно тільки обличчя, надзвичайно худе й видовжене. Щоки виголені та напудрені: невідомо, чи повсякденно домашні так піклуються про нього, чи зроблено це заради сьогоднішнього візиту. Письменник скидається на старого пастора-протестанта, що ладен іти на ешафот в ім'я своїх переконань. Вражають руки. Білі, довгі, покладені поверх ковдри, вони, як і очі, ніби волають про жадобу працювати, діяти. Катерина згадала слова Матіаса Клаузена, одного з останніх трагічних героїв, створених уявою Гауптмана: «Я волочу мертву душу в ще живому тілі». Тут, очевидно, було навпаки: вмирало тіло, рвалася до життя душа.

Обабіч старого, мов у почесній варті, стояли чоловік і жінка. Обое ще досить молоді, десь за тридцять кож-

ному. Жінка невродлива, але симпатична, з привітним обличчям, спокійними зеленаво-сірими очима, руськими кучерями, якими часто стріпує задерикувато по-дівчачому. В чоловіка квадратне лице, випнуті вилиці, відверта ворожість у великих, недовірливих очах.

Гауптман підняв праву руку й кволо махнув нею, вітаючись. Березовський заговорив перший: перебуваючи в цих місцях, вони вважали за свій обов'язок відвідати видатного німецького письменника, котрий так багато зробив для культури та будучини свого народу. Катря дослівно переклала цю коротеньку промову. Русява жінка, стріпнувши кучериками, схвально всміхнулася, а похмурий чоловік навіть не скліпнув. Очі Гауптмана спалахнули живим вогником.

— Нема жодної хвилини, — сказав тихо, але чітко, виразно інтонуючи кожне слово, — нема й не буде, коли б я не думав про Німеччину. Я не знаю інших думок, як про Німеччину.

Жінка, так само привітно всміхаючись, нишком глянула на чоловіка, в її очах майнуло занепокоєння. Той стояв незворушно, мов глухонімий.

Катря поіменно назвала гостей. Гауптман пильно розглядав кожного, потім, вказавши очима на Березовського, вдоволено зронив:

— Беккер.

Іван Гаврилович запитливо подивився на перекладачку: видно, студентські знання стерлися йому з пам'яті. Катря пояснила.

— Пан Гауптман каже, що ви, товаришу полковник, схожі на героя його п'єси «Ткачі» бунтівника Беккера.

— Так, так, — ствердив письменник, здогадуючись, про що говорить дівчина.

— Передайте панові Гауптману, що я вельми радий. Тепер я добре пригадую й інші його п'єси, якими захоплювався в молодості.

Гауптман подякував за таку прихильність і відрекомендував членів своєї родини:

— Моя невістка..

— Барбара Гауптман, — додала русява і, чемно вклоняючись, стріпнула кучерями.

— Мій син...

— Бенвенуто Гауптман, — різко, по-військовому, відрпортував чоловік.

— Сідайте, панове,— запросив господар, жестом показавши, що це стосується і його домашніх.

— Змушений попередити,— застеріг Бенвенуто Гауптман,— що батько недужий і аудієнція повинна бути якнайкоротша.

— Я подбаю про каву,— підхопилася Барбара.— Панове п'ють чорну каву?

— Коли ваша ласка,— відповів комбриг.

Барбара пішла на кухню. З ними залишився непривітний Бенвенуто. Цікаво, звідки це італійське ім'я?

Мабуть, письменницька інтуїція підказала старому, бо він пояснив:

— Бенвенуто — мій син від другого шлюбу. Його мати була завзята католичка. Вона й дала хлопцеві католицьке ім'я.

— Я теж переконаний католик,— з викликом підкреслив син.— Але я вище над релігійні постулати ставлю земні інтереси німецької нації.

— Мій син занадто захопливий,— намагався пом'якшити враження Гауптман.

— Чим саме він захоплюється? — навпрямки запитав Терпугов, відчуваючи ворожість молодика.

Бенвенуто збагнув, про що йдеться, але не відступав:

— Чим? А хоч би й ідеалами могутньої Німецької імперії. Так, так, великої імперії! Від Балтики до Каспію. Що в цьому поганого?

— А що доброго? — запитав Яша Горошко.

— Хвилиночку! — спинив його начполітвідділу.— Хай людина виговориться.

Але Гауптман-молодший замовк. Висловившись одверто, він ждав гнівної відповіді ненависних йому червоних командирів, може, й погроз. Натомість почув спокійне кепкування:

— Отже, до Каспію? Чому ж не до Тихого океану?

Бенвенуто зацьковано глянув на Терпугова, безпомилково вгадавши в ньому «більшовицького комісара», але не здався:

— Світ повинен бути розділений на сфери впливу.

— Гітлер претендував на повне володіння світом.

— Гітлер прорахувався.

— Тільки в цьому?

— Так.

Запала прикра пауза. Березовський, такий собі курець, зараз мріяв бодай про одну затяжку. Згадалася йому

чудернацька люлька Соханя, подумав: «Саме в ці хвилини Гордій Тарасович та штабісти, схилившись над картами, намічають нові удари по гітлерівських недобитках... Базікай, базікай! Твоя пісня скінчена!»

Олексій Гнатович серйозніше ставився до таких сутичок. Велетенський плуг нашого наступу глибоко переорює ниву німецького життя. Позаду нібито чиста рілля. Але бур'ян живучий! Треба зараз виявляти його й виполювати. Потім буде пізно.

Він глянув на Гауптмана. Яке ж його слово? Старий дрімав. А може, вдає? Може, вічна, беззастанна боротьба у власному домі є головною причиною його знемоги й недуги?

Яша Горошко не втерпів:

— Товаришу полковник, дозвольте мені.

— Говоріть,— погодився Терпугов.

— «Ідеали німецької імперії»? — гарячкував комсорг.— З Майданеком? З Освенцімом? З нашими полонянками? — Він мимохіть вказав на Катрю.— В середині двадцятого сторіччя? Варвари! Дикуни! Дітовбивці! — І оглянувшись: — Даруйте, товаришу письменник.

Останнє звернення Катря переклала як «пане Гауптман».

Гауптман повторив:

— Він занадто захоплюється.— І додав: — Бідний мій Бенвенуто. Ти гудеш, як розбитий дзвін.

Був це натяк на трагічну долю майстра Генріха із «Запопленого дзвона» чи тривіальний образ, ніхто не збагнув. Та синок огризнувся:

— Дзвін великої Німеччини надщерблено, але не розбито. Він гуде, як набат.

— Нещасні діти,— сказав Гауптман.— Їх отруїли.

Повернулася Барбара, несучи тацю з фарфоровими чашечками, в яких парувала густа чорна рідина. Винувато всміхаючись, вона виправдовувалась:

— Я забула попередити. Замість кави — жолудь із цикорієм, замість цукру — сахарин. Ми вже звикли до цього.

На таці було тільки шість чашечок. Барбара пояснила:

— Мій свекор не п'є.

— Так,— підтвердив Гауптман,— навіть цикорію. Хоч німці його любляють здавна. Ми маємо історичний анекдот на цю тему.

Поки гості розбирали гарячі, паруючі філіжанки, старий попросив:

— Розкажи, будь ласка, Барбаро.

Барбара охоче виконала його прохання:

— Якось Фрідріх Великий, подорожуючи по країні, заночував у гірському готелі. Вранці йому закортіло випити чашку чорної кави. Імператор покликав власника готелю. «Цикорій до кави маєш?» — «Маю, ваша величність». — «Неси його сюди». — «Як, увесь?» — «Увесь, який маєш». Пішов господар і приніс цілий мішок цього зілля. «Це все?» — «Все, ваша величність». — «Ой брешеш! — І до своїх слуг: — Бити канчуками, доки не признається». — «Змилуйтесь, ваша величність, — заволав нещасний. — Признаюся: залишив лише жменьку для своєї родини». — «Неси й цю жменьку». Господар приніс. «А тепер, — сказав імператор, — звари мені чашку справжньої чорної кави».

Усі чемно засміялися, обпикаючи губи несмачною бурдою із затхлим запахом.

— Цикорій ще півбіді, — закінчила мила господиня. — За ці роки нам довелося звикати до значно гірших ерзаців.

Збираючись до Гауптмана, Березовський з досвіду в Обервальде пропонував Терпугову «потрусити» Майстренка й узяти з собою трохи продуктів. Але той відрадив, гадаючи, що це справить негарне враження. Тепер комбриг вирішив відкинути зайву делікатність і хотів було просити Барбару скласти список найнеобхіднішого. Та Олексій Гнатович, здогадавшись, шепнув йому:

— Потім.

А сам перейшов до головної мети візиту:

— Пане Гауптман! Нам відомо, що під час війни ви писали поезії.

— Писав, — лаконічно підтвердив Гауптман.

Іван Гаврилович зрадів, що Терпугов зупинив його, що він не вихопився зі своєю меркантильною пропозицією. Зіпсував би всю справу.

— Я писав, як веліло мені сумління.

— Де ці твори?

— Їх нема, — втрутився Бенвенуто.

— Даруйте, я звертаюся до автора.

— Пізно, пане полковнику, — вибухнув син відверто й цинічно. — Пізно!..

— Невже ви не пам'ятаєте їх? — з надією запитав письменника Терпугов. — Хоч один або два...

— Не та в мене тепер пам'ять,— гірко визнав господар вілли.

— Батько стомлений,— рішуче звівся на ноги Бенвенуто.— Йому необхідно відпочити.

Почали прощатися. Гауптман, як щось особливо важливе й дороге, знову проказав:

— Запам'ятайте: нема жодної хвилини, коли б я не думав про Німеччину. І якщо можна до цього що-небудь додати, то хіба лише непохитну віру у відродження моєї вітчизни, якої я ніколи не зречуся. Так, вона відродиться. Без хижацтва, без мілітаризму. Нова, вільна, справедлива.

Бенвенуто зневажливо махнув рукою:

— Він віджив своє!

Березовський попросив Катрю, й дівчина від себе запропонувала Барбарі Гауптман продуктову допомогу. Барбара зраділа. Вона завзято трясла кучериками, кілька разів повторивши слова подяки.

— Бідолашний старий,— сказав Терпугов, коли вони сідали в машини.— Ну й синочок! — І для заспокоєння проковтнув жменю таблеток.

Катря подумала: «Тут так само неспокійно, як і там, у домі Шаубе». А вголос промовила:

— Я впізнала цього Бенвенуто.

— Ви бачилися з ним раніше? — здивувався Іван Гаврилович.

— Еге ж. На сторінках п'єси «Перед заходом сонця».

— Справді, як перед заходом сонця...

Комбриг сумно глянув на самотню віллу, в якій згасало останнє світило класичної німецької літератури.

Частина третя

НЕЙСЕ

1

Після завершення Сілезької операції бригада Березовського форсованим маршем знову прямувала до Одеру, в район міста-фортеці Штейнау, розташованого на західному березі ріки.

Два мости з таврового заліза сполучали колись береги швидкоплинної ріки. Мости гітлерівці висадили, покручені бруси та рейки звисали аж до води, до них прикипіла крига.

Гарнізон Штейнау складала кілька розгромлених есе-сівських дивізій, батальйони фольксштурму, унтер-офіцерська школа та штабні взводи. Завдяки рельєфу місцевості (Штейнау стоїть на високому пагорбі над самою рікою), а також старим кріпосним фортифікаціям місто стало потужним вузлом оборони, який постійно загрожував би нашим лівобічним плацдармам. Начальник гарнізону полковник Рейхардт одержав особистий наказ Гітлера будь-що утримати місто й зупинити подальше просування радянських військ за Одер.

Коли Березовський і Сохань прибули в район Штейнау, піхота Нечипоренка вже здобула плацдарм на тому березі ріки й утримувала його. Сапери закінчували спорудження переправ на південь од міста. Підходили нові танкові та артилерійські частини, які з маршру готувалися подолати водний рубіж.

Закінчувався лютий, настала раптова весна. Поля понад Одером порозкисали, прибережна крига зшерхла й потемніла.

Комбриг занепокоєно поглядав на термометр, ртутний стовпчик вперто повз угору, вище нуля. Надто ж засмутився інженер-майор Нікольський.

Березовський, Сохань і Нікольський по кілька разів за ніч навідувалися на щойно наведену понтонну переправу, радилися з командиром понтонного батальйону, вслухаючись у підозрілу темряву. Вода в ріці помітно прибу-

вала. З гнітючим передчуттям приліг комбриг на зладна-не Чубчиком у штабному «доджі» ліжко.

Розбудив його Сохань. Обличчя начштабу було сіре, лише.

— Пішла, клята.

Зо сну Березовський не відразу збагнув, у чому річ. Він чув лише, як торохкотить двигун польової електро-станції і радист у траншеї під наметом монотонно повторює:

— «Куля!» Я «Куля!» Озвіться! Так, це «Куля», озві-ться!

Лише згодом до слуху Івана Гавриловича долинув шум, якого він так боявся: шум повені.

— Гадаєте, знесе? — запитав тривожно.

Сохань злісно подивився в бік ріки, висмикнув з рота люльку:

— Уже знесла.

За кілька хвилин були на Одері. Широким плесом виривалася з лісу повновода, з біліючими крижинами течія, люто билась у береги, пінилась, вирувала. Бійці понтонного батальйону мужньо боролися із стихією, їм допомагали сапери, але вдягти нічого не могли. Ріка вже використала перевагу того, хто нападає перший: несподіваність і навальність. Знесла переправу, порозкидала понтони.

Потойбіч, на плацдармі, почувалася кулеметна тріскотня-ва, сухий шелест мін. Німці почали нову контратаку. А там же купка наших сміливців.

Височенний худий чоловік підійшов до Березовського.

— Загинуть усі, товаришу комбриг.

Іван Гаврилович не зразу втямив, хто він і чого хоче. Подивившись пильніше, згадав. Це ж Осика, капітан Осика, розвідник з гострим, як сокира, профілем Дон-Кіхота!

— На плацдармі ваші? — спитав, маючи на гадці роз-відників.

— Ні, товаришу комбриг. Коли б мої, то й я був би з ними.

А бій за рікою клекотів. Треба негайно туди. Будь-як! Будь-як!

— Ось коли стане в пригоді мій зріст,— сказав Осика роздягаючись.— Дозвольте, товаришу комбриг, по-нашому, по-деснянському.

— А я з-над Сейму,— рішуче скидав одяг механік-водій Потіха.

За кілька хвилин комбриг мав уже точні дані про глибину річища на південний схід від Штейнау. Там і стали переправляти бригаду.

Штурм Штейнау розпочався наступного дня на світанку. Танки і піхоту підтримувала артилерія. Масований вогонь гармашів та удари авіації деморалізували німецьку оборону. Проте гітлерівці билися затято. Танкісти Чижова перерізали магістральне шосе 117, батальйон Барамії перетяв залізницю на Любен і Котценау. Шляхів для відступу не лишилося.

За товстими монастирськими мурами засіла велика група фашистів — рештки перекинutoї з Ельзасу дивізії, якій Гітлер дав наказ: «Відновити кордон Німеччини». Командував групою капітан Бернгоф.

Бій за монастир тривав до ночі. Це бентежило комбрига: наступного дня бригада мала вийти до села Цедліц і захопити околиці міста Любена. Гаятися не можна: німці гарячково готувалися до оборони Любена.

Комбриг уже вдруге викликав по радіо Бакуліна, але той не відповідав.

— Спробуйте ще, — наказав радистові.

Радист довго й одноманітно гукав в ефір, та комбат не озивався. Раптом у навушниках почувся голос:

— Доповідає гвардії лейтенант Полундін. Бакуліна поранено. Взяв командування батальйоном на себе. Веду бій за монастир.

...Події того дня ніби навмисне склалися так, аби вписати ще одну сторінку слави в бойову біографію комбата Бакуліна. Переправившись за Одер, батальйон обігнув ліс і вирвався на широкий луг, який простягся до невеличкої річки-притоки, що з півдня омивала пагорб Штейнау. Порослі мохом століть мурі міста ожили спалахами вогню, луг прострілювався наскрізь. Проте це був біглий, молодощкульний вогонь. Снаряди падали в розгаслий ґрунт, викидаючи фонтани супіску. Скутий досвітнім приморозком луг витримував тягар «коробок», видимість була чудова, можливість маневру необмежена. Низько над долиною промчали дві ланки ІЛів і вдарили по вогневих позиціях ворога. Скориставшись з цієї нагоди, Бакулін віддав команду з ходу форсувати протоку вбрід.

Його «тридцятьчотвірка» перша вискочила з води. Голубець впритул розстріляв з гармати протитанкову перешкоду, а Потіха, віртуозно маневруючи, таранив рештки

бетонної огорожі, поки не вирвався на стару, розхитану бруківку, що кришилася під важкими траками. Танкові перегородив шлях інтенсивний вогонь з невеличкого будинку при дорозі. Стіни його були подряпані кулями та осколками, дах зірвано снарядом. З темних провалів вікон запальними набоями бив крупнокаліберний кулемет.

— Повний вперед, на таран! — гукнув комбат.

Шугонув фаустпатрон, та пізно. Танк уже таранив будинок. Під траками гусениць знову щербата бруківка, а за танком — здиблена купа рудої порохняви.

Серед охоплених полум'ям будинків перебігали факельники, підпалюючи евакуйовані квартали, що прилягають до монастиря. Створена таким чином зона вогню мала зупинити радянські танки, дати змогу решткам гарнізону закріпитися в монастирських стінах з бійницями.

Танки Бакуліна, Полундіна, Мефодієва, Качана били з кулеметів і гармат, нищили факельників та протитанкові засідки, повільно пробиваючись уперед. Комбат 1, припавши до оглядової щілини, коригував бій, але з кожним метром дим і пилюга все більше застеляли зір. Бакулін прийняв рішення вийти на броню танка.

Пильно вдивлявся перед собою, і екіпажі почули ще кілька наказів комбата: «Увага, небезпека зліва!», «Голубець, по будинку з дерев'яною вишкою термітним!», «Мефодієв, не сідай Полундіну на хвіст, відірвися хоч на десять метрів!», «Автоматникам спішитись, іти під прикриттям «коробок»!..»

Та сам він зіскочити з броні не встиг. Зненацька світ в очах спалахнув ніжно-рожевим кольором. Свідомість Бакуліна ще встигла зафіксувати сильний поштовх, а далі все затихло, зникло, поринуло в чорноту...

— Чого ви замовкли, Полундін? Доповідайте, що сталося з Бакуліним?

— Доповідаю, товаришу комбриг. Влучення фаустпатроном із засідки. По броні. Комбат горів. Полум'я вдалося збити. Пораненого передали санітарам.

— Виконуйте обов'язки комбата, — наказав комбриг. — Монастирський мур пробийте з гармат прямою наводкою. Діяти відповідно до обстановки, але щоб за дві години монастир було взято!

Пізно вночі в одному з небагатьох уцілілих будинків Штейнау перед комбригом Березовським сиділи полонені: начальник гарнізону полковник Рейхардт і комендант мо-

настиря лейтенант Готліб Шаубе, котрий заступив убитого в бою Бернгофа.

— Чому ви чинили цей безглуздий опір? — запитав через капітана Осіку командир бригади.

— Нам наказано було утримати місто будь-якою ціною. Перед цим оголошено наказ Гімлера, що десятеро родичів кожного, хто здасться в полон, буде розстріляно. Обіцяли допомогу. Запевнили, що наступ Радянської Армії захлинеться.

Байдужість залягла в червоних від безсоння і втоми очах гітлерівського полковника.

Лейтенант Шаубе понуро мовчав. Він навіть не здогадувався, що його особа цікавила зараз комбрига куди більше, ніж сам полковник Рейхардт.

«Добре Рейхардту, — думав похнюплений лейтенант. — Він із Руру. Там уже англійці або американці. Принаймні його сім'я, якщо вона не загинула від бомб, чувається спокійно. А що з моїми рідними?.. Коли б ми зуміли втримати оборону, згодом перейшли б у контрнаступ. До Обервальде зовсім недалеко!..»

Увійшов майор Тищенко. Похнюплені полонені не звернули на нього уваги.

— Встати! — Жовтаве лице майора налилося кров'ю.

Лейтенант Шаубе знехотя підвівся. Полковник вдав, що не збагнув наказу.

Березовський розумів стан майора Тищенка. Надто багато крові пролилося за це невеличке містечко. А завтра новий бій. І нові втрати.

— Відправте до штабу армії.

— Обох? — запитав Тищенко.

— Полковника. А з лейтенантом я погомоню. Капітане Осіка, залишайтеся.

Тищенко заговорив з Рейхардтом по-німецькому, і вони удвох вийшли. Лейтенант Шаубе здивовано поглядав то на Березовського, то на Осіку. А Березовський помалу закипав гнівом. Професорський вишкребок! Цей уже певно міг піти дорогою старшого брата!

— Ви теж вірили, що наш наступ можна спинити?

— Я хотів би вірити в це.

— В явне безглуздя?

— Всі ми люди, пане полковнику.

— Навіть тоді, коли кидаємо жінок і дітей у душогубки?

— Навіть тоді, коли виконуємо накази своїх командирів. Але я в душоубки нікого не кидав.

— Ви вбивали наших солдатів!

— Я тільки виконував наказ.

— Чий?

— Старших за себе.

— А ті, старші, ще старших?

— Безперечно.

— А найстарші?

— Їм наказував фюрер.

— Таким чином, за все, що сталося, несе відповідальність він один?

— З нього все почалося.

— А чим скінчилося? — І майже закричав: — Невже ж у тому, що Бернард Шаубе загинув у Бухенвальді, що два його брати стали виконавцями канібальських наказів, що їхня двоюрідна сестра мало не збожеволіла, що сам професор Шаубе експлуатував рабіню з ганебним тавром «ост»... в усьому цьому винен тільки фюрер і більше ніхто? А хто ж тоді всі інші — вівці, осли чи співучасники злочину? Га?

Лейтенант, блідий, знічений, хитнувся. Осика підсунув йому стільця.

— Ви були в Обервальде? — нарешті спромігся.

— Так.

— Хто з моїх живий?

— Усі, крім Бернарда. Де Альфред?

— Не знаю. Нічого не знаю. Все переплуталося...

— Саме час розплутувати.

Покликав Платонова, що дрімав за ширмою з плащ-палатки:

— Полковника Терпугова сюди! Миттю!

Чути було, як ординарець скочив і побіг. Політвідділ містився тут же, на другому поверсі.

Комбриг пройшовся по хрустких купках здертих зі стін плакатів. Тут містилося повітове відділення німецької робітничої націонал-соціалістської партії. Не хотілося поселятися в такому будинку, але довкола були самі лише руїни. Зрештою, хата не винна.

— Ваш батько передав нам фото старшого сина.

— Бідний батько!

— Чому?

— Йому все життя доводилося мирити непримиренне.

До кімнати увійшов Терпугов. Олексій Гнатович був сонний, втомлений, мішки під очима обважніли,— видно, не дуже допомагали їй пігулки.

— Це Готліб Шаубе,— сказав Іван Гаврилович.

— Той самий?

— Еге ж.

— Гадаєте використати для контрпропаганди?

— А чому б ні? Син професора, брат комуніста... З худого кабана, як кажуть, хоч вишкварки.

— Та й то правда,— погодився Терпугов.

— То як, будемо розплутувати заплутане. Шаубе?

Лейтенант здвигнув плечима:

— Я не знаю, що пан полковник має на увазі.

— Подумайте, пане лейтенант. Настав час думати.

— Що я повинен зробити?

— Розповісти німецькій молоді правду.

— В чому та правда полягає?

У комбрига злипалися очі. Він ледве долав утому. У розмову вступив замполіт:

— Розповісте про себе, про свою сім'ю. І про те, як ви боронили Штейнау. Як було марно пролито кров, зруйновано місто, пам'ятки старовини, промислові підприємства, що годували людей. Війну програно. Німцям, і в першу чергу молоді, слід замислитися над своїм майбутнім. Що буде завтра?

— А що буде завтра? — сухо поцікавився полонений.

— Завтра на руїнах поваленого рейху встане нова Німеччина. Вільна, очищена від отрути пацізму. Про це сказав і ваш великий письменник Гауптман. Але її добробут, її життєздатність залежатимуть від того, наскільки зараз вдасться зберегти людські й економічні ресурси. Отже...

— Зламати присягу? — спалахнув полонений.

Березовський підвівся, щоб розвіяти дрімоту, яка налягала все більше й більше. Залюбки м'яв чобітьми нацистські плакати. Слухав, як палко й переконано говорить Олексій Гнатович.

— Зламати стару клятву й скласти нову. Не маніакальному фюреру, не його божевільним ідеям, а рідній землі, рідному народові. Невже ви не розумієте цього?

— Кому я повинен сказати це?

Іван Гаврилович не стримався:

— Своїм батькам. Братові Альфреду. Усім німцям. Світові!

— По радіо,— уточнив Герпугов.

Готліб Шаубе схилив голову. Потім спитав:

— А якщо я не зроблю цього?

Перша думка зринула: «Ще й торгується, сволота!»

Друга: «Але не падає навколішки, не закривається братом-комуністом, як щитом». Тож сказав відверто:

— Зараз ми не вирішуємо вашу долю. Ви полонений офіцер і підлягаєте законам війни. Не хочу ні спокушати обіцянками, ні лякати погрозами. Ви повинні зважити самі.

— Ясно. Мені це подобається.

— Отже?

— Дозвольте подумати.

— Часу обмаль. Ми стоїмо перед брамою Берліна.

— До Берліна ще далеко.

— Ближче, ніж до Сталінграда.

— До Берліна ще далеко,— вперто повторив юнак.— І війну ще не програно. Але я... я дам відповідь завтра вранці.

— Гарзд,— погодився Березовський і до Осики:— Влаштуйте полоненого на ніч.

— Слухаю, товаришу комбриг.

— Твердий горішок,— сказав Терпугов, прощаючись.

— Це добре. Не боягуз.

Перед тим як лягти, комбриг зателефонував у санчастину. Відповів спокійний голос Аглаї Дмитрівни. І коли ця жінка спить?

— Бакулін у вас?

— В операційній.

— Що з ним?

— Опіки. Вливаємо донорську кров.

— Зробіть усе можливе! — І подумки вилаяв себе за нетактовність. Клята звичка завжди наказувати...

Барвінська зам'ялася. Невже образилась? Ні. Голос її незмінно-спокійний.

— Біля нього досвідчений хірург,— спокійно відповіла.

— Так, так, я розумію. У Бакуліна має народитися дитина.

— Знаю,— голос на другому кінці проводу ніби потеплішав.— Будемо сподіватися, товаришу комбриг, що уральський організм переможе.

Безперечно, Сталін мав підстави не довіряти Черчіллю. І все ж не з Англії, а з Америки ще в сорок другому році прибув на Європейський континент повноважний емісар, про підступну мету якого знали лише одиниці.

Був це ставний п'ятдесятидвохрічний джентльмен з лагідними очима на м'ясистому обличчі, з крутим, вольовим підборіддям. Обвівши круг пальця і попереджене військовою розвідкою гестапо, і поліцію французького профашистського уряду Петена, він побував в окупованому Парижі, де відновив зв'язки з давньою американською агентурою, і далі любісінько подався собі в Берн.

Столицю Швейцарії містер Булл, тобто Бик, знав з юнацьких років, бо починав дипломатичну кар'єру як секретар американського посольства спочатку у Відні, потім тут, у Берні, і, вже згодом, у Берліні. Доскочивши радника посольства в Пекіні та начальника Близькосхідного відділу державного департаменту США, респектабельний американець, якого тоді називали просто Алленом Даллесом, вийшов у відставку і найнявся в солідну юридичну фірму «Саллівен енд Кромвелл», одним із власників якої є його рідний брат Джон Фостер Даллес. Майбутній містер Булл веде справи могутніх індустріальних та фінансових корпорацій, в їхніх інтересах міняє уряди на Близькому Сході, підпишає до влади маріонеткових диктаторів у Латинській Америці.

Хто ж він — дипломат, юрист чи шпигун?

І перше, і друге, і третє.

Напередодні другої світової війни, коли англійська філія німецького банкірського дому Шредерів значно поживавила фінансові операції в Сполучених Штатах, брати Джон і Аллен Даллеси стають членами правління американського філіалу німецького шредерівського банку на нью-йоркській Уолл-стріт під вівіскою «Джон Генрі Шредер енд К°». Аллена до того ж призначають директором концерну «Шредер траст компані». Все життя цього джентльмена з тих пір, як він покинув оселю батька — пресвітеріанського пастора в Уотертауні, штат Нью-Йорк, — становить безперервний ланцюг карколомних метаморфоз.

Зв'язаний з Даллесом німецький віце-консул у Берні Гізевіус детально інформував його про підготовку замаху на Гітлера. У разі успіху в Берліні мали інсценізувати

«державний переворот», а новий «уряд», схвалений містером Буллом, на вигідних умовах капітулював би, передавши американцям ключі від Берліна.

Та замах не вдався: бомба спрацювала не зовсім точно. Учасників замаху скарано на горло. Буллу довелося починати все заново.

Передусім треба зберегти фінансові підвалини німецької економіки. Ще з 1926 року в швейцарському місті Базелі, неподалік кордонів із Німеччиною та Францією, створено Банк міжнародних розрахунків. Його призначення: посередництво між німецькими військовими промисловцями та американськими й англійськими банкірами, які забезпечували грішми мілітаризацію та фашизацію Німеччини. До правління цього банку й зараз входили три німецькі фінансові магнати: президент гітлерівського рейхсбанку Курт фон Шредер, рейхсміністр промисловості Вальтер Функ і президент концерну «І. Г. Фарбеніндустрі» Герман Шмітц. Очолював Базельський банк міжнародних розрахунків представник морганівського «Ферст нейшнл бенк оф Нью-Йорк» Томас Маккітрік.

Зустріч з ним заспокоїла містера Булла. «Ми не даємо машині зупинитися,— запевнив Маккітрік.— Адже коли настане перемир'я, колишнім ворогуючим державам може вельми прислужитися таке сильне знаряддя, як наш банк».

Хвилювало Аллена Даллеса — Булла інше. Червоні успішно форсують Одер, останній серйозний водний рубіж на Східному фронті. Попереду — Берлін!..

Чепурний, з претензією на архітектурну вишуканість особняк на скелястому березі швидкоплинної Ааре поєднував у собі комфортабельність готелю із затишком приватної квартири. Гостроверхий черепичний дах увінчувала вежа з бляшаним флюгером, що скидався на рицарську алебарду.

Аллен Даллес опустил раму вікна,— воно відчинилося згори вниз, як у залізничних вагонах,— і жадібно вдихнув ранкове повітря, настояне на цілющих травах плоскогір'я. Сонячні скалочки впали на позолочені хрести кафедрального собору та церкви святого Руха, на вежу міської ратуші, ковзнули по шпилях палацу Моне, по дахах і вікнах парламенту, університету, Альпійського музею.

Даллес радів бадьорій сназі сонячного ранку. В Нью-Йорку до його офісу на Уолл-стріті рідко заглядає сонце. Ціни земельних ділянок на Манхеттені скажено зростають, це змушує забудовників дертися вгору. Замість сонця — тінь від хмарочосів. Та й вікон там не відчиниш, — вони герметично закупорені, дихай штучним «ейр-кондишн».

Постукавши в двері, до кімнати увійшла господиня дому Гелена Дітман, що сама прислужувала найвидатнішим постояльцям. Яечня з беконом на американський штиб, чорна кава, вершки, цукор, булочка з маслом і джемом — по-європейському. Для сніданку досить, а о першій годині дня в нього ленч з племінником у ресторані «Золотий грот».

Крім трьох вживаних мов Швейцарської федерації — німецької, французької та італійської, — пані Дітман вільно володіла ще й англійською. Даллес перекинувся з нею кількома словами, похвалив сьогоднішню погоду, подякував за сніданок. Господиня пішла, а постоялець мерщій подався на вулицю. Взявши таксі, звелів шоферові:

— В аеропорт!

Літаки між Берном та Римом хоч і з перервами, та все ж курсували. Швейцарія давала візи всім, навіть тим, хто прибував під вигаданим прізвиськом. Це був дивовижний острівець спокою та добробуту в океані кривавих битв, злигоднів, голоднечі.

Син Джона Фостера Даллеса був такий же високий і дужий, як усі нащадки пресвітера з Атлантичного узбережжя. Успадкувавши від свого діда потяг до релігії, він присвятив їй життя, правда відмовившись від протестантського вчення і повернувшись у лоно католицької церкви. Тепер Джон Фостер Даллес-молодший посідав значне місце серед ватиканського духовництва. Впливові люди ладили його на високу посаду настоятеля собору святого Петра.

Привітавшись, дядько й племінник пересіли в іншу машину: навіщо водієві таксі знати, чого гість пані Дітман їздив в аеропорт?

Говорили про погоду в Італії, про здоров'я його святості папи римського, про родинні новини.

До діла перейшли вже в ресторані «Золотий грот». Сиділи на веранді просто неба, поряд дзюрчав фонтан, нагадуючи божественні водограї Вічного міста. Римські водограї висохли: бракує води. Місто переживає агонію.

Італія почувається, мов на вулкані. Ось-ось може статися вибух.

Новини, які привіз із Рима Даллес-молодший, засмутили містера Булла. Клятий Вітторіо-Еммануїл! Пігмей на королівському троні! Коли вже вдалося потурити того дегенерата Муссоліні, то мав би подбати про розумну розв'язку цієї європейської халепи.

Очоливши в Берні та Базелі пункти американської стратегічної розвідки, Аллен Даллес весь час шукав стежки до здійснення своєї місії. Після невдалого замаху на фюрера вирішено налагодити контакти з обергрупенфюрером СС Вольфом, що перебував у Римі, та головнокомандуючим гітлерівськими військами в Італії фельдмаршалом Кессельрінгом. Є надія втягти їх у таємні переговори. Однак справа рухається повільніше, ніж просуються радянські війська в Сілезії та Пруссії.

Гру, від якої залежало майбутнє Європи, необхідно було посилити новою, вагомою картою. Цією картою мав стати папа Пій XII, котрий досі боягузливо опирався і зволікав.

«Золотий грот» славився вишуканою кухнею. Свіже повітря збудило апетит Даллеса, замовили біле рейнське вино, спаржу, цвітну капусту, жаб'ячі ніжки, смажених равликів, безліч салатів з різноманітними соусами та приправами. На своїй батьківщині споживали простішу їжу, але годі було знехтувати європейські спокуси!

Племінник — отець Бартоломео — не пив нічого, а їв лише спаржу, цвітну капусту в сухариках та рослинні салати. Церковне самозречення зобов'язувало його до тверезості та вегетаріанства. Отже, містеру Бикові довелося пити за двох. Він з насолодою цмолив терпкуватий напій, щиро прихвалюючи.

— Щось ви, дядечку, надто хвалите вороже німецьке вино, — зауважив отець Бартоломео.

— Німці все ж мастаки, мій любий панотче. І цього не заперечиш. Але щодо кухні шваби поступаються французам.

І далі заходився коло жаб'ячих ніжок у сухариках. Кісточки смачно хрумтіли на зубах, а м'ясо було біле, м'яке, солодке, як у молодих курчат. Поливаючи їх, за американським звичаєм, духмяним кетчупом, Даллес — Булл ласував, як справжній гурман.

Равлики йому не сподобалися. Кельнер приніс їх на гарячій сковорідці, де слимаки смажилися в своїх муш-

лях. Скворідка мала на денці заглибини, в кожній з таких ямок у розтопленому маслі кипів нещасний моллюск. Треба було спеціальними щипцями хапати розпечену мушлю і маленькою гострозубою виделкою виколупувати з неї те, що залишилося від равлика. А залишалася від нього чорна дрібочка гіркого, тягучого, як гума, м'яся.

Наостанок, як і належить, кельнер подав кільканадцять гатунків сиру. Племянник скуштував тоненьку скибочку місцевого, швейцарського, а дядько намірився на чималеньку порцію улюбленого рокфору. Довго жував гостру, пропахлу гнилизною, слизьку суміш сиру і плісняви. Врешті переконано прорік:

— Без німців у Європі настане хаос. Це треба усвідомити раз і назавжди. Потрібен міцний і надійний санітарний кордон. Інакше більшовики, ваше преподобіє, доберуться й до Ватикану.

На письмовому столі Даллеса лежало останнє зведення про становище на фронтах, щойно одержане від пресаташе американського посольства. Фрау Дітман звикла до сірих довгастих конвертів з федеральним гербом США: настовбурчений, мов хоче злетіти проти вітру, криводзьобий орел тримає в пазурях розгорнуту книгу — біблію чи конституцію, цього фрау Гелена не знала. Конверти надходили щодня, завжди в той самий час. Вона клала їх постійльцеві на стіл, біля масивного шкіряного бювара. Тут зберігалися папери, котрі не конче треба ховати в сейф.

Перебігши очима зведення, містер Булл сказав:

— Нарешті!

— Генерал Ейзенхауер наступає? — запитав небіж, знімаючи довжелезну сутану коричневого кольору.

— Ні. І наш Айк, і фельдмаршал Монтгомері ніяк не наберуть розгону. Та й куди їм квапитися?

— Як то куди? А Берлін?

— Берлін їм не під силу. Штурмувати столицю рейху спроможні тільки червоні. Але цього не повинно статися. І про це подбаємо ми, любий панотче.

— І я теж?

— Так. Тому тебе й запрошено сюди.

— Я прибув на побачення з близьким і дорогим родичем.

— Авжеж. Проте, сподіваюся, панотець не відмовиться по-дружньому порадити його святості Пію трохи активізуватись. У своїх земних діяннях Європа стоїть перед страшною дилемою.

— Його святість сам нині у скрутній ситуації.

— Знаю. Як найближчий друг Муссоліні і колишній папський нунцій у Мюнхені, що всіма засобами сприяв зміцненню нацистів, римський владика пошився в дурні. Проте божі намісники не підлягають земним законам, а звітують лише перед всевишнім. Вплив папи на католицький світ так само безмежний. До того ж у його руках набиті золотом підвали «Банко ді Ромо»...

— Не розумію.

— Не прикидайся наївним, любий хлопчику. Щодня ллється кров. Християнська кров! Які мають бути діяння божого пастиря? Мир! Мир в ім'я спасіння душ християнських! До цього треба закликати обидві сторони. Може, не вердиктами та буллами, а конкретніше, дійовіше. Скажімо, таємні зустрічі, переговори... Для початку вплинути на Кессельрінга, Вольфа та всю гітлерівську камарилью в Італії. Ім найлегше створити ініціативну групу державного перевороту. Пій Дванадцятий давній друг фюрера, йому повірять...

— А коли ні?

— Він нічого не втрачає. Судити його може тільки бог, та й доказів жодних не буде. Такі розмови провадяться віч-на-віч. Тим часом потроху, день за днем, готувати до цього й громадську думку. У папи могутній апарат по всьому світу. Де не прокладе дороги божим словом, хай сипне золотом. Проте, знаючи виняткову скнарість римського владика, я не певен, що він розщедриться навіть заради такої благородної мети. Тож передай його святості оце. На потреби святої церкви.

Дядечко дістав із кишені чекову книжку, на чистому бланку позолоченим «паркером» поставив солідну шести-значну суму й підписався.

— До речі, на аудієнції в його святості не забудь на-тякнути: земля горить під ногами не в нас, американців, а в нього, божого намісника. Хоч, зізнаюся, нам теж нелегко. Наш ліберальний президент надто панькається з червоними...

-- Хіба президентові не відомо про вашу місію, дядечку?

— Можливо, й відомо. Однак це не та людина, яка потрібна зараз у Білому домі.

Підійшов до вікна, довго слухав шум бурхливої Ааре. Здавалося, що нитка розмови увірвалася. Та він знову зв'язав її:

— Проте, як бачиш, ми свій обов'язок виконуємо.

Отець Бартоломео замислився. Божий слуга, ватиканський вікарій, не мав бажання втручатись у скорботні справи земної юдолі. В його уяві постав в'юнкий гостроносий чоловічок, рухливі й недовірливі очі якого загадково поблискують за скельцями старомодних окулярів у металевій оправі. Хоч які б гріхи числилися за промітним ділком Еудженіо Пачеллі чи за папським нунцієм, котрий відверто афішував свою прихильність до мюнхенських путчистів, їх обох давно вже нема, вони не існують. Натомість з'явилася інша особа — божий намісник, його святість папа римський. І не йому, юному янкі, що здобувся лише на перші шаблі ватиканської ієрархічної драбини, ставати перед святі папські очі з буденними справами мирської суєти!..

Мав намір відмовитися. Та поглянув на ведмежу спину і бичачий карк свого всевладного дядька і збагнув, що відкараскатися не вдасться. Та й чи треба? Якщо червоні перейдуть Альпи...

Ніби вгадавши його сумніви, Аллен Даллес обернувся, заговорив швидко, з помітним нью-йоркським акцентом:

— Ти сам казав, мій любий, що сьогодні Італія нагадує порохову бочку. Якщо будемо отак вагатися — червоний прапор може замайоріти над Римом. Його піднімуть італійські комуністи з гарібальдійських загонів Опору. Це ж саме буде і в Парижі. А вже радянське командування подасть так звану руку допомоги, можеш не сумніватися. Час не жде! Спасибі провидінню хоч за це.

Подав племінникові інформаційне зведення за минулу добу. Джон Фостер Даллес-молодший прочитав:

— «Німецькі війська завдали несподіваного контрудару в районі Штаргарда. Армії Жукова змушені відступити на південь на 10—12 кілометрів. Акція захопила маршала Жукова зненацька, на його ділянці якраз почалося перегрупування, викликане тривалим наступом. Ситуація для червоних ускладнюється тим, що група армій маршала Рокоссовського теж активно діяти нездатна, бо чекає на поповнення живою силою і технікою. Цілком імовірно, що добре укомплектована друга німецька армія вдарить

по флангу і тилах радянських військ, націлених на Берлін. Наступ червоних фактично припинився, вони переходять до оборони по всій лінії, в тому числі й на Одері».

Божий слуга перехрестився й виголосив:

— Господи, будь з нами!

Дядько Аллен сприйняв ці слова за добру ознаку і проказав:

— Фельдмаршал Кессельрінг один із небагатьох, а може, і єдиний, хто може взяти на себе таку відповідальність, поки непізно. Отже зятя: Німеччина без Гітлера, але з урятованим вермахтом, який знову забезпечить порядок в Європі. На таких умовах ми негайно підпишемо угоду про мир.

— Я зроблю все можливе, дядечку.

На кафедральному соборі задзвонили до вечерні. Панотець перехрестився й узяв молитовник:

— Моє місце в церкві, дядечку.

— А моє в барі. Ти помолися всевишньому, а я вип'ю пляшку холодного ірландського елю. Як бачиш, за своїми смаками я справжній інтернаціоналіст.— І, мовби на підтвердження цих слів, сер Аллен вийняв з верхньої кишені елегантного темно-синього піджака гладеньку англійську люльку, з насолодою закурив.

Вони вийшли з готелю разом, проминули кілька кварталів, а далі кожен попрямував своїм шляхом.

Фрау Дітман, дочекавшись, поки їхні кроки подаленіли, підійшла до телефону й набрала номер німецького посольства. Говорила вона не з віце-консулом Гізевіусом, а з другим секретарем посольства, що тримав безпосередній зв'язок з відомством Гімmlера. Гелена Дітман інформувала його про розмову між містером Буллом та місіонером із Рима. З особливим презирством вимовляла вона імена Вольфа та Кессельрінга, як можливих зрадників тисячолітнього рейху. Не знала фанатична німка швейцарського походження лише одного: обергрупенфюрер Карл Вольф не сам шукав контакту з американським емісаром, а виконував доручення рейхсфюрера СС Генріха Гімmlера та його найближчого помічника бригаденфюрера Вальтера Шелленберга.

Не могла знати фрау Гелена й того, що подані нею відомості другий секретар негайно закодував і наступної ночі по агентурному радіоканалу передав у Москву, на площу Дзержинського.

Окрема танкова бригада полковника Березовського одержала наказ досягти лівобережної притоки Одеру — судноплавної річки Нейсе, з ходу оволодіти містом Котценау і закріпитися там.

Група прориву складалася з шести «коробок» гвардії капітана Барамії. Комбат 3 припав до скелець стереотруби, увімкнув передавач і ще міцніше затис у спітнілій долоні мікрофон.

— Увага! — сказав майже автоматично, вдивляючись у дим та полум'я, що насувалися на його танк. — Увага! — повторив ще раз. — Іду на міст! Коли буду на тому боці, йти за мною. Поодинці! — І сержантові Солосі, своєму механіку-водієві: — Вперед!

«Сволота! Таки підпалили міст... встигли. Аби тільки не перегорів дерев'яний настил... Щоб гусениці не провалилися... Не вибухнули баки з паливом...»

А траки гусениць уже вибивають чечітку по палаючих дошках: та-та-та, та-та-та, та-та-та... Хижо вихоплюється з-під них чорний погар з мірадами іскор. Комбат Барамія цього не бачить. Він мало не задихається від чаду й диму. Чи видно хоч що-небудь Солосі, чи не йде він наосліп? Ще мить, одна тільки мить!.. Раптом машина різко зупиняється і починає хилитися назад. Поміст провалився, не витримавши ваги. Танк завис над прірвою. Комбат наказує іншим екіпажам: «На міст не йти, небезпечно!» Сержант Солоха нелюдськими зусиллями посуває машину вперед. «Тридцятьчотвірка» вібрує, наче б'є її залізна пропасниця. Ще зусилля, ще міліметр... Нарешті гусениці зачепилися за металеве перекриття мосту. Водій додає газу. Вібрація зменшується. Під гусеницями ґрунт.

«Шукати броду! Прикрию ваш перехід вогнем!»

Перед «тридцятьчотвіркою» виростає батарея протитанкових «кобр». Набравши швидкості, машина мчить на найближчу гармату. До неї залишається не більше десяти-п'ятнадцяти метрів, коли з жерла «кобри» вибухає клубок диму. Т-34 завмирає на місці. Барамія падає вниз, на тверде днище, на гострі грані вистріляних гільз. У танку всі потовчені, подряпані, але, здається, боєздатні. Комбат підводиться, намащує Ф-1, висувається з верхнього люка й жбурляє гранату. Якраз вчасно. Другий снаряд влучає в систему управління. Та екіпаж живий! За першою гранатою летить друга, третя. Навідник Коля

Арбузов та заряджаючий Мазуренко на своїх місцях. Башту не пошкоджено. Завмерлий танк озвався гарматними пострілами, кулеметними чергами. Під захистом вогню своєї «коробки» Барамія та Солоха, перебігаючи з місця на місце, кидають гранати. Обслуга першої «кобри» знищена, але гармата ціла. Комбат і механік-водій повертають її і відкривають вогонь по позиціях ворога. Солоха, змахуючи з лица піт, хапливо подає снаряди, запас яких чималенький. «Кобра» б'є прямою наводкою по ошелешених обслугах сусідніх гармат. Дехто вже підняв угору руки. Та на допомогу їм прибув батальйон фольксштурму. Над радянськими танкістами нависла небезпека. Всі п'ятеро зібралися біля «кобри». «Коробка» ось-ось вибухне. «Шрапнельний, давай шрапнельний!» — кричить комбат. Шрапнель розстеляє по землі смертоносне віяло. Полохливі фольксштурмівські вишкребки залягають. Але ненадовго. Хтось схоплюється, біжить, за ним ще і ще, січуть з кулеметів. «Шрапнельний, шрапнельний!» — кричить Барамія, та Солоха вже не чує: йому зрізало череп автоматною чергою. Вороги зовсім близько.

Та, певно, у великій книзі буття смерть Давида Барамії і решти його екіпажу не значилася в цей день. Гуркіт, постріли — і серед фольксштурмівців паніка, втеча. Заступник комбата гвардії старший лейтенант Горчаков за цей час переправився з рештою танків. «Тридцятьчотвірки» впритул розстрілювали останніх захисників Котценау.

Начальник гарнізону, в розпорядженні якого залишилася тільки комендантська рота, викинув білий прапор.

Котценау більше за Обервальде. Але чимось нагадує те, перше на їхньому шляху, німецьке місто. Такі самі однотипні будинки, вулиці, лабіринти провулків. І неодмінно центральний майдан, забудований рівним, як під лінійку, чотирикутником.

«Німеччина, Котценау, Гартенштрассе, 16... Саме такі роки, коли хочеться жити якнайкраще, а я все це переживаю в неволі...»

Пожовклий аркушик із шкільного зошита зберігся в польовому планшеті комбрига, а слова незнанної В. Ш. зринули в пам'яті. Схоже було на слухову галюцинацію, настільки виразно він чув не лише зміст слів, але й тембр дівочого голосу: низький, грудний, пройнятий безнадійним смутком. «Не буду я, мамо, вам ложечки мити, бо я

виїжджаю німоті служити...» В. Ш... Невже таки Валя Шевчук?

Минула не одна година, поки Іванові Гавриловичу вдалося вирушити на адресу, зазначену під трагічною сповіддю невільниці.

Гартенштрассе... Садова вулиця... Знайшов її аж на околиці міста. Садів поблизу не видно. Такі ж самі кам'яниці, а в них перукарні, кав'ярні, магазини. Усе зачинено. В шістнадцятому номері перший поверх займає крамниця паперових виробів та канцелярського приладдя. На вивісці прізвище власника: Франц Фредер. За розбитою вітриною, під шаром пилу, альбоми та фарби для малювання, теки для нот і службових паперів, поштові марки для філателістів, олівці, ручки-самописки, зошити...

Стерті чавунні сходи ведуть на другий поверх. У ніздрі б'є їдкий запах плісняви та котячого посліду. На дверях мідна табличка з прізвищем господаря, поштова скринька. Зі щілини стирчать газети. Смикнув першу-ліпшу, витяг «Берлінер берзен-цайтунг», дата позавчорашня. Аншлаг на всю першу сторінку: «Берлін ми не здамо ніколи!»

Постукав у двері — тиша. Тільки луна глухо відгукнулася під похмурим склепінням. Натиснув на клямку — не зачинено. Видно, господарі дуже квапились. Почув позаду себе знайомий голос:

— Дозвольте, товаришу комбриг!

Першим у квартиру крамаря Фредера пропхався Сашко Платонов з автоматом наготові. Осторога виявилася марною. Квартира порожня. Всюди розкидано різні речі домашнього вжитку, одяг, взуття, конторські книги, папери, фотографії. Скрутно довелося панові Фредеру та його родині в останні дні гітлерівського рейху!

Одна кімната, друга. Всюди сліди хапливої втечі.

— Товаришу комбриг!

Це знову Сашко. Як і тоді, в таборі смерті, тримає якийсь папірець. Подає комбригові.

— Де ти його взяв?

— Ось тут, у зошиті.

— А зошит де був?

— На кухні.

Комбриг подався на кухню. Молочно-білий, недавно пофарбований буфет із численними шухлядками. На кожній написано: «сіль», «сода», «борошно», «крупа». А поряд спеціальна шкала з чорним гудзиком, який господиня

день у день пересувала, щоб знати, скільки чого лишилося: борошна стільки-то, маргарину стільки. Навпроти буфета вільний куток, певно, тут стояло ліжко або тапчан. Ліжко викинули, коли дівчину за якусь «провину» відправили в табір. Залишилася тільки тумбочка, а в ній старенька зубна щітка, зошит у чорній палітурці, списаний українськими віршами та піснями. Крім того, в зошиті записи, листи, фото вродливої дівчини. Видно, взяти зошит з собою їй не дозволили, і вона вирвала з нього найдорожчий аркушик: про матір. Не взяла ні фото (навіщо їй воно?), ні оцього папірця, що занапастив їй життя.

Березовський прочитав його раз і вдруге.

«Наказ явки. Список № 1. Прізвище Шовкун, ім'я Василина, рік народження 1923, місце мешкання село Красилівка. Ви повинні обов'язково з'явитися до села Гоголів, у приміщення школи 3.6. 1943 року о 8 годині ранку для огляду. Хто не з'явиться, буде покараний в'язницею».

От і розшифрувалися загадкові ініціали. Ні, не Валя Шевчук, не вона! Та хіба йому від цього легше?

Мабуть, у нього був дуже знічений вигляд, бо Сашко простягнув руку:

— Дозвольте, товаришу комбриг.

«Чого він хоче? Папери? Що з ними робити? Ага, це документи. Грізні документи обвинувачення...»

— Гаразд, візьми. Оддамо їх у Політвідділ. Хай використають у «Бойовому листку».

Вийшли з осоружної кухні. У квартирі стояли сутінки: вікна прикрито шторами. Ще одна кімната, в ній теж сліди переполоху. На столі незакінчений обід, недопите вино. На стінах, у маленьких рамках, за склом, цитати з проклятушої «Майн кампф». Над дверима знайоме кредо: «Мій дім — мій світ». На одвірку дві мітки зросту, над якими хімічним олівцем написи: Вальтер і Отто. Очевидно, сини. Так і є, ось родинне фото — фатер, мутер і два довготелесі телепні у формі гітлерюгенду.

Підійшов Чубчик.

Черга з автомата пробила родинне фото. Луна відгула у порожніх кімнатах, і стало тихо. Зовсім тихо, наче стіни були з вати. А тоді вдарив дзвін — один, два, три, чотири... Гучний, лункий дзвін, наче церковний. То бив настінний годинник, відлічуючи важким жовтим маятником час...

Голосні вигуки та гомін обозу почувлися з вулиці. До міста вступала піхота.

Разом з Яшею Горошком та Готлібом Шаубе Катря складала текст звернення полоненого лейтенанта до німецької молоді. Доручення важливе, надто тепер, коли війська переходили до тривалої оборони. Розхитана, але ще могутня геббельсівська пропагандистська машина максимально використовує перепочинок на Берлінському напрямі, аби втовмачити в голови німців райдужні сподівання: нова, нищівна зброя — раз, запланований потужний контрнаступ — два, розбрат у таборі союзників — три, провидіння фюрера — чотири, чортзна-що — п'ять.

Неправильно було б характеризувати становище, як «на Східному фронті без змін». Бої тривали щодня й щоночі, особливо на північних ділянках. Розраховану на далекосяжний оперативний ефект акцію гітлерівців у районі Штаргарда зірвано, контрудар відбито, лінію фронту відновлено. Почалася ліквідація ворожого угруповання в Східній Померанії, на допомогу якому так і не прорвалися моторизовані дивізії з Нижньої Сілезії. У районі Кольберга радянські танки вийшли на Балтійське узбережжя, сильного танкового удару завдано в напрямі Кєзліна, повністю оточено Бреслау.

В Котценау було де розміститися штабові бригади. Політвідділ зайняв чималий особняк на тихій вулиці, бічній від Рінгплацу — одної з вузлових площ. Особняк належав багатому адвокату, що віддав свою слухняну юриспруденцію на поталу облудній фашистській Феміді. В його кабінеті тепер господарював полковник Терпугов, а в бібліотеці працювала перекладачка Катерина Прокопчук.

Вступну частину звернення ретельно відредаговано, перейшли до конкретних закликів. Зважившись на важливий зламний у його житті крок, Готліб, проте, ще не все усвідомив до кінця. Вже добру годину вони кружляли околясом, не знаходячи спільної мови.

— Скажи йому, Катю, — не витримав старший лейтенант Горошко, — що ми не на дипломатичній конференції. Йдеться не про комюніке чи декларацію. Йдеться про заклик: рятуйте Німеччину, поки не пізно.

Катря сумлінно перекладала.

Готліб відповідав:

— Так, я саме це маю на увазі. Доля Німеччини буде вирішена на якійсь дипломатичній конференції, до якої я зовсім не причетний. Тоді всім стане ясно...

— Але ж поки що даремно ллється кров!

— Я дуже шкодую. Я не хочу нічиєї крові. Але що я можу вдіяти?

— Закликати своїх ровесників кинути зброю.

— Їх за це розстріляють. Невже я повинен хотіти, щоб їх розстріляли? — І гарячково доводив: — Солдатам заборонено кидати зброю. Це суперечить військовій дисципліні. Невже ви не розумієте?

— Я розумію, голубе, що ти крутиш!

Катря такі різкі заяви політвіддільського комсорга перекладала делікатніше. Та все ж обом сторонам важко було порозумітися. Пізнавши зблизька німецькі погляди на життя, Катерина Прокопчук не вважала молодого Шаубе за підступного крутія. Деякі істини, очевидні для Якова Горошка, Шаубе просто не сприймав. Адже належав до покоління, якому з юних літ не дозволялося мислити. А в армії й поготів. Такий був не лише він, але й ті, до кого мав промовляти.

— Якове Захаровичу, — звернулася Катря до Горошка. — Де в чому він має слухність.

Горошко здивовано звів на неї очі:

— Ти що... заодно з ним?

— Не заодно, але треба його зрозуміти. Йї пояснити йому...

— Я ж пояснюю.

— Так. Але ви не хочете вислухати його.

— У нас нема часу для дискусій!

— Готліб досі під гіпнозом тих понять, які засвоїв із коліски.

— А його брат Бернард?

— Бернард старший на багато років. Він виховувався під знаком «Ротфронту». А цього отруїли в школі, в гітлерюгенді, в так званих трудових таборах. Та й удома висіли цитати з гітлерівської біблії, а середульший брат, Альфред, марив ідеями надлюдини...

Яша Горошко над усе зневажав усілякі «антимонії». І йому страшенно не подобалося, коли молодші від нього за званням або посадою починали його вчити. Тому скипів, але по-рицарськи стримався. Ні, інструктор по комсомольській роботі навіть не припускав, що має до колишньої полонянки якісь почуття. Закохатися в дівчину з вельми сумнівною автобіографією (так Яша називав усі форми життєпису) старший лейтенант Горошко не

мав права. Та от лихо: Катря йому все ж подобалася. Незалежно від своєї «автобіографії». І що не день, то більше.

І як ти доведеш ганебність примиренства та опортунізму, коли з самого ранку вичікуєш моменту запросити оцю чорнооку згубу на кіносеанс, який відбудеться сьогодні о 18.30 в залі вцілілого готелю «Адлер»?

Перепалка вщухла. Полонений уважно стежив за виразом обличчя обер-лейтенанта, якого інстинктивно боявся, і дівчини, до котрої відчував симпатію. Та не зумів угадати змісту їхніх фраз. Лише відчував, що офіцер лютий на нього, а дівчина захищає. Сам Готліб щиро жалкував, що в запалі бою, на руїнах монастиря не встиг пустити собі кулю в лоба. Не треба було б тепер вирішувати дилеми, які не доступні ні його розумінню, ні тим паче його можливостям. Господи милосердний! Він щойно знову почув ім'я брата. Отого самого Бернарда Шаубе, якого завжди вважали ганебною плямою на репутації їхньої добропорядної сім'ї і якого ніхто вголос не насмільювався згадувати, тепер ставили за приклад, за взірць справжнього німця!.. А він, Готліб, патріот Німеччини, солдат фюрера,— розчавлений банкрут, чужий на рідній землі, ніщо... Хотілося кричати, битись об стіну головою. Та реальна дійсність невмолима. Радянська Армія за Одером.

Несподівано для Яші, але не для Катрі, полонений погодився:

— Гаразд. Я скажу їм це.

— Що саме?

— Що ми банкрути. Що почалась агонія.

— От-от! — Горошко намагався чимскоріше покінчити із справою.— Що пора всім чесним німцям розпочинаги нове життя.

— Про нове життя я нічого не знаю. Яке воно буде?

— Це вирішить німецький народ.

— Хай вирішує. Народ, а не я. Спочатку треба, щоб припинився цей кривавий кошмар. Так?

— Безперечно.

— От я й скажу: в Штейнау ми стояли на смерть, і це нічого не дало. Чуда не сталося. І не станеться ніколи. Годі марно проливати кров! Ми остаточно загубимо Німеччину. Її може врятувати не війна, а мир.

Старший лейтенант Горошко був у захопленні:

— Ти диви. Ловко!

— Бо від серця,— сказала Катря, старанно записавши вистраждані слова Готліба Шаубе.

Кіносеанс улаштувала комендатура міста лише для військових. За день, за два буде показано фільми й місцевому населенню, мабуть, на площі, проти неба, але сьогодні ще рано — не підтягнулися фронтові тили.

Картина мала коротку й виразну назву «Актриса». Про патріотизм гарненької дівчини, її любов до мистецтва і взагалі про любов. Глядачі — танкісти, зв'язківці, сапери та інші військовослужбовці — сприймали фільм бурхливо: він переносив їх у дуже далекий, майже примарний світ, знайомив з невідомими їм сторонами життя, а тема кохання хвилювала всіх. Звідусюди сипалися репліки, раз у раз вибухав регіт. Навіть старший лейтенант Горшко, захопившись задиристою пісенькою героїні, пляскував у долоні та весело підспівував.

У цій щирій, галасливій аудиторії, мабуть, лише Катря почувалася не так, як усі. Достоту, як і героїня картини, вона була перша співуха й танцівниця у школі, як і та, мріяла про справжнє, велике мистецтво. Але тій судилися сцена й оплески, а їй поліцейські нари.

А потім, потім, потім...

Це з Катрею часто трапляється: думки шаленою лавиною накочуються на неї, і тоді вона глухне, сліпне, дерев'яніє, і вже нічого, крім спогадів — болісних, жорстких і невблаганних.

Так сталося й тепер: на екрані лунали арії, спалахували оплески, падали до ніг квіти, долала перешкоди чиста й палка любов, а дівчина чула розпачливе голосіння матері, скімливі зойки паротягів, тужливе гудіння вітру в дротах, люте гарчання вівчарок... Напхані хворими жінками й дітьми блоки, досвітні переклички босоніж на морозі, витатуюваний на руці номер... І в перспективі — крематорій для живих.

Альфред Шаубе... Помічник коменданта... Він перевіз її до своїх покоїв як служницю і силою зробив з нею те, що й поліцаї...

Коли ж тисячолітній рейх почав тріщати, розвалюватись, групенфюрер СС Альфред Шаубе одержав призначення в діючу армію на Східний фронт. Сподіваючись, що не все ще втрачено, він одвіз її в Обервальде до своїх батьків.

О, він вважав себе її рятівником, благодійником, паном!.. За це вона ненавиділа його ще більше. Мала намір убити. Злякалася? Ні! Це був той період у її житті, коли вона вже перестала боятися смерті.

Могла покінчити з ним і з собою. І, певно, так і зробила б, коли б не острах, що раптом з'явився в очах есесівців і наростав з кожним днем. Заметушилися душогуби! Ночами земля гула від далекої канонади... «Так випийте ж, катюги, свою чашу покути до дна! А я ще житиму! Тепер я хочу жити!..»

Родина Шаубе поставилася до рабині зі сходу прихильно. Це була типова ліберально-інтелігентська сім'я, де діти остаточно вийшли з-під влади батьків.

— Катре! Катерино! Прокопчук!..

Сеанс закінчився, глядачі залишали зал. Яків Горошко дивився на Катрю з подивом і тривою. Вона й собі підвелася, побрела, ще в напівзабутті, зачіпаючи колінами відкинуті сидіння. Горошко прямував за нею, а коли вишли в холодний присмерк вечора, запитав:

— Що з тобою діялось?

— А що таке?

— Розумієш, ти спала... Спала з розплющеними очима.

— Це буває. Перевтомилася.

Інакше пояснити не могла й не бажала. Милий, наївний юначе! Не торкайся моїх ран, вони загояться не скоро. І не чіпляйся, будь ласка, до мене зі своїми ліричними зітханнями. Ти не переживеш безодні мого падіння і мого страждання. І не простиш, не зможеш простити мені ніколи...

5

Поїзд повзе крізь ніч. Прифронтний санітарний ешелон. У вагонах сплять, стогнуть, марять...

Комбат Бакулін довго пручався, та все ж попав на евакопункт. А там розмова коротка — в ешелон! А з ешелону, ясна річ, у госпіталь. Зате вже з госпіталю — куди завгодно, тільки не в резерв. Бо з резерву направлять у частину, котра заново формується. І не бачити тобі рідної бригади, як власних вух. Ні, пошукайте дурнішого! З госпіталю — хоч пішки, а шлях один — на фронт, до своїх!

Та чи буде тоді фронт?

Опіки заживають не за день і не за два. Людська шкіра надто ненадійна оболонка проти вогню й металу.

Він сильно обпікся ще тоді, в танку Білокаменя, коли рятував бригадний прапор. Довго посилав руки білим стрептоцидовим порошком, який сушив рани, втишував біль. Далі було Штейнау, вибух фаустпатрона. Біль від цих опіків ніякими порошками не вгамуєш.

Куди ж їх везуть?.. Хіба тут дізнаєшся. «Куди їдемо, сестричко?» — «Куди треба, туди й їдемо!» І вся розмова. Хоч би не дуже далеко. Навряд чи далеко. Адже половина з них скоро знов буде готова до бою. Тож на якого біса возити людей туди й сюди?

Щиро співчував колись Галині, що вона не побачить Берліна. Аж, виходить, не побачить і він. «Ні, дзуськи, втечу, побачу! Ще погуляємо по берлінських проспектах, розважимо уральську душу!»

— Поранений Бакулін, будь ласка, не кричіть, ви заважаєте іншим!

Це чергова лікарка Софія Аронівна. Чого їй треба? Він же не кричить, не марить, адже чує її. І стукіт коліс чує, і чахання паровоза. І свій пульс, що б'ється шалено...

Софія Аронівна тицяє йому під пахву градусник. Висока температура? Дурниця! Адже він усе чудово усвідомлює. І все пам'ятає. Палаючий Т-34. Огорнутий димом Штейнау. І все, що було перед тим.

Берлін... Він марив ним ще там, на Уралі. Рвався до нього. Десна... вблід! Хлопці зухвало порушили володіння водяника, полохаючи риб і русалок. Дніпро... на понтонах. Його танк — перший. Осінні сіножаті біля села Лютежа. Німці, схожі на болотяних чортів. Під їхнім вогнем ремонтував зі своїми хлоп'ятами пошкоджену гусеницю. Вирвався на шосе Київ — Димер. Наробив переполоху. Далі — Вісла, Тарнобжег, плацдарм. За це одержав Зірку... Де вона? Де моя Зірка?!

— Тихше, Бакулін. Майте совість.

— Де моя Зірка? Де партквиток?..

— Все одержите після одужання. Тільки не кричіть!

Після одужання? Отже, є надія. Він ще повоює. Як воював досі. На Піліці, на Ніді, на Одері. Хіба ж можна. Хіба ж можна після всього цього не побачити Берліна?!

А поїзд посувався в нічній пітьмі. Поволі, навпомацки.

Галина Мартинова приймала сьогодні вже сто першу телеграму. Сто подій, сто доль, сто вигуків розпачу (і рідко коли радості) пройшли за цю зміну через її маленькі робочі руки, через її зболене серце.

Вже третій тиждень працює Мартинова на московському поштамті, а нескінченний потік сумних повідомлень скорботою плине із зміни в зміну. Ні, сьогодні вона більше не може! Це мука, невимовна мука, постійно бути німим свідком чийогось горя. Бачити бліді лиця і наперед знати, яким буде лаконічний телеграфний текст.

Аж ось у віконці знайоме обличчя — Валя Самсонова. В очах ні радості, ні смутку, скоріш непевність і збентеження. Що сталося? Адже у Валі оте найстрашніше — смерть батька — вже позаду. Йй ось-ось має випасти щаслива хвилина — заручини з довготелесим, сором'язливим композитором. Чого ж вона прийшла? Чого тупцює біля віконця?

Нарешті Валя бадьоро, але не зовсім упевнено:

— Галинко, танцюй!

Лист? Від Петі? Ні!..

Помітила відразу: не його рука. Йй мало не зомліла. Ох ці трикутники з штемпелями польових пошт!

Сиділа, не маючи сили розгорнути зібганий аркушик паперу. Валя кинула: «Увечері побачимось, я поспішаю!» — і зникла. Певно, на вулиці її чекає Олег Кондрацький. Мартинова причинила віконце, — хай за неї працюють інші дівчата, колись вона виручить їх.

Лист був од Барвінської. Вони зблизилися в ті дні, коли Мартинову комісували на відправку в тил. Барвінська втратила чоловіка, Галина розлучалася з милим. Поміж ними виникло почуття спільності й симпатії, хоч Аглая Дмитрівна літ на десять старша. Спасибі їй за те, що не забула, знайшла час написати. Нарешті Галя второпала зміст листа: Бакулін живий, але в тяжкому стані. Дістав опіки, відправили в тиловий госпіталь.

Далі йшли слова співчуття, підбадьорення. Так пишуть усі, хоч усі розуміють цілковиту марність подібних слів.

Бакулін живий... Ні, він був живий, коли писано листа. Відтоді минуло одинадцять діб. Сотні годин. Тисячі хвилин. Кожної з них могло статися непоправне.

З найпотаємніших закутків свідомості дівчини наростає неясний, невиразний, але щодалі відчутніший про-

тест. Яка ж бо вона дурна! Не буде кінця цій проклятій війні, не припиниться ніколи скорботний потік листів і телеграм, не виживе Петя Бакулін! А якщо виживе й на цей раз, то знову полізе в огонь, бо не щадить ні себе, ні її, ні тієї дитини, якої йому так забаглося. А вона?.. Навіщо дитина їй? Куди вона дінеться тоді? Не йти ж з немовлям до Самсонових, он Валя сама збирається заміж, певно, житиме в матері, навіщо їм якась Мартинова з її бідую! У Кременчук? Нізашо в світі! Якщо мати й прийме її з байстрам, то вітчим замучить своєю черствою ввічливістю, педантичною порядністю. Без слів з'їсть живцем.

Цієї хвилини Галя ненавиділа Бакуліна і його дитину. Він значно старший за неї, досвідчений, овіяний славою, яке він мав право взяти її, зелене дівча, щоб пустити в світ покриткою?!

Одяглася й, пославшись на нездужання, пішла. На вулиці зима змагалася з весною, ліпив марудний дощ зі снігом. Ішла наосліп, сама не знаючи куди. Картала себе за нерозумні думки, за кривдні закиди коханому. Вона ніби якась не своя відколи тут, без нього. Гадала, що робота принесе їй заспокоєння, аж ні, стало ще гірше. За кожною трагічною телеграмою вчувала свою долю, свій реченець. День у день. Завмирало серце, тремтіли руки, а вона ждала, ждала, ждала...

І от діждалась. Звісно, Петя ні в чому не винен, і ці її думки несправедливі. Він гарний, чесний, мужній. Усі її сумніви — від горя, від розпачу. І все ж, навіть якщо він житиме і доля знову зведе їх до купи, навіщо їм одразу після війни, серед руїн і невлаштованості, ще й немовля на руках? Для того, щоб прив'язати до себе Бакуліна? Ні, це нечесна гра. Якщо любить, якщо будуть щасливі, вона йому народить ще купу дітей. Але не в це лихоліття...

То тільки так здавалося, що вона чимчикує навмання. Бо й сама собі не призналася б, що біжить у вузенький провулок, по якому щодня крокує на роботу й з роботи. Там їй намуляла очі невеличка бляшана вивіска, вкрита білою, пощербленою емаллю...

Мирон Борисович Шапіро — старий, досвідчений лікар, один з небагатьох, кому ще вдається зберегти в Москві приватну практику. Працював дідуган і в поліклініках, але лише консультантом, а віку таки доживав завдяки своїй, переважно постійній, клієнтурі.

Шапіро нітрохи не здивувався, побачивши перед собою дівчину в шинелі. Таких клієток війна посилювала часто, вони були вигідні тим, що розплачувалися здебільшого не грішми, а продуктами — хлібом, цукром, круп'яними концентратами, м'ясними американськими консервами, цигарками.

Він запропонував гості зняти шинель, уже й розстебнув її, але дівчина раптом запротестувала:

— Ні, ні, пробачте. Я помилилася!

І хряснула дверима.

Мирон Борисович презирливо всміхнувся. Що ж, він бачив і не таке...

Галина допленталася до Самсонових уже поночі, геть розбита втому і гнітючими думками. Вона й досі жила у Тамари Денисівни, праця на поштамті була тимчасова, московської прописки не мала, а добиватись ліжка в гуртожитку зв'язківців, з її поповнілим животом, не наважувалася. Тамара Денисівна чекала і на неї, і на дочку, що теж десь запропастилася, була стривожена й лиха. Мало не вилаяла Галину, але, побачивши її вигляд, змінила тон:

— Дитино моя, що з тобою?

Мартинова тремтіла то від холоду, то від гарячки. Самсонова взяла з її рук мокру шинелю, зняла з неї гімнастерку й чоботи, розтерла сухими, сильними пальцями захолоді ноги. Силоміць поклала дівчину в ліжко. Галина кволо пручалася, вона зовсім перегоріла за цей безмежно довгий день...

— Чаю! Гарячого чаю! — наказувала сама собі Тамара Денисівна, і за мить шипів уже на кухоньці примус, палахкочучи синім газовим вогником. Задзвеніла вода з крана, міцною цівкою ударившись об алюмінієве денце чайника. Злегка запахло димком, кіптявою, домашнім теплом.

Коли повернулася додому Валентина, Галя вже спала, а в сусідній кімнаті стиха стукала по клавішах машинки Тамара Денисівна. Установа, в якій вона працювала, евакуювалася в Куйбишев. Дружина полковника не заохотіла віддалятися від фронту, від чоловіка. Отож доводиться тепер заробляти на хліб насущний випадковою роботою.

— Мамо... — прошепотіла їй на вухо дочка, — Олег... —

І не доказала. Та й не треба було. Замість слів усе ска-
зали очі.

— Поздоровляю, доню!

І заплакала. Від горя і від щастя.

7

Комбриг Березовський припав до вологої весняної зем-
лі, залюбки вдихаючи знайомий з дитинства запах. Сте-
жив оком за мушкою старої трилінійної гвинтівки.

Постріл, ударивши віддачею в плече, сполохав блакит-
но-зелену польову тишу. Яскравоперий птах стрибнув уго-
ру, мов огняний спалах, й упав на пшеничну ниву. До
нього кинулися комбриг і ординарець, лише власник
трюхлінійки Павло Наконечний спокійно сидів у вілісі
й скептично позирав на цю забаву.

Красень фазан розпластав широченні райдужні крила.
Березовському стало прикро: навіщо це випадкове, непо-
трібне вбивство?

Навколо знову було тихо. Тріпотів у прозорій голубіні
співучий жайвір, сміялося сонце, приبلуда вітерець грай-
ливо куйовдив зелене волосся нив. Тиша, спокій, мир?..

Ні, тільки ілюзія. Он уже гуркочуть у височині «юнкер-
си» та «месершміти». У комбрига тьохнуло серце за долк
бригади, виведеної на відпочинок у вцілілу цегельню над
Одером. Чи добре замаскувалися штаб і батальйони у са-
мій цегельні та в сусідньому гаю, чи наготові зенітні
засоби?

Та літаки пролинули мимо — видно, тримали курс куди-
інде. Чи не на допомогу своєму угрупованню, оточеному
в Бреслау? Там веде тяжкі бої Дванадцята армія, від-
войовуючи у фашистів кожен будинок.

Він уже подумки докоряв собі: пожалів птаха, там де
гинуть тисячі людей. Але почуття провини не зникло.
Саша Чубчик підняв фазана, оглянув рану, похвалив:

— Чиста робота, товаришу комбриг.

— Кинь у машину.

Віліс мчить асфальтованим путівцем. Звивиста дорога
то відбігає, то наближається до бетонованої автостради
Бреслау — Берлін — Дрезден. Гарні дороги в Німеччині.
Нічого не скажеш. І сонце привітне, і природа щедра, і
люди, як виявилось, не всі лихі. А от — руїни і смерть
від Бреслау до Сталінграда. І це ще не кінець.

Сьогодні на нараді командарм Нечипоренко інформував: три оборонні смуги оперізують Берлін. Кожна складається з мережі протитанкових ровів, наповнених водою каналів, замаскованих ям, залізобетонних надобвнів, вогневих точок. У районі Берліна скупчено до трьох тисяч танків, понад два з половиною мільйони фаустпатронів. Ці дані нібито підтвержені нашими друзями в Берліні.

Ставка Верховного головнокомандування Радянських Збройних Сил надала кілька тижнів для перегрупування та підготовки до завершального штурму. Отже, необхідно терміново доукомплектувати підрозділи, перевірити матеріальну частину, обміркувати план прориву оборонних зон, а головне — підучити новачків із маршових рот.

Назустріч вілісу котяться грузовики з червоними прапорами. То колона артпостачання поспішає в тил по боеприпаси. У порожніх кузовах майорять білі та квіткові хустини,— повертаються додому полонянки. Ну й навезли ж їх сюди новітні ординці!

Іван Гаврилович довгим поглядом проводить кожну машину, кожне дівоче личко. Ні Насті, ні Валі нема.

8

Весна... Запах теплої землі і молодого ніжного зела пробуджував тугу за рідними нивами, за одвічними весняними клопотами плугатарів та сівачів.

Над Бреслау вдень клубочився дим, уночі палахкотіла заграва. Вряди-годи на допомогу оточеному гарнізоні повзли в надхмар'ї важкі «хейнкелі», «юнкерси», «дорнье». За ними полювали наші зенітники, стволи їх гармат розцяцьковані червоними зірочками — за кількістю збитих літаків. Ущерть напаковані толом, амоналом і набоями, літаки враз вибухали, падаючи на землю покрученими клаптями дюралю. Радянські льотчики теж зрідка бомбили окремі ділянки міста, де вперто оборонялися нацисти. Але основні повітряні траси пролягли вже на північ, у район Східної Померанії. Над Одером небо було відносно спокійне.

У хвилини перепочинку танкісти грали у волейбол, крутили на турніках «сонце», купалися, витинали на скромних тульських трирядках та розкішних трофейних акордеонах, трамбували у шпаркому танку чужинський ґрунт, а дехто мандрував на сусідню автостраду, де в придорожньому хутірці дислокувалася рота незрівнянних регулю-

вальниць. Замість води ласували березовим соком у довоколишніх гаях, який виявився не менш смачним за волинський чи рязанський.

Іван Гаврилович дивився на новоприбулих новачків і двадцятидвохрічних ветеранів з любов'ю і заздрістю. Яке це щастя — молодість, прагнення.

А за тиждень чи два він, педагог Іван Березовський, пошле цю буйну, радісну, співучу юність на смерть. Пошле не вагаючись, усвідомлюючи сувору необхідність...

Не тільки на схилах Алтайських гір, а й у вибалках ще суплаш лежав сніг, вода в Катуні та Чариші була крижана. Проте весна вже відчувалася в прильоті шпаків, у лісових первоцвітах, у плотських снах Нюськи Звонарьової-Лихобаб. Сни гріховні, а сумління у вродливої солдатки чисте. Стала Нюся черницею мимоволі. Не знайдеш зараз у Верхніх Розтоках путнього чоловіка, та й роботи по горло. Чоловіки на фронті, жінки в тилу. Таке куце щастя випало гостроязиковій і свавільній молодиці.

Встала, одяглася, хлюпнула в лице джерельної, аж пальці дубіють, води і гайда в ліспромгосп. Тепер уже й на лісорозробках, на тягачах, за кермом — скрізь жіноча гвардія. Хто старший та кваліший — по конторах і дитячих закладах, а в кого вік і здоров'я в гаразді — дурня клеїти годі.

Довгий час Нюся таки, як могла, викручувалася від тяжкої праці, трималася за спокійну канцелярську службу. Але потім у житті її відбувся різкий злам. І сталося це само по собі. Раптом жіночка злякалася. Не за себе, за дітей. То для когось її діти поділені: та від Наседкіна, а ці від Лихобаба. А для неї вони всі однакові, всі рідні, кровні.

Дітей Анюта любить над усе. Може, тому, що старшенька нагадує про палке кохання до морально нестійкого геолога, а інших трое, навпаки, компенсують життєлюбній молодиці відсутність справжнього й глибокого почуття: так чи інакше, але за своїх дівчаток вона готова на все.

А довелося зробити не так уже й багато: стати до важкої чоловічої праці, як мільйони її співвітчизниць.

Це вона вирішила того ж дня, коли побачила діток, привезених сюди, у хлібний край, з блокадного Ленінграда.

Щодня чула Нюся Лихобаб про війну. Палали міста, зникали з лиця землі села, живі люди горіли в танках та літаках, гинули в атаках і контратаках. Озвірілі чужинці доповзли до Волги, родючі поля перетворилися на мертву пустелю. Фашисти топтали, нищили, палили, вбивали. Вішали вагітних жінок, живцем закопували сивих матерів, стріляли в дітей. Душили газом, спалювали в печах.

Так, усе це було.

Але далеко.

З лекцій, політінформацій, по радіо дізнавалася Нюся про героїчний труд на Уралі й у Сибіру, в Середній Азії й на далекому Сході. Кожен збитий літак, спалений танк, розбиту гармату треба негайно замінити одною або й двома новими. Давати діючій армії зброю, одяг, продовольство, поповнення. Гігантська битва вимагала титанічних зусиль.

Так, Нюся чула про це.

Але тільки чула...

Та ось війна прийшла в Алтайський край, у Верхні Розтоки. Прийшла неждано-негадано, в зовсім несподіваній подобі. У вигляді живих дитячих кістяків.

Того скроботного дня Ганна Лихобаб уперше в житті почула вчене слово «дистрофія». Гидке слово. Страшне.

Отоді вона побачила війну зблизька.

Тоді й вирішила: тримісячні курси шоферів... Перші невдачі, перші успіхи, праця до десятого поту.

Заради цих дітей.

Заради своїх дівчаток.

В Очеретівці над Ингульцем почали сіяти. Гірка була та сівба. Жінки, підлітки, діди та інваліди. Основне тягло — корови й люди.

Серед жінок — Мотря Непийвода, солдатська мати. Висока, з обличчям жовтуватим, як бджолиний віск, у незмінному чорному вбранні, голова пов'язана білою хустиною. Так зодягнуто більшість жінок. Здалеку вони нагадують зграю зажурених граків невідомої білоголової породи.

Мотря заволочує ріллю, борону тягне її годувальниця Білозірка. Тягне незвично, нерівно, то шарпає, то бере вбік, то зненацька задкує, куди тій норовистій коняці! Коней тепер в артілі — кілька сухоремних шкап, вони на важчих, на відповідальніших роботах: у плугах та в сівалці. Там лемеші черкають ґрунт неглибоко, як за царя

Гороха, а все ж раз у раз долинає скрегіт та ремство. То видобуто з матінки землиці ще один сумний трофей: іржавий багнет, пробиту кулею солдатську каску, струхлявілий череп. Так, гляди, й на міну наскочиш.

Боронувати безпечніше: тут уже пройшли і лемеші, і конячі копита.

Білозірка зупиняється, задирає голову й реве. Мовби когось кличе. Кого ж? Дбайливого хазяїна, який нагодує досхочу, чи, може, кращу коров'ячу долю? Хто її знає. Мотря стьобає хворостиною худий, вугластий зад, корова ступає ще кілька важких кроків і зупиняється. Вже не реве, навпаки — понурила голову, мовчить. Тепер ніяке хльоскання не допоможе, хоч побий лозину на цурпалки. Утомилася бідна. Мотря й сама ледве тримається на ногах. І літа немолоді, і харчі абиякі, і туга невситима геть доконали статурну бабу.

Присіла біля своєї пестунки, глянула на довколишню злиденність, аж серце заквилило. А було ж тут, було! Золоте море. Справдешне, як ото в піснях: і осяйна неозорість, і хвилі з бурунами, і краса первозданна. Пшенниці до обр'ю, три сини-соколи... Та раптом загуло, загурило... То не скирти горіли, то розвіялася димом її материнська втіха. Марко загинув під Житомиром, Карпа згноїли чужинці в Уманській ямі. Не побачить навіть їхніх тіл, не поховає поряд з батьком на цвинтарі, не поставить хреста чи якоїсь ознаки. Нема. Нічогісінко. Лише Григір воює. А вона плакала, плакала та й стала молитися напівзабутому богові. Все робила, як напучували старі люди, як радив отець Борис. Тільки б повернувся живим останній, найменшенький...

Сонце припікає. Зморену жінку хилить на сон. Але голод дошкульніший. Та й не можна спати — на роботі ж!..

Білозірка пахне гноєм, ріллею та молоком. Благодатний, з дитинства знайомий запах. Мотрі кортить припасти пересохлими губами до коров'ячого вимені й смоктати, смоктати, смоктати смачну, цілющу рідину...

Але жінка переборює цю хіть, їй соромно і перед собою, і перед людьми. Збирає до купи думки і сили. Треба вставати. Он уже ступає по скибах лелечими ногами бригадир Никон Омельченко. Чи не сюди прямує?

Не любить Мотря цибатого Никона. Не за те, що він поганий чоловік, а за те, що ніякий: ні лихий ні добрий, ні риба ні м'ясо. Либонь, тому, що чахотний. Сухоти воно теж не мед.

Поки встигла підвестися, хирлявий Омельченко таки придибав до неї:

— Де твій Грицько, Мотре?

— А ти не знаєш?

— Знаю.

— То чого питаєш?

— Бо нашим доблесним визволителям і героям потрібен хлібчик. Чи не так?

— Ох, не вчив би!

Махнула хлудиною, корівка ледве рушила.

9

Докотилася весна й до імлистого Лондона. Місто заліковувало рани по п'ятьох роках розбійницьких бомбардувань піратами люфтвафе та підступних обстрілів керованими снарядами ФАУ-1 і ФАУ-2. Новини, що надходили одна за одною з континенту, підбадьорювали, вселяли віру в близький крах гітлерівської авантюри.

Нарешті було здійснено довгождану операцію «Оверлорд». На велетенських баржах, які несли на собі по сорок танків, англо-американські дивізії форсували Ла-Манш і висадилися в Північній Франції. В Європі таки відкрився Другий фронт.

Сьогодні у лондонців (та й не лише в них!) знову радість: Радянська Армія зламала опір нацистів у Придунайських Альпах і наближається до австрійської столиці Відня. Отже, черга за Берліном!

Правда, раділи з цього не всі.

Прем'єр-міністр уряду його величності у З'єднаному Королівстві сер Уїнстон Леонард Спенсер Черчілль увійшов до свого кабінету на Даунінгстріт, 10. У просторій кімнаті з обшитими різьбленим деревом стінами вчувалися кроки колишніх господарів — хитромудрого Дізраелі та красномовного Ллойд-Джорджа. Інших своїх попередників сер Уїнстон ніколи не згадував — то був здебільшого людський дріб'язок. Як шарлатани-лейбористи, так і представники торі, на зразок Невілла Чемберлена або Стенлі Болдуїна — цих жалюгідних нікчем, з якими він воював протягом цілого десятиріччя. Криза... Перманентна криза на людей, спроможних узяти на свої плечі клопоти велетенської імперії.

У кабінеті вже чекала на нього нова стенографістка. Її попередниця, уважна й старанна міс Глорія Харді, загинула в автомобільній катастрофі біля мосту Ватерлоо. Нещасний випадок? Навряд. Катастрофа була спричинена панікою, паніка повітряною тривоогою, тривога нальотом, а наліт війною. Все закономірно й логічно.

При появі прем'єр-міністра стенографістка підвелася. Димлячи незмінною «гаваною», важкою ходою літньої і гладкої людини Черчілль упритул підійшов до дівчини й прискіпливим зором окинув її з ніг до голови. Це його давня звичка. Ще від часів колоніальних воєн, які вела Британська імперія і в яких він брав участь у різних ролях: офіцера, кореспондента, розвідника, дипломата. Завжди довіряв першому враженню від людини, намагаючись оцінити її якості безпомилково. «Очі щирі, усмішка лукава, бюст фламандки, талія оси, ноги довгі і сильні, як у кенгуру».

Намилувавшись юною вродою, вміло підкресленою засобами косметики, промовив:

— Ви зіткані з контрастів, міс... пробачте...

— Менсфілд. Мері Менсфілд, сер.

— ...міс Менсфілд. Але це вам на користь. Де працювали досі?

— У канцелярії прем'єр-міністра, сер.

— Я вас ніколи не зустрічав.

— Даруйте, сер.

Вона покірно сіла, а він довго стояв і розглядав її крізь серпанок сигарного диму. Щось зацікавило його в цій дівчині. Так, вона повна протилежність пристаркуватій міс Харді. То була сіра трудова бджола. Це — яскравий тропічний метелик із джунглів Бразилії. У нього чіпка пам'ять на людські обличчя, і він переконаний, що це чарівне створіння бачить уперше. Однак лице незнайомки йому чимось знайоме. Очі, усмішка, м'які, лагідні риси... І пухкі, чутливі губи.

— Приступимо до роботи, міс Менсфілд.

На комутаторі блимнув зелений вогник, і стихшено зазеленчав телефон. Черчілль звелів:

— Візьміть, будь ласка.

— Алло! — промовила дівчина урівноваженим діловим голосом. Затиснувши в руці слухавку, повернулася до всемогутнього шефа: — Сер Чарльз Вільсон.

— Старий, надокучливий тиран! Чого йому треба?

Неохоче взяв трубку, наперед знаючи, що його давній друг і особистий лікар знову набридатиме нудними і нездійсненними порадами.

— Слухаю, Чарлі.

Голос Вільсона звучав стривожено. Лікареві не подобається остання кардіограма лорда Черчілля, не в захопленні він і від аналізів крові. Ох, ці лікарі з їхніми кардіограмами та рентгенами, із сміховинними вимогами: «Не втомлюйтесь, сер!» або «Не беріть так близько до серця!» І це говорять серйозним тоном йому, від кого великою мірою залежить не лише майбутнє Британської імперії, а й доля людства!

Втім, педантичний Чарльз має рацію. Сер Уїнстон і сам відчуває, що його могутній організм потроху здає. Непокіть серце, гірчить у роті. Ще б пак: його печінка знесла вогняну навалу не однієї цистерни французького мартелю, курвуазьє і зовсім не поганих вірменських та грузинських коньяків. Ними щедро обдарував його в Москві Джозеф Сталін за канадське віскі та кубинські сигари, привезені з Лондона.

Розмовляючи з надокучливим ескулапом, який так старанно змальовував його старечу німічність, Черчілль стежив очима за Мері Менсфілд. І щиро пошкодував, що ніякого Мефістофеля не існує. Є тільки старість... І смерть...

Обірвав розмову пустою обіцянкою неодмінно виконувати всі лікарські приписи.

— Отже, міс...

Менсфілд застигла в чеканні. Він диктував повагом, то сідаючи за велетенський стіл, то ступаючи по м'якому перському килиму.

«Його превосходительству Франкліну-Делано Рузвельту, президентові Сполучених Штатів Америки.

Сер!

Ніщо не справить такого психологічного впливу і не викличе такого відчаю серед усіх німецьких сил опору, як падіння Берліна. Для німецького народу це буде найпереконливіша ознака поразки. З другого боку, якщо дати змогу Берліну, що лежить у руїнах, витримувати облогу росіян, то слід урахувати, що до тих пір, поки там майорить німецький прапор, Берлін надихатиме опір усіх німців при зброї...»

Черчілль зважував кожне слово. По-перше, народжується важливий історичний документ, який він опублікує у своїх мемуарах, цьому духовному заповіті нащадкам.

По-друге, хоча Рузвельт і мудрий та далекоглядний політик, однак там, за океаном, він не досить уявляє собі всю загрозу переможного маршу більшовицьких армій. І надто симпатизує більшовикам, з огляду на їхні жертви.

Перед британським прем'єром постає довгасте обличчя сивої людини, довічно прикутої паралічем до крісла-коляски. Розумні карі очі, великі довгопалі руки, які завжди жестикулюють. Згадуються численні зустрічі, розмови, суперечки.

Черчілль димить сигарою, розмірковує. І раптом, поглянувши на стенографістку, знаходить відповідь на питання, що тліло в мозку: кого нагадує йому ця дівчина.

...Лінійний корабель «Принц Уельський» потайки відплив серед ночі від пірса Скапа-Флоу. Попереду Атлантичний океан, який кишить німецькими підводними човнами. Довгий шлях до Пласенша Бей на Ньюфаундленді, де має відбутися зустріч прем'єр-міністра Великобританії з президентом США. Британського прем'єра супроводжують: генерал-майор Чані, генерал Лі та ще кілька радників. Повільно спливають дні у вимушеному дозвіллі. Енергійний капітан лінкора Літч робить усе можливе, щоб розвіяти нудьгу. Один із засобів — перегляд нових кінофільмів, якими він запасся в Лондоні.

— Міс Менсфілд, ви бачили фільм «Леді Гамільтон», з Вів'єн Лі у головній ролі?

— Якже, сер. Чудовий фільм. Я дивилася його чотири рази.

— А я п'ять. Слово честі. Вам подобається місіс Лі?

— Так, сер.

— Ви обличчям схожі на неї.

— Дякую, сер. Мені про це казали.

— Он як. І тому ви дивилися цю стрічку кілька разів?

— Ні, сер. Мені до вподоби Лоуренс Олів'є, який грає адмірала Нельсона.

Сер Уїнстон замовк надовго. Перед очима проходили кадри фільму, який глибоко зворушив його. Вів'єн Лі... Як вона грає, боже милосердний! Однак враження могло підсилити й те, що він давно не бачив кіно, не був у театрі, не чув музики. Нічого, крім сигналів тривоги, виття бомб, гуркоту вибухів. Робота, робота, робота... І раптом в океані безліч вільного часу! Лише думи, невідступні думи мандрували з ним. Тяжкі думи. То був не квітень сорок п'ятого, а серпень сорок першого..

Лінкор «Принц Уельський», гордість британського королівського флоту, тепер уже не існує. Навіки зник у безодні Тихого океану разом із моряками та їхнім капітаном. Пряме влучання торпед, скинутих японськими літаками. Могутній корабель розколовся навпіл.

— На чому ми зупинилися, міс Менсфілд?

— «Усіх німців при зброї...»

— Дякую. Пишемо далі. «Крім того, існує ще один аспект, який Вам і мені слід було б розглянути. Російські армії, безперечно, захоплять усю Австрію і ввійдуть у Відень. Якщо вони захоплять також Берлін, то чи не складеться у них надто перебільшене уявлення про свій внесок у нашу спільну перемогу...»

Помітивши подив у щирих, зеленкуватих, як морська вода, очах стенографістки, роздратовано сказав:

— У святому письмі, міс Менсфілд, є важливе мудре речення: «Оберігай правду шляхом неправди». Ви згодні з цим?

— Так, сер. Пробачте, сер. Прошу, сер.

— «...і чи не зможе це привести до такого умонастрою, який викличе серйозні і вельми значні труднощі в майбутньому?»

Він знову спинився. Інша картина виникла перед очима: берег Чорного моря, Крим, Ялта, Лівадійський палац. Джозеф Сталін — безцеремонний і нещадний, прискіпливий до кожного слова. Коли він, Черчілль, поставив цілком логічне питання: що буде з голодною Німеччиною після війни, адже коли хочеш їхати на коні, то мусиш годувати його вівсом і сіном,— Сталін зробив перший випад: передусім кінь не повинен брикатися. Коли ж він, Черчілль, заявив: якщо замість коня вжити — так само для метафори — автомобіль, то для користування ним треба мати бензин, Сталін різко відповів: «Аналогії нема. Німці не машини, а люди». А який бій дав дядько Джо в питанні репарацій, проблемах післявоєнної Польщі! По суті, їм з Рузвельтом довелося капітулювати. Так само і в питанні Об'єднаних Націй, коли Сталін відхилив ряд кандидатур, запропонованих союзниками, а натомість домігся права на підписання Декларації ООН Українською та Білоруською республіками. А тоді радянські війська тільки-но наближалися до Кенігсберга!

— Диктую, міс. «Тому я вважаю, що з політичної точки зору нам слід просуватися в Німеччині якомога далі

на схід і що в тому разі, коли Берлін виявиться в межах нашої досяжності, ми, безперечно, повинні його взяти».

Зробив ще одну паузу, пильно вдивляючись в обличчя стенографістки. Гарненьке личко, чорт візьми! Клятий Гете хоч і німець, а в одному «Фаусті» сказав про трагізм старості більше, ніж велеречивий Шекспір у кільканадцяти трагедіях.

— Отже, міс Менсфілд?

— «...безперечно, повинні його взяти».

— Так. Саме так. «Це, либонь, розумно і з воєнної точки зору».

Задумався: чи варто додати до послання кілька фраз інтимного характеру? Хоч би про те, що, по материній лінії, він прямий нащадок діда-американця, лейтенанта армії Джорджа Вашингтона, і все життя відчуває себе причетним до молоді американської нації? Ні, не варто. Здається, він уже говорив про це президентові на Нью-фаундленді чи іншим разом, коли відпочивав на Флориді.

— Дякую, міс. Зашифруйте і...

Знову спалахнула контрольна лампочка, озвався телефон.

Черчілль сам узяв трубку. Дзвонив начальник генерального штабу сухопутних військ фельдмаршал Брук. Він доповів про успішні дії радянських військ по ліквідації німецького танкового угруповання в Померанії і про величезне накопичення сил Радянської Армії на Берлінському напрямі.

Закінчивши розмову з фельдмаршалом, прем'єр-міністр звелів стенографістці:

— Ще маленьку телеграму, міс Менсфілд.

— Слухаю, сер.

— «Європейський фронт. Ставка головнокомандуючого. Фельдмаршалу Монтгомері. Пропоную старанно збирати німецьку трофейну зброю й складати у відповідних місцях, аби легко можна було знову роздати її німецьким солдатам, з якими, можливо, доведеться співробітничати, якщо радянський наступ триватиме далі». Записали?

— Так, сер.

— Погані новини, міс Менсфілд.

— Лондон тріумфує, сер. Скоро кінець війні.

«На чю користь буде цей кінець? — думав лорд Черчілль.— Сутужно буде нам з Рузвельтом за круглим столом переговорів після такого тріумфу червоних. Та я не відступлю вже і на дюйм!»

Далекосяжний політик і дипломат, Черчілль навіть не припускав, що на наступній зустрічі Великої трійки він гратиме другорядну роль, а Рузвельта вже не буде. Їхні країни репрезентуватимуть лідер лейбористів Клемент Еттли та нинішній віце-президент США Гаррі Трумен.

Але сьогодні він тримав у руках владу, знав її ціну, упивався нею.

— Помоліться в душі, міс Менсфілд, щоб збулося жадане.

Мав на увазі повержений Берлін і над ним два дружні прапори: британський «юніон Джек» та американський «старз енд страйпс». А в міді армійських оркестрів — пам'ятне ще з військової академії у Сандхерсті: «Вперед, воїни Христові!» Невже цього не буде?

— Помоліться, міс Менсфілд.

— Так, сер. Слухаю, сер. Мені можна йти?

— Ідіть, мила Мері Менсфілд. І хай з вами завжди буде та найвища сила, яка сотворила світ і керує ним.

Дівчина обережно, наче по мілкій воді, ступала по килиму довгими, стрункими ногами. А лорд Уїнстон тихо замугикав рядки з улюбленого церковного гімну «Боже, наш спасителю у віки минулі!». Цей гімн чотириста років тому співали залізни вершники Олівера Кромвеля, проводжаючи в могилу тіло його двоюрідного брата і найпершого друга — хороброго Джона Хампдена...

10

Всі шляхи між Одером і Нейсе затопила залізна повінь. Фронт підтягував сили для останнього, завершального удару.

Бригада Березовського до вечора мала прибути в район Західної Нейсе. Виконання плану передислокації ускладнювалося перевантаженістю доріг: машини — гусеничні й колісні — посувалися зі швидкістю пішохода. Навіть в'юнкий комбригів віліс ледве долав тридцять-сорок кілометрів на годину.

Іван Гаврилович наказав шоферові звернути на путівець, сподіваючись, що кружна дорога потім знову виведе їх на автостраду.

Колеса віліса закрутилися швидше, стрілка спідометра показувала сімдесят миль. Невдовзі поминули стовпчик із написом: «Шуленбург». Згадалося, що так звали німецького посла в Москві, який оповістив війну...

Раптом Іван Гаврилович мало не скрикнув од радості. Назустріч їм ішли чотири дівчини-полонянки. А серед них... ні, це була не Настя Березовська і не Валентина Шевчук.

— Оксано! — гукнув комбриг, подавши знак водієві спинити машину.

Так, він не помилився. Перед ним стояла дівчина з Озерця Оксана Булах, найщиріша Настина подруга. Дівчина сплеснула руками і кинулася до нього:

— Іване Гавриловичу!.. Ой боже!.. Невже?..

— Так, так, це я. Здрастуй, Оксано! Кажі ж мені правду: Настя жива?

— Жива, Іване Гавриловичу. Тут вона, у Шуленбурзі. «Нарешті! Скільки днів... Скільки кілометрів... Очі видивив, зневірився...» А вголос:

— Сідай же, показуй!

— Можна й пішки, тут близько, — і до подруг: — Я вертаюся, дівчата. Ауфвідерзеен!

— Куди нам?

— До Кугеля. Онде, бачите, дуб коло воріт, — показала на високе гіллясте дерево.

— Поганяй туди, — наказав Березовський шоферові, скочивши на землю. — Розповідай же, — квапив Оксану.

— А що розповідати? Зігнали нас, як отару овець, постригли наголо. Ось, бачите? — змахнула з голови хустку, труснула хлоп'ячим йоржиком. — Потім у запломбованих вагонах кого куди... Нас із Настею та ще кількох озерянських прямо сюди, на станцію, а далі — під бауєрівські канчуки.

— Били?

— Не питайте про це. Ніколи не питайте. Ні мене, ні Настю. Адже минулося, правда?

— Невже не віриш?

— Вірю, але й побоююсь. Чи не дорікатимуть удома?

— За віщо?

— За сльози, за муки... Хіба дурням закони писані?

— Це так. Але після війни... Після такої війни...

Замислився, не закінчивши фрази. Хіба після війни люди перетворюються на ангелів? Всіляко буде...

Запитав навмання, бо спитати прямо не зважився:

— Хто ще з озерянських тут?

— Небагато, — Оксана перелічила кількох дівчат з різних кутків села, але його юначої мрії не назвала. А красень дуб уже шелестів над ним.

— От ми й прийшли.

Подвір'я багатого бауера. Могутнє дерево біля воріт, наче вивіска, засвідчує давність і солідність родинного вогнища. Хата невисока, продовгувата, на кілька кімнат. І стодола чималенька. І стайня. І хлів. Достаток! Тут з року в рік гнули спину наймити. А в час війни їх замінили полонянки.

У хліві ревуть голодні, недоєні корови. Їм відгукуються тварини із сусідніх садиб. Полонянки одноставно заявили: «А виздыхали б ви!» — і перестали розносити по яслах корми, закинули геть дійниці. Годилося б хазяям самим подбати про своїх корівок, а вони не квапляться. Збайдужили...

Учорашній Настин хазяїн гер Леопольд Кугель добре напідпитку тиняється по обійстю, підбираючи якийсь не-потріб. Біля стодоли іржавіє недіючий кірат, тільки сліди від кінських копит, мов ієрогліфи, на натопаному колі. Коней теж поглинула тотальна мобілізація. З хати долинає веселий гомін дівчат і хлопців, а з кухні смачно пахне смаженою гусятиною.

Леопольд Кугель вимушено осміхається:

— Дас іст аусганг. Шлюс, пане, шлюс.

Тут ще відчувається вплив польської мови й помітне намагання видати себе за поляка або напівполяка.

Оксана метнулася до хати, й ось уже...

— Ваню! Братику!..

Сестра зависла в його обіймах.

Чорна гречка, білі крупи,
Тримайтеся, дівки, купи.
Не будете триматися,
Будуть люди сміятися!..

А може, це просто примарний сон? Роками тужив за нею. Виглядав. Шукав. І ось, знайшовши, втрачає...

А із гречки буде каша,
А Настуня вже не наша.
Нам її вже не видати,
Гречку з нею не збирати!..

Настя справляє весілля. Дивне, незвичне...

Поруч з нею сидить її суджений — височенний білявий Гуго Граафланд. Звичайна історія: зустрілися на чужині, в гіркій, підневільній праці, здружилися, покохали одне

одного. І розв'язка щаслива: оформили шлюб у пастора місцевої лютеранської кірхи, виїжджають до молодого, на його батьківщину.

На його батьківщину!.. В країну тюльпанів. У королівство Голландію, або Нідерланди...

Є така маленька держава в Європі, біля Північного моря, що відгородилася від нього кам'яними дамбами. А на колишньому морському дні плантації червоних, рожевих, оранжевих, жовтих тюльпанів. Квіти і молочні вироби — основні статті експорту цієї країни. Зараз дамби, здається, зруйновано, частину Голландії залито водою. Та греблі можна відбудувати. Люди там працьовиті, ґрунти родючі. Але яка ж бо це далека, яка недосяжна чужина!

Ох, войно-войно, гаспидська войно!..

А Настя, чорнява чепуруха, не дуже вродлива (шкодить дівчині величенький, м'ясистий, як у всіх Березовських, ніс), горнеться до схожого на білоперого гусака Гуго, мов нічого більше їй не треба. Любов!.. І перечити годі, і примиритися неможливо. Як вони до біса порозумілися, по-якому між собою говорять? Прислухався: по-німецькому...

Порядкували на весіллі Оксана Булах (вчора йшла вона з подружками скликати гостей, а зустрівши Івана Гавриловича, побоялася признатися йому) та невисокий, кучерявий, атлетичної статури парубок з Полтавщини. Чи не Оксанин суджений?

— Давай парубоцької! — гукнув кучерявий полтавець, і шгнуло за вікна:

Побреду, побреду по коліна в лободу...

Надворі нудьгували Наконечний і Чубчик. Шофер категорично відмовився від чарки — за кермом, Чубчик вихилив однецьку за здоров'я молодих і втік од спокуси: адже прифронтана зона, до того ж їдуть звідси на КП армії.

З цієї ж причини утримався від пиття й комбриг. Тож йому, тверезому серед підпилих, було ще прикріше, журливіше...

Увійшов Кугель — непрошений гість у власному домі. Улесливими жестами показав, що хоче випити. Хтось змилосярдився й налив йому гранчасту склянку брунатного,

забарвленого цикорієм самогону. В якомусь хворобливому відчаї, мовби впиваючись ганьбою самоприниження, хрипло вигукнув:

— Нех жие совет зольдатен! Гітлер капут!

Випив, закашлявся й пішов геть, витираючи губи рукавом старенького, заяложеного піджака. Довго стовбичив біля надвірних дверей. Бо що ж мав робити? З другої половини хати крізь немиті шибки вікон боязко визирала його рідня. Здається, саме жіноцтво. Ніхто з них не наважувався вийти. А корови ревли...

— Що ж буде, Насте?

— Нічого, братику. Писатиму.

«Куди? В Озерця, на адресу школи? Село, звісно, відбудують. І нову школу поставлять. Та вже ніколи, мабуть, не вестиме уроків у тій школі учитель математики Іван Березовський...»

Він і сам не знав, що робитиме після війни. Навіщо думати про це, коли війна ще не скінчилася.

Настя розуміла його настрої, прихилилася:

— Не тужи, Іванку, не пропаду. У батьків Гуго своє квітникарство. Невеличке, але прибуткове.

І все вже знає! Це його слова, його вплив. Отого білобрового гусака!

Одначе пора. У сусідньому селі його жде маленький, вертлявий, мов живе срібло, командарм.

— Прощай, сестро!

— Зараз, братику! Хвилиночку!

Відірвала шматок шпалери. Гуго Граафланд надряпав кілька слів кострубатим селянським почерком.

— Ось тобі, Ваню, наша адреса.

Узяв той папірець, зібгав і відчув, як уперше за всі ці роки його — стріляного-перестріляного піхотинця, м'ятого-перем'ятого танкіста — проймає сльоза...

Потім стояв на шосе, мов сліпий і глухий.

Розгорнув клаптик шпалери. Кривулясті букви, по-голландському. Згорнув, поклав у планшет. Якщо залишиться живий, напише. Про все. Одна вона в нього. Єдина в світі.

Раптом подумав, що так нічого й не дізнався ще про одну близьку істоту.

— Сашко!

— Слухаю, товаришу комбриг!

— Вернися на те весілля. Розпитай Оксану або й саму Настю... що сталося з їхньою ровесницею Валентиною Шевчук. Ясно?

— Ясно, товаришу комбриг.

А шосе гримить. Танки, самохідки, «катюші», понтони, грузовики. І всі в одному напрямі: на північний захід. Вдалині, на обрії, синіє ліс. Туди! Там починаються Бранденбурзькі лісові масиви. Там Бранденбурзькі озера. А за ними Берлін!

Повертається віліс, на ньому троє. Настя! Вона зраділа можливості ще раз побачити брата. Хоч везла йому невеселу вість.

...Валю схопили разом з Настею та Оксаною. Тряслися в запломбованому вагоні. Всі втратили надію на втечу, тільки Валя вірила. Змиритися з рабством не могла. Все чекала нагоди.

Сталося це тут, на полустанку Шуленбург. На якійсь вузловій станції їхній вагон одчепили від загального состава й пригнали сюди. Був холодний осінній ранок, мжичило.

— Ми мовчки виходили з вагона по хисткій дошці, одна в потилицю другій. Відхилитися вбік заборонено. Розмовляти теж. Враз почули: «Дівчата, прощайте!» Валя Шевчук вискочила з шереху й побігла. Навмання, наосліп. Охорона не квапилась. Аж коли Валя відбігла кроків на тридцять, хирлявий обер-ефрейтор скинув автомат і випустив чергу. Стріляв угору. Валя чимдуж мчала по мокрому, зраному полю, стрибаючи через ями та купи бадилля. «Гуля-ля!» — гукав обер-ефрейтор і строчив з автомата в сіре, похмуре небо. Валюшка тим часом бігла все далі й далі, і в наші серця вже закралася надія на її порятунок. Але чому регочуть охоронники? За мить усе з'ясувалося: спустили вівчарок. Спеціально натреновані собаки збили її з ніг і перегризли горло...

Віліс повіз назад рідну й чужу, близьку й безмежно далеку Анастасію Граафланд, а її брат, Іван Березовський, не міг прийти до тями. Знову все перевернулося в його душі, все вмерло, загинуло, крім одного: мстити! Мстити підлим виродкам, які зацькували вовкодавами красу, юність, жвавий допитливий розум...

Колона полонених сунула на нього лиховісною марою. Ось вони! Ось!.. Хто доведе, що це не ті, які спускали на дівочу вроду голодних собак?!

Він не міг не стріляти. Хотів лише попередити конвоїрів, щоб не заважали, щоб не попав часом котрий під кулю.

Та конвоїрів не було. Ні спереду, ні позаду, ні з боків. Полонені йшли самі. Чітким, маршовим кроком. Вів їх плюгавий обер-ефрейтор. У руках він тримав якогось папірця, певно, адресу найближчого пункту збору, куди їм наказано з'явитися. Ніхто не збився з кроку, не втівав, не шукав притулку в довколишніх лісах і селах, на рідній землі. Мерці... Колона мерців.

Комбриг опустив автомат.

Частина четверта

БЕРЛІН

1

Генерал-лейтенант Нечипоренко розмовляв по телефону з першим.

Кімната в шкільному приміщенні казарменого типу геть завалена картами, паками паперу; штаб армії щойно прибув сюди й не збирається тут засиджуватися. Попереду Берлін...

— Так, попереду Берлін. Розумію, товаришу перший. Врахую...

Командарм поклав трубку ВЧ, сидів якийсь час непорушно, зважуючи почуте. Нараз підскочив мов ужалений, нервово забігав по кімнаті:

— Настанови, інструкції, вказівки. Що я можу вдіяти? Бійці ждуть Берліна як найвищої нагороди. Остання можливість помститися за наругу і муки чотирьох років. Хіба можна закувати їх у пута абстрактної моралі? Ні, ні, ні! Око за око, зуб за зуб! Ось єдина мораль, яку я визнаю! Ви згодні зі мною?

Іван Гаврилович потупився:

— Складне питання.

— А на мій погляд, ясніше ясного. Це ми створюємо складність. Ми! — знову вдався до улюбленої манери підкреслювати займенники.— А тим часом усе досить просто: або ми знищимо зло до пня, або через десять років повториться те саме. Ви їхні передачі слухаєте?

— Зрідка.

— Ось, будь ласка.

Увімкнув елегантний трофейний «Філіпс». Крізь шум і тріскотняву полилися звуки бравурної музики. Недовго довелося крутити регулятор хвиль, аби вловити голос Геббельса, який виступав у ці дні дуже часто. Виступ був адресований німецьким солдатам. Перекладав Нечипоренко, явно хизуючись гарним знанням мови противника. Рейхсміністр похвалявся, що реактивні винищувачі ME-262, недавно взяті на озброєння, переважають швидкістю та маневреністю всі досі відомі літаки світу. Вони вже завдали відчутних ударів англо-американській та більшо-

вицькій авіації. Тепер, після смерті президента Рузвельта...

Командарм і комбриг здивовано перезирнулися.

— ...крах безпринципної коаліції неминучий!

Геббельс перейшов до трафаретних запевнень про секретну зброю відплати «фергелтунгвафе». Він закликав солдатів будь-що відстояти рубежі на підступах до імперської столиці.

Нечипоренко вимкнув приймач:

— Неприємний сюрприз напередодні нашого наступу,— він мав на увазі новину про Рузвельта.

— А не брехня?

— Я був у військах, останнього зведення не бачив. Зараз перевіримо.— Зняв трубку: — Дев'ятого!

За кілька хвилин трубка відповіла:

— Дев'ятий на проводі.

— Андрію Вікторовичу...— почав командуючий і змовк. Схвально кивнув головою.— Дуже добре.— Поклав трубку, пояснив: — Іде сюди.

Неприємна звістка глибоко занепокоїла обох.

— Якщо це навіть пропагандистський трюк, то й він неабияк вплине на німецьких солдатів. Зброя відплати — поняття звичне, про неї чули не раз. Реактивні месери літають вже майже місяць, а помітного зламу нема. То ось вам новий козир. Але якщо це правда...

— Невже без Рузвельта антигітлерівська коаліція справді розвалиться?

— Розвалиться чи ні, але опір німців подвоїться. З'явилася реальна надія. В безнадії — надія. Колосальний моральний фактор. Однак ходимо до карт.

Напередодні, пізно ввечері, Йозеф Геббельс повернувся в Берлін з чергової поїздки на недалекий тепер Східний фронт. Возив туди, крім запальних промов, сигарети та коньяк із награбованих по всій Європі запасів. Над Берліном гули чужі бомбовози, безпорадно металася в небі сріблясті щупальця прожекторів... грізним феєрверком спалахували розриви зенітних снарядів.

Що ближче до центру, феєричне видовище розгорялося, видно було мов удень. Палали недавно споруджена Нова імперська канцелярія, Адлон-готель, сусідні будинки. Міністерство пропаганди, з облупленими стінами та карнизами, без вікон і дверей, бовваніло химерною марою. Біля під'їзду юрмилися представники берлінської

преси, чекаючи від нього, рейхсміністра пропаганди та рейхскомісара оборони Берліна, підбадьорливих новин з фронту. Щоб уникнути надокучливих запитань, Геббельс хотів уже наказати шоферові з ходу проскочити на закрите подвір'я. Але помітив, що кореспонденти радісно збуджені, привітно махають руками. Прочинив віконце.

— Пане рейхсміністр! Рузвельта нема!

— Рузвельт мертвий!

— Хайль Гітлер!

— Хайль Гітлер! — повторив головний пропагандист конаючого рейху. І притьмом вискочив із машини, яку загальмував здогадливий шофер.

Дуже накульгуючи, біг вузькими стрімкими сходами вниз, у підвал, де заховалося від бомб його міністерство. А за ним, як у дні тріумфів «панівної раси нордичних надлюдей», котився, спотикався, сопів і гунав довгий хвіст репортерів.

— Пане рейхсміністр! Як ви оцінюєте цю знаменну подію?

— Чи вплине вона на хід війни?

— Що нового на Східному фронті?

А він дріботів усе нижче й нижче, спираючись на палицю, аж на останньому східці зупинився, підніс угору руки й, пересилуючи задишку, голосом пророка мовив:

— Друзі мої, настає нова ера!

Далі пошкутильгав до своїх апартаментів, гукнув комусь із підлеглих: «Шампанського!», вбіг у кабінет і впав у велетенське шкіряне крісло, геть потонувши в ньому. Все йде так, як передбачили великі астрологи Німеччини. Злам повинен статися, і він станеться!

Кабінет мав прямий зв'язок із штаб-квартирою Гітлера. Потворний карлик зняв трубку й, захлинаючись від щастя, сказав:

— Мій фюрере, поздоровляю вас! Рузвельт помер. Зірки показують, що друга половина квітня буде для нас поворотним пунктом. Сьогодні п'ятниця, тринадцяте квітня, це і є поворотний пункт!

— Я завжди вірив у свій гороскоп і гороскоп Німеччини,— прохрипіло на другому кінці телефонного проводу.

— Так, так, мій фюрере, ваш гороскоп щасливий!

На підтвердження слухності своїх слів хотів нагадати, що обидва гороскопи, складені найкращими гамбурзькими звіздарями, провіщали початок великої війни у 1939

році, суцільні перемоги до 1945-го, потім низку гірких поразок і знову нові тріумфи — від другої половини квітня. Але не сказав, — фюрер знав це й сам. Лише додав:

— Ще раз поздоровляю, мій фюрере. Хайль Гітлер!

Він вірив у те, що доля таки не відвернеться від Німеччини. Справді, дійсність не раз засвідчувала силу пророцтва зірок. Приміром, коли 20 липня 1944 року в раєнбургській «Вовчій фортеці» вибухнула підкладена злочинцями бомба, здавалося — всьому кінець. Та провидіння врятувало фюрера. Або провесінь цього року, коли червоні вийшли на Одер. Небувало рання повінь на Одері та у верхів'ях Ельби спинила їхній наступ. Наче навмисне для того, аби події затягнулися до квітня. І ось — нове знамення боже.

Схопив останнє радіозведення — Москва про смерть президента США ще не повідомила. Їхні війська нічого не знають.

Кинувся до машини. Наказав замінити шофера, бо цей падав з ніг, і знову подався крізь Бранденбурзькі ліси на вогневі позиції оборонців Берліна.

Командуючий армією розгорнув карту і жестом запросив Березовського підійти ближче. Обидва схилилися над двоверсткою.

— Ось тут у н и х... — Нечипоренко із злістю наголосив на отому у «них». — Тут у них міцно укріплена Шпрембурзька висота. Укріплення треба прорвати. У взаємодії з піхотою. Тут п'ятдесятикілометрових рейдів не буде. За висотою... ось звідси... — Він тицьнув у карту, — до Берліна... — провів рукою в повітрі, бо місця на двоверстці не вистачало, — всього півсотні кілометрів. Ласий шматочок?..

— Я чекав цього чотири роки, товаришу командарм. Радий, що цим разом ми знайшли спільну мову. Генерал-майор Маланін запитав од порога:

— Новину чули?

— Дізналися з ласки пана Геббельса, — шпигнув командарм. — Отже, правда?

— На жаль. Дозвольте виїхати у війська. Треба пояснити політпрацівникам, агітаторам, що смерть президента не вплине на розвиток подій.

— Ви певні?

— В усякому разі, Гітлера вже ніщо не врятує. А Німеччину рятувати треба.

— Ет,— відмахнувся Нечипоренко.— Ми про мораль, а вони про секретну зброю відплати.

— Гітлер тільки сподівається на секретну зброю, а в нас вона є.

— Реактивні літаки?

— Не тільки. Я маю на увазі нашу моральну зброю, яка відстояла Сталінград і візьме Берлін.

— Чому ж вона секретна?

— А хіба для мільйонів людей світу це не секрет, не загадка: як ми вистояли, завдяки чому перемагаємо.— І вів далі: — Ця зброя з'явилася не сьогодні. Вона від Леніна, від Жовтневих барикад. Саме тому ми воюємо проти гітлерівців, а не проти німецького народу.— Змінивши тон, звернувся до Березовського: — Хочу подякувати вам, Іване Гавриловичу.

— За віщо?

— За зустріч із Гауптманом. Та й за промову лейтенанта Шаубе. Ми надрукували її і розкидаємо листівки з літаків на німецькі окопи. На голову самому Геббельсу.

2

За три дні після смерті Рузвельта радянське командування офіційно повідомило союзників про початок Берлінської операції. Повідомлення застало головнокомандуючого союзницькими збройними силами в Європі генерала Ейзенхауера в його штаб-квартирі поблизу Франкфурта-на-Майні. Сер Дуайт Девід Ейзенхауер грав у крокет із лейтенантом Джоном Ейзенхауером, своїм сином, офіцером штабу. Головнокомандуючому саме треба було провести дерев'яну кулю крізь «павука» — основну дротяну пастку ігрового майданчика, коли ад'ютант Мекдоналд доповів йому про важливу звістку. Ейзенхауер вистався, тримаючи в руках легкий ясеневий молоток для биття крокетних куль. У нього було негарне, мавпяче обличчя, він знав про це, зате поставу мав молоду, струнку, незважаючи на роки — минав п'ятдесят п'ятий. То недоумкуваті газетярі вгадали, ніби його захоплення грою в гольф — дивацтво, хобі. Свята наївність! І гольф, і крокет, і щоденні спортивні вправи — все підпорядковане одній меті.

Хвилину-дві мовчав, хизуючись пружною офіцерською статуєю. Потім передав молоток ад'ютантові:

— Пограйте за мене, Мекдоналде. Пробач, Джоне. Справи...

Аби мати ефектний вигляд, чітко карбував кроки довгими, худими ногами. Здавалося: ступає на котурнах. Джон посміхнувся: «Старість як не ховай, а носа висуне!»

Штаб головнокомандуючого розмістився в підвалах зруйнованого заводу, який протягом останніх років працював для потреб війни. Таке розміщення відповідало інтересам безпеки: знищені будівлі вдруге ніхто не бомбитиме.

Вартовий ефектно віддав честь головнокомандуючому. Так повторювалося щоразу, коли генерал входив у свою комфортабельну яму або виходив із неї.

У кабінеті тьмаво мерехтіли плафони штучного денного світла, працювала установка кондиціювання.

На стіні, над генеральським кріслом,— портрет президента в траурному крепі. Обличчя заклопотаного інтелігента, гримаса вічного невдоволення, недовірливий вираз втомлених карих очей. Усе тепер відійшло в небуття. Прикутий до крісла каліка активно боровся, завойовував симпатії, усував конкурентів, вимагав покори, міцно й довго тримав кермо влади. Єдиного за всю історію країни його чотири рази підряд обирали президентом Сполучених Штатів. Епоха Рузвельта!.. Від 1932-го й дотепер!

За кілька днів портрет небіжчика знімуть і повісять зображення безликого власника галантерейної крамниці з Ламари, штат Міссурі, Гаррі Трумена. Схитрував Рузвельт, попустив правим елементам демократичної партії, взявши собі у віце-президенти галасливого Гаррі, який від 1934 року теревенив одне й те ж: знесимо і Німеччину, і Радянський Союз! Дотеревенився: Німеччина падає в безодню краху, а Радянський Союз уже на вершинах тріумфу.

На столі, як завжди, oprіч ділових паперів,— грубенька книжка в чорній оправі з тисненням золотим хрестом: біблія. Джерело вічної мудрості. А поряд, на бічному столику,— стос детективних романів. Оце його справжнє хобі!

Ще й ще раз перечитав повідомлення червоних про наступ на Берлін. Це не було для нього несподіванкою. Розвідувальні служби зафіксували нечуване скупчення сил на ділянках Жукова, Конєва, Рокоссовського. Та думка борсалася на одному, нездатна відірватися від крепу на портреті президента.

Трумен, прибравши до рук велетенський апарат національної адміністрації, на виборах 1948 року, мабуть, виїде переможцем і просидить у Білому домі ще чотири роки... Не більше! У 1952-му простакові Гаррі стукне шістдесят вісім, і він остаточно зйде з арени. Отоді...

Зняв трубку внутрішнього зв'язку:

— Генерала Бредлі!

Начальник штабу знав про інформацію радянського командування. Його думка? Негайно форсувати наступ на Берлін. Випередити російського ведмедя!

Продиктувавши директиву про посилення наступальних дій, Ейзенхауер почепив на гачок слухавку і вимкнув мікрофон. Розмову з Бредлі закінчено. Історичною її не назвеш. «Посилення наступальних дій!..» І це в той час, як з берегів Одери ось-ось гряне буря. Можливості Москви безмежні. І не лише технічні — моральні. Такої армії ще не було в історії людства. Доведеться розподілити ролі на збиранні врожаю: одні поллють ниву кров'ю, інші зріжуть колоски. Військовий повинен бути стратегом, а політик реалістом.

Увімкнув мембрану:

— Радий бачити полковника Бернстайна.

— До ваших послуг, генерале!

Бернстайн, вертлявий, капловухий, улесливо посміхаючись, тюпає від дверей до стола.

— Як ся маємо, полковнику?

— О'кей, генерале.

— Операцію «Кайзерод» закінчено?

— Майже, генерале.

— Це ухильна відповідь, Бернстайн.

— Ні, генерале. Все йде за планом. Запломбовані грузовики з майном, вилученим із шахти «Кайзерод», перевозяться в лісах Тюрингії під посиленою охороною.

— Коли їх буде відправлено за межі Німеччини?

— При першій нагоді.

— Куди саме — відомо?

— Так, у Роттердам. Там є надійний банк.

— Відібрали все найцінніше?

— О, певна річ, генерале.— Очі в полковника заблищали.— Злитки чистого золота... тільки чистого, сер, зі штемпелем імперського монетного двора Німеччини та пробою, ствердженою головними біржами світу.

— Що іще? — жагучий блиск жадоби передався й генералові.

— Ящики найкоштовніших самоцвітів, валюта різних держав, картини славетних митців... Я склав повний опис... Його ствердили генерали Паттон та Зіберт.

Полковник поклав на стіл реєстр, у якому було перераховано вилучені з поташної шахти «Кайзерод» біля тюрінгського хутірця Меркерс фантастичні скарби. Руки в нього тремтіли.

Ейзенхауер пильно вчитувався в кожний рядок цього унікального документа. Ось що по праву належить історії. Але ніколи, мабуть, не буде нею розголошено.

...Стался це випадково. Передовий бронетанковий загін третьої американської армії, продираючись крізь лісові масиви Тюрінгії, здивав на просіці три напівживі примари в смугастому табірному лахмітті. Угорець, поляк та француз вірменського походження Жозеф Артурянц розповіли про шахту та її таємницю. Всі троє були в'язнями Бухенвальду, яких есесівці групою пригнали до Меркерса розвантажувати «бліц-опелі». Відчуваючи близький крах, верховоди гітлерівського рейху зібрали награбовані скарби, сподіваючись відкупитися. В'язні виконали роботу і рушили назад, у Бухенвальд. По дорозі есесівці всіх перестріляли, крім цих трьох, які прикинулися мертвими.

— За цю операцію, Бернстайн, відповідаєте головою.

— Так, генерале!

Полковника тіпало, немов у пропасниці. Таке майно! Двадцять чотири вщерть набиті залізничні вагони. От би один відсоток від такого багатства! Бодай один відсоток!..

— Де зберігається цей реєстр, полковнику?

— В штабному сейфі, генерале.

— Найвищі застережні заходи!

— Саме так, генерале.

— Ол райт!

Відпустивши Бернстайна, Ейзенхауер підвів очі на навислий портрет. Зараз по всій країні — дні жалоби. Після урочистих церемоній у Вашингтоні, подолавши відстань між Потомаком і Гудзоном, тіло президента навіки спочине в тихій садибі Гайд-парку. На обрії демократичної партії згасла яскрава зоря.

Але «жити — означає боротись». Хто це сказав? Сенека чи Вольтер, байдуже. Швидше б тільки ящики з написом: «Цілком таємно — власність рейху», — потрапили в Роттердам, а звідти в Штати. Такий вклад у сейфи Пентагону

не забудеться. Президентське крісло в Білому домі варте того, щоб за нього поборотись!

Дуайт Девід Ейзенхауер переглянув ще кілька ділових паперів і пішов догравати партію в крокет. Вартовий біля дверей привітав головнокомандуючого, як личить за статутом.

3

Давно залягла ніч, а Сталін не спав. Навколо порожнеча й тиша. Хіба дзенькне зненацька телефон, але теж приглушено й ніби боязко.

На столі шість грубеньких червоних тек. Усі з терміновими матеріалами.

Війна ще триває. Ще причаївся, оскалившись, фашистський звір у залізобетонному лігві. На щось сподівається. Адже недарма блукає по Європі американський розвідник Аллен Даллес. Новий президент квапить генерала Ейзенхауера, а старий прем'єр — фельдмаршала Монтомери: швидше вперед, хутчіш у Берлін! Щоб сісти за стіл повоєнної наради з рівними козирами в руках.

Це буде найважча нарада Великої трійки, складніша, ніж у Тегерані та Ялті. По-перше, Рузвельта нема. По-друге, відчуття спільності, продиктоване війною, ослабне. Почнуться бої за мирним столом, запеклі бої! До них треба підготуватися заздалегідь. Кожне слово зважити, кожную вимогу аргументувати. Факти і цифри, цифри і факти. Вони в цих папках, підготовлених військовими, дипломатами, економістами, юристами. Їх буде розглянуто на Політбюро і в Раднаркомі, повернуто на доробки, знову й знову розглянуто й обговорено, поки вони ляжуть на круглий стіл конференції.

Люлька в руці погасла й охолола, а він усе міряв кроками похмуру кімнатку, вщерть набиту книгами. Та зараз не до книг. Головне — теки з паперами.

Перша — про Іспанію. В цьому питанні неминуча сутичка, особливо з Черчіллем. Може, це буде й не Черчілль: в Англії незабаром вибори, але боротьба так чи інакше спалахне. Великобританія та й Америка вигороджуватимуть каудільйо Франко, — він не оголошував їм війни. Та хіба можна забути, що генерал Франко незаконно захопив владу завдяки підтримці Гітлера й Муссоліні? Що він, за їхнім взірцем, запровадив у країні режим фалангістської диктатури? Що іспанська «голуба» дивізія брала участь у поході до Волги? І найголовніше:

існування франкістського режиму надихатиме фашистські та напівфашистські сили Європи, Південної Америки, усього світу.

Яка пропозиція комісії? Засудити режим каудільйо? Мало. М'яко. Безпринципно!

Синім олівцем перекреслив висновок комісії, написав на полях: «Рекомендувати повний розрив дипломатичних відносин з профашистським урядом ката Франко».

Друга — про німецький флот. Не сказано який. Уточнив: «Військовий і торговельний». Майже всі німецькі плавучі засоби захопила Англія. Домагатися передачі їх Радянському Союзові як стороні, яка зазнала найбільших втрат.

Третя папка — західний кордон Польщі. Знову буде бій. Східний кордон остаточно затверджено в Ялті: лінія Керзона. Пропозиція щодо західного: від Балтійського моря на південь по Одеру й Нейсе. Не сказано, по якій Нейсе, їх є дві: Східна і Західна. Перед словом «Нейсе», вставив «Західній». Американцям це байдуже, але англійці стануть дикки: йдеться про важливий промисловий район Сілезії.

Четверта — Італія та інші сателіти. Італія воювала на боці Гітлера так само, як Румунія, Болгарія, Угорщина і Фінляндія. Союзники відновили з Італією дипломатичні стосунки й відчиняють перед нею двері до Організації Об'єднаних Націй. Необхідно добитися рівних прав для Балканських країн, Угорщини і Фінляндії.

П'ята — репарації з Німеччини, Австрії та Італії. Слова «Австрії та Італії» обвів олівцем і поставив знак запитання. Цю проблему можна висунути, але наполягати не варто. Після аншлюсу Австрія перестала існувати як окрема держава, стала частиною рейху, своєї армії не мала. Отже, воюючою стороною її не назвеш. Італія наворила чимало біди, проте з неї мало що візьмеш. Інша справа — Німеччина. Тут репарації повинні мати не лише економічний, але й виховний характер, щоб ніколи й нікому не кортіло чинити подібні злочинства.

Шоста папка — Кенігсберг. Приєднання міста та області до Радянського Союзу. Тут усе аргументовано.

Підвівся, запалив люльку, пройшовся по кімнаті. За вікнами морозяний світанок, московська весна барилася.

Ст і використав останню ніч затишшя. Завтра, після-завтра і протягом наступних ночей і днів не буде часу: потоком ітимуть вісті з фронтів.

Штурм Берліна почався з настанням досвітку.

Повідомлень ще не могло бути, а все ж подзвонив у приймальню, черговому:

— Від маршала Жукова нема нічого?

— Щойно дзвонив.

— Що в нього?

— Готується.

— Тільки готується? З'єднайте мене з ним.

— Слухаю, товаришу Сталін.

Тиша. Через три держави, через дві тисячі кілометрів лунуть хвилі високої частоти, щоб знайти безіменну висотку і на ній спостережний пункт — очі та мозок велетенської операції.

За мить чути глухий, добре знайомий голос:

— Здрастуйте, товаришу Сталін.

— Здрастуйте. Що у вас?

— Усе готове.

— Як то готове? Де ви зараз?

— У землянці. Востаннє звіряємо карти.

— Котра ж година?

— Пів на п'яту за московським і пів на третю за середньоевропейським.

— Ах он що! — Сталін вперше за цю ніч усміхнувся. — Запрацював я. Втратив орієнтири. Дивлюсь: білий день...

— А в нас до світанку ще дві з половиною години. Рівно за двадцять вісім хвилин почнемо.

— Як погода?

— Непогана. Над приодерською долиною туман. Але наші У-2 невтомні. Цілу ніч кидали на ворожі позиції дуже корисний вантаж. Незабаром заграє оркестр. Почнемо весілля.

— Хай воно закінчиться салютом на Красній площі.

— Так і задумано.

— Щастя вам!

— Спасибі!

Уже дзвонять трамваї — на Манежній, Моховій, московецьких мостах. Трудова ніч передає естафету трудовому дневі. Одному з останніх днів другої світової війни.

4

Білі пасма туману видно й неозброєним оком, бінокль тут зайвий. Весняна земля парує. Кличе до плугатарської праці, чекає добірних зерен ярого жита й пшениці.

Березовський опутив бінокль. Він стоїть у відкритому верхньому люці «тридцятьчетвірки». Перед очима комбрига розгорнулися бойові порядки батальйонів Барамії та Чижова. Верхні люки всіх танків відкриті, з них визирають — напружено й очікувально — командири машин. Ось-ось почнеться. Ось-ось.

Іван Гаврилович востаннє окудає поглядом підрозділи. За ветеранів комбриг спокійний: знає їх добре, довіряє їм повністю. А за новачків побоюється. Головне, щоб вистачило витримки до останньої можливості йти в атаку з відчиненими люками. Бо тільки так бачитимуть обстановку і діятимуть відповідно до неї. Командир, який передчасно поринає в темряву танка, боязко захоплюючи за собою кришку, відразу сліпне і втрачає орієнтири. Ніякі оптичні прилади повністю не замінять відкритого огляду. Про це не раз нагадував учорашнім курсантам на навчаннях біля Одера. Чи піде наука на користь?

Комбригові в потилицю посопують автоматники, що прилипли до броні. Серед них і Сашко Платонов. Завзятий Чубчик прагне чимскоріше побачити Берлін. Тож доля звела його з роєм автоматників, яким командує вродливий велетень Іван Барських. Отой комбригів тезко, отой тайговик, з яким зустрілися колись на КП армії Нечипоренка.

Нарешті досвітню тишу розпанахує вогняний шквал тисяч «катюш» та гармат. Земля здригається, стогне. А над нею, над траєкторіями польоту снарядів та мін пливуть у височині зореносні птахи беззвучно й грізно. Наче не ревучі машини, а тихі планери плинуть по небу, і не снаряди вибухають навколо них, а іграшкові повітряні кулі. Бо все довкола гуде, шипить, свище, реве, гуркоче.

Так триває тридцять хвилин.

Цілих тридцять хвилин, і кожному, хто був свідком цього фантастичного, цього шаленого, цього божевільного видовища, могло здатися, що там, по той бік вузької смуги нічійної землі, вже нічого не залишилося, окрім розтрощених металевих та залізобетонних перекриттів, покрученої, поламаної, обгорілої машинерії, знівченої природи, пошматованих людей.

Але досвідчені командири та бійці знають: ворог стійкий і винахідливий. Він глибоко вгризається в ґрунт, ще треба чимало зусиль і жертв, щоб вибити приречених із їхніх зон оборони.

Туман перемішався з димом, обважнів, рудими смугами лягає на луки та переліски. Десь високо в небі ледь-ледь угадується світанок, а над ошелешеною землею ще блукає переляканий морок.

Раптом його штовхають і женуть поперед себе десятки зенітних прожекторів, які стеляться по поверхні ґрунту, вишукуючи, вимацуючи, вистежуючи об'єкти атаки для танків і піхоти. А над усім, у небі, тисячі різноколірних ракет.

Ворог осліп. Ворог заціпенів.

Але руки вгору не підняв.

— Вперед! — скомандував по радіо полковник Березовський і завбачливо попередив: — Іти з відчиненими люками до останньої можливості!

Т-34 сколихнувся, заскреготів, зачепив траками підмерзлий супісок, рушив. Чубчик звівся на повний зріст, тримаючись за башту. Губи в нього ворушилися. Березовський, визираючи з люка, скоріше здогадався, ніж почув: Сашко співає. І збагнув, що він співає. І сам підхопив:

Слушайте, Берлин и Рим,
Пушек наших гром.
Слушай, мир, пришла пора,
Слушай, мы идем!

Іван Гаврилович не помітив, що мікрофон не вимкнутий, і несподівано, не передбачена планом битви пісня полинула по маленьких, рухомих сталевих фортецях.

Броня крепка и танки наши быстры,
И наши люди мужеством полны.
На штурм идут советские танкисты,
Своей великой Родины сыны!

...Аж надвечір передовий загін гвардії капітана Барамії вихопився на рівну та гладку автомагістраль і зупинився, зайнявши оборону. Треба перевести дух, перев'язати й відправити поранених, усунути дрібні пошкодження, поповнити боеприпаси, заправити танки паливом.

Тут і наздогнав комбата комбриг.

Світило лагідне весняне сонце. Від неймовірної тиші боліли барабанні перетинки. На придорожньому плакаті чорна примара з величезним вухом німо гукала: «Пст!» Останніми місяцями в гітлерівському рейху панувала хвороблива шпигуноманія. А може, гітлерівська верхівка просто боялася небажаних розмов. Мільйони плакатів на

всіх дорогах, по всіх містах і селах загрозливо застерігали: «Цить!»

Над шляхами стояв важкий сморід. На телеграфних стовпах, скільки око сягне, гойдалися трупи у болотяно-зеленій формі. На грудях у кожного біліла дощечка з чорним словом: «Файглінг» — боягуз. Це були ті, хто розумів безглуздість дальшого опору.

— Ось воно як,— показав рукою Барамія.

— Бачу,— відповів комбриг.— Тому вони так затято обороняються.

— До Берліна тридцять дев'ять кілометрів,— прочитав на дорожовказі Сашко Чубчик.— Отже, буде ще тридцять дев'ять боїв.

— І сто тридцять дев'ять у самому Берліні,— люто сплюнув Барамія і незрозуміло вилаявся.

Сашко поцікавився:

— По-якому це?

— По-мінгрельському. Коли б не комбриг, я сказав би тобі й по-російськи.

Тим часом автострада оживала. Похоронна команда зрізала й закопувала трупи повішених. Прибула санітарна летючка по поранених, за нею автобаки з бензином та дизельним паливом, машини з червоними прапорцями — боеприпаси, інтендантські фургони з гарячою їжею. Фронт і тил підтягалися ще ближче до остаточної цілі наступу. Останнього наступу Великої Вітчизняної війни.

Від Нової імперської канцелярії залишилися обгорілі стіни та потрісканий мармуровий цоколь. Американські «літаючі фортеці» та радянські бомбовози змели з лиця землі казенну помпезність гігантської споруди, яку за вказівкою фюрера проектував головний архітектор рейху та рейхсміністр господарства Альберт Шпеер.

Мов пацюки на потопаючому судні, Гітлер і його найближчі підручні забилися у вісім кімнаток-нір сталевого бункера, на глибині п'ятнадцяти метрів під землею.

Вранці двадцятого квітня Гейнц Лінге, особистий слуга Гітлера з титулом штурмбанфюрера СС, зробив черговий запис у своєму щоденнику: «Сьогодні день народження фюрера. Йому сповнюється 56. Виглядає дуже погано».

Метикований лакиза завів собі цей зошит, твердо переконаний, що кожне записане в ньому слово зійде колись золотими рейхсмарками й забезпечить йому безтурботну

старість. Акуратно згорнув щоденник, поклав до маленького нічного столика, замкнув шухляду на ключ. Ждав, коли прокинеться його всесильний господар.

Ще десять днів тому кільканадцятьоро слуг відправили в баварські гори, до Оберзальцберга, куди сьогодні має переїхати фюрер. Звідти він керуватиме боями, які врятовують фатерлянд.

Нарешті дзенькнув дзвінок, і Лінге кинувся з усіх ніг. Біля спальні фюрера його зустрів майор Альберт Борман — ад'ютант Гітлера, брат Мартіна Бормана — скарбника і фактичного керівника нацистської партії. Борман-старший і партійна каса перебували в іншому бункері, тут же, поблизу. Третій і останній бункер належав комендатурі Нової імперської канцелярії, що лежала в руїнах.

— Хвилинку зачекай,— звелів слугі ад'ютант.— Фюрер відчуває себе погано.

І нечутно зник у сусідній кімнаті-клітці.

Не за хвилину, а за цілих тринадцять,— Лінге стежив за годинником для щоденника,— із спальні виплив опецькуватий лікар Морель з незмінним саквояжиком. У нього, Лінге знав це досеменно, шприц та дивовижна мішанина ліків, якими шахраюватий Морель підтримував підупалий організм фюрера.

Гітлер сидів на ліжку, спустивши додолу худі, вузлуваті ноги. Був у довгій, до самих п'ят нічній сорочці. Обличчя попелясто-сіре, під очима важкі сині мішки, руки тремтять, особливо ліва, контужена вибухом змовницької бомби.

— Доброго ранку, мій фюрере,— привітався Гейнц Лінге.— Сердечно поздоровляю вас із днем народження. Зичу міцного здоров'я і...

— Облиш, Лінге, не треба. Я своє здоров'я віддав Німеччині. І здоров'я, і життя. Давай одягатись.

Щоденна процедура одягання настільки знайома була штурмбанфюреру, що він міг виконувати всі потрібні рухи із заплющеними очима. Спілкуючись із своїм можновладцем, Лінге ніколи не дозволяв собі зайвої фамільярності. Але сьогодні, в такий день, зважився на слова розради:

— Я добре знаю Оберзальцберг. То справді чарівна місцина. Там...

— Нікуди я не поїду, Лінге. Чуєш, нікуди! — І вже не для слуги, а для історії: — Ми не капітулюємо ніколи.

Гейнц Лінге отетерів. Як?! А слуги, що поїхали в Оберзальцберг, аби підготувати будинок? Щасливі! Тепер вони принаймні серед гір, на волі.

Він машинально подав чорні штани, коричневий кітель із чорною пов'язкою, чоботи... Коли фюрер передумав, щось змінилось. Певно, він керуватиме вирішальними боями звідси!

Справді, відтоді, як було вирішено переїжджати на південь, тобто за десять останніх днів, змінилось дуже багато. Червоні перейшли в генеральний наступ. Оборонні зони німців не витримали удару. Гул канонади долинав до околиць Берліна.

Замикалося кільце й з інших боків: у Відні червоні, у верхів'ях Дунаю французи, на Ельбі американці, на околицях Бремена та Гамбурга англійці.

Оберзальцберг? Безплідна фантазія, наївна мрія! Він свій обов'язок виконає до кінця тут, у Берліні.

Снідав у Єви Браун. Вона спеціально приїхала сюди на його день народження і зайняла в бункері окрему кімнату.

Запаленими від безсоння очима дивився він на свою коханку, на свою пізню, дивну любов, єдину, по-справжньому вірну йому людину в усій Німеччині. Згадав галасливий Мюнхен, рекламне фотоательє Гофмана і її — скромну співробітницю, дочку старомодного вчителя ремісничої школи. Їхні скупі любові в найнятій квартирі, тривалі розлуки, її сумнівне становище в суспільстві.

Щоб зробити йому приємність, Єва увімкнула «Телефункен». Урочистий, з артистичним надривом голос Геббельса, надто гучний для його мізерної статури, вітав німців із днем народження фюрера, закликав їх вірити в перемогу. Гітлер скривився, Єва натисла на мініатюрний білий клавіш, приймач замовк.

...За дві години, осліплений сонцем, виповз із сховища на поверхню. Ще раз побачив страхітливую руїну, під якою тепер постійно жив і дихав. На подвір'ї і в саду валялися уламки стін, мармурових плит, бронзових канделябрів. Деревя простягали до нього пошматовані гілки та поламані стовбури, деякі з них, вирвані з корінням, лежали, як мертві солдати на полі бою. «Прокляття! Нікчемний, жалюгідний німецький народ, що виявився недостойним свого великого вождя!..»

Обличчя йому смикалося, рот конвульсивно хапав п'янке повітря, руки й плечі судорожно тремтіли. А йому

треба було зробити ще один жест для історії: у потрошеному саду зруйнованої канцелярії він, великий фюрер тисячолітнього рейху, мав сьогодні, на честь своїх роковин, прийняти делегацію гітлерюгенду.

Делегацію, два десятки хлопчаків шкільного віку, наспіх зодягнутих у військову форму, привів керівник гітлерівської молоді Берліна Артур Аксман. На трагікомічній церемонії були присутні Гімлер, Герінг і Геббельс.

Перед Гітлером шулилась шереха блідолицих підлітків з побожними й переляканими очима. Не було в них ні солдатської виправки, ні арійської постави, ні тевтонського запалу. А він пошле їх на смерть. У вирішальний бій. Просто звідси — до чорта в зуби!

І не шкодував. Не відчував найменшого жалю або вагання. Коли станеться чудо, то німецька нація варта свого фюрера. Коли ні, то німецький народ занадто слабкий, щоб скласти цей історичний іспит, і єдине, чого він вартий, — знищення!

Так фюрер думав.

А говорив звичайні слова про честь і обов'язок солдата. Спочатку мимрив глухо, непереконливо. Та помалу запалювався. І ось уже його різкий, хриплий голос гарчав у пустелі руїн так, наче він виступав перед велетенською, багатомільйонною армією. Тією, яку штовхнув до могили під Брестом, Смоленськом, Одесою, Києвом, Севастополем, Москвою, Ленінградом, Сталінградом, Новоросійськом, Орлом, Курськом, яку потопив у Дону, Дніпрі, Віслі, Дунаї, Одері...

— Мої солдати! Воїни великої Німеччини! — звертався до гурту підлітків. — Слава німецької зброї ще гримітиме в переможних битвах...

«Так і є, — подумки картав себе знавіснілий від люті Гімлер, — професор де Кріні казав правду: хвороба Паркінсона в класичному вияві. Цей хворобливий, маніакальний стан тривав роками. Я знав про це. Ще був час, була можливість. Ми мали друзів по той бік фронту від Аллена Даллеса до папи Пія. Якого біса я вагався! Вірність? Навряд. Почуття обов'язку? Нісенітниця. Страх? Мабуть, найбільше. Особливо після невдалого замаху в Растенбурзі. А тепер пізно. Пізно, пізно, пізно...»

«Я ні в чому не можу собі докоряти, — міркував угодований Герінг. — Я здавна передчував, що цей навіжений сифілітик до добра нас не доведе. Але гра є гра. Хіба

я нічого не виграв? З льотчика-злидаря я став казковим багатієм. Переді мною схилялися королі і президенти. У мое ліжко охоче лягали найвередливіші красуні світу. Я полював на оленів у парках власної садиби. А тепер сам стану об'єктом полювання. Такі закони боротьби...»

«Чудо буде, неодмінно буде,— вперто переконавав себе Геббельс.— Гороскоп обманути не може. Смерть Рузвельта — найкращий доказ цьому. На півночі групу морських і сухопутних військ очолить грос-адмірал Деніц, об'єднавшись з групою Штейнера, на півдні ще міцно тримається Кессельрінг. З Ельби в район Берліна підійде дев'ята армія і разом з дванадцятотою завдасть удару по південній ділянці росіян. Ми вистоїмо, доки з'явиться нова секретна зброя. Німецький дух не зламати нікому!» Вірячи й не вірячи власним думкам, він задубілими пальцями мацав у нагрудній кишені металеві капсули, в яких прицаїлися шість смертельних доз ціаністого калію: для дружини та п'ятох дочок. Для себе — куля...

...Тільки запхані в мішкувату кропив'яну форму хлопчачки не думали нічого. Зовсім нічого. Вони пожирали очима божественне з'явисько. Думати їх відучили з перших кроків життя.

Двадцятого квітня радянська далекобійна артилерія відкрила вогонь по Берліну. Дві найбільші армії світу, які досі змагалися на тисячокілометрових просторах, зішлись на невеличкому терені, довкола одного міста. Можливості маневру для танкових частин зменшувалися з кожним кілометром.

Бригада Березовського наступала в напрямі Цоссена, в підземеллі якого розташувався штаб сухопутних військ Німеччини. За даними розвідки, штаб на чолі з генералом Йодлем спішно евакуювався до Потсдама, в приймодом штаб-квартири фельдмаршала Вільгельма Кейтеля, котрий керував боями на Західному фронті.

Цоссен мав могутні укріплення, і його вирішили обійти зліва, через Луккенвальде. Батальйони Барамії та Чижова пробилися крізь протитанкові ескарпи та рухомі вогневі заслони, які прикривали підходи до невеличкої річки. Комбригові здалося дивним, що німці ніби охоче впустили наші «коробки» на прибережні сіножаті. Глянув на карту, яку тримав перед собою, і зрозумів маневр ворога. То була зрадлива, болотиста місцевість, природна пастка. Зверху принадно зеленіли лугові трави, на

купинах уже зацвіла жовтавими зірочками заяча капуста, ближче до берега крізь сухе торішне бадилля пробивалися свіжі паростки шувар-зілля. Та внизу, під усім цим, хисткі мочарі. В оптичні прилади добре видно і луки, і замасковані німецькі батареї по той бік поганенької річечки, яка недалечко звідси впадала в систему озер, а з них витікала далі у Хафель та Ельбу. З тяжкими боями, прорвавши укріплення Шпреберзької височини та з ходу форсувавши Шпрее, бригада вповзала в згубні нетрища численних боліт і озер, що велетенською підковою охопили місто з півдня — від Штраусберга до Бранденбурга.

Танк Барамії вискочив наперед і став повільно пробиратися по багні, вишукуючи придатну дорогу. За ним пішли інші. Комбриг ще раз кинув оком на карту. На ній були позначені інженерні укріплення і вогнева система противника. Саме в цьому місці звивиста річка вигиналася найбільше і знадливий луг витягся вразливою дугою. Комбриг наказав:

— Сорок шостий і п'ятдесят дев'ятий, стоп! Не витягайтесь в одну лінію! Вас переб'ють перехресним вогнем. Наступайте широким фронтом. Вогонь, вогонь по тому берегу!

Комбаги почали перегруповувати роти. Але фашисти скористалися з цієї хвилиної помилки. Спалах за спалахом — і вже скаженіє вогонь з обох флангів.

Снаряди місять луг, влучають у «коробки», іскри й полум'я жевріють і відразу згасають. У «тридцятьчотвірок» міцний панцир, від більшості влучань залишаються тільки вм'ятини. Потім, коли закінчиться бій, їх буде підраховано, скільки в кого — десять, дванадцять чи й більше. А зараз бій триває, й серед десяти снарядів може знайти тебе отой єдиний, останній. Після якого червоний спалах і чорний морок.

Спасибі невсипущому, енергійному Журбі. Він вчасно встиг зі своїми самохідками й обрушив прицільний вогонь на голови фашистів.

Але танк Барамії зайнявся.

Першим на допомогу йому кинувся Голубець. Коли Іван Гаврилович прибув на місце пригоди, Голубець та його хлопці вже погасили пожежу. Болото й озерця прислужилися їм.

У танка заклинило башту, довелося діяти через передній люк. Перший з нього вивалився механік-водій

у тліючому комбінезоні. Очамрілий, ледь притомний він вимовляв одне лише слово: «Братчики... братчики...» Упавши на землю, качався у драговині. Водія облишили,— відійде сам. Решта хлопців теж відбулися легкою контузією або подряпинами. У найгіршому стані був комбат. Поранення печінки.

Голубець наклав Барамії пов'язку, вона відразу ж просочилася кров'ю. Поранений лежав на броні комбригового танка, його «коробка», облита водою, жактіла. З кожною хвилиною комбатові з ставало гірше. Обличчя, що спочатку зблідло, знагла стало жовтіти, поживкли губи, білки очей.

Березовський викликав по радіо Соханя, попросив його прислати санітарний літак. Для посадки вказав положисту висотку, яку щойно осідлав Полундін.

Зібравшись з силами, Барамія заговорив:

— Погано мені, розумієш? Погано. Однесіть мене на гору. На високу гору. Звідки видно Берлін.

Усім зробилося гірко. Берлін зовсім близько, але його ще ніхто з них не бачив. Усі вони сподівалися побачити його завтра чи післязавтра, у комбата такої надії вже не було.

Комбриг узяв пораненого за руку, знайшов пульс:

— Тримайся, Давиде. Зараз прибуде літак. А Берлін від тебе не втече.

Наказав своєму механікові-водієві Нестеровському обережно вести танк на висотку, куди має сісти літак.

З ординарцем Платоновим та стрільцем-радистом Кардиналом залишився на броні біля комбата. Танк повільно сунув уже височенькою озиминою. Грунт був м'який, та кожен поштовх завдавав мук пораненому.

Забиралися все вище вгору. В сонячному небі гуркотіли ПЕ-2 — йшли бомбити Берлін. Чубчик вийняв носову хусточку й, змочивши її водою з фляги, притулив комбатові до уст. Барамія мовчав.

Через висотку прослалася автострада, якою нещодавно пройшли «коробки» Полундіна. Вони мали з'єднатися з батальйонами Чижова та Барамії за Цоссеном, на підступах до Тельтова та Штансдорфа — південних передмість Берліна.

Спинилися біля автостради. Вона щохвилини сповнювалася рухом, дією, життям. Бронетранспортери з саперами поспішали на допомогу танкістам, попереду — мережа річок і озер, труднопрохідна місцевість, мінні поля.

Туди ж командування перекидало понтонні частини. Мчали санітарні машини та мотоцикли офіцерів зв'язку. Гуркотили резервні танкові роти, підрозділи мотопіхоти, цистерни з паливом. Звичайний фронтовий будень.

— От і гаразд, Давиде. Зараз прибуде літак...— Березовського непокоїло вперте мовчання комбата.— Давиде! — Але той не озивався.

Сашко Чубчик помацав хусточку,— вона була мокра й холодна.

Комбриг похилив голову.

— Не дждався, сердега, ні Берліна, ні літака.

Він хотів знову викликати начальника штабу, щоб той не турбувався,— літак уже не потрібний, коли Чубчик, що заліз на башту, гукнув:

— Товаришу комбриг, дивіться!

— Літак?

— Берлін!

Це було неймовірно. В окулярі бінокля вимальовувалися якісь фантастичні мури, покрівлі, вежі, а над усім цим стовпи вогню і кублища диму.

Дивився довго, до болю в очах. Вірилось і не вірилось, що це Берлін, що незабаром усьому кінець. Проте годі чекати літака, бій не жде. Треба копати яму. Ще одна могила на шляху великого походу...

Тим часом Кардинал, що не розлучався з олівцем та альбомом, уже малював. За річкою гримів бій, автострадою мчали машини, а молодий митець творив своє: «Танкіст на смертному одрі...»

«Коли скінчиться війна,— думав він,— я малюватиму тишу. Осточортів мені цей вічний гуркіт і галас. А тишу можна намалювати! Нерухомі тополі серед безмежних ланів; квітучий сад; зачудоване маля зустрічає схід сонця...»

Танкісти швидко викопали яму. За війну кожен з них— риючи щілини, траншеї, могили — перекопав несходжені гони. Комбриг дістав із кишені загиблого партквиток, медальйон з домашньою адресою та фотографію тонкобрової дівчини...

Коли тіло Барамії знімали з броні, низько над автострадою задеренчав невеличкий моноплан. Це був не санітарний С-5, а звичайнісінький кукурузник У-2, а на ньому льотчиця і пасажир у танкістському шоломі. Літак приземлився в озимині, в пасажирі всі одразу впізнали славетного комбата Бакуліна. Він ішов їм назустріч

схудлий, ніби помолоділий, ефектно сяючи штучними металевими зубами. На обличчі багряніли шрами, руки мав перебинтовані.

Льотчиця Інна Потурмак доповіла комбригові, що санітарна авіація вся в розгоні, тож їй наказано прибути в його розпорядження. По дорозі із штабу армії напросився безплатний пасажир.

Березовський, нічого не питаючи, обняв Бакуліна.

— Ну, як воно? — отямившись від несподіванки, запитав прибулий.

— Та от, воюємо,— відповів нітрохи не здивований його появою комбриг.

— Як мої хлоп'ята?

— Не підкачали.

— Хто над ними?

— Полундін.

— Зрозуміло.

Комбриг не став хвалити Полундіна: в очах Бакуліна і так зблиснули вогники ревностів. По-діловому запропонував:

— Бери батальйон Барамії. А там видно буде.

— Служу Радянському Союзу! — Глянув на жовте, вже деформоване смертю лице бойового друга.— Пробач, Давиде. Війна...

Інна Потурмак подала комбригові пакет:

— Із штабу армії.

Розірвав конверт, пробіг очима документ, передав Бакуліну. Витяг з Указу: гвардії капітанові Барамії присвоєно звання Героя.

— Ось що,— сказав Іван Гаврилович льотчиці.— Не будемо його закопувати отак наспіх. Вези в штаб армії. Хай поховають з усією військовою шанобою. І...— Хвильку подумавши, додав: — Покажи йому Берлін. З височині.

Говорив про мертвого, як про живого. Згадав у цю мить Коваленка, Мефодієва, інших...

Коли Барамію посадили в літак і міцно прив'язали до сидіння, льотчиця, перед тим, як запустити пропелер, підкликала Сашка Чубчика й щось зашепотіла йому. Потім сунула в руку солдатський лист-трикутник. До вух комбрига долинуло: «Тільки ж передай, неодмінно передай, особисто!» Їй лише тоді побігла виконувати дивний наказ командира бригади.

Березовський запитливо глянув на ординарця.

— Капітану Осиці,— пояснив Чубчик.
Життя і смерть ішли поруч.

Тельтов-канал.

Про нього стільки передумано, переговорено за ці продимлені дні і ночі! Ось він — перед очима. І захват, і розчарування. Нічого фантастичного, як уявлялося. Звичайнісінький бруднуватий канал. Закуте в бетон вузьке плесо води, що хвилястою лінією протікає повз південний кордон «великого Берліна», між залізничними магістралями на Магдебург та Лейпціг.

Містечко Тельтов являло зараз суцільну пустелю розтрощеного каміння, битої цегли, покручених арматур, обгорілих «тигрів», «пантер», «фердинандів», «бліц-опелів». Цвинтар людської праці й надій, поритий траншеями, покопирсаний вирвами... Добре попрацювали в ці дні наша далекобійна артилерія, бомбардувальники, штурмовики, «катюші».

Та в цьому мертвому хаосі ще тліє життя. Тліє лише для того, щоб, убиваючи, бути самому вбитим.

Гвардії майор Бакулін вивів третій батальйон на дамбу, по якій перескакувала через канал автострада до берлінських районів Ліхтерфельде, Шенеберга та до центру міста. Комбат уже збирався гукнути: «Вперед! Дайош Берлін!», але помітив посеред дамби глибоку вирву від фугаски, яку «коробкам» не подолати. Зрозумів, що стає чудовою мішенню для «кобр», які причаїлися на тому боці. Скомандував задній хід, та батальйон скупчився на вузькому п'ятачку перед дамбою, можливість маневру дорівнювалася нулеві.

Танк Голубця підійшов останнім. Лейтенант зметикував, що тут буде чимало мороки, поки танкісти очистять дамбу, а сапери під вогнем противника залатають вирву. Єдиний вихід — шукати броду.

Неподалік нагледів підходяще місце, де берег положи-стий. Дав команду задраїтись, захопнув кришку люка й звелів механіку-водієві обережно спускати машину вниз. Загальмовані гусениці, перемелюючи бетон, з про-низливим скреготом поповзли до води. Бакулін, не ви-знаючи поразки, набрав максимального розгону, чудом перескочив через вирву і таки був на берлінському бе-резі перший.

Форсувавши Тельтов-канал, вони перетяли офіційний кордон імперської столиці. Комбриг поздоровив по радіо

екіпажі. Враз танк струснуло. Влучання снаряда. Їх на-мацала «кобра». Мовби навмисно, щоб застерегти від передчасного тріумфу.

— Осколочним! — наказав Іван Гаврилович. — Прямою наводкою!

Комбриг підняв люк башти. Побачив скособочену німецьку гармату, біля якої метушилися ті, хто вцілів. Замахнувся і щосили жбурнув гранату. Вибух, фонтан землі і диму, хтось упав, хтось побіг.

Танк мчав берлінським передмістям. Охоплений азартом, не думаючи про небезпеку, комбриг вибрався на броню, щоб бити, бити, бити фашистську погань фугасками, «лимонками», автоматними чергами.

Коли скінчилося пальне і танк завмер у якомусь понівеченому сквері, все довкола горіло. І комбінезон на Березовському теж. Чубчик зі словами «Зараз, зараз, товаришу комбриг!» мокрим ватником почав збивати з нього полум'я. У скверіку був кран для поливання клумб, — електростанція та водогін у Берліні досі працювали. Танкісти набирали в шоломи води, обливалися нею, жадібно пили.

Мовби просто з вогню, з'явилися два віліси. Завернули до скверика, з них вийшли загорнуті в плащ-палатки Маршал Радянського Союзу, командуючий армією та член Військової ради. З ад'ютантами Борисенком та Рогулею, але без охорони. Видно, не тільки комбрига охопив шалений азарт.

— Хто це тут гарцює в пеклі? — знайомим хрипким голосом запитав маршал. Поклав руку на плече комбригові, глянув на його обгорілий і мокрий комбінезон, весело засміявся:

— Як же ви в такому вигляді завітаєте до Гітлера в гості?

Березовський зніяковів, почував облущений весняними вітрами ніс:

— Гадаю, що в нього вигляд куди гірший!

— Проте, — квапився маршал, — спочивати ще не час. — Звернувся до танкістів: — Поздоровляю з першими кроками на берлінській землі! — привітно махнувши рукою і цим самим звільняючи від відповіді за статутом, обняв комбрига: — А вас вітаю з орденом Богдана Хмельницького. Як ви гадаєте, товаришу командарм?

— А так, товаришу маршал, — відповів Нечипоренко. —

Хто-хто, а в і н,— командарм зробив наголос на займеннику,— повністю заслужив.— І до Березовського: — Вітаю вас, Іване Гавриловичу. Тільки не думайте, що війна скінчилася. Попереду,— генерал-лейтенант показав на лабіринт палаючих будинків,— ще буде роботи.

— А після Німеччини — Японія,— додав Маланін.— На наш вік цього добра вистачить.

Потисли йому руку й зникли в пожежі.

5

Галя Мартинова нестямно схопила листа,— адреса була написана рукою Бакуліна. Величезний хол поштамту каруселлю закрутився навколо неї. Петро писав з КП армії. Живий, здоровий, повертається в бригаду. Турбується про неї, любить її!

Хотілося танцювати, сміятися, кричати від щастя. Швидше б на повітря, на простір! Побачити Валю, Тамару Денисівну, розповісти їм або й прочитати разом з ними цих кілька дорогоцінних рядочків!

Але до кінця зміни залишалося ще півтори години. Треба тамувати свої почуття, свою радість, розділяючи радість та горе інших. Телеграми пливли нескінченним потоком.

Враз потік припинився. Прокотився хапливий гомін, почулися вигуки здивування, черги людей хитнулися, заворушилися і знагла розбіглися. Повітряна тривога? Чому? Яким чином?

Зачинила віконце, накинула шинель, вибігла на вулицю Горького. Широка вулиця вщерть запруджена. Згори, від майдану Московської Ради, чоловіки й жінки, дехто з дітьми на руках чи на плечах, посувалися вниз, до Манежної та Охотного ряду, щось вигукуючи та показуючи в бік Красної площі. Галина й собі глянула туди.

На кремлівських вежах яскраво палали рубінові зорі. Майже півтори тисячі днів і ночей ховалися вони від ворожого ока під маскувальними чохлами, аж оце знову засяяли. Спочатку Галя побачила одну зірку, згодом другу, а коли нестримний натовп поніс її з собою мимо театрального під'їзду, повз готелі «Національ» і «Москва», перед дівчиною постало чарівне видовище.

Про подію вже дізналася вся велетенська столиця. Юрба довкола Кремля з кожною хвилиною зростала. Загриміли оркестри, залунали пісні. Люди вітали одне одного.

Галі стало ще приємніше, ще втішніше від того, що її особиста радість злилася в єдине з несподіваним, рапто-
вим, бурхливим святом по-мирному освітленої Москви...

6

Березовський по радіо ловив Майстренка. «Поет своєї справи» застряв з усім господарством десь у районі Тельтов-каналу. Бригада після боїв у Ліхтерфельде очищала Штегліц, наближаючись до центру. Ворог люто чіплявся за кожную вулицю, провулок, будинок.

Перед очима комбрига виникали епізоди цього кількаде-
денного виснажливого бою. Танкістам та автоматникам раз у раз перетинали шлях рухомі та закопані «тигри», «пантери», «фердинанди», хитро замасковані «кобри», кулеметні гнізда, снайпери, що полювали з кожного вікна чи дверей. Але найбільше дошкуляли фаустпатрони.

Так і не розшукавши в цьому вавилонському стовпотворінні свого заступника по тилу, комбриг зв'язався з начштабу Соханем:

— Як справи в Бакуліна?

— У батальйоні великі втрати.

— Коли вступить у бій Полундін?

— Коли треба.

— Даю дві години. Де Майстренко?

— Шукай голку в сіні.

— Якщо знайдете, поквалте. І Нікольського теж.

— Інженер-майор на залізниці.

— Що він там робить? Нам треба знешкодити фаустників. От горе: один поет, другий бабій. Десь уже знайшов собі берлінку...

— До гречки він ласий. Що, припікає?

— Пекло порівняно з Берліном — курорт!

Поклав трубку. Тяжкі бої день у день. А сьогодні найтяжчий.

...Т-34 з проломленим бортом. Крізь пробоїну видно по-
нівечені нутрощі машини, там поранений механік-водій Потіха та мертвий комвзводу Голубець. Його розтяло навпіл. Молодий комуніст знешкодив двох «фердинандів», які перекрили важливе перехрестя. Та зненацька вихопився третій і впритул вистрелив у борт.

Евакуювати мертвих не було змоги. Похоронна команда збирала їх, вносила в списки й ховала в скверах та на

площах. Для братських могил використовували вирви від бомб і снарядів.

А бригада йшла вперед, з кожним кроком наближаючи кінець кривавого шаленства.

Нарешті комбриг зміг вибратися із своєї «коробки». Бій на часинку затихав — у екіпажів закінчувалися боеприпаси. Березовський закашлявся від гару й диму. Видимість нікудишня, не розбереш — день чи ніч. А згори немилосердно пече весняне сонце. Коли очі трохи привичаїлися, помітив оддалік, за рогом будинку, групу штабних офіцерів. Серед них — о диво дивнее! — Семен Семенович Майстренко. Не чекаючи нагадувань, «поет» кружними шляхами провіз через палаючий шарварок пальне, боеприпаси, термоси з українським борщем.

— Семене Семеновичу, на крилах?

— Навіщо крила? Повзете ж, як черепахи.

— Повземо... — Березовський дивився вперед: квартали, квартали, квартали. Будинки високі, капітальні. Скілки їх ще буде: двісті, п'ятсот, тисяча?.. — Тут не проїдеш п'ятдесят кілометрів на добу...

— Ех, робили й по сімдесят.

— Було. Дають нам прикурити іроди, здихаючи.

— Відступати ж їм нікуди.

— Атож.

Щойно затих бій. Танкісти Бакуліна й Чижова, автоматники Осадчого, гармаші Журби очищали сусідній квартал, а з підземель уже виповзали схожі на привидів мешканці. З вовчою жадобою дивилися на бійців, що похапцем снідали.

Комбриг наказав два бідони з їжею та п'ять буханців хліба віддати берлінцям. Розпалені боем, пригнічені втратою друзів, розлючені безглуздим опором фашистів і до того ж самі голодні танкісти безмовно виконали наказ. Лише Майстренко невдоволено бурчав. Але й він пом'якшав, побачивши, як виснажені, ледь притомні жінки хапають їжу не собі, а дітям.

Разом з Майстренком прибули Терпугов та Аглая Дмитрівна. Начмед уже встигла обладнати в одному з підвалів пересувний пункт, де працювали без спочинку хірурги.

З повитого димом провулка з'явився капітан Осика. Без шинелі він був наче ще худіший і вищий на зріст. Доповів комбригові, що в очищуваному кварталі виявлено німецький військовий госпіталь — близько двохсот

солдатів та офіцерів, поранених в останніх боях. Частина з них у тяжкому стані.

«Ну й дідько з ними!» — хотів було сказати Іван Гаврилович, але в розмову втрутився Терпугов. Страждаючи від задишки, Олексій Гнатович уже не ковтав, а гриз таблетки, щоб прискорити вплив препарату на організм. Однак це не завадило йому енергійно наполягти на тому, аби негайно допомогли пораненим.

— А якщо серед них убивця мого чоловіка? — злісно запитала Барвінська.

Відповідь була коротка й рішуча:

— Навіть і тоді.

Лікарка скорилася. Березовський цим разом промовчав.

Незабаром бій спалахнув з новою силою. Бакулін доповідав, що попереду зелений масив — парк чи сквер. Підступи до нього заміновані. Просив саперів. У Чижова фаустпатроном підпалено ще один танк. А Нікольського мов чорти вхопили.

Сашко Чубчик повідомив, що зв'язківці вже підтягли лінію. Де встановити апарат? Допоміг майор Тищенко. Розвідники очистили від мін підвал у зруйнованому будинку. Будинок належав філії Дрезденського банку, в підвалі безліч сейфів з грішми та цінними паперами.

За кілька хвилин там розташувався КП бригади. Замокнуті сейфи стояли вздовж стін. Згодом їх відчинять працівники особливого відділу, зараз не до цього. Нитка зв'язку простяглася звідси аж до КП армії. Подзвонив начальник штабу армії Корчебоков: чому просуваються надто повільно? Довелося пояснювати, що таке вуличний бій, коли танки не мають простору для маневрування і пастка за пасткою чигає на них. Пояснення зайве, генерал-лейтенант Корчебоков розумів це сам, але, як і полковник Березовський, він знав: на війні не існує об'єктивних причин і жодні виправдання не беруться до уваги.

Вбіг старший лейтенант Горошко з текстом чергового випуску «Бойового листка». Випуск присвячено вихованцеві Ленінського комсомолу, кандидату партії Ярославу Голубцю, який загинув смертю хоробрих. Полковник Терпугов затвердив текст і наказав комсоргові оформити матеріал на присвоєння Голубцю звання Героя Радянського Союзу посмертно.

Комбриг зв'язався з Бакуліним, у того вже працювали сапери, розмінування йшло гаразд. Цієї миті комбриг побачив Нікольського.

У тьмавих сутінках підвалу серед страшного безладдя інженер-майор, як завжди, мав вигляд випещений і самовпевнений. Червоні від утоми очі світилися збуджено й радісно. Іван Гаврилович накинувся на нього з докорами. Нікольський чемно вислухав і, не заперечуючи, спокійно сказав:

— Роздобув, товаришу комбриг.

— Що роздобули — манну небесну? Фріци палять нас фаустпатронами, а ви...

— А я шукав. Розумієте, теоретично це досить просто. Засіб від фаустпатронів існує: сталеві щити, що правлять за додатковий панцир. Але де дістати сталеві листи, коли жоден завод не працює? А я, уявіть собі, роздобув. На станції Осдорф. В ешелоні.

Комбриг сторопів. От тобі й Нікольський!

— Як же їх перевезти?

— Уже перевіз.

Радість і дяка бриніли в голосі комбрига.

— Гайда до хлопців!

Але не так легко вирватися з командного пункту. Зайшов Тищенко з дивним юнаком і ще дивнішою дівчиною.

— До мене?

— До вас, товаришу комбриг.

Березовський невдоволено скривився, кинув Нікольському:

— Зв'яжіться з комбатами негайно.

Тільки тепер Березовський помітив, що інженер-майор не сам. Біля входу в підвал на нього чекали два технік-лейтенанти. Комбриг упізнав їх: це були два Юрки, з якими колись міряли рівень води в Одері. На вулиці стояли навантажені сталевими щитами «студебекери» Нікольського. Повз них з піднятими вгору руками понуро чвалали обеззброєні німці, повикурювані з нір сусіднього кварталу.

Тищенко тим часом щось пояснював Терпугову, показуючи на затриманих дівчину та хлопця. Начполітвідділу гукнув Горошкові, що виходив слідом за Нікольським:

— Перекладачку!

— Слухаю, товаришу замполіт!

Юнак пристойно одягнений — у чорному, майже не забрудненому костюмі. Високий, русявий, трохи схожий на Настиного чоловіка-чужинця Граафланда. Дівчина —

тигова азіатка, із смагливим обличчям, чорними, дикуватими очима, в чепурній білій сукні, теж напрочуд чистій серед цього диму, кіптяви, пилюги.

Юнак щось гаряче доводив по-німецькому, з м'якою, провінціальною вимовою. Показуючи на себе, він замість «іх» казав «іш», а слово «медшен» вимовляв, як «медшен». Дівчина мовчала.

— Хто вони? Де ви їх підібрали? — запитав комбриг майора.

Тищенко відповів, що вони самі набрали на розвідників, шукаючи радянських офіцерів. Якщо глянути на їхній ошатний одяг, то можна подумати, що ця пара звалася з неба.

Прийшла Катря Прокопчук. За ці кілька тижнів дівчина зовсім освоїлась, тривога з її очей зникла, рухи стали впевненіші, вираз обличчя спокійніший. Їй пасували хромові чобітки, зелена суконна спідниця, гімнастерка та пілотка кольору хакі. Надто пілотка. Вона надавала лагідній і розважливій дівчині задержувато-хвацького вигляду.

Катря не все второпала з незвичної говірки хлопця, та допомогла азіатка, котра говорила по-німецькому виразніше, ніж її друг.

Нарешті Катря змогла пояснити суть справи.

— Його звуть Адам Фіхтель, він ельзаський німець, у Берлін прибув цієї зими за завданням підпільної антифашистської організації «Червона капела». Центр організації — за кордоном, у Парижі, розвідницькі групи діяли в Брюсселі та Берліні. Фіхтелю треба було знайти надійне прикриття, і він влаштувався шофером у посольство Сіаму. Возив дочку посла Вантанг — так звуть дівчину — на уроки музики. Вони покохали одне одного, і він потроху довірився їй. У садибі посольства є невеличке святилище, де в дні релігійних свят молилися Будді посол та його родина. Звідти Адам Фіхтель вів передачі на Москву. Там вони були й минулої ночі, коли на сіамське посольство впала бомба, стерши його з лиця землі. Батьки Вантанг та всі співробітники загинули. Святилище вціліло.

— Я ж кажу, з неба впали, — пожартував Тищенко.

— Стривайте, стривайте, — перебив Терпугов. — Яке святилище, які передачі?

Катря запитала юнака й переклала його відповідь.

— Передачі «Червоної капели», адресовані «Директору», тобто Москві. У них була агентурна мережа, що вела спостереження за пересуванням гітлерівських військ, рухом на залізницях, вивчала настрої солдатів, офіцерів, населення. Члени організації проникли у відділи генерального штабу, органи гестапо, здобували найсекретніші відомості.

Юнак патетично вигукнув:

— Ми не скорилися. Антифашисти Німеччини боролися. Нас підтримували друзі в усій Європі. Багато наших товаришів загинуло в катівнях гестапо на Принц-Альбертштрассе...

Присутні слухали цю розповідь, не вірячи жодному слову. Казка, легенда, фантазія. Тільки Катерина не сумнівалася:

— Я чула про «Червону капелу».

Не призналася, від кого чула. Не хотіла згадувати Альфреда Шаубе. Хай усе те піде з димом, поросте травою забуття.

Щиро співчувала Вантанг, ніжній і мужній дівчині з далекого континенту. «І тебе зачепила грозова хмара...»

— Відправте у штаб армії,— звелів комбриг.— У нас досить клопоту без них.— Глянув на годинник: «Уже мав би з'явитися Полундін».

Раптом знову заговорив юнак:

— Неподалік звідси є ще один радіопередавач. Там мій друг. Ми працювали в парі.

— Ідіть і не морочте голови,— відмахнувся Іван Гаврилович.

Але юнак упирався:

— Він ще, певно, живий. Він розповість вам більше. Це Курт, рудоволосий Курт. Я покажу, де він. Його конче треба врятувати. Ходімо!..

— Куди?

— На Бісмаркплац.

Комбриг розгорнув карту:

— Бісмаркплац ще не очищено.

— Так. Там есесівці. Вони схоплять його. Потрібно кілька солдатів. Лише кілька ваших солдатів. І Курт розповість усе!

Ситуація ускладнювалася: а що, коли правда? Цей упевнений тон, посилення на Москву, підтвердження Катрі... Та й розвідувальні дані начебто надходили з Берліна.

Юнак благав:

— Ви не вірите, я бачу, то запитайте Москву!

Ініціативу перебрав на себе Терпугов:

— Віримо чи ні, а перевірити зобов'язані. Або він божевільний, або...

— Він не божевільний,— сказала Катря.— «Червона капела» існувала.

А юнак своєї:

— Я піду з вами. Якщо загинемо, то разом. Я проведу вас під землею. А Вантанг.., вона залишиться тут як заложниця. Не гаймо ж часу!

Він мало не плавав.

Комбрига спокусила не стільки можливість віднайти ще одного члена якоїсь міфічної організації, скільки перспектива підземного сполучення з Бісмаркплац, куди пробивалися Бакулін та Чижов. Коротко звелів Тищенко:

— Дійте.

За кілька хвилин було сформовано загін під командуванням капітана Осики. До загону увійшли сержант Григорій Непійвода, рядовий Леонід Лихобаб та рештки рою автоматників на чолі з Іваном Барських. Дорогу показував німець-антифашист Адам Фіхтель.

Тищенко подався до санчастини: його трусила пропасниця, боявся, що впаде й не підведеться. Вантанг сиділа на залізному банківському ящику, схиливши голову. По тендітних руках, якими затуляла очі, текли сльози. Становище її було незавидне: батьки загинули, коханий пішов, може, й на загибель, залишилась одна серед зовсім чужих і зовсім незрозумілих людей. Легеньке білосніжне платтячко — все її майно.

Катря втішала сіамку. Було щось зворушливе в цих двох дівчатах, яких немилосердна доля так несподівано зблизила. Трохи заспокоївшись, Вантанг попросила на пам'ять червону зірку. Катря зняла з пілотки й приколола до білої сукні, коло серця.

Знагла кілька снарядів, один за одним, вибухнуло на вулиці. Артилерійська вилка? Вбіг Сашко Чубчик і доповів:

— Два «тигри» і «фердинанд»!

— Звідки вони взялися?

— З провулка.

Карта підказала: оточене і добре пошарпане в районі Шенеберга бронетанкове угруповання німців, очевидно,

рветься на захід, щоб об'єднатися зі своїми біля Потсдама. А там або спільно битися за Берлін, або здатися американцям. Де ж той Полундін?

Подзвонив Сохань: Полундін вчасно вирушив на допомогу Бакуліну та Чижову, але по дорозі змушений був прийняти бій з фашистськими військами, які прориваються з Франкфурта-на-Одері до Ельби.

Схопив автомат, гранату. Терпугов теж потягнувся до гранати.

— Ні, ні, залишайся на капе. Можуть подзвонити з армії. Я зараз повернуся, тільки з'ясую обстановку.

Терпугов закашлявся, розгриз пілюлю й сумно сказав:

— Кривдите старого.

Комбриг пожартував:

— Та й дівчата тут самі.

Катря підвелася:

— Вантанг залишиться, а я з вами.

На вулиці знову гупнуло кілька снарядів.

Обстановка була невтішна. Два «тигри» й «фердинанд» проти його «тридцятьчетвірки», якою маневрував Нестеровський. Із башти вів спостереження Кардинал, даючи вказівки механіку-водієві. Попід стіни бігли захоплені зненацька Тищенко та Майстренко. Березовський гукнув Чубчикові:

— Назад, по гранати. Миттю!

Платонов кинувся виконувати наказ, пірнувши в темряву банківського підвалу, а Катерина Прокопчук опинилася біля комбрига. Майстренко і Тищенко вже не бігли, а повзли,— попали в смугу вогню.

Повернувся Сашко з кількома Ф-1. Буде й для Тищенка з Майстренком, що озброєні лише пістолетами ТТ. Смішне дівча ця Катря. Вперто трималася Березовського, не бажаючи поступитися Сашкові його законним місцем.

— Так не годиться,— сказав комбриг,— вертайся, Катре, в підвал, тут ситуація неясна. А ти, Сашко, займай позицію за отим перевернутим їжаком.

Обоє ніби послушалися. Підповзли Тищенко та Майстренко, пояснив їм завдання, а сам заліг за купою битої цегли. За мить біля нього знов була Катря. Проте не сварився вже, не гнав,— не було часу. З провулка висунулося довжелезне дуло 125-міліметрової гармати. «Тигр» ішов просто на «тридцятьчетвірку», яка, відбиваючись од

другого Т-VI та «фердинанда», була беззахисна перед ним. Перевага Івана Гавриловича полягала в тому, що екіпаж «тигра» не бачив його й не передбачав загрози. Діждавшись, коли з провулка виповз танк, комбриг звівся навколішки, замахнувся і жбурнув гранату.

Коли дим та курява розвіялися, підбитий танк люто скреготів гусеницями на місці. Та нараз почав розвертати башту на купу битої цегли, за якою причаїлися комбриг і вперта дівчина.

Велетенське жерло гармати втупилося в них. Березовського це не лякало: вони перебували в безпечній зоні. Під таким кутом гармата по купі не влучить, снаряд полетить значно далі. Зате зараз заговорить кулемет. Розривними. Мабуть, міняють касету.

Комбриг упритул бачив Катрині очі. Дівчина не раз допитливо й ніжно поглядала на нього, ще від першої зустрічі в Обервальде. Від того першого і єдиного поцілунку. Тепер, чекаючи смерті, вона сказала поглядом те, чого не наважилась би вимовити словами. Йому стало радісно й лянно.

Башта танка повернулася ще на кілька градусів. Їх брали на приціл точно, впевнено.

Катрині очі дивилися на нього з любов'ю, тугою і моторошним спокоєм. Ще мить... секунда... Ні! Іван Гаврилович помітив у Катриній руці гранату. Могутню фугаску, про яку дівчина, видно, забула. Вихопив рятівну зброю, відпустив запобіжник і замахнувся. Два вибухи одночасно струснули п'ятдесятитонне тіло Т-VI. Другу гранату метнув Платонов. «Тигр» спалахнув. Комбриг, затиснувши автомат, пильно стежив, чи не вискочить хто із палаючого танка. Не вискочив ніхто.

Кардинал бронебійним снарядом підбив «фердинанда», обслуга самохідки кинулась навтікача: один, два, троє. Бігли наосліп, просто на Тищенко й Майстренка. У тих не було автоматів, жбурляти гранати безглуздо — відстань надто мала. Старий розвідник підвівся на повний зріст із пістолетом наготові: «Руки вгору!» Йому хотілося взяти «язика», щоб до кінця з'ясувати наміри оточеної групи. Один фашист підніс руки, другий побіг у протилежний бік. А третій скосив майора Тищенко з парабелума. Хоч сам наразився на кулю Майстренка. Комбриг наздогнав чергою з ППД того, що тікав.

Тепер стояли віч-на-віч «тридцятьчотвірка» та другий Т-VI. Кардинал розвернув башту й вистрілив. Переліт.

Але в цю мить відчинився баштовий люк «тигра», чиясь рука підняла вгору білу натільну сорочку.

Рудоголовий Курт хряснув передавачем об стовбур обчовганої акації. От і все. Останнє повідомлення, яке він щойно передав у Москву, було лаконічне: «Гітлер покінчив самогубством. Главою держави призначений грос-адмірал Деніц, рейхсканцлером — Геббельс».

Крапка. Якщо есесівці й схоплять його, при ньому не знайдуть нічого компрометуючого. Документи в порядку: слюсар-водопровідник. Як справжній німець, він до кінця виконував наказ рейхскомісара оборони Берліна, усуваючи пошкодження водогону.

Курт підняв розтрошений радіопередавач: краще викинути його у вирву. Правда, смердить з неї нестерпно. Оборонці Бісмаркплац скидали трупи у ями, не маючи часу загрибати їх. Зате там ніхто не шукатиме слідів його нелегальної діяльності.

Курт востаннє глянув на семиповерховий будинок, у якому провів багато тривожних днів та безсонних ночей. Він тут мав цілком респектабельне житло, а передачі провадив із різних місць. Диявольськи неспокійна робота! Добре, що він справді-таки кваліфікований слюсар і влаштувався на дуже вигідну службу: завжди його викликали нагально, завжди він квапився, біг із своєю скринькою з інструментом.

Ближче до воронки сморід дужчав, і Курта занудило. Згадав, що давно, дуже давно нічого не їв. Сморід викликав судомні спазми в шлунку. Цур їй, тій вирві, краще тікати світ за очі. Жбурнув передавач у густий кущ жасмину, що ось-ось мав розквітнути. Вирішив пробігти повз гидку яму, затуливши носа. Та назустріч йому підвелось раптом якесь страховисько. Курт заціпенів: галюцинація? Мрець, що ожив? Здається, іде на нього, світячи одним оком. Замість другого ятріє рана. Безвільно звисає понівечена права рука. Що ж, принаймні не стрілятиме.

Форма на ньому в кривавих плямах. На петлиці двома зигзагами букви СС. Поранений есесівець (чи привид з того світу) схопився лівою рукою за тонкий пеньок перетятого осколком берестка. Разом із паколом очамріло хитався на худих ногах, узутих у черевики з крагами.

Щоб вибратися із забарикадованого подвір'я, довкола якого ще точився бій, треба було йти тільки вперед: у закутку, біля гідрокрана, є каналізаційний люк, що веде в підземелля. Курт змусив себе рухатися: адже цей напівтруп не зупинить його. Однак есесівець зупинив гучним і владним: «Стій!» Аж подив узяв Курта, звідки в цьому покремсаному тілі такий гучний голос.

Вирячивши на Курта єдине око, есесівець вимогливо спитав:

— Котра година?

Од несподіванки Курт розгубився. Він не знав, котра година. Він забув, який сьогодні день. І навіть який місяць: ще квітень чи вже травень?

Курт сказав те, що полонило думку, вертілося на язичі:

— Гітлера нема. Гітлер мертвий.

— Що?! — дико заревла потвора.

Курт повторював з насолодою:

— Мертвий! Мертвий! Мертвий!

— Брешеш, собако! — ревіло й гарчало страховисько.— Скажи мені, котра година. Я жду сигналу атаки. Ми врятуємо фюрера. Ми...— обернувшись до клоаки, від смороду якої Курт задихався, він гаркнув:— За мною-ю!!

Відштовхнувся від штурпака і, втративши рівновагу, упав навznak назад у яму.

Командний пункт Окремої танкової бригади знову придулився в підвалі, але вже за кілька кілометрів далі Дрезденського банку. Це була глибока сира пивниця, де не лише давно спорожнілі й запліснявілі барила, але й понуре бетонне склепіння та вологі кам'яні стіни наскрізь пропахли міцним баварським хмелем.

Бої йшли в центрі Берліна. Обстановка ускладнювалася кожної хвилини. В очищені квартали знову вривалися гітлерівці, які відсиділися в незліченних казематах та бомбосховищах, що мали між собою підземне сполучення. Опинившись у тилу радянських військ, били їм у спину.

Поширилася чутка про смерть Гітлера, з уст в уста передавалися подробиці цієї події, хоча ніхто до пуття не знав — правдиві вони чи вигадані. Відомо було, що застрелився Геббельс, перед тим отруївши дружину та п'ятьох дочок. Де ділися Гімmlер, Герінг, Розенберг, Ріббентроп та інші, ніхто не знав.

Сашко Чубчик охрип, викликаючи по телефону Майстренка. Інтендант мовчав. Бригаду мучили голод і спрага. Комбриг послав ординарця на пошуки «поета». Вже ніч, а довкола ясно від пожеж. Терпугов куняв, поклавши круглу, як м'яч, голову на великі кулачища. Осика, за допомогою Катерини Прокопчук, закінчував попередній допит Курта Леебе, Адама Фіхтеля та Вантанг Мані.

Дивна ця Катря! Пригорнулася до нього тоді, перед націленим дулом ворожого танка, обпекла душу і знову знітилася, віддалилася. Очі світяться, щоки запали, мабуть, теж голодна.

Його самого мучив голод. Несподівана сутичка з «тиграми» та «фердинандом», під час якої загинув Тищенко, зтяжний бій на Бісмаркплац, нові й нові групи виснажених берлінців, особливо дітей, з якими ділилися останнім, вичерпали навіть особисті запаси завбачливого Чубчика.

Та, мабуть, Катрі дошкуляють не лише голод і спрага. До злигоднів їй не звикати. Скоріш за все тепер, напередодні кінця, з новою силою відчула дівчина тягар і гіркоту спотвореної юності...

Дивні німці й сіамка підписали протокол допиту. Осика повів їх, щоб відправити машиною на Грінштрассе, де ташувалась оперативна група командарма. Катерина Прокопчук прощалася з Вантанг Мані, як з близькою подругою.

Тепер комбриг і Катя залишились удвох, якщо не зважати на Олексія Гнатовича, що зморено похропував на своїх ковальських кулачищах.

— Товаришу комбриг...

Лукаво всміхаючись, дівчина простягає шматок шоколаду. Зовсім мізерний шматочок.

— Це вам.

— А тобі?

— У мене є.

І показує ще один, такий самий.

Бере не тільки тому, що голодний. Відмовою образить її. Ніколи не любив шоколаду, але зараз це була найсмачніша їжа в його житті.

— Катре...

— Що, Іване Гавриловичу?

І тут несподівано ввалюється Майстренко. Глянув на нього, і злість щезла. Семен Семенович тримав у руці

кетяг серпанково-блакитного, як світанок, як мрія, як весняне небо, бузку.

— Товаришу комбриг, поздоровляю!

— З чим?

— З весною.

Івану Гавриловичу і приємно, й трохи ніяково. Сам не знає чому. Либонь, тому, що давно відвик од ніжностей. Вони залишилися там, у далекому світі юності. На зміну їм прийшли оперативні карти, гранати Ф-1 та четвертий десяток неспокійних і зовсім не ліричних літ.

Катря бере в Майстренка бузок і притуляється до нього губами. Просить інтенданта:

— Подайте, будь ласка, гільзу.

Підполковник нахилиється, підіймає стріляну латунну гільзу, їх тут валяється чимало — для свічників, гасниць, попільничок. Води нема, водогін зруйновано, та байдуже. Дівчина, обрізавши кінці галузок, встромляє квіти в порожню гільзу.

Нарешті ще одна чудодійна з'ява: Платонов-Чубчик з мішком, ущерть напакованим їжею. А з ним Нікольський, Осика, Горошко.

Обложені, загані в нори, приречені на загибель гітлерівські вояки дістали двадцятихвилинний перепочинок. Гвардійська бригада підкріплялася перед останнім штурмом. Підлеглі Майстренка передали старшинам рот термоси та ящики з продовольством.

Сашко розпакував речмішок, виклав на стіл хліб, ковбасу, консерви, цукор. Майстренко відчепив од пояса обшиту сукном алюмінієву флягу, подав комбригові:

— Діліть по-батьківськи.

Іван Гаврилович відкрутив кришечку, понюхав і заплющив од задоволення очі:

— А це що за нектар?

— Французький мартель. З блакитною стрічкою.

— Де ж стрічка?

— Скляної тари при собі не носимо. З міркувань безпеки.

Березовський ще раз нюхнув флягу й прицмокнув.

— Це тобі, Сашко, не ректифікат, настояний на бензині.

— То ж були інші часи, товаришу комбриг,— виправдовувався ординарець.

Комбриг розлив коньяк по срібних чарках, які десь підібрав Чубчик.

— За прийдешне! За мир!

Катря теж випила, глянувши на комбрига з викликом та довірою.

— Яке ж воно буде, те прийдешне? — кинув запитання собі й іншим Семен Семенович.

Задумалися. Жували черствий житняк і тверду, пропахлу старим салом та інтендантськими складами ковбасу. Думали кожен про своє.

Крізь овальні, закуті в залізо вікна у відблисках пожеж видно окремі фрагменти вуличного життя: проїжджають грузовики з боеприпасами, стомлено крокують резервні підрозділи піхоти, підтягається корпусна артилерія на могутніх гримучих тракторах.

Непорушно стоять «тридцятьчотвірки» Полундіна. Прийнявши з ходу бій з гітлерівською бронечастиною, яка рвалася до Ельби, батальйон лише зараз прибув на пункт призначення. Одержавши привал, танкісти грілися на сонці, дрімали в затінку, грали на акордеонах та губних гармошках.

У пивницю не проникав з вулиці ні гуркіт тягачів, ні звук акордеонів. Усі вуличні епізоди виглядали звідси, мов кадри німого кіно.

Після чарки та їжі голови обважніли, повіки злипалися, душі мліли. А тут Сашко, мовби вловивши загальний настрій, заспівав не свого бадьорого «чубчика», а нову, журливу:

Горит свечи огарочек,
Гремит недалний бой.
Налей, дружок, по чарочке,
По нашей фронтовой...

У такі хвилини сувора військова субординація не існувала. Стара пивниця, що досі чула солоні дотепи п'яних бошів, бравурні пісеньки кайзерівської солдатні, хвалькуваті вигуки нацистських молодчиків, мабуть, уперше в житті слухала задушевні слова мужньої туги і суворого, в ті дні зрозумілого, осуду.

Давно мы дома не были,
Сражались на войне.
В Германии, в Германии —
Проклятой стороне...

Задзвонив телефон. Платонов, обірвавши пісню, схопив трубку, відгукнувся й пошепки пояснив:

— Говоритиме шостий.

— Командарм,— вирвалося в комбрига, хоч присутні і так знали умовний номер командуючого армією.

Офіцери відразу підтяглися, женучи геть утому й сонливість. Уважно слухали, але з уривчастих відповідей комбрига важко було щось зрозуміти. Скінчивши розмову, Березовський пояснив суть справи так само лаконічно, як відповідав шостому.

— Наказано до десятої нуль-нуль штурмом оволодіти центральною казармою військ СС берлінського гарнізону. В казармі окопалися головорізи, які прикривають вихід у район Бранденбурзьких воріт і рейхстагу.

Ліричний настрої зник. Усі розуміли важливість завдання. Може, й останнього на цій війні.

— Полундіна! — наказав комбриг ординарцеві.

За хвилину комбат І одержував по карті завдання: поки інші підрозділи штурмуватимуть казарму, обійти її коридором, прокладеним крізь стіни сусідніх будинків.

— Отак,— ніготь перерізав квартал навпіл.

Тут же, по телефону, комбриг віддав наказ саперному взводі заступитися толом і йти на операцію разом з батальйоном Полундіна.

— Я теж іду з вами,— кинув Полундіну Іван Гаврилович.

Мчать берлінською вулицею «тридцятьчотвірки» Полундіна. Попереду з гвардійським прапором флагманський танк комбрига. Прапор тримає, стоячи на броні, старший лейтенант Горошко. Комбриг Березовський з відкритого люка башти оглядає палаючі руїни.

За танками бронетранспортери саперів та штабний віліс із замполітом Терпуговим та перекладачкою Прокочук. Осика влаштувався на броні Т-34 комбата Полундіна, Нікольський на бронетранспортері з саперами, Майстренка залишено на КП для зв'язку з Грінштрассе й тилами.

Передній край потопає в диму й куряві. Повсюди палає, тліє, димить, виїдає очі, та навіть найближчий тил не порівняєш з передовою. Там хоч якось можна дихати. Тут горить і димить усе, навіть залізо й каміння.

Хтось підривав багатопверховий будинок, хтось підкопувався під інший, щоб проповзти підпіллям, хтось гранатою висаджував двері, а хтось стрибав у вікно. Та в цій божевільній феєрії вибухів, гарматних пострілів, залпів «катюш», завиванні мін і туркотанні кулеметів—

скрізь, скрізь, скрізь — особиста ініціатива офіцерів та бійців узгоджувалася з єдиним задумом і планами командування.

Коли в цей спланований хаос прибули свіжі сили, щоб зайняти своє місце і виконати своє завдання, від діючих батальйонів Чижова, Бакуліна, Осадчого мало що залишилося.

Петро Бакулін лютував:

— Гади! Воювати по-людському не вміють. Позалазили в щілини і швиргають фаустами. Хіба це війна?

Він почорнів з ніг до голови: чоботи, комбінезон, бинти на руках, обличчя, шолом — усе в кіптяві, в сажі, в пилюці. Лютився, але й радів: прийшла підмога.

Уже давно розвиднілося, хоч зміну ночі й дня в цьому морозі важко було визначити. До виконання завдання лишилося близько трьох годин. Есесівці перетворили свою центральну казарму на справжню фортецю. Всі підступи до неї прострілювалися з вогневих точок, розташованих у підвалах, на балконах, у дверях і вікнах, на горищі та на даху. З обох боків щільно притислися житлові квартали, вузькі вулиці між ними та казармою забарикадовані і заміновані. Здобути казарму можна лише обхідним маневром, як передбачав комбриг. Він повторив Полундіну свій попередній наказ:

— Пробити коридор через будинки.

— Не можна, товаришу комбриг, — заперечив Полундін. — Через будинки не можна.

— Чому? — запитав Березовський.

— Погляньте.

Іван Гаврилович глянув на будинки і все зрозумів. У вікнах мелькали тіні переляканих людей.

— Хто ці люди? Звідки вони тут?

Осика вже зібрав інформацію:

— Пожильці, товаришу комбриг. Їм заборонено виселятися звідси.

— Хто заборонив?

— Комендант казарми.

— Живий заслон?

— Так.

— Сволота! — лаявся Бакулін.

За коротку мить треба переосмислити обстановку, остаточно вирішити, що робити. Висаджувати в повітря будинки з жінками й дітьми? Ні, відпадає. Евакуювати мирне населення... Куди? Під вогонь есесівських

кулеметів? Ті не помилують, стрілятимуть. Та й часу нема.

Порадившись із Терпуговим, Нікольським та комбатами, комбриг зважився на єдино можливе: за допомогою «бога війни» таранити казарму в лоб.

Командир артилерії Журба за ці дні зробився зовсім мініатюрним, наче понижчав і зсохся. Проте енергії в ньому не поменшало. Завдання зрозумів: бити прямою наводкою, головним чином болванками. Зробити пролом. Справу довершать танкісти та автоматники.

Зовні нічого не змінилося. Ні гуркіт не подужчав, ні морок не погустішав. Артпідготовка, штурм, прорив, бій... До цього звикли, це була робота. Тяжка, кривава робота. Минуло дві, три, чотири години. Ополудні почало стихати. На місці казарми жахтів гігантський обгорілий скелет. Жоден есесівець не здався живим.

З нашого боку в бою полягли:
дев'ять танкістів;
тридцять автоматників;
гвардії старший лейтенант Горошко;
гвардії майор Бакулін.

Петро Бакулін майже напевно знав, що в цій війні не виживе. Передчуття, фаталізм, слабкодухість? Ні, тільки не останне! Скоріше за все простий розрахунок: зі смертю не можна гратися без кінця.

Усе в його діях було закономірне. Не закрив люк, бо в цьому мороці через оглядові щілини та оптику не побачив би нічого. А він вів бій і відповідав за батальйон. Снаряд луснув на броні, танк лише струснуло, він ішов далі, але комбат більше не подавав команди. Червона цівка на скроні. Осколочок вагою в кілька грамів. Менший за револьверну кулю...

Яків Горошко, навпаки, сподівався вижити. Звісно, гинули й інструктори політвідділів, навіть працівники політуправління, але за день-два до фіналу... Він уже планував післявоєнне життя-буття.

Та ось треба було брати штурмом найбільш укріплений сектор казарми. Есесівці вели такий щільний вогонь, що автоматники не витримали, залягли. Старший лейтенант тримав у руках прапор бригади. Ні секунди не вагаючись, він поніс його вперед, повів бійців за собою. Упав, скошений автоматною чергою. Знамено з його рук підхопив командир відділення автоматників Іван Барських.

Були поранені. Багато. Їх треба виносити з бою, рятувати. Це робили батальйонні фельдшери, ротні санітари, медсестри, до яких добровільно прилучилася Катря. У санітарному пункті, який притулився в одному з житлових будинків, господарювали Аглая Дмитрівна Барвінська та її невеличкий штат. Спочатку несміливо, а далі все активніше їм допомагали мешканці будинків, серед яких виявився і професор медицини із світовим ім'ям.

Катря падала від знемоги. Довго гамувала в собі і втому, і млість, та більше змагатись несила. Вийшла на вулицю, вдихнула їдкий запах гару, і зовсім їй стало зле. Схопилася обіруч за посічену кулями ринву, притулилася щокою до шорсткої, іржавої бляхи. Але не втрималася. Сповзла вниз на кам'яний виступок під стіною. Не могла второпати до ладу, що з нею: сліпне, глухне чи засинає?..

Раптом почула пісню. Почула чи примарилося їй? Уява перенесла дівчину в кучеряве село над Россю, в імлістий літній вечір, коли пісня наче сама по собі виникає з тихого гаю, замріяних лугів, білої хмарки, підрожевленої західним сонцем.

По той бік гора,
По сей бік гора,
Поміж тими крутими горами
Сходила зоря-я...

Гарно заводив теплий, соковитий підбасок,— видно, пісня жила в його серці з давніх пір, від материнської коліски.

Ой то не зоря —
Дівчина моя
З новенькими та відерцями
По воду пішла-а...

Ні, не уява, Гучний басок заводить, а до нього невміло, перекручуючи слова, прилучається деренчливий тенорок:

Дівчино моя,
Напій хоч коня
З рубленої нової криниці,
Срібного відра-а...

Підбасок чітко і ясно вимовляє «відра», а тенорок явно виводить «ведра», проте це не псує враження. Пісня лине протяжно і щиро, аж ніби глушить гуркіт стихаючого бою, тріумфує над пожежами і смертю.

Останнім зусиллям волі Катря долає знемогу й сон. І бачить двох співаків, що йдуть обійнявшись — оба-

лені, задимлені, брудні. Це Григорій Непийвода і Леонід Лихобаб. Чи хильнули хлопці трофейного шнапсу, чи сп'яніли від щастя: скільки стежок розвідницьких проповзли на животах, скільки мінних полів обминули, колючих загород гострозубцями перегризли, «язиків» схопили, тисячі разів залягали під кулеметними чергами, рятувалися від снайперських куль і ось — живі й здорові, дійшли до Берліна!

Усіх зачарував їхній не дуже доладний, проте зворушливий дует. Усім додав снаги та певності. А Катерину зачепив за живе, мабуть, найбільше.

Подвиг і смерть Яші Горошка перевернули дівчині душу. Мимохіть картала себе за неувагу до юнака, за те, що його безтурботність і недосвідченість сприймала як поверховість і легковажність. Так, він був баляндрасник, зальотник, але за всім цим приховувалося щось більше, значно більше, чого вона не зуміла розгадати.

Катрині руки по лікоть у крові, гімнастерка в шкарубких темних плямах. Угорі над нею, на даху протилежного будинку, під збуреним і скаламученим небом, наспіх обладнують спостережний пункт комбрига. Там із стереотрубою в руках Іван Гаврилович, поруч нього полковник Терпугов з біноклем та невідступний Сашко Чубчик із бригадним прапором.

Березовський стоїть на краю даху, над прірвою, чудова мішень для снайперів та кулеметників. Катря знає, що він нехтує небезпекою, як це завжди робив Петро Бакулін, як це в рішучу хвилину вчинив Яків Горошко. Йї стає страшно. Цієї втрати вона не переживе.

Катря згадала свою сумну одіссею, свою дівочу Голгофу, впала на каміння і заридала.

Прапор бригади майорів на свавільному вітрі. Зараз рядовий Олександр Платонов понесе його далі, бій не скінчився, лише перекинувся на наступний квартал. Тут, на пласкому даху дванадцятиповерхового будинку, де за мирних часів був лікувальний солярій, ідеальне місце для спостережного пункту. Меткі зв'язківці вже протягли сюди кабель, і закіптюжений бородач звично перевіряє лінію: «Волга», я «Волга», чуєш мене?» Отак через битви, пожежі, заграви, кров, сотні рік і тисячі кілометрів прийшла Волга в гості до Шпрее.

І в стереотрубу, і в цейсівський бінокль добре бачать звивисту, закуту в граніт німецьку ріку, забарикадований міст Мольтке, біля якого йде запеклий бій. Далі

видно порубані фашистами дерева Тіргартену, сіру, облуплену споруду рейхстагу, чорний і похмурий на тлі багряного неба контур Бранденбурзьких воріт.

Скільки око сягає — вибухи, спалахи, хмарища диму, бій, бій, бій...

— Коли ж воно скінчиться? — питає скоріше себе, ніж Терпугова, Іван Гаврилович.— Завтра чи післязавтра?

— На початку війни ми лічили час роками. Потім місяцями. Тепер лічимо днями, а може, й годинами...

— Так. Але тим часом гинуть такі, як Голубець, Барамія, Тищенко, Горошко, Бакулін...

— Жорстокість була і є зброєю фашизму. Проте перемогла наша зброя.

Берлін здригався від вибухів, глухо стогнав, корчився і хрипів, схоплений за горло рукою справедливої відплати.

— Усією бригадою,— сказав Терпугов,— треба усиновити дитину Бакуліна та Мартинової. Зібрати кошти й призначити опікунський комітет.

— Зробимо це в перший день миру.

Минав тисяча чотириста дванадцятий день Великої війни.

Коли я повертався по Унтер-ден-Лінден, над містом залягла ніч. На готелі «Бероліна», будівлях Александерплац спалахували неонові гасла: «Фройндшафт унд Фріден!» — «Дружба і мир!». За чорним масивом Тіргартену шугали в небо вогневі вулкани торговельних реклам.

Під мурами університету вже майже стихло. Західно-берлінські студенти квапилися на прикордонну станцію «Фрідріхштрассе». Вони везли з собою незакінчені розмови, невичерпані теми, тривкі переконання, болісні сумніви, симпатії та антипатії. «Фройндшафт унд Фріден!» — «Дружба і мир!»...

У глибокій задумі ішов я від триклятого бункера до Радянського посольства. У нічному повітрі були спокій і тиша.

З подвір'я посольства вимчала знайома «Чайка». І раптом мені здалося, що за вітровим склом тьмаво зблиснув генеральський погон. Але я не встиг до пуття розгледіти,— шофер, не зменшуючи швидкості, різко зрізав кут повороту. За мить сигнальні вогники машини зникли в районі Бранденбурзьких воріт.

— Що сталося? — запитав я чергового по посольству. Він відповів схвильовано:

— Неофашисти напали на залогу в Тіргартені. Тяжко поранено нашого бійця.

— Кого? — вихопилося в мене з тривогою, бо перед очима виринула постать юного Бакуліна.

— Прізвища ще не знаю.

Зрештою не має значення — кого саме. Петро Бакулін-молодший чи хтось із його бойових побратимів щойно упав, пробитий ворожою кулею...

Нервово пульсував годинник. Працівник посольства раз у раз поглядав на телефон, чекаючи нових повідомлень.

— Провокація... Нахабна провокація. Її нитки тягнуться далеко. Запевняю вас.

Я погодився з ним. Я цілком погодився. І саме тому знову відчув себе у солдатській шинелі, з польовими погонами на плечах.

Район боїв Берлін — Київ
1945—1970

Крізь дні і ночі

Роман

Друга година за північ. Чергова телефоністка Центральної станції швидкої медичної допомоги почула в навушнику схвильований голос із далекого таксофона. Вона, як і дев'ять її подруг по зміні, кожні кілька хвилин приймала сигнал тривоги, називала в мембрану свій порядковий номер, блискавично заповняла картку виклику і кидала її на транспортер. В окремих випадках, коли повідомлялося про надто тяжкий стан якогось потерпілого — непритомність, серцевий приступ, кровотечу,— телефоністка навскіс перекреслювала картку червоним олівцем. Багряна смужка означала, що виклик терміновий.

Так було й цього разу. Чоловік схвильовано запевняв, що у його вагітної дружини на Солом'янській, 3, висока температура і він боїться за її долю. Телефоністка не мала часу думати, де та Солом'янська вулиця, чи є зараз на станції вільні бригади, кому, нарешті, доведеться виїхати на виклик у буряну зимову ніч. Ось уже картка на транспортері, її звичним рухом схопив старший диспетчер зміни.

Дівчина тим часом реєструвала новий виклик, з іншого району міста. Старший диспетчер зняв трубку прямого проводу. На другому кінці озвався черговий Першотравневої підстанції.

— Вільні бригади є? — запитувала Центральна.

Відповідь була позитивна. Старший диспетчер продиктував по телефону зміст картки виклику.

Черговий Першотравневої підстанції — цього дівчина-телефоністка не бачила й не чула, бо в навушниках знову чийсь тривожний голос благав про допомогу,— записав виклик у журнал чергувань і наказав по радіо:

— Третя бригада — лікар Ващенко, водій Семенець — на виїзд!

Почувши своє прізвище в гучномовці, Андрій Степанович струснув дрімоту, наче якийсь тягар, що наліг на плечі. Допомогла натренована звичка. Підійшов до ві-

конця. Побачив сіре від втоми, проте енергійне обличчя диспетчера Козинця — ветерана безсонних нічних чергувань. Козинець мовчки подав лікареві картку виклику. Слова були зайві: Ващенко й Козинець працювали разом не перший рік.

Карета виїхала в ніч. У неспокійну лютневу ніч із двадцятиградусним морозом і поривчастим, майже шквальним вітром.

Водій автомашини — карета являла собою пристосовану для медичної служби «Волгу» — вміло маневрував, ухитряючись правою рукою крутити мініатюрний транзистор, який завжди возив із собою. У спеціалізованій «Волзі» на місці радіоприймача вмонтовано рацію для безпосереднього зв'язку з «небом», тобто з Центральною станцією швидкої допомоги.

— Вимкніть транзистор! — різко звелів Ващенко.

Водій Семенець, присадкуватий, побитий віспою сорокарічний атлет, мовчки виконав наказ. Лише вивівши машину на кращу дорогу, огризнувся:

— Діло не в транзисторі. На такій дорозі сам чорт зламає ногу.

— Дорога дорогою,— вже лагідніше сказав Андрій Степанович,— та я не люблю, коли роблять дві справи разом. Тим більше, що їдемо не на прогулянку.

Семенець промовчав. Андрій Степанович працював із ним уперше: у шоферів свої зміни і свій графік чергувань. Лікар і водій придивлялися зараз один до одного.

Чим ближче до околиці, їхати ставало важче. При виїзді на Сталінградську вулицю таки застряли.

— Стоп! — наказав лікар і відчинив дверцята. По обличчю, мов дротяною щіткою, тернув колючий морозяний вітер.

З другого відділення карети виринули фельдшер Валя Щербань та санітар Пересулько. Санітар, як і шофер, працював із лікарем Ващенком оце першу ніч. Лише Валю Андрій Степанович міг вважати давньою знайомою: вона незмінно супроводжувала його вже другий тиждень.

— Ну,— підбадьорював лікар,— берись дружно, не буде сутужно!

— «Эх, путь-дорожка фронтовая...» — затягнув, чухаючи потилицю, Семенець.— Точно, як під Сталінградом.

Він газонує. Мотор заревів на всі сімдесят кінських сил. Ващенко й Пересулько вперлися руками в кузов, навіть невеличка на зріст, худенька Валя намагалася допомогти

їм. Зрештою машина вискочила з ями, і бригада таки добилася до Солом'янської. Валя перша вискочила з карети. Окутана сніговим вихором, наче водяною парою, вона підійшла до наріжного п'ятиповерхового будинку. Над вхідними дверима, у блідому світлі адресного ліхтарика, ледь виділялася цифра «1». Поряд, через засипаний снігом провулок, стояв такий самий стандартний будинок із цифрою «5». Навпроти — парні номери. Солом'янської, 3, наче й не існувало.

Лікар і санітар теж вийшли в сувору, мов Арктика, ніч. Вітер кружляв довкола них, безжально обпалюючи обличчя, грайливо закручуючи вихорці. Над безлюдною околицею мерехтіли зорі. Холодні й байдужі. Семенець налаштував транзистор. Музика спалахнула знову, але — приглушена, далека. Немов линула від тих непривітних, сліпих, як більма, зір.

Валентина Щербань у модному коротенькому пальтечку, замшевих чобітках смішно стрибала з ноги на ногу, намагаючись зігрітися.

Андрій Степанович уважно оглядав місцевість. Показав на провулок між двома будинками:

— Спробуємо пробитися далі.

Машина вихолола остаточно. Худеньке Валине тіло дрижало, мовби відгукуючись на вібрацію мотора. Санітар Пересунько, якого теж били дрижаки, сумно зітхнув:

— Спиртику б грамів півтораєста.

І вже від самої спокусливої думки, здається, зігрівся.

Машина з розгону врізалася в сніговий масив провулка, але подолати його не змогла. Мотор важко дихав, мов хвора на астму людина.

— Сидіти в машині! — наказав Ващенко. Сам-один побрів, неглибоко загрузаючи в твердий, влечаний сніг.

Його припущення справдилося. Вдалині блимнув огник, вималювалися контури невеличкого будинку чи хати. Це, певне, був третій номер, що опинився осторонь наново забудованої вулиці. Проте провулок перетинали урвище та неширокий яр.

Звелів повертати назад, на Сталінградську, а звідти шукати шлях через майдан Урицького.

— Так і бензину забракне, — бурмотів Семенець. Але бублика крутив старанно, обома руками.

На площі знову спинилися. Треба було знайти певні, несхибні орієнтири. Нарешті натрапили на засніжений,

але протоптаний завулок. Їхали по ньому недовго, ось і тупик. Далі — вузька, кручена стежка.

Перед досвітком вітер ще більше розгулявся і тут, на пагорбі, пронизував наскрізь. Ішли нахилені, плечем пробиваючи тугий повітряний вал.

— Валю, в машину! — наказав лікар.

— Ні! Я з вами!

Вітер вихопив слова прямо з уст дівчини. Вона намагалася всміхнутися, ще щось сказати, підбадьорити й себе, й Андрія Степановича, та він твердо повторив:

— У машину!

Пішли удвох із санітаром. Пересунько звалив на плечі важкий ящик із приладдям та медикаментами і ледве встигав за цибатим, сутулим Ващенком.

Двері відчинив стрункий велетень у смугастій матроській тільняшці. На смаглявих, оздоблених татуїрською руками пружно вигравали бугристі м'язи.

— Де хвора? — поквапом запитав лікар, мимоволі відчуваючи себе винуватим за те, що бригада затрималася в дорозі.

— Вона... там.— Могутня бронзова рука показала на двері.

— Що з нею?

— Та... нічого.

— Як нічого?

Татуїований велетень ніяково всміхнувся:

— Була температура... невеличка.

— Невеличка? Нам сказали — висока.

— Так... це я сказав.

За свою кількарічну практику на швидкій допомозі Ващенко не раз зустрічався з непродуманими викликами. Вони завжди обурювали його. Він скипів, але стримався.

— Покажіть хвору.

Із сіней перейшли в задушну, нагріту прадідівською грубкою кімнату. На тахті горілиць спала молодиця. Як і моряк, вона була дебела, повнотіла й гарна. Світло від затіненої абажуром лампи поклато на її виразне лагідне обличчя м'які тінюві мазки. Ващенко мимоволі млиувався цією фламандською, рубенсівською вродою.

— Спить,— благоговійно прошепотів татуїований велетень.

— Хто вона вам?

— Дружина. Юлія.— Моряк раптом пожвавівшав: —

А мене звать Михайлом. Мишею. Я півроку як демобілізувався. Вона вагітна...

Почувши голоси, жінка заворушилася й розплющила очі. Ващенко взяв її руку. Пульс був підвищений — 80. Але, звісно, нічого загрозового.

Пересунько лютував і ладен був висловити свої почуття невідпорною тирадою. Та його спиняли матросові біцепси.

— На якому місяці? — запитав лікар.

— На четвертому, — відповіла жінка й натягла ковдру на підборіддя, наче захищаючись від лікарського огляду.

Андрій Степанович не став оглядати її.

— Навіщо ви нас викликали? Невже у вас не знайшлося таблетки аспірину?

— Йй-богу, нема, — схопився за цю причину, як за порятунок, господар хати. Він стояв розгублений, зникавильний, кудлатою головою підпираючи стелю. — Ніч. А вона вся горіла...

— Неправда.

— Правда! Температура була. Еге ж. Я злякався і побіг аж на Урицького, до таксофона. Все ж могло статися.

— Нічого страшного не станеться. Вранці купіть в аптеці аспірин. По одній таблетці кожні три-чотири години. І викличте лікаря зі своєї поліклініки.

Ващенко в сіпцях наздогнав матрос.

— Не гнівайтесь... Я... дуже люблю її.

Хоч і обурений, хоч і гнівний, Андрій Степанович усмінувся. Мовчки ляснув велетня по твердому, як метал, плечу й поринув у каламутну завірюху світанку.

Карета рушила з місця. Лікар увімкнув рацію й промовив у мікрофон:

— Алло, «небо», ви чуєте мене? Третя бригада перебуває в районі площі Урицького. Приймаю виклик!

2

Зміну здали о сьомій двадцять. Місто, змагаючи сон, поспішало до праці.

А Ващенко неквапом повертався додому. Порівнявшись із вітриною магазину, мимохідь зазирнув. Побачив свою сутулу високу постать, запалі щоки, гостре, неголене підборіддя, сірі, стомлені очі. Круглодобові чергування виснажують, як тяжка недуга.

Лікар жив на Печерську. Колись відстань од Першотравневої підстанції до його домівки була величезна. Тепер її скоротило метро. Поїздка від «Політехнічного інституту» до «Арсенальної», разом зі спуском та підйомом, забирала якихось кільканадцять хвилин.

Крок за кроком відкриваються знайомі з дитинства картини. Старі райони міста міняються не так швидко, як новітні. Ось подряпані кулями стіни «Арсеналу». Сюди малого Андрійка колись уперше привів батько — Степан Ващенко. Читав на захололих мурах гарячий літопис своєї бойової молодості. Сіра, пощерблена цегла і зараз мов сторінка загадкової кам'яної книги. Знаки від куль на ній — наче літери. Зумій тільки прочитати їх.

Рівна геометрична лінія — Московська вулиця. І на решті рідний провулок з подвійною назвою — Барачно-Вишневий. Тут його, Андрієва, колиска. Звідси сім'я Ващенко вбиралася лише один раз — в евакуацію. Разом з заводом, на якому працював батько. Тоді Ващенко виїжджало п'ятеро: батько, мати, Кирило, Оленка, він. Тепер залишилися тільки він та мати. Та Оленчині діти. Та ще його Ніна, що прибула сюди з далекої планети.

Думка про те, що вдома, можливо, на нього чекає лист від дружини, підбадьорила, він пішов швидше.

Галина Федотівна відразу збагнула, чого шукає очима син.

— Поштарка ще не приходила,— сказала якомога спокійніше.

— А вчора?

— Не було вчора, буде сьогодні.

Висока й сутула, як і син. Колись каштанове волосся стало вже попелястим.

Мати куховарила біля газової плитки. Обережно, щоб не пригоріла, мішала дерев'яною ложкою манну молочну кашу — для меншої внучки Наталки. Дворічну Наталку та восьмирічну Таню видно було крізь прочинені двері, вони гралися в бабиній кімнаті. Наталка, як бусол, стояла на одній ніжці в дитячому драбинястому ліжку, рученятами тримаючись за поліровані бильця. Побачила Ващенко, гукнула:

— Дядю Андрюшо, дай сім'ю!

Сім'єю Наталка називала дві замурзані ляльки, вилинялого гумового песика, целулоїдну качку та інші іграшки, з якими вночі спала, а вдень бавилася.

Андрій Степанович позбирав іграшкове багатство пле-
мінниці, подав їй у ліжко. Поцілував дівчинку в теплу
й запашну, як пташине пір'я, голівку. Дівчатко глянуло
на нього вдячними, розумними очима. Андрій аж знітився
від її погляду, такими ті очі здалися йому всезнаючими і
дорослими.

Наталчина сестричка Таня — худенькі ручки і ніжки,
дві туго заплетені кіски й так само не по літах допитливі
очі — типовий мультиплікат у коричневій шкільній фор-
мі. Моторно одягла зелененьке, підбите вітром пальтечко,
червоний беретик, з натугою підняла важкий пузатий
портфель. Запобігливо попросила:

— Бабусю, дайте хоч десять копійок. На буфет.

— Бери хліб та яблуко, ото тобі й увесь буфет.

Школярка жалісливо скривилась:

— Усі купують і бутерброди, і цукерки, тільки я...

Галина Федотівна докірливо похитала головою:

— Ех ти ж, лисичка. А де ж я візьму стільки грошей?

— На тобі п'ятнадцять копійок,— знайшов у кишені
монетку Андрій Степанович.

— Спасибі, дядю!

Поцілувала в колючу щоку, метнулася — і вже за поро-
гом. Школа! Запізнюватися не можна.

— Дядю, на шийку! — тим часом захникала Натал-
ка.— Покатай!

Незважаючи на втому, вже ладен був задовольнити
прохання улюблениці, та виручила мати:

— Я тобі дам «на шийку»! Ану за стіл, снідати!

Андрій підхопив дитину й переніс на високий плетений
стілець. Ця нехитра споруда, спеціально виготовлена для
годування дітей, нагадувала Ващенкові суддівські кріс-
ла біля волейбольних сіток. Та цей спогад виринав із при-
забутої юності.

— А ти снідав? — спитала мати в сина.

— Снідав. У нашій їдальні.

— То лягай, бо он ледве на ногах стоїш. Аж почорнів.
А Ніна напише.

— Мусить колись написати,— нерадісно погодився
Андрій.

Він поплентав у свою кімнату. Тут усе нагадувало про
Ніну. Її духи, її старенькі плаття (нові взяла з собою), її
портрет — фотошедевр кінооператорської майстерності.

Не було тільки самої Ніни. Покинула? Зрадила? За-
була?

Довго дивився на фотографію. Оживала її усмішка, її надміру сині, водночас веселі й ніби потьмарені смутком очі, кожна риса дорогого й рідного обличчя.

Упав долілиць на ліжко. Здавалося, подушка теж береже п'який запах її легких, як льон, сонцем вибілених кучерів. «Господи боже, добра чи зла доле! Зробіть так, щоб, прокинувшись, я відчув поруч подих її вуст, биття її серця, побачив її довірливі й сполохані очі!»

Після добового чергування сон наліг на нього тяжкий, мов наркоз. Тяжкий, проте короткочасний. Андрієві не снилися, а марились епізоди короткого життя з Ніною. Наче це наяву. Наче вона сидить біля нього, гладить його волосся ласкавими, шовковими долонями. І дивиться глибоко, на дно душі. Як тоді, коли він уперше схилився над нею.

То був черговий терміновий виклик. Але не на домашню адресу, а на кіностудію художніх фільмів. У цьому не було нічого незвичайного. За роки лікарської практики в швидкій допомозі Ващенкові не раз доводилося бувати в установах та на підприємствах міста. Все може статися там, де живуть або працюють люди.

М'яке осіннє надвечір'я повільно вповзало в теплу вологу ніч. Багрець та сухозлітка осені то зникали в темряві, то буйно спалахували, висвітлені промінням фар. Брест-Литовський проспект, до краю перевантажений удень, навіть о цій порі стримував карету швидкої нескінченними автоколонами, що неквапно рухалися в бік Житомира та Львова. Шофер карети (Андрій забув уже його прізвище, вони міняються трохи не на кожній зміні) агресивно натискав на клаксон, поки зрештою прошмигнув поміж багатотонними «колхідами» та «шкодами», звернув із проспекту й перетяв трамвайну колію. Меткий вахтер кіностудії вибіг з контрольної будки, відчинив браму й гукнув, показуючи рукою за густий, темний сад: — Поганяйте у головний корпус!

Видно, він був у курсі подій.

Поминувши яблуневий сад, карета спинилася перед невисоким, ширококрилим будинком адміністративного корпусу. Андрій Степанович та фельдшер — довгоногий, плечистий студент медичного інституту Олег Павлюк, — захопивши ноші і ящик з медикаментами (санітара з ними не було, бригада виїхала в неповному складі), подалися в будинок. Але їх зупинили тіснуваті вхідні двері, що крутилися довкола вертикальної осі. Фельдшер, з важким

ящиком і ношами, заплутався в цій пастці. Ващенко наказав йому залишити носилки біля машини. Прогупали через лункий вестибюль, потім ішли наосліп довгим напівтемним коридором, далі зійшли сходами у краще освітлений, але нескінченно довгий коридор-галерею. Тут сновигало чимало людей — тривали нічні зйомки кількох фільмів. Застережливий світловий сигнал попереджав: «Тихо, звукозапис!»

Лікар і фельдшер просувалися навмання повз височену стіну з гофрованого металу, схожу на гігантський оргán. У стіну вмонтовано кілька дверей-хвірток, які ведуть у зйомочні павільйони.

Побачивши людей у білих халатах, до Ващенко та Павлюка кинувся дрібний чоловічок з віртуозною зачіскою на лисіючій голові. Задріботів обіч, шепочучи:

— Сюди, будь ласка, сюди. Група «Дівчина з далекої планети»...

Як виявилось, незвична металева стіна відділяє буденний прозаїчний світ від нереального, майже фантастичного: химерних декорацій вигаданої планети, уявних галактичних пейзажів, гриму та одягу артистів, які грали жителів Марса чи Венери — дивовижних пришельців із космічної безодні.

Роботу перервано, на знімальному майданчику панували метушня та нервове чекання. Був досить пізній час, учасникам зйомки залишилося відзняти два-три кадри, і вони мали звільнитися, розгримуватися і роз'їхатися хто куди. Аж раптом — маєш! Головна героїня фільму, ота сама дівчина з незнаної планети, виконуючи завдання режисера, притьмом підняла відро з водою (за сценарієм вона мала вихлюпнути з позолоченого відра не воду, а чудодійний еліксир безсмертя), схопилася за правий бік і впала, скрикнувши від болю. Тепер бідолаха, скоцюрбившись, лежала все на тому ж правому боці, кусаючи губи, на яких, наче кров, запеклася помада.

— Подивіться, будь ласка, уважно, — благав дрібненький, лисіючий чоловічок, видно, асистент або помічник режисера. — Ситуація така, що нам конче треба закінчити зйомку епізоду сьогодні. План!..

У павільйоні панувала півтемрява: освітлювачі відразу вимкнули юпітери, як тільки сталося лихо. Оператор із помічником мляво перевіряли камеру, гримери на ходу підремонтовували зовнішній вигляд акторів, а режисер чемно, але наполегливо переконував юну героїню мобілі-

зувати всі свої сили, щоб відзняти ті злощасні кілька метрів плівки. Його нездорове, одутле лице — на ньому відбилися і довге життя, і втома нічних зйомок, і неспокій сумнівів та шукань, і душевні травми невдач, і підвищені дози алкоголю та нікотину — виявляло розгубленість, досаду й співчуття. А скептичний від життєвого досвіду мозок гарячково намагався знайти відповідь на дошкулене питання: «Це справді серйозно чи, може, тільки примха молоденької, але вже зіпсутої визнанням актриси?»

Ващенко нахилився над потерпілою. Перед ним лежала ефемерна істота в яскравій райдузі нейлонів та перлонів, що мали, очевидно, засвідчити високі здобутки хімічної промисловості на невідомій планеті. З різнобарвного лахміття на нього глянули ті очі, яких йому вже не забути ніколи. Сполохані, довірливі, благаючі. Вони кричали про справжній, нестерпний біль.

Поквапом став роздягати її, плутаючись у численних гачках, вузлах та складках вибагливого галактичного вбрання. Нарешті відчув під пальцями живу плоть. Силоміць перевернув хвору на лівий бік, вона застогнала і ще дужче закусила губи. Здається, тепер з помадою таки змішалася сукровиця. Молоде, туге тіло, до якого зненацька прийшов цей мученицький біль...

Андрій Степанович натиснув рукою на правий бік живота, почув благальний зойк, сумніву нема: різка болючість, яскраво виявлений симптом Щоткіна. Притискаєш рукою — болить, відпустиш — біль ще різкіший. Голосно оповістив діагноз:

— Приступ гострого апендициту. Негайно на операційний стіл! — Фельдшерові звелів: — Нашатирного спирту!

Дав їй вдихнути ядучий, пронизливий запах, старанно натирав нашатирем скроні.

— Принести носилки? — спитав Олег.

— Нема часу. Беріть свій ящик.

А сам підхопив її на руки. Не знав тоді, скільки щастя і горя для себе несе в тих випадкових обіймах.

3

Тетянка вже прибігла зі школи, коли Андрій Степанович остаточно прокинувся. Точніше, повернувся од марень до дійсності. І перша його думка знову була про те саме: «Чи є лист від дружини?»

Але, вийшовши на кухню, не спитав про це матері. По її очах бачив, що нічого нема.

— Забули нас усі,— зітхнула Галина Федотівна.— І Ніночка, і Василь.

— Що Василь...

— Тобі «що», а дітям...

Справді, це зневажливе «що» вихопилося в нього недоречно. Та й мати не зовсім правильно зрозуміла його. Він аж ніяк не хотів сказати, ніби Нініна доля йому важливіша за Василеву (хоч так воно й було), ніби йому байдуже, що при живому батькові діти зростають сиротами. Він просто вважав за недоцільне розвивати цю тему при дітях, завдавати їм зайвих прикрощів. Особливо Тані, яка вже добре все розуміла. Вона навіть покійну матір свою пам'ятала, не те що батька. Адже сама розповідала, як з'являється він їй уві сні — кремезний, зі смолистим чубом, червоним, наче обпеченим, обличчям. Це обвітрене лице було їй найдорожче в світі.

— Безпорадна ваша медицина,— вкотре дорікала синові Галина Федотівна.— От у чому горе!

Андрій Степанович не раз чув подібні докори від рідних людей. Здебільшого ці нарікання виникали з безпідставної і нездійсненої вимоги, щоб медицина завжди і скрізь творила чудо. Навіть тоді, коли не було для цього жодних реальних можливостей. Як у випадку з Оленою. Він усоте пояснював матері:

— Медицина все зробила для того, щоб урятувати нашу Оленку. Все можливе.

— Тож-бо, що «можливе»...

З тривогою глянув на Таню. Дівчинка збагнула, що заважає розмові дорослих. Покірно взяла зошит і пішла в бабину кімнату готувати уроки. Там, у дитячому ліжечку, спала її менша сестра.

— Кесарів розтин,— вів далі Андрій,— річ завжди небезпечна. Сама Оленка винна, що так розгодувала дитину,

— Не винувать мертву,— застерегла мати.

Смерть Олени під час пологів була третім тяжким ударом по сім'ї Ващенків після втрати Кирила та батька. Навряд чи перенесла б таке горе Галина Федотівна, коли б не безпомічне немовля, що залишилося на її руках.

— Хто б міг подумати, що він таке вчинить,— вела своєї мати.— Наш Вася...

Так, «наш Вася»... Неговіркий, але метиковатий Василь Гуменюк, добрий механік, майстер на всі руки. Якось уве-

чері, коли Андрій був на чергуванні, Василь зайшов по-прощатися з Наталкою і тещею, а заодно привів за руку й школярку Таню. Пояснив, що багато хто з його друзів подався шукати щастя на цілинних землях, спробує й він. Олени не воскресиш, а дім без хазяйки — не дім, а туга. Таня тільки нидіє при ньому — невміта, непричесана, вчасно не нагодована. Залишив тещі двадцять п'ять карбованців, валізку з речами, мішечок борошна і — шукай вітра в полі. Обіцяв писати, допомагати дітям грішми та посылками, та ось уже майже рік — ні слова.

Танюша все це чудово знала. Вона чекала звістки від батька ще жадібніше, ще спраглише, ніж Галина Федотівна й Андрій. Потай писала йому, старанно виводячи дитячими карлючками малозрозумілі «дорослі» слова. Акуратно складені листи лежали без конвертів. Навіщо марно тратитись, коли в жодному сні багрянолиций батько так і не назвав своєї нової адреси.

Дівчинку треба було співчутливо та обережно пестити, щоб не образити людську гідність, яка вже прокидалася в ній. Треба було будь-що одягати її не гірше, ніж одягалися сусідські діти, пильно стежити за її навчанням, щоб не відстала, не почала шкутильгати з малих літ.

Наталка завдавала інших турбот. Доводилося добувати материнське молоко в районній дитячій кухні, варити вітамінізовану їжу, часто носити дитину на консультацію до педіатрів. У Галини Федотівни почало здавати серце, на ногах синіми вузлами набрякли напружені вени.

Ситуація, яка створилася в сім'ї, перешкоджала задумам та мріям молодого лікаря. Це добре знала Галина Федотівна. Вона не раз бачила, як запалювався син під час розмов на улюблену тему. Знала, що він готується до вступу в аспірантуру, сама інколи перегортала грубезні книги, які приносила Андрієві сусідка по двору — Вероніка Юзефівна Калиновська. Симпатична, зовсім самотня жінка, кандидат якихось там наук, яку всі довкола називають «вченою». «Вчена» пішла, «вчена» прийшла, «вчена» сказала...

«Бути б і тобі, сину, вченим, коли б не наш кагал». Ці думки не раз гризли Галину Федотівну. Родинні обставини спочатку змусили Андрія піти на нелегку працю в швидкій допомозі — щомісяця дванадцять чергувань по дванадцять годин кожне, а після одруження він ще подвоїв число чергувань. Матеріально це, звісно, краще —

цілих дві ставки,— зате поглинало увесь час, забирало всі сили. Де там уже мріяти про науку!

Галина Федотівна несміливо спитала:

— А може, знову перейдеш на одну ставку? Принаймні поки Ніни нема. Йй-богу, якось переб'ємось. У війну було гірше.

Андрій лагідно дивиться на передчасно постарілу матір. На її сугулу, крихкотілу постать, на сизий попіл у каштанових косах. І ввижається йому мати стрункою, вродливою молодницею, якою запам'ятав її з дитинства.

«У війну було гірше...» Війна, власне, і є його дитинством. Потьмяніла суміш снів і спогадів — мов порвані кадри напівстертої кінострічки: пронизливий свист бомб, землетруси вибухів, брязкіт вагонів, біле полум'я, чорний погар... І мати, що накрила його й Оленку своїм тілом. Або інше, не менш жахливе,— голод. Серед безмежного, німого степу. Ні їжі, ні питва. Гіркий солончаковий ґрунт і карликовий полин на ньому. Мати — висохла й сіра, як солончакова земля. Мовчки ріже на дрібненькі скибочки десь роздобутий миршавий огірок і пхає йому й Оленці: «Смокчіть!...»

Або ще таке: сніги. Очі болять від нещадного блиску. Повітря від морозу таке густе, що застряє в горлі. Мати, в блаженському осінньому пальті, холодних гумових ботах, вперто бреде вперед. На материній спині, в хустці, що навхрест пов'язана на її грудях,— Андрій і Оленка. Так щільно притислись одне до одного, що мало не задихнулись. Затє не замерзали. Вони добре знають, куди прямує мати,— до батька. Він поїхав із першим ешелоном і зараз на новому місці монтує завод. Сповістив їм свою адресу, жде. Від залізничної станції вони їхали автобусом, але давно спрацьований мотор безнадійно капітулював перед сніговим океаном. Пасажири розбрелися хто куди.

А мати прямує до батька. Добра, самовіддана страдниця мати!..

Андрій зітхає і твердо каже:

— Ні, мамо, на одну зарплату ніяк не переб'ємось.

— А моя пенсія?

— Ні. Хай уже ми з Оленкою за найбільшу розкіш мали печену картоплю з дрібкою солі. Я не хочу, щоб Оленчині діти...

— Не все ж — дітям. Треба й про себе думати.

— От я й думаю. Повернеться Ніна... Не вікувати ж їй у тій Москві. Здадуть свою картину...

— Щось довго вони її здають.

— А це вже як випаде. Може, які претензії чи вимоги. Це ж усе одно що дисертація.

— Ти вигидаєш. Такий уже змалку.

— Та видно, що такий.

Вони сиділи по краях кухонного стола, приставленого до стіни. Кухня тісна, і стіл висувають на середину лише тоді, коли приходять гості. Це трапляється дуже рідко. Для потреб родини вистачає і половини стола, через Андрієві чергування та Тетяніну школу вони майже ніколи не їдять разом. У Наталочки ж є свій, суддівський столик.

Цей кухонний стіл являє собою епіцентр домашнього вогнища. Під хлібницею та сільничкою постелено рушник, вишитий матір'ю серед зауральських степів. На вузьких берегах, що оточують квітчасті потоки вишивки, червоною заповлочною вигаптувано слова: «Ми вірили завжди!» Андрій знав цей рушник, своєрідну домашню реліквію, ще з часів, коли материнські руки невтомно бігали по сірій поверхні прадідівського конопляного полотна. Та, лише ставши дорослим, зумів по-справжньому оцінити і мистецьку майстерність вишивки, і мудрий лаконізм напису. Так, ми вірили! В перемогу, в щастя, в майбутнє. Вірили завжди. Тоді — в розгром ворога. Тепер — у подолання життєвських незгод, у те, що Оленчині діти виростуть, як у рідному домі, і навіть у те, що повернеться, неодмінно повернеться Ніна!

Рушник постелено поверх клейонки, яка покриває всю поверхню стола. Клейонка, на відміну від святкового рушника, має буденний, трудовий вигляд. Місцями протерта, а де й порізана ножом, вона несе на собі сліди щоденної боротьби за існування.

Примостившись на краєчку стола й поклавши на клейонку гладко вистругану дощечку, Галина Федотівна дрібними ударами сікача кришить капусту, моркву, буряки на завтрашній борщ. Андрієва мати вміє варити смачні борщі, полюбляє, коли хтось хвалить її «фірмову» страву, особливо приємно їй догодити синові. Вона знає, що Андрій завтра обідатиме дома, й оце для нього затіяла свій кулінарний шедевр. Борщ не суп, його слід варити довго, повільно, щоб добре упрів. Наспів зварений борщ, який не упрів, є, на думку Галини Федотівни, лише напівфабрикат.

Прочинилися двері з бабиної кімнати, просунула голову Таня:

- Бабуню...
- Чого тобі? Прокинулась Натка?
- Та ні, спить.
- То чого ж?
- Хочу щось попросити...

Чергова дитяча хитрість. Таня добре знає, що краще звернутися прямо до дядечка Андрія, той напевно не відмовить. Але ж тоді може образитись бабуся. Тому — або пан, або пропав — спробує впіймати двох зайців.

— Кажі вже,— підбадьорює баба, постукуючи сікачем. Б'є вона по немічних від зимової неволі овочах, б'є проворно, але тихо, щоб не розбудити Наталку.

Таня з надією дивиться то на бабусю, то на дядька, нарешті зважується:

— У мене пальтечко таке потерте... І коротюсінке. Сьогодні Вітька Чорний сміявся з мене.

— А ти на дурнів не зважай.

— Еге, не зважай. Знаєте, що він сказав? «У неї,— каже,— пальто до пупа». І всі регочуть.

— А ти відразу — в сльози?

— Та ні, я виду не подала. Але ж досадно.

«Стук-стук» — сікач. «Тук-тук» — думки в Галини Федотівни. Невтішні думки.

— Це ж який Вітька Чорний?

— А той, що рудий, мов нещастя.

— Хіба ж нещастя руде?

— Еге ж. Отакий і він.

Син і мати мовчки презираються. Андрій Степанович думає про те, що в цієї маленької істоти і дома, і поза домом існує своє складне життя, повне конфліктів і переживань. Поки цю виростиш, Наталка заявить про свої права. А там і в них із Ніною з'являться діти. Тут і на три зарплати не витягнеш.

Крізь прочинені двері почувся Наталчин плач.

— Знову мокра,— поставила безпомилковий діагноз Галина Федотівна. Сполоснула під краном закривавлені буряком руки, нашвидку витерла їх об фартух, подалася рятувати становище. Вже з кімнати долинув її жартівливий докір:

— Ах ти ж, здоровило нетямуше, чому не попросилася на горщик?

Таня тим часом запитливо дивилася на Андрія.

— А які в тебе оцінки? — вдався до дипломатії.

Дівча метнулось до кімнати й прибігло з щоденником. Ващенко погортав сторінки зошита, переконався, що оцінки загалом непогані, поцілував русяву голівку й сказав:

— Розумниця.

Таня радісно підстрибнула, знову стрімголов кинулась до кімнати й радісно загукала:

— Бабуню, дядько Андрій пообіцяв!

Кмітливе бісеня! Таке мале, а вже є в ньому щось чисто жіноче. Знає, коли підійти, як попросити, як поставити тебе перед звершеним фактом. Він ще й з думками не зібрався, а вона вже зробила вигідний для себе висновок. Спробуй тепер відмовити!

Є щось подібне, чого відразу й не визначиш, і в характері Ніни. М'яке, лагідне, напівдитяче й по-жіночому вимогливе.

Згадка про дружину була йому й приємна, й болісна. Справді, що з нею? Захворіла чи сталося якесь інше нещастя? Кажуть, у Москві шалений рух, гарячковий темп, а вона ж звикла до просторих київських магістралей...

Андрій Степанович ганить себе за те, що в окремі хвилини розпачу був надто несправедливий. З якої речі йому забрели в голову оці обурливі підозри: зрадила, покинула, забула... Чому він не бере до уваги вірусний грип, фолікулярну ангіну, автомобільні аварії, мало що! Кому-кому, а лікареві швидкої допомоги добре відомо, які несподіванки підстерігають людину, особливо у великому місті.

Галина Федотівна винесла на руках гарно помиту, причесану, зодягнену у квітчастий халатик Наталку. Побачивши дядька, мала закугикала:

— На шийку! Но!..

І простягла пухленькі рученята. Андрій схопив її в обійми.

— Пограйтесь,— санкціонувала баба,— поки я зготую їй обід.

Ващенко легко посадовив Наталку на плечі, закинув за голову руки, обняв ними поперек дівчинки, притис її тільце до потилиці й загарцював по хаті.

А вона підганяла:

— Но, конику! Іга-га!

І він повторював за нею:

— Іга-га!

Сам на мить ставав дитиною. Безтурботною і щасливою.

Колись провулок звався Барачним. Тут у бараках, на тодішній околиці, жив убогий люд. Під час холерної епідемії, наприкінці минулого сторіччя, з санітарних міркувань бараки спалили. Довго на цьому місці ніхто не поселявся — зупиняв страх. Та життя, час і мальовнича природа перемогли. Сонячний схил печерської гори потроху заселився. На цей раз заможнішими людьми. Виросли хати на фундаментах, під черепицею, а то й особняки та кількاظверхові кам'яниці. Довкола хат закипіли білим цвітом вишневі сади. Назва провулка стала подвійною.

Родина Ващенків займала квартиру в особняку, який доживав віку. На нього, як і на сусідні садиби, наступало нове, сьогочасне місто. Металевими пунктирами креслили підйомні крани поблизу Барачно-Вишневого схему майбутнього мікрорайону.

Ващенкам належала половина особняка. Друга половина теж складалася з двох кімнат, кожна з яких мала окремих хід. Кухня на тій половині розділена надвое. В одному такому комплексі проживала Калиновська, молодший науковий працівник Інституту патологічної фізіології, в другому — касирка кінотеатру «Авангард» Женя Дорошенко.

Сусідки ніколи не сварилися між собою. Може, тому, що майже ніколи не бачилися. Вероніка Юзефівна цілий день, а то й усю ніч перебувала в інституті. В багатьох науково-дослідних інститутах дуже полюбляють беззавітне служіння науці, яке полягає в тому, щоб у робочий час займатися балачками, а відповідальні досліди проводити в таємничій атмосфері глухої ночі... Коли ж старій і траплялося ночувати вдома, світло довго не гасло в її самотньому вікні. Вчена до світанку просиджувала над паперами та книжками.

У Жені Дорошенко робота була не така обтяжлива. Влітку вона у вільні години смажилася на дніпровських пляжах, узимку плела кофти, плаття і навіть цілі костюми. Це заняття являло собою чималеньку прибуткову статтю в її скромному бюджеті. Досить уміло плела Женя також свої любовні романи, але вони розпліталися значно швидше, ніж її вовняні вироби.

...На столі саме парував добре упрілий борщ — кулінарний витвір Галини Федотівни; коли до них забігла

Вероніка Юзефівна Калиновська. Була субота, й старенькій вдалося раніше вирватися з своєї науково-дослідної цитаделі.

— Ой, як чудово, що ви дома,— зраділа вона, побачивши Андрія.

— Увечері заступаю на цілу добу.

— На неділю?

— На їхній роботі нема ні неділь, ні свят,— відповіла за сина Галина Федотівна. І запросила: — Сідайте до столу.

В душі вона не дуже зраділа гості. Поки внучки гуляють із санчатами в дворі, їй хотілося почастувати сина смачною стравою, погомоніти з ним сам на сам. Загалом же Галина Федотівна поважала вчену сусідку, яка до того ж часто ставала їй у пригоді. Калиновська, як і завжди, почала відмовлятися:

— Дяка, сердечна дяка. Але, майте бога в серці, я щойно обідала.

Навряд чи це була правда. Які вже там обіди в одинокі людини, у котрої стільки наукового клопоту в голові! Хіба пообідала в інститутській їдальні? Тоді — не «щойно». Інститут Вероніки Юзефівни десь аж у Борщагівці чи на хуторі Відрадному...

— Та сідайте, не гребуйте.

Андрій Степанович схопився й підсунув сусідці стільця. Ще й змахнув, як годиться, рукою, щоб змести з нього порох чи крихти. Галина Федотівна поставила перед гостею тарілку, поклала ложку, насипала борщу.

— Ой, так багато? Ні, ні, боронь боже!

Калиновська панічно махала руками, наче їй справді загрозувала смертельна небезпека.

— Та ви раніш покуштуйте, а тоді вже сахайтесь.— Неприхована образа відчувалася в словах господині.

Калиновська покуштувала. Піднесла ложку до вузького, мов шийка пляшки, рота, сьорбнула якусь крапельку й довго ворушила губами, наче в молитовному екстазі. Сказала одне лише слово:

— Справді!

У цьому слові вмістилося і визнання, і захоплення, і навіть здивування.

Вдоволена Галина Федотівна по-змовницькому моргнула синові.

Професія лікаря навчила Ващенка спостерігати людей. Ось перед ним дві жінки. Одну з них він знає від тієї

хвилини, коли вперше усвідомив себе. Другу дещо менше, але все ж майже з дитинства. Він пам'ятає Калиновську стільки, скільки цей двір і будинок. Женья Дорошенко поселилася тут пізніше, якихось два-три роки тому. Розлукавшись із чоловіком, вона обмінялася кімнатами.

Так, він знає Вероніку Юзефівну давно. Ще відтоді, коли вона була значно молодша. Якою ж вона була в той давноминулий час? Чорнява, білява, вродлива чи негарна? Андрій намагається пригадати, але не може. Йому починає здаватися, що ця жінка взагалі ніколи не була іншою. Вона, мабуть, і на світ з'явилася відразу старою. Невизражною і зморщеною, наче малюнок олівцем на зашкарублому від вологи папері.

В унісон його думкам Калиновська призналася:

— Я не вмю варити борщу. Я взагалі ніколи нічого не вмла. І ніколи нічого не мала.

Ці слова не здивували Ващенків. Їм було відомо, що Вероніка Юзефівна стара діва, яка за свого життя знала мало радощів і багато розчарувань.

Комічно втягнувши тоненькі бліді губи, сусідка додала:

— За звичаями моїх предків, я мала б піти до кляштору. Тобто в монастир. Але тепер не ті часи. Я пішла в науку.

У дотепі бринів неприхований сум.

— Іжте,— щиросердно припрохувала господиня.

Знову нервовий рух ложки від тарілки до вузького рота, й знову побожне плямкання безкровних губ.

— Єзус-Марія, як смачно!

Андрієві завжди здавалося, що Калиновська бравує польськими релігійними термінами. Віра в католицького бога? Навряд. Шляхетський гонор? Теж, мабуть, ні. Скоріше за все — дорогий серцю спомин про пору юності, про близьких людей, яких не вернеш ніколи.

Галина Федотівна вибрала з борщу м'ясо, поставила на стіл сковороду смаженої картоплі. Нарізана тонкими скибками, змащена смальцем картопля гучно шкварчала й принадно пахла. Запах нагадував щось давнє й напівзабуте, як Вероніці Юзефівні її польські вигуки.

— Дяка, сердечна дяка,— заметушилася Калиновська, витираючи паперовою серветкою мікроскопічні губи.— Наша Галина Федотівна бігме заслуговує на звання професора, а то й академіка. Присягаюся, що так!

Тепер Галина Федотівна аж ніяк не шкодувала, що мила гостя нагодилася якраз на обід. «Скоріш помити

посуд і приглянути за внучками, щоб не померзли в дворі». Вона вже знову була в буденних клопотах.

— Ми не завадимо вам? — запитала «вчена».

— Прошу до кімнати,— запропонував Андрій.

— Не треба до кімнати,— протестувала Галина Федотівна.— Говоріть тут, мені веселіше.

Поки нема звістки від Ніни, вона воліла, щоб син якнайменше навідувався до своєї кімнати, де все нагадувало йому про дружину.

— Розмова наша недовга. Я й так уже затрималася, хоч і з великою приємністю. Треба бігти. Ця дисертація...

Калиновська й Ващенко, кожен окремо, працюють над проблемою оживлення організму після клінічної смерті. З тією різницею, що вона вже завершує докторську, а він — лише на підступах до аспірантури. Хоч ще студентом зачитувався працями Брюхоненка та його учнів, відвідував науковий гурток, мріяв про досліди.

Галину Федотівну їхні нескінченні суперечки на цю тему спочатку бентежили. Мабуть, з далеких дитячих років жив у підсвідомості релігійно-містичний погляд на смерть як на щось загадкове, котре стоїть вище людини, не підвладне їй. Невже справді існує дві смерті, як переконує син? Це здавалося їй зухвалим блюзнірством. Та Андрій уперто пояснював:

— Коли б ми, лікарі, досконаліше навчилися відновлювати життєдіяльність людського організму за той короткий період — всього кілька хвилин,— який триває між клінічною та біологічною смертю, може, й Оленка сьогодні була б між нами.

Мати до пуття не розуміла, як можна це зробити, але не вірити синові не могла. Від цієї віри їй ставало і моторошно, й цікаво.

— Все ж, Андрію Степановичу,— торохтіла Калиновська,— у резюме дисертації я дійшла висновку, що найбільшу перспективу має метод охолодження тіла. Присягаюся, це так! Швидке охолодження, нижче двадцяти градусів за Цельсієм — а цього можна досягти! — уповільнює тканинне дихання організму. Отже, кровообіг...

— З кровообігу й треба починати. Повірте мені! За допомогою механічного приладу...

— Механічні прилади поки що не відповідають вимогам. Але ж то так, бог — свідок! Я випробувала їх стільки, що Єзус-Марія...

— Пробуйте ще. Чим далі розвивається техніка, тим більше шансів...

— Ніколи не можна покладатися лише на машину. Вона не вміє думати й відчувати...

— Не забувайте, що ми вступили в епоху кібернетики...

— А що, коли ця ваша кібернетика — ще один блеф?..

Вероніка Юзефівна рішуче стріпнула руками, й Андрій Степанович мимоволі всміхнувся.

Він згадав давню пригоду на дніпровських заводах. Випав перший сніг, і вони — група студентів (він був студентом? Коли? Сто років тому?..) — вирушили за Дніпро на лижах. Поквапилися: сніг для такої прогулянки ще не годився, більше йшли пішки, несучи лижі на плечах. На березі затоки, яка почала вже склитися кригою, Андрій побачив підбиту качку, що, певне, відстала від гурту. Сумне то було видовище. Обвисле під вагою крижаної кірки пір'я, безнадійний погляд зляканих очей. Та коли Андрій підійшов до неї ближче, качка не відступила. Навпаки: войовничо подавшись уперед, вона нервово стріпнула крильцями, отак, як Вероніка Юзефівна руками. Студенти взяли приречену на загибель птицю, й Петро Макуха, майстер цієї справи, зробив з неї відмінне чучело. Підстаркувата «вчена» нагадала Ващенко́ві ту нещасну качку. Вона грізно стріпувала руками й кидалася в атаку на опонента.

Невдовзі стара попрощалася й пішла. Так і невідомо, чого вона приходила: пообідати чи посперечатися?

Побрела й Галина Федотівна — шукати внучок.

Андрій задумався: «Глянеш на цю Вероніку збоку — жаль тебе бере. Нещасна, самотня... А поміркуеш — може, так і треба? Може, будь у неї визивна врода Жені Дорошенко, постійний успіх у мужчин, болісні розриви то з одним, то з другим, вічне шукання чогось довершенішого і, в результаті, нескінченні фіаско... або, скажімо, сліпуча принадність та неспокійний талант Ніни... чи було б тоді її життя щасливіше? Хто знає! Ясно тільки одне: в науці, як і в мистецтві, перемагає той, хто концентрує всю волю, всю енергію, все вміння на чомусь єдиному, необхідному, глибоко усвідомленому...»

У коридорчику почувлися жваві голоси, тупіт ніг, шурхотіння віника. Баба ставила в кутку сторчма санчата й оббивала внучкам із валянок сніг. Першою вбігла Таня. Обличчя в неї навіть після прогулянки було бліде. Здавалося, що дитяче личко відбиває вилинялий зелений

колір старенького пальта. Біда з тим пальтечком, справді треба щось придумати!

Наталка ступила в кухню повагом, як передвечірне сонце, що заходить на вітер. У цигейковій шубці та валянках на виріст вона нагадувала незграбну, іграшкову матрьошку. Шапка сповзла на лоба, її дорослі, мудрі тернові очі глянули на дядька Андрія зі співчуттям. Наче вона розуміла його клопоти і його думи. Дядько кинувся роздягати маля:

— Ти не змерзла?

— Ні.

— А що в тебе в руці?

Наталка подумала, потім лукаво сказала:

— Трамвай,— і заливчасто засміялась, задоволена грою.

У руці вона тримала пучок сухого кленового листа, яке підбрала на снігу. Галина Федотівна, сяючи від щастя, буркнула:

— Вигадуєш казна-що. Вся в свого дядька! — Це було сказано для того, щоб зробити приємність синові. Потім спитала у нього: — Може, перед роботою заснеш?

— Може.

Він звик спати будь-коли, за будь-яких обставин. Вповзав у сон, як у глибоку печеру. Кажуть, є на світі такі велетенські печери з блакитноводими озерами, з фантастичними лабіринтами підземного царства. Освітлені таємничими райдугами, химерні сталактитові амфітеатри являють собою арену захоплюючих видовищ-снів.

Цього разу Андрій не заснув. Його видовище — радісне й прикре — не затьмарювалося серпанком печерних сновидінь. Він згадував зовсім ясно, свідомо, наяву.

...Ніну привезли в хірургічне відділення Жовтневої лікарні. Йй пощастило: у відділенні чергував тямущий чоловік Петро Макуха, Андрійв однокурсник по інституту. Він три роки лікарював на селі, добре набив руку. Зустріч приятелів була щира, хоч і лаконічна:

— Петро? Здоров!

— Андрій? — Обійми.— Голубе!

— Давно в Києві?

— Недавно. Як живеш?

— Як бачиш. Приймай приступ апендициту.

— Ого! В непоганій упаковці. Аналіз робив?

— Де, в кареті?

— Збагнув, голубе.— І до лікарняної медсестри: — Аналіз крові на «ціто»! — А до фельдшера швидкої допомоги Олега Павлюка: — Хвору дитинку — в операційну!

Поки жовту, знесилену боротьбою з болем Ніну Ковальчук несли в операційну,— Олегові допомагали санітари лікарні,— аналіз крові вже був готовий: дванадцять тисяч лейкоцитів.

— Готуйте до операції,— спокійно звелів хірург. Запитав Андрія: — Почекаєш?

— Не можу. Виклики.

— Заходь уранці. Я чергую до дев'ятої. Збагнув?

«Власне, чому я маю заходити? — Ця думка майнула в Андрієвій голові, коли вже мандрував далі в машині.— Якщо я почну відвідувати кожного свого пацієнта... Очевидно, справа не в тому. Очевидно, Петро таки зрадив нашої несподіваній зустрічі й хоче поговорити зі мною. Може, й про щось порадитись. Адже не бачилися стільки часу!..»

Ззаду, з другого відділення карети, просунув голову цибатий Павлюк:

— Вона що, кінозірка?

— Очевидно.

— Прізвища такого я ніколи не чув.

— Молода.

— З молодих, та ранніх!

Сам не знаючи чого, Ващенко раптом скипів, наче Олег образив його сестру або матір. Хоч не мав для цього ніякого приводу. Хіба ж він знає її, хто вона насправді? Але ж і Олег не знає. То навіщо ж патякати?

— Що ви маєте на увазі?

— Те, що вона надто вродлива. Наче справді з іншої планети.

— Ну й що з того?

Сварка не встигла вибухнути. Він неясно почув Олегову відповідь, мав намір ще щось йому сказати, але машина раптом в'їхала в блакитну воду й попливла по ній тихо й спокійно. Ріка впадала в печерне озеро. Блимнули підземні райдуги, засвітилися сталактитові колони, почувся знайомий голос. Дуже здалеку. То кликала мати:

— Андрію! Пора!

Поволі виринав із печери. Так-так, йому час на зміну.

— Зараз! Встаю!

Навіть холодна вода з крана не прогнала його видінь. Так і побрів у пригаслий багрянний вечір по вузькій стежці — між дійсністю і сном.

5

Мороз відліг, і товктися по місту стало ще важче. Особливо вночі. Після денної відлиги на асфальтовому покритті з'явилася тонка плівка підступної ожеледі. Слизько стало й на ділянках, ще покритих снігом. Спресований автомобільними шинами сніговий шар, відшліфований до блиску, поритий коліями та прихованими баюрами, готував водієві тисячі небезпек. При тих швидкостях, з якими мчали медичні бригади, неважко було їм зазнати аварії й самим опинитися в становищі потерпілих.

Ващенко пильно стежив за рухами водія. Цього разу карету вів ще нестарий чоловік з яскраво вираженим нахилом до передчасної повноти. Одягнутий він був досить строкато: хутряна, з телячої шкіри, куртка, на ногах — теплі унти, на голові — м'який велюровий капелюх. І привиче мав рідкісне — Ксьондз. Він так і відрекомендувався Ващенкові, елегантно піднявши над головою темно-зелений капелюх: Станіслав Янович Ксьондз. Видно, з поляків, як і Калиновська. Колись у Києві жило чимало поляків, недарма протягом віків це місто вважалося форпостом шляхетсько-католицької експансії на Сході.

Санітар з бригадою і цього разу не виїхав. Низькооплачувана посада часто залишається вакантною. Небагато є таких ентузіастів, як Пересунько. Старі кадри поступово виходять на пенсію, молодь іде на цю роботу не дуже охоче.

У другому відділенні карети самотньо дрімала Валентина Щербань. Незрозумілий збіг обставин послідовно зводив лікаря Ващенка з юною фельдшеркою. В практиці Андрія Степановича таке траплялося вперше. Та яких тільки випадків не буває на світі!

В свідомості лікаря спалахує якийсь далекий, глухий куточок. Промінь, що освітлює його, надто кволий, і Андрій Степанович неспроможний будь-що розгледіти в тому закутку. Стрічка спогадів обривається саме тоді, коли доходить до епізоду, в якому повинна б виринути на поверхню свідомості ця худенька дівчина. Проте Ващенко майже переконаний, що він її вже десь бачив, ще до її появи в ролі фельдшера. Може, й дуже давно, в якомусь

іншому житті, дві чи три тисячі років тому. Джек Лондон у романі «Тисяча життів» переконливо змалював людину, яка вже не раз народжувалася й помирала протягом тисячоліть. Хто знає, може, фантазія письменника має під собою реальний ґрунт? Адже на цьому принципі засновано всі стародавні вірування. Джек Лондон міг написати свою книгу саме на підставі цих вірувань.

Як би то не було, а Ващенко звідкись знає це дівчиство. І певне, що не з тисячолітніх перевтілень душі і не з безмежного руху нейтронів, а скоріш за все — з нескінченних мандрювань по місту. Адже він понад п'ять, а може, й п'ятсот років не розстається з білим халатом та білою шапочкою — спочатку як фельдшер, а згодом як лікар. Одержує з рук диспетчерів картки викликів — з червоними смугами чи без них — і мчить у різні кінці міста. Мчить, мчить, мчить, як загублений у безвісті років невмирущий нейтрон.

Валя постукала у віконце:

— Андрію Степановичу, це має бути десь тут.

Про що вона? Ах, вулиця Щусева, 37а, куди вони дістали виклик. Так, певне, десь тут. Зловісний Бабин яр лишився позаду, далі спуск вниз і виїзд на Нивки та Біличі. Отже, це Сирець.

— Ви знаєте цей район? — питає лікар у водія.

Станіслав Янович елегантно підіймає над головою зеленого капелюха:

— Так, прошу, досконало. Тридцять сім «а»? Зараз...

Він підрулює прямо до парадних дверей (аж дивно, що в наші часи зберігся цей старосвітський термін) ошатного, обкладеного керамічними плитками, багатоповерхового будинку.

У вестибюлі звіряють адресу з показником квартир. Чотирнадцята квартира—В. А. Богданов—на п'ятому поверсі.

Ліфт уночі не працює. Підіймаються пішки крутими, як гвинтова драбина, сходами. Удвох з Валею. Чемний Ксьондз залишився в машині. Ноші теж полишили там; якщо треба буде — Валя збіжить униз, забере їх і покличе на допомогу Станіслава Яновича. А поки що хай шофер покуняє. Працювати ще цілу ніч.

Андрію Степановичу знайома картина нічного будинку. Спить у ньому не лише ліфт. Сплять і речі. Спить у трубах вода. Спали й ці сходи, нагло розбуджені вторгненням чужих ніг.

Вторгнення в тишу будинку, в спокій кам'яних сходів—

тільки прелюдія. За нею настане складніший етап: безцеремонне втручання в побут незнайомих людей. Вони жили своїм, далеким від тебе, життям, знали радощі, болі, сумніви, мали друзів і ворогів, ніколи не підозрюючи навіть, що ти існуєш на світі. Так само як ти не знав нічого про них. І ось настає мить, коли ти маєш право переступити їхній поріг, дізнатися про їхні інтимні таємниці, стати або їхнім рятівником, або безпорадним свідком страждання.

Ващенко хоче взяти у Валі ящик із медикаментами, але дівчина протестує:

— Не треба. Мені зовсім не важко.

«На п'ятий поверх — не важко? Дурненька!..»

— Давайте, Валю, без китайських церемоній.

— Але ж це мій обов'язок, а не ваш!

Вони вдвох тримають ящик за брезентовий пасок, і ніхто не хоче поступитися. Але на суперечку в них немає часу. Вгорі, на п'ятому поверсі, у чотирнадцятій квартирі, їх нетерпляче жде якийсь В. А. Богданов. Лікар, силоміць віднімаючи ящик, випадково торкається Валиних грудей — маленьких, тугих, як гумові м'ячики. Дівчина різко сахається вбік, наче її припекли оголеним електродом. Спалахують зелені, як молода трава, очі, вони сповнені страху, вдячності і ще чогось, чого за коротку мить не розгледити.

Клятий ящик! Живемо в атомний вік, запроваджуємо в медицину кібернетичні відкриття, маємо добре обладнані карети, навіть із радіозв'язком, а путнього ящика сконструювати не можемо. Всі прилади та медикаменти в ящику важать два кілограми, а сам він — шість. Разом півпуда. Ні вигляд, ні вага його не змінилися від часів Пирогова та Мечникова...

На порозі чотирнадцятої квартири швидко допомогу зустрічає невисока бабуся з квадратним обличчям і карими, надивовижу молодими очима.

— Ви до Вадима Антоновича? — питає вона так офіційно, наче вони прибули сюди не за викликом до хворого, а з'явилися на діловий прийом до дуже зайнятої людини.

— Де хворий? — запитанням на запитання відповідає стомлений Ващенко. На п'ятому поверсі восьмикілограмовий ящик видався йому набитою камінням скринькою. Коли б не він; крихітна Валя таки справді могла б піді-

рватися. Але й лікареві тягати отакий сундук не діло. Тепер спробуй визначити пульс хворого тремтячими пальцями!..

В квартирі пахне ліками. Запах густий, застоюний,— очевидно, хвороба тут давня.

— Прямо й ліворуч,— із-за спини Ващенко проказує коротконога, широкоплеча бабуся. В передпокої вона ви-переджає лікаря й веде за собою. Тепла чорна хустка збилася з її сивої голови й повисла на плечах, мов траурний шлейф. Бабуся зупинилася, повернула до лікаря та його помічниці сіре квадратне обличчя й показала на бічну кімнату: — Сюди.

Кімната забита книжками. Дубові стелажі підіймаються майже до стелі. Книжки валяються на стільцях, столику, просто на підлозі. Від цього книжкового хаосу б'є в ніздрі важкий дух злежаного паперу й палітурного клею, змішаний з гострими запахами формаліну, ефіру, валокардину. На тахті, обкладений книжками та аркушами креслень, лежить хворий. Під високим білим чолом у нього палають такі самі, як у матері, карі й мольові очі. Та й лице в нього материне — чотирикутне, вольове. Тільки дуже бліде від недуги, довгого перебування в кімнаті та, певне, від цих книг і креслень.

— Серце?

— Серце,— лупою відгукується стара.

Пульс так званий нитковидний, ледве вловлюється. Руки холодні. Кров'яний тиск неприродно низький.

— Зовсім охляв,— пояснює кароока бабуся.— Кілька хвилин тому було йому ще гірше.

Очевидно, це так. Тут не той випадок, що з вродливою дружиною матроса.

— Валю, кардіомін з папаверином!

Валя вже добула із ящика потрібні препарати,— помічниця з неї тямуща. Притьма метнулася в кухню. Стара здогадалася й почовгала за нею, на ходу гукнувши:

— Кип'ячена вода в чайнику!

Кватирка у вікні відчинена, кімната досить простора, як видно, постійно провітрюється, але дихати все одно важко.

— Вам шкідливо лежати серед книжок,— вихопилося у Ващенко.

Хворий у відповідь тільки блиснув очима.

Повернулася Валя. Андрій Степанович поклав на долоню рятівні препарати, ніби зважуючи їх. Підшкірна

Ін'єкція зробить свою справу: розширить кровоносні судини, активізує серцеву діяльність. Цей процес завершиться через п'ятнадцять або й двадцять хвилин. Отже, треба чекати.

Входить бабуся і потай невтомними, жвавими очима просить лікаря піти з нею.

— Посидьте, Валю, біля хворого. Йому зараз потрібен тільки спокій. В разі чого...

— Гаразд, я покличу вас.

Стара веде Ващенко в сусідню кімнату. Тут книжок значно менше, а все ж у двох цейсівських шафах їх набито повно. Умеблювання мішане: поряд з модерним імпортним сервантом — старосвітський вітчизняний комод. На стінах фотографії молодих жінок та чоловіків, які, певне, давно вже постаріли або й завершили земне існування.

— Даруйте, що я веду вас сюди,— виправдується стара.— У вітальні спить Кира — дочка Вадима Антоновича.— Видно, вона звикла величати сина тільки отак офіційно.— Йй раненько в школу. В сьомий клас.

— Ви хотіли щось запитати?

— Так. Скажіть мені правду, як матері,— це не загрожує... страшним?

Хто знайде в собі силу саме матері сказати правду? До того ж Андрій Степанович сам не знає всієї правди до кінця. Не знає обставин, за яких почалася недуга...

— Він давно лежить?

— Вже майже три роки.

— Три роки?!

— Так. А зараз йому лише тридцять сім.

Треба стамувати в собі емоції. Треба заспокоїти матір. Його недоречний вигук сполохав її.

— У даному разі страшної, як ви кажете, загрози нема. Цей приступ пройде. Раджу змінити обстановку, книжки, креслення...

— Ні, ні, він без них не зможе. Це єдине, що в нього залишилося. Розумієте, книжки йому читаю здебільшого я. А креслення приносять із заводу, коли приходять радитись. Вадим Антонович був головним конструктором...

Вона назвала одне з найбільших підприємств міста. І коротко розповіла сюжет трагедії. Вадим Антонович Богданов, її єдиний син, на «відмінно» закінчив політехнічний інститут, захистив диплом, кандидатську дисертацію і в тридцять два роки («Майже таким, як зараз

я»,— подумав Андрій Вашченко) став головним конструктором велетенського заводу. Здавалося б, вдалий початок життя, якому варто заздрити.

— Не знаю, чи від перевтоми, чи, може, спадкове... У Вадима,— тут вона обійшлася лише ім'ям,— почала розвиватися гіпертонічна хвороба. А може, й господь бог за щось покарав нас... Що тільки не робили, а тиск невпинно зростає. І от біля трьох років тому це сталося.

— Інсульт?

— Тепер це звуть інсультом. Одне слово, крововилив у мозок. Можете собі уявити, скільки я настраждалася. Правда, завод допоміг, залучили найкращу професуру... З лабетів смерті ми його вирвали. А тепер хіба що надія на бога. Розумієте, параліч виявився сильнішим, ніж професори та їхня медицина.

«Знову це графаретне нарікання на медицину. І знову несправедливе. Те, що її син залишився живий, ба навіть те, що ось зараз мають зробити медичні препарати, вже перемога, і то неабияка! А людям будь-що подавай чудо!..»

Ця квадратнолиця жінка зовні нічим не схожа на його матір, Галину Федотівну. І все ж скільки між ними спільного! І безмежна любов до сина, і ніжне піклування про оту Киру, якій вранці йти до школи, і навіть ці наївні докори на адресу медичних світил!..

— Спочатку він лежав нерухомо. Нічого в ньому не залишилося живого, крім очей. Тепер, як бачите, відійшов, хоч ноги, розумієте, ще не слухаються. Та я підніму його. Тільки б серце витримало...

— Не дозволяйте йому багато працювати.

Стара глибоко й глухо зітхнула. Її зітхання нагадувало стогін.

— Яка там праця! Більше, розумієте, уява. Для нього це...— вона затнулася і раптом зраділа, знайшовши потрібне визначення,— місток у минуле.

Некрасиву жінку прикрашала добра, якась наче зажурена, усмішка. Цим вона теж скидалася на Андрієву маму. І, мабуть, на всіх добрих і змучених матерів.

— Ні, він працює обмаль,— запевнила ще раз.— Є, розумієте, інша причина...

До кімнати заглянула Валя Щербань. Вашченко схопився:

— Йому погано?

— Ні, навпаки. Він хоче познайомитися з вами.

— Ідїть,— додала стара.— Вадим Антонович, розумієте, любить товариство.

Андрій Степанович здогадався нарешті, чому стара називає сина так офіційно. До Богданова, який через хворобу вийшов на пенсію, майже щодня приходять працівники заводу. Як ходили колись у кабінет головного конструктора. І мати тепер не тільки господиня дому, а й певною мірою секретарка знедоленого сина.

Вадим Антонович почував себе значно краще. На щоках навіть з'явився рум'янець. Пронизливі очі привітно всміхалися. Лише випуклий сократівський лоб залишався білим, наче виліплений з гіпсу.

— Здрастуйте,— привітався Ващенко.

— Здрастуйте, лікарю,— відповів Богданов і простяг йому худу, в'ялу від вимушеного неробства руку.— Пробачте, що завдаю вам клопоту. Та ще й серед ночі.

— Нічого, це моя служба.

Лікар вийняв стетоскоп і допоміг хворому сісти. Вистукування та вислукування не виявили нічого загрозливого як з боку серця, так і з боку легенів. Недавній приступ стався, внаслідок психологічних подразнень. «Є, розумієте, інша причина»,— згадалися слова старої. Мабуть, щось особисте, домашнє. Де Кирина мати? Чому дівчинка спить у вітальні, чому нема в неї свого постійного кутка? Є, певне, й десятки інших питань, які можна розв'язати, коли б він детальніше знав обставини в сім'ї Богданових.

На одному із стелажів, прихилена до позолочених книжкових спинок, тулиться фотографія жінки. Відверте, лагідне обличчя, насмішкуватий кирпатий ніс, неспокойні очі. На потилиці туго зав'язаний жмут білявого волосся. Портрет оповито чорною стрічкою...

— Це ваша дружина?

— Колишня,— відповів Вадим Антонович. У його голосі бринів не тільки сум, а й щось інше — образа чи любов. Як його розуміти? Адже про померлих так не говорять. Мертвих дружин не називають колишніми.

Проте розпитувати далі неделікатно. Якби Богданов був постійним пацієнтом Ващенка, тоді інша річ. А так...

— У мене була надія,— несподівано признався парализований. Видно, його це дуже гнітило.— Так, надія. Я нею жив.

Андрій Степанович запитливо глянув на господиню. Та втрутилась у розмову:

— Її звуть Надією. Надія Семенівна, Кирина мати.

— А тепер моя надія згасла.

Стара плутано пояснювала:

— Кирочка ночує у нас не завжди. Деколи тут — з батьком та зі мною. А деколи там — з нею. Ми вибралися від неї. Остаточо.

Знову якийсь ребус.

— Кирочка спить? — запитав хворий.

— Хто його знає, — стонула плечима стара, — Може, спить, а може, прикидається.

— Не спить, — втрутилася Валя. — Я розмовляла з нею.

— Бідна дитина, — зі стогоном зітхнула бабуся.

— Надя не винна, — став на оборону дружини хворий. Хоч у його словах і відчувався затаений біль, він ще раз повторив: — Не винна. Вона одумається, побачиш. Зрештою, в її роки...

— А в твої?

— Навіщо ж двом мучитись?

— А третя?

Одна з безлічі родинних драм. Вони є і в тих сім'ях, де всі фізично здорові. Та саме в таких випадках, як цей, вони найбільш небажані. Тут необхідна беззастережна самопожертва. Про неї легко говорити. Здійснити її значно важче.

— Краще б я помер.

— Не гніви бога!

— Так, так, для всіх було б краще. Ти б не мучилась, Кира звикла б. Все одно це станеться. А Надя мала б свободу. — Він влучив в Андрія гострим зором жвавих карих очей і сказав: — Як бачите, лікарю, медицина не завжди приносить користь.

Ващенко гірко всміхнувся:

— Ми, лікарі, давно звикли до того, що медицину лають усі. І, мабуть, лятимуть завжди. Навіть тоді, коли вона таки навчиться творити чудеса.

Коли вони вийшли на вулицю, дуже далеко від Сирця, десь аж над Дніпром, займався світанок. Андрій Степанович не без заздросців глянув на темні вікна. За ними відпочивають трудівники. Ніч... Безмежна, неосяжна... Час відпочинку, снів, кохання... Думав про те, що завжди бачить місто в невеселому ракурсі: хворі, нещасні, зажурені люди. А життя насправді інше — різноманітне,

багате, щедре. І не хворості та смерть, а вічна, як життя, любов є справжньою володаркою дня і ночі...

Карета проскочила Бабин яр. Білі щупальці фар вихопили з нічної темряви голі стовбури сивих, окутаних передранковим туманом сокорин. Вони стояли над місцем чорної скорботи, мов німі плакальниці, що від горя втратили голос.

6

«Небо» наказало поспішати на Вознесенський спуск. З вершини Вознесенської кручі відкрився краєвид Задніпров'я. Обрій на сході вигравав нюансами барв, як на полотнах французьких імпресіоністів. Андрій Ващенко з дитинства захоплювався малярством, часто відвідував київські музеї. Імпресіоністів, правда, знав лише з репродукцій. Та все ж у палітрі ранкового небосхилу він легко відрізняв тьмяні кольори Клода Мане від полум'яної жаги Поля Гогена.

Похмура садиба на вершині кручі нагадала Ващенко ті неприємні дні, коли на його мистецькій кар'єрі було поставлено хрест. Сюди, в художній інститут, він прийшов складати іспити, тут ганебно провалився, діставши незадовільний бал з малювання. Підвела класична голова Сократа, якої він не зумів класично скопіювати. Голова з височенним гіпсовим лобом, як у Вадима Богданова...

З тих пір Андрій ніколи не брав до рук пензля. Хоч живопис і залишився його хобі на все життя.

Поминувши інститутську садибу, в нетрях якої поринули його давні спогади, лікар швидкої допомоги з довіреною йому бригадою спускався вниз, за вказаною у виклику адресою. Ожеледь відполірувала бруківку. Станіслав Янович боявся, що при звичайному гальмуванні карету занесе й ударить об стовп або паркан. Тому гальмував, переключаючи швидкості.

Приблизно на половині спуску побачили міліцейський автофургон, що стояв радіатором їм назустріч. Постаті двох міліціонерів у темних шинелях контрастно виділялися на тлі засніженого схилу сусідньої кручі.

Третій міліціонер у дуже незручній позі приліг на вузькій лавочці, спершись плечима на паркан. У цьому районі, як і у Барачно-Вишневому провулку, переважали забудови дореволюційної доби — невеличкі будиночки з

садками, парканами та лавочками біля хвіртки. На лавочках місцеві жителі в погідні літні вечори відпочивали, обговорювали новини, ласували соняшниковим насінням.

До лікаря підійшов один з міліціонерів — лейтенант, на синій шинелі виділялися вузькі срібні погоони з двома зірочками.

— Товаришу лікар, дозвольте доповісти. Наш товариш, старшина Бондаренко, у зв'язку з тим, що на нього вчинено напад, перебуває в загрозовому стані. Просимо оглянути його, у зв'язку з тим...

— Я для цього й приїхав, — перебив лейтенанта Андрій Степанович. І, щоб зекономити час, попрямував до пораненого.

Але пунктуальний лейтенант міліції вважав за необхідне докінчити рапорт:

— ...у зв'язку з тим, що нам належить негайно ізолювати злочинця.

Вашенко глянув туди, куди вказував рукою міліцейський чин, і побачив худі плечі юнака, які раз у раз здригалися. Ліхтар сіяв бліде, немічне світло, яке ось-ось стане зовсім зайвим. За Дніпром зростав день, у хмарах, мов у золотих пелюшках, і вже ладен був переступити ріку.

Злочинець сидів на низенькому стовпчику й плакав. Над ним виголошувала запізнілий монолог височенна худа жінка з такими ж, як у юнака, кістлявими плечима. Вона поривалася до нього з кулаками, але міліціонер ввічливо стримував її. Юнак уже належав на матері, а правосуддю. Так на тихій, мирній вулиці, серед заспаних вікон трудівницьких осель, сталася безглузда трагедія, більше схожа на фарс. А проте будь-яка рана трохи глибша — вже ніхто не врятував би розпанаханої печінки і лікареві довелося би констатувати екзиту леталіс. Смертний кінець для потерпілого міг обернутися в смертний вирок для дурного молодика, який вчасно не послухався гірких материнських повчань.

На щастя, печінка промацувалася нормально, фінка ковзула по її поверхні. Доведеться накласти давлячу пов'язку, щоб запобігти кровотечі при транспортуванні.

Працівники міліції допомогли покласти свого товариша в карету й розпрощалися з бригадою. Автофургон завернув і почав обережно спускатися з кручі. Станіслав Янович поїхав слідом. Назад, угору, вони б не вибралися. Станіслав Ксьондз народився в цьому місті й знав

круті норови київських узгір'їв. Коли нарешті опинилися внизу й помчали по рівному Подолу, шофер зняв капелюха, на цей раз не з чемності, а для того, щоб витерти із залисин рясний піт. Він нагадував льотчика, який благополучно приземлив літак із пошкодженим шасі.

— Київ, прошу я вас, не є створений для автотранспорту,— переконано сказав Ксьондз.

Ващенко пожартував:

— Через те, мабуть, і побудували метро.

Ксьондз ще раз підняв капелюха, цього разу таки з гречності, але рішуче заперечив:

— Метро не має в нашому місті найменших перспектив.

— Пішки, звісно, краще,— відбувався жартами лікар.

— Хто каже — пішки? Майбутнє Києва у вертольотах.

Побачите.

— Ой, не побачу. Не доживу.

— Це ваша особиста справа.

У міській лікарні цієї ночі чергував інший хірург, не Петро Макуха. Ващенко здав потерпілого старшину міліції й міг би їхати. Але новий виклик не надійшов, і Андрій Степанович залишився, доки черговий хірург зробить розтин і підтвердить його діагноз. Шкода було й безневинного міліціонера, й того п'яного дурня, що, витверезившись, ридав на стовпчику.

Новий день напинав над парком лікарні величезний аркуш голубого паперу. Невидиме сонце навскіс креслило на ньому багряні смуги терміновості, наче на картці виклику.

Поміж шершавими стовбурами старих кленів та лип ще лежав брудний, ніздрюватий сніг, але вже відчувалася його недовговічність. Ніби ось-ось проб'ють пощерблений сніговий панцир гострі списи весняних пагінців.

Безліч разів побував Андрій Степанович у Жовтневій лікарні. Приводив його сюди обов'язок. Кожній лікарні виділено один день на тиждень, коли вона мусить приймати пацієнтів од швидкої допомоги.

Лише одного разу прийшов сюди лікар Ващенко не з обов'язку служби. Сталося це вранці, після того як Петро Макуха оперував Ніну Ковальчук. Довго Андрій не хотів іти, вагався, лаяв себе, переконував, а все ж

пішов. Може, справді тому, що запросив його Макуха, з яким не бачилися три роки.

Макуха вже закінчував чергування. Появу інститутського приятеля зустрів радісно:

— Поздоровляю! Все гаразд. Побачив би ти її на столі. Афродіта! Афродіта з морської піни!

Ващенко вдає здивованого:

— Чому ти думаєш, що це мене цікавить?

Макуха — невисокий, коренастий, з великою головою мислителя і могутніми руками коваля — іронічно посміхався:

— Якби не цікавило, не прийшов би.

— От тобі й па. За моє жито, та мене й побито. Ти ж мене запрошував.

Петро лукаво примружив око:

— А вона, голубе, питала про тебе.

— Невже?

— Слово честі. «Де,— каже,— той лікар, що мене привіз? Я,— каже,— не встигла йому подякувати». Довелося пообіцяти їй, що розшукаю тебе й приведу.

Андрій Степанович добре пам'ятає своє тодішнє почуття. Все змішалось в душі: і радість, і гордість, і страх. Мабуть, шкода, що страх не переміг у той момент усі інші емоції.

...Зміну у Ващенка прийняла старенька лікарка Розалія Самійлівна Фрідман. Йй він передав клейноди лікарської влади: тонометр — прилад для вимірювання кров'яного тиску — та наркотичні препарати, що підлягають суворому обліку.

Доктор Фрідман — жива історія міської швидкої допомоги. Кажуть, ніби вона виїздила на виклики ще кіньми. За сорок років лікарка так призвичаїлася до своєї неспокійної посади, що не уявляє собі життя без неї. Скількох людей у місті знає ця бабуся, навряд чи підрахує обчислювальна машина.

— Що цікавого підвернулося вам за зміну? — запитала вона у Ващенка, перевіряючи та вкладаючи у футляр тонометр.

Андрій Степанович коротко розповів історію головного конструктора Богданова, яка вразила його чи не найбільше.

Стара лікарка значуще похитала головою, мов китайський фаянсовий божок:

— Знаю, знаю. У Богданова я бувала не раз. Він живе тепер десь на Сирці?

— А хіба він жив деінде?

— Аякже. З дружиною. На Шулявці. Вона виявилася поганою жінкою.

— Щось не віриться.— Андрій згадав фото в траурній рамці, притулене до стелажа. Обличчя жінки йому подобалося. Та й сам Богданов захищав її.— Справді. Отака собі Ізольда Злотокоса з кирпатим носиком...

— Я не знаю, який у неї носик. Це мене мало цікавить. Але я могла б вам дещо розповісти. Та от чуєте?

З репродуктора лунало:

— ...лікар Фрідман, водій Черевко...

— Іншим разом. Спасибі за інформацію. Лікареві все треба знати. Колись і я вам розповім. До побачення!

Вона подріботила до диспетчера, а Ващенко полегшено зітхнув. Нарешті вигуки з репродуктора його не стосуються. Він вільний!

Та вже за кілька хвилин пересвідчився, що воля — річ таки дуже химерна. Не встиг здобути її, як вона вислизає з рук.

Узурпатором його свободи виявилася всюдисуща Валя Щербань. Невже знову збіг обставин? Адже фельдшер Щербань ніколи не поверталася з роботи разом з ним, по одній дорозі...

Проте робити нічого. Раз Валя вже перестріла його біля брами (чекала, чи що?) і з награною байдужістю запитала: «Ви на метро? Можна мені з вами?» — а він не здогадався збрехати, що невідкладні справи штовхають його у зовсім протилежному напрямку, раз уже виляпав, що тюпає таки на метро, до станції «Політехнічний інститут», то це означає, що бажання зібратися з думками на самоті нездійсненне. Сказав, щоб приховати збентеження:

— Ви досі, здається, ніколи не поверталися додому на метро?

— О, щоразу. Тільки не з вами.

«Могла б і сьогодні без мене!» — подумав, але не сказав, бо це було б надто брутально. Зненацька спитав:

— Де ви живете?

— В районі вокзалу.

Виходить, таки по дорозі. Ващенко окинув зором супутницю. Худенька, тендітна, в коротенькому пальтечку,

чимось схожа на їхню Танюшу. І личко бліде, хоч і бадьоре,— а може, силоміць бадьориться? — й зеленасті, як лісова галявинка під сонцем, очі дивляться надто подорослому.

Якийсь час ішли мовчки. Андрій Степанович уже почав було поринати в свої думи та спомини, коли Валя заговорила. Мабуть, тому, що німувати далі було ніяково.

— А в міліціонера печінка таки зачеплена.

— Пошкодження серйозне?

— Хто його зна.

— Не могли вже дізнатися!

— Навіщо?

Так, вона має рацію. Яке йому діло до цього, та й що він може змінити? Незабаром у нього назбирається сила-силенна всіляких випадків, ціла колекція, як у Розалії Самійлівни Фрідман. І він на кожен з цих випадків реагуватиме з болем у серці? Ні, пора вже вишколити в собі філософський підхід до всіх цих справ, здобути необхідний для лікаря імунітет.

Валя знову порушила мовчанку:

— Я чомусь раніше ніколи про це не думала. Ставила до міліціонерів... ну, самі знаєте як. Мабуть, тому, що бачила їх тільки вдень зі свисточком.

— Небезпечні операції бувають у них і вдень і вночі. Цим вони мають багато спільного з нами.

— Нас не можуть підрізати фінкою.

— Можуть. Скільки разів я виривав ножа з рук п'яного бешкетника, який замахувався на дружину або сусідів. Нас викликають, Валю, не тільки на грип чи ангіну. А й туди, де кров.

— Так. Але ми в основному воюємо з хворобами. А вони...

— Хуліганство, пияцтво, злочинство — теж хвороби. Ми їх звемо соціальними. Вони дісталися нам у спадщину від минулого. Але чомусь дуже довго не переводяться. Видно, є якісь причини, раз їх так нелегко позбутися.

— Дуже легко,— заперечила Валя.— Пияцтво зникне тоді, коли всі будуть щасливі, хуліганство — коли всі матимуть вищу освіту, а злочинство — коли заробіток людей відповідатиме їхнім потребам. Ось, всі проблеми розв'язано!

Вона розвела руками, як цирковий фокусник, і щиро засміялася. Андрій побачив її зуби — білі, перламутро-

ві, дзвінкі, як її сміх. Це сміялася молодість — категорична в своїх судженнях, безтурботна у вчинках, безкомпромісна в рішеннях.

— А вам не здається, що кохання теж хвороба? — раптом випалила Валя.

Ващенко спитав:

— Соціальна?

Валя відповіла:

— Психічна.

— Цікаве відкриття!

— А ви не іронізуйте! — безапеляційно відстоювала свої позиції дівчина.— Коли в людини затуманюється свідомість, паморочиться світ, зникають нормальні критерії, то хіба вона здорова? Людина розуміє це, гнівається на себе, а нічого не може вдіяти. Що це таке, га?

«Це вона про мене,— подумав Ващенко.— Адже саме так було зі мною. Точно так. Розумів, сердився, переконував, а зупинитися не міг. Певне, що про мене».

Сказав уголос:

— Що ви маєте на увазі? Не люблю, коли говорять натяками.

— А хто це любить? Доводиться.

Вони увійшли в парк політехнічного. Він дуже нагадував парк міської лікарні. Тут так само ще подекуди конав сірий дірчастий сніг, схожий на старі, давно покинуті бджолами стільники.

Ващенко знову відчув, що йому не хочеться нікуди йти. Він збагнув і причину цієї неохоти: кожен крок наближав його до дому, де, як він знав, листа від Ніни нема. Знав це твердо й непохитно. Треба нарешті обміркувати своє становище, а дома йому не дадуть це зробити ні мати, ні Оленчині діти.

Зупинився біля старого клена:

— Валу, я далі не піду. Мені треба тут побути...

Валя блиснула зеленкуватими очима:

— Побачення? Розумію. Бажаю успіху! — І пішла. Відійшовши з десяток кроків, обернулася й гукнула: — Тільки ж не говоріть натяками. Вона не зрозуміє! — І не пішла — побігла.

Ващенко ж мучив себе думками: «Чого вона? Що це дівчисько вбило собі в голову? Яке побачення? Адже вона знає, що я одружений. Хоч, зрештою, звідки? Таж для мене самого Ніна — наче сон... От тобі й Валя... Якесь чортеня!»

Сів на лаву, вдихав дразливе повітря провесни. Що не кажи, а погойдавшись цілу добу на ресорах, потім наче з палуби корабля ступаєш на землю. І цінуєш стан нерухомості.

Валя сказала: «Кохання теж хвороба». Мабуть, так і є. Устами немовляти глаголить істина.

Отже, він залишився-таки на самоті, щоб обміркувати становище. Обміркувати? Яким чином? Дурниця! Навіть кібернетичній машині для розрахунків потрібна інформація. А він же нічого не знає. Де Ніна, що з нею? Він тільки знає банальні приповідки про банальні істини. На зразок цієї — про немовля. Нісенітниця! Немовля промовляти не може. Тому що воно немовля. Інша річ — Валя. Вона не дитина. Вона в такому віці, коли закохуються. І, певне, в когось закохана. Ось чому вона такого наговорила...

Холодно, мерзлякувато, бридко. Час би згадати й іншу банальність — ін віні верітас (істина у вині). Спокусливий афоризм, але не для нього. Йому не можна починати пити. Саме так — починати. Бо за початком іде продовження. Надивився він цих продовжень за свою лікарську практику...

До того ж у нього надто багато обов'язків. Перед старою мамою, перед мертвою сестрою та її дітьми, перед дружиною, яка пропала без вісті. Еге ж, як після війни казали, той повернувся, той загинув, а той пропав без вісті. Не думав Андрій Ващенко, що це туманне визначення колись торкнеться його так близько...

Що там Розалія Самійлівна баяндрасила про конструктора Богданова та його кирпату дружину? Чому він, у такому стані, переїхав із Шулявки на Сирець? Чому їхня дочка спить у вітальні? Чому на фотографії чорна стрічка? Куди ділася Злотокоса Ізольда, для чоловіка — вмерла, а для дочки — живе?

Та навіщо йому здалися ці люди, їхні заплутані справи? Хіба в нього мало свого клопоту? До дідька все! Значення має лише те, що в його віці Богданов уже був кандидатом наук і головним конструктором великого заводу. Так, у цьому суть! А чому, власне, в цьому? Невже так необхідно, щоб геть-чисто всі стали головними? Хто ж тоді буде рядовим?..

— Андрію! Ти що, оглух?

Перед ним стояв у всій своїй коренастій могутності гібрид мислителя і коваля — Петро Макуха.

- Ти що, п'яний?
- Якраз думав про те, що мені не можна пити.
- Благородні думки! І високоморальні. Але дуже недоречні: мені якраз страшенно хочеться хильнути.
- Стривай. Звідки ти тут узявся?
- Видно, ти таки задрімав і втратив орієнтири. Адже навпроти парку, через вулицю, наша альма-матер: медичний інститут імені академіка Богомольця. А в ньому — кафедра хірургії.
- Влаштувався асистентом?
- Не виходить. Поки трудився на селі, тут... «усі квитки продано». Повний аншлаг! Доведеться побігати.
- От чому я не застав тебе в лікарні.
- Сьогодні я не чергую. Але ми, голубе, не відзначили нашої зустрічі після тривалої розлуки. Давай знайдемо тихий куточок і...— Він зробив жест, зрозумілий питушим людям усього світу.

Цей жест у Ващенко викликав неприємну асоціацію. Так ляскав пальцями його батько, Степан Кирилович, в останні місяці свого життя. Славного життя, яке мало безславний кінець. Андрій не винуватив батька ні тоді, ні тепер. Звістка про загибель Кирила десь аж на угорському озері Балатоні зламала старого арсенальця. Почав шукати розради на дні пляшки...

Андрій не відкрив своїх думок Петрові. Лише наполягав, що пити не хоче. Макуха запропонував компроміс: зайти в найближчу молодіжну кав'ярню, випити чорної кави. Андрій не вельми зрадив і цій пропозиції: він унікав пити каву увечері, боячись безсоння. Але далі відмовлятися було незручно.

7

Кав'ярня «Мрія», на розі двох метушливих вулиць колишньої Шулявки, зворушливо поєднувала в собі модерн в умеблюванні, сучасну радіолу та модель штучного супутника Землі — з вентиляційною технікою епохи феодалізму. Повітря стояло сизе, затхле, абсолютно не придатне для дихання. Кава теж була далека від мрії.

Та зрештою це не важило. Їм хотілося посидіти вічна-віч, широко погомоніти. В інституті вони не були задушевними друзями, але шість років спільного життя-буття все ж зблизили їх.

— Гарненьке дівча,— кинув оком Петро Макуха на офіціантку, яка принесла їм каву з лимоном та тістечка. Мигдалеве тісто смачно хрумтіло на зубах.— Вона сама — як тістечко, правда?

Петро ще в інституті зажив собі слави ловеласа. Широкоплечий відземонок, він у шкільні роки поступався зростом перед товаришами й мучився від образи, коли вродливі співчучениці віддавали перевагу високим та струнким юнакам. Тепер жадібно брав реванш за минуле.

Ващенко не зважив на його репліку, це зачепило Макуху за живе. Він вчинив маленьку помсту:

— Звісно, вона не Афродіта. Афродіту, голубе, та ще й голеньку, мені довелося бачити тільки раз у житті. На операційному столі. До речі, де вона зараз?

— У відрядженні,— коротко відповів Андрій. Безтактну ущипливість друга він пропустив мимо вух. Завжди заглиблений у свої думки, турботи, обов'язки, Ващенко взагалі ніколи не надавав значення дрібним уколам амбіції.

— Не гнівайся, я щиро. Дивовижної краси жінка. Поталанило ж тобі! А я ось тиняюся мов неприкаяний.

— Як то? Ти ж одружений.

— Було, та загуло. О голубе, скільки я пережив, коли б ти знав! Та це вже, на щастя, плюсквамперфект. Давноминутий час. Повернувся до Києва й починаю нове життя. Віта нова! В усіх відношеннях.

— Щоб міняти своє життя, треба змінитися самому.

— Е, ні! Це означало б — підкорення обставинам. А я хочу створювати обставини. Для себе й для інших.

— Це щось справді нове. Раніш я не чув од тебе такого.

— Життя навчило. О голубе, ти ще не знаєш, що таке життя. Тобі щастя само пре в руки. Через хворобу матері тебе після інституту нікуди не послали, залишили в Києві...

— Неправда,— протестував Андрій.— Ще будучи студентом, я працював на швидкій допомозі фельдшером. Там і залишився...

— Не вмер Данило, то гикавка задавила. Важливо не це. Важливо, що залишили. Потім ти одружився з найкращою, найпривабливішою дівчиною, яку будь-коли бачили мої очі...

«Помиляєшся,— мало не проговорився Ващенко.— Ніна не була дівчиною. Та це, звісно, не має ніякого зна-

чення. Я люблю її, вона справді найкраща в світі, це правда...»

Не сказав цього вголос і тому, що про такі речі не говорять навіть найближчим друзям, і тому, що балакучий Петро не давав змоги вставити хоч одне слово.

— Знаєш, голубе, коли вона лежала на столі, я гадав, що осліпну. Від сяйва краси. Йй-богу. Та ти не ревнуй. Що мої враження від неї проти твоїх! Одно тобі пораджу: не поринай у почуття, як у вир. Треба завжди залишатися вмілим плавцем. Треба завжди, за всіх обставин...

— Створювати обставини,— випустив-таки Андрій стрілу з лука.

— Так, голубе, так. Бо пропадеш ні за цапову душу.

«Мабуть, я вже пропав»,— подумав Ващенко.

— А головне: відразу привчи себе до думки, що Ніна наставлятиме тобі роги. І марно не переживай, бережи нервову систему. Жіноча врода вимагає жертв.

— А може, годі? — не витримав-таки Андрій і різко, наче на знак протесту, відсунув чашку з недопитою кавою.

— Ми ж лікарі, можемо говорити відверто.

— Говорити, а не базікати.

— Ну гаразд, гаразд. Боляче, я розумію. Але ж це неминуче.

— Що?

— Роги.

Ващенко зблід. Який чорт підсунув йому сьогодні цього друга й порадирика? Він, певне, вже був би дома і, незважаючи на втому, катав би на шиї Наталку, обмізковував з Танею проблему купівлі нового пальта, допомагав матері по господарству. І ніхто не ліз би йому в душу, не торкався того, що для нього святе.

Макуха, видно, збагнув, що наляпав зайвого:

— Я, певна річ, жартую. Щодо інших жінок, то навряд чи я помилився. Вивчив їхню породу достеменно. Але Ніна... можливо, виняток. Забудьмо про це. Розкажи, як живеш. Що в тебе з аспірантурою?

— Поки що нічого,— зітхнув Андрій.— Так якось склалося.

— От що значить не створювати обставин, а бути в них на буксирі.

— Що я можу зробити: мати, племінниці...

— У тебе ж дружина гребе гроші лопатою.

— Це її гроші. Та й не гребе вона.

— Як то?

— Ніна ж тільки починає. Торік закінчила театральний інститут, мріяла про театр, не потрапила. Вперше зіграла роль в кіно. Сплатила борги, допомогла своїй хворій матері, сьак-так одяглася. Адже їй це необхідно: вона буває серед видатних людей.

— Ясно, ясно, голубе. Значить, лямку тягнеш ти один.

— А що робити?

— Роби якнайкраще. А погано саме вийде. Одне тобі раджу: не залишай думки про наукову працю. Пропа-деш!

— Чого ж це?

— А що ж, усе життя бути звичайним лікарем? Ні! Нас, голубе, може врятувати тільки вчене звання та відповідна ставка. Збагнув?

Він замовив гарненькій офіціантці ще дві чашки кави. Андрій не заперечував: раз встряв у розмову, то треба чимось заповнити час. Кав'ярня з кожною хвилиною заповнялася галасливою молоддю, наставав «пік» вечора. Серед відвідувачів переважали студенти, тобто вчорашні Ващенки й Макухи. Сьогоднішніх Макуху та Ващенка їхні турботи й веселощі вже не цікавили. Пройдений етап!

— Хай так,— погодився нарешті Андрій.— Ясно, що наукова діяльність — заманлива перспектива для кожного з нас. Але ж для того, щоб стати вченим, самого лише бажання мало. Потрібен талант, дослідження, відкриття...

— Ти що, серйозно?

— А як же?

— Ну, голубе, якщо говорити серйозно, то наукові відкриття здатні робити одиниці. Пастер, Павлов, Заболотний... Не заперечуй, ти знаєш це не гірше за мене. А корову науки доять тисячі, десятки тисяч. І в нашій галузі, і в інших. Треба тільки мати міцні лікті й уміти вчасно підставити дійницю. Тоді молоко само потече в неї. От я зараз нишпорю по столиці, шукаючи собі тепле й ласкаве вим'я. Збагнув?

У Ващенка раптом пропав інтерес до розмови. Так, усе це, можливо, правда. Кожне слово, сказане Макухою, либонь, має підставу. Але це не його, не Андрієва, правда. Якщо жити такою правдою, то не варто жити

взагалі. Гаразд, хай відкриття роблять одиниці, справжні велетні науки. То бери з них приклад, намагайся бути схожим на них. Стань нарешті тим щаблем, маленьким, але надійним, спершись на який, вони, не щадячи ні тебе, ні себе, спинатимуться вгору, до нових великих відкриттів.

○ Говорити про це з Макухою безнадійно.

Розплатилися, розпрощалися, пішли кожен своєю дорогою.

Вдень у місті гостювала відлига, увечері її прогнав північний вітровий. Жвавий морозець хутко засклав тисячі калюжок, які дзвінко тріскали під ногами. Андрій з дитинства любив цей тріскучий скрегіт тендітних крижинок. Звик до нього за Уралом, на степовому бездоріжжі, коли на прохання матері бігав на пошту, питав листів од брата Кирила. Може, де заблудилися в поштових мішках, може, забули про них листоноші...

Далеко воно, те Зауралля! Зараз там, певне, глуха ніч. А небо в снігових хмарах. В степу ще народжуються зимові завірюхи. Гудуть і свищать, мов ошалілі. Тільки зорі вже по-весняному молоді й чарівливі, як і над Україною.

На майдані Перемоги знайшов таксофон і подзвонив у міську лікарню. Як прізвище того міліціонера? Здається, Бондаренко. Гудки в трубці чулися виразно, але там, на другому кінці проводу, ніхто не відповідав. Андрій Степанович картав себе за дурне втручання у чужі справи. Адже й так запізнюється додому, мати жде, нервує, її настрій передається дітям. Та й зрештою всупереч його містичним передчуттям, може, надійшла таки звістка від Ніни. А він стовбичить у телефонній будці...

На другому кінці проводу озвався жіночий голос. Ващенко запитав:

— Скажіть, будь ласка, як почуває себе хворий Бондаренко? Працівник міліції. Його доставила сьогодні вранці карета швидкої допомоги.

Згодом у трубці почулося:

— Ви слухаєте?

— Так.

— У Бондаренка ножова рана в праве підребер'я. Особливої загрози нема.

— Дякую.

Коли добрів нарешті до свого подвір'я, побачив, що на кухні світиться. Зрадив. Значить, мати не спить. Власне,

ще не пізно, але вона так стомлюється за день, що частенько лягає спати разом з дітьми. А оце, видно, жде його. Невже є лист?

Ноги рвалися бігти, але мозок розсудливо стримував. Не можна робити з себе посміховисько навіть в очах рідної матері. Добре, якщо лист є, а коли нема? Він уже й так, певне, завдав чимало смутку старенькій отими побиваннями за дружиною. Наче рідна мати відійшла на другий план.

Материні очі відразу сказали: є новина.

— Невже лист?

— Ні. Але я чула її. По радіо.

— Ніну?

— А то ж кого?

Андрій присів на стілець.

— Про що ж вона говорила?

— Про їхню картину.

— Значить, картину прийняли?

— Либонь. Знаєш, коли оголосили, що має виступити молода кіноактриса, я відразу подумала — вона.

— А сказали, що вона?

— А то як же? Молода кіноактриса Ніна Олександрівна...

— Ковальчук?

— Ващенко!

— Так і сказали?

— Так і сказали.

Зірвався з місця, кружляв по тісній кухні. Мати жартома, як малого, штовхнула в спину:

— Сядь! Не миготи перед очима.

Скорився, сів.

— Ти сама чула, мамо?

— Сама. З гучномовця.

Ващенко захоплено глянув на репродуктор. Наче це був його найкращий друг. Мати ж тим часом хвалилася:

-- Вмикаю навмання, аж раптом...

Андрій ще раз глянув на коробку з пластмаси, що висіла на стіні, засміявся. «Гучномовець!..» Яке чудне слово. Воно виникло, мабуть, у часи перших репродукторів, схожих на грамофонну трубу. «Гучномовець...» Можна подумати, що й Ніна говорила гучно, розкотисто. Аякже! У Ніни тихий, задушевний голос, іншого такого немає в світі.

— Як вона говорила, мамо? Розкажи ж.

— Добре говорила. Розумно, спокійно, наче стоїть отут і балакає зі мною.

— Вона завжди так. В цьому її сила. У внутрішній душевності. Розумієш, мамо...

— Як не розуміти, сину!

Добра, ласкава мати! Найменшої нотки невдоволення не прозвучало в її словах тоді, коли він признався, що має намір одружитися. І коли назвав свою обраницю. І коли привів її додому.

Ніна, вже знімаючись у кіно, ще проживала в студентському гуртожитку. Родом подолянка, вона мріяла вигідно влаштуватися в Києві й забрати з Вінниці матір. Та все ніяк не виходило. Спочатку невдале кохання з якимсь видатним артистом (Андрій не принизив себе до того, щоб розпитувати про деталі цієї драми, зіграної не на сцені, а в житті); потім невдача при спробі влаштуватися в один з місцевих театрів; нарешті несподіване для неї самої одруження з пересічним лікарем швидкої допомоги. Ніна одверто казала Андрієві:

— Ти переплутав усі мої карти. Але я покохала тебе, і край. Так мені заманулося! Ясно?

Андрій вірив своїй коханій. Не так її словам, як отим— то лагідним, то тривожним — очам. Такі очі не можуть брехати!

Та й навіщо Ніні брехати?

Дебют у кіно,— з усього видно, вдалий,— відкривав перед нею райдужні перспективи. Вона входила в коло відомих людей. З її вродою, хистом легко обрати когось із них. А обрала його — сірого, буденного...

Щось було в цьому незрозуміле й загадкове. Проте Ніна з веселою безтурботністю розвіювала кожен його сумнів. Під час їхніх прогулянок наддніпрянськими парками, які вже полонила жовта осіння журба, Ніна будила тишу дзвінким весняним сміхом, припадала до його вуст жагучими поцілунками, без слів, без роздумів, без вагань, затаючи в солодку, п'янливу прірву. Не знайшлося в ньому ні сили, ні бажання протистояти цьому бурхливому сп'янінню.

Андрій боявся, що мати виявить опір, коли дізнається про небуденний факт майбутньої невістки. А його добра, чутлива мати, навпаки, зраділа. В її сірих, як у сина, очах світилася гордість за його вибір.

Ніна Ковальчук стала Ніною Ващенко.

Андрій, пишаючись цим, усе ж обережно натякнув їй, що актрисі навряд чи варто міняти прізвище. Ніна відповіла сміючись:

— Глядачі мене ще не знають. Та й Ковальчук, Ковальчик — щось дуже дрібне, мізерне. А Ващенко — це звучить гордо!

І він усміхнувся — гордий і щасливий.

Колись Андрій намалює Нінин портрет. Вона стояти-ме під веселим, як її вдача, сонцем, з одкинутою назад головою і сміятиметься всіма сліпуче білими зубами, всім обличчям, усією поставою...

— Значить, тепер буде лист,— перебила його думки мати.— Або й сама приїде.

— Хоч би написала.

А серце вже стукає в грудях, ніби відкарбовуючи за абеткою Морзе: «стук-стук» — напише, «стук-стук» — приїде, «стук-стук» — знов твоя хата налетиться по вінця любов'ю і сміхом.

«Стук-стук-стук!..» — ні, це вже, здається, не серце.

— Хтось стукає,— схопилася мати.— Може, телеграма?

Відхилив вхідні двері — Женя Дорошенко. Надворі морозець, а вона в самій лише кофті та зверху біла вовняна хустка, мабуть, власного виробу.

— Пробачте, що так пізно.

— Заходьте, Женю,— запросив, як личить господареві.

Мати мовчала. Волелюбна в поведінці, Женя нагонила на Галину Федотівну якийсь забобонний страх. Дорошенко увійшла, стала коло порога — статна, плечиста, обличчя смагляве, як усе її тіло,— чи то від дніпровських пляжів, чи від якоїсь краплини приблудної циганської крові...

— У вас світиться, от я й зважилась. Виручайте.

— Що сталося, Женю?

— Нічого особливого. Прийшла з роботи, а дома нема сигарет. Як я забула купити!.. А зараз — кругом зачищено. Кажіть одразу, Андрюшо, вирятуєте чи ні?

Він не мав підстави образитись на неї за цю фамільярність, адже й сам називав її на ім'я, як близьку знайому. На те вони сусіди та мало не однолітки.

— Сідайте.

— Ні, я на хвильку.

Стояла, стріпуючи хусткою, мов збиралася злетіти, і ніяково всміхалась. Маленький серпик давнього шраму — видно, що й у дитинстві Женя відзначалася буйною жва-

вістю,— притулився на лівій щоці, додаючи її неспокійній вроді якоїсь загадкової бентеги.

Галина Федотівна, що ледве тримається на хворих ногах, певне, щиро, а може, й невдоволена пізнім візитом, перепросилась:

— Даруйте мені, піду до дітей.

— Добраніч, мамо!

Андрій і Женья залишилися на самоті.

— То виручите? — спитала грайливо.

— Але ж у мене поганюці.

— Які є. Дурна це звичка смалити, знаю, та нічого не вдієш. Втяглася..

— Сідайте, пошукаю.

Сіла на краєчок стільця, чекала. В Андрія Степановича був запас курива, але в його кімнаті. Треба перейти через ту, в якій сплять діти, куди зараз подалася мати. Не хотілося. Нишпорив по кишенях пальта, знайшов переполовинену пачку.

— Вистачить?

— А вам?

— У мене є, в кімнаті.

— Звісно, вистачить. Я поки що на безсоння не скажусь. Навіть тоді, коли нікому приспати.

Знову бентежно всміхнулася. Андрій безліч разів зустрічався й вітався з сусідкою, та лише тепер, зблизька, запримітив, що знадний вираз бентежної ніяковості з'являється на Жениному обличчі через отой серпоподібний шрамик.

Ващенко ще не знайшовся, що відповісти на її фривольний жарт, як Женья підвелася, підійшла впритул до нього:

— Може, ви зважиться?

— Що?

— Приспати.

Андрій почервонів. Аж спині стало гаряче. А вона дивилася прямо у вічі:

— Боїтесь? Дарма. Я вмю тримати язик за зубами.

Андрій остаточно розгубився:

— Женью... я...

— Ах, одружений!.. Ну що ж...— Женині янтарні очі випромінювали поблажливу іронію.— Не лякайтесь, дя-дю, тьотя пожартувала. Спасибі за куриво!

Вискочила за двері, майнувши білою хусткою. Квапливі кроки вже прощелестіли під вікном.

— Господи,— не без іронії молився Андрій Ващенко,— дякую тобі за те, що ти напоумив мене стати працівником швидкої допомоги. Що за минулу добу чергування я так виснажив і змучив свою бідолашну плоть... І ще за те спасибі, що ти раптом заговорив по радіо голосом моєї законної жони...

А серце молотом гупало в грудях: «Ох, Ніно, Ніно, Ніно!..»

З надією глянув на репродуктор. Увімкнув — музика. За чимсь навіки втраченим тужили скрипки, щось глухо заперечував роздратований контрабас, чомусь радів оптимістично настроєний барабан.

У Жені засвітилося вікно. Жовтий чотирикутник м'яко вмонтувався в затінене будинком голубе полотнище снігу.

8

Минув тиждень. Від Ніни — ні слова. Скільки не вмикали радіо, Нінин голос в ефірі більше не звучав. Андрій мучився думками, що мати або вигадала історію з Ніниним виступом, на втіху синові, або їй просто почулося. Коли людина дуже чогось прагне, в неї може виникнути подібна галюцинація. Натяками розпитував її, та Галина Федотівна в один голос: «Ти що, мене за божевільну вважаєш?!»

Від усього цього справді можна було збожеволіти. Тим більше, що Ніна перед від'їздом клялася йому: «Не хвилюйся, милий. Я накуплю в Москві листівок і щодня писатиму тобі хоч два-три слова. Ясно?»

Андрій Степанович розшукав потрібний номер газети й виявив, що в той вечір справді транслювались по радіо «Новини кіноекрана». Та це нічого не доводило. Саме наявність у програмі такої передачі могла навіяти Галині Федотівні слухову галюцинацію.

Сумніви несподівано розвіяла Валя Щербань. На наступному чергуванні передбачлива доля знову звела їх в одну бригаду. Ніби між іншим дівчина спитала:

— Скажіть, будь ласка, Ніна Ващенко... хто вона?

— Чому ви питаєте?

— Я слухала її виступ по радіо.

Андрій подумки прикинув: поки він гайнував час із Петром Макухою в кав'ярні «Мрія», Валя, безперечно, могла доїхати додому й чути цю передачу.

— Ніна Ващенко, кажете? — перепитав, щоб виграти

час. Не знав, на яку ступити: признатися Валі, хто вона така, ця загадкова Ніна, чи, може, утриматись.

— Угу,— теж хитруючи, щоб видатись байдужою, підтвердила Валя.— Молода кіноактриса. З Києва. Я ще ніколи не бачила її на екрані.

— Побачите! — гукнув, захлинаючись від радості.

І зразу ж схаменувся: «Чого радіти? Отже, Ніна жива-здорова, всі побоювання щодо хвороби або нещасного випадку відпадають. Тож залишаються інші, може, важчі й страшніші...»

Повернувшись із роботи додому, попросив у матері пробачення за свої маніакальні підозри. Галіна Федотівна не гнівалась, а тоном переможця повідомила, що й Вероніка Юзефівна ту передачу слухала. Хотіла ще тоді зайти до них, поділитися радістю, але не змогла — дисертація... А оце сьогодні забігла.

«Я накуплю в Москві листівок і щодня писатиму тобі хоч два-три слова...» Що за чортovinня!

Всі ці дні, наче навмисне, він трохи не щодня зустрічав Женю Дорошенко. На її вишневих від природи вустах (Женя зневажала будь-яку косметику, окрім сонячної смаги) грала все та ж іронічно-поблажлива посмішка. А він почувався ніяково й бридко, наче чимось завинив перед нею.

Кожну вільну хвилину намагався заповнити підготовкою до аспірантури. Нещадно, виламуючи язик, зубрив карколомні англійські слова, поринав у летаргічний сон від безбарвних трактатів сучасних філософів, підчитував улюбленого автора — професора Брюхоненка. Якщо малярство вже остаточно перетворилося для Ващенка лише на предмет платонічного захоплення, постійне й довічне хобі, то проблема оживлення організму ще жила в ньому як реальна мета. Проте з Қалиновською не бачився більше ні разу: вона форсувала докторську дисертацію.

В один із вільних від чергування днів довелось виконати обіцянку, дану племінниці Тані. Разом із матір'ю вони викроїли з чергової Андрієвої получки цілих двадцять карбованців, і вже під вечір дядько й племінниця бадьоро вирушили в путь.

Таня явно хвилювалася й раз у раз питала:

— Ми поїдемо на метро?

Вона щодня знала один-єдиний маршрут: дім — школа — дім,— і катання на метро являло для неї неабияку розвагу.

— А ми не спізнаємося? Універмаг не зачинять?

Вона стільки днів чекала цієї події, і тепер у неї душа холонула від самого тільки припущення, що вони можуть застати заповітні двері магазину зачиненими.

— А пальта на мене будуть? А грошей у нас вистачить?

Андрій Степанович запевняв дівчинку, що все буде гаразд. Хоч сам не знав до пуття — і як їм краще їхати, і до котрої години торгує універмаг, і чи є в продажі дитячі пальта, і скільки вони коштують. Таня, видно, відчувала невпевненість його відповідей, бо ще й ще раз перепитувала.

Погодилися на тому, що їм ліпше добиратися до центру трамваєм. Метро таки від них далеченько, а самої ж їзди до Хрещатика — один перегін. Якщо впораються вчасно зі своїм завданням, пообіцяв дядько Андрій, то вже назад, із Хрещатика, спустяться вниз по сходах-скерходах і промчать підземною блискавкою.

Був час «пик», в установах закінчувався робочий день. Лавини службового люду поспішали до трамваїв та метро, брали штурмом автобуси й тролейбуси, збільшували до космічних розмірів черги на стоянках таксі. Таня ще ніколи не бачила своє величезне місто таким метушливим. Наче стривожений мурашник. Люди не йшли, а дибали підтюпцем або й просто бігли, несучи на стомлених обличчях незрозумілу заклопотаність. Чого їм треба? Раділи б, що йдуть додому.

Таня добре знає, як це приємно бігти зі школи додому. Бігти й думати, що зараз тебе зустріне бабуся, пригорне, нагодує, а там годинку або й більше можна погуляти. Дівчинка не знала, що в дорослих і думок більше, і бажання складніші. Що їхні обличчя мимоволі відбивають і недавні службові клопоти, і хапливе намагання чимскоріш подолати відстань — іноді багатокілометрову — до домівки, і невідомість того, що чекає їх дома, і ще багато-багато такого, що дітям, на щастя, незнане. Коли б Таня пильніше вгледілась у свого дядька, вона б, напевне, помітила, що, oprіч бажання вдало вибрати їй пальто, на його обличчі, в його очах віддзеркалюється ще чимало іншого, дуже далекого від мети їхньої мандрівки.

Хрещатик вирував од багатолюддя. Вони поринули в цей людський вир у районі Бессарабки. До універмагу звідси недалеко, але довелося двічі спустатися під зем-

лю. В підземних переходах люди смішно бігли одне одному назустріч. Дехто ледве встигав розминутися. Це скидалося на дитячү гру, в якій чомусь беруть участь дорослі.

Центральний універмаг Таня бачила за своє життя всього раз чи два. Колись він здавався їй казковим палацом, ущерть набитим дивовижними іграшками. Можливо, вона приходила сюди з батьком та матір'ю, мабуть, що так, але твердо сказати цього зараз не могла. Дійсність у її пам'яті переплелася зі снами.

Тепер дівча бачило чарівний палац наяву. Ось вітрина іграшок. Та їхні принади наче потьмяніли для Тані. Наталочку б привести сюди!.. Таня ж не Наталка. Таня вже майже доросла. Її інтереси у Тані інші: одяг, взуття, музичні пластинки. А зараз найголовніше — пальто. Щоб ніхто не дражнив її в школі, а, навпаки, щоб усі дивилися на неї з захопленням та заздністю. А там би ще платтячко, туфлі...

Але для цього потрібно багато грошей. А Таня росте без мами, тато ж залишив на утримання їй та сестричці всього двадцять п'ять карбованців та мішечок борошна. На такий скарб не розженешся!

Андрій Степанович міцно тримає дитину за руку: в гамірливому натовпі неважко й загубитись. Він здогадується про її невеселі думки й намагається розважити:

— Виберемо тобі, Танюшо, таке пальто, що вся школа ахне. А на решту грошей Наталці іграшку купимо. Оцей паровоз, згода?

— Ні, паровоз більше підходить для хлопця, — подорослому міркує Таня. — Купимо їй оту заводну жабу, що плигає й квакає. Недорога й практична.

Останні слова цілком з репертуару баби Галі. Бо й сьогодні, проводжаючи їх, Галина Федотівна напучувала: «Глядіть же, виберіть пальтечко недороге й практичне. Щоб і на весну, й на осінь...» — «І на зиму», — покірно додала Таня, знаючи, що двох пальт у неї ще ніколи не було та й навряд чи це потрібно. Взимку можна піддягти ватяну безрукавку, яку змайструвала їй баба.

Заворожена сліпучими вітринами, де маневрували паровози, бігали автомобілі, ходили вихилясом качки, плигали жаби, танцювали мавпи й літали розцяцьковані птахи, де горді, неприступні манекени в новенькому одязі позирали на Таню блискучими мальованими очима,

дівчинка увійшла в широченні двері палацу чудес, мов у браму казкового царства.

Біля брами її зустріли сивобороді діди-чаклуни. Вони простелили Тані довгий-предовгий килим, і вона ступала по ньому з поверху на поверх. На кожному поверсі стояла гарна-прегарна фея з парчевим, злототканим пальтом у руках. Які тільки пальта не приміряла Таня! Яких кольорів, яких фасонів! Але всі вони були то замалі, то завеликі. І жодного-жоднісінького, щоб прийшлося на Таню.

З кожною приміркою яскраве сяйво потроху блякло. Чарівний килим під ногами зник, довелося ходити пішки. Дівчинка почала відчувати втому. Гарні-прегарні феї перетворилися на звичайних фарбованих тьоть, інколи чомусь неприязних і сердитих. Біля кожної з них треба було заново займати чергу, витримуючи натиск численних покупців.

Вибір дитячих пальт був цього дня настільки мізерний, що Андрій Степанович розгубився. Як і Танюша, він уже притомився й охляв. Особливо дошкуляли ноги. Через свою службу Вашченко останні роки більше їздив, ніж ходив. А оце пошвендяв по поверхах — і ноги аж гудуть. Завтра, напевне, мучитиме міозит — болісна реакція м'язів на перевтому.

Ім обом захотілося пити. Стали в чергу до кіоска тут же, на поверсі. Нарешті в їхніх руках запітнілі склянки з холодним, шипучим напоєм — газованою водою з подвійним сиропом. Можна перевести дух і поласувати.

Тут до них підступила не принцеса і не фея з казки, а моторна жінка середнього віку з хитрими, злодійкуватими очима. Зрештою вона теж годилася в казку, але хіба що на роль злої мачухи. Жінка, видно, стежила за їхніми марними примірками, бо добре знала, чого їм треба.

— Ходімте зі мною, у вас буде не пальтечко, а люкс!

Вони піддалися спокусі, потюпали за жінкою. Чарівний килим зник безслідно. Казку заступила непривітна буденність.

У сутінках підворіття їх перестріла дівчинка років дванадцяти з клунком під пахвою.

— Давай, Катю, скоріш! — звеліла жінка.

Тремтячими руками розв'язала клунок і витягла з нього пальто, що було наче створене для Тані. Легке, кра-

сивого покрою, світло-коричневого кольору, ще й з великими чудовими гудзиками. І якраз Танин розмір.

Та, видно, їм у той день так і не судилося здійснити своє бажання. «Мачуха» солодким, запобігливим голосом заломила ціну, яка вдвоє перевищувала і номінальну вартість пальта, і асигновану для цієї мети суму.

Андрій Степанович був дуже засмучений. Йому конче хотілося зробити Тані цей подарунок. Наполегливо переконував метку жінку, просив, до асигнованої суми ладен був додати всі свої кишенькові гроші, але перекупка виявила стійку непохитність.

Розмову несподівано перебила Таня. Схопивши дядька за рукав, рішуче сказала:

— Не треба. Годі. Обійдуся!

І пішла з підворіття на вулицю. Коли Андрій Степанович наздогнав її, Таня хусточкою втирала сльози. Він лагідно спитав:

— Чого ти розхвилювалася? Може, я й виторгував би...

Таня сховала хусточку. Її очі палали гнівом.

— Ви бачили, в якому пальті ота Катя? Ще гірше, ніж мое. А з нас хотіла злупити шкіру.

«Злупити шкіру»,— знову ж із лексикону баби Галі.

Андрій Степанович задумався про причину Таниного гніву. «В якому пальті ота Катя...» Він, правду кажучи, й не помітив. «Ще гірше, ніж мое...» Можливо.

Таня переконано пояснила:

— Мачуха вона тій Каті — ось що!

Казка переплелася з дійсністю... Зрештою, у дітей гостро розвинута інтуїція. Може, Танине припущення має сенс.

— Ми ж так і не купили Наталці іграшку,— спохватився Андрій Степанович, коли вони вже перейшли на другий бік Хрещатика.

— А правда,— зупинилася Таня.

— Назад, а то зачинять!

Їм таки рішуче не таланило. З магазину ще випускали покупців, але в магазин більше не впускали. Залишилося чверть години до закриття. Побрели знову в напрямі станції метро. Ващенко відчував прикрість за їхню невдачу. Намагався заспокоїти племінницю:

— Нічого, Тетяно, післязавтра я знову вільний. Пошукаємо в інших магазинах.

— Не треба мені нічого,— з тим спокоем, від якого дрижать губи, відповіла дівчинка.

Він не хотів, щоб у неї склалося таке гірке враження від першого зіткнення з життєвою прозою. В житті існують не лише неприємності й невдачі, вона це повинна знати.

— Дивись, яка чудова місчинка,—промовив підбадьорливо.— Дитячий кафетерій... Зайдемо?

Розчарована Таня, видно, хотіла відмовитись. Але, побачивши незграбних ведмедів та кумедних пінгвінів, намальованих на склі вітрини, завагалася.

— Ходімо, ходімо,—потяг її за руку Ващенко.

В кафетерії було світло й затишно. Таня вперше побачила таке диво: ніде жодної лампочки, а біле, як удень, світло наче випромінюється самими стінами. Відвідувачів чимало, але вільні столики є. Вони сіли за один із них. Столик мав пластмасове покриття, зроблене під мрамур. На сірій основі розповзалися білі жилки, наче мереживо стежечок. Вони так переплелися між собою, що жодна з них не мала ні початку, ні кінця. «Як моє життя»,— подумав Ващенко. Але Тані не сказав нічого.

Підійшла офіціантка — гладка, білоброва, з білястими очима. Ващенко замовив молочні коктейлі та мигдалеві тістечка, які йому сподобалися тоді, в кав'ярні «Мрія». Замовляючи, Андрій Степанович розраховував тільки на свої кишенькові гроші. Основний капітал, у сумі двадцяти карбованців, мав залишитися недоторканим.

По той бік Хрещатика миготіла реклама міського таксопарку. Вона кидала на стіни кафетерію поперечні тремтливі смуги — червону, зелену, жовту; червону, зелену, жовту... Таня простягла руку, і на її долоні заграли світлові зайчики — червоний, зелений, жовтий. Дівчинка стулила долоню й осміхнулася:

— Дядю, я впіймала райдугу!

Хто зна, звідкіля береться ота теплінь, яка в хвилину зворушення підступає до горла, вичавлює сльозу. Андрій Степанович схопив м'яку Танину ручку й затис у своїх щорстких долонях. Ніби справді вірив, що в руці у дівчинки чарівна веселка, ніби боявся, що вона може випурхнути й зникнути навіки.

Бліде Танине личко зашарілося. Старі, мудрі, як і в її сестрички, очі стали хоч трохи дитячими. Ващенко добре знав, чому в неї бліде личко й надміру дорослі очі. Туга за батьком та ненькою, передчасне розуміння становища дядькової утриманки... А може, є й інша причина. Наприклад, умови у великому місті. Він згадав смугасті

веселки, що наче могутні гейзери вибухали на неосяжних обр'ях зауральських степів... Виростаючи в тісному місті, ти ще не бачила, бідна дівчинко, ні казкових райдуг, ні осатанілих завірюх, ні розкотистих — наче на всю планету — громовиць. А без цього й життя не життя...

Офіціантка принесла білосніжні коктейлі й золотисті тістечка. Тані здалося, що пінгвіни й ведмеді з вітрини скоса поглядають на неї, не приховуючи одвертої заздрості. Андрій Степанович перехопив Танин погляд і пожартував:

— Іж, бо віднімуть.

— А я не дам! — Таня зовсім розвеселилась. Вона одламала шматок тістечка, вмочила його в коктейль і смаковито лизала. Так часто робить Галина Федотівна, вмочаючи коржики в чай.

Ващенко не заважав дівчинці, — хай ласує. Аби була їй хоч крихта радості. Та, либонь, гіркота невдачі домішувалася до солодкого бенкету, бо Таня раптом спитала:

— Дядю, а колись пальта будуть?

— Ого, ще й скільки!

Йому хотілося виляти безруких людей, які мали б забезпечити такі необхідні речі, як дешеві й практичні пальта всіх розмірів. Але стримався. По-перше, при школярці це навряд чи педагогічно, по-друге ж — сам не любив, коли всі, наче змовившись, лають медицину. Може ж, і в легкій промисловості є якісь свої труднощі. Біс його знає.

А Таню вже розбирала цікавість. З дітьми завжди так. Варто їм тільки почати.

— Дядю, он там, навпроти, миготить: «Користуйтеся послугами таксі!» Навіщо це?

— Як «навіщо»? Реклама.

— А навіщо реклама?

— Щоб люди їздили в таксі.

— А хіба люди не хочуть?

— Звісно, хочуть.

— То чому ж вони не їздять?

— Їздять, але не всі.

— Чому?

Він ґрунтовно пояснював:

— Бо таксі ще дорого обходиться. Та й машин мало. Бачила, які черги на стоянках?

— Угу.

— От через це й не їздять.

— А реклама ж тоді навіщо?

Довелося викручуватись:

— Щоб ти впіймала райдугу.

Таня смачно облизувала пальці. Він вирішив, із виховною метою, зауважити їй:

— Так негарно, Таню.

Тоді вона взяла паперову серветку, намочила слиною й старанно терла нею руки.

Ващенко заквапився:

— Гаразд, гаразд, помиєш дома.

Таня зібгала серветку й поклала в порожню склянку.

— Ще хочеш?

— Ні, дядю, спасибі.

Вона знову випрямила руку, й кольорові зайчики застрибали по розчепіrenих пальцях.

— Ні, це не реклама, — сказала впевнено.

— А що ж?

— Іграшка. Тільки для дорослих.

Ващенко низав плечима й розплатився з білобрисою офіціанткою. З його кишенькових грошей залишився тільки дріб'язок, якраз на метро.

На таксі не вистачало.

9

Гули, стугоніли вітри. Старий григоріанський календар уже заповів початок весни, а неприборкана зима все ще вовтузилась посеред березня, мов п'яна гостя в чужому домі. Її влада була ефемерною. Хоч сіялись білим квітням снігові метелиці, та хоробрі пагінці вже пробивали мерзлий ґрунт. Вони вбирали в себе ніжні барви весни: первоцвіт — колір останнього снігу, жовтий ряс — сонця, проліски — безхмарного неба.

Цим вони нагадували Ніну. Проліски — її очі, сонячний ряс — усмішку, первоцвіт — тіло. Біле, ніжне, пропахле березневими вітрами і п'янкими соками весняних зел.

Все йому нагадувало Ніну.

А найперше — оті скромні платтячка, в яких бігала в інститут невідома студентка і які залишила, як непотріб, визнана кіноактриса. Та ще німе фото, навіть без напису. Смішно ж йому було просити автограф у власної дружини...

Ващенко знаходив розраду й забуття у рейсах по місту.

У рейс чомусь не виїхала Валя Щербань. Чи не змогла цього разу потрапити в його бригаду, чи сама не захотіла, а може, й захворіла? Йому то, звісно, байдуже, а все ж наче чогось бракує. Певно, звук до неї. Та й помічниця з Валі спритна, кмітлива.

Її місце зайняв студент шостого курсу медінституту Коля Зайцев — невисокий, опецькуватий юнак. Андрій Степанович знає його ще з минулого року, їм уже траплялося їздити разом. Торік Микола вражав здоровим рум'янцем, який щедро заливав угодвані шоки. Тепер його мучила виразка шлунка. На блідих вилицях різко виділялися сліди бороди й вусів, таких чорних і густих, що навіть після гоління від них залишався синюватий відблиск. Чорні й густі брови робили Миколине обличчя надміру суворим, а карі, із золотавими іскорками очі видавали натуру життєрадісну й веселу.

Санітар теж давній знайомий — Пересунько, з яким накручено на спідометр не одну тисячу кілометрів. Тільки шофер випав зовсім новий: він нещодавно перейшов на підстанцію з якоїсь установи.

Виклик надійшов з Протасового Яру, в районі Байкової гори. Шофер погано знав цю частину міста. До того ж, видно, не звук до нічної роботи. В його рухах відчувалася тягуча повільність, наче він переборював непосильний тягар.

На порозі весни погода мінялася по кілька разів на добу. Звечора мороз позатягав калюжі, їх зверху пригрусилася віхола. Під промінням фар біліла рівна й надійна дорога. Недосвідчений водій вірив цій ілюзії, гнав навпростець, і машина раз у раз провалювалася в брудну мішанину з води та снігу. Що далі, то частіше. Нарешті в одній з баюр карета таки застряла. Ващенко вискочив із кабіни, зачерпнувши черевиками крижаної багнюки. Спершись рукою об праве передне крило машини, допоміг вибратися Зайцеву та Пересунькові.

Поки знайшли потрібну адресу, лікар і фельдшер не раз бовталися в калюжах. Тільки Пересунько розкошував у юхтових, ще, певно, солдатських, чоботях. Він їх дбайливо беріг, акуратно змащував риб'ячим жиром, взував лише вряди-годи, на отакі от виїзди.

Брели й чули за собою хапливе хурчання мотора, — шофер-неофіт намагався вискочити з підступної пастки.

Біля потрібного будинку наздогнав їх. Ващенко подумки вилаяв себе за зайву поквалітивість, але хто міг

знати, скільки триватиме затримка, а в їхньому ділі баритись не можна. Дорога кожна хвилина.

Вказана у виклику квартира містилася на першому поверсі високого будинку, що стрімкою скелею височів у нічній темряві. Квартира складалася з двох кімнаток і кухні. Проживало в ній стареньке подружжя — Іван Петрович та Людмила Сергіївна Гарматюки. Лікаря викликали до Івана Петровича, у якого, як пояснила Людмила Сергіївна, «почало підгулювати серце».

Величний дідуган з патріаршою бородою владним рухом пергаментної руки поманив Ващенко до себе. Тихо сказав:

— Не виявляйте ознак занепокоєння. Не хвилюйте її.

Він очима вказав на стареньку. Та дріботіла довкола ліжка, ніби намагаючись одігнати від нього злих духів. Аж ось у сусідній кімнаті щось закашляло чи запищало, і вона притьмом кинулася туди.

Лікар тим часом робив свою справу. Перевірив пульс, прослухав серце. У роботі серцевого механізму виявилися незначні перебої.

— Скільки вам років? — запитав у пацієнта.

— Дев'яносто три.

— А вашій дружині?

— Вона молоденька. Недавно минуло вісімдесят.

Важко збагнути — жартує старий чи говорить всерйоз. Може, справді вона залишилася для нього молодістю на все життя.

Перебої в серці не становлять у даному разі серйозної небезпеки. Можна було й не викликати швидку допомогу, зачекати до ранку. Але тут виправданням служить поважний вік дідугана.

— Камфору, — звелів лікар фельдшеру. А «молоденьку» бабусю, що повернулася з сусідньої кімнати, попросив: — Приготуйте гарячу грілку.

Підшкірна ін'єкція камфори, грілка, пара крапель валідолу під язик — тепер треба зачекати, поки стариган зовсім очуняє.

У хаті тепло, затишно. В сусідній кімнаті хтось схлипнув, стара вже знову там. Ващенко пробує батарею — гаряча.

— Роззувайтесь, — пропонує Миколі Зайцеву. А санітарові радить: — Може, підете в машину? Тут і так насиченість киснем не дуже висока.

Пересунько забирає ноші й виходить. Ващенко просить у господині дозволу обсушитись. Попереду ще шмат роботи, а в місті гуляє грип. Діставши дозвіл, лікар і фельдшер роззуваються, стягають з ніг мокрі шкарпетки.

— Ось, будь ласка, кімнатні капці,— пропонує стара.

Зайцев хоче розвісити на батареї свої та Ващенкові шкарпетки, але бабуся вихоплює їх у нього з рук:

— Ні, треба не так.

Вона полоще шкарпетки під краном. Тільки після цього розвішує їх на єдиній вільній батареї. Решта калориферів зайнята десятками пар дитячих шкарпеток та панчіх.

— Що це у вас, дитячий садок? — допитується Коля Зайцев.

Стара всміхається м'яким беззубим ротом:

— І садок, і ясла.— Витерши долонею запалі губи, пояснює: — Семеро їх у нас. Троє внучат — від наймолодшого синочка, та четверо правнуків — од дочки й старшого сина. Пороз'їжджалися хто куди, а дітей — нам. От ми, на старості літ, і не скучаємо. Нема коли.

Дідусь довго відкашлюється, як це роблять або з потрєби, або й для поважності люди похилого віку. Нарешті докидає й свого слова:

— А ви гляньте на них, гляньте. Краса!..

— Еге ж, як ангелята.— Стара радо прочиняє двері.

В отвір просіюється світло з кухні. Ващенко, скориставшись із люб'язності господині, взуває дідові пантофлі. Заглядає в кімнату, семеро дитячих голівок мирно сплять на одному ліжку, розташовані в різні боки — вальетами.

— Здорово! — кинув з-поза Ващенкового плеча Коля Зайцев.— Солідна артіль! Одягти, нагодувати...

— Як ви справляєтесь? — дивується Ващенко, згадавши свій домашній клопіт.

— Удвох із дідом,— жваво відповіла восьмидесятирічна бабуся.— Це він сьогодні підкачав. А взагалі...

— Оклигаю! — впевнено кинув дід і трохи покашляв.

— Еге ж! Він щоденно зарядку робить, обливається холодною водою. Герой! Сини, й дочка, та й дорослі внуки, спасибі їм, допомагають грішми. Живемо весело, їй-бо!

— А головне — щасливо! — резюмував дід. Серце в нього, видно, зовсім перестало «підгулювати».

Вже в кареті додумував Андрій Ващенко свою невеселу думу. Чи буде у них з Ніною така людяна старість? Та й чи потрібна вона їм? Особливо Ніні? Про внуків, звісно, говорити рано, але про дитину в них розмова була. Дивна розмова. «Я не хочу дитини»,— рішуче заявила Ніна. «Чому?» Він певен був, що вона говоритиме про сцену, мистецтво, обов'язки актриси. Ніна ж відповіла зовсім інше: «Тому, що я надто кохаю тебе. І не хочу ділити ні з ким. Навіть з рідною дитиною. Ясно?»

Тоді він вірив їй і почував себе на сьомому небі. А тепер?..

Після цього уроку він ніколи ні з ким не зв'яже більше своєї долі. Отже... Отже, якщо Ніна не повернеться до нього, він втрачає не лише дружину, кохану, друга, а й майбутніх дітей, своє скромне безсмертя у продовженні роду і звичайну людську, опромінену тихими життєвими радощами, старість.

Ніна, звісно, не думає про старість. Скажи їй про таке — заллється сміхом, заплаче в долоні, застрибає від задоволення, що є на світі такі диваки, як він! І не тому, що вона на якихось вісім років молодша за нього, ні! Ніна просто не вміє, не може, не хоче дивитися вперед.

Ващенко часто картає себе за те, що всі враження й спостереження переломлює через одну-єдину призму. Розуміє, що це критерій надто суб'єктивний, але нічого вже переінакшити не в силі. Може тільки відбиватися від думок про Ніну, тікати від них. От і зараз робить таку спробу, гукаючи позад себе, до фельдшера:

— Колю, а добре було б дожити до правнуків, га?

Це не тільки схоластичне питання. Андрію Степановичу вже тридцять два. А сучасна наука визнає, що сорок років — рубіж біологічної старості.

Миколиного обличчя не видно, але Ващенко ясно уявляє собі його гримасу, його насуپлені суворі брови та веселі, життєрадісні очі. Відповідь все ж сумна:

— З виразкою шлунка доживеш!

— Ви не вірите в прогрес медицини?

— Андрію Степановичу, я ж медик! Ось де собака зарита.

Микола сміється так само молодо й задержувато, як Ніна.

Знову думки повертаються до Ніни. Зачароване коло. Тепер Андрій думає про те, що Ніна для нього не лише кохана жінка, дружина, можлива мати його дітей, а щось

значно більше. Ніна для нього — вікно в яскравий, осяйний світ мистецтва. Той світ, до якого він поривався в юні роки. Потім осікся й принишк. Звик до свого незначного становища, буденної праці, невибагливого оточення тих трударів, про яких інколи пишуть у газетах під рубрикою: «Люди скромних професій».

Зближення з Ніною його спочатку лякало. Потім вабало. Зрештою полонино. Тож він не тільки чоловік своєї жінки. Він — полонений осяйної мрії. «Ось де собака зарита», — як сказав Микола Зайцев.

— Колю! — знов гукає позад себе Ващенко. — Ви одружені?

— Утримуюся.

— Чому?

— Впиваюся свободою особи.

— Щасливі?

— По саму зав'язку.

— Ні, справді.

— А від чого ж у мене клята виразка? Від щастя!

І заливчато сміється, а потім гучно кашляє, наслідуючи діда Гарматюка.

Карета мчить.

І мчатиме так аж до вечора.

Увечері Андрій Степанович передає зміну Розалії Самійлівні. Квапиться додому, але Фрідман зупиняє його. Вона має вільний час — на виклик виїжджають інші бригади.

— Пригадуєте, ми з вами не закінчили розмову. Забули?

— Ні, пам'ятаю.

Вони сідають біля широкого, як обрій, вікна. Об шибку тонкою галузкою стукає молода яворина. Галузка схожа на гнучку дівочу руку з розчепіреними гілочками-пальцями. Кожна гілочка закінчується пучкою набубнявілої брості. Наче це довірливо стукає сама весна, нагадуючи їм про своє наближення.

Гілку помічає Розалія Самійлівна: в неї дивовижна здатність усе довкола примічати й запам'ятовувати.

— Це моя остання весна, — каже сумовито.

— Як то?

— Іду на пенсію. Пора. А жаль... — задумалась і додала: — Жаль весни.

Ващенко розуміє стару. Жовта й зморщена, вона нагадує сухе, зім'яте листя пізньої осені:

— Так от, ота розмова. Йшлося про дружину парализованого конструктора Богданова.

— Колишню дружину.

— Чому ж? Вони досі не розлучені.

— Ну, це формальність.

— Зрештою так. Йшлося, отже, про те, що вони жили раніш на Шулявці. Коли з ним сталося нещастя. Та ви ж знаєте...

— Знаю.

— Ну, от же. Нещастя Вадима Антоновича вразило весь завод. Йому видали допомогу, встановили пенсію, забезпечили лікування, оточили, як то кажуть, увагою. А знаєте, що вчинила його дружина? Привела коханця. Додому. Під виглядом лікаря. Виявилось, що цей лікар-хірург і в гіпертонічній хворобі нічого не тямить. Після цього мати перевезла парализованого сина до себе, на Сирець. На вулицю...

— Щусева.

— Атож. От вам Ізольда Злотокоса. Ще й з носиком! Так, чіпкій пам'яті цієї старої можна позаздрити!

Ващенкові стає незатишно й холодно. Може, холод іде від широкого вікна, за яким весна ще ледве вступає в свої права, може, від синтетичної оббивки дивана,— ці хімічні матеріали завжди відгонять чимось мертвотним,— а може, знову ж від настирливих асоціацій? Андрій Степанович рішуче відкидає ці асоціації як безпідставні й недоречні. Відкидає вперто, але вони ще впертіше повертаються до нього. Розалія Самійлівна мимоволі підігріває їх банальним висновком:

— От які жіночки бувають...

Висловились і потюпала на виклик.

А Ващенко ще довго сидів на холодному дивані. Чого поспішати додому? Щоб переконатися, що з Москви нічого нема?

Згадав фотографію, оповиту чорною стрічкою. У дружини Богданова добре, миле, лагідне обличчя, щирі очі, привітна усмішка... Невже ця жінка здатна на таку не лише зраду, а й наругу? Жорстоку наругу над людиною, яку, певне, кохала, від якої має дитину... Це особливо злочинно ще й тому, що Вадиму Антоновичу зараз, як ніколи, потрібні догляд і співчуття. Чутливе піклування ще, можливо, повернуло б його до нормального життя.

трудової діяльності. Яка страшна, яка підступна зрада!

Невже і йому не залишається нічого іншого, як оповити Нінину фотографію чорним крепом жалоби?..

...Вікна його квартири темні. Мати спить зі своїми внучками. Значить, знову нічого. Якби була звістка від Ніни, освітлені вікна радісно ждали б його...

Загубилося в нічній темряві й вікно Вероніки Юзефівни. Вчена, певне, ночує в інститутській лабораторії. Зате залита світлом кімната Жені Дорошенко. На білій фіранці — силует господині: сукня щільно облягає тілисту, але ще струнку постать, високі зухвали груди. Жєня зачісує смоляну циганську косу. Пройшов повз її сяюче вікно тихцем, навшпиньки, щоб вона й не почувала.

10

Радість, як і горе, приходить несподівано. Хіба міг зрипустити Андрій Степанович, що про свою довго очікувану радість дізнається в кареті швидкої допомоги від диспетчера Козинця... Як безліч разів перед тим, Ващенко стис у долоні мікрофон рації і викликав «небо». У відповідь на це Козинець, ще не продиктувавши чергової адреси, вигукнув:

— Агов, щасливчику, танцюйте!

— Чому? — спитав Андрій, а серце аж стенулося.

— Телеграма на ваше вельмишановне ймення.

— Звідки?

— З самої найголовнішої столиці.

— Де ж вона?

— У мене перед очима. «Прилечу завтра. Рейс 943. Зустрічай. Ніна» Щастить же молодим та вродливим!

— Так, щастить! Це від дружини.

— Ой, щось не віриться. Дружина телеграфувала б додому.

— Ану прочитайте ще раз.

Диспетчер прочитав. Слово в слово. Сумніватися нічого. І нічого дивного, що не додому. Ніна, мабуть, вираховувала, що її чоловік сьогодні на роботі.

Згодом виявилось, що Ніна нічого не вираховувала, а просто, для певності, дублювала телеграму на дві адреси.

Цей, загалом логічний, вчинок на якийсь час зіпсував настрої Галині Федотівні. Одержавши вранці телеграму, вона цілий день уявляла собі, яке враження справить на

її сина втішна новина: Аж син, домовившись на роботі про підміну, зненацька влетів у хату з другою телеграмою в руці.

— Мамо, вона їде... Ви розумієте, вона повертається!.. Мамо!..

Невдоволення Галини Федотівни притьмом зникло, серце сповнилося синовію радістю.

Таня сприйняла новину стримано. В присутності розкішної, як принцеса з казки, Ніни Олександрівни дівчинка почувала себе особливо незграбною та беззахисною. Баба Галя та дядько Андрій догоджали в усьому тільки принцесі.

Наталка, сидячи на горщику, бурхливо аплодувала. Їй підсвідомо передавалася радість дорослих.

Андрій відмовився від вечері, смалив сигарети, запалюючи одну за одною.

— Лягай, сину, спати. Вранці ж — на аеродром.

Лягти легко, та заснути як? Почувався ще сяк-так, поки не скінчилися сигарети. Навіть мав із безсоння приємність. Забігав думками вперед, бачив уранішню зустріч, чув Нінин низький, грудний голос. Гіркий дим, звична нікотина отрута паморочили голову, перетворювали знадливі мрії на реальне буття. Коли ж пригасив останній недокурок, більше лежати не міг. Хотілось рухатись, діяти, бігти. Хоч пішки в аеропорт, аби лиш назустріч щастю.

Ледве дочекавшись ранку, рушив до автобуса.

Ранок видався мов на замовлення. Над Дніпром та затоками клубочився густий туман, щільно стелився по вологій землі. Це, знав змалку Андрій, на добру погоду.

По скляній покрівлі аеровокзалу, по асфальтованих під'їздах та по бетону злітних доріжок, по крилах та фюзеляжах літаків, наче поділяючи Андрієв райдужний настрій, безжурно стрибало сонячне проміння. Ранковою бадьорістю сонця наснажились дерева, люди, машини, повітря. А найперше — Андрій Ващенко, що вистрибнув із автобуса, тримаючи в руці оксамитові пелюстки сонтрави (мати купила на Печерському базарі ще вчора, як тільки одержала телеграму). Шкода, що вже перецвіли проліски, — вони більше пасують до Ніниних очей.

Проте не біда! Добре, що є хоч ці волохаті вісники весни, схожі на великих блакитних джмелів.

По трапу дуже довго (чи то так здалося Ващенкові) спускалися незнайомі пасажири, поки нарешті з'явилася

Ніна. В сірому капелюшку, в коротенькому макінтоші, що вигравав барвами квітучого степу, вона сміялася міцними, фотогенічними зубами. Стрункі ноги ступали по східцях вільно, незалежно, навмання.

Речей при ній не було, тільки невеличка сумка, що не обтяжувала зігнутої в лікті руку. Побачивши Андрія, Ніна радо змахнула руками, стрибнула прямо з трапа й повисла в нього на шиї. Андрій чи не здогадався, чи засоромився юрби незнайомих людей, але не нагнувся для поцілунку, і Ніна так, повиснувши, припала вустами до його смаглого, гострого підборіддя.

Отямившись, він ладен був підняти її вгору й нести на руках, але Ніна випорснула з рук, промовивши:

— Треба одержжати речі. Ясно? — і всміхнулася опроміненими сонцем очима-пролісками.

Поки чекали багаж, розмовляли здебільше не словами, а поглядами. Скільки разів Андрій Степанович подумки нахвалявся вилаяти дружину за те, що так довго мовчала, що завдала стільки прикрощів і йому, і Галині Федотівні... А от прийшла та довгаждана хвилина, і він наче забув про все гірке, наче з голови йому воно геть-чисто випало, наче взагалі нічого такого й не було. Ніна сама зачепила болючу тему, але зовсім з іншого боку:

— Чому ж ти не черкнув мені ні слова?

Минуло кільканадцять секунд, поки ошелешений Андрій спромігся на відповідь:

— Я ж не знав твоєї адреси.

— Хіба так важко було дізнатися?

Ващенко знову на якусь мить онімів, а думка підказувала: «Справді ж! Телепень! Таж досить було подзвонити на кіностудію...»

Добре, що Ніна така милосердна й ласкава. Вона відразу пощадила й помилювала винуватця:

— Замотався, біденький... — І з острахом запитала: — Ти ж хоч сьогодні не йдеш на роботу?

— Ні сьогодні, ні завтра.

— Ура! Значить, і сьогодні, і завтра — ти мій! Ясно?

— Ясно, кохана.

Настала їхня черга одержжувати багаж. Ніна здала талони і показала Андрієві на два свої чемодани. З одним вона виїхала з дому, другий — новенький. Видно, купила в Москві. Наложала їй ще ряба синтетична сумка, важча за будь-який з чемоданів. З неї стирчали довгі шийки пляшок, напханих поміж слоїв та консервних банок.

— Пляшки для нас із тобою,— пояснила Ніна,— а варення та консерви для наших мам. Поклич носильника.

— Навіщо? Я сам...

— Ні, ні! Чемодани важкі, ти їх ледве донесеш, а цю клату сумку я ніяк не подужаю. Та й ми не жебраки...

Носильник нагодився відразу. Він спритно зв'язав паском чемодани, сумку взяв у руку:

— Куди накажете?

«До автобуса!» — хотів сказати Ващенко, але дружина випередила його:

— На стоянку таксі!

Андрій інстинктивно зробив заперечливий рух: навіщо, мовляв, таке марнотратство, коли курсують автобуси-експреси, та Ніна заспокоїла:

— Не турбуйся, я заплачу.— Відчула, що це не зовсім тактовно, і додала: — В автобус наб'ється багато людей. А мені так хочеться бути тільки з тобою!

Він і на цей раз визнав її правоту. Але за таксі платити дружині не дозволив. На щастя, знайшлася в нього потрібна сума.

Галина Федотівна зустріла їх накритим столом. Та за стіл сіли не зразу. Ніна Олександрівна розпакувала чемодани. «Принцеса» привезла щедрі дарунки: чоловікові голубу, як її очі, нейлонову сорочку, свекрусі білу, гаптовану золотою ниткою, індійську шаль, а Наталочці й Тані... Еге ж, сталося чудо! Ні Таня, ні баба, ні дядько Андрій власним очам не вірили: Ніна тримала в руках два яскраво-червоні, на один кшталт пошиті, пальтечка. Менше — на дівчинку двох-трьох, більше — восьми-дев'яти років.

Бліде Танине личко від радісної несподіванки аж порожевіло.

— Це твоє, Таню. Ясно? — простягла дорогоцінний скарб «принцеса».

А Тетянка стояла, мов загіпнотизована. Боялась йняти віри своєму щастю. Боялась доторкнутись до фантастичного скарбу. А що, як це тільки казка і від її дотику чарівне видовище зникне, розвіється?..

Що вже Наталка, мале та дурне, а й та зраділа обнові. За власною ініціативою, без бабиного підказу, прошамотіла «сбі», що мало означати подяку.

— Нема за що! — сміючись, одмовила Ніна, схопила маля на руки й поцілувала в малинові щічки.

Лише тоді посміливішала Таня. Мовби переконалася нарешті, що це не казка, не сон. Тихцем наблизилась до Ніни й гаряче поцілувала їй руку. Досі вона так шанувала тільки бабуню, та й то в особливих випадках. Ніна перестала сміятись. Нахилилась і поцілувала Таню в русяву голівку. На очах у «принцеси» блищали сльози.

Андрій Степанович, зворушений добротою та увагою дружини, одверто пишався нею. Свічечки гордості та вдячності світилися і в очах Галини Федотівни.

За кілька хвилин обоє дівчаток уже гуляли на подвір'ї. Тані здавалося, що на неї заздро дивляться всі.

Аж тоді дорослі сіли за стіл. Галина Федотівна рада б запросити на урочистий сніданок і Вероніку Юзефівну, але стара тепер днювала й ночувала в інституті.

Ніна з гумором розповідала про свої митарства в Москві.

— Місто величезне, гудом гуде, і в голові у тебе той гуд стоїть, на мозок давить.— Слова наче й невеслі, а Ніна знай сміється.

— А ми тут листонош очима пасли, мало не посліпили,— похопилася докором Галина Федотівна. Хоч і вдячна невістці за гостинці, а серце, бач, не витримало.

Ніна спокійно пояснила:

— Щодня збиралася писати. Але що напишеш? Так вимучила мене доля нашої картини, так хотілося сповістити вам щось певне, остаточне — прийняли її чи ні,— а тут ні те ні се.

Ващенко відкоркував видобуту з рябої Ніниної сумки пляшку, довгу й вузьку, як шия у чаплі, налив у келихи бурштинове вино. По кухні струменів приємний, паморочливий запах.

— За твій приїзд, Ніно!

— За все добре! — докинула Галина Федотівна.

Ніна підняла келих, якусь мить дивилася на променисту рідину, потім проказала:

— За вас... за дітей... за наш золотoverхий Київ!

У голосі веселої пустунки чомусь бринів смуток. А може, то Андрієві так здалося.

Вино мало смак березового соку, яблуневого цвіту, лісової ягоди. Наче все найсолодше й найтерпкіше, що бродить у плодючій землі од весни до осені, змішалось з п'янкою снагою виноградної лози, опромінилось щедрим сонячним теплом.

Андрій Степанович з цікавістю розглядав чаплину шию пляшки, на якій, мов намисто з дукатів, виблискували медалі. Мовчки налив по другому келиху собі й дружині.

Мати свій, недопитий, прикрила долонею.

— Мені й обід готувати, й дітей доглядати. Годі!

Ващенко задумався, згодом спитав:

— То як же з картиною? Можна — за успіх?

— Тепер уже можна.

Коли, смакуючи, відпили по кілька ковтків, Ніна розповідала далі:

— Тільки вчора вранці нарешті сказали нам, що фільм прийнято. Правда, по другій категорії, але бог із ними. Я відразу за чемодан — і додому. — Вона обвела кухню сміхотливими, щедро забарвленими синькою очима. — Ось я тут.

— Були зауваження? — спитав Андрій.

Ніна знову зайшлася сміхом:

— Як їм не бути? Адже фільм незвичний: наукова фантастика. Дія відбувається десь на далекій планеті. І кожен, хто виступав на переглядах — і в Києві, й у Москві, — говорив так, наче сам побував на цій планеті і тільки йому одному відомо, яке там життя-буття. Ну й насміялась же я з них! А наш режисер... що й казати!

У голові лікаря майнула згадка: пригашені юпітери, нервова метушня в зйомочному павільйоні, літня людина з нездоровим, одутлим лицем, нахилившись над зомлілою Ніною, шепоче їй благальні слова.

— Уявляю собі вашого режисера. Так і до інфаркту недалеко.

— А він, бідолаха, завжди щось ковтав. То валідол, то нітрогліцерин... Тепер наступить ще один етап — преса. Знову хвилювання, переживання... А потім — новий фільм, і все почнеться знову. Ясно?

Ніна часто вживала слово «ясно», але це не різало слух. Вона вимовляла його з безліччю відтінків та інтонацій.

Артистка сміялася, а лікар міркував: «Щаслива ти, Ніно, що вмієш усе переводити на сміх. Це найздоровша реакція на всі емоційні подразники. А їх так багато буде в нашому невлаштованому житті».

Прибігли з двору щасливі діти. Таня гукнула з порога:

— Бабо! Мене бачив Вітька Чорний!

— Ой лишенько! — не зорієнтувалася, що відповісти, баба.

— Чого це «лишенько»? — раділо дівча. — Як побачив, аж побілів. Тепер знатиме, як дражнити!

— Авжеж, прикусить язика, — знайшлася нарешті Га-лина Федотівна. А сама взялася роздягати Наталку.

Схопилася й Ніна. Мигнули блакитні пелюстки і схо-валися за довгими віями, мов у високій траві.

— Спасибі за хліб-сіль!

— На здоров'я! Тобі спасибі, Ніно.

— От ще... А зараз — на Дніпро! Ти ж вільний, Ан-дрію?

— Звісно, вільний. Але...

— Що?

— Ми ж його щойно проїздили.

— Так то ж проїздили! Тобі байдуже, ти бачиш його щодня.

— Де там щодня!

— А все ж. Не бачиш, то відчуваєш. Дихаєш ним. А я оце побачила його з віконця машини — аж душа заспі-вала. Ходімо!

— Ходім.

Розбуджений подихом весни, Дніпро-Славута гнівно трусонув могутніми плечима й скинув із себе крижаний панцир зими. Тільки по затоках та заводах тримався ще грубий і міцний лід, вкритий зашерхлою сніговою ко-рою. Там, довкола ополонк, юрмилися аматори зимової риболовлі, здалеку схожі на замислених чорних граків. Цілими днями вони висиджували свою скромну здобич — в'язку красноперок або й ще меншої дрібноти. Велика, поважна риба спала в надійних сховках — у печерах та під корчами.

Дніпро накопичував буйні весняні сили, щоб вихопитися з берегів, вирватися на волю, на простір, на широке роздолля. Правда, правий бік, закутий у граніт набереж-ної, остаточно вийшов з-під його влади. Якими б висо-кими та грізними хвилями не бив об нього, гранітний мур залишався байдужий і незрушний. Розтрощені хвилі, пі-нячись од люті, відступали назад, перегруповувались і несамовито кидались ліворуч. Там їм без бою скорялися піщані пляжі Труханівського острова, човнярські бухти Матвіївської затоки, прадавнє річище Старика та новітні канали Русанівського масиву.

Андрій і Ніна стояли на набережній. «Чуден Днепр при всякой погоде», — вихопилося з Ніниних уст. Її низь-

кий, глухуватий, ~~без~~ найменшої екзальтації голос завжди зворушував Андрія щирою задушевністю. А зараз отут, де на очах відбувалося споконвічне чудо пробудження природи, де котила священні хвилі ріка-праматір,— безсмертні гоголівські рядки у Нініному читанні звучали, як молитва, як присяга, як гімн. «Редкая птица долетит до середины Днепра!» Ці слова Ніна вимовила особливо значуще. Чому? Що вона хотіла підкреслити ними? Силу гіперболи, яка під пером генія змушує нас вірити нереальному, неможливому, але бажаному й прекрасному? Чи, може, в цьому сміливому образі актриса відчула мрію автора, його віру в дерзновенність людини?..

А Ніна так само глухо, спокійно й задушевно читала рядки іншого генія: «Нема на світі України, немає другого Дніпра...»

Ось він хлюпотить перед Андрієм Ващенком — вічний і рідний, мов ця земля. Котить хвилі, омиває береги, де Андрій, либонь, знає кожну срібнолисту вербу, кожен куш верболозу. Скільки разів за свого неспокійного життя старий Дніпро скресав навесні, затопляв луги, сіножаті та й міські вулиці, щоб потім покірно лягти в предковічні береги, мліти й міліти під пекучим липневим сонцем, засинати під білою сніговою ковдрою. Мілів Дніпро щороку більше й більше. Видно, настав-таки час, коли людина мусила втрутитися в його існування, перевірити пульс, зміряти кров'яний тиск, віднайти засоби лікування...

Ніна сказала:

— Я залишаю частку себе отут, над Дніпром. Ясно? Ти — свідок. Частка моя завжди буде тут. До самої смерті!

Ващенко сприйняв цю тираду як черговий Нінин жарт. Ніна і смерть — поняття несполучні. А любов до Дніпра — річ цілком природна.

— Спасибі тобі, Андрію, за ці незабутні хвилини!

Ніна проголосила свою подяку надто урочисто, а тому, мабуть, трохи сумно.

11

Ще не розплющивши очей, Андрій усім еством відчув присутність Ніни, лагідне тепло її тіла. Скінчилася ніч — вимріяна, вистраждана для Андрія. А для Ніни? Чи й

вона, як він, ждала цієї ночі, цієї зустрічі, сохнучи від туги й самотності? Андрій хотів спитати її про це, але не наважувався. Поки Ніна сама спитала його:

— Ти дуже нудьгував без мене?

— А ти? — схопився він за можливість задати їй найбільше питання.

Ніна довго дивилася на нього своїми пролісками, що в ранковому затінку здавалися темними, аж наче фіолетовими. Потім зітхнула:

— Я дуже тебе люблю.

— Чого ж ти зітхаєш?

— Бо кохання — тягар.

— Ніно!..

— Лежи тихо. Ти стомився. Стомився, несучи тягар.

— Приемний тягар.

— Все одно.

— У тебе сумні очі!

— Ні, я весела.

— Була весела.

— Доки не закохалася.

— Вперше чи вдруге?

— Навіщо ти?

— Пробач.

— Вперше — то не кохання. Я захопилася ним як актором. Захоплювалася не я одна. Та його вибір упав на мене. Залицявся, упадав, обіцяв одружитися... Та навіщо сьогодні про це?

— Не знаю. Це я — з дурного розуму.

— Ні, це не розум, це інстинкт.

— Так, так. Дурний, темний інстинкт. І за віщо ти мене, дурня, кохаєш?

— Ти — хороший.

— Для кохання цього замало.

— Для кохання треба дуже мало. Або занадто багато. Ти ж мене кохаєш?

— Так.

— За віщо?

— Бо ти... як скрипка.

Андрій сам не міг би пояснити, звідки прийшло до нього це порівняння. Він мало розумівся на музиці, та й що спільного між музичним інструментом і людиною? Проте як художник, хоч і не визнаний, Ващенко знав: щоб відтворити справжню сутність Ніни, треба б малювати її, як ніжну й чуйну скрипку. Натягнуте, мов струна, Нініне

тіло, здавалося, бринить якоюсь дивною, хвилюючою мелодією.

Ніну це порівняння розсмішило:

— А може, флейта? Пригадуєш, у Маяковського..?

— Ні, скрипка,— наполягав Андрій. Йому важко було сформулювати думку, але в правильності свого відчуття не сумнівався.

Ніна зітхнула й навпрямки випалила:

— Доведеться тобі за своєю скрипочкою знову скуцати.

— А то ж чого?

— Кличуть мене в Москву.

— Он як?!

У пам'яті блиснула згадка: вчорашній день, берег Дніпра. Нініні дивні слова: «Я залишаю частку себе отут». Її подяка за незабутні хвилини — надто урочиста й трохи сумна...

Між ними залягла довга, насторожена пауза — провісниця розлуки.

Згодом Ніна тихо спитала:

— Ясно?

Минула ще ціла вічність, поки Андрій проказав:

— Ясно.

— Що тобі ясно, милий?

— Що всьому кінець.

Знову довго мовчали...

— Коли поїдеш? — спитав нарешті Андрій.

— Мушу їхати негайно. Мене запросили в театр. У Новий театр драми, який недавно утворився. Ставлять одну з маловідомих п'єс Горького, мені доручено головну роль. Чуєш? Ох, Андрію, Андрійку, Андрійчику! Я божеволію від щастя!

— А я?

— Ідь зі мною.

— Як?!

Знову пауза. Тривала, нестерпна.

«Я не можу без неї жити. Але і їхати з нею не можу. І не лише тому, що в мене на руках стара мати та двоє сиріток. У матері пенсія, ми з Ніною допомагали б їм грошми, зрештою — не пропадуть. Припустімо, що це так. Але що означає ми з Ніною? Хто вона і хто я?..»

Ніна виправдувалась:

— Я й не думала про таке. Чекала, доки приймуть картину. Наш режисер уже обіцяв мені роль в новому філь-

мі, який зніматиме в Києві. Але раптом на перегляд «Дівчини» з'явився керівник Нового театру. Побачив мене і... Ясно?

«Вона талановита актриса — оплески, квіти, зграї поклонників, а я... Якщо й знайду там роботу, то, звісно, на одну ставку, дев'яносто карбованців на місяць... Живи в Москві, води жінку в ресторани, одягайся, посилай матері та племінницям... Чи, може, проси грошей у неї, існую при ній, мов утриманець... Та й, крім усього, я просто заважатиму їй!»

— Чуеш, я не люблю кіно. Нічні зйомки, вічні експедиції з їхнім мандрівним побутом. Граєш без репетицій, сьогодні кінцевий епізод, завтра — початок фільму, залежно від того, який кадр знімають. Ні, це не для мене. Театр! Я про нього мрію з дитинства. З тих пір, як уперше вдихнула його запах, збагнула його світ. Це в мене від матері, — вона була балериною. На сцені живеш, дієш, за кожним твоїм словом і рухом стежать допитливі людські очі. В кіно ж глядача не бачиш, не відчуваєш, не знаєш. Живеш, як у пустелі.

«Отже, кінець! Примарився тобі, бідолашний дурню, дивний сон і згас. Все! Пора вимикати юпітери, свято скінчилося, починаються будні. Сірі, довічні. Є каяття, та нема вороття. Власне, я й не каюся. За щастя не судять ні себе, ні інших...»

— Я пробувала вступити в театр тут, у Києві. Не вдалося... Звісно, в Москві я можу провалитися, але чому не спробувати? Ану ж вдасться!

«Ану ж справді вдасться? Чому не спробувати? Чому глушити в собі потяг, покликання до мети? Вступаючи в художній інститут, я теж пробував. У мене не вийшло. А в Ніни вийде. Вона вперта, цілеспрямована, вірить у свої сили. До того ж у неї є могутня зброя — жіноча врода...»

— Не думай, що я не страждаю. Я покохала тебе з першого погляду. Так, так, не бійся цих банальних слів. Зазнавши гіркого розчарування, я вже не мріяла про любов. Робота, мистецтво, слава — ось чим жила випускниця театрального інституту Ніна Ковальчук. Та раптом ця пригода на зйомці. Ох, як мені боліло!.. Всі ж безпорадно розводили руками. Дехто навіть дивився з докором... Аж тут прийшов ти. Розумний, сильний, красивий. Узяв на руки, поніс... Ти знаєш, що сталося потім... Я ні хвилини не дурила тебе, не брехала...

«Спасибі тобі, люба чарівнице, за все добро, що ти дала мені, бо це ти зробила від щирого серця. А болю, горя завдаєш мимоволі, не з своєї вини. Хіба ж ти могла відмовитись від заповітної мрії, від широких обріїв?.. Спасибі за те, що ти все ж повернулася й подарувала мені на прощання цю ніч. Спасибі, кохана!»

— Мені важко покидати тебе, Київ, Дніпро... Вчора я мало не розплакалась. Я часто приїжджатиму. Ти віриш мені, милий? Віриш?

Він довго думав і зважував, поки приречено вимовив:
— Ні.

Ніна не стала переконувати його. Вона могла захоплюватися, помилятися, інколи навіть не розуміти саму себе. Але свідомо дурити, запевняти в тому, в що сама не вірила, не вміла.

Спробувала знайти компроміс:

— Не варто загадувати наперед. Життя само покаже...

— Вже показало,— гірко зітхнув Андрій.

12

Незважаючи на переживання, зв'язані з нагальним від'їздом, настрої у Ніни сьогодні бадьорий і піднесений. Вона не побажала скористатися з послуг метро, а поцокала гострими каблучками далі, аж ген до Хрещатика. На вулиці Кірова звернула праворуч і попрямувала парком.

На повні груди дихала пробуджена сонцем земля. Тепла й волога, вона випромінювала буйну, зеленаву радість. Земні соки аж стугоніли в березах та кленах. Напоєні ними, галуззя дерев млосно звисало, обважніле від набряклих бруньок. Маленькими рудими кометами стрибали по верховітті голодні вивірки, ласуючи бруньками. Ніна подумала, що після Андрієвих обіймів вона така ж виснажена й легка, як весняна білка.

Згадка про Андрія, неминучість розлуки паралізувала її свідомість. Ніна зіщулилась, наче від удару. Спинилася, спершись плечем об кострубатий стовбур старої акації. Акація хиталася од вітру й скрипіла.

Мов на екрані панорамного кінотеатру, даленіє перед очима краєвид Задніпров'я. Він простягається у бездонну глибіню — через ріку й затоки, луги та чагарники — до акварельних наддеснянських лісів.

Задніпров'я дивиться на Ніну зачудованими очима. Так, не вона на нього, а воно на неї. Мовби питаючи: «Хто ти така? Чого шукаєш? Де твоє пристановище у житті?»

Там, за лісами,— горизонт. Який він широкий! Який неосяжний! Як людське почуття. Як її любов.

Думки знову вертаються до минулої ночі. Думки вилітають в слова, в монолог. Ніна шепоче його старій скрипучій акації. Обважніла від болю й думок, Ніна вже не почувала себе легким звірем. Акація хиталася: скрип, скрип... Скрипка! Ось хто така Ніна. Так назвав її Андрій...

Так, скрипка. Її доля — збирати і виливати всі жалі й радощі, скорботи й утіхи. Навіщо? Цього вона не знає. Мабуть, для того, щоб легше жилося людям.

Ніна поволі йде далі. Земля пахне жагою запліднення, снагою життя. Ніна воліла б пройтися босоніж, щоб підшвами ніг відчути приемну вологість ґрунту. На жаль, це неможливо. Стежка покрита асфальтом, її ноги закуті в туфлі.

Кожен крок наче отдаляє Ніну Ващенко від учорашньої прогулянки по набережній, від сьогоднішньої ночі, від спогадів і від Андрія, від короткочасної тихої пристані.

І раптом з тривоги, сумнівів, жалю, з болісного почуття втрати народжується й виростає в ній інша істота, інша жінка — горьківська героїня Олена Мاستакова. Та, що кохає беззавітно, безоглядно, сліпо, що нікому не віддасть свою гірку долю, свою любов, свого чоловіка.

Правда, у Ніни в житті нема суперниці, од неї ніхто не віднімає Андрія, ніхто, окрім її покликання, її обов'язку, її жадоби визнання і слави. Та Ніна вже не може спокійно думати й об'єктивно зважувати обставини. Її полонила майбутня роль, повела по сторінках складної п'єси. Вона бачить перед собою суперницю, зарозумілу авантюристку, хоче жбурнути їй в лице слова гніву, але згадує авторську ремарку й говорить тихо, лагідно і від того ще більш убивчо: «Навіщо тріумфальні посмішки? Ми обидві — жінки, не забувайте цього. Сьогодні я перед вами в смішному світлі... чи певні ви, що завтра, через тиждень...»

Злі вогники блимають в очах Ольги Володимирівни. Збентежено, зніяковіло потупив погляд Мастаков.

Красень Мастаков, популярний петербурзький письменник, її чоловік. Її — Олени Миколаївни — ображеної, але гордої і непохитної. Так, вона йде на жертву, на приниження заради нього — обдуреного, спантеличеного, непристосованого до життя. Будь-що вона врятує його. А себе? Це їй байдуже!

Коли в уяві вщухають бурхливі оплески глядачів, Ніна знову просте знайомим містом, яке завтра покине. Може, на короткий час, а може, й на дуже довгий. Осиротіє вона відразу — без Дніпра, без цього парку, без свого Андрія, Андрійка, Андрійчика... Без жилавої шиї скіфа, цупких рук потомственного трударя, без його втомлених очей, у яких сивіє попіл степових багать.

Нарешті Ніна в метро. Ну, цієї розкоші буде в неї досхочу і в Москві. Там є куди помотатися з кінця в кінець. Зараз, мабуть, можна б скласти нову приповідку: «Москва ногам не вірить». Далєбі, було б влучно.

Правда, Ніна поки що житиме в готелі, в центрі міста. А далі буде видно. Тільки б не провалити роль!

Оця жінка, що сидить навпроти з ілюстрованим журналом у руках, зовні дуже схожа на Олену Миколаївну з п'єси Горького. Треба точно скопіювати її старомодну зачіску, її спокійну і водночас зіщулену постать, хапливий, тривожний погляд.

Ніна пильно вдивляється в незнайому жінку, намагаючись запам'ятати кожен її рису, кожен рух. Жінка згортає журнал, кладе в сумку, підводиться. Станція «Вокзальна». Ніні треба їхати далі, але вона виходить за цією жінкою, проводить її очима до ескалатора. Ні, хода незнайомої для Олени Миколаївни не годиться — надто широка, вільна. Олена так ходити не може, її давить вічний тягар. Мастакова грає в гру, яку боїться програти. Її хода скованіша, й через те твердіша. Кожним своїм рухом Олена прагне надати собі впевненості і самоповаги.

Замислившись, Ніна Олександрівна пропускає ще не один поїзд і лише згодом, сама не знаючи як, потрапляє на потрібну їй станцію. На станції є невеличка кав'ярня, якраз до речі. Ніна вдома не поснідала — не могла. Андрій благав її не казати нічого Галині Федотівні: він сам підготує свою маму до невістчиного сюрпризу.

Ніна уявляє собі їхню розмову. Її самій безмежно шкода й Андрія, і його матір, і маленьких дівчаток. Але що вдієш! Зрештою вона добре зробила, що вибралася

з дому. Поки повернеться, може, вони заспокояться. А ніч-порадниця примирить її з чоловіком...

Кава гаряча, облікає губи. Поки висьорбаєш чашку, е час подумати. Так, вони помиряться, й вона наобіцяє йому багато-багато. Адже до Москви якась година льоту або одна ніч поїздом. Чому б їм справді не зустрічатися якнайчастіше? Вона навіть розлучення не збирається оформляти. Навіщо? Нема на те часу та й потреби.

«Я ж кохаю тебе, Андрію, Андрійку, Андрійчику. Мій рятівник, мій деус екс махіна з карети швидкої допомоги. Даремно ти ревнуєш до мого нікчемного минулого. То була трагічна помилка юності, яких тисячі довкола нас. Та, власне, й трагедії не було. Лише розгубленість, збен-теження, фізичний і душевний біль. Але сьогодні, прощаючись із моїм містом, я мушу попрощатися й з ним. З першим захопленням і розчаруванням. Даруй мені, Андрію, Андрійку, Андрійчику, але я сьогодні піду в театр. Сама-одна, без тебе. Ось перед моїми очима афіша. Іде «Украдене щастя». Він грає Миколу Задорожного. Кажуть, сліпо копіює безсмертного Бучму. Не знаю. Я не бачила Амвросія Бучми. Я бачила тільки Сергія Шафрана. І покохала його. З жалю? Зі співчуття? Хто знає! Що ж, і скрипка може заграти фальшиву ноту...»

Контрольний пункт кіностудії. Яблуневий сад Олександра Довженка. Яблуні простягають їй віти, як добрій знайомій. А вона шепоче їм:

— Здрастуйте і прощайте, мої дорогі!

Ніна для цього і прийшла на студію — прощатися. З садом, павільйонами, людьми. Коли вона вперше заходила сюди, у неї тремтіли ноги. Потім, — зйомки тривали близько року, — звикла ходити впевнено. Зараз її каблучки цокають триумфуюче. Починала вона з низенької долини, тут видряпалася на стрімку кручу, тепер її чекає неприступний Ельбрус. На його карколомних схилах їй доведеться, як зайвий баласт, залишити чимало такого, за чим болить серце. Така доля митця! Певне, так чинили і Єрмолова, і Заньковецька, і Ужвій...

Павільйони віяли пусткою — зйомочні групи потяглися в експедиції. Хто на південь — за літніми морськими пейзажами, хто на північ — ловити за хвіст зимову натуру. Тільки довжелезний коридор у головному павільйоні нагадував, як завжди, людну, метушливу вулицю. Чоловіки й жінки різного віку та вроди, з суворими, занепокоєними обличчями сновигали хто туди, хто назад —

у ненастанних пошуках заповітних скарбів мистецтва. Де хто з них здійснював ці рейси — з кінця в кінець — протягом двох або й трьох десятиріч, вперто вірячи в свою прийдешню фортуна.

Був серед цих ветеранів надії і Валерій Гаврилович Дзиндра, дрібний чоловічок із віртуозною зачіскою на лисючій голові. Ніна знала, що Дзиндра потайки закоханий в неї. Це її тишило й розважало, кандидатка в кіннозірки не раз користалася з його розмаїтих послуг. І в той вечір, коли її скрутив приступ апендициту, Валерій Гаврилович перший кинувся до телефону й привів-таки з собою рятівну швидку допомогу.

Ніна зраділа, побачивши Дзиндру на цьому закутому в стіни проспекті, який багатьом приреченим, у тому числі й Валерію, уявлявся не вузьким, сірим, непривітним тунелем, а гнучким і надійним трампліном біля підніжжя кінематографічного Олімпу.

Валерій Гаврилович тюпав назустріч Ніні, нічого не бачачи, похитуючись в унісон своїм думкам. Дзиндрині думки ось уже добру чверть віку незмінно крутилися довкола єдиної проблеми: одержати самостійну постановку та створити кіношедевр, який перевершить «Землю», «Чапаєва» та «Спартака», взятих разом. І саме тепер, коли «Дівчину з далекої планети» прийнято на союзний екран і зйомочну групу мають розформувати, сподівання Валерія Гавриловича, здавалося, набувають реального ґрунту.

Почувши Нінин сміх, Дзиндра спинився, закліпав очима й почав ретельно прасувати долонею напіввилинялу чуприну. Це ще більше розсмішило Ніну, але вона стрималася, щоб не образити свого ніжного прихильника.

— Агов, Леро! Рада бачити вас!

Лера ще швидше закліпав очима, в яких з'явилися тиха радість та боязке обожнювання.

— Ніна Олександрівна?..

— Не сподівалися?

— Я чув...

— Що мене залишають у Москві?

— Ні.

— Що мене прийнято до Нового театру?

— Ні.

— Що я гратиму роль Олени Миколаївни в «Чудаках» Горького?

— Ні.

— То що ж ви, нарешті, чули?

Забувши і про ранкові клопоти, і про недавні роздуми, і про небезпеку завдати образи невдасі, Ніна аж заточувалася од сміху.

— Ну?..

Валерій Гаврилович хусточкою витер із лоба піт і ще раз пригладив долонею віртуозно розподілені рештки рустявого чуба. Лише тоді зважився на слово:

— Тут пустили плітку, що ви, даруйте мені...

— Та ну ж бо, кажіть!

— Що ви вийшли заміж... за лікаря...

Нарешті Ніна могла насміятися за весь похмурий раянок.

— Ой, я умру... Ви комік, Леро. Ви — геніальний комік. Новина!..

— Це неправда? — засяяв од щастя підбадьорений залицяльник. — Я так і знав.

— Правда, Леро, правда. Я навіть прізвище змінила.

— Як?!

— А так. Дивіться афіші. Їх уже друкує «Главкинопрокат». У головній ролі — Ніна Ващенко. А незабаром у Москві з'явиться ще одна афіша.

— Отже... — він знову витирав спітнілого лоба. — Значить...

— Нічого не значить. Ми з вами були й залишаємося вірними друзями. Адже так?

— Так, але...

— А тепер ходімо кудись, я не терплю цього могильного коридора.

— Може, в буфет?

— Дякую, щойно пила каву в метро. На повітря не хочете?

— З вами...

— Ходімо!

Вони вийшли в сад. Тут не було ще ні рожевого цвіту, ні бджолиного гудіння. Яблуні, як і Ніна, жили передчуттям чогось нового, давно очікуваного.

— Скажіть, будь ласка, — запобігливо спитав Дзиндра, — яка дальша доля нашої групи? Не цікавились?

— Ні.

— То я вам скажу, — шепотів таємничо. — Нас розформують. А тоді... Що тоді?

— Овва! Мене це не цікавить.

Дзиндра зітхнув і заздро сказав:

— Щаслива ви!

Звичайна банальна фраза, а Ніна задумалась. «Щаслива ти» чи щось подібне сказав їй Андрій, коли вона виходила з дому. І цей повторив те саме. Та чи справді це так?

Чому Андрій вважає, що тільки йому боляче? Чому він гадає, що її шлях стелиться до щастя? А може, навпаки — від щастя? Чому Дзіндрі здається, що досить йому добитися самостійної постановки — і його залисини завтра ж увінчає лавровий вінок? Яка це дурниця! Яка помилка! Боже, як їй хочеться жити в цьому прекрасному місті, мати свій затишний куточок, своє спокійне місце в житті, свою чесну і чисту сім'ю. Не буде цього в неї, не буде ніколи! Будуть радощі й страждання, втіхи та муки, знахідки й розчарування, вічна дорога, вічне поривання до ефемерної, нереальної, неіснуючої мети. Бо дорога, яка не має кінця, не має й певної, твердої мети. Є тільки пошук, тільки погоня. І втеча... Втеча від себе самої.

Ніна не стала пояснювати це своєму співбесідникові. Дзіндра навряд чи зрозуміє й збагне. І саме через те — ніколи не матиме самостійної постановки. А хоч і матиме, пуття з цього не буде.

— Леро, — спитала несподівано, — ви увечері вільні?

— Для вас...

— Приходьте в театр на «Украдене щастя». Я буду одна.

— З величезною радістю!

Ніна поверталася до метро парком. Повз пам'ятник поетові, оточений білокорими березами, мов дівочим хороводом. Повз медичний та політехнічний інститути. Повз чийсь молодість і чийсь мрії.

Заслужений артист республіки Сергій Петрович Шафран приплентався додому після вистави. Почувався дуже стомленим. Скинувши важке драпове пальто та піджак, розстебнув комір сорочки й, тримаючись рукою за груди, приліг на тахту. Серце колотилося хапливо. Варто прийняти валідол або випити краплі, які є в жінчиній аптечці. Але не хотілося ні турбувати дружину, ні рухатися самому. Серце йому досі не дуже дошкуляло, але сьогодні й вистава чомусь тяглась нескінченно, й роль на-

силу давалась, і капосний ліфт у їхньому будинку знов зіпсувався. Довелося чимчикувати на шостий поверх пішки.

Була й інша причина, що застала серце заслуженого артиста битися понад звичайну норму. Тільки-но вийшов на сцену, як відразу ж помітив у першому ряду партеру свою колишню студентку Ніну Ковальчук (Шафран за сумісніцтвом вів у театральному інституті клас акторської майстерності)...

Сьогодні він грав препогано. Ніяк не міг зосередитись, а після вистави довго сидів у своїй акторській вбиральні, повільно розгрімовуючи та старанно масируючи обличчя. Ждав. Але Ніна не прийшла.

Роман з Ніною не був схожий на інші його пригоди. Дівоча цнота й душевна чистота двадцятирічної студентки, її справжній, неабиякий акторський хист, її щире захоплення ним як актором і людиною вразили й причарували Шафрана. Розрив з Ніною був для Сергія Петровича глибокою драмою, яка його приголомшила й спустошила.

Але рвати треба було, іншого виходу не бачив. Правда, у необачному запалі він пропонував Ніні одруження й сам миттєво вірив у таку можливість, та насправді це була утопія. Між викладачем і студенткою лежала прірва мало не в тридцять років!

Сяк-так оклигавши після душевного струсу, Сергій Петрович здалеку стежив за Ніною, знав про її успішний дебют у кіно, про її несподіване заміжжя. Стежити стежив, але зустрічей уникав.

А сьогодні, лише мигцем глянувши на неї,— не міг же він втупити очі в одну точку, це помітили б глядачі,— Шафран знову палко забажав зустрічі, охоче, мабуть, пішов би на відновлення зв'язку. Проте всі його роздуми й бажання, які протягом усієї вистави так нещадно «валили» роль, виявилися марними. Старий, наївний дурень!

Правда, він встиг помітити, що лисуватий чоловічок, який сидів обіч Ніни, не відзначається особливою вродою. Та хто цих жінок розбере! Може, це її чоловік, а може, й коханець. Так чи інакше, а зараз він, певне, з нею...

Дивовижна річ: Сергій Петрович відчув, що ревнує. Досі він умів ревнувати хіба що на сцені. От хоч би й у цій неймовірно складній і важкій ролі Миколи Задорожного. А от довелося зазнати ревнощів і в житті. Зазнати заздросщів, лютих і невітшних...

— Сергію, ти поведеш на прогулянку Урана чи ні?

Шафран аж скипів:

— Як то ні?!

Отже, треба вставати, спускатися з шостого поверху вниз, щоб потім знову дертися нагору. Така фортуна! Уран не винен у тому, що не працює ліфт, що його господареві зіпсували настрої чийсь лукаві, насмішкувати очі. Ті очі, які він колись цілував. І які зараз для нього недоступніші, ніж зорі далеких галактик. На зорі хоч можна безборонно дивитись.

З іншої кімнати заходить дружина, тримаючи за повідець Урана. Красень пес, угодований шотландський се-тер, аж скавучить від задоволення, діждавшись очікуваної прогулянки. Сергій Петрович задоволено дивиться на його розумні, вологі од вдячності очі. Потім переводить погляд на дружину. Йому запобігливо всміхається худа, сива істота, роками набагато старша за нього. Колись вона мала славу видатної артистки, її поважали, в неї закохувались. Шафран сам ледве відбив її у відомого театрального критика, який довго мстив йому в незчисленних статтях та рецензіях, поки нарешті не врзав дуба — від люті та безсилля. Все це діялося давно, дуже-дуже давно! Дружина більше не грає на сцені, бо не погодилась перейти на амплу бабусь. Живе спогадами про минуле, за замкнутою брамою, у фортеці гордої зневаги.

Нарешті Сергій Петрович внизу, в невеличкому скверіку, де йому добре знайомі кожна лавка, кожне дерево. Посеред скверу бовваніє недіючий фонтан, його пустять з початком літа. За сквером, на краю площі, приземкувата споруда театру, що притулилася до схилу гори, наче підпирає її плечима.

Заслужений артист сідає на лавку, тримаючи в руці вивільнений повідець. Уран бурхливо тішиться тимчасовою волею, несамовито гасає по скверу. То зупиняється й присідає на задні лапи, то стрибає й біжить, немов у погоні за здобиччю. Колись його далекі предки навчилися ловити й приносити мисливцям диких птахів, сам Уран у полюванні участі ніколи не брав, але мисливські навички живуть у ньому, бентежачи кров. Та все це, поки молодий...

Сергій Петрович знову думав про Ніну. Чому вона сіла в першому ряду? Вистава йде вже давненько, у залі легко було знайти вільне місце й деінде. Хотіла зблизька

показати своєму новому супутникові об'єкт необачного дівочого захоплення? Чи сама забагла ще раз глянути впритул на того, хто завдав їй стільки мук? Хто зна!..

Довкола нього темінь і пуста. Ще якусь годину тому тут кипіло життя. Вітрини театру сяяли, рекламуючи наступні вистави, люди гамірно прямували через майдан, ділячись враженнями від спектаклю, від гри артистів. Може, хто згадував добрим словом і його, Шафрана. Та все раптом зникло, розвіялось, як його власні поривання і мрії. Зрештою життя — це теж спектакль, вистава, з сюжетом, перипетіями, початком і кінцем. Перша дія, друга, третя. І ось тепер він дограє свій останній акт...

А Ніна тільки починає. Стара, споконвічна колізія — трагедія Фауста.

Щасливий Уран! Він безтурботно ганяє навкруг недіючого фонтана, робить безглузді стойки, гавкає від задоволення — живе. Без мрій, без надій, без каяття...

Так, цього вечора життя ще раз, либонь, уже востаннє, поставило перед ним дилему: або — або. Кинути все, знайти Ніну, виблагати прощення, піти з нею наосліп, не думаючи про прірву часу, про те, що станеться завтра!..

Останній шанс. Так. Після Ніни в нього вже не буде нікого. І літа беруть своє, й іншої Ніни, певне, таки нема на світі. Або — або. Бути чи не бути!

В юності Шафран мріяв зіграти Гамлета. Тоді не грав і не зумів би зіграти, бо що він тямив у філософських альтернативах! Тепер зумів би подужати заповітну роль, та вже пізно — сиві скроні, зморшки на обличчі, черевце...

Тож нема чого клеїти дурня! Нема чого виставляти себе на посміховисько! Яке до біса «або — або»! Ніна прожене його нещадно й глузливо. Адже за ці кілька місяців вона перетворилася з довірливого дівчати на мудру, досвідчену, вродливу жінку, що добре знає собі ціну. До того ж стала визначною актрисою...

Посвистом підкликав Урана. Натренований собака слухняно підставив шию під повідець.

14

— Отак-то, мамо!

Андрій Степанович нарешті зібрався з силами і розповів матері про Нінин намір покинути Київ.

Галина Федотівна вислухала повідомлення сина наддивовижу спокійно. Андрій — єдина її дитина, що залишилася в живих, і вона думала зараз тільки про нього. Новина не застала стару зненацька. За час перебування невістки в Москві свекруха багато чого перебрала в думках. Думки й передчуття підказували їй і таку можливість.

Андрій сумно змовк. Треба йому допомогти, підтримати. Але всі слова здавались їй блідими, переконливими.

— Отак-то, мамо, — повторив Андрій і підвівся. — Головне, не тишити себе ілюзіями. Ніна вступила в інший світ, у якому нема місця ні мені, ні тобі, ні нашим сиріткам. Це треба усвідомити раз і назавжди. І керуватися тільки цим. Інакше... — Він гірко махнув рукою.

Галина Федотівна розуміла, що означає оте «інакше»: постійну тривогу, марудне чекання звісток, віру й зневіру, ревнощі, розпач. Ні, ні, тільки не це! Від такого катування можна знесилитись, занепасти себе, вчинити непоправне...

— Ось що, сину... — вона мнє старенький ситцевий фартур порепаними вузлуватими пальцями. — Хай собі їде з богом. Її вже ніщо не втримає. А ти... забудь. Якщо зможеш.

— Людина, мамо, може все. — Він стоїть посеред кухні, головою майже торкаючись стелі. І здається, тому й сутулиться, що боїться зачепити маківкою сволок.

Таня пішла до школи. Наталка бавиться в своєму ліжку, зібравши до купи всі цяцьки. Баба стежить за нею через відчинені двері. Ця необхідність бачити те, що робиться в дитячому ліжку, трохи відвертає її увагу. Вона не може цілком зосередитись на Андрієвій напасті й боїться, що син запримітить це і розгнівається на неї. Проте себе за це не картає, бо ж ніяка її зосередженість, ніяка увага все одно не допоможуть знайти вихід із безвиході.

Це прекрасно розуміє й Андрій. Він і гадки не має сердитись на матір. Думає про інше: вчора Ніна вернулася додому пізно, пояснивши, що ходила в театр. Сьогодні рано зникла з дому, сказавши, що їде в студентський гуртожиток попрощатися з подругами. Але хіба він знає, де вона була, де вона є, що з нею? Знає, що думати про це не слід, але не думати не може. Від різних припущень у нього стискаються кулаки й білють

губи. Ні! Сьогодні ввечері Ніна сяде в поїзд — і всьому кінець! Остаточо й безповоротно!

Така була єдина рада. Нічого іншого не придумали ні мати, ні син...

Замовили таксі на восьму годину вечора. Ніна повернулася з міста о пів на восьму. Речі давно спаковано, й вона, либонь, навмисне не хотіла перебувати дома в ці останні, невеселі для всіх хвилини. Власне, вона вже не належала ні цьому дому, ні цій родині. Дико, неймовірно, але факт! Струна обірвалася. Скрипка заніміла.

Перед від'їздом на вокзал Ніна заплакала. Ніхто не дорікав їй, навіть подумки, всі розуміли, що вона мусить іти своїм шляхом, що, з'єднуючи долю з пересічним лікарем, дівчина не знала й не могла знати, як надалі складеться її життя-буття. І все ж Ніна відчувала якусь неясну, невимовну провину. Гірко ридаючи, вона пригортала дітей, цілувала руки Галині Федотівні. До Андрія не наважувалася навіть наблизитись, знаючи зрештою, що їхня розлука, їхнє прощання ще попереду — біля поїзда.

На вокзалі Ніна сказала Андрієві, певне, давно обдумані слова:

— Ще раз дякую тобі за твою любов. Пам'ятай, я ні в чому не завинила перед тобою. Збережи про мене добру згадку.

Поцілувала й пішла не оглядаючись.

Поїзд ще довго стояв, але Ніна не з'явилася ні у вікні, ні в коридорі вагона. А зайти в купе Андрій не посмів.

Згодом поїзд таки рушив, блимнувши перед Андрієвими розгубленими очима червоним стоп-сигналом останнього вагона. Ніна Ващенко поїхала. Андрій Ващенко залишився на спорожнілому пероні, безтямно дивився вслід поїздові, що з кожною секундою віддалявся від нього, від тихого Барачно-Вишневого провулка, від рідного міста.

З вокзалу додому подався пішки. Йшов цілу вічність. На Барачно-Вишневому біля своєї хвіртки побачив карету швидкої допомоги. Мимоволі подумав: «Чого б то? Невже за мною на непередбачене чергування? Мабуть, когось треба підмінити...»

Шофер був незнайомий, і Андрій Степанович, нічого не спитавши, зайшов до хати. Тут зрозумів усе. В хаті

господарювала Розалія Самійлівна Фрідман, їй допомагала Валя Щербань. Діти полохливо забилися в куток. На своєму ліжку долілиць лежала Галина Федотівна, потилицю зігрівали їй гірчичники.

Розалія Самійлівна здогадувалася, що Ващенко вже все збагнув, проте пояснила, либонь, для порядку:

— Видно, перехвилювалася. Кров'яний тиск раптом стрибнув: сто дев'яносто на сто десять.

— Хто ж вас викликав?

— Хтось дзвонив, певне, з таксофона.

— Це я,— несміливо призналася Таня.

Все ставало на свої місця. Підійшов до матері, вона заспокоювала:

— Не хвилюйся, минеться.

— Лежи спокійно. Хвилюєшся ти, а не я. І зовсім даремно.

Розалія Самійлівна сказала:

— Майже все місто знаю. А от що вас доведеться відвідати, не думала. Давно ви живете тут?

— Все життя,— відповів Андрій.

— Скільки ж у вас кімнат? — Розалія Самійлівна завжди всім цікавилась.

— Вісім,— невесело пожартував Андрій.

— Ну...— Фрідман звернулася до Тані: — Скільки ще маєте кімнат, дитинко?

— Одну. Ось там.

— Ах,— здогадалася лікарка,— апартаменти господаря хати. Чи не можна заглянути?

— Чому ж, будь ласка.

Він відчинив двері в кімнату, яка ще сьогодні належала не йому одному. Кімната, як завжди, жила й дихала Ніною. Нинин портрет стояв на столі.

— О! — зауважила Розалія Самійлівна.— Хто це?

— Одна артистка,— спокійно пояснив Андрій Ващенко.— Подобається?

— Ваша сестра?

— Моя сестра померла. Оце її діти.

— Розумію.

Портрет перейшов до Валі Щербань. Дівчина дивилася на фото широко розплющеними очима. В її погляді світилися задрість, смуток і зненависть.

— Поздоровляю вас, Андрію Степановичу,— торохкотіла цікава Фрідман.— У вас відмінний смак,

Валя мовчки поставила фото на стіл.

Заворушилася Галина Федотівна, час було знімати гірчичники. Цим і зайнялася Щербань. Розалія Самійлівна розмотувала тонометр. Посадила хвору, перевірила кров'яний тиск. Сказала, згортаючи прилад:

— Боюсь, що без ін'єкції не обійтись. Та коли тут ваш син, я можу їхати спокійно. Нас чекають. Нас завжди хто-небудь чекає.— І до Андрія Степановича: — Залишити вам розчин магnezії?

— Залиште.

Фрідман звеліла Валі:

— Двадцятип'ятипроцентний розчин магnezії.

Валя передала Ващенко три прозорі скляні бурульки. Він подякував і затис у долоні тендітні ампулки з гострими, колючими кінцями.

Фрідман подріботіла до дверей, Валентина Щербань за нею.

Андрій Степанович залишився з матір'ю. Він заспокоїв схвильовану незвичайною подією Таню, поклав дівчаток спати. Час був досить пізній. Галина Федотівна тихо стогнала,— видно, почувала себе недобре. Цей день обійшовся їй нелегко.

— Що вам, мамо? — запитав.— Щось болить?

Мати якусь мить мовчала, згодом відповіла:

— Дуже болить.

Він гадав, що вона має на увазі його халепу, вже хотів заперечувати, переконувати її, але Галина Федотівна прошепотіла:

— Андрію... коли щось... дай слово, що не покинеш Оленчиних сиріт.

— Не турбуйся, мамо. Одужуй. Все в нас буде так, як було. Тільки ось фотографію знищу.

Мати промовчала. Він рішуче увійшов у сумну кімнату, що зненацька знову стала парубоцькою. Ніна забрала всі свої речі, крім хіба старих платтів, які віддала колишній свекрусі на ганчірки. Йому ж на пам'ять залишився лише духмяний запах парфумів та оце фото, навіть без напису. Андрій узяв його і поніс на кухню паляти. Але з ліжка схопилася Тетянка. Вона не спала і чула останні дядькові слова.

— Дядю, дайте мені!

— Навіщо воно тобі?

— Я згадуватиму тьотю Ніну. Оддайте!

Видно, дівчатко вдячне було чарівній «принцесі» за ласку, пестощі, прощальні сльози, за оте вимріяне пальтечко.

Андрій машинально вертів у руках фотографію, аж побачив на ній якісь рядки. Дрібним жіночим почерком було написано: «Збережи про мене добру згадку. Ніна». Під автографом — сьогоднішня дата. Це ті ж самі слова, які вона сказала йому на пероні...

Він оддав фото Тані:

— Візьми. Тільки заховай далеко-далеко. І зараз же лягай спати.

Таня взяла фотографію, притисла до грудей:

— Заховаю її у своєму чемодані. На самому дні.

«Бідна дитинко,— думав Андрій.— Твоє життя ще все в майбутті, а в твоєму чемоданчику вже стільки реліквій минулого: фото покійної матері, невідіслані листи до заволоки-батька, а тепер ще й портрет цієї зовсім чужої жінки, яка всім нам, либонь, приснилася, як святковий сон...»

Кур'єрський поїзд Київ — Москва мчав у ніч. Ніна дрімала. Зрештою, вона теж тільки людина. І в неї квилить душа, але їй, либонь, таки легше, ніж Андрієві. В неї буде нове оточення, нові враження, нові відчуття. У неї буде сцена. З її чарівним, фантастичним світом. Гастролі по країні, подорожі за кордон. Безліч несподіваного, яскравого, захоплюючого. Правда, в цьому новому житті вона могла б бути з Андрієм. Теоретично це цілком можливо. А практично? Як це виглядало б практично? Постійна мука для них обох. І перешкода для неї жити інтересами й прагненнями кожної ролі. Жити для сцени — беззастережно, безоглядно.

Як тільки остаточно влаштується, викличе до Москви свою стареньку маму. З нею ділитиме невтішний акторський побут, бурхливі радощі й печалі, успіхи та невдачі. Більше ні з ким. Принаймні постійного в неї нікого не буде. Не буде ні узаконеного свідоцтвом кохання, ні спотвореного вагітністю живота, ні дитячих пелюшок. Нічого, крім сцени!

Згодом вона відучить себе думати про Андрія, Андрійка, Андрійчика. А може, й ні. Може, думки про нього будуть її мовчазними співрозмовниками. Як ота зірка на обрії, за вікном вагона, що посувається разом з по-

їздом, не наближаючись і не віддаляючись. Вічна супутниця, з якою можна розмовляти лише на відстані космічних літ...

Андрій Степанович узяв з таза, в якому кипіла вода, добре проварену голку й заправив у шприц. Зараз він зробить хворій внутрім'язову ін'єкцію магnezії. Андрій аж усміхнувся, зловивши себе на тому, що він за звичкою називає безликим словом «хвора» і рідну матір. Що ж, вона таки хвора, і з нею слід поводитися як із хворою, нічого не вдієш. Лікар Ващенко пам'ятає, як у дитинстві смертельно боявся різних медичних процедур, як утікав з дому й ховався в бур'янах навіть тоді, коли загрожувало щеплення віспи. Цей страх, очевидно, передався йому від матері. Вона не раз хвалилася тим, що ні разу не піддалася намовам лікарів на всілякі уколи, щеплення, аналізи тощо. Та зараз ін'єкція необхідна. Хоч і шкода йому завдавати їй болю, встромляючи гострий шприц у наболіле, натруджене тіло. Гіпертонічна хвороба лукава й підступна, з нею не до жартів.

Мати скорилася неприємній необхідності без заперечень. Її саму, мабуть, налякало припущення, що Оленчині діти можуть залишитися без бабусиної опіки.

Андрій підігрів на плиті молоко, напоїв хвору. Галині Федотівні не хотілося ні їсти, ні пити, але вона покійрно слухала сина. Сам Андрій вечеряти не став. Вийшов у сіни, прочинив надвірні двері, курих. Ніч видалася тиха, небо зоряне. Яскраво палахкотіла велика, як ліхтар, Венера, що підібралася близько до молодого місяця. Разом з ним вони створили композицію, дуже схожу на турецький герб. Повновидий Юпітер, ревнуючи свою кохану до молодика, відбився од них, почав хилитись над обрій. Повільно розгортав довгі голоблі Великий Віз. Вирушили на безкраю небесну сіножать працьовиті Косарі. Цілився з лука в невидиму здобич гостроокий Стрілець. Гнівno вибухав Сіріус. Погрозливо насупився Марс. У зірок, як у людей, очевидно, різні характери.

Грюкнула хвіртка, — пізенько поверталася додому циганкувата Женя. Проїшла до своїх дверей, не помітивши його. А може, вдала, що не помічає. Андрія це аж ніяк не турбувало: своїх клопотів досить. Йому б лягти, адже завтра доведеться цілий день господарювати в хаті, а ввечері, якщо матері стане легше, — на зміну. Та чого лягати, як все одно не заснеш!

Довго стояв і милувався небом. Кожна зірка, крім непорушної, як забитий у небо цвях, Полярної, помітно пересувалася з сходу на захід по своїй тільки астрономам відомій орбіті. Андрій любив небо, але астрономам не заздри. Протягом усього життя вивчати, спостерігати, підраховувати, щоб ніколи не мати права самому втрутитися в цей рух, в цю одвічну послідовність, не мати змоги нічого змінити, нічого виправити. Ні, медицина все-таки активніша!

Андрій Степанович не обманював себе, ніби не сталося чогось значного. Він знав, що кур'єрський поїзд мчить під цими зорями, тьмяно блимаючи стоп-сигналом останнього вагона, тепер уже такого далекого, як червінькуватий Марс. Його не наздогнати, не повернути. А він, лікар Ващенко, завтра звично шастатиме по місту. Виклик за викликом, адреса за адресою, з вечора до вечора...

Вже у Жениному вікні погасло світло, та Андрія це мало обходило. Він стояв і кури́в. Кури́в довго, вперто, щоб стишити тугу, щоб скоротити ніч.

15

Вдень над містом розгулялася буря. Одна з таких навіжених бур, які виникають від різких температурних контрастів у пору ранньої весни. Вони вриваються на Придніпров'я аж від берегів Скандінавії чи з долин Прибалтики або протилежною стороною — з калмицьких та приволзьких степів.

Буря видалася ялова — без дощу і навіть без хмар. Вдерся буревій до Києва з несподіваного боку — з Поділля та Волині. Хоч земля ще не зовсім просохла, він збив таку куряву з піску, торішнього листя та всякого сміття, що над містом повисла густа пелена, наче завіса з брудної марлі. Навіть сонце здавалося блідим та немічним перед лицем підступної стихії.

Андрій залишив у своїй кімнаті вікно відчиненим, і шибку розтрощило на друзки. Було досадно: адже він щойно повернувся з базару, втомлений і лютий на свою долю. Тепер знову доведеться плентатись на базар, шукати скляра. Та на цьому не скінчилося. Несамовитий порив бурі надвоє розщепив стовбур трухлявого осокора, що ріс у їхньому дворі. Падаючи, дерево порвало проводи радіомережі. Ці проводи, колись протягнуті на-

швидко рух, так ніхто й не закріпив. Тут багато чого було тимчасовим, не тепер, то в четвер увесь квартал мав піти на знос. Цибаті крани впритуд підступили до нього. Та це ще — перспектива. А от сьогодні, зараз, на кухні у Ващенко замовк репродуктор — єдиний засіб постійно зв'язку Галини Федотівни з навколишнім світом.

Крім усього іншого, буря дратувала нерви. Після вчорашніх переживань хотілося спокою, тиші. А це шугання суховію, скрегіт піску на зубах, запорошені очі, бруд, що покривав тіло, дошкуляли, вибивали з рівноваги.

Скляра не знайшов, наївно було й шукати в таку негодую! Довелося забити вікно шматком фанери. І проводи радіо сам з'єднав, як міг. Галина Федотівна звикла до репродуктора, як до живого співбесідника.

Потім мати попросила його збігати в школу, привести після уроків Таню. Куди ж дитині самій у таку негодую! Чого доброго, ще уб'є її зваленим деревом або зосліпу потрапить під машину...

Йшов по здибленому провулку, захаращеному пошматованим гіллям, листами поржавілої бляхи, паперовим жмуттям, скалками скла, прілою соломою, сосновими стружками та ще всякою всячиною. Ця картина нагадала йому дитинство — дні евакуації. Згадав маму, що тягла їх з Оленкою цим провулком до машини, яка мала відвезти на вокзал. Йому тепер здається, що тоді був точнісінько такий же розгардіяш, і точнісінько таке саме білясте небо, і такий самий тривожний неспокій на душі.

Ващенко насилу пробивається проти вітру, затуляючи обличчя полою старенького габардинового плаща. Думає про те, що такий приступ, який учора перенесла мати, може повторитися ще й ще раз, може, нарешті, призвести до фатального кінця. Що він тоді робитиме з Оленчиними дітьми, як дасть собі раду?

Школярі збилися до гурту, — їх поодиноці додому не відпускали. За ким прийшли батьки, інших збиралися відводити вчителька та піонервожата.

Танюша зраділа, побачивши дядька, але йти додому не квапилась. Андрій Степанович глянув на неї, здогадався — пальто. Червоне, цеглястого відтінку, з яскравою веселковою відлогою, воно ніби пишалось своєю новизною та свіжістю. А на вулиці кружляють вихори пилу, їм тільки попадися!

— Сиди тихенько. І заплюшуй очі, щоб не запошило. — Зняв і накинув на дівчинку свій макінтош.

От уже й несе її, як несла колись мати малих Андрійка та Оленку в снігову хурделицю за Уралом. Йому зовсім легко, матері, певне, було набагато важче. Їх з Оленкою причаїлося двоє, та й відстань яка!

Але крок за кроком починає відчувати, що і його ноша дедалі важчає. Ось йому вже зовсім тепло без плаща, а ось і жарко. Під пахвами та на спині виступає піт.

Буря ж не вщухає, а товчється та нишпорить вузькими провулками. Заскочивши у тісний лабіринт парканів, шугає туди й сюди, наче шукаючи виходу. Не знаходить його й вовтузиться далі, б'ючись об підмурки воріт, розхитуючи паркани, розгойдуючи дерева. З віртуозністю жонглера підхоплює найрізноманітніші речі — солом'яний бриль, діряве сито, розпатланий жмут вовни, розпластану газету. Котить їх по землі, жбурляє вгору з гиком, свистом, дурними пустощами.

Йти стає важче. Андрій вже оглядається, чи не натрапить око на яку машину, може, хто підвіз би його з дитям. Та де та машина!

Тетяна раювала на плечі у дядька. Старанно заплющуючись, як він їй наказав, дівчинка вкютала обличчя в шорсткий габардин і дивилася зі свого сховку на розбурхану стихію, як на цікаве й кумедне видовище. Хай собі лютує. Їй зовсім не лячно!

Дівчинка не раз потайки заздро поглядала, як дядько катає на шії свою улюбленицю. Але ж Наталка маленька, їй і повинні належати всі пестоші та забави. А вона, Танюша, старша, вона розуміє, що живе не в рідних батьків, тому має бути вдячна і за себе, й за меншу сестричку.

Аж ось поталанило і їй. Ось і вона в'їжджає в славетний Барачно-Вишневий провулок, як принцеса-завойовниця на плечі казкового велетня. Фантазуючи, дівча уявляє собі того велетня, який несе її крізь бурю. У нього батькове вилицювате, подзьобане віспою, червоне обличчя, батькові зажурені очі, батькові міцні заспокійливі руки. Таня стільки чекала на нього, і ось він повернувся нарешті — міцнотілий, добрий, ласкавий. Вона то заплющує, то розплющує очі, буря їй уже не страшна нітрохи. Дівчинку більше не непокоїть те, що станеться з нею та сестричкою, коли баба раптом помре, а дядько Андрій забере з чемодана фотографію тьоті Ніни й поїде до неї, в Москву...

Коли добулися додому, Галина Федотівна дрімала в ліжку. Перед тим, як лягти, вона зайшла до Вероніки

Юзефівни й попросила «вчену» доглянути Наталку. Стара згодилась і миттю перебазувалася до Ващенків, захопивши з собою книжки та папери.

Андрій Степанович оглянув хвору. Пульс бився прискорено, їй не можна було вранці вставати. А тут ще ця веремія в природі, різке коливання атмосферного тиску...

— Я не вийду сьогодні на роботу,— постановив уголос.

— Ні,— заперечила Галина Федотівна.— Я просто втомилася, це швидко пройде. А тебе ждуть і не такі, як я. Та й гроші потрібні, йде літо.

Ващенко гірко всміхнувся. Восени мати завжди лякається — «йде зима», а навесні — «йде літо». Гроші ж потрібні в усі пори року!

— Ідїть, ідїть,— підтримала сусідку Калиновська.— Я можу й ночувати у вас.— І, ніяковіючи, спитала:— Ваша дружина... знову поїхала?

— Знову.

— Бо треба їй,— втрутилася Галина Федотівна.— Треба. Москва, сцена...

Бідна мати! Вона й тут кинулася йому на поміч. А Калиновська прошепотіла безкровними губами:

— Єзус-Марія! Сучасна молодь! Усі, як наша Женя...

— Я мало знаю, як живе й що робить Женя,— сказав Андрій, щоб припинити розмову.

Не мав бажання затівати суперечку зі старою дівою. І не лише тому, що залежав од неї. А це таки так. Матері кінче потрібен догляд, а йому не можна нехтувати роботою. Адже такий стан у хворої може тривати досить довго. Принаймні поки не настане рівновага в атмосфері.

Не сперечався головним чином тому, що не мав достатніх аргументів на захист дружини. Те, що він вірить у правоту і чесність Ніни,— його суб'єктивне переконання, але аж ніяк не об'єктивний доказ. Отже, щоб підвести ризик під розмовою, примирливо сказав:

— Спасибі, Вероніко Юзефівно. Якщо мамі стане гірше...

— О, не допусти свята матка боска!

— Дзвонїть, будь ласка, нуль три. Таксофон біля аптеки.

— Хіба ж я не знаю!

— Попросіть диспетчера Козинця. Він розшукає мене по радіо.

— Не турбуйся, сину, не доведеться шукати. Я відпочину й підведуся.

— Не можна тобі підводитись. У всякому разі, Вероніку Юзефівну не відпускай.

— Я й сама не піду. Коли б ви знали, як мені набридла самотність!..

Андрій Степанович залишив ліки, пояснивши Қалиновській, як їх давати — коли, якими дозами, в якій послідовності.

А сам думав про те, що від Ніни вже мала б прийти телеграма. Ну хоч би кілька слів про те, як доїхала, як влаштувалася. Та згадав, що це вже не його справа і не його клопіт. Нило плече після мандрівки з Танею, на душі було сумно. Ох... «Коли б ви знали, як мені набридла самотність!..»

16

Сьогодні бригада в повному складі: шофер Семенець, з яким пробивалися колись на Солом'янську вулицю до вагітної жінки татуйованого моряка, фельдшер Олег Павлюк, з яким забирали з кіностудії юну зірку Ніну Ковальчук, на постійному місці санітара — ветеран Пересунько.

Андрія Степановича гнітив стан матері. Здоров'я в неї підірване, це ясно. Але з таким здоров'ям одні невдовзі помирають, а другі живуть багато років. Точного діагнозу тут не встановить і найвидатніший професор. Є межа людським знанням і навіть інтуїції.

Ващенко вже кілька разів запитував по радіо Козинця. Диспетчер відповідав одне й те ж: з Барачно-Вишневого виклик не надходив.

...Серед ночі бригаду послали на одну з тихих вуличок Лук'янівки. Відбігши від магістральної траси, що спускається на Куренівку, кривуляста вуличка петляла по схилу високої глиняної кручі, що в сиву давнину, певне, була берегом Дніпра. Тепер Славута обмілів, одступив на лівобічні піски. Внизу під кручею тулилися житлові будиночки та якісь дрібні підприємства.

Особняк генерал-лейтенанта Корчового стояв у самому кінці вулички. Карета вперлася в нього радіатором, далі їхати нікуди. Починалося глинище, а за ним — несходимі хащі сизої дерези, собачої кропиви, будяччя. Вниз, до підніжжя кручі, сповзав густий березовий гай. Він визирав із темряви, наче стіни фантастичного палацу.

Палацу не було, генеральський особнячок, видно, мав небагато кімнат. Але й від нього, як і від березового гаю, віяло пусткою і забуттям.

Їх зустрів чоловік із добродушним обличчям, на якому виділялися руді «старшинські» вуса. Зодягнутий був у виляялу солдатську форму польового взірця, без погонів, у кирзових чоботях з широкими, тертими халявами. На грудях поблискували медалі.

— До генерала? Сюди! — показав на одну з кімнат. — Як накажете доповісти?

Ващенко сторопів. Здавалося, їхні білі халати і ящик з медикаментами красномовно промовляють самі за себе. Та, видно, для військових — порядок над усе.

— З швидкої допомоги. Ви ж викликали?

— Еге ж, так точно. Зараз доповім.

Живий музейний експонат зник за дверима. Звідти почувлися чоловічі голоси та хрипкий кашель. Згодом двері відчинилися, і кавалер бойових медалей відчеканив:

— Наказано просити!

Генерал лежав на просторій горіховій тахті, з усіх боків обкладений подушками. Крихкотілий, з блідим, одутлим обличчям, але старанно виголений і напудрений, він теж нагадував чомусь не реальну людину, а скоріше актора, який грав добре завчену роль. Це враження підсилювала обстановка кімнати: на спинці стільця висів польовий генеральський кітель з цілим іконостасом орденів та медалей, на тахті перед генералом непокірно стовбурчилася оперативна карта, інша — штабна, з повстромлюваними в неї кольоровими прапорцями, — заслонила бічну стіну. На столику, біля тахти, лежав офіцерський планшет з паперами, стояв польовий телефон у шкіряному чохлі. Скрізь валялися блокноти, зошити, різнокаліберні олівці, стоси списаного та чистого паперу. Навіть світло, яке просівалося в кімнату з прихованих плафонів, робило її схожою на бліндаж.

Побачивши телефон, Андрій Степанович хотів знову зв'язатися з диспетчерською, але відразу ж відкинув цей намір. Навряд чи апарат з'єднаний з містом, та й невідомо, як ним користуватися. З усього видно, що особняк живе якимось своєрідним, відокремленим від навколишнього світу життям.

Негайно приступив до хворого. Той говорив про себе наче з презирством, ніби звинувачував самого себе в тому, що так докучливо болить серце, мучить головний біль, що швидко втомлюється, все гірше бачить, дошкуляє задишка, нудота, втратив смак до їжі. Ващенко вийняв фонендоскоп, вислухав хворого: тони серця дуже глухі,

наявна мерехтлива аритмія, чути шум тертя перикарда. Лікар нахилився, уловив подих хворого: гострий запах ацетону. Типова картина уремії плюс стенокардія, нирки і серце в жалюгідному стані. Це підтверджує й шкіра — суха, мов пергамент. Єдиний вихід — негайно покласти в лікарню.

Та генерал Корчовий заперечливо похитав головою:

— Куди мені в лікарню.— Показав на карту, на папери.— Бачите ж.— Обвів суворим поглядом кімнату-бліндаж і ще категоричніше додав: — Про це не може бути й мови.— Звернувся до вусатого: — Балабо!

Той витягся, як за командою «струнко»:

— Гвардії старшина Балаба слухає!

— Покажи товаришам...

— Єсть, показати, товаришу гвардії генерал-лейтенант!

Гвардії старшина вирізаною з ліщини указкою повів по карті, що висіла на стіні.

— Отож червоними прапорцями відзначено бойовий шлях сто сорок п'ятої гвардійської стрілецької дивізії. Еге ж, як бачите. Синіми — сусід справа, тобто п'ятдесят третя. Зеленими — сусід зліва, двісті сімнадцята. Чорними, еге ж, військові з'єднання противника. Сто сорок п'ята гвардійська, як ото бачите, пройшла з кривавими боями путь від Курсько-Білгородської дуги до Вільгельмштрассе в Берліні. Через Дніпро, Західний Буг, Одер, Шпрее. Дивізією командував гвардії генерал-лейтенант, Герой Радянського Союзу Іван Васильович Корчовий. Доповідає ординарець командуючого гвардії старшина Балаба.

Колишній бравий ординарець давно одвик і від офіціальних рапортів, і від своєї старшинської служби. Його обличчя щедро зрослося потом, навіть попелясті вуса, здавалося, змокрили. Але вигляд мав бойовий, натхненний.

— Справа не в тому, хто командував,— у задумі промовив генерал.— Не задля слави затіяв я цю халепу, заради обов'язку. Атож. Завтра вранці ми продовжимо роботу, Балабо. Точка.

— А що за робота? — поцікавився Олег Павлюк.

— Працюємо вдвох,— не зовсім точно відповів Корчовий. Він взагалі говорив уривчасто й швидко, ніби намагаючись зекономити час і сили.— Я диктую, Балаба записує. І доповнює мене чи уточняє. Хоч я не тільки з па-

м'яті відтворюю, у мене записи.— Генерал показав на зошити і блокноти.

— Все це дуже добре,— втрутився лікар,— але вам необхідно ґрунтовно підлікуватись. Інакше...

— Кінець один, я знаю. Мене це не бентежить. Смерть я бачив зблизька. І не тільки на фронті. Смерть забрала в мене все. Бачите? — Він показав на сусідні кімнати.— Ніде ні душі. Тільки смерть. Вона дні і ночі бродить по цих покоях. Жде останньої здобичі.

Від його хапливих фраз ставало моторошно. Ненормальний? Ні. Керується розумом. Але якимось тривожним, загостреним, поставленим над суетою буття. Багато, певне, пережив. Тепер зосередився на одній меті...

Генерал мовби вгадав діагноз Ващенка.

— Поселився я тут після війни. Чотири кімнати з кухнею для сім'ї з трьох душ — я, дружина й син — більш, ніж треба. Згодом Анатолій одружився, у нього, в свою чергу, з'явився син — стало нас п'ятеро. Я служив у штабі військового округу, син викладав у нашому ж спецучилищі, невістка вчилася в університеті, дружина доглядала внука. Так, Балабо?

— Еге ж, так точно, товаришу гвардії генерал-лейтенант!

— «Еге ж, так точно»,— сумно повторив Корчовий.— Потім синові випала доля брати участь у випробуванні нового виду зброї. Що ж, хтось мусить займатися й цим... поки існує така необхідність. Анатолій не повернувся. Ми не бачили навіть останків його тіла. Він не вмер у звичайному розумінні цього слова. Він зник. Перетворився на газ. Полюнув у височінь...

Генерал закашлявся. Ващенко взяв його за зап'ястя, намацав пульс. Дев'яносто п'ять. Хворого конче треба госпіталізувати: йому потрібен постійний медичний догляд.

А Корчовий поспішав, ніби боявся, що не встигне докінчити свою сповідь.

— Дружина не витримала удару,— в неї було слабке серце, ще з війни. Поховав її, пішов у відставку, щоб бавити внука. А тут невістка пожила з рік та й вийшла заміж. За Толиного друга, колись вони втрьох товаришували. Буває. І маленького Толю забрала, це її материнське право. На щастя, згадав про мене мій колишній ординарець, навідав. От і живе зі мною. Обіцяє й поховати. Так, Балабо?

— Так точно, товаришу гвардії генерал-лейтенант!

— Після того демобілізується остаточно. Поїде в колгосп. Будиночок не мій, комунальний, журитися нічим. Журюся лише одним...

— Товаришу генерал... Іване Васильовичу...— спробував вставити слово Андрій Степанович.

— Пробачте, я не закінчив. Журюся тим, що багато треба розплутати. Велика була війна. Великий подвиг народу. А от читаєш книжки — не все ясно. То хто ж за мене розповість, хто? Я бував на нарадах у Сталіна, одержував накази від Жукова, служив з Ватутіним, Толбухіним, Малиновським. Перед моїми очима пройшли сотні офіцерів, тисячі бійців. Я не про себе розповідаю, про них. Про історію. Якою вона була.

— От саме тому вам потрібно...

— Нічого мені не потрібно. Поранений Ватутін не залишав командного пункту...

— Через те й помер. Від гангрені.

— І я помру. І гнитиму в землі. А краще б, як Анатолій... стати легкою хмаркою...

Генерал зціпив зуби. Йому боліло серце. Ващенко ще раз запропонував хворому лягти в лікарню. Той уперто хитав головою: «Ні!»

Досвідчений Пересунько порадив:

— Ви б зв'язалися зі старшим диспетчером. Може, силоміць...

А юний Олег Павлюк обурювався:

— Не розумію, навіщо нас викликали!

Олегові відповів ординарець:

— Викликав, бачте, я. Нема сил дивитись. Але він нікуди не поїде. Я його знаю, еге ж.

— В лікарні йому пустять кров, введуть препарати...

— Не поїде. Зробіть йому що-небудь тут. Щоб полегшало.

— Я лікар, а не чудотворець! — запалився було на цілу промову, але глянув на розгубленого, відданого ординарця і спинився. Порадив: — Давайте йому якнайбільше рідини — чай, воду, молоко. З їжі найкраще — домашній сир. Через три-чотири години надішлю до вас лікаря з невідкладної допомоги. А вранці неодмінно викличте дільничного лікаря з поліклініки. Запам'ятайте: хворому неодмінно треба зробити аналіз крові на рест-азот.— До Олега: — Запишіть йому.

— Записав.

— От і все.

І стис шкарубку селянську руку Балаби.

Коли вийшли на кривулясту вуличку, їх вразила весняна свіжість гожого світанку. Зустрічати на роботі народження дня для них не дивина, але це був особливий, омитий бурею досвіток, блакитний, мов барвінковий цвіт. Семенець якимось неймовірним способом зумів у цій вузькій пащі розвернути машину, і вона стояла в потрібному напрямку. А сам водій смачно спав.

— Щасливець! — позаздрив йому Олег.

— Хто знає, — засумнівався Ващенко.

Пересунько буркнув категорично:

— А що він, бідолаха, бачить? Свою баранку, й тільки. А я оце наче знову побував на фронті. Йй-бо. Ох і люди були!.. Всі отакі.

Він насилу втиснувся за кремезним Олегом на своє вузьке сидіння, вмонтоване між ліжком-носілками та правим заднім колесом машини.

Семенець протер очі, спитав:

— Куди?

— На підстанцію.— Андрій Степанович хотів особисто перевірити, чи нема виклику з дому.

Карета рушила.

— Все це дурниці, — міркував уголос Олег.— Хіба люди не однакові на фронті чи деінде?

— Не однакові, — наполягав Пересунько.

— Що вони, з іншого тіста?

— Атож, з іншого. Я, гадаєш, чого пішов ото на швидку? Солдатське життя. Манить! Он що!

— Пішов, бо платять нічні надбавки, — шпигонував Семенець.

— Це тобі платять. І нічні, і надурочні. А мої надбавки якраз на сіль до оселедця. Плюнь і розітри!

— Ну й що, задоволений солдатчиною? — спитав Олег.

— Ет... Плюнь і розітри!

— Чого ти розплювався? — не втерпів шофер.— А машину хто митиме?

— Бо досадно.

— Що не стріляють? — знову Семенець.— Чи того, що воші не їдять?

— Не їли мене й на фронті.

— Ого, не бреші.

— Може, й було. Та не про це мова.

— А мені шкода,— признався Олег,— що в мене не стріляли.

— Атож,— радів зі своєї переваги санітар.— Та ваше покоління й не нюхало, що воно таке — війна.

— Покоління, може, й нюхало. Не війну, то сирітство.

— Що, твій батько з нашого роду-племіні?

— Я й сам не знаю.

— Як то?

— А так. Був таким же фанатиком, як оцей генерал. Точнісінько.

— Ти його пам'ятаєш?

— Мати розповіла. З хворим серцем лишився в підпіллі.

— І що ж?

— А ото ж. Стався в нього приступ. Товариші пішли на риск, покликали лікаря. А той лікар підлікував його й видав гестапо. От хай би про це написав генерал-лейтенант Корчовий!

— Може, й напише. Не він, то інші.— Пересунькові сподобався генерал, а особливо вірний ординарець Балаба.— І про таке, і про багато іншого. Війна — як море-океан. Горі, кров, геройство. Так, ішли й хворі на серце... Безногі, безрукі, з гранатами в зубах, повзли під ворожі танки. Атож. Пам'ятай, хлопче, батька.

— Я пам'ятатиму того лікаря.

— Його не зустрінеш.

— Інших таких зустрічаю.

— Пізно про це, хлопче. Списано все.

— Звідки ви знаєте? — втрутився Ващенко. Його вразило коротеньке оповідання студента. Андрій щиро пишався героїзмом своїх старших колег у Вітчизняній війні. Аж, виходить, були й такі.— Може, той лікар давно зазнав кари?

— Може,— погодився Пересунько.— Я тільки міркую, що фронт, мабуть, проходив не лише крізь окопи. А й через кожного з нас. Через людські серця. У твого батька було хворе, але чисте серце. А в того лікаря отруєне.— І звернувся до Семенця: — Ось тобі й нічні надбавки.

— Я сказав правду. Як є.

— Брехлива твоя правда.— Пересунько таки плюнув.

— Гляди, заставлю мити машину!

— Та зрозумій ти, бараняча голово, що я під мінометним вогнем, під артилерійськими нальотами виніс на своєму горбі, може, сто, а може, й двісті поранених. Хіба

я лічив їх! А ти полічи, бараняча голово, скільки дітей не стало сиротами завдяки санітарові Пересуньку!

— Може, й так! Та навіщо ображати?

— Серце ж болить.

— Візьми у фельдшера краплі.

— Сам ти крапля. Капаєш у душу...

Андрій Степанович уважно слухав суперечку. Дивна домівка генерала, що нагадувала польовий командний пункт, збудила в його свідомості якісь далекі, невиразні, але цупкі думки. Ті самі, що непокоїли його в юнацькі роки. Згодом вони вкрилися пилом буденщини, а оце знов ожили. Ще підлітком, як і багато його ровесників, Андрій Ващенко гостро цікавився всім, що було зв'язано із війною. Він заздрих не тільки життю, а й смерті свого брата Кирила, що геройськи загинув на якомусь фантастичному Балатоні. Мертвий брат став для нього живою легендою. Вона сповнювала самоповаги, натхнення, прилучала його до тих, чиї батьки та брати полягли смертю хоробрих. З ними він блукав міськими дворищами, пустирями, приміськими полями та лісами, виколупуючи із землі стріляні гільзи, нестріляні патрони, осколки бомб, снарядів та інші поржавілі й позеленілі трофеї. Серед них, підлітків повоєнної доби, вважалося неабиякою доблестю знати системи зброї та калібри набоїв краще, ніж набридлу таблицю множення.

Потім романтика юності одлинула, настали прозаїчні будні. Як і Олег, ще студентом, Андрій пішов підробляти на швидку, тут залишився й після того, як одержав лікарський диплом. Багато цікавих зустрічей подарувала йому ця важка, неспокійна і марудна робота. Та сьогоднішня була особлива. Не випадково вона породила й цю суперечку в бригаді. Щось зворушливе й захоплююче таїлося в образі генерала Корчового. Фанатична цілеспрямованість — ось що!

Ні, не на бездумну Женю Дорошенко, як натякала Вероніка Юзефівна, схожа актриса Ніна Ващенко. Скоріше на оцього фанатика генерала. В цьому її сила, її щастя і — горе. І його, Андрієва, біда. Їхнє маленьке горе і велика радість. Радість приречених жити не для себе, для інших!

На підстанції панував діловий спокій добре налагодженого механізму.

Виклик із Барачно-Вишневого так і не надійшов. Отже,

ще одну ніч для Галини Федотівни відвойовано у жорстокого небуття. Лікар Ващенко прийняв із рук диспетчера черговий виклик на якусь нову вулицю, назву якої він чув уперше.

— Далеко їдемо? — поцікавився Олег.

— На вулицю Павлюка.

Олег зблід. У газетах писалося, що одну з вулиць нової столичної околиці названо ім'ям його батька. Зараз він уперше мав зустрітися з нею віч-на-віч.

Ващенко здогадався, в чому річ, і сказав санітарові:

— Бачите, Пересунько, не все списано і не все за-буто.

Санітар промовчав. Семенець завів мотор. Карета рушила.

17

Ващенкові на підстанцію подзвонив хірург Петро Макуха. Умовлявся про зустріч у ресторані «Кавказ».

Макуха просив давнього друга прийти неодмінно з дружиною: «Посидимо, розважимося, вб'ємо час». Ващенко не мав ні зайвих грошей, ні тим паче часу, який неодмінно треба «вбивати». Тепер фактично не було в нього й дружини. Тож хотів було рішуче відмовитися від несподіваного запрошення. Та Петро додав: «І справа, голубе, є. Дуже важлива. Стосується тебе особисто». В таких випадках мало хто утримається від спокуси дізнатись, що то за справа і яким чином стосується його особи. Андрій Степанович дав згоду прийти.

Непершорядний ресторан з гучною назвою розташувався на людному місці, де Червоноармійська вулиця, мовби прийнявши естафету від Хрещатика, перевалюється через площу Льва Толстого й нескінченною магістраллю пролягає вниз, до Голосієва, Республіканської виставки, а там і далі, через поля й переліски,— на Білу Церкву, Умань, Одесу. Від раннього ранку до пізньої ночі ця ділянка міста запруджена машинами й людьми, сповнена гамору, шуму, руху.

Петро Макуха зайняв столик у досить затишному куточку ресторану, за волохатим стовбуром миршавої кімнатної пальми, з твердим, наче вирізаним із зеленої жерсті, листям. Він був не сам. Ця обставина спантеличила Андрія. Хотілося посидіти, погомоніти з другом на самоті. Хоч і не в усьому збігалися їхні погляди, та все ж Макуха

Його колишній однокурсник, товариш, а це в житті важить чимало. Ващенко відчував пекучу потребу вилити наболілу душу, тому присутність сторонньої жінки була вкрай небажана. Хто вона? Невже нова Петрова дружина? Що б там не було, а повертати голоблі пізно. Тим більше, що Петро вже помітив його, махає рукою. Зустрів Андрія запитанням:

— Чому ти один? Де ж грецька богиня?

«Він бачив Ніну на операційному столі»,— чомусь майнула думка, наче це зараз мало якесь значення.

— Афродіта в Москві.

— Досі не повернулася?

— Була, та загула.

— Погано, голубе, якщо так. Але... Знайомся, будь ласка.

Ващенко глянув на незнайому: лагідне обличчя, щирий погляд, кирпатий, насмішкуватий ніс, золотисте волосся... Щось дуже знайоме.

— Інженер-конструктор Надія Семенівна...

«Надія Семенівна? Інженер? Невже?..»

Згадалися слова Фрідман: «Привела коханця під виглядом лікаря...»

— Надя,— сказала Злотокоса Ізольда, протягуючи руку.

Ващенко ледве змусив себе подати неслухняну, обважнілу долоню. Несподівана зустріч приголомшила його. Стримувався, щоб не прохопитись необережним словом...

— Бачиш, голубе,— просторікував Макуха, коли Ващенко сів за стіл,— я гадав, що ми проведемо цей вечір учотирьох, по-сімейному.

— Пробач, що я так відстав од життя. Це, мабуть, твоя дружина?

Петро Пилипович і Надія Семенівна обмінялися багатозначними поглядами. Макуха засміявся:

— Бувають взаємини міцніші, ніж між мужем і жоною. І щиріші. Правда, Надюшо?

— Тобі краще знати.

В Андріївій пам'яті виринула захарашена книжками кімната, похила бабуся з молодими очима, паралізований конструктор Богданов — палаючий зір, гнучкі руки, високий, наче виліплений з гіпсу, лоб. І фотографія жінки в траурній стрічці.

— У тебе що, голубе, відняло мову? — спитав по хвилі Макуха.

Андрій і не заперечив, що непристойно довго мовчить. Мабуть, так і не знайшовся б що сказати, та виручив офіціант, який приніс замовлену Петром вечерю. Макуха зрештою пояснив собі дивну поведінку приятеля його родинними незгодами та чарівливістю своєї супутниці. Звичним рухом налив чарки — вдавати гостинного виночерпця було улюбленою роллю Петра Пилиповича — і першим запропонував тост:

— Випіймо, друзі, за те священне почуття, про яке великий Мопассан сказав, що воно сильніше від смерті!

Макуха вихилив чарку до дна, Надія Семенівна випила до половини, Ващенко тільки пригубив. Петро Пилипович запротестував:

— Ти що, проти мого тосту?

— Ні. Я вип'ю. Пізніше.

Андрієві хотілося випити. Останні дні в нього були невеселі: від'їзд Ніни, хвороба матері. А неждана зустріч з дружиною Богданова остаточно доконала його. Та саме тому, що йому кортіло пити, Андрій вирішив будь-що утриматись. Боявся втратити над собою контроль і наробити дурниць.

— Бачу, що ти в поганому гуморі, й не хочу я трити твою рану,— розважливо міркував Макуха, нагортаючи на тарілку своєї дами салат «Столичний». Дама дякувала, нагороджуючи його ласкавою посмішкою.— Зрештою,— вів далі Петро,— я передбачав, що тобі буде не з медом. Навіть, якщо ти пригадуєш, попереджав тебе. Пригадуєш?

— Пригадую,— підтвердив Андрій, аби не мовчати.

— У нього,— пояснив Макуха Надії Семенівні,— звичайна, найтривіальніша історія: любов з першого погляду... Вона таки гарна, справдешня Афродіта, та ще й нібито талановита актриса. Далі — необачне одруження... ця доля спіткала, здається, всіх тут присутніх, ну і... фініта ля комедія! Пробач, голубе, але факти — вперта річ. Правда, Надюшо?

Злотокося Ізольтда невдоволено закрепила губи:

— Я не терплю розмов на тривіальні теми.

— Цілком погоджуюсь,— Макуха спритно доливав чарки.— Тож давай, голубе, відразу про справу. Але перед тим покрупимо уста цілющою рідиною!

Знову пили кожен своєю дозою.

— Ти, бачу, серйозно в непитуші записався,— не вгавав Петро Пилипович.

— Ні, ні, я питиму. Кажі про справу.

Проте, підігрітий цілющою рідиною, Макуха розбалакався:

— Ти поглянь на цей витвір мистецтва, який скромно зветься ніжинським огірком. Краса, смакота, фантасмагорія! Скільки життєдайних сил вклала в нього природа, скільки вміння й майстерності — люди. А результат? Хрум — і нема!

І він завзято, з апетитом, хрумав маленьким, смачним огірком, що по-домашньому пахнув кропом та вишневим листям.

Думки Андрія Степановича перекинулися на домашні клопоти. В ці дні мати не виходила в нього з голови. Кмітлива господиня, вона була не тільки «королевою борщу», огірки її засолу легко могли б позмагатися з оцими, патентованими, справді добре засоленими. Та зараз Галині Федотівні не до кулінарних шедеврів. От зібрати б потрібну суму й придбати для неї путівку на курорт. Скажімо, в Кисловодськ. Та біда в тому, що мати нізащо в світі не залишить на цілий місяць ні його, ні своїх онучок. Не зможе він її переконати, хоч і була б путівка!

— Ну й співбесідник у нас сьогодні, Надюшо! — кпив з Андрія Петро Макуха. — Набрал у рот води, насупився... Тобі що, голубе, не подобається наше товариство?

— Це я вам не до вподоби? — навпростець запитала Надія Семенівна.

— Чому ви так думаєте? — вдав здивованого Андрій.

— По очах бачу. У вашому погляді стільки неприхованого презирства. Мабуть, у Петра Пилиповича погана репутація щодо його компаньйонів... Так?

— Ні, ні, ви помиляєтесь, — виправдувався Ващенко, відчуваючи, що червоніє. — Просто мені ваше обличчя вдалося знайомим. — І прикусив язика, зрозумівши, що викриває себе.

— Та киньте це слідство, — перебив Петро Пилипович. — Давайте нарешті поговоримо про справу. — Він знову налив чарки. — Але спершу випиймо за нашу найпердовішу в світі радянську науку!

Знову випили. Підпилий Макуха вже не зважав на Ващенкову стриманість. «Хай собі як хоче, він і в інституті цурався чарки та веселого товариства...» Але говорити про справу знову забув. Вигідно вмоствившись у кріселці, ласо кидав оком по ресторанному залу. В залі стояв гомін голосної розмови, їдкими хмарами клубочився тютюновий

дим. Оркестр гучно виконував якийсь танець, намагаючись пересилити п'яний гамір. Макуха мружився від насолоди:

— Люблю цю атмосферу, хай йому грець! Душа радіє!— І, поцілувавши руку Надії Семенівні, додав: — За три роки на селі я просто здичавів.

«Це каже людина, яка народилася й виросла в селі»,— подумав Андрій. Але нічого не сказав, бо Макуха несподівано підвівся:

— Може, потанцюємо? Божественне буги-вуги!

— Потанцюємо,— якомсь байдужно погодилась Богдана. Видно, презирливі погляди Ващенка таки збентежили її.— Пробачте,— чемно сказала йому.

— О, прошу!

Це була дивна, навіть смішна пара. Кремезний, низькорослий Петро, що головою ледве сягав підборіддя своєї дами, і висока, гордовита, як героїня скандинавських саг, Надія Семенівна відразу виділилися з-поміж інших танцюючих, повернувши до себе загальну увагу. Та це нітрохи не збентежило меткого Макуху. Він спритно, з апломбом досвідченого фіглярів виконував карколомні па несамовитого танцю, наче б'ючись у конвульсіях, Богдана спочатку танцювала несміливо, обережно, але згодом освоїлась і хвацько підхоплювала Петрові викрутаси.

Повернулася за стіл збуджена, розчервоніла, ще вродливіша. Макуха відсапувався, як загнаний кінь. Відчувалося, що обоє знаходять радість і втіху в таких забавах.

Ващенко терпляче чекав, чим усе це скінчиться.

Ще випили, й лише тоді Петро Пилипович розпочав про головне:

— Ось що, голубе. Минулого разу ми з тобою говорили про насущні проблеми життя-буття. Пригадуєш?

Андрій знову підтвердив.

— Так от, є можливість. Нам може стати в пригоді чоловік Надії Семенівни. Чого ти вирячив очі?

— Ч-чоловік? — Ващенко почав заїкатись.

— Чоловік. А що тут дивного? Він зараз у закордонному відрядженні, а ми з нею просто друзі. Правда, Надюшо?

Надія Семенівна підтвердила:

— Угу. Майже з пелюшок.

— Достоту! Та не в тому суть. А в тому, що Надин благовірний — наш колега, медик. Професор, доктор медичних наук, ет це тера. Збагнув?

Макуха підняв угору вказівний палець і багатозначно підморгнув Андрієві. Ващенко ж ладен був провалитися крізь землю. «Дурень! Телепень! — подумки лаяв себе.— Притьмом прийняв першу-ліпшу жінку, схожу на когось, за героїню драми. Яке безглуздя! А сам тієї Ізольти й у вічі не бачив. Однакове ім'я й по батькові, спеціальність? То й що з того? Збіг обставин, і тільки...»

— Я бачу, голубе,— задоволено всміхався Макуха,— що моє повідомлення справило на тебе належне враження. Так, ти не помилився. Відкривається блискуча перспектива!

І він пояснив: новий Надин чоловік — директор солідного науково-дослідного інституту. Потрапити туди — мрія для кожного молодого медика. І от у цьому інституті намічаються вакантні місця: буде проведено конкурс з метою висування свіжих наукових сил. Щастя само йде їм просто до рук.

— Передусім потрібні анестезіологи. Зараз це валютна спеціальність.

— Але ж я не анестезіолог,— заперечив Андрій.

— Ти?! З твоєю практикою? Ну як мені втовкмачити в твою голову, що це таке. Повторюю: валюта! Те, що колись називалося,— на вагу золота. Звісно, доведеться засісти за спеціальну літературу, але... стопроцентна гарантія! Через два, ну максимум три роки ми — кандидати. Збагнув нарешті?

— Не зовсім. Ти хочеш працювати удвох зі мною?

— В тому-то й річ. Успіх або невдача хірурга, як ти знаєш, великою мірою залежить від рівня анестезії. Признаюся, у мене є задум. Тема. Шефом буде професор Діброва, отой самий знаменитий Сидір Потапович, Надин чоловік. Я, звісно, можу собі знайти іншого побратима, хоч це й не так легко. Натрапиш на склочника або на нездару. Тебе ж я знаю багато літ. Знаю твої окремі недоліки, але ж у чесності і здібностях твоїх не сумнівався ніколи. По руках?

— Я ж працюю.

— Ішачиш! Я теж ішачив на селі. Та всьому є межа. У нашому з тобою віці, голубе, питання стоїть рубя, зволікати годі. А тут — така синекура! Надин чоловік...

— Та звідки ти певен, що Надин... пробачте, що професор Діброва прийме нас у свої обійми?

— Не прийме в свої обійми, то не побачить обіймів Наді. Правда, Надюшо?

— Свята правда! — Вона, видно, вирішила бравувати одвертістю.

А Вашенка мучила думка: «Вона чи ні?»

— Я не питаю тебе про згоду,— резюмував Петро.— Відмовитися від такої перспективи може тільки божевільний...

— Але ж мене цікавить зовсім інша наукова проблема...

— Цікавити нас із тобою може тільки те, що реальне. Ти ще не Мечников, а я не Богомолець. Та я не пропоную тобі нечесну угоду чи вульгарне шахрайство. Ми обидва непогано закінчили інститут, обидва віддали по кілька років — ти на швидкій, я на селі, чого ще від нас вимагати? Так, ми використовуємо знайомство, щоб улаштуватися на наукову роботу. Ну й що з того? Адже ми влаштуємося не байдикувати, а віддати науці свої знання, досвід, талант. Ну! — Петро Пилипович тримав у простягнутій руці повну чарку.

Вашенко цокнувся і сказав:

— Гаразд, я подумаю. Надто це зненацька.

— Не робитимеш зненацька, прогавиш царство небесне,— відповів Макуха і випив. Відчувалося, що він уже напідпитку.

Об'єктивно зважаючи план Макухи, Вашенко бачив, що правда цілком на боці його заповзятого приятеля. Але це знову ж була чужа, не звична для Вашенка правда. Мета в Петра ясна, і право на здійснення своєї мети він, безперечно, має. Але ця незрозуміла Надя, цей обдурений Діброва... Ні, Андрій ніколи не погодиться на таке, хоч і пообіцяв подумати. Пообіцяв, щоб мирно закінчити змарнований вечір.

— Чекаю тиждень,— ультимативно заявив Макуха.— Через тиждень дзвонитиму.

Заграли танго. Андрій Степанович не любляв танцювати, та ще й у такій штовханині, а оце раптом зажився. Чемно запросив Надію Семенівну, вона мовчки пішла з ним. Здавалося, навіть зраділа. Очевидно, хотіла порозумітися з цим відлюдьком наодинці.

Не встигли пройти в танці й кількох тактів, як вона перша й спитала:

— Вас щось непокоїть?

— Так.— Він пильно глянув у її щирі, задумливі очі.— Хочу заповнити маленьку анкету.

Вона засміялася:

- Заповню всі пункти, крім року народження.
- Згоден. Прізвище?
- Вона підняла вгору брови.
- Ах, он що! Я весь час підозрювала... Скажіть, де ми з вами зустрічалися?
- Ніде.
- Ніколи?
- Ніколи. Якщо не вважати вашої фотографії.
- Я, здається, не злочинниця, щоб боятися своїх фотографень.
- Я маю на увазі фотографію в чорній стрічці.
- Вони розмовляли тихо, сумлінно дотримуючись ритму меланхолійного танцю, в якому не треба ні крутитись, ні присідати, як у буги-вуги. Інші танцюючі на них не зважали, а сп'янілий Макуха дрімав за столом.
- Ви хочете сказати, що моє прізвище Богданова?
- Коли ви самі призналися...
- Так, нарешті я вас зрозуміла. Ви знаєте Вадима Антоновича.
- Трохи.
- І прагнете висловити мені свій осуд, своє презирство. Те, яке я прочитала у ваших очах. Так?
- А як ви гадаєте?
- Будемо вважати, що ви вже висловились. Патетично, велемовно, як пишуть про це в статтях на морально-етичні теми. Тепер черга за мною? Відповідати? Власне, я могла б і не давати відповіді. Досить з мене прокурорських очей моєї дочки.
- От про Киру вам найперше варто б подумати.
- Ви й ім'я моєї доні знаєте?
- Як бачите.
- Що ж, лікар завжди трохи слідчий. Це можна зрозуміти. Саме тому я й хотіла б відповісти вам.
- Це ваша справа.
- Але не тут. Танець, від якого ми з вами одержали велику естетичну насолоду, вже закінчується. У вас пам'ять добра?
- Пристойна.
- То запам'ятайте мій телефон.— Вона назвала шестизначне число.— Спасибі за танець.
- Спасибі за приємні хвилини.
- Вони поверталися до свого столика, мов двоє закоханих. Макуха вже трохи прочумався і зустрів їх оплесками.

— Ви — незрівнянна пара! Тільки не посмія відбивати у мене Надюшу. Викличу на дуель! Збагнув?

Підійшов офіціант з рахунком. Вашенко потягся до кишені, але Петро владним рухом спинив його:

— Годі, годі, голубе! За міжнародним звичаєм платить той, хто з дамою.

— Значить, я в боргу.

— Розрахуємось на спільній роботі.

Вони вийшли в духмяну ніч. Навіть тут, у цьому казані, де переважали смоляний дух асфальту та бензинові випари, відчувалося, що десь парує волога земля, що радіє своїй появі на світ молоде, тремтливе листя.

— До побачення, голубе,— сказав Макуха.— Через тиждень.

— А моє прізвище таки Богданова,— нарочито підкреслила Надія Семенівна.— Формально ми ще не розлучені. Вадим не дав згоди. Як це жорстоко, правда?

Андрій Степанович не знайшовся що відповісти. Тупо дивився їм услід. «Хто ж то сьогодні проводить Ніну?» — подумав гірко.

18

Ніну проводжав її партнер по майбутньому спектаклю, заслужений діяч мистецтв Мирон Лаврінович Арзамасцев. Він грав у «Чудаках» письменника Мастакова — невірного чоловіка Олені Миколаївни.

Після тривалої репетиції Ніна почувала себе втомленою і виснаженою. Репетиції йшли форсованим темпом, прем'єру конче треба було випустити до початку гастрольного періоду. Новий театр був справді новим, він існував лише другий сезон, і йому ще належало боротися за місце під мистецьким небом Москви.

Арзамасцев стомився не менше за Ніну. Серед інших епізодів сьогодні репетували величезний монолог Мастакова. В ньому письменник розповідає дружині задум оповідання про примхливу стару, яка — на знак протесту проти духовного рабства — благословляє дочку на безшлюбний зв'язок із якимось прибудою. Вони обоє зайняті в цьому епізоді, і Ніна, й Мирон Лаврінович, з тією різницею, що Мастакову — Арзамасцеву доводиться весь час говорити, а Олені Миколаївні, тобто Ніні Вашенко, мовчати. Та в цьому й полягає найбільша її трудність — без слів, самою лише мімікою, реагувати на складний сюжет оповідання, підбадьорювати оповідача.

Постановник спектаклю головний режисер театру Георгій Савич Македонов десятки разів зупиняв їх, розпачливо хапався за голову, кричав, лаявся, змушував повторити все спочатку. «Чудаки» давно не йшли в Москві та й взагалі на сцені, і Македонов сподівався цією виставою ствердити репутацію нового колективу. Завжди нещадний до акторів, він у даному разі подвоїв свою вимогливість, не зупиняючись перед жорстокістю. Тепер дві його жертви неспішно прямували по вузькій і глибокій, наче ущелина, Пушкінській вулиці, спускаючись униз, до площі Свердлова. Були виснажені до тієї межі, за якою вже нема ні слів, ні думок. Лише з чемності вони перекидалися вряди-годи якимось слівцем.

На розі проспекту Карла Маркса спинилися: тут їхні дороги розходились. Та Арзамасцев несподівано запропонував своїй партнерці разом повечеряти.

— Я тимчасово холостякую,— пояснив без особливого ентузіазму,— сім'я вже виїхала на дачу. А на даху готелю «Москва» якраз відкрилося літнє кафе «Вогні Москви». Чи не бажаєте глянути на столицю з висоти пташиного польоту?

Ніна такого бажання не мала, але розуміла, що відмовлятися нечемно. Не така вже вона провінціалка, аби цуратися добрих людей. Арзамасцев першокласний актор, має вплив у трупі, за віком — удвоє старший за неї, певна річ, що не скривдить її, не з'їсть. Лише згодом, коли до їхнього столика, біля бар'єра, який звисав над Манежною площею, підійшов сам Македонов, Ніна здогадалася, що Мирон Лаврінович і тут грає певну роль, виконуючи режисерове завдання.

Георгій Савич старший за Арзамасцева, либонь, років на десять. Якщо скласти їхні літа до купи, цифра сягне за сотню. Поважні люди були гаспидські стомлені, і саме ця обставина широко зворушила Ніну. Адже ясно, що це не випадкова вечерея, а маленька учта на її честь, акт посвячення Ніни Ващенко в справжні актриси.

Замовили сухе вино, зелень, дичину. Ніна, що сиділа біля самого бар'єра, боязко позирала вниз. Від висоти, а можливо, й від перевтоми, у неї паморочилася голова.

— Не дивіться ніколи вниз, Ніно Олександрівно,— патетично порадив Арзамасцев.— Угору, завжди угору!

Від цього банального заклику їй не стало легше. Якась незборима сила тягла її вниз. Ніна зблідла й інстинктивно відсахнулася від прірви.

— Поміняймося місцями,— запропонував Македонов.— Вам недобре?

— Трошки недобре,— призналася Ніна.

— Це від незвички,— заспокоїв головреж.— Останнім часом мало буваєте на свіжому повітрі?

— Так. Роль...

— Зрозуміло. Ми могли смачно повечеряти в Театральному товаристві, але там душно, накурено. Я навімисне вибрав це місце, де стільки простору й повітря. Ви швидко при звичаєтеся. Вам не холодно?

— Холоднуvато,— тремтіла Ніна.

— Не слід було роздягатись. Дозвольте ваш номерок...

— У нас спільний,— сказав Арзамасцев і підвівся.— Не турбуйтеся, я миттю.

Він вихиласом пішов поміж столиків, напружуючи всі м'язи. Адже серед відвідувачів кав'ярні могли знайтися такі, що знали його по сцені. Артист завжди повинен бути артистом, чорт забирай, незважаючи на втому та літа!

Ніні стало й тепліше, й спокійніше від самої думки про те, що видатні театральні світила, знайомство з якими ще недавно могло здаватися для неї недосяжною мрією, тепер отак піклуються про неї.

— У Києві, мабуть, тепліше,— сказав Георгій Савич, щоб зробити їй приємність.

Краще б він цього не говорив! Усі ці дні Ніна так багато займалася важкою роллю, що їй ніколи було віддаватися спогадам. «Ох, Києве, Києве...»

Відповіла коротко:

— Мабуть.

І зніяковіла. Чого це вона така неговірка, скучна? Яке кому діло до її сентиментів! Хоч усміхайся, голубонько, якщо не можеш спромогтися на щось розумніше!

Ніна болісно всміхнулася. Власне, вона не знала, що її посмішка така невиразна й вимушена. Не заглядати ж у дзеркальце!

Повертався Мирон Лаврінович, несучи в руках її модне пластикове пальто темного, чернечого кольору.

Ніна подякувала, одягла. «Я в ньому наче в жалобі,— подумала.— В жалобі по Києву. Ох, Андрію, Андрійку, Андрійчику!»

Македонов налив у бокали вина, почав урочисто:

— Шановна Ніно Олександрівно! Дозвольте мені сказати те, що я про вас думаю.

Ніна зіщулилась, мовби чекаючи удару. Йй усе ще не вірилось, що перемога так близько. Проте дальші слова Георгія Савича розвіяли сумнів. Він говорив із запалом, з інтонаціями, які нагадували монолог Мастакова:

— Ви належите до актрис, яким не треба прокладати собі шлях на сцену якимось сумнівним способом. Я завжди кажу те, що думаю, даруйте старому, але це мій принцип. У вас є талант. Це нібито головне. Так принаймні дехто вважає. Однак...

У Ніни знову похолола душа.

— Ну от, ви відразу зблідли. Що ж, я замовкаю. Випиймо за ваш небуденний талант!

— Небуденний — означає святковий, — із властивим йому примітивізмом уточнив Арзамасцев.

— Тримайся в рамках ролі Мастакова, — порадив йому Македонов. — У тебе це виходить краще.

— Під твоїм шаленим керівництвом!

Ці репліки не вражали, як удари шпаг, вони нагадували скоріш тупі уколи дерев'яних мечів. Але за ними приховувався якийсь загадковий, неясний для Ніни підтекст. Справді, Арзамасцев і Македонов друзі, це поза всяким сумнівом. Не випадково ж Георгій Савич доручив Мирону Лавріновичу головну роль у провідному для театру спектаклі. Не випадково, нарешті, вони зійшлися тут, за цим столиком. Так у чому ж річ?

Просто вони дуже різні люди. А об'єднує їх обох, як і Ніну з ними, спільна праця. От і все.

Ніна ковтнула для сміливості вина й попросила:

— Говоріть, Георгію Савичу. Даю слово більше не бліднути.

— Нічого особливого я не мав наміру сказати. Нічого особливого, Ніно Олександрівно. Якщо мій друг, наш вельмишановний Мирон Лаврінович, далі не перебиватиме, я, з вашого дозволу, до кінця виконаю свою місію оракула і в коротких рисах намалюю вам ваше майбутнє. Ви ще не бліднете?

— Вона почервоніла, — ляпнув Арзамасцев, сам нітрохи не ніяковіючи.

— О друже мій Ціцероне!..

— Вмовкаю.

Але Македонова ця обіцянка не вдовольнила:

— Випий і зійди зі сцени.

— За твою прозірливу мудрість! — промовив Арзамасцев і випив до дна.

— Моя прозірливість не потребує твоїх рекомендацій.

— Як талант Ніни Олександрівни — твоїх.

— Ні, пробач. Ми, на власний ризик, вихопили людину з нічого...

— Не з нічого, а з всесоюзного кіноекрана.

— Це все одно. Вихопили й кидаємо в океан пристрастей. Де бурхають стихії, де на неї чигають підступні рифи, де...

Тепер Арзамасцев налив фужер вина й підсунув головному режисерові:

— Випий і зійди зі сцени.

— Е, ні! — пручався той.

— Яке горе, що ти старий!

— Це не стосується даної теми!

— Еге! — наполягав Арзамасцев.— Коли б ти був молодший, не був би такий балакучий. Це позбавило б мене необхідності слухати твої бездарні монологи.

— Ти це кажеш мені? Мені?

— Уяви собі.

— А чому ти це мені кажеш?

— Тому, що ми не в театрі!

Вони обидва вдоволено зареготали. Видно, майнув у Ніни здогад, що це гра. Така собі умовна гра: в театрі — сувора субординація, поза театром — воля-воленька. Певно, що так. Та до кінця розібратися в ситуації вона ще не могла. Одне ясно: складний це світ. Складний і заплутаний. В якому треба грати — і на сцені, і в житті. Бо інакше втратиш спортивну форму. Як футболіст або боксер.

— Так от, про ваше майбутнє, — вернувся до свого Македонов. Його широке, плескате, мов головка сиру, обличчя з качиним носом і водянистими очима зайнялося рум'янцем натхнення. Зморшки, що тяглися від рота аж до ушей, то витягалися, то стискалися, наче щоки зроблені були з еластичної гуми. Та коли Македонов захоплювався й промовляв, його обличчя здавалося гарним. Він майстерно грав роль пророка з якоїсь ще ніким не написаної п'єси.

Арзамасцев являв собою повну протилежність Македонову. У свої п'ятдесят з невеличким гаком років Мирон Лаврінович старанно й не без успіху зберігав сліди колишнього молодечтва та вроди. Менш освічений і не такий розумний, як його друг, він часто-густо вдавався

до пози, кожним рухом підкреслюючи свою пересиченість славою.

Пильніше приглянувшись до свого партнера, Ніна Ващенко переконалась, що кращого виконавця на роль Мастакова важко собі й уявити. Як і горьківський персонаж, Арзамасцев не дуже розумний, але запальний, щирий. До того ж він, як актор, з тих, що не підведе ніколи. Це підбадьорювало її, надавало певності, що вистава матиме успіх.

Вона набралася сміливості й сказала:

— Я знаю своє майбутнє, Георгію Савичу. Воно цілком залежить від долі нашого спектаклю. Іншого майбутнього тепер у мене нема й не буде. Ясно?

Останнє слово, яке вихопилося за звичкою, можна б вважати безтактним. Проте запитання поставлене було з такою чарівною інтонацією, що викликало у Македонова щирий захват.

— Bravo! Бравіссімо! — змахнув руками головою. — Отак безпосередньо й наївно повинна вести діалог Олена Миколаївна із закоханим у неї Потехіним. Тільки замість: «Я знаю своє майбутнє, Георгію Савичу, воно цілком залежить від долі нашого спектаклю», — вона повинна казати (у підтексті, розуміється, в підтексті!): «Я знаю своє майбутнє, Потехін, воно цілком залежить від долі мого чоловіка». А от «Ясно?» передати тональністю всієї фрази. Блискуче! Ану, спробуйте ще раз.

Ніна повторила всю репліку, намагаючись загнати у підтекст оте однослівне запитання «Ясно?», яке було її давньою, ще школярською звичкою.

Македонов уважно слухав, потім якийсь час плямкав губами, ніби пробуючи Нініні слова на смак. Нарешті визначив:

— Гірше.

— Нічого ти не розумієш, — втрутився Арзамасцев. — Гірше для Ніни Олександрівни, зате краще для Олени Миколаївни.

— А ти не розумієш і поготів. Ти граєш письменника Мастакова, а не лікаря Потехіна. Де тобі збагнути! Твій Мастаков — зрадливий, примхливий, безвольний...

— Так, так, так! Проте — зрадливий, примхливий, безвольний — він краще знає характер своєї дружини, ніж геніальний режисер Македонов. Запевняю тебе!

— Однак ми не в театрі!

— От-от, саме тому!

Гра, як видно, тривала. До краю стомлена Ніна тепер остаточно збагнула: так, це продовження репетиції. До випуску вистави залишилося мало днів, і Георгій Савич, очевидно, боявся, що Ніна не встигне «врости» в роль. Тому й вигадано цю вечерю, на яку покликано Арзамасцева, що виконував функцію «подразника».

Георгій Савич не відступив од початої теми:

— От і гаразд. Ви самі визначили своє найближче майбутнє. Але я можу сказати вам і про більш далеке.

— Здогадуюсь і про нього,— втомлено всміхнулася Ніна.— Так буде завжди. Від ролі до ролі. Все життя. Правда?

— Що саме?

— Праця. І втома.

— Це не радує вас?

— Лякає. Чи знайду в собі сили? Скажіть, це дуже важко?

Відповів Арзамасцев:

— Важенько. Але жити без цього я не міг би.

— Я, здається, теж,— приєдналася Ніна.

— От і прийшли до спільного висновку,— радів режисер майбутньої вистави, що був і режисером сьогоднішньої вечері.— Тільки так. У нашому театрі — тільки так! Я мусив сказати вам це.

— Спасибі.

— Випиймо по останньому келиху, та й квит. Завтра репетиція третьої дії.— Македонов підняв бокал.— За творче взаєморозуміння!

Випили, підвелися. Арзамасцев розраховувався з офіціантом. Македонов підвів Ніну до парапету, за яким чорніла прірва. На дні її шугали автомобілі, пробиваючи собі шлях золотистими хвостами. Мов комети навиворіт. Люди були схожі на свіфтівських ліліпутів.

— Боїтесь?

— Дуже.

— Треба подолати в собі цей страх.

— Перед прірвою?

— Перед прірвою оркестрової ями. Пам'ятайте завжди: по той бік оркестрону — живі людські серця. Оцих самих людей, які зараз із височини п'ятнадцятого поверху здаються нам такими маленькими й такими однаковими. Насправді вони великі. І різні. І всіх їх треба вдовольнити. Всім відповісти на їхні духовні потреби й запити. Ясно?

Останнє слово він ужив навмисне, продовжуючи гру.

У Ніни паморочилася голова. Вона сперлася на парапет, щоб не впасти. А потім примусила себе пройти повз бар'єр, над прірвою. Це була проба сил. Перед зустріччю з оркестровою ямою.

19

Був день. Сонячний, радісний день. Карета їхала по Бативій горі, наче по небокраю. З гори виднілося місто, як велетенський бірюзовий храм з малахітовими люстрами ще не розквітлих каштанів.

Зазначений у картці виклику будинок виявився двоповерховою кам'яницею давньої купецької забудови. Він здавався дуже древнім у цій блакитній новизні весняного дня. Хоч насправді міг бути ровесником Пересунька.

Коли вийшли з машини, їм хотілося постояти хоч якусь мить у цьому урочистому храмі весни. Стояти й слухати збуджене, трудове гудіння бджіл над рожевими метеликами абрикосового цвіту, вдихати цілющий запах нагрітої сонцем землі. Та цією насолодою міг втішатися тільки Станіслав Ксьондз. Інші члени бригади вже підіймалися на другий поверх старої кам'яниці, тупаючи по трухлявих дерев'яних сходах.

— Сюди, до нас! — почувся згори. Кликав їх сиплий чоловічий голос. Здавалося, голос належить дуже літній людині. Але на другому поверсі бригаду зустрів юнак років двадцяти п'яти, не більше. Високий, худорлявий, з чорним хвилястим чубом, гострими, допитливими очима. Такою ж гостроокою виявилася й похилого віку жінка, до якої викликав швидко допомогу чубатий юнак.

— Аркадію... — Скоріше можна було вгадати, ніж почути слово, яке злинуло з її посинілих вуст. Після зусилля, з яким стара вимовила це ім'я, з грудей вирвалося тяжке, хрипке дихання.

— Зараз, зараз, — заспокоював юнак. — Тебе огляне лікар.

Ващенко приступив до виконання своїх обов'язків. Характер дихання хворої, попелясто-сірий колір обличчя, посинілі губи, сині пальці та нігті на руках красномовно промовляли самі за себе. Щастя, що приїхали вчасно! За командою Андрія Степановича Пересунько шаснув на кухню по гарячу воду, Валя затигла стегна хворої, тугими джгутами. З принесеної санітаром води приготували ванночку для ніг.

— Тепер банки! — далі командував лікар.

Валя спритно орудувала полум'ям, притискаючи до спини старої розпечені скляночки. Вони притьмом усмоктувалися в молочно-біле, в'яле бабине тіло, вкриваючи його акуратними кружальцями синців.

— Вона житиме? — просичав безголосий Аркадій.

— І танцюватиме! — підбадьорив його Ващенко.— Це ваша мати?

— Ні, бабуня. Мої батьки загинули в Ленінграді під час блокади. Я виріс на її руках.

— Не хвилюйтеся. Що з вашим голосом?

— Погано. Мабуть, од хвилювання за неї.

— А може, від холодного пива?

— Може. Сів, клятий. І так невчасно. Я саме готуюся до екзаменів. На вокальний факультет консерваторії. Уявляєте?

— Уявляю. А взагалі у вас був голос?

— Аякже. Рідкісний тенор. Я співав у самодіяльності в Будинку зв'язку. Працюю на міській АТС. Скажіть, що з нею?

— Набряк легенів.

— Це небезпечно?

— У такому віці все небезпечно. Їй сімдесят є?

— Ще й чотири.

— Зробимо все можливе.

Валя Щербань віртуозно знімала банки. На тілі старої вирисовувалися кругляки синців. На стегнах залишилися сині кільця від джгутів.

А тепер, Валю, зробимо «коктейль». Готуйте суміш: глюкоза, строфантин, кордіамін, діафілін, морфін, вітаміни. І все це добро — внутрівенно.

Валя знайшла все потрібне в ящику з медикаментами. Тонкими пальцями намацала набряклу склеротичну вену й устромила в неї шприц. Настала коротка мить гострого болю й довгі хвилини поступового заспокоєння. Дихання хворої рівнішало, спокійнішало, з обличчя сходяв колір перетлілого попелу.

— Вам легше,— сказав лікар.

— Ой соколику, спасибі! А я вже гадала зі світом прощатися.

— Рано ще.

— Мені не рано. Та він що робитиме? Один як палець. Скільки разів радила: женись. А він, бач, в артисти забавав.

— Марне мое бажання,— сичав, як гусак, Аркадій.— Куди я тепер? Пиши — пропало! — в його сичанні прозвучала чорна безнадія. Очі дивилися так само здивовано, як і раніше.

— Завтра викличте до хворої дільничного лікаря,— порадив Андрій Степанович.

Стара явно занепокоїлась:

— Аркадію!

— Що, бабуню?

— Преси ж доктора, соколику, щоб допоміг і тобі. Де ж то дівся твій голос?

— На жаль, я не отоларинголог,— розвів руками Ващенко.

— Згляньтеся вже, соколику. А ми як-небудь віддячимо.

— Не треба віддяки, кажу ж — не фахівець.

— Що ж мені робити? — ледве чутно сипів юнак.— Я стільки готувався. Всеньке мое життя летить шкереберть.

Андрій Степанович іще раз уважно глянув на нього. Зовнішність непогана, але з таким голосом!..

— Бачте, це в мене в крові,— фатально зізнався захриплий тенор.— Мое прізвище Вольський. Може, чули? Мої батьки співали в опереті.

«Хіба що в опереті,— подумав Андрій.— Та й то лише на ролі невдах».

— Ох, коли б то, соколику...— Стара вже дбала не про себе.

— Порадьте, до кого звернутись,— благав спадкоємець родинного покликання Вольських.— Я ходив у поліклініку, але там — нічого конкретного. Лише обіцянки.

— Гаразд. Ось вам телефон...

На рецептурному бланку Андрій Степанович написав службовий телефон свого колишнього інститутського професора-отоларинголога, який присвятив себе проблемам вокалу. Бурхливо дякуючи, Аркадій провів бригаду по трухлявих сходах до самої карети.

Ващенко подумки вилаяв Аркадія Вольського. «Там того голосу, мабуть, що кіт наплакав, а теж до Козловського пнеться! Рідкісний тенор! Артист! Та чи знаєш ти...» — і осікся. Зрозумів, що в ньому говорить особиста образа: ладен був лаяти й клясти все, зв'язане з театром.

Чого, з якої речі? Тому, що Ніна не давала про себе жодної звістки? Адже вони так домовились. І нічого роздмухувати іскру надії, якій треба безслідно згаснути!

Валя Щербань знову чекала його біля воріт, коли він, здавши зміну, простував до метро. І цього разу послалася на те, що живе біля залізниці, що їм до «Вокзальної» по дорозі.

І знов у пам'яті Андрія майнув образ якоїсь дівчини, дуже схожої на Валю. Ніби це таки було в родині залізничника.

Зрештою він побував у безлічі родин, а пам'ять у нього не така чіпка, як у Фрідман...

Валя за ці тижні наче змінилася: подорослішала, повродливішала... Хоч, можливо, так йому тільки здавалося. Бо ж довкола бриніла симфонія весни.

Вечір був лагідний, теплий. Андрій Степанович зняв із себе піджак і накинув його наопашки. Від цього плечі його ще ніби поширшали. У вечірніх сутінках, кременний і сутулий, він виглядав, як чемпіон з французької боротьби або з важкої атлетики. Валя ж побіч нього скидалася на крихітну танцівницю-акробатку.

Валя довго думала й хвилювалася, поки наважилася на цей рішучий крок. І лише з тієї хвилини, коли в її свідомості визріло остаточне рішення, вона стала нібито зовсім спокійною.

— Не поспішайте! — Дівчина більше наказувала, ніж просила. Вони якраз увійшли в парк політехнічного інституту.

Вашенко зупинився і здивовано глянув на Валю. Її зеленаві, як у лісової мавки, очі блимали вогниками впертої заповзятості.

— З роботи завжди всі поспішають, Валю. Це цілком природно.

— В такий вечір набагато природніше побути на лоні природи,— силувала себе на дотеп дівчина.— Ви не згодні?

— Теоретично так. Але практично...

— Практично сядемо на цю лаву. Вона закрита кущем і покрита ножовими автографами. Дуже підходяща для двох закоханих.

— Валю!..

— Цитьте! Зозуля. Чуєте? Ого! Невже я житиму тільки сім років?

— Іншого разу вона накує вам сотню.

— О, ви щедрі. Та, на жаль, тільки теоретично.

— Чого ж...

— Сідайте!

Андрій Степанович скорився. Нерозумно було б обурюватися з її поведінки. Адже ясно, що дівчисько з розпачу йде ва-банк. Вона зовні спокійна, вдає зухвалу, але бліда й натягнута, мов струна. Так, так, мов струна скрипки. Точнісінько як Ніна. Як усі зболені тривогами жінки.

Він сяде й вислухає. Як старший брат, як друг, як лікар. Адже Валя колись називала кохання недугою. Цікаво, що вона скаже зараз?

Сіли поруч. Спокій, видно, зрадив дівчину, вона тремтіла. Андрій Степанович укрив її плечі піджаком, залишившись у шовковій тенісці. Валя припала гарячою щогою до його мускулистої руки й затихла. Тиша лягла на парк і невидимою стіною відгородила їх від міста. Наче, крім них, більше нікого не було. Далеко-далеко, на сотні кілометрів. Наче вони опинилися в затишному оазисі, серед темної пустелі. Так воно, либонь, і є! Недарма ж до них долинають такі дивні, фантастичні, страхітливі рикання, таке розпачливе виття. Леви? Тигри? Шакали?..

Лише згодом Ващенко збагнув, що це не марення, а дійсність. Через вулицю, поряд із медичним інститутом, на багатьох гектарах розмістився зоопарк. Там скінчився робочий день. Відвідувачі розійшлися, звірів заганяли на ночівлю в закриті приміщення. Звірі пручалися, ревли, кликали напівзабуту волю.

— Чуєте? — спитав.

— Чую. Страшно, правда? — Валя ще міцніше притислася до його руки. — Це вони — від люті?

— Певне, від туги.

— Скоро і я так зареву. Від туги, від болю, від... — її щока стала мокрою. Він відчув це й зіщулився. Сльози? Прикро... А дівчина, розпочавши важку сповідь, уже не могла спинитись. Боялася, що вдруге не наважиться. — ...від неволі. Бо я теж у клітці, як і вони. У тісній, задушливій клітці. Я сама збудувала її, знаю. Але зламати, розбити не можу. Андрію Степановичу... Андрію!..

«Вона ще назве мене Андрійком або Андрійчиком, — подумав Ващенко, й мороз поповз поза спиною. — Дитя... Бідне, нещасне дитя. Проте поступатися, подавати надію не можна! Кінчати! Раз і назавжди!»

А спитав ласкаво, наче розмовляв не з нею, а з Танею:

— Чого це ти розкисла?

— Я не можу без тебе! — заридала.

Так, він припустився жахливої помилки. Не треба було ставити це архібанальне запитання. Та ще й на «ти»... Діяти, діяти, поки не пізно!

Рішуче підвівся, грізний і недоступний.

— Валю, слухайте мене. Та сядьте ж рівно й витріть носа!

Вона послухалася. Скам'яніла. Очі, здається, відразу висушли. На обличчі — німа приреченість. Зрозуміла, що битву програно.

— Валю! Ви чудова, розумна, вродлива дівчина! О, коли б я міг... коли б мав право... коли б молодший був... коли б...

— «Коли б, коли б, коли б...» — глухо повторила вона. Потім сумно глянула й глузливо спитала: — А без «коли б» ніяк не можна?

— Хіба ж я винен, Валю, що народився на світ на цілих десять років раніше од вас...

— Велике нещастя! — гукнула з презирством.

— Безперечно! Адже я... — зрозумів, що говорить не те, що його докази ніколи її не переконують, що вона зрештою все це давно знає, добре обдумала й зважила... То що ж йому робити? Казати про дурне, сліпе, безнадійне почуття до Ніни? О ні, тільки не це! Вона не зрозуміє, висміє — і правильно зробить!..

Йому жаль було її. Дуже жаль. Він шукав слів, які переконали б дівчину, а може, й заспокоїли. Не знаходив їх і почав перше-ліпше:

— Життя — це складна річ, Валю. Знаєте, кажуть — сім разів одмірай!..

Вона схопилася на рівні ноги, гукнула:

— Годі! Замовкніть! Ви — жалюгідний! Ви... Я закричу. Чуєте? Як ті звірі! І видряпаю вам очі!

— Валю!..

— Ех ви!..

Жбурнула йому піджак і побігла геть.

Він сидів би, чого доброго, на цій багатостраждальній лаві з автографами до самого ранку. Сидів би, думав би, лаяв би себе, хоч і сам не знав за віщо.

Виручив Пересунько, що плентався додому вже трохи напідпитку. Обидва зраділи несподіваній зустрічі. Пересунько витяг із торби надпиту пляшку розведеного спирту, окраєць хліба, шматок гіркуватого сала. Таким

пожовклим салом Андрієва мати заправляє свій королівський борщ.

Тут, на лаві, й повечеряли. Іншим разом Ващенко, певна річ, odmовився б, але сьогодні не міг та й не хотів. Навіть не поцікавився, де Пересунько роздобув спирт. Яке йому діло? Спирт — пальне медицини. Медицина без спирту — все одно що автотранспорт без бензину. А Пересунько — ветеран медицини. Фронтвик. Він і в швидкій працює заради фронтової романтики.

Санітар пояснив:

— Сьогодні в мене скорбний день.

— Овва! У мене всі дні скорбні.

— А ви тримайтесь. Отак, як я.

— Мені не можна дудлити.

— Вряди-годи можна всім. Особливо коли є привід.

— Який же у вас привід?

— Ювілей. Атож. Сімнадцять років, як я на швидкій.

— Це ж не кругла дата.

— Того й скорблю. Бо до круглої, мабуть, не доживу.

Печінка...

— Тоді вам ніяк не можна.

— Та я трішки.

Коли на денці пляшки залишилося ледь-ледь, Ващенко спитав:

— Скажіть, будь ласка...— Андрій Степанович і при чарці тримався стримано, без зайвої фамільярності.— Скажіть, Пересунько... А фронт, романтика... Як же це?

Пересунько не розгубився:

— На роботі ви мене наліганим бачили?

— Ніколи.

— Тож-бо. Я свою лінію тримаю, як штик.

Андрій Степанович спитав:

— А, крім роботи... у вас є якась лінія, Пересунько?

Пересунько довго жував, наче перемелював зубами тверді зерна ваговитих, неслухняних думок. Зрештою відповів:

— Є. Діти. Довести їх до пуття. У мене ж — семеро.

Чотири сини і три дочки.

— Заздрю вам.

— Спокус довкола багато. І для хлопців, і для дівчат.

Місто...

— В чому ж полягає ваша лінія?

— Щоб як на фронті. Лікоть товариша, взаємовиручка в бою, всі за одного, один за всіх. Про Сандомеж чули?

— Місто у Польщі?

— Атож. На Віслі. Ох і бомбили ж гітлеряки наш плацдарм! Тягав я, тягав поранених... Тоді й кажу собі: «Пересунько!.. (Мене й на фронті ніхто на ім'я не звав, тільки по прізвищу, от я й звик...) Пересунько,— кажу,— якщо ти виберешся звідси живий... Бачиш ці гори трупів, Пересунько? Повернешся додому, народжуй дітей. Атож!..» От я й виконую свій власний бойовий наказ. Уже й онуки пішли. Плюнь і розітри! Випиймо за правнуків!

Всю цю розмову, Пересунькову щирю гостинність, сердечне прощання з неодмінними в таких випадках поцілунками Ващенко пригадував згодом, простуючи від «Арсенальної» станції метро до Барачно-Вишневого провулка. Подорож у метро промайнула блискавично, без пригод. Андрій Степанович не шукав їх, та й був же він більше зажурений, ніж сп'янілий.

Він ще й ще раз обдумував сьогоднішню пригоду з Валею і в душі жалів дівчину. Ці жалощі були щирі й глибокі, бо ж в особі Валентини Щербань невдаха оплакував своє власне прогавлене щастя. І нікому поскаржитись, ніхто не винен, що він, Андрій Ващенко, може бути щасливий тільки з Ніною, а Ніна мигнула і згасла, як манливий світлячок темної ночі. Ну і йолоп же той Аркадій Вольський! Живе міфом про батьків, править усякі теревені, а сам, либонь, мріє про Великий театр! З голосом, як у недорізаного півня! Проклята мана гриму, париків, карнавальних костюмів — ось що збиває людей із пантелику. Ілюзія фальшивих усмішок, відрепетируваних поцілунків, штатних почуттів. Магніт! Ну на якого біса він дав тому дурноверхому Вольському телефон професора? Не зміг, не встояв, як же — святе мистецтво! Сцена! А насправді — інерція уявлень, а може, й гірше — омана, ошуканство, бруд. Які там до дідька Шекспіри сучасності! Найкращий, найгеніальніший драматург епохи — Пересунько! Семеро дітей і лінія — оце сюжет. Правда життя. Такого не вигадаєш.

Вдома не світилося, значить, усі спали. Темно було й у Вероніки Юзефівни. Тільки вікно Жені Дорошенко драгівливо випромінювало в безодню ночі м'яке сяйво, затишок і ласку.

Мефістофеля не було потреби кликати, він знайшовся у власній, підігрітій алкоголем, душі.

«Сам ти йолоп не менш за охриплого Аркадія! Той хоч має якусь мету. Ілюзорну, але мету. А ти? До тридцяти

років жив анахоретом — ось-ось стану на ноги, ось-ось оживлю мерця, зроблю переворот у науці. Аякже! Мертвяки не оживають. Як мертві мрії і мертві почуття».

В освітленому вікні чітко окреслюється силует спокусниці з високими, зухвалими грудьми. Ващенко зважається й натискає кнопку дзвоника.

— А, це ви,— без нотки здивування говорить Женя у прочинені двері.— Заходьте.

Вона босоніж, у рябенькому халатику, накинутому на чорну з білим мереживом сорочку. Ліжко розкидане,— видно, збиралася спати. Сідає на край ліжка й нахилється, щоб дістати пантофлі. З-під сорочки випинаються дві важкі півкулі засмаглих грудей. Андрій наосліп іде до ліжка, простягнувши вперед руки. Але Женя рвучко встає, вигинається й уникає його сліпих обіймів. Безтямно п'яний, вже, либонь, не від спирту, він наступає вдруге, але вона штовхає його з такою силою, що Андрій ледве встигає схопитися за одвірок. Обличчя вродливої самітниці, що досі здавалася такою доступною, густо червоніє, тільки серпик шраму на лівій щоці залишається сріблясто-білим.

— Женю, як же це?

— От-от, як же це? — перепитує Женя, намагаючись потрапити ногою в пантофлю.

— Женю, ви ж тоді, ввечері...— Ващенко відчуває, що зблід, укрився потом, має дурний, жалюгідний вигляд, але шляхів для відступу вже нема.

Женя пронизує його холодними очима. Ствердно хитає головою.

— Ах, так-так! Я винна вам пачку сигарет. Будь ласка! — Хапає з нічного столика й простягає приголомшену нічному гостеві пачку «Верховини».

Андрій Степанович розуміє, що потрапив у пастку. В найнеприємнішу, яка тільки буває,— у пастку жіночої помсти. Рештки алкоголю з нього наче видуває вітром, і він гарячково шукає виходу з ганяного становища. А Женя нещадно кепкує:

— Що, цього мало? Ви ще хочете проценти? Натурою? Ні, сусіде, помилилися. Я не швидка допомога для вдоволення чийось нагальних бажань.

— Але ж,— городить Ващенко найбільшу з можливих дурниць,— ви самі натякали...

— О, у вас добра пам'ять! Однак це неблагородно. Мужчина повинен забувати жіночі слабкості. До того ж

у той вечір я пожартувала. Може, невдало — пробачте!

Женя підійшла до ошелешеного Андрія майже впритул, мало не торкаючись його набряклими сосками грудей. Її янтарні очі, мов дві стиснуті пружини, готові на нищівний удар. А смагляве тіло рветься з панцира сорочки, вабить... Не піддавайся ще раз голосу крові, Андрію! Це чуже, вороже тобі тіло. Воно виставлене, як приманка, для глуму, для кари за ображене самолюбство.

У Ващенко ледве вистачило сил одірвати від підлоги змертвілі, стопудові ноги. Він повільно пішов із кімнати, вже не відчуваючи більше ні сорому, ні обурення, а лише тупу байдужість і втому.

20

Під парканом розквітла вишня. Вона була зовсім невеличка на зріст, трохи більша за Наталочку.

Дівчинка пригортала її галузки до грудей, боязко мружачи очі й радісно цілюючи срібні зірочки квіток. Вона вперше в житті дізналася, що на світі є дерева, що вони мають наймення й цвітуть. Дізналася тільки для того, щоб за зиму все це забути й заново усвідомити наступної весни.

Андрій Степанович заздрих дитині. От як би й собі зуміти сприймати світ і його явища лише однією неповторною миттю, не думаючи про те, що може статися завтра.

З кожним днем розквітало все більше кущів і дерев. На клумбах міста вже красувалися яскраві тюльпани й орхідеї, скромні братки, півники, незабудки. Ще приховані від людського ока, свічечки каштанів набрякали все упевненіше, щоб одної невловимої миті перетворитися на ніжнобарвні фарфорові чуда.

Петро Макуха досі не давав про себе знати, мабуть, у нього змінилися плани. Може, порвався їхній зв'язок з Богдановою, може, виникла інша причина. Ващенко так і не зібрався подзвонити Надії Семенівні — навіщо він їй здався, про що їм говорити?

Розлука з Ніною, клопіт з Валею Щербань, непорозуміння з Дорошенко — чи не досить із нього? Навіщо шукати собі нової притичини?

Навряд чи коли Андрій Степанович скористався б із того номера телефону, який запам'ятав з її вуст під час танцю, навряд чи коли й зустрівся б з кирпатою Ізольдою,

та допоміг випадок. Один із тих непередбачених випадків, на які так багате життя працівника швидкої допомоги.

Вашенко мав нічне чергування з суботи на неділю. Взагалі в такі ночі буває більше викликів, ніж у буденні. В суботні вечори люди частіше справляють весілля, іменини, ходять у гості, а де гості, там і чарка, й інші порушення звичного режиму. А це була не звичайна субота, а переддень великодня.

Щойно минула північ, а Вашенко з бригадою вже нівроку натомився. Виклик надходив за викликом, бригада ж цього разу працювала без санітара. Ще й від шофера допомоги чекати годі: попався неговіркий і неповороткий Шульга, якого Вашенко знав із двох-трьох попередніх чергувань. Шульзі давно стукав у двері похилий вік, а старий усе не кидав твердого наміру заочно скінчити політехнічний інститут і стати інженером. Він із року в рік готувався до вступних екзаменів, із року в рік провалювався, але невдачі не охолоджували його. Шульга й зараз обклався підручниками та довідниками, від яких одривався лише для того, щоб крутити бублика. А як тільки машина зупинялася, героїчно поринав у премудрості наук.

Андрій Степанович кепкував у думці і з Шульги, і з себе. Безперспективна впертість водія схожа була на донкіхотство. Але ще меншого схвалення заслуговувала поведінка самого Вашенка, який у своїх дисертаційних планах посувався зі швидкістю слимака. Від Вероніки Юзефівни Андрій дізнався, що в Інституті патофізіології незабаром відбудеться конкурс на заміщення вакантних посад молодших наукових співробітників. Похвалилася стара й тим, що учні академіка Брюхоненка мають намір практично перенести спроби оживлення з тваринних організмів на людські. Калиновська запевняла, що нібито вже успішно проведено експерименти на дітях, яких вдалося повернути до життя після клінічної смерті. Отже, починалася нова ера в тій галузі науки, якою захоплювався і якій ладен був оддати всього себе лікар Вашенко. Коли б не родина, буденні клопоти, коли б...

Він виразно почув люті, розпачливі слова Валентини Щербань: «А без «коли б» ніяк не можна?» — й гірко всміхнувся. «Видно, Валю, таки не можна».

Радий був, що сьогодні працював без неї. Після того прикрого вечора дівчина йому більше не зустрічалася.

Скоріше б у неї минула ця, за її власним визначенням... хвороба.

Працювали удвох з Олегом Павлюком. З таким фельдшером — надійно, Павлюк сам уже без п'яти хвилин лікар. Все ж обидва неабияк стомились.

Іхали на виклик за незвичайною адресою: вулиця Островського, Покровська церква. У церкві правила великодню всеношну, і якийсь жінці стало погано.

Лікар і фельдшер насилу прокладали собі дорогу в тісному натовпі, що набився в церкву. Допомогали їм білі халати та міцні м'язи.

Нарешті протислися до бічного притвору, так званого бабинця, де, за звичаєм, моляться жінки. Під грубою, як фортечний мур, потемнілою від часу та кадильного диму стіною сиділа стара жінка з великим квадратним лицем. Андрій Степанович мимохідь зауважив, що знепритомнілу слід було винести на свіже повітря, але йому ніхто не відповів. Такі ж підтопані баби, як і непритомна, фанатично молилися, мовби були переконані, що їхня молитва не тільки забезпечить їм раювання на небі, але й допоможе недужій на землі.

У неймовірній задусі й тісноті довелося надати старій першу допомогу. Потім Ващенко й Павлюк винесли її на свіже повітря, у вологу весняну ніч. Для хворої тут був рятівний кисень, прохолодний вітерець. Жінці стало легше, вона розплющила карі, напрочуд молоді очі. Ващенко міг присягтися, що він уже десь бачив і ці квадратні вилиці, і ці молоді очі. Коли ж стара попросила відвезти її додому й назвала адресу, Андрій Степанович остаточно переконався, що перед ним справді-таки знайома. Він ще не вирішив — поновлювати знайомство чи ні, як мати паралізованого Богданова сама озвалася до нього:

— Здрастуйте, лікарю. Не сподівалася зустрітись... за таких обставин...

— І я також, — признався Ващенко.

Вони вже мчали в бік Сирця, хвора лежала на ліжку-носилках, лікар зайняв місце біля неї, на своє посадивши Олега.

— Розумієте, — пояснювала стара, — все це через хворобу сина. Правда, я ще з дитинства вірила, мій батько був священик. Хотілося вірити в щось велике, чисте. Без цього людина не може жити. Правда?

— Без віри?

— Без святощів, любові, надії...

І змовкла. Чи не згадала при слові «надія» свою не-
нависну невістку?..

В нічному безлюдді карета мчала з граничною швид-
кістю. Видно, невгамовний Шульга прагнув скоріше до-
сягти наступної стоянки, щоб знову зубрити свої форму-
ли та теореми.

— Вірила, але до церкви не ходила. І молитви почала
забувати...

Після першої розмови з матір'ю Богданова у Ващенка
склалося про неї враження як про розумну й культурну
людину. Видно, стара догадувалася про це й хотіла ре-
абілітувати себе в його очах.

— Коли я молюся за сина, мені стає легше. Розуміє-
те? Можливо, це егоїзм. Адже легше робиться не йому,
а мені. Та я вже без цього не можу. Особливо в дні
великих свят...

Андрій Степанович добре розумів стару. Тяжка доля
випала їй. Тож, даючи зрозуміти, що її пояснення для
нього цілком прийнятні, спитав навропростець:

— Як почуває себе Вадим Антонович? Що кажуть лі-
карі?

— Вадим Антонович...— Перейшовши на діловий тон,
вона знову стала називати сина по імені та по батько-
ві.— Вадим Антонович не піддається. У нього, розумієте,
залізна воля. Не повірите: вже пробує ходити.

— Цілком вірю,— запевнив.— Сила волі, лікувальний
режим, материнський догляд...

— Та ще дещо. Хоч би й ця нагорода. Розумієте?

— Вадим Антонович одержав орден?

— Щось значніше.— Очі старої гордо блиснули.— Вам
за роботою ніколи, мабуть, і в газети глянути.

— А що?

— Групі конструкторів присуджено Ленінську премію.
В тому числі й Вадиму.

Ім'я сина стара вимовила з такою повагою, що по
батькові тут було б явно зайве.

— Розумієте? Ленінська премія! За роботу, яку він
з друзями виконав, уже прикутий до ліжка.

— Поздоровляю вас!

— Поздоровте його. Хоч би й зараз. Він буде радий.

— Ніч же.

— Нічого. Вадим Антонович жде мене.

У вікні Богданова справді мріло тьмяне світло,— вид-
но, конструктор не спав. Олег Павлюк допомагав старій

підніматись сходами, а лікар Ващенко, ступаючи за ними, думав про різне. І про свою ще майже не почату наукову працю, і про силу людської дружби, яка згуртувала довкола хворого вірних і відданих побратимів.

Двері їм відчинила... Надія Семенівна.

Вона стояла спокійна й урочиста, у золотій короні кіс, із маленьким, задерикуватим носом, привітною усмішкою на вустах.

— Добрий вечір, мамо,— сказала старій, наче вони бачилися зовсім недавно.

Свекруха не встигла отямитися, як невістка обняла її й поцілувала в щоку:

— Лягайте спати, з Вадиком побуду я.

Старій не лишалося нічого іншого, як подякувати й почовгати до своєї кімнати.

— А, ресторанный знайомий! — кивнула розторопна жінка Андрієві.— Заходьте, тільки не дуже шуміть. Ки-рочка щойно заснула.

Ващенко ошелешено кліпав очима.

— Здивовані? — сміялася глузливо.— Даремно. Це все — завдяки вам.— Мов пустотливе дівча, показала язика, схопила Ващенко за руку й потягла за собою. Відчинила двері до кімнати конструктора.— Дивись, Вадику, хто до нас завітав!

Білий сократівський лоб зморщився, тернові, як у матері, очі метнули бистрий погляд, який застиг у подиві: упізнав лікаря, що колись уже відвідував його. Але не міг дійти тям, що він тут робить зараз.

Ващенкові довелося кількома словами пояснити ситуацію.

— Боюсь, щоб це мамине захоплення,— розважливо міркував паралізований,— не переступило меж. Кожне явище, як відомо, прогресує. Так може дійти й до фанатизму.

— Ми не допустимо цього,— владно запевнила Надія Семенівна. У тьмяному освітленні кімнати вона виглядала особливо вродливою, молодою. Немов на тій фотографії, що стояла на книжковій полиці, тепер уже без чорного крепу.— Як можна? Адже це погано впливатиме на Киру. Завтра ж ми втрюх переїдемо назад додому, в наше тихе, затишне кубельце.

— Безперечно,— погодився щасливий чоловік.

Ващенко, що, як завжди, квапився, сердечно поздоровив нового лауреата і почав збиратися.

Надія Семенівна несподівано сповістила, що поїде з ним.

— Серед ночі? — здивувався Вадим Антонович.

— Треба! — безапеляційно заявила Богданова. — Раз трапилася машина, чого ждати? Туди мене підкине наш дорогий лікар, а вранці я візьму вантажне таксі, заїду за тобою й Кирочкою, і ми знову всі будемо разом.

Надія Семенівна припала вишневими вустами до гіпсового лоба й кокетливо наказала:

— Спи! О, вже пів на другу. Це варварство — так мучити тебе. До ранку, любий!

Накинула макінтош і вийшла за Андрієм Степановичем, не спитавши навіть, чи згоден він її «підкинути». Мабуть, звикла вирішувати за себе й за інших.

Її рішучість мала гіпнотизуючу силу. Недарма ж Олег Павлюк прожогом вискочив з машини, поступаючись переднім місцем не лікареві, а випадковій пасажирці. Навіть недовірливий Шульга покірно виконав її наказ їхати на бульвар Шевченка. Почувши адресу, Андрій Степанович зрозумів, що їдуть до професора Діброви, останнього чоловіка Надії Семенівни. Чи, може, тепер уже все змінилось?

— Чого ви сопете мені в потилицю? — раптом запитала непосидюча Ізольда, обернувшись до Вашенка своїм привітним, осяяним радістю обличчям. — Що, знову недоволені? Як бачите, виконую ваше палке бажання: повертаюся до гаряче любимого чоловіка. Чого вам іще?

— Я ж мовчу.

— Але сопете! З осудом і презирством, як тоді, в ресторани. Що, чергова стаття на морально-етичну тему? Облиште, прошу вас. Ви помітили, яке щасливе обличчя у Вадима?

— Помітив, що й у вас не дуже нещасне.

— Ну й слава богу! Додайте до цього ще радість Кири, її спокійне майбутнє... якщо, звісно, батько її довго протягне.

— Це залежить і від вашої поведінки.

— Обіцяю вам, що вона буде зразкова.

Якийсь час їхали мовчки. В словах Надії Семенівни відчувалася непохитна впевненість, яка обеззброювала і підкоряла Вашенка. Він не бачив, як реагує на їхню розмову Шульга, але Олегові очі виявляли насмішкуватий подив. Хоч юнак і не знав усіх перипетій родинної драми.

Андрій Степанович теж вирішив не церемонитись і в'їдливо спитав:

— Ви злякалися статті?

— Анітрохи. Не вигадуйте зайвих ускладнень, у житті все дуже просто. Професор мене страшенно розлютив, і ми посварилися з ним.

— Він дізнався про вашу «дружбу» з Макухою?

— Так, йому набрехали. А Макуха справді мій давній приятель, як, до речі, й ваш. Він колись оперував мою бідну маму. Правда, безуспішно, та не його провина — рак. Це, мабуть, жде й мене... невдовзі. Рак — спадковий, у цьому я глибоко переконана. Ет!.. Про що ми з вами? Ах, Петрусь... У ресторан він запросив мене тільки для ділової розмови з вами. Він гадав, що ви будете з дружиною. Скажіть, свою дружину ви так само суворо судите, як і мене?

— Який з мене суддя!

— Несподівана криза моїх взаємин із Дібровою, можливо, заставить Макуху шукати інших шляхів до мети.

— Чому він не подзвонив мені?

— Саме через це. Почався розгардіяш...

— А тут Богданов одержав премію.

— Тепер ви вже спрощуєте. Богданова я покинула, вірніше, спробувала покинути не тому, що він захворів і вийшов на пенсію. Це брехня! Наш розрив почався давно. Від його ночувань на заводі. Від хамської не уваги до мене, до дочки. Я теж працювала, але я мусила дбати і про сім'ю. А він — тільки геній!.. Тріщина все глибшала... Ет, «давай закурим, товарищ, по одной». Сигарети є?

Подаючи їй сигарету, Андрій мимохідь пригадав і Женю Дорошенко, і Ніну Ващенко, і Валю Щербань... «Ну й складний же ви народець, жіночки!..» І далі йшов напролом:

— Кажуть, ви недостойно поводитись, мадам.

— А ви вірите пліткам?

— Як ви опинилися оце на Сирці?

— Пішла поздоровити Вадима з премією.

— Після сварки з Дібровою?

— Не заплутуйте. Ваші ускладнення, як і ваші спрощення, однаково наївні. З Дібровою я могла дуже легко помиритися. Запевняю вас. І ще майте на увазі, що на Сирець я йшла без якихось твердих намірів. Та побачила Вадима, відчула його тугу... зустрілася поглядом із Ки-

риними очима... От і все. І не сопіть, будь ласка, мені в потилицю!

Андрій Степанович намагався не сопіти. Затаїв подих. Так, так, не йому бути суддею! Скільки не думай, а ця думка — нескінченна...

Машина зупинилася біля потрібного будинку. Надія Семенівна гукнула на прощання:

— Спасибі! До нових зустрічей! Сподіваюся, веселіших!

І зникла в темному під'їзді, обірвавши раптово якусь важливу нитку, яка, може, допомогла б йому розплутати оту дошкульну думку.

— Що це за шлюха? — спитав Олег, коли карета рушила далі.

Андрія Степановича це запитання вразило, як і тоді, коли Павлюк говорив щось двозначне про молоденьку кіноактрису Ніну Ковальчук. І не лише тому, що Ващенко не любляв лексику подібного гатунку. Його бентежила і така категоричність. Адже мав уже чималий власний досвід.

— Не треба відразу виносити вирок. Може, й справді все це значно складніше.

— Що ж тут складного?

— Психологія жінки. От гляньте: наша пасажирка все-таки йде на подвиг.

— Заради премії.

— О ні! Премія, розділена на цілу групу конструкторів, матеріально не може привабити її. Професор Діброва з усіх поглядів дав би їй більше.

— Шкода Діброви.

— Не дуже! Хоч, правда, він побиватиметься за нею. Й шукатиме шляхів примирення. Може, навіть через Макуху...

— Не думаю.

— Коли любиш, підеш на все.

Спохопився й повернув розмову в попереднє русло:

— Є в нашій пасажирці і щось принаadne. Перш за все — вона нічого не приховує. Навіть говорить зайве, явно зайве. Задля хизування, бравати, сам не знаю заради чого. В усякому разі, називає речі своїми іменами. Це не часто зустрінеш.

— Чи принесе вона радість Богданову?

— Не сумніваюся. Раз вона зважила...

— Що це, Мессаліна й Пенелопа в одній особі?

— Мабуть, ні те, ні інше. Очевидно, вона Ізольда, яка не зустріла в житті свого Трістана.

Олег не знайшовся на відповідь. Він із натугою відновлював у пам'яті стародавні образи лицарського роману про трагічне кохання двох палких сердець. Щось на зразок «Ромео і Джульєтти», цю річ Олег недавно бачив у театрі. Тільки Ізольда, здається, була вже не юною дівчиною, а дружиною мстивого короля, якому не до внодоби припала роль рогносця.

А лікар уже стискав у руці мікрофон:

— Алло, «небо»? Я — лікар Ващенко. Перебуваю в районі Хрещатика. Диктуйте виклик. Переходжу на прийом...

21

Нарешті Андрій Степанович серйозно засів за роботу. Він помінявся чергуванням на підстанції так, що вивільнив собі цілий тиждень. Це, мовляв, для розгону, а далі піде легше.

Теоретичні праці з питань оживлення давно були простудійовані, зроблено з них сотні виписок. Та зараз Ващенка цікавили не так виписки з чужих праць, як систематизація власних спостережень і висновків. Широка лікарська практика на швидкій допомозі не раз робила його свідком клінічної смерті, за якою так часто йшло невмолимим екзитуєм леталіс. А тим часом дехто з похованих, можливо, міг ще жити.

Всі такі випадки Андрій Степанович занотовував, розуміється, нашвидкуруч. Тепер засів за розшифровку й аналіз цих нотатків. З кожним днем роботи переконався, що матеріал зібрано чималий і, безперечно, цікавий.

Мати й племінниці спали. Здавалося, все довкола заснуло. Навіть крихкі суцвіття білого, мовби виліпленого зі стеарину, бузку, що вдень весело зазирає у вікно, тепер стулили повіки й заснули. Сон і дрімота підступно підповзали й до молодого лікаря. Нічні й круглодобові чергування давалися взнаки.

Ващенко вже зібрався гасити світло і лягати в ліжку, як під вікном зашелестіло. Стеаринові кетяги бузку розсунулися, у вікні з'явилася кругла, по-солдатськи стрижена голова. Лікар звик до всіляких несподіванок, проте ця нічна поява здивувала його.

— Пересунок? Що трапилось?

- Біда трапилась. Наша Валя...
- Що з нею?
- Здається, серце...
- Чого ж ви перлися сюди? Таж звідси до вокзалу...
- На Вокзальну відрядили бригаду лікаря Добровольського. А я підхопив першу-ліпшу карету... Валя ж завжди з нами була.
- Розумію. Поїхали!

Карету вів Семенець. Так, їм утрюх часто доводилося працювати з Валентиною Щербань. Вони по-різному ставилися до неї. Хто стримано, хто байдуже, хто навіть неприязно. Але в хвилину тривоги всі раптом відчули, що ця скромна, роботяща дівчина стала ніби часткою їх самих.

На Вокзальній, біля будинку, в якому жили працівники Південно-Західної залізниці, вже стояла карета лікаря Добровольського. Висадивши пасажирів, Семенець розвернувся і помчав на підстанцію,— він був на роботі. Ващенко й Пересунько побігли до під'їзду. Назустріч їм пішли на ношах Валю. Її обличчя було таке бліде, що майже зливалось з простирадлами.

Носилки несли знайомий Ващенкові фельдшер Коля Зайцев — невисокий, опецькуватий студент шостого курсу — та сивий залізничник у білому кітелі й форменому картузі. По переляканому обличчю старого стікали сльози. Він не міг їх витерти, бо мав зайняті руки, а тому кумедно шморгав носом, нагадуючи ображену дитину. Пересунько перехопив у нього ноші, але старий не став витирати лице, стояв потупившись і, мабуть, не помічав своїх безпомічних сліз.

У матері були сухі, побляклі від горя очі. Одягнута так само в службовий кітель, вона виглядала значно молодшою за свого чоловіка. Її можна було прийняти за старшу Валину сестру. Але вона таки не сестра, а мати, це добре знав Андрій Степанович Ващенко, який тепер упізнав і Валиних батьків, і вулицю, й будинок. От звідки йому знайоме Валине обличчя! За тисячами викликів не міг досі ясно згадати того, що жило в ньому як неусвідомлений спогад. Так, він уже бував тут, у Валі Щербань, коли вона була школяркою — худеньким, тендітним, вразливим підлітком. Чому ж Валя ніколи не нагадала йому про це? Чи забула, як і він?

Ноші з непритомною поклали в карету, Зайцев і Пересунько зайняли свої місця. Добровольський, здогадую-

чись, що Андрій Степанович тут не випадково, звернувся до нього:

— Прошу вас, зробіть усе можливе, хай краще батьки залишаться вдома. В лікарні вистачить клопоту й без них. Стан хворої не викликає серйозної тривоги. Наковталася снотворного.

Карета застерезливо блимнула червоним стоп-сигналом, як той кур'єрський поїзд, що колись відходив на Москву... Ващенко волів би зараз краще бути біля Валі, аніж заспокоювати схвильованих батьків. Наче можна заспокоїти батьків, коли їхня дитина в небезпеці...

Уже в квартирі Андрій відновив у пам'яті картину своїх попередніх відвідин. Згадав, як диспетчер передав йому по радіо виклик на Вокзальну, як входив сюди похмурого сльотавого дня наприкінці осені чи на початку весни, точно вже не пригадує, бо минуло відтоді два, а може, й три роки. Пам'ятає лише, що на цьому ліжку під вицвілим, але не дешевим французьким гобеленом лежала дуже хвора дівчинка, майже така ж бліда, якою він побачив її сьогодні. Пригадує діагноз: ревматична атака з ускладненням на серце. Боже милий, яка бездонна людська пам'ять! Він раптом згадав, як зовуть цих приголомшених залізничників: його — Іваном Івановичем, а її — Альбіною Іванівною. Ващенко вже хотів було запитати їх, чи вірно це, але стримався.

Почав з того, що почув од лікаря Добровольського:

— Заспокойтеся. Стан потерпілої цілком задовільний. Увіллють їй донорської крові, і ще танцюватиме. Чуєте?

Підступний здогад закрадається в душу: чи не твоя в цьому вина? Це ж через тебе втратила дівчина спокій. А батькові й матері повторює те ж саме, тільки в іншому варіанті:

— Чуєте? Вашій дочці нічого не загрожує. Вона житиме!

— Це Альбіна помітила і зняла галас,— нарешті спромігся на слово старий. Він лише тепер почав мізинцем, на який натягнув носову хусточку, старанно витирати підсохлі сльози.

— Чи кликала мене, чи мені здалося. Підійшла до неї, а вона біла-біла... Всі ці ночі її мучило люте безсоння...— Аж тепер і мати заридала...

Іван Іванович безбарвним голосом пояснював:

— Дівчина раптом стала ніби сама не своя...

— Це почалося раніше, значно раніше,— перебила дру-

жина.— Ще тоді, як після медучилища вона влаштувалася раптом на швидку. Чому, навіщо? Тривожна робота, нічні чергування... Хіба це для молодої дівчини? Та ще з її здоров'ям! Там і стала вона якась чудна.

Андрій слухав, але нічого вже не відчував. Отупів, чи що? Та крізь отупіння повільно, але настирливо пробивалася думка: протягом довгого часу відбувалася життєва драма, в якій він виконував головну роль, хоч сам цього не знав, не підозрював. Коли ж довідався з Валіних нервових свідчень, сприйняв це як скороминуще захоплення, дівочу примху.

— Закохалася, а він жонатий...

Цього Альбіна Іванівна могла б не казати: Ващенко й так уже збагнув нескладний сюжет.

Почалося отут, біля ліжка хворої школярки. Уважне і дбайливе піклування молодого лікаря наївне дівча сприйняло як ознаку особливого ставлення до неї. Зародилося перше захоплення, а далі — щось значно більше. Та він не зумів оцінити глибину дівочого почуття.

Наступного дня він сидів у лікарняній палаті біля Валіного ліжка і почував себе дуже незручно. Крім усього іншого, бентежило й те, що Валя була не сама. Вона лежала в загальній палаті, де кожне його слово, хоч як тихо вимовлене, безсумнівно, почує котрась із восьми суїдок.

— Як ся маєте, Валю? — спитав, добре знаючи, що банальніше запитання важко й уявити. Хотів виправитись і ляпнув ще більшу дурницю: — Не можна так близько брати до серця.

— Я не хотіла цього, — відповіла дівчина. Вона говорила дуже тихо, але не тому, що боялася, аби не почув хтось сторонній. Говорити голосніше не мала сили... — Я хотіла заснути, — пояснила вона. — Хоч, може, краще було б заснути навіки.

— Не мелить дурниць, — скипів мимовільний герой драми. — Треба не піддаватися недузї, а чинити опір. Ми з вами, Валю, не раз бачили, — перейшов на повчальний тон, — як люди хапаються за життя. Навіть дуже старі й дуже хворі. А ви...

— Не кажіть так. Не ображайте мене.

Він мовчав і розгублено дивився в її на диво спокійні зеленкуваті очі, які говорили більше за будь-які слова. Сумні зелені очі з коричневими цятками зіниць. У цих очах він прочитав не тільки прощення, а й співчуття

— Не мучте себе. Я видужаю і... буду обережна. Даю вам слово честі. А тепер — ідіть.

Окинув поглядом лікарняне ліжко, вазу з фруктами, що їх передали Валині батьки, золотисті тюльпани, які приніс сам. Чомусь почував себе безмежно винуватим...

Вийшов у коридор і згадав, що саме тут, біля великого, мов двері, вікна, яке виходить у розлогий парк, він довго стояв і розмовляв з Ніною перед тим, як вона виписалася з лікарні.

Тихий коридор несподівано наповнився голосним гамором. Погукуючи на санітарок, вступав у свої права черговий хірург Макуха.

— Я знав, голубе, що тебе зустріну. Не тепер, то в четвер. Така закономірність.

— І тому не дзвонив?

— Не тільки. Знаєш анекдот? Якось кравець запитав свого давнього клієнта: «Чому ви не пошите собі новий костюм?» Клієнт відповів: «На те у мене є двадцять одна причина. Перша — я не маю грошей...» — «Інші двадцять мене не цікавлять!» — обірвав розмову кравець. Збагнув?

— Яка ж твоя перша причина?

— Нема на квартирі телефону. Ні в мене, ні в тебе. Лепсько живемо! Чому ти не поставиш собі телефону?

— Не знаю. Не думав про це.

— А ти повинен би мати чималенькі зв'язки. Буваєш у різних людей.

Вашенко згадав, що з усіх його короточасних пацієнтів на АТС працює, здається, один лише Аркадій Вольський. Отой потенціальний Карузо з надтріснутим голосом. Може, знайти його, спитати, чи допоміг йому чародій професор? А заразом попросити поставити на квартирі телефон. Стара як світ формула: я тобі, ти — мені. Стара й огидна...

— Телефон телефоном, — баяндрасив Петро Пилипович, — а я таки просто забігався. Як бачиш, влаштовую свою долю без відриву од виробництва.

— Є успіхи?

— Уяви собі, е. Либонь, перейду-таки під надійне крило професора Діброви.

— А крило залишається надійним? — Андрій Степанович наголосив на останньому слові так, що Макуха легко зрозумів натяк на Надію Семенівну.

— Отже, ти все знаєш. Так, це основна причина, чому

я тобі не дзвонив: не мав нічого певного. А тут у професора виникли підозри, ревності... Довелося покрутитись.

— І викрутився?

— Так. І досить оригінально. Ти «Медичний вісник» читаєш?

— Взагалі читаю. А що?

— Значить, пропустив. Передостанній номер. Там є моя рецензія на книжку Діброви.

— Оце хід!

— Обставини сприяли, голубе. А передовсім — Надя. Вона дала мені сигнальний примірник книжки, яку ще ніхто не бачив. Отже, пальма першості належала мені. Все чисто й чесно. Книга справді цікава, вартісна. Професор, звісно, міг обійтися й без моєї рецензії, бо й так — «богат и славен Кочубей»... Проте «все мы люди, все мы человеки». Тим більше, що в цій статіозі я мимохідь, але досить твердо назвав себе його давнім учнем і послідовником. Так би мовити, єдність теорії і практики. Це чи не єдине перебільшення на всю статтю. Але деталь психологічно важлива. Потім Надюша повернулася до Богданова ліпити розбитий сімейний глек. А старий ревнєць, дізнавшись, що його пізня любов і мене пошила в дурні, став моїм найщирішим другом. Так що — по руках?

— Ти про що?

— Про те ж саме — вакансію анестезіолога. Блискуча перспектива. Гляди, жалкуватимеш.

— Краще жалкувати тепер, аніж потім.

— Кинь афоризми, голубе, вони тобі не пасують. Ти людина практики. Саме такий напарник мені потрібен.

— Доведеться шукати іншого.

— Але ж чому?

— Ми зовсім різні люди, Петре.

— Поза роботою, можливо.

— Я на дві половини не ділюсь.

— Будь собі яким хочеш! Мене зовсім не цікавлять ні твої погляди, ні ідеали. Студентські роки давно канули в небуття, ми стали дорослими, набралися різних фанатерій, але мета в нас одна — кандидатська ступінь. До неї треба простувати неухильно. Інакше нічого не доб'єшся.

— Може, і доб'юсь. В усякому разі, не таким шляхом.

— Дурень! Я зробив усе, всю чорнову роботу взяв на себе. Морочився, думав, прикидав, не спав ночі... Тобі ж

пропонується синекура в готовому вигляді. Ні, ти не дурень, ти осел!..

— Лайкою не переконаєш.

— Я ж по-дружньому. Ще й ще раз кажу тобі: життя жорстоке. Прогавиш мить...

— Не треба, Петре. Я вирішив остаточно. Підемо різними шляхами.

— Шкода, але згода. Тебе не переконаєш. Як справи? Як дружина, що з нею?

— Не знаю.

— А хто ж повинен знати — я?

— Бувають у житті такі ситуації.

— Колись я вже тобі казав: розумні, сильні духом люди не плентаються на прив'язі у ситуацій, а створюють їх самі. Збагнув?

— Ні.

— Будь здоровий, недотепо!

— До побачення, генію!

Це не була сварка. Такі розмови за час їхнього знайомства відбувалися вже не вперше. При наступній зустрічі обидва забували про них. Або вдавали, що все забуто.

22

Андрій Степанович неприязно дивився, як Василь Гуменюк довго, вперто, самозабутньо жує, втупивши байдушкий погляд у протилежну стіну. Мабуть, усе-таки сумління не дозволяло глянути людям у вічі.

Андрія Ващенко дратувало те, що мати дивиться на колишнього зятя з неприхованою радістю, а Таня, побачивши приблудного батька, аж заверещала від щастя й зараз не спускає з нього закоханих очей. Тільки Наталочка — молодець. Коли незнайомий дядько схопив її на руки, одвернулася од нього й заплакала, простягаючи рученята до Андрія Степановича. Баба ревниво перехопила її і почала одягати на прогулянку.

Звісно, зголоднів чоловік у дорозі, та ще й харч у Галини Федотівни неабиякий, але ж людина не тварина, щоб отак ремігати!

Роздратований Ващенко не здогадувався про ту внутрішню боротьбу, яка точилася у Василевій душі. Саме через ніяковість і збентеження Гуменюк, блукаючи відсутнім поглядом по стіні, довго жував кожен шматок,

зволікаючи час, відтягаючи неприємну розмову. Кого не гнітитиме, коли твої діти зростають нахлібниками, а ти повертаєшся до них без гостинців та грошей, бо все зароблене прожив або й пропив. Ніде правди діти, всіляко бувало! Бездомне кочування з місця на місце, випадкові компаньйони, пожадливі жінки, жодна з яких так і не замінила йому Олени... Ех, що про це теревенити, на балачки він не мастак. Сидить, жує, думає свою невтішну, гірку, як незароблений хліб, думу. Добре, що хоч лице обморожене у воєнному дитинстві, то люди не бачать, як він червоніє.

Мовчанку порушила Галина Федотівна. Почала з того, що найбільше цікавило:

— Приїхав надовго?

— Ні. Іхатиму знову.

— А діти ж як?

Мовчить. Жує. Може, й почервонів, та не видно.

Таня не витримала:

— Тату...

Стулив уста, пригорнув дівчинку міцною рукою. Спитав тихо:

— Поїдеш зі мною, доню?

— Поїду!

Василеві очі змокрили, білки стали такого ж кольору, як обморожені щоки.

Галина Федотівна сполохалась:

— Куди поїдеш? А школа?

— Школа і там є,— запевнив Василь.

— А де твоє «там»?

— Кустанайська область, радгосп «Урожайний».

Андрій не втерпів:

— А гроші, хоч на квиток, є?

— На квиток хватить.

Радгосп «Урожайний» став останнім пристановищем механіка Гуменюка. Погоня за довгим карбованцем не увінчалася успіхом, довелося пускати коріння в незавидному, але надійному місці. Показав себе за три місяці на роботі, дещо прикупив для холостяцького побуту, але туга знову почала смоктати серце. Мав два виходи: або далі мандрувати, остаточно стати бродягою та літуном, або махнути в Київ, побачити дітей, згадати, що й ти людина. Обрав другу можливість. Зібрав грошенят на дорогу, відпросився в директора радгоспу, і ось він тут. Спочатку не мав гадки забирати старшу доньку з собою,

але побачив дівчинку, її сяючі очі, відчув провину перед тещею та шуряком і зважився на цей крок. Взяв би й Наталку, та не впорається з двома, Наталка ще надто мала. Може, згодом візьме і її.

Галина Федотівна вже одягла меншеньку,— день теплий, то й одяг абиякий,— сказала Тані:

— Бери малу і гайда у двір. Та не пражтесь на сонці, гуляйте в холодку, щоб у Наталочки кров не пішла з носа.

— Хіба ж я не знаю!

Тані не хотілося йти від батька, але здогадувалась, що їх відсилають навмисне, аби не заважали.

Коли діти вибігли, Галина Федотівна зразу ж запитала про те, що давно вертілося на язичі:

— Оженився?

— Ні.

Слава богу, що хоч у цьому ділі Василь міг почувати себе на коні. Сказати б іще, чому не одружився, сказати б, що нема на світі другої Олени, та це вже нехай здогадуються самі. Він до таких розмов нездатний.

— Як же ти удвох з дитиною?

— Хазяйка буде в хаті. Хоч і мала, а все ж...

От і ляпнув не те. Виходить, наче приїхав за дочкою з корисливого розрахунку.

Та Галина Федотівна і цьому була рада. З усього видно, що недовго вже їй топтати ряст, не залишати ж на бідолашного Андрія двійко сестриних дітей. Що Василь не женився, то вже гаразд, а Танюша дасть собі раду, дівча розумне й моторне. Та й за батьком увесь час тужить.

Мав би зрадіти з Василевого рішення й Андрій Степанович, проте відчував не радість, а досаду. І тому, що звик до обох дітей, і тому, що його серйозно турбувало життя-буття дівчинки серед суворих щільних степів, а найбільше, мабуть, тому, що хотів би бачити Василеве каяття, почути визнання провини...

— Як хочеш, ти батько...— сказав нарешті.— Але я не раджу.

— Пропаду я сам-один,— гірко признався Василь.— А так... рідна душа з тобою.

Лише зараз Андрій Степанович збагнув, що Гуменюкове бурлакування не було райдужним, що він боїться надалі такого існування, а раз боїться, значить — кається. Нервово смикаючи пруг материнського рушника,

Андрій ковзнув по ньому поглядом і прочитав давно відомі йому слова: «Ми завжди вірили».

Галина Федотівна попросила:

— Ти ж хоч пиши нам.

— Тая писатиме,— відповів Василь.

Скупий на слова, він відчував огиду до будь-якої писанини, зліпити докупи на папері двоє слів було для нього непосильним тягарем.

Вашенко вже менше лютився на Василя. Його охопив тихий смуток від близького розставання з племінницею. Ніколи вже він не піде з Танею по магазинах, не частуватиме її морозивом, не розв'язуватиме з нею арифметичні задачі. Така вже, видно, доля. Втратив Ніну, мало не втратив Валя. Валя, власне, стороння людина, а все ж... Ось тепер Тая... Силоміць не затримаєш. Та й з батьком, певне, їй буде ліпше.

Так і порішили. Василь подякував за їжу й удвох із Галиною Федотівною обмірковував подробиці майбутнього від'їзду.

Андрій Степанович вийшов у двір глянути на дітей. Тая спритним помахом руки зловила білого метелика-капустяника й, затиснувши тріпотливі крильця між великим та вказівним пальцями, демонструвала це чудо природи Наталці. Для Наталки метелик здавався чимось абсолютно неймовірним, вона з подивом дивилася на нього своїми вдумливими, дорослими очима.

З вулиці зайшла Вероніка Юзефівна, якась не така, як завжди. Підійшла ближче, весело привіталася, від неї війнуло пахощами дорогих духів. На голові в старій копичилась висока модна зачіска з чужого, пофарбованого в неприродний вогняний колір волосся. Калиновська — й перукарня? Це ж парадокс, нонсенс, взаємовиключні поняття!

«Вчена» помітила його ошелешений вираз і була вдоволена таким ефектом.

Вашенко зробив усе можливе, щоб пригасити своє соропіння, свій подив. Прагнув навіть сказати якийсь комплімент, але не спромігся. Добре, що Калиновська хоч надала його збентеженню протилежного значення. Йй усе довкола здавалося сяючим і святковим.

— Так от знайте: моя квестія є закінчена. Вчора поставила останню крапку.

Андрій Степанович зрозумів, що йдеться про дисертацію, і щиро поздоровив стару.

Підфарбована й напудрена дика качка рішуче зама- хала руками-крилами:

— З мене могорич, бігме! Ходімте до хати.

— Та що ви...

— На келішок вудки. Не бійтеся, я не отрую вас.

Після малослівної, прикрої розмови з Василем, у полоні туги, що облягла серце, чарка горілки для Ващенко була, далєбі, до речі.

З європейським педантизмом Калиновська вийняла з серванта неповну пляшку «Московської», налила дві маленькі чарчини, а пляшку поставила на місце.

— Сама я не п'ю ніколи. Тримаю для компресів.

Після такого пояснення апетит до чарки помітно зменшився. Та вороття не було. Промимрив коротенький тост за майбутнього доктора наук, за дальший розвиток експериментальної медицини.

Калиновська тріумфувала:

— Ліпше пізно, ніж ніколи. Правда?

— Чому пізно? Хіба я буду доктором наук у ваші роки?

— Бо самі винні.

Вона нудно читала йому мораль про те, як він злочинно гайнує час, а він згадував свої дні і ночі, по вінця сповнені трудом та турботами. З сумом подумав, що вже минає вивільнений від служби тиждень, який хотів цілком віддати підготовці кандидатської. Нещасний випадок у Валентини Щербань і несподіваний візит Василя Гуменюка звели його добрі наміри нанівець. Так буває щоразу. А винен завжди чомусь він, тільки він. Стара торохтіла, а йому лінки було перебивати її,— адже це нічого не допоможе, не пояснить і не спростує.

Ковток горілки не сп'янив, лише роздратував. Варто ж було через таку мізерну гостину заходити в цю затхлу кімнату з портативними, наче іграшковими, меблями, з витертим від часу гіпсовим погруддям Сенєки, схожого обличчям на єзуїта, з кривобокою старосвітською етажеркою, набитою мудрими й нікчемними книжками, з вазонами прив'ялої герані та відлюдкуватих кактусів!..

І все ж ця підбита життям дика качка з полум'яною головою папуги виявила щодо нього сусідську гостинність, виділивши зі скупого лікувального фонду двадцять чи тридцять грамів «вудки». А він, лікар, начебто вихована людина, не здогадався по-людськи пригостити

родича, що так чи інак, а знайшов-таки дорогу до своєї совісті і своїх дітей.

Згадавши розмову з Василем, Андрій Степанович поскаржився Калиновській на старшу племінницю, що так охоче погодилася покинути їх. Скарга викликала новий напад качиноного кахкання:

— Перепрошую, це вельми делікатне питання, але я бачу все, що діється. Знаєте, що вас чекає? Те, що маю я,— самотність. О, це жорстока річ! Добре тому, хто хоч кохається в котах чи псах. А я цього не можу — не маю часу. Коти й собаки — така перспектива приваблює вас?

— Не думав над цим.

— Подумайте! Я й Жені Дорошенко сказала те саме. Та Женя хитріша за вас. Вона ще, може, викрутиться. Підчепить дурня. А ви.. вам гірше.

— Чому ж?

— Нелегко рвати й гіркі пута, а ще важче солодкі.

Афоризм влучний, але це не за адресою. Андрій свої пута порвав. Залишилася формальність — шлюб. І тільки... Чи правда це? А надія? Хіба вона не живе в ньому, не паралізує його думки і волю?

Стара безпомилково вгадала його клопіт:

— Ви будете сподіватися, чекати, а роки мчатимуть, як бистрі коні. І не наздоженете їх ні на якому мосту! Хоч бийтесь головою об мур. Єзус-Марія! Як я досконало це знаю!

Що він міг заперечити? Не мав для цього ні аргументів, ні бажання. І якого чорта він зайшов на той нікчемний «келішок»? А Калиновська й гадки не мала вдруге витягти свою заповітну пляшку, вона розрум'янилася, сп'яніла й від цієї мікроскопічної дози.

Ващенко мобілізував усю свою чемність, ще раз поздоровив стару із закінченням багаторічної праці, подякував за гостинність і подався з тісної кімнати-комірчини у весняний, залитий сонцем день.

І от уже все в минулому: і вечеря з Василем, гостинніша за обід, і вечірня розмова, щиріша за полудневу, й прощання з Танечкою, і проводи на вокзалі, і червоні стоп-сигнали останнього вагона. І відчуття чогось дорогого, навіки відірваного від серця.

Так, життя — то постійне прощання: з дитинством, юністю, наївною довірливістю, ілюзіями, мріями, близькими людьми. І врешті-решт — з білим світом. А зустрічі — тільки пролог до прощань.

Дурні, пустопорожні думки! Вони й не лізли б у голову, коли б вчасно прилинув сон. Та його наче вітром здуло з розпалених безсонням очей.

Перевертався з боку на бік, дарма! Лягав і горілиць, втупивши очі в ледь помітну стелю, і долілиць, занурившись носом у подушку, — однаково! Думки, думки, думки... Гупає кров у скронях, наче хтось молоточком відбиває ритм прискореної пульсації. Ні, з таким пульсом не заснеш! Сигарети не допомагають, а ноксирону чи інших таблеток, як на зло, чортма. Поковтав усе в минулі ночі.

Лежав скоцюрбившись, підібгавши ноги. Любив таку позу ще з дитинства. Не від ледачої вдачі, а від почуття беззахисності, що закрадалося в душу.

Сьогодні ходив до Валі. Вона ледве очунює, так приголомшила її ота нервова розмова, ота Андрієва черства байдужість. Добре, що хоч вдалося вирвати дівчину з лабетів смерті.

Андрій ненавидить смерть. Він зустрічається з нею в завзятих двобоях майже щодня. Навіть у власній хаті вона зрадливо й лукаво підкрадається до його рідної неньки. І він, хоч і озброєний наукою та досвідом, не може запобігти катастрофі.

Запалив ще одну сигарету. Призвичаєний до нікотину організм вимагав чергової порції дурману. Вимагав і пручався. В горлі пекло, серце стугоніло, пульс шаленів. Ні, так не годиться! Натяг піжаму, навшпиньки пішов до виходу. У прохідній кімнаті почув з ліжка голос недремної матері:

— Не спиш, сину?

— Не спиться.

— Куди ж ти?

— Подихаю свіжим повітрям.

Повітря було духмяно-свіже. Таким у кімнаті воно не буває ніколи, хоч круглу добу тримай навстіж і вікна, і двері. Таким воно є тільки під високою стелею неба. Чистого, незайманого, розцвіченого ліхтариками зірок, увінчаного золотим німбом молодика.

Андрій вдивляється у небозвід і думає про те, що по ньому можна вивчати не лише закони астрономії, а й уро-

ки історії. Рідне українське небо! Ти близьке й зрозуміле тому, хто народився і зріс під тобою. Його очам ти відкриваєшся як частка рідного краю — з материнським сяйвом Світової зірниці, срібною курявою Чумацького Шляху, працьовитими Косарями, таємничим Волосожаром, королевичем місяцем. По нічному небу розшифрувай і читай скорботну і мудру книгу України — з сарматськими битвами, козацькими походами, кривавими сльозами бранок та солоним потом чумаків. У лихоліття Андрієвого дитинства ці тихі небосхили ставали ареною лютих боїв так само, як ліси й поля, міста й села розтерзаної української землі.

Небо, ніч, далекий одсвіт галактики втихомирюють розбурхані думки, навівають спокій. Перед лицем незбагненного буденні переживання й клопоти здаються фантастично дрібними. Сама людина німіє й скоряється перед величчю Всесвіту. Колись то була покірність раба. Тепер — це подив завойовника.

Защбетали солов'ї. Ці невтомні співаки гніздяться не лише на подніпровських кручах, а й тут, у глибині печерського материка, в густих зарослях Барачно-Вишневого провулка. Опівночі на якусь часинку задрімали, а оце перед досвітком затьохкали, залящали у свої дивовижні колоратури. Лунає гімн кохання, створений маленькою чародійною пташкою. Лунає передсвітанкова олімпіада соловейків по всьому Києву, по задніпрянських сагах та луках аж до поліських борів і чорноморського степу.

Вийшла слухати соловейків і Женья Дорошенко. Їй теж не спиться. Ні, це не безсоння, — такі неврастенічні тонкощі не допікають їй ніколи. Вона має щедre серце і спокійну душу. Просто натомилася на службі, робота касирки ніби й проста, примітивна, але ж нелегка: не переплутай сеанси та місця, задовольни примхи відвідувачів, не прорахуйся в грошах... Все це вимагає чималих зусиль. А Женья перед роботою ще побувала на Дніпрі, досхочу напляжилась та накупалась. Тож додому ледве припленталась. Впала на ліжку й непробудно спала аж до цих досвітніх заливчастих солов'їв. Вони спочатку розбудили жінку, потім своїми чарами потягли її до вікна. Тихенько відчинила його, увібрала повні груди п'яного повітря, помітила сутулу постать сусіда Ващенка. Тоді накинула поверх сорочки квітчастий ситцевий халат і вийшла надвір. Їй-богу ж, без усякого лукавого па-міру...

Андрій не бачив Жені, він стояв спиною до її дверей. Але появу її відчув одразу і зсутулився ще більше. Наче шиї в нього й не було, а голова завжди отак стирчала на гострих, мов згорнуті крила, раменах.

Женя підійшла ззаду і, мовби бажаючи витягти його голову з цього тісного міжкрилля, ніжно повела рукою по карку, потилиці, тихенько смикнула за м'який русявий чуб. Так наче між ними ніколи не було жодних непорозумінь. Що це? Примирення, виклик, обіцянка чи нова провокація?

— Облиште! — прошипів злісно.

— Гніваєшся?

Він мовчав. Одвічний могутній звіриний інстинкт вибухав у ньому. «Клята Женя, циганкувата Женя, божевільна Женя!.. Що в неї на гадці?»

А Жені давно припав до вподоби мовчазний, незграбний сусіда. Її дратувала його байдужість, і одного разу вона пішла ва-банк. Та він одштовхнув її. Женя вирішила мститися і невдовзі дістала нагоду для цього, коли він ввалився до неї напідпитку. Йй тоді нелегко було володіти собою, все ж вона зберегла гідність і вигнала нахабу. Але тепер напоене солов'їною жагою молоде тіло не хотіло зважати на чудернацькі умовності людських взаємин. Була ніч на порозі світанку, були солов'їні оди коханню, були п'янливі пахощі весни, був несподіваний, непередбачений випадок, який, мов невмолима доля, звів їх до купи.

Вона вміла кохати, ця смаглявка з янтарними очима! Могла розчинятися в почутті, згорати дотла, забуваючи про себе, цілком належачи тому, хто володів нею. Таке кохання — полум'я, святкове й радісне, але спопеляюче. І, як усяке полум'я, короткочасне.

Андрій зрозумів це без слів, без освідчень, як тільки отямився, де він і що з ним. Лежав, мов на безлюдному березі, сплюндрований і немічний. А Женя, знову далека й чужа, в тому самому квітчастому халаті, спокійно розчісувала кучері перед стареньким, потрісканим від спеки трельяжем. Вся кімната була налита спекою, сухою й тріскучою, як цей трельяж.

— Іди, милий, а то мати хвилюватиметься. Ще прибіжить сюди.

Голос у Жені буденний, діловий. Що він віщує — нові штормові зустрічі чи розважливу ризку, підведену під

випадковим житейським епізодом? А що для нього краще? Андрій і сам не знає.

Його повільність дратувала Женю. Ранок будив людей, навіщо їй зайві свідки, балачки? Вона підганяла:

— Гей ти, герой-полюбовник! Кіносеанс закінчено. Збирай свої манатки та тікай. Мені не потрібні пересуди!

— Стривай, дай подумати.

— Треба було думати раніше!

Знову не збагнеш, який зміст вона вкладає в звичайну банальну фразу. Що це — докір, осуд, погроза чи закинутий на його шию аркан?

— А ти... подумала?

— Про що?

— Ну... взагалі.

— Нехай коні думають. На те в них голови великі.

Причепурившись перед трельяжем, Женя вже плела якусь кофту з грубих вовняних ниток жагучо-зеленого кольору. Так, вона вміла спритно працювати, віддаватись насолодам, захоплюватись і розчаровуватись...

Андрій заквапився. Справді, кому це потрібно, щоб мати або Вероніка Юзефівна з її всезнайством дізналися про його гріхопадіння?

Проте варто раз і назавжди з'ясувати взаємини з несподіваною коханкою. Щоб не виникло потім непорозумінь. Вирішив і собі вдатися до провокації:

— А що, коли б ми взяли та й одружились?

Женя навіть бровою не повела:

— Кому це потрібно?

Відповів саркастично:

— Не боятимешся пересудів.

Женя поставилася до його пропозиції цілком серйозно. Й категорично відкинула її:

— Ні... Як запрягатися в тачку удвох, то вже краще самій.

— Чим же краще?

— А тим, що хоч сама собі хазяйка. І сама собі суддя. Робиш, що хочеш. Крім того...

— Що ж іще?

— Є дехто на приміті. От побачиш: ей-ей, підчеплю якогось артиста...

— Я вже підчепив артистку.

— Бо ти дурний, а я розумна.

— Ого!

— Атож. Твоя артистка ще сама шукає. А я підхоплю такого, що вже своє відшукав. Ех і житиму!..

В її словах бриніло стільки щирої віри, що Андрій замовк. Коли б навіть кохав її безтямно, коли б жити без неї не міг, не сказав би більше ні слова. Щоб не віднімати в неї того, чим вона жила.

...Мати вже стояла біля плити, на своїй незмінній трудовій вахті. Нічного волоцюгу зустріла косим поглядом.

— Щось довго ти дихав повітрям, сину!

— Прогулявся трохи.

А в прохідній кімнаті чекав на нього цілий допит. Наталка, пригортаючи до рожевої щічки гумового песика, що дзвякав, наче живий, вперто доскіпувалась:

— Де ти був?

— Ходив гуляти.

— Куди?

— На вулицю.

— На яку?

— На нашу.

— А чого?

— Кажу ж, на прогулянку.

— На яку прогулянку?

— На звичайну.

— А чого на звичайну?

Щоб припинити дискусію, підхопив з ліжка тепле, лагідне тільце, підкинув угору. Хотів пригорнути маля до грудей, поцілувати рожеві щічки, але стримався. Згадалися Женині обійми, запаморочлива отрута дарованого на одну ніч кохання. Обережно посадив дитину в м'яку піну зібганого простирадла і притьмом подався до своєї кімнати.

24

От і відбулася нарешті вистраждана, з тремтінням і острахом очікувана прем'єра. Стримане, розважливе горьківське слово з далекого берега Вічності через кипучі хвилі бурхливих десятиріч долинуло до жителів нової Москви. Перед очима то байдушких, то очікувально насторожених, а згодом схвильованих і захоплених глядачів відкрився шматок невідомого й незрозумілого життя з його ледачою тугою, гнітючою атмосферою духовного занепаду, жалюгідним борсанням у пошуках чистої течії серед гнилого болота.

Здається, був успіх, оплески, квіти, взаємні поздоровлення, сльози на очах Ніни та її партнера Арзамасцева, вдячні слова постановника спектаклю Македонова... Здається, все це було... А може, й не було нічого — ні вистави, ні тригодинної мученицької голгофи, а лише уява, марення, сон, від яких це душевне піднесення і ця фізична втома.

Але радість перемагала втому, і Ніна бадьоро прямувала по вечірній, затихаючій вулиці Горького. Ніна вбачала знамення долі в тому, що прямо з горьківського, такого вже далекого й патріархального світу вона вступила в цей ультрасучасний вечір неонових райдуг на вулиці, названій ім'ям улюбленого письменника. Пишучи своїх «Чудаків», Максим Горький і не думав, що колись, після його смерті, житиме на світі синьоока дівчина, якій він готує успіх, визнання, славу. Шкода, що серед глядачів прем'єри не було високої постаті з ціпком вічного мандрівника в руках.

Минаючи площу Московської Ради, Ніна мимохідь жартома поклонилася поважній і незугарній фігурі Юрія Долгорукого, що бовваніла на стопудовому чавунному коні. Це був щасливий уклін переможниці, яка сьогодні завойовує велетенське місто, засноване зухвалим нащадком знекровлених міжусобицями київських князів.

Ніна не йшла, а пливла над землею, ніби спираючись на невидимі повітряні подушки, на яких, як читала в газетах, незабаром шугатимуть швидкісні автомашини. Вона ж не шугала, а пливла, а якщо й шугала, то хіба в думках та мріях. Забігала так далеко, що уявляла себе Заньковецькою, Ермоловою, Сарою Бернар, ба навіть видатнішою за них. Бо хіба ж має межі уява двадцятип'ятирічної актриси, підігріта справжнім сценічним успіхом.

На розі Газетного провулка, на бриластій, мов скеля, будівлі Центрального телеграфу вогнистим оком світився випуклий, майже стереоскопічний глобус. По ньому блискавками бігали лінії телеграфного зв'язку, що оперізували всю планету — Париж, Лондон, Нью-Йорк, Буенос-Айрес... За цими блискавками меридіанами земної кулі линула буйна фантазія запамороченої успіхом молоді артистки. Ніна Ващенко вже бачила себе на гастролях то в найславетніших столицях Європи, то на заоканських материках. Охлявши від кругосвітнього пере-

льоту, виснажені жар-птиці мрій поверталися в реальний світ вечірньої московської вулиці.

Вже багато днів у театрі не стихають суперечки, куди їм їхати на гастролі цього літа. Ні за океан, ні навіть у Західну Європу їхній маловідомий колектив не пошлють. Не вдасться, мабуть, і турне в соціалістичні країни. Зате в межах Радянського Союзу дирекції театру надано можливість широкого вибору. Щодня виникають різні пропозиції та балачки з цього приводу. Досі Ніна не втручалася в такі розмови. Їй треба було дебютувати, ствердити себе, здобути визнання і вагу в колективі. Тепер вона скаже й своє слово. Завтра ж зайде до Георгія Савича Македонова й подасть свій рішучий і авторитетний голос за рідний, незабутній Київ.

Цікаво, чи дізнається Андрій Ващенко про її сьогоднішній успіх? Мабуть, ні. Радіо слухати йому нема коли, додому одержує лише «Вечірній Київ», у цій газеті навряд чи надрукують повідомлення про прем'єру в другорядному московському театрі. Хіба що Галина Федотівна почує. Ніна шкодує, що не зайшла на телеграф з опуклим глобусом, не послала Андрієві хоч коротеньку телеграму. Правда, сама Ніна домовилася з ним не листуватися: хай кожен спокійно простує своєю дорогою. Але ж хіба всі обставини заздалегідь передбачиш? Ударити б йому якусь шифровану, кумедну депешу, з якої б він про все здогадався. Адже він усе-таки дуже хороший, з усією своєю обмеженістю, замкнутістю та клопотаністю. Але телеграф залишився позаду, Ніні не хочеться спускатися знову в підземний перехід, перед нею зліва вже майорить торговельна фортеця ГУМу, а праворуч багряніє рукотворне сузір'я Кремля. Гаразд, вона напише Андрієві телеграму або й листа, коли доплентається кінець кінцем додому. А її дім — то невеличка кімнатка аж у Замоскворіччі, на Ординці. Кімнатку роздобула для неї адміністрація театру. Це, звісно, тимчасово, незабаром слава Ніни Ващенко гучно покотиться по Москві, долине й до квартирного відділу Московської Ради. Тоді їй дадуть шикарну квартиру в районі театру. А поки що доводиться користуватися з послуг метро. Але сьогодні вона й не помітила, як проминула станцію на площі Маяковського, попрямувала далі. І от все йде та йде, хоч повітряні подушки, які марилися їй, давно зникли й ноги аж судомить від втоми. Добре, що вона живе не сама, що з нею її найбільший друг — мати, і їй ні-

чого не треба робити, а усе подадуть готове. Вона лише розповість матері всі деталі прем'єри. Мати не пішла з нею, щоб не хвилюватися. У матері хворе серце, вона подивиться згодом, четверту або п'яту виставу, коли успіх стане безсумнівним.

Ніна тупала вздовж Красної площі. Рубінове сузір'я сяяло над Москвою, над країною, над світом. Актриса згадала, як уперше підлітала до Москви увечері з кіногрупою, яка везла фільм про далеку планету. З ілюмінатора виднілося море вогнів і серед них оці багряні зорі. Це була вірна ознака того, що повітряний лайнер не збився з дороги, не залетів на іншу планету, що вони над Землею, з її соціальними катаклізмами, революційними вибухами, які породили ці незгасні зорі.

На Спасській вежі дзвонили знайомі всьому світу куранти. Біля Мавзолею мінялася варта. Ніна підійшла ближче й захоплено дивилася на двох бійців та розводящого караулу, які чітко карбували крок, злившись в єдине, нерозривне ціле. Їхні руки завчено стискали автомати, на обличчях застиг вираз святкової урочистості. Ніна подумала, що такий церемоніал теж є певною формою мистецтва, що ці озброєні юнаки не поступаються вишколеним артистам. Так, мистецтво присутнє скрізь. Людина, мабуть, через те й любить театр, що він лише вирізняє й сублімує на сцені явища, які вона спостерігала в повсякденному житті.

Ззаду хтось тихо підійшов, узяв за руку. Оглянулася — знайома постать, похнюплене обличчя, глибокі залисина, замасковані чудернацькою зачіскою з кількох волосинок. Майнув у пам'яті довжелезний коридор, гофровані брами зйомочних павільйонів, примарний мікросвіт кіностудії.

— Лера?! Що ви тут робите?

— Приїжджав на вашу прем'єру.

— Невже?

— Так. Поздоровляю. Від щирого серця!

Ніні не вірилося, що це справдешня зустріч. Здавалося, наче дія відбувається на кону і їй треба згадати наступну репліку та мізансцену. Але ж ні, це таки, либонь, натуральний Валерій Дзиндра — вічний асистент режисера, невизнаний талант і на цьому ґрунті — принципний холостяк. Він володіє винятковою здатністю ніколи не набридати їй, але завжди з'являється тоді, коли вона почуває себе самотньою.

— Я не вірю, що ви приїхали тільки заради прем'єри.
— Не тільки. Є й інші справи. Але на прем'єрі я був.

— Чому ж ви не зайшли до мене за куліси?

— Я чекав біля службового входу. А потім ішов за вами.

— Аж сюди?

— Це вас дивує?

На вежі знову бамкнуло,— незчулася, як минуло ще чверть години. Переходили площу, наближаючись до кам'яної симфонії Василя Блаженного.

— Тут колись було Лобне місце,— сказав Дзиндра.— Якраз отут.

Ніна з цікавістю глянула на сіре, гладко відшліфоване віками каміння. Так, тут теж була сцена, лицедійство. То був жорстокий театр, де падали одрубані голови, не бутафорські, а справжні, де помирав Пугачов, титанічна мужність якого являла собою найвищий апофеоз драматургії, писаної бунтарською кров'ю.

— Спаська вежа, Василь Блаженний,— мимрив собі під ніс Дзиндра,— вдумайтесь у ці поняття. На наших очах символи тисячолітньої християнської віри перетворилися на пам'ятники давнини, та й тільки. На наших очах людина злинула в космос. Чортзна-що!.. І як усе це відтворити, як узагальнити для сучасників і нащадків? Проблема!

— Скажіть же про виставу,— звернула Ніна на реальний ґрунт.— Чи подобалася?

— Вистава — на «чотири». Але ваша гра, Ніно Олександрівно...

— Не виділяйте мене, не треба. Я не люблю нещирі лестощі.

— Це не лестощі. Кажу вам як професіонал. З режисерського погляду є у виставі деяка нерівність, навіть еkleктика. Ваша ж роль вражає довершеністю розробки характеру. Я просто не збагну, як вам, у вашому віці, вдалося таке перевтілення в образ досвідченої, зрілої жінки. Та ще й іншої епохи! Повинен сказати вам, що...

Як усі люди, а особливо артисти, Ніна Ващенко не любила лестощів. Проте, як і всі, чомусь не мала сили обірвати похвальбу на свою адресу, ба навіть п'яніла від неї. А Дзиндра не шкодував ні слів, ні запалу. Він давно обожнював цю молоду зірку з дитячим ластовинням на перенісці і весняними, променистими очима. Ма-

рив нею, жадав її, може, й кохав, боячись усвідомити справжню суть і глибину небезпечного почуття.

— ...що я давно нічого подібного не бачив. Я дуже хвилювався, коли йшов на спектакль. Мені здавалося, даруйте, що ваша крихка, тендітна постать слабо асоціюється з вольовим образом розсудливої Олени Миколаївни. Я тремтів за вас якихось п'ять або шість хвилин, а потім зрозумів: забуто все. Всі умовності, уявлення, сценічні забобони. Існуєте тільки ви, ваш голос, ваша манера, ваше трактування, ваш стиль. Якимсь відразу, несподівано вам підкорилися і виконавці на сцені, і глядачі в залі. Я вже не тремтів, а пишався, хвалькувато пишався вами, Ніно Олександрівно, нашим знайомством, нашою... смію сподіватися... дружбою.

Ніна Олександрівна мовчала. Вона неспроможна була ні схвалювати, ні заперечувати його авторитетні твердження, щоб не порушити отой потік приємних, лоскотливих, запаморочливих слів. Дзіндра сприйняв її мовчанку як ознаку згоди і хоробро закинув:

— А раз ми, Ніно Олександрівно, друзі, то дозвольте запропонувати вам головну роль у моєму фільмі. Запевняю вас...

— Ви вже одержали самостійну постановку?

— Ще ні, але твердо сподіваюся,— відповів Валерій Гаврилович тоном безкомпромісного фанатизму.

З висоти сьогоднішнього тріумфу Ніна Ващенко дивилася на фанатичного оптиміста з жалем і співчуттям.

Перед нею, тупцюючи, переступав з ноги на ногу представник численної когорти коломистецьких невдах, які самі себе засудили на довічне животіння під прапором ілюзорних надій. Ніна благородно знехтувала власне вирішення служити тільки старій Мельпомені, навіки забувши стежку в кіно. Урочисто запевнила:

— Гаразд, Валерію Гавриловичу. Твердо обіцяю вам грати в першому вашому фільмі.

Дзіндра гаряче поцілував їй руку.

Розсталися, обоє задоволені тим, що зробили одне одному приємність.

Ніна ступала легше, наче після цієї розмови безслідно розтанула у вечірньому морозі її чавунна втома.

Будинок, де їй з матір'ю надали однокімнатну квартиру, мав п'ять поверхів і вирізнявся трохи дивною, шестигранною конструкцією. Виглядав би незугарно й похмуро, та його прикрашали веселі, різнокольорові бал-

кончики, один з яких належав Ніні. На ньому у брезентовому шезлонзі сиділа Нінина мати, колишня балерина та балетмейстер, що через хворобу серця рано покинула свою виснажливу професію. Батька Ніна не знала. Мати розповідала про нього щось досить туманне: трудився в оркестрі валторністом, але без особливого успіху. Певне, такий же невдаха, як і Дзиндра. Мати, Таїсія Архипівна, змалку й до сьогодні була для Ніни єдиним другом, порадницею, центром її сонячної системи.

Вже в коридорі гостро відчувався запах валідолу, валокордину, нітрогліцерину — всього того, що рятує хворих на серце в скрутний для них момент. Таїсія Архипівна тримала всі ці препарати під рукою, про всяк випадок, боячись несподіваних переживань. Коли особливих переживань не було, сорокалітня з гаком жінка почувала себе досить бадьоро. Ніні жилося з нею — як у бога за пазухою. Цей вислів, що належав самій екс-балерині, якнайповніше визначав скромний, але добре влаштований Нінин побут.

Ще не добігла до балкона, щоб пригорнутись до материних грудей, як побачила в кімнаті, на столі, розгорнутий телеграфний бланк. «Невже від Андрія?» Схопила чепурний, оздоблений квітчастим малюнком клапоть паперу. Телеграма справді з Києва, але не від Андрія. «Подоровляю ніколи не сумнівався Сергій». Ось хто віддалік стежив за нею, знає її домашню адресу, дізнався про успіх і своєчасно привітав. Заслужений артист республіки Сергій Петрович Шафран... Але це не дало радості Ніні Ващенко. Навпаки, завдало прикрості: адже мамі відомо про цей невдалий роман студентки. Подолавши збентеженість, спитала:

— Інших телеграм не було?

— Ще не було, — відповіла мама, наголосивши на першому слові. Обернула до неї худорляве, щедро підфарбоване обличчя, простягла худу, жилаву руку. — Іди ж, розповідай!

Ніна розповіла все по порядку. Як хвилювалася ще від самого ранку, як тремтіли в неї руки, коли накладала грим, як заглядала у щілину в завісі, чи є публіка, намагаючись збагнути, хто вони, глядачі московської прем'єри, як у першій дії мало не прогавила репліку, після якої її вихід на сцену. Словом, усе від початку до кінця. Не проминула згадати й про зустріч із Дзиндрою.

— Добре вчинила,— похвалила мати за обіцянку зніматися в його фільмі.— В мистецтві ніколи не знаєш, хто завтра осідлає фортуна.

— Дзіндра не осідлає ніколи.

— А то ж чому?

— Нездара. Ясно?

— Ну й що з того? На жаль, у нас не завжди вирішує талант...

Таїсія Архипівна мала на увазі власні претензії й досади: не досить гучні епітети в рецензіях на її спектаклі, занижену пенсію, обіцяне, але так і не надане почесне звання. Але заговорила про свої образи дуже невчасно. Ніна не стрималася, шпигнула:

— Спасибі за поздоровлення!

Екс-балерина збагнула свій прорахунок. Проте амбіція не дозволяла їй вибачитися перед дочкою. Лише запевнила, що мала на увазі не її. Ніна знала, кого вона мала на увазі. Але мати не вгавала, застерігаючи дочку:

— Не роби надто далекосяжних висновків з першого успіху. Тільки тепер почнуться справжні труднощі.

Ніна за своє коротке життя наслухалася аж надто багато материних пересторог. Сьогодні їй не хотілося вже ні про що думати, а тим паче сперечатися з матір'ю. Вона пригорнулася до неї, благаючи:

— Не лякай мене, мамо. Я така щаслива!

Мати гладила доччину голову й мовчала. Багато застережень ворушилося на її язиці, та вона зрозуміла, що одним-двома необережними словами може по-варварському зіпсувати дочці свято. Тому зіпіла зуби, щоб жодне необачне слово не вихопилося з уст. Вона пережила десятки прем'єр, сто успіхів і сто невдач, знала ціну життя на сцені та поза лаштунками. І раптом у цю хвилину Таїсія Архипівна з жахом усвідомила, що сліпо й нерозумно заздрить дочці. Так, у ній ще жила актриса й житиме, мабуть, до кінця її днів. Чим більшим буде Нінин успіх, тим вона більше заздритиме їй. Це так, і тут нічого не вдієш!

Вона боялася цього давно. Ще коли Ніна категорично заявила їй, що вступає в театральний. Таїсія Архипівна вмовляла дочку не робити цього. У Вінниці є свої інститути: медичний, педагогічний, чим не фах для кмітливої дівчини? Навіщо їхати в Київ? Самотня мати боялася

розлуки. Так вона казала вголос. А думала інше. І ось воно прийшло, те інше...

Ось чому вона не пішла сьогодні в театр, поскаржившись на хворе серце. Сиділа цілий вечір на балконі, дихала перегаром бензину та смоляним чадом розпеченого денною спекою асфальту, чекала. Ні, вона не благала у бога доччиного провалу, це було б протиприродно. Але й успіху боялася, як жорстокого вироку для себе. Досить з неї ганебного Ніниного зв'язку з одруженим Шафраном, безглузлого, хапливого шлюбу з тим довготелесим нездарою лікарем, од якого до неї причепилося прізвисьце, як смола до підшви. Слава, визнання, мов магніт, притягатимуть до неврівноваженої, загонистої Ніни різних великих і малих, справжніх і фальшивих, щирих і лукавих друзів. У цьому так добре відомому Таїсії Архипівні акторському бедламі потоне, загине, пропаде і Нінина доля, і її спокій. Ніякі нітрогліцерини не допоможуть доконаному заздрістю та неспокоєм серцю.

Ці думки миттю промайнули в голові. Та вона рішуче відігнала їх, поцілувала й пригорнула дочку. Глянула в Нініне обличчя, вродливе, стомлене, рідне й уперте, згадала молодість, волоцюгу валторніста, і поряд з заздрістю до дочки в її серці прокинулася гордість за неї.

25

Щасливий, що без затримки здав зміну, Андрій Степанович полегшено зітхнув. Спати! На чергуванні випало всього потроху: автомобільна аварія, виробничка травма, п'яна бійка. Довелось бути і лікарем, і санітаром, і навіть боксером. На удар п'яного хулігана відповів міцним нокдауном, старанно відпрацьованим ще з перших років роботи на швидкій. Тепер йому б тільки до подушки!

Та несподівано Ващенко заупинив студент Коля Зайцев, який працював з ним цієї доби фельдшером. За останні тижні Микола помітно змінився, змарнів, тільки в очах, як і раніш, грав молодечий вогник та запалі щоки не розставалися зі звичним, хоч і побляклим, рум'янцем. Зараз Коля явно хвилювався:

— Андрію Степановичу... Я все збирався заговорити з вами, але зміна була така морочлива...

— А що таке, Колю?

— Та хвороба моя... Почуваю себе зовсім нікудишньо. Болить...

— Що кажуть лікарі?

— Андрію Степановичу, я вірю тільки вам. Огляньте мене.

— Коли, зараз?

— А коли ж?

Справді, коли й де? Ні прийомних годин, ні робочого місця у таких, як він, лікарів на колесах — нема. Відмовити на цій підставі бідолашному хлопцеві, звісно, не можна. Отже, доведеться таки зараз.

— Ходімо, Колю.

Вони попрямували до кабінету головного лікаря підстанції. Як і сподівався Ващенко, кабінет у цей час виявився вільним.

— Роздягайся.

Професіоналізм брав гору над утомою. Міцними й чутливими пальцями Андрій Степанович довго й уважно вичав очеревину хворого. Коля затамував подих, зціпив зуби й стійко зносив глухий, тупий біль.

— Покажи язик. Та-ак, ясно...

Лікар Ващенко замислився. Виносити вирок хворому — нелегка річ. По-перше, можеш помилитися. Але й тоді, коли ти певен, що діагноз безпомилковий, тебе гризе інший сумнів: чи твій вирок не залякає, не пригнобить хворого, не завдасть йому моральної травми?

— Кажіть правду, Андрію Степановичу. Я медик.

Ващенко не хотів, та й не міг би приховати від Зайцева непринадну картину хвороби. Відповів, намагаючись зберегти олімпійський спокій:

— Якої правди ти ждеш від мене? Сам добре знаєш, що таке виразка шлунка.

— Ох, знаю!

— Тож-бо. Треба лікуватись, Колю, довго, наполегливо...

— Ні, мабуть, не вийде.

— Мусить вийти.

— Не заспокоюйте. Врятувати мене може тільки операція. Я знаю.

— Звідки?

— Ось гляньте аналізи. Та й на консультації був, у професора.

— І після професора — до мене?

— Сподівався, що, може, хоч ви скажете щось інше.

— І ти теж віриш у чудеса?

— А хіба я не людина? Хіба я не знаю, що таке операція? Хіба я...

— Не роз'ятрюй себе, це нічого не дасть.— Андрій Степанович переглянув аналізи, віддав Зайцеву.— Якщо вже резекція необхідна, то краще зараз, ніж...

— Ясно!

Оте «ясно», вимовлене спочатку ним самим, а тепер повторене Зайцевим, нагадало Андрієві про його пекучу втрату. Це ж улюблене слово Ніни, яке вона вживає здебільшого в питальній формі: «Ясно?» Ясно, Ніно, ясно...

І в Зайцева все начебто ясно. Та не для Миколи. Він з тривогою запитав:

— А може, вже й зараз пізно? Може, це... щось гірше?

— Злоякісна пухлина? У твої роки?

— Кажуть, Андрію Степановичу, що в бурхливому двадцятomu сторіччі рак помолодшав, а туберкульоз постарішав. Правда ж?

— Правда, Колю. Рак, що колись був недугою старих, почав чіплятися до двадцятирічних, а сухоти, які спалювали раніш головою юнаків та дівчат, нападають тепер і на посивілих. Парадокси цивілізації! Саме для того, щоб уникнути такої неприємності, Колю...

— Боюся, Андрію Степановичу.

— Мобілізуй усю свою мужність. Раз треба, то треба. Батьки є?

— Тільки мати. Живе в Білій Церкві. З нею менші за мене брат і сестра.

— А де ж батько?

— Після його смерті в мене й почалося. Якимось так несподівано з ним... Тобто раптово. Я був на канікулах, удома. Сидимо, п'ємо чай і... в одну мить. Інфаркт міокарда. Тоді мене і прихопило.

— Нерви...

— Я дуже любив батька.

— Живеш у гуртожитку?

— А де ж?

Андрій Степанович глибоко затагся сигаретним димом. Річ, безперечно, шкідлива, зате думається легше.

— З операцією зволікати не можна.

— Так, але...— Зайцев повільно натягав сорочку. Щоби ще більше запали, посіріли, де й подівся рум'янець.— У студентській лікарні... Я там — як піщинка в морі. Може, хоч у цьому порадите?

Перед очима Ващенко виник силует Петра Макухи. То правда, що Петро як людина заслуговує на критику або й осуд, але руки такі має золоті!

— Якщо хочеш, я домовлюся з хірургом Жовтневої лікарні. Мій давній друг.

Микола нічого не відповів, підупав духом. Андрій Степанович страшенно не любив казенних заспокоювань — вони завжди вимушені й нещирі. Та треба було якось підбадьорити юнака.

— Нічого, Колю. Після операції видужаєш, одержиш лікарський диплом...

— Справа в тому, Андрію Степановичу, що я не хочу одержувати диплом лікаря.

— Чому?

Коля жадібно глянув на пачку сигарет. Курити йому не слід, але Ващенко не заперечував. Радий був почастивати бідолаху,— може, йому полегшає на душі.

Микола затягався, випускав кільця диму, неухважно дивився на їх легеньке синювате мереживо. Заспокоєння не приходило. Бо, на біду, самую недугою не обмежувалися його клопоти.

— Дивлюся на вас, Андрію Степановичу, ви в роботі, наче в своїй стихії. Нелегко вам, але тягнете. І навіть ніби й залюбки.

— Так, я люблю свою професію.

— А мені остогидло. Я тільки понюхав цієї професії — і достобіса! Дурень я, дурень! Хотів піти в університет, на філологію, та друзі підбили.

— Це в тебе тимчасове.

— Ні! Це теж одна з причин моєї хвороби. Опір на-зрівав у мені ще з першого курсу. Та я тамував його, силкувався перебороти. Ставало тоскно. Все більше й більше. Почував себе роздратованим, розбитим. Смерть батька завершила...

— І все ж треба перебороти.

— Не можу. Мені гидко заходити в цю трикляту тру-парню... Боже милий, все життя бабратися в крові, у фе-каліях... Довкола тебе оголена фізіологія, патологія, гид-дота!.. Пробачте, Андрію Степановичу...

— Тобі не в мене слід просити пробачення, Колю. А, мабуть, у себе самого. Бо, якщо так, ти зруйнуєш власне життя.

— Дурень я, дурень!..

— Замовкни нарешті! — Втома таки нагадала про себе

цим недоречним спалахом нервів. Та відступати пізно.—
Замовкни! Ти мужчина чи слинтяй? Отже, я домовлюся
з моїм другом. Резекція необхідна.

— Але ж у мене навчання, робота...

— Передусім — здоров'я. Може, хоч це ти засвоїв з
усього медичного курсу? Поправиш здоров'я, тоді пого-
воримо про все інше. Ще хочеш сигарету?

— Спасибі, годі.

На цьому вони розсталися. Андрій Степанович доби-
рався додому з запізненням, але не шкодував. Він щиро
співчував юнакові, який потрапив у складну ситуацію.
Мало йому дошкульної та небезпечної хвороби, треба ж
іще згайнувати шість найкращих років життя для того,
щоб зненавидіти свій майбутній фах!

Вікно Жені Дорошенко принадно світилося, та Андрій
пройшов мимо. Як сказав Коля Зайцев: «Оголена фізіо-
логія»? В цьому справді є щось бридке.

Вдома чекала приємна несподіванка: лист від Тетянки.
Аркушик вирваний з шкільного зошита, акуратні, аж над-
то округлі літери:

«Добрий день, дорогі бабо, дядю та сестричко! Ми дов-
го з батьком їхали, поки аж прибули на місце. Зараз я
дуже далеко від вас, але то нічого. Я вас пам'ятаю і па-
м'ятатиму завжди. Дорогий дядю Андрію Степановичу,
тут учора пронеслася чорна буря, жбурляла пісок до
самого неба. Я згадала, як ви несли мене на плечах там,
у Києві. Цього я теж ніколи не забуду...»

Далі Таня писала про всілякі домашні дрібниці. Анд-
рій схилився над листом, уявляв далекий край, пустель-
ний степ... Згадав і той буряний день, який пам'ятає
Таня, і той вечір, коли вони після невдачі в універмазі
ласували в кафе морозивом... Багато чого згадалося з тих
нелегких років, коли двійко сестриних дітей несподівано
звалилися йому на шию. Роки промчали, Таня далеко,
хто зна, чи вони й побачаться коли. Зате ж як приємно
сподіватися, що на суворих перелогах життя вдячне дів-
ча збереже хоч крихту твоєї сердечної ласки й тепла!

Другого дня Андрій Степанович розшукав Макуху, щоб
домовитися з ним про операцію Колі Зайцева.

Зустріч приятелів цього разу відбулася вже в Науко-
во-дослідному інституті експериментальної фізіології. Мо-
лодший науковий співробітник Петро Пилипович Макуха
сидів над грубезним машинописним фоліантом — рефера-

том якогось американського вченого, щойно перекладеним з англійської мови. В душній, залитій сонцем кімнаті за такою ж роботою упівало ще кілька майбутніх учених. Щоб не заважати своїм колегам, Петро встромив біля недочитаної сторінки закладку й сховав фоліант у шафу, яку замкнув на ключ.

— Ходімо в садок.

Ще недавно тут був приміський хутір з веселою назвою Відрадний. Тепер місто поглинуло його територію разом з іншими колишніми околицями. У Відрадному виріс окремий мікрорайон з житловими будинками, крамницями, культурно-освітніми закладами, школами та Медичним містечком. У Медмістечку розташувалися лікувальні клініки, дослідницькі лабораторії та інші подібні установи, серед них і один з відділків інституту професора Діброви.

— Тіснувато у нас,— поскаржився Макуха, коли вони зайшли в чепуренький скверик, з усіх боків оточений будинком-чотирикутником.— Та нічого, ми лише на старті. Старий Діброва — сила...

— Бачу.

— І осуджуеш? Даремно. Подолаю ще кілька отаких манускриптів — і «майбутнє належить нам». Збагнув?

— Давно.

— Щось ти, голубе, висловлюєшся надто лаконічно. І надто категорично. Тебе ніхто не застерігав од надмірної категоричності?

— Застерігали. І від зайвих ускладнень та спрощень.

— Дуже слушне було застереження. Ти його, звісно, знехтував?

— Живу, як умію.

— Не дуже мудро. «Живу, як умію». А може, краще — «умію жити»? Та про це вже говорено. Що нового?

— Особливого нічого.

— Ніна Ващенко... хто вона?

— Ти ж знаєш.

— Приїхали наші, інститутські, з Москви. Розповідають — остання сенсація театрального сезону столиці. Твоя Афродіта!

— Яка вона моя!

— От біля кого, голубе, ти міг жити й поживати. Та не зумів.

— Годі про це.

— Маєш до мене справу?

— Маю.

— Викладай.

Скверик нагадував дно колодязя, на яке ніколи не падало сонце. Проте криничної прохолоди не відчувалося. Сперте повітря, задуха.

Сіли на садову лаву. Худі Ващенкові ноги, зламані в гострих колінах, вдавлювали в пісок підошви жовтогарячих чеських босоніжок. Ноги Петра Макухи, гладкі й по-жіночому округлі, в чорних гостроносих черевиках, колихалися в повітрі, не дістаючи до землі. Розповідаючи про горе, яке спіткало доброго й широго юнака, Андрій помітив, що його слова чомусь не доходять до свідомості хірурга, а якщо й доходять, то не викликають сподіваного відгуку. Коли ж Макуха перебив його: «Стривай, стривай, голубе, а хто тобі той Зайцев — брат чи сват?» — Ващенко не спромігся до пуття пояснити і обмежився вже зовсім абсурдним:

— Ніхто.

Макуха сміявся, кумедно дригаючи короткими ногами.

— Збагнув, голубе, збагнув. Діеш за новою програмою: людина людині, і так далі. Похвально! Вельми похвально!

— До чого тут програма? — розлютився Андрій Степанович. — Нещасний хлопець довірився мені, і я мушу... це мій обов'язок. Кажіть прямо: будеш оперувати чи ні?

— Буду. На твоє щастя, я ще не залишив роботу в міській лікарні. Передай своєму «другу, товаришу й брату», що я оперую по четвергах. Звісно, спершу він мусить зробити аналізи та пройти відповідну підготовку. А для цього необхідно дістати йому ліжко в палаті. Що ж, і це я візьму на себе. Заради нашої столітньої дружби. Але — послуга за послугою! Бачив манускрипт, над яким сушу голову? Солідна цеглина! Отаких мені треба подолати кілька штук. І з кожного зробити витяжку-конспект сторінок на десять, не більше. Часу обмаль, а я ж, крім усього, ще й жива людина. Тож, оскільки ми ще не перебуваємо в повній стадії комунізму і для мене особисто даром ніхто нічого не робить, диктую умову: ти візьмеш один... ні, два перекладні фоліанти, прочитаєш сотні нісенітниць, пропонованих нашими іноземними колегами, виловиш звідти все цінне і законспектуєш цю квінтесенцію для мене. Цим ти до того ж прислужишся високій науці. Збагнув?

— Гарзд.

Вашенко відповів не думаючи. Думати було небезпечно, бо, чого доброго, міг плюнути давньому другові межи очі. Хірургів у Києві багато. Та справа в тому, що операція складна, пускати бідолаху Зайцева на самоплив не хотілося. Зрештою, нічого страшного, якщо Андрій затамує гнів і трохи допоможе Петрові в цьому нудному конспектуванні. Справді, нічого страшного. Бо ж таки правда, що з цього буде якась користь і науці.

— Тож не гаймо часу,— квапив Макуха.— Так і бути, дам тобі два найгрубіші манускрипти, за місяць подолаєш. А своєму Зайцеву скажи, що конвенцію підписано. Я — людина слова.

Додому Андрій Вашенко віз не реферати, а машинописні переклади з німецької та італійської грубеньких стенограм цілих наукових симпозіумів, на кількасот сторінок кожна. От чому Макуха розщедрився, давши строку цілий місяць. Так, на місяць або й більше про матеріали своєї дисертації доведеться забути. Проте настроїв в Андрія Степановича був добрий. Що б там не сталося, а він свого добився: обіцянку, дану Миколі Зайцеву; виконав. У теплій хвилі цього радісного почуття розтанула крижинка, яка з'явилася в серці при згадці про Ніну. Звістка про її успіх не здивувала Андрія: адже задля цього, власне, вона й кинулася у вир театральної Москви, заслужено виринувши на осяйному березі слави. Не кожному судилося досягти того берега, так уже ведеться в житті. Той берег, звісно, лише здалеку видається таким осяйним і привітним, а зблизька він — і крутий, і скелястий. А раз уже Ніна, ще до знайомства з ним, прийняла твердий рішенець дряпатися на ту скелю, то єдине, що він міг для неї зробити,— підставити своє плече. А не бути ланцюгом на ногах, щоб отаким чином «уміти жити». Дивак цей Петро Макуха, хитромудрий дивак і дурень!..

26

Ніч, проведена у Жені Дорошенко, зробила свою лукаву справу. Той світанок брутально обірвав фізичну близькість із Ніною, оту солодку інтимну близькість, яка жила в Андрієві, незважаючи на їхню розлуку. Жила як останнє відчуття, останній спогад про кохану жінку. Ніщо з їхнього короткого співжиття не забувалося, нагадуючи про себе то в снах, то в мріях. І раптом одним ударом розтрощено святість, зруйновано храм. Мармурову ле-

генду витіснила жива, гаряча плоть. Але вона теж повинна була стати тільки легендою. Як дорослі й досвідчені люди, Андрій і Женя добре розуміли, що ще одна така ніч означатиме для них початок чогось тривалого, постійного, а цього обоє уникали.

Женя свідомо відштовхнула Андрія своєю холодною тверезістю в поглядах на життя, своєю діловою розважливістю. Так, вона така і своїх поглядів не збирається міняти...

Андрій у своєму житті так і не зустрів чистого, цнотливого, але палкого і відданого кохання, про яке мріють усі юнаки. Він рано почав парубкувати, але його школярські романи, розуміється, не виходили за межі юнацької закоханості та ліричних зітхань. Першу жінку Ващенко пізнав, коли став студентом. Він тоді просто піддався силі обставин. Відразу ж після вступних екзаменів їх, інститутських новобранців, послали в колгоспи Кіровоградщини на збирання кукурудзи. На долю Андрієвої групи випав мальовничий степовий хутірець, де розташувалася колгоспна бригада. Його, Петра Макуху та ще двох однокурсників улаштували на проживання до меткої вдови-солдатки з колючими й насмішкуватими очима. Петро залицявся до якоїсь студентки й тоді ще теж лірично та платонічно зітхав. Андрій, після гомінкої колективної вечері, пішов у зачарований степ поблукати під важкими, мов живе срібло, серпневими зорями. Степ тільки для необізнаного неофіта міг здатися нічим. Вже за хвилину-другу Андрій виразно чув і пугукання степових птахів, і дзвінке стрекотання комах, і далеке торохкотіння трактора, й журливе іржання коней, і якісь загадкові, наче з краю світу, людські голоси. Ніч видалася лагідна, тепла, Андрій у думці похвалив себе за те, що заздалегідь попросив хазяйку постелити йому не в задушливій хаті, де, oprіч студентів, спало ще троє дітей, а на соломі, в клуні. Не знав того замріяний юнак, що постелено буде аж надто широке рядно й покладено буде на нього дві подушки. На одній з них лежатиме сама господиня. Коли ж побачив це, то тікати було вже пізно.

Потім траплялися різні зв'язки, випадкові й скоромишні, аж до того дня, коли в життя Андрія Ващенко увійшла Ніна Ковальчук. Переступивши через гризотні сумніви, молодий лікар узяв шлюб з чарівною пацієнкою, але так і не одержав сповна того, на що сподівався. Ніна, безсумнівно, бажала подарувати йому і кохання,

й ширість, але змогла дати лише імітацію, мимовільну оману. Тому вона не замінила, не стерла в Андріївій душі світлий образ дівочої цноти і жіночої вірності, який склався колись, то наче зовсім зблизка, то з пісенної, романтичної далечини. Його поклик, вищий і дорожчий за всі доступні нічні розради, ставав щоразу могутнішим, владнішим. Тоді Андрій Ващенко згадував Валентину Щербань.

Однак це були тільки теоретичні міркування. На ділі Андрій не знав, що йому робити. Поки Валя перебувала в лікарні, він навідувався до неї, носив сякі-такі гостинці на правах старшого друга, товариша по службі. Їхні обережні, щоб не зачепити болючої теми, розмови по-троху зближували їх, бо недомовлене компенсувалося натяками, поглядами, а іноді й мовчанням, красномовнішим за слова. Та Валя видужала, й батьки забрали її додому. З чим Андрій Степанович міг з'явитися в їхній дім? Про що він міг би сказати хоч би власній матері? Про нове одруження? Це в той час, коли ще не розв'язався зі старим? Так, чого доброго, навіть в очах рідної нени здобудеш славу патентованого розпутника.

Та й де брати час на те, щоб нескінченно розплутувати всі ці вузли, так туго заплетені швидкоплинним життям?

Крім неспокоїної служби та хатніх справ (недуга Галини Федотівни та відсутність Тані значно збільшили їх число), крім принагідних, але невпинних роздумів над проблемою відживлення, в Андрія з'явився новий клопіт — Петрові манускрипти. Він засів за один із них і, на свій подив, переконався, що ця праця стає для нього не лише нудним примусом. Чим більше заглиблювався в дослідження здібного лейпцігського вченого про процеси відмирання в клітинах тваринних організмів, тим більше знаходив даних для підтвердження власних думок і припущень.

Прямого відношення до Ващенкої теми праця німецького фізіолога не мала. Але вона збагачувала цікавими гіпотезами, штовхала на активне мислення. І не з обов'язку, а з цікавості він засиджувався всі вільні години, конспектуючи переклад з німецької ширше й дбайливіше, ніж цього вимагала конвенція з Макухою.

За цим заняттям і застала Андрія Степановича Вероніка Юзефівна.

Вигляд у неї був жалюгідний. Від ультрамодної зачіски залишилися тільки нікчемні сліди у вигляді окре-

мих пурпурових кучериків. Знизу, від корінців волосся, легковажну перукарську фарбу підпирала й витискала сіра скуйовджена сивина. Так наче догоряв слабкодухий перелітний вогник, залишаючи по собі охололий попіл.

Ващенко вичікуюче дивився на гостю. А Калиновська поклала на манускрипт берлінського симпозіуму свою багаторічну працю і хрипливато, мов перемерзла болотяна птаха, прокрякала:

— Беріть. Моя докторська. Мені вона більше ні до чого.

Стара знеможено впала на стілець, схиливши сіре, як її сивина, обличчя на сухі, зів'ялі руки.

Андрій отетеріло лупав очима. Хотів уже запитати, що все це означає, як на сусідній вулиці різко спалахнула блискавка. Спековита задуха, що давила на місто від самого ранку, нарешті взяла гору. Осатаніло гаркнув грім, і, ніби за довгожданим сигналом, сипнула злива. Вона притисла до землі надвечірні сутінки і сповнила увесь видимий за вікном світ зеленою водяною заволокою. Тоді Вероніка Юзефівна заридала.

Нічого цього не бачивши, Галина Федотівна просунула голову в одхилені двері й попросила зачинити вікно, бо Наталка боїться грому. Андрій зробив матері знак не заважати, а сам навіть не поворухнувся. Мовчки дивився на химерну заволоку, яка від хвили до хвили міняла свою напругу й колір, вслухався, чи не загуркотить знову грім, та чув тільки хрипке квиління старої. І думалося йому, що недарма геніальні драматурги всіх епох виводили людські страждання на тлі буремних катаклізмів у природі, що є в цьому якийсь потаємний зв'язок, якась неухильна закономірність.

Мовчав, даючи час і сусідці, і природі заспокоїтись. Лише тоді, коли встановився відносний спокій і за вікном, і в кімнаті, Андрій Степанович запитав:

— Провалили?

Калиновська підвела голову і спантеличено кліпала безбарвними віями, ніби намагаючись збагнути, де вона й про що її питають. Нарешті збагнувши, нервово стріпнула руками-крильцями і хутко, наче хтось міг її перебити, виливала свою журбу.

Дисертацію ніхто не провалював, бо ніхто її не читав. Треба ж мати таке щастя! В той день, коли після перукарської обробки урочисто зайшла в інститут з дорогоцінним скарбом у руках, її повідомили про увільнення

на пенсію. Для оновлення наукових кадрів оголошено конкурс. За цим конкурсом Калиновська не пройшла, як безперспективна. Тепер вона для інституту стороння людина і вчена рада не може прийняти на розгляд її докторську.

— Я, правда, довго тягла, дуже довго, але ж... Уявляєте? За бортом життя. Безперспективна! Матка боска!..

Ващенко чекав нового істеричного прояву. Але очі старої були сухі, як і її уста, як уся замшіла постать. Мумія? Так, схожа на мумію. Але в цьому муміфікованому тілі зберігався величезний фаховий досвід, бився живий, допитливий розум. Андрій Степанович міг ручитися, що це так, незважаючи на всі химери старої. Адже знайомі вони не від сьогодні. Але хто його слухатиме? Та й хіба доля вченого може визначатися позитивними чи негативними відгуками сусідів? Чого ж тоді вона хоче від нього, маленького і нікому не відомого медпрацівника? Співчуття? Навряд чи це їй допоможе.

— Молю вас тільки про одне,— відповіла на його мовчазне запитання Калиновська,— прочитайте. Відкладіть усе інше, знайдіть час. Бо йдеться вже не тільки про моє майбутнє, а про... щось інше. Я зрештою розумію їх. Тягла, по сто разів перевіряла, поки в мені остаточно зневірилися. Кандидат наук, сіренький науковий працівник у п'ятдесят сім років це справді щось таке, що підлягає скороченню. Так-так, сама винна. Але праця... праця не має пропасти марно!

— На жаль, це не залежить від мене.

— Прочитайте. Благаю вас усім, що є на світі святого!

— Гаразд. Спасибі, як то кажуть, за довір'я.

— Спасибі скажете потім.

Невідомо чим заспокоєна, Вероніка Юзефівна подалася на кухню й завела з Галиною Федотівною звичайну буденну розмову.

Ващенко дивився крізь вікно на омийтий грозою вечір. Земля після зливи парувала. Прополоскана дощем рослинність жадібно дихала кожним листочком, кожною билинкою. Одцвіло, зів'яло буйне квіття весни. Каламутні потоки змивали зі схилів печерської гори лапаті пелюстки жасмину. На зміну йому вже викидали ще пахучіші, ще медовіші суцвіття провісники близького літа — зухвала акація й покірنا липа. Так, так, настає літо, час іде, час божевільно мчить, не спиняючись, не оглядаючись, не прощаючи жодної згаяної хвилини. Приклад

Калиновської у нього перед очима... Поки він гасатиме в кареті по місту, поки конспектуватиме праці незнаних учених для заповзятливого Макухи, поки читатиме не прийняті на розгляд чужі дисертації, чи залишиться в нього час для себе, для чогось власного, особистого?

Зітхнув, причинив вікно. Повіяло холодною вологою, а за стіною спить дитина... Сів за стіл на всю ніч.

27

Батьки Валентини Щербань змінили обстановку в доччиній кімнаті. Перенесли її ліжко на інше місце, замість поточеного міллю гобелена, на якому галантні пажі засвідчували своє кохання придворним дамам, повісили придбане у комісійній крамниці диво австрійської хімічної промисловості — синтетичний килимок кольору погідного небосхилу. Блакитний колір, так само як і візерунок на килимі — мереживна композиція ліній та кілець, — заспокоював кожного, хто спинав погляд на модерному синтезі мистецтва й техніки. Дівчина змушена була дивитися на імпортовані блакитні цілими днями, швидко звикла до неї, з цікавістю спостерігала зміну кольорових відтінків, у залежності від погоди та пори дня. Так що Альбіна Іванівна, яка була ініціатором цих змін, мала всі підстави поздоровити себе з успіхом. І вона, й Іван Іванович узяли на службі відпустку й готувалися до виїзду на дачу, кудись у Ворзель або Ірпінь, щоб зовсім одірвати дочку від обстановки, котра сприяла душевній і серцевій недузі.

Ні тато, ні мама не могли з абсолютною точністю вгадати, що діється на душі в їхньої зневіреної доні. Цього до кінця не знала й сама Валя. Її настрої мінявся, як барви на австрійському килимі. Дівчина то засуджувала, то виправдовувала свою поведінку, то кохала, то ненавиділа холодного й похмурого Ващенка, що з височині свого лікарського диплома та тридцятирічного віку дивився на неї, як на малу дитину. Єдине, що беззастережно тишило Валю, — це повернення в рідну домівку. Мабуть, на старому місці, під вицвілим гобеленом, вона почувала б себе краще... Але не проходила про це жодним словом, щоб не завдати прикрості батькам. Буличний гамір мало набридав дівчині: заглиблена в цікаву книжку або нескінченні думки, вона його майже не

помічала. Коли її зморювала дримота, охоче спала, помолодому безжурно, під канонаду грузовиків та товарних составів. Вечорами дивилася телевізійні передачі: батько прилаштував телевізор якраз напроти ліжка, а вночі довго не спала, допитливо вслухаючись у таємничі шурхоти ночі. Щоразу переконувалася, що привокзальна ніч починає втрачати давню романтичну принадність. Відживали свій вік паровози, а з ними відходили у небуття і пронизливі, хвилюючі гудки. За паровозними гудками колись для вразливої дівчини зводився цілий світ фантастичних видив, уявних мандрівок. Тепер залізнична ніч ставала для неї беззмістовною. Наче велетенська, але порожня, чорна бочка. Тільки вряди-годи тяжко застогне незграба тепловоз або застережливо зойкне трудівниця електричка.

Зміни на близькій її серцю залізниці Валя приймала без ентузіазму, але й не ремствуєчи. Це був той безмежний, об'єктивний, не залежний від неї світ, у якому вона виросла, з якого мало не пішла навіки.

Валя зачиталася книжкою, яку їй приніс Олег Павлюк — її змінник на посту фельдшера у швидкій допомозі. Це була друга частина популярного роману про незвичайні пригоди радянського розвідника в глибокому фашистському тилу. У другій частині йшлося про повоєнні роки, підготовку ворожих диверсантів у спеціальних школах, розкиданих по Західній Європі американською воячиною. Валя в думках подорожувала по містах, які досі знала лише з географії або чула про них по радіо: Західний Берлін, Мюнхен, Відень... Їй уявлявся незнайомий, химерний світ, повен загадок і страховищ. Там, у цьому непроглядному мороці, безстрашно діє герой роману, на боці якого палкі симпатії читачів. Дівчина заплющує очі й виразно бачить цього легендарного героя — високого, сутулого, з безладним чубом, тридцятирічного. Вона відкладає книжку, з уявного світу повертається в реальний, і в її серці знову спалахує боротьба проти-лежних почуттів.

Риплять двері, заходить мати в голубому крепдешинному платті, веселому, як австрійський килимок. У цьому домі, чи за інтуїцією, чи за порадою лікарів, робиться все можливе, щоб вигнати смуток, тривогу, згадку про недавнє. Мати хвацько поправляє подушку, ковдру й бадьоро сповіщає:

— До тебе гість.

Розкішний букет червоних троянд, коробка дорогого шоколадного асорті, це Олег приніс гостинці, хтозна з яких гараздів — студентської стипендії чи фельдшерської зарплати.

Альбіна Іванівна вдячно приймає квіти, хапає вазу, йде на кухню по воду. Олег кладе коробку на ліжку перед розгубленою дівчиною, всміхається їй ніяково і трохи сумно. Хлопець відчуває, що рубікон звичайної товариської приятні не вдасться переступити й на цей раз. Повертається з вазою Альбіна Іванівна, помічає зніяковілість цибатого, широкоплечого парубка, і материнське серце проймає тиха радість. А з радістю й тривога: здогадується мати, що не цього гостя нетерпляче ждала доня. Та найстрашніше, мабуть, уже позаду. Зі спокійною душею залишає юних друзів наодинці.

— Навіщо ти розтринькуєш гроші? — ласкаво докоряє Валя.

— А навіщо мені заощаджувати їх? Для кого? — ставить питання руба юнак.

Олег давно примітив цю непоказну на вигляд, але лагідну й сердечну дівчину, ще коли вона вперше з'явилася в диспетчерській. Потім вони бачилися досить часто, його симпатія потроху зростала, але це була тільки симпатія, нічого більше. Коли ж дізнався про небезпеку смерті, тривога за дівчину перевернула Олегову душу. Зайшов до неї в лікарню раз, удруге й невдовзі зрозумів, що вже не ходити не може. Вигадував приводи: то книжку принесе, то звістку з швидкої, то якусь новину. А оце зважився на квіти й шоколад, як справжній зальотник.

— Іж, Валю, поправляйся. Шоколад вищої якості, ківського виробництва. Фірма!..

— Мабуть, півстипендії угатив?

— Ні, тільки третину.

Обоє зайшлися сміхом. Сміх почули в сусідній кімнаті. Альбіна Іванівна з надією глянула на чоловіка. Іван Іванович згідливо хитнув головою. За чверть віку їхнього подружнього життя він ще ніколи не перечив дружині.

Валя здогадувалася, чого до неї вчащає цей парубійко з неслухняною, завжди скуйовдженою кучмою. Тому всіляко уникала розмов на слизьку тему, щоб не довелося казати «так» або «ні». Коли його не було, думала про іншого, чекала на іншого, а коли цей вернигора приходив, то заповнював собою всю кімнату й наче гіпнотизував її волю. Та й то сказати: одній серед чотирьох стін, з са-

мими лише батьками, нелегко. Нових подруг на швидкій у Валі ще не завелось, а давні, шкільні, пішли в життя кожна своєю дорогою.

Олег мав уже певний життєвий досвід і досить точно розбирався у Валиних почуттях. Збагнувши, що істотного кроку вперед сьогодні не зробить, постарався перебороти розчарування й смуток. Намагався поводитись весело, невимушено, щоб дівчині було з ним легко, щоб потроху призвичаювати її до себе. Розповідав усякі небилиці то з народного гумору, то зі студентського життя, завів розмову про футбол — своє хобі. Валя несподівано підтримала його:

— Колись я сміялася з таких, як ти... ошалілих. А оце знічев'я подивилася по телевізору... й капітулювала. Може, це тому, що інші передачі здебільшого малоцікаві. А тут є напруга, пристрасть... Інколи я аж кричу від нестями.

— Це ж по телевізору,—з виглядом глибокого знавця прокоментував Олег.— А пішла б ти на стадіон!

— Може, й піду.

— Давай удвох! Покажу тобі гравців, розповім про кожного з них. Боже, яка це краса! Сонце, повітря, зелене поле, тисячі людей. І всіх об'єднує щось одне, спільне. Ось у чому могутня сила футболу — в єдності тисяч!

— Переконав.

— Фізкульт-ура!

Знайдено ще один штрих, який об'єднував їх, зроблено ще один маленький крок до зближення. Щасливий Олег узяв до рук роман про хороброго розвідника, спитав думку Валентини про цю книгу, якою захоплювався не менше, ніж футболом. Адже був певен, що, наче дві краплі води, схожий на її героя. Валя похвалила книжку. Особливо поведінку радянського офіцера за складних умов. Говорила пристрастно, немов про живу, добре знайому людину. І тепер Валі Щербань здавалося, що герой не тільки сутулий, а й трохи широкоплечий, не лише русявий, а й ніби чорнявий, що йому не всі тридцять років, а може, трохи й менше. І вона спитала:

— Ти міг би бути таким, як той розвідник?

— Ні,— відповів Олег, хоч думав зовсім інакше.

— Чому?

— Я не з хороброго куреня,— кокетував юнак, розуміючи, що мужність завжди слід доводити не словом, а ділом.

— Через те досі не одружився? — жартувала дівчина.
Вони знову засміялися, давши ще один привід Альбіні Іванівні для скромних материнських радощів.

— А твій батько був героєм, — серйозно мовила Валя.

— Не знаю. Але я хочу бути лікарем, — посерйознішав і Олег. — Через те й не одружився.

— Яке це має відношення?

— Має.

— Поясни.

— Поясню. Я ріс без батька. Так? У школі вчився препогано. У медичний вступав три роки підряд. Двічі провалювався, на третій раз прийняли, мабуть, із жалощів. А тут мати захворіла.. От я й запрягся: житиму на стипендію, підроблятиму на швидкій, але диплом лікаря здобуду. А до того — ніяких дурниць.

— Одну дурницю ти вже зробив.

— Яку?

— Троянди й шоколад. Це, звісно, шляхетно, але не сприяє виконанню присяги.

— Це не система, а виняток.

— Не роби більше таких винятків.

— Дозволь мені діяти, як я хочу. Це моя справа.

— І моя. Я ж не хочу бути співучасницею марнотрастства.

Сміялися щиро й принадно.

— Валю...

— Добудь краще музику.

— Що саме?

— Шопена або Ліста.

Це спантеличило Олега. Його музична ерудиція далі «Подмосковных вечеров» не сягала.

— Де вони в тебе?

— Отам, праворуч.

Поставив на диск першу-ліпшу пластинку, не розбираючи назви, увімкнув програвач. Полилися звуки рояля. Валя слухала, заплющивши очі. Згодом заговорила:

— Ніч... Місячно. Тихо хлюпотить річка. По каменях. Каміння слизьке, покрите мохом. З берега звисає вербова гілка, під нею вода жебонить. Чуєш? Місяць уповні, заливає сріблястим промінням річку, верби, луг. Краплини роси в лузі блищать, мов діаманти. Бачиш?

Олег нічого не бачив і не чув, крім бренькання рояльних клавішів. Але під впливом Валиних слів йому теж почали ввижатися і річка, і місяць, і роса на траві.

— А десь далеко-далеко,— мріяла Валя,— за лугом, на узліссі, кричить і тужить якийсь незнаний нічний птах. Він щось утратив, дуже важливе, дуже дороге... І знає, що ніколи не поверне... О, як побивається, квилить!..

— Годі! — Олег вимкнув програвач.— У тебе на очах сльози. Фантазуєш...

— Без фантазії не варто жити.

— Без фантазії чи без фантазій?

— Це все одно.

— Ні. Без першого — згоден — життя нецікаве, без криле. А без другого — можна й треба жити. Резюмую: фантазія — категорія позитивна, фантазії — негативна. Так?

— Хочеш заробити п'ятірку з логіки?

— Хочу мислити.

— Не заважатиму.

— Не заважай, але зважай. Гаразд? Я в музиці профан. Мені сподобалось, як ти сприймала цього Ліста чи Шопена...

— Це був Рахманінов.

— Можливо. Зараз глянемо. Так: «Сергій Рахманінов. Етюд для фортепіано». Чудово. Річка, місячна ніч, пропуская. В усякому разі, не заперечую. Але птах з його квілінням, тужінням і голосінням, далєбі, зайвий. Це вже від фантазій і фантазмагорій. А тому ставлю сеньйора Фігаро з опери «Севільський цирульник». І ніяких фантазмоскопій!

Об низьку стелю кімнати вдарили гучні рулади бравурної мелодії. Відбиті стелею, вони шугнули по кімнаті від стіни до стіни, а далі, через вікно, вилилися в буденну метушню привокзальних кварталів Києва, так мало схожих на іскристо-веселу Севілью. А зрештою, хто знає? Може, й вулиці романтичної Севільї, навіть тих далеких часів, такі святково безтурботні лише здалеку, в оперних шатах? А насправді, зблизька, такі ж буденні й сірі, як запорошена та закіптюжена Вокзальна?..

Так думав Олег, противник фантазій. А Валя бачила залите сонцем місто таким, яким його відчув і відтворив композитор: з веселою юрбою, яскравими строями, жагучими поцілунками.

Кожен з них так чи інакше виразив свою точку зору — поглядом або жестом, бо Валя сказала:

— Які ми з тобою різні!

Це не збентежило Павлюка:

— Значить, ми складаємо одне ціле. За законом діалектики — єдність суперечностей.

— А боротьба суперечностей?

— Ми зведемо її до мінімуму.

Новий вибух сміху остаточно настроїв Альбіну Іванівну на оптимістичну ноту. Іван Іванович, можливо, мав сумніви, але цілком і повністю приєднався до точки зору дружини.

— Чому ти не пішла в консерваторію? — раптом запитав Олег. — Так любити й розуміти музику...

— Цього замало, — заперечила дівчина. — От коли б музика полюбила й зрозуміла мене! Та цього добитися важко.

— Шкода, що я не музика, — натякав юнак.

Валя зітхнула. Перед її очима воскресала та далека днина, коли вона, школярка, відчувала немічну кволість, хапливе биття пульсу, глухий біль у суглобах. Обличчя батьків були злякані та безпорадні. Тоді з'явився він, чудотворець у білому халаті. Незадовго перед тим Валя дивилася по телевізору французький кінофільм «Люди в білих халатах» і саме таким уявила собі героя фільму. Видужала, скінчила школу і все з тією ж думкою: «Бути біля нього!» Музика — подвиг, на який Валя вже не могла зважитись, не мала права. Зрештою з її здоров'ям вона стала б, у найкращому разі, музиканткою для ресторану чи кінотеатру. Вона порвала з дитячими мріями, вступила до медичного училища, щоб скоріше піти на швидку, до нього.

— Так, я люблю музику. Але жити, існувати з неї не буду, та й не хочу. Музика для мене — священне чудо, а не засіб заробітку.

— Отже, резюмую остаточно: перше — видужання, друге — стадіон, третє — восени вступаємо в медичний. Не заперечуй, мовчи, а то втомишся!..

Олегові дуже хотілося, щоб їхні стежки крізь життя стелилися близько.

Валя не сказала нічого ні «за», ні «проти». Може, справді втомилася.

Альбіна Іванівна та Іван Іванович внесли легкий пластмасовий столик, на якому блищав пузатий нікельований чайник, дрібно брязкотіли склянки та ложечки, червоною пірамідкою вабили зір соковиті полуниці з власного городу, спокусливо пахли медові коржі власного виробу.

За день до операції Андрій Степанович відвідав Колю Зайцева в лікарні. Це були короткочасні відвідини. Ващенко у той день працював і привіз до міської лікарні робітницю з опіками на руках. Забрав її прямо з цеху хімічної чистки,— жінка необережно повелася з якимись хімікатами. Здав її в хірургічне відділення і принагідно поцікавився станом здоров'я сержанта міліції Бондаренка, пораненого на Вознесенському спуску. Бондаренко вже поправився й виписався, це втішило лікаря. Ще одне людське життя врятовано. За спогадом про ножову рану виникла картина блакитнозорого весняного ранку, що брів навмання по задніпровських луках. Бовваніла перед очима постать худой жінки з кістлявими плечима, яка виголошувала запальний монолог над дурнем, що з п'яних очей міг стати вбивцею.

Вчора Ващенко заїжджав до Петра Макухи, віддав йому конспект берлінського симпозиуму, звернувши увагу на працю лейпцигського вченого. У Петра й дізнався, що операцію Зайцева призначено на цей четвер. Сьогодні середа. Андрій Степанович доручив фельдшерові Павлюку тримати зв'язок з диспетчером, а сам на хвилинку заглянув у палату до Зайцева.

Микола виглядав так, наче вже переніс найскладнішу резекцію. Зневірившись у своєму майбутньому фахові, юнак остаточно втратив віру в саму медицину. Його розпалена уява малювала безрадісні картини операції та її наслідків. Микола виразно відчував, як рак пожирає його очеревину, як злоякісні метастази пронизують усеньке тіло. Насувалося лихо, непроглядне, як чорна хмара. Хлопцеві хотілося кричати, протестувати, проклинати цей осоружний світ. Він знав, що це страх, мерзенне й ганебне боягузтво, йому було нестерпно соромно, але вдіяти нічого не міг.

Вранці заходив до палати хірург Макуха, його завтрашній кат. Знайомство з розв'язним балакуном, який безцеремонно висміяв Миколіні побоювання, не заспокоїло, а ще більше роздратовало хворого. Коли в палаті з'явився Андрій Степанович, такий худий і сутулий, що халат висів на ньому, наче на гардеробній вішалці, Коля Зайцев ледве тямив себе з розпачу. Тихим, зніченим голосом поскаржився:

— Дурень я, дурень...

— Що таке, Колю?

— Не написав матері. Не зважився.

— Напишеш після операції.

— А якщо похорон?

— Поховаємо твою хворобу. Раз і назавжди. Я сам завтра прийду в операційну і візьму участь у похороні виразки шлунка пацієнта Зайцева. Не написав матері, то їй добре. Хай сидить у Білій Церкві та доглядає дітей, менших за тебе. Їм вона потрібніша. Ти ж доросла людина, майбутній лікар...

— Не буду я лікарем.

— Будь людиною. Це головне. Людиною і мужчиною. Більше не пораджу тобі нічого. Зайві слова — це непотріб, мотлох, а зайві страхи — баласт, камінь, що тягне на дно. Тобі загрожує небезпека? То зціп зуби й не заважай людям рятувати тебе. Завтра о цій порі ти вже будеш найщасливішою людиною в світі. Залишилося так небагато чекати. Завтра! Подумай про це. Отже, до завтра, Колю!

Широко крокував коридором, певний, що його промова, його психологічний наступ зроблять добру справу. Зрештою нічого іншого він вчинити не міг. Сидіти годинами біля цього малодуха й переконувати його? Це нічого не дасть. Зайцев ще більше запевнить себе, що його справді жде катастрофа, раз йому приділяють стільки уваги. Та й де Ващенкові взяти ті зайві години? Диспетчер, напевно, дав уже новий виклик.

Виклику не було. Ващенко сам зв'язався з Козинцем, і той звелів повертатися на підстанцію. За кермом сидів Станіслав Янович Ксьондз. У його вишуканому одязі впадала в око новинка: замість піджака — плюшева жилетка жовто-лимонного кольору. Олег Павлюк уже дав йому прізвисько «лимонадний Джо» — за назвою імпортного кінофільму. Санітар Пересунько таких тонкощів не визнавав і охрестив шофера «баранячою головою». Станіслав Янович до їхніх нападів ставився поблажливо. Відповідав чемно, не забуваючи маніпулювати незмінним зеленим капелюхом. За стрічкою капелюха гойдався сп'янілий від власного нектару кетяг білої акації.

— Як справи у Миколи? — спитав Олег, коли вони об'їхали Критий ринок і вибралися на Хрещатик.

Перша повесняна спека минулася. Над Києвом гуркотіли червневі грози. Вони народжувалися хтозна-де, в Північному морі чи в Атлантичному океані, з'являлися

в українському піднебессі з тучами, блискавками та рай-
дугами, несучи жадану прохолоду. Під плідними зливами
щедра київська зелень забуяла з новою силою, наче вдру-
ге народилася на світ.

Омитий дощем Хрещатик виглядав як суцільна вітрина
гігантського універмагу, зроблена рукою талановитого
митця-оператора. Таке тут усе було свіже, радісне, че-
пурне.

Андрій Степанович не зразу відповів Олегові — зби-
рався з думками. Павлюк і Зайцев люди одного поко-
ління, товариші по навчанню та праці, представники тієї
молоді, яка вступала в життя пізніше, ніж Ващенко.
Треба було продумати відповідь, щоб те хвилеве, тим-
часове, що зараз визначало Миколину поведінку, не ви-
дати за щось стале й узагальнене. Та нічого не зробиш,
мусить казати правду.

— Миколі треба допомогти. Він зараз у стані депресії.

— Достоту, як я,— випалив Олег.

— Не думаю.

— Запевняю! Що в нього, банальна виразка шлунка,
яку можна вилікувати. Недади з інститутом? Фантазії,
яких треба позбутися. Моя ж криза — душевна...

Не можна було розгадати: юнак щиро признається чи
жартує. Проте Ксьондз вдоволено хихикнув:

— Любов, не інакше!

— Ну й що з того? — втрутився Пересунько. — Тобі
смішно? Без любові, щоб ти знав, і справжніх людей не
було б на світі! А самі тількивилупки!

Олег несподівано підтвердив:

— «Лимонадний Джо» має рацію. Любов... А це
гірше, ніж у Миколи. Оперативному втручання не
підлягає.

Настала тиша. Всі зрозуміли, що йдеться не про па-
рубоцькі жарту, а про щось справді серйозне.

Олег уже й пожалкував, що завів цю розмову в колі
випадкових людей. Та все одно — чи тут, чи в студент-
ському товаристві, а деь таки не втерпиш. Хоч так, на-
тяком, а виллеш душевну гризоту...

Андрій Степанович не брав участі в розмові: у нього
не виходив з голови Коля Зайцев. Чим йому реально до-
помогти, як підняти настрої? Адже виразку не так-то лег-
ко вилікувати, а розчарування у виборі професії — пере-
бороти. Значно легше виголошувати абеткові істини про
ганебність боягузтва та красу мужності. А хлопцєві

справді непереливки: ще життя не покуштував, яке воно на смак, а вже лягай під скальпель...

Та й Олегові, мабуть, нелегко, раз уже заговорив на цю тему. Цікаво, хто вона, чи не помилився юнак у виборі. Заговорив навмання:

— У Миколи інше: в нього нема вибору. Ти ж маєш можливість вибирати.

— Пізно. Вже вибрав.

— І певен, що вибір правильний?

— Певен.

— Тоді хай вирішує серце.

Теж банальні слова, банальна порада. А що йому порадиш конкретно? Адже сам собі не можеш дати ради!

В Андрієвих думках виринула Валя Щербань. Дівчина безоглядного захоплення. Кришталево чиста душею й тілом. Дівчина, яка могла б стати для нього відданим другом, справжньою дружиною на все життя. Стати тим, ким не стала Ніна Ковальчук і ніколи не стала б Женя Дорошенко. Незалежно навіть од їхнього бажання. Просто вони не такі, і все. А Валя така. Саме така. Й іншої такої не зустрінеш. Він це знає, в цьому переконаний. А от зробити висновки боїться. Через свою заклопотаність, через Валину юність і, нарешті, через те, що серце... так, серце належить іншій.

У рації захрипіло, почувися знайомі позивні і голос диспетчера Козинця: «Третя бригада... прийміть виклик».

— Записуйте,— звелів Андрій Степанович Олегові, щоб одірвати хлопця від невтішних думок.

Здав денне чергування — і ніч у його розпорядженні. Короткий сон-забуття, і лікар Ващенко вже прикипів очима до докторської Вероніки Юзефівни. Наполовину він уже виконав угоду з Макухою, а решту, конспект італійського симпозіуму, хай чортів визискувач почекає. Одержавши всю роботу повністю, Макуха ще, чого доброго, відмовиться від операції або нав'яже Андрієві нове завдання. Петро може!

А стара Калиновська по кілька разів на день то забіжить, ніби ненароком, до Галини Федотівни, то продефілює повз Андрієве вікно... Зволікати не можна!

Заснув на світанку з радісним усвідомленням, що ніч не пропала марно. Не з усіма положеннями дисертації можна погодитись, але в цілому вона написана з великим знанням справи. Читаючи працю «вченої», Ващенко зга-

дував свої суперечки з нею й червонів, як школяр. За його твердженнями стояли тільки здогади та інтуїція, за висновками Калиновської — результати багаторічних досліджень. Копітких, марудних, всебічно перевірених. Йшлося поки що про оживлення тварин. Але відчувалося, що заповітна мрія — оживлення організму людини — вже не за горами.

Безсумнівним плюсом дисертації було те, що авторка не йшла манівцями, не займалася прожектерством. Вона міцно спиралася на попередні здобутки науки, намагаючись розвивати й удосконалювати їх. У цьому відношенні праця Калиновської видалася йому ґрунтовнішою і аргументованішою, ніж навіть реферат лейпцігського фізіолога, який він так уважно простудіював.

Андрій мав достатню теоретичну, а тим більше практичну ерудицію, щоб не помилитися в оцінці. Та й сама дисертантка не випадково ж звернулася до нього, цілком довіряючи йому.

Випадково чи навмисне Вероніка Юзефівна вклала між сторінки дисертації витяг із наказу про відчислення її на пенсію. Кілька байдужих, сухих рядків, під якими підпис: «Директор інституту... Діброва». Ващенко наче почув слова Макухи: «Старий Діброва — сила...» І згадав Петрові плани, зв'язані з майбутнім конкурсом в інституті Діброви. Ось і результати конкурсу.

Спав довго. Власне, це не спання, а важка дрімота. І снівся один, схожий на марення, безмежно довгий сон: втеча від чогось страшного, ще малоусвідомленого, пронизливе виття бомб, вибухи, від яких стогне земля. Невеселе дитинство наздоганяло його на перевалі життєвого шляху. Останніми зусиллями свідомості гнав од себе цю непривітну минувшину, цей пролог його свідомого буття, затьмарений видовиськом вогню та смерті. Але видовище поверталося знову, тільки дійові особи мінялися. То Андрійко на руках у матері, то він прощається з батьком та братом Кирилом, то його гладить по голові Вероніка Юзефівна, вже й тоді така ж стара і вицвіла, як зараз. А зачіска в неї чудернацька, вогняна, аж палає...

Петро Макуха почував себе прекрасно. Сам не знав чому. Йому б лаятись або хоч бурчати, що замість омріяного інституту мусить іти в остогидлу лікарню, на свій

ургентний день. А він от іде і весело мугиче. І не лише мугиче, а таки й наспівує: «Тореадоре, в бій виступай! Тореадор, тореадор!..» Невже справді передчуття бою, ризику, проби сил і вміння, чим завжди знаменується для нього цей день, здатне так розбурхати, підіймати, бадьорити?.. Правду кажучи, воно таки цікавіше, ніж паперова нудьга необстріляного науковця-початківця.. Так, але радість, емоційне піднесення — категорія стихійна, не скоригована розумом, тому їй не слід надавати ваги. Вирішує не настрої, а зарплата. Вірніше, зарплата визначає настрої. Могутній афоризм! Треба буде подзвонити Наді на роботу. Вона розуміє дотелні жарти, й вони удвох посміються. Принаймні по телефону.

Надюша — його давня, вірна, може, й довічна любов. Його і не його, бо доля в них різна. Петро лише на підступах до справжнього життя, а Надія Богданова ось-ось почне одивітати. Тому й бунтується жіночка, робить дурницю за дурницею, мучить і себе, й інших. Він, Макуха, не дуже сохне від цих мук, але Богданову чи Діброві, певне, не солодко. Диваки! Не можуть збагнути, що в житті треба брати ва-банк, доки є можливість. А вивбув з гри — май мужність зробити висновки.

Бідна Надюша! Добре, що хоч Діброву вона пошила в дурні. Так йому й треба! Теж мені — доктор Фауст атомної ери! Недарма після втечі своєї п'ятихвилинної дружини професор охолов до всіх фізіологічних проблем, крім омолодження. Що ж, на це варто звернути увагу. Ідея! Досі в твоїх руках лише один засіб — фіміам. Або, кажучи вульгарно, підлабузництво. Але цей одвічний прийом на озброєнні й у багатьох конкурентів. Тож краще мати ще якусь свою, оригінальну зброю. Омолодження! А чому ні? Хто сказав, що це фікція, така ж, як у техніці — перпетуум-мобіле? Заперечити, спростувати, розбити! Довести, що омолодження — річ цілком реальна, що воно здатне творити чудеса, що воно поверне засліпленому дідуганові його пізне, опереткове кохання!

Приємно думати про приємне. Таке думання збуджує нервову систему, стимулює роботу серця, інтенсифікує обмін речовин.

З таким піднесеним настроєм Петро Пилипович зайшов у лікарню. У нього сьогодні кілька операцій, він звелів класти на стіл Зайцева. За нього просив Андрій Ващенко, дивакуватий, непристосований до життя, а все-таки — друг. Кажуть, що цей хлопець з виразкою дуже нервує.

Молоде, недосвідчене, зелене. На стіл Миколу Зайцева!
«Тореадор, тореадор...»

Коли Петро Макуха старанно мив руки, до кабінету хірурга зайшов терапевт Ващенко в халаті й шапочці.

— Я хотів би бути присутнім.

— Будь.— І до чергової сестри: — Дайте лікареві бахили й маску!

Андрій Степанович одяг бахили, дбайливо зав'язуючи поворозки на худих голінках. Маску зав'язала на ньому медсестра.

Ще зі студентських часів Андрія охоплювало незрозуміле тремтіння, коли він заходив до операційної. Мабуть, через те й не став хірургом. А хотів! Хірургія вабила його своєю прямою, одвертістю. Розтяв, подивився, зробив, що треба, зашив... Не те що терапія — мандрівка в невідоме із зав'язаними очима. Вабила хірургія, та не зважився, не зумів перебороти себе. Навіть роки практики на швидкій допомозі, де доводилося побіжно виконувати і функції хірурга, не подолали отого майже містичного трепету перед операційною залом.

Коля Зайцев більше не хвилювався. Апогей психологічного струсу лишився позаду. Він почував себе, як засуджений перед стратою. Отупіло дивився на Макуху, Ващенка, лікаря-анестезіолога, асистента, старшу хірургічну сестру. Покірно дав себе прив'язати до стола, який більше скидався на вузьке спартанське ложе.

Увімкнуто велетенську безтіневу лампу. Ось уже зробив своє діло наркоз. Пора починати. Петро Пилипович переглянувся зі старшою хірургічною сестрою, яка розуміла лікаря без слів. Вона, як автомат, виконувала його волю, його безмовні накази.

Зате в рухах Петра Макухи нема нічого автоматичного. Це продумана, виважена, вивірена творчість. Руйнування в ім'я створення, рана в ім'я одужання.

Розтин очеревини зроблено артистично. Чутливі пальці хірурга швидко, але обережно промацують шлунок. Ось вона... Невеличка, але болісна, небезпечна подряпинка, викликана порушенням кислотного режиму в організмі.

Спи, Колю, спи!.. Ти зараз перебуваєш на грані між хвилими забуттям і вічним небуттям. Тонка ця грань, підступна, зрадлива. Все залежить від майстерності хірурга, але й од поведінки твого організму, Миколо! Спи,

друже, ще зусилля, ще порух скальпеля, безжального і гуманного водночас, ще мить на грані життя і смерті.

Та чому раптом спохмурніли очі хірурга? Чому явно стривожені асистент, старша хірургічна сестра? Що сталося, Колю? Що має або що може статися?

Макуха показує скривавленим пальцем на малесеньку, ледве помітну цяточку. Ващенко уважно придивляється, і мороз пронизує його від голови до п'ят. Цятка блимає, як гнилий болотяний вогник,— гангрена. Вона пожирає жовчний міхур... Ось звідки ці нестерпні болі, ці Миколині муки, це його тоскне відчуття, ніби тіло пронизують кліщі ракової пухлини. Значить, не тільки виразка... Що ж, так часто буває: основна хвороба тягне за собою супровідну недугу.

Лише на мить в очах Макухи спалахує вагання. Поглядом запитує про пульс оперованого, про стан серцевої діяльності. Відповідь анестезіолога невтішна — пульс ниткоподібний. Треба діяти блискавично — може підвести серце. Тоді й наступить клінічна смерть, яку ми ще не завжди вміємо перемагати. А за нею — смерть біологічна, остаточна.

Це знає Ващенко, що пильно стежить за своїм давнім другом. Бачить, як мужньо він вступає в бій з грізною несподіванкою, і Андрієве серце сповнюється гордістю. Молодець Петро! Молодець!.. У нього не пальці, а гнучкі щупальці, які проникають у найтонші щілини, промацують небезпеку і безпомилково наносять удари.

Пальці-щупальці, спритні, як руки глухонімого, показують старшій хірургічній сестрі, що потрібен додатковий матеріал. Старша сестра передбачлива, як диявол,— еластична гумова рурка вже в руках Макухи. По цій рурці зайва жовч витікатиме назовні. Аж до повного одужання хворого.

Операція тривала понад три години. Марлева маска на Макусі промочила наскрізь. Від решти сьогоднішніх операцій він відмовився. Хай роблять інші хірурги. З нього досить!

Ващенко хотілося підхопити друга й нести на руках. Як героя, як триумфатора.

— Ти геній, Петре! Геній!..

Петро насилу стягнув маску, сидів і втомлено всміхався.

— Геній не геній, а робота чиста. Хай дякує богам, що потрапив до моїх рук.

Про руки й зайшла в них розмова. Коли Макуха відсапався, відмився, вони вийшли в парк лікарні. Рано в цьому році зацвітали липи. Над кронами старих крилатих дерев дружно гуло працююче бджолине суспільство.

— Трудівниці! — милувався їхньою заповзятістю Андрій.

— Але й серед них живуть трутні.

— Кого ти маєш на увазі?

— Декого в нашому інституті. Збагнув?

— То чого ж ти поперся туди? — зумисне вернувся до наболілої теми Ващенко. — Ти, з твоїм талантом! Коли б мені твої руки!

— Ну й що б ти зробив з ними? Хіба в тебе немає таланту? Це не комплімент. Коли б я не поважав тебе, то не пропонував би працювати разом. Ти добрий діагностик, у тебе розвинута інтуїція. Для лікаря це дуже важливо. До того ж ти працюючий, мов бджола. Ти з твоєю посидючістю дуже згодився б мені там, у пенатах високої науки!

— А ти б дуже згодився тут, у лікарні. Сьогодні я ще раз переконався в цьому.

— Ні, годі. «Мавр зробив своє діло, мавр може летіти на аероплані». Здається, так інтерпретують Шекспіра в Одесі?

— Петре, мені не до жартів.

— Знаю, голубе. Заліз у кормигу й борсаєшся. А траплялася така можливість! Діброва взяв би й тебе, у нього були вакансії.

— Звідки?

— Позвільняв усякий непотріб, що не витримав конкурсу. Оновлення всього сущого — основний закон життя!

У Ващенко на язиці вертілися слова про Калиновську, про те, що не всі увільнені — непотріб, але він стримався. Сподівався переконати Макуху не марнувати свій хист, віддати себе справі, якій приніс би справжню користь. Казав йому про це, але Петро відмахнувся рішуче, навіть роздратовано:

— Кинь свою бджолину філософію! Що таке справжня користь? І чому користь повинна бути однобокою? Красенько дякую! За рік-два я буду кандидатом наук. Збагнув?

— Що ж від цього зміниться?

— Зарплата.

Коло замкнулося. Макуха засів у своїй фортеці, звідти його не викуриш. Та й чим викурювати, якими аргументами? Їх у розпорядженні Андрія Степановича було небагато, і він усі вже вичерпав. Що ж, висловить Вероніці Юзефівні співчуття, пожуриться з нею й уміє руки. Як той біблійний Пілат. Ні, Пілат не біблійний, він, здається, існував. А коли б і не існував, люди вигадали б його. Неодмінно. Бо умивання рук дуже вигідна позиція. Вона дає найпевніший вихід із неприємних ситуацій. Тож хай живе Понтій Пілат, член профспілки медичних працівників! А справедливість — на Голгофу! Як застаріле, шкідливе, ідеалістичне поняття.

— Отже, — підводив риску Макуха, — все залишається статус-кво. Починаємо активно протирати штани в ім'я науки. Скажи, будь ласка, ти не знаєш якоїсь нової праці про омолодження?

— Поки що не цікавився цим. А ти вже?

— Для Діброви, голубе. Я тепер тільки тінь шефа...

— Діброва працює над проблемою омолодження?

— І досить активно. Цією проблемою шеф зацікавився після втечі Надії Семенівни.

— Вона з Богдановим?

— Уяви собі. Чарівна жінка, правда?

— Загалом симпатична.

— І так їй не пощастило.

— Чому ж? При дбайливому догляді Вадим Антонович може звестись на ноги.

— А може й не звестись. А тим часом красуня почне сивіти.

— Сивіють усі.

— Так. Але навіщо з цим квапитись?

— Хтозна, що більше прискорює старість — догляд за дорогою людиною чи відвідування ресторанів з усіма шалапутами.

— Спасибі за одвертість, — зареготав Макуха. — Ех, жаль, голубе, що наші шляхи розходяться. Люблю тебе. Збагнув? Ну, бувай! Мені треба спочити.

Пішов собі крутою стежкою, зник за кущами. Ще недавно ці кущі цвіли. Спочатку обважнілі від роси, як виноградні грона, сизі кетяги бузку, потім маленькі жасминові сонечка — концентровані згустки запашного дурману. Як над ними тоді трудилися й бриніли бджоли! Тепер спохмурнілі кущі стояли сиротами, покинуті і забуті. Та їхнє цвітіння не було марним. Не пропали без-

слідно і ласкаві дотики бджолиних лапок. Відбувся найвищий у природі акт запліднення, продовження роду. Тепер настала черга акацій і лип. Згодом прийде пора осінніх квітів. Основний закон життя, як каже Макуха.

От зареготав і пішов. І наче кругом правий. А Ващенко сидить ошелешений і пригнічений. Адже від самого ранку мав надію переконати Петра повернутися назад у лікарню. Цим самим Андрій, може, допоміг би Вероніці Юзефівні. Та от нікого не переконав, а сам здав позиції, спасував. Бо нічого не вміє доводити до кінця. Не зможе, мабуть, і гідно зіграти роль Пілата. Який з нього Пілат? У того була влада римського прокуратора, легіони озброєних воїнів. А що є в нього? Тільки бажання допомогти Калиновській, Зайцеву, Валі Щербань, усім, до кого поспішає на виклик. Та одного бажання, як відомо, мало!..

А бджоли гудуть.

Ні, то, певне, в голові гуде від втоми...

30

Протягом кількох днів Андрій Степанович уникав зустрічі з Калиновською. Він знав, що має сказати старій,— дисертація не викликала найменшого сумніву,— проте зовсім не знав, що їй порадити. Боротися, доводити свою правоту, добиватися законних прав? Але як, де, яким способом? Діброва видатний учений. Правда, відкриттів, які позбавили б людство хоч від однієї тяжкої недуги або освітили б проблему виникнення життя на планеті, Сидір Потапович не зробив. Що правда, то правда. Діброва не Пастер, не Павлов, не Заболотний. Зате становище в нього, вплив, адміністративні можливості — колосальні. Маленька, скривджена бабуся в боротьбі з авторитетним світилом, безсумнівно, виглядатиме як невдаха і сутяжниця.

Що ж усе-таки порадити їй? Сказати: «Не трать, голубко, сили, спускайся на дно?» Але ж це буде жорстока несправедливість щодо старої і безперечна втрата для науки. Це розуміє лікар Ващенко всім своїм еством. На нього нападає лють. Треба знайти вихід, якийсь вихід, щоб заспокоїти самого себе.

Для цього є два перевірені способи. Або гайнути на природу, за Дніпро, стежками студентської молодості, або знайти щось цікаве у виставочних залах.

Музей західного мистецтва виставив новини польської графіки. І серед них — плакати. Ващенко з подивом і захопленням оглядав дивовижне багатство художницької фантазії і майстерності на такій, здавалося б, вузькій і прикладній ділянці. Кожна тема розв'язувалася оригінально, сміливо, без оглядання на усталені канони, без побоювання, що сюжет видасться незрозумілим. Звісно, були тут свої надмірності, зловживання тією вишуканістю, за якою стоїть не новаторство, не шукання нових форм і нової графічної мови, а безформна абстракція, бездушне штукарство. Проте переважна більшість робіт вабила зір, збуджувала думку, чітко й разюче доносила задум, тему, ідею. Після огляду виставки Андрій наче освіжився біля джерела, в якому б'є і вирує талановитий мистецький пошук.

Інше, але не менш приємне враження справила на нього виставка художників Закарпаття, експонована в Центральному виставочному павільйоні столиці. Тут була представлена невелика кількість скульптур і значне зібрання живопису. Скульптури менше цікавили Ващенка, він завжди вбачав у них мертву статичність. Йому здавалося, що скульптор чогось не додав, не розвинув, не спромігся виділити. Найдовершеніший твір сприймався ним як натяк, начерк, чорновий варіант. Недаром кажуть, що навіть найгеніальніші скульптори ніколи не завершують роботу над своїми творами, вони тільки вчасно припиняють її.

Живописні полотна оживали перед очима Ващенка. Він мовби роздвоювався, спостерігаючи водночас і саму природу — об'єкт відтворення живописця, і його спосіб відображення, ступінь майстерності, манеру письма.

Талановиті закарпатські митці зачарували Андрія своєю тихою, лагідною, але глибокою, сказати б, внутрішньою, невитравною закоханістю у рідний край. Ім безмежно дорогі і сонячне небо, і навислі над ґрунями хмари, і столітні буки над високогірним озером, і маленька смечина на схилі гори. З синівською любов'ю написані і спокійні краєвиди полонин, і бурхливе клекотання рік, і весняне осоння, і осіння сльота. Відчувалося, що всі оті полонинські вівчарі, виноградарі з Берегового, комсомолки з-під Хуста, керманічі на дарабах для творців полотен не лише типаж, об'єкт зображення, а добрі знайомі, щирі, близькі друзі. Так старанно, так дбайливо, так знаюче виписано кожну їхню рису, зморшки або ла-

стовиння на обличчі, так вміло передано і мудрість старечих очей, і запал юнацьких.

Були й тут свої прорахунки, недовершеності. Але на них не хотілося звертати уваги. Такою сильною була атмосфера справжнього, хвилюючого мистецтва, породженого глибокою, невідкупною любов'ю. Так, без любові мистецтва нема! «Люби мистецтво, а не себе в ньому», — сказав колись один великий артист.

Переповнений думками, вийшов Андрій Ващенко в зелену надвечір'я. Котрий уже раз він знову і знову переконувався, чому з нього не вдався художник. Мабуть-таки, тому, що не вистачило жаги, яка спопелила б усі інші бажання, крім одного-єдиного. Забрало тієї пристрасті, яка не зважає на біль, на жертву, на муку. Ні, він ніколи не знав такого шаленства, заради якого покинув би кохану людину, як це не вагаючись зробила Ніна!..

Його лікарська професія? Так, він любить її. Але це не жага, не пристрасть, а скоріше усвідомлення обов'язку. Мистецтво ж залишилося для нього лише дорогим спогадом, якого не вивітриє час, не торкнеться забуття. Як і спогаду про Ніну.

Кожний новий контакт з мистецтвом збуджував у Ващенкої душі безліч ясних і неясних, виразних і затуманених згадок, навівав радість і журбу, схиляв до роздумів. Дрібні щоденні турботи здавалися мізерними, не вартими уваги. Як оті невправні штрихи на полотнах закарпатських живописців, котрі він знехтував, скинув з рахунку. З'явилося відчуття величі і неповторності життя, виникла потреба міряти події високими, неминущими категоріями.

Сонце заходило за золотою банею софійської дзвіниці. Перед Андрієвим зором палахкотіли два сонячні багаття — одне на небі, друге на землі. Те, друге, було створене руками людини. Андрій спускався з печерської гори на Хрещатик, до станції метро, несучи на плечах відблиски двох сяючих сонць.

Відразу ж пішов до Калиновської, але не застав її вдома. Галина Федотівна розповіла: старенька заходила, просила передати, що їде до родичів у Фастів, повернеться завтра.

Після вечері Андрій засів за конспектування стенограми італійського симпозіуму для Макухи. Петро добре

попрацював для Миколи Зайцева, тож Андрій повинен віддячити. Угода є угодою, її треба виконувати.

Відчинив вікно, затінив настільну лампу, щоб не докучала комашня, і приступив до роботи. Та враження від побаченого жило в ньому, будило думку, спрямовувало її в іншому напрямі. Мобілізував увагу, вчитувався в дрібний шрифт портативної машинки, але справа посувалася мляво. Перед очима виринали то гострі, ламані лінії польських плакатів, то променисті обличчя молодих гуцулок, то тліючі ватри на полонинах. Довгі хвилини сидів замислений, увібравши голову між худі плечі, схожий на нічного птаха. Полотна закарпатських митців здавалися йому часткою його самого, частиною його давніх мрій, давнього болю. Вони й зараз боліли йому, як болить у каліки ампутована кінцівка.

Реферат римського вченого не захопив його. Причиною цього був не тільки Андрійв настрої, а, мабуть, і те, що римлянин виявився надто багатослівним. Щоб відшукати вагоме зерно, треба було перевіряти гори полови.

Ніч видалася темна й волога. У її велетенському внутрі кишіло безліч усякої погані, що боїться сонця. Не знаючи сонячного сяйва, ця різновида комашня знаджувалася на блиск електричних дротиків. За жуками рогачами, гнійовиками, запізнілими хрущами, мертвими головами почулося тонке, пискляве гудіння комарів. Хороводи непроханих гостей заважали Ващенкові, виводили з рівноваги.

Розлючений Андрій хотів уже зачинити вікно, як до кімнати увійшла Галина Федотівна:

— Подивися на неї. Вона вся палає.

Мова, безперечно, про Наталку. Андрій Степанович схопився і, забувши все на світі, побіг до ліжка дитини. Наталка лежала навзник, розкинувши рученята, марила. Жалібно стогнучи, вона кликала то бабусю, то свої ляльки, кожна з яких мала людське ім'я. Враз дівчинка прокинулася і попросила води. Ващенко скористався з цього й засунув їй під пахву термометр. Температура виявилася висока — понад тридцять дев'ять. Андрій відчув, як його тіло вкриває рясний піт. Добре, що він не педіатр. Дивитися на хворих дітей, що безпорадно борсаються в гарячці, для нього справдешня мука. Та лікареві швидкої інколи (коли неточно сформульовано виклик або нема на підстанції вільного педіатра) доводиться подавати допомогу й дітям. Тут головне — безпомилково встановити

діагноз. Він уважно вислуховував дитину, що знову поринула в забуття. Передусім — легені. Хрипів не чути, — пневмонія відпадає, це добре. З шлунком теж наче все в порядку. Залишається носоглотка — благодатний інкубатор для мікробів. Та зараз обстежити її нема змоги. Ждав слушного моменту, і коли маля знову попросило води, дав їй розведений у перевареній воді пірамідон. Помітив, що ясна в дитини дуже червоні і наче припухли. Виникла підозра на стоматит, остаточно виясниться вранці. Наказав матері, яка ледве трималася на ногах, лягати в ліжку, сам сів біля Наталки, перед тим погасивши лампу та зачинивши вікно в своїй кімнаті. Щоб не було протягу. Щоб не простудити кволе, мокре від поту тільце.

Вночі дитина кілька разів прокидалася, марила, кричала. Щоб заспокоїти її, щоб не розбудити Галину Федотівну, Андрій брав маля на руки і носив по тісній кімнатці. Пригортав до грудей, від її слини й поту на грудях у нього промокла сорочка. Якесь нове, сильне, досі не знане почуття володіло лікарем. Дитяче тільце, що конвульсивно корчилося в його руках, з кожною хвилиною ставало йому дорожчим, ріднішим.

До самого ранку він то клав малу в ліжку, то знову пригортав до серця, подавав їй воду, ліки, рятував, чим міг.

Вранці, визначивши остаточно стоматит і катар горла, полегшено зітхнув. Хоч і така хвороба для дитини — болісна мука, але прямої загрози життю принаймні нема. Треба ясна й горло систематично промивати легким розчином марганцівки, а її, мов на зло, вдома не знайшлося. Побіг в аптеку. На подвір'ї побачив заспану Женю Дорошенко — усміхнена, безтурботна, у червоному сарафані, що підкреслював бронзову смагу тіла, вона розвішувала на віршовці фарбовану вовну — сировину свого домашнього виробництва. Андрій промимрив привітання, боячись її погляду, усмішки, принади.

У боротьбі за здоров'я маленької пацієнтки минув день. На щастя, під вечір повернулася з мандрів Калиновська і прийняла вахту на цілу ніч. Андрій Степанович пішов на роботу, хоч почував себе нікудишньо.

А тут ще ця розмова з Веронікою Юзефівною, що таки відбулася, — далі зволікати було годі. Ващенко висловив свою позитивну думку про працю Калиновської і порадив їй не відступати, добиватися правди. Він почав розвивати

й деякі пропозиції щодо методів боротьби — через Академію наук, Міністерство охорони здоров'я, пресу. Та стара гірко всміхнулася:

— Єзус-Маріє, для чого це мені?

— Як для чого? — здивувався Андрій. — Для того, щоб ваша праця не лежала покрита пилом у домашній шухляді або в інститутському архіві. А приносила користь науці, людям. Для того нарешті, щоб з ваших досліджень не скористався хтось інший...

Стара міцно стисла вузькі, безкровні губи. Твердо сказала:

— Саме цього я й хочу.

— Чого?

— Щоб з моїх вислідів скористався хтось інший.

— Хто ж?

Калиновська уважно глянула йому у вічі. Видно, те, що вона збиралася сказати, було добре обмірковано й ухвалено раз і назавжди:

— Ви!

Вашенко спочатку сторопіло дивився на неї, потім його худорляве, бліде обличчя зашарілося від сорому й образи:

— Вероніко Юзефівно...

— Давайте передусім домовимось міркувати тверезо, без мелодрам. Обоє ми цілком дорослі, а я вже одною ногою в могилі. На милість діви Марії, не треба ні брехні, ні зайвих емоцій. Біле є білим, а чорне — чорним, незалежно від наших бажань. Ви можете вислухати мене спокійно, не перебиваючи?

— Постараюся.

— Говоритиму, як на сповіді. Як перед паном богом. Хто я така? Стара, скомпрометована шкапа. Так, скомпрометована, бо від дня захисту моєї кандидатської минуло чверть віку. За цей час я не дала інститутіві ніякої користі.

— Але ж ви...

— Прошу не перебивати. Так, я працювала. Моя докторська готова. Та принесла я її тоді, коли в інституті на моїй особі давно поставили хрест. І заслужено.

— Неправда!

— Прошу вас. Тепер зайдемо з іншого кінця. Хіба дисертація тільки моя? Присягаю, що ні. Десятки разів я розмовляла, радилася, сперечалася з вами, щедро користуючись і з ваших думок, і з вашої практики. Отже, дисертація цілком належить...

— Не кажіть дурниць, я й слухати не хочу!

— Не кваптесь. Розглянемо ще один аспект проблеми. Можливо, я звернуся до відповідних установ і доб'юся правди. І відсвяткую перемогу в ресторані «Метро» або «Столичний». Коньяк, шампанське, котлети де-воляй по-київськи... Гаразд, а далі що? Вік, здоров'я... пенсія! Як не крути, не верти. Кінець!.. Логічний кінець!..

— Чому ж? Вашу справу продовжать послідовники, учні...

— Де вони? Я працювала, мов кріт, самотужки. Єдиний мій не учень, не послідовник, а колега і порадник — ви. Тому я й прошу вас...

— Схаменіться, що ви говорите! Як я можу присвоїти собі чужу працю? Абсурд!

— Ні! — явно хвилюючись, вона раз у раз втягала сухі губи в м'який, беззубий рот, щоб хоч трохи зволожити їх.— Ніякого абсурду! О матка боска, хіба я закликаю вас щось присвоювати? Візьміть лише те, що ваше, що достеменно належить вам. Усю ж гіпотезу про роль кровообігу та використання сучасної кібернетичної техніки підказали мені ви. Тож виникає дилема: або моя праця таки припаде пиллом, бо я палець об палець не ударю для безнадійної війни, або ви заберете з неї все, що є розвитком ваших думок і спостережень, і прискорите свою кандидатську. Ох, Андрію Степановичу! Не мені, а вам слід подумати про ту користь, яку може дістати наука й люди. Я знаю вас багато років, знаю, що ви чесна, працююча людина, що в науку прийде не кар'єрист, а сумлінний і перспективний працівник. Чого ж вам іще треба?

— Ні, Вероніко Юзефівно, ні!

Куняючи на тапчані в диспетчерській і чекаючи чергового виклику, Ващенко згадував усі перипетії розмови, яка ще жила в ньому, збуджувала думку, породжувала все нові й нові аргументи проти дивовижної пропозиції Калиновської. Він ні єдиної миті не сумнівався в слушності своєї відмови. Але його гнітила та обставина, що своєю відмовою образив добру й інтелігентну жінку. Правда, вона і знаку не подала, що образилася, погодилась підмінити його біля ліжка хворої Наталки, але Андрій знав, що їй боляче. Мабуть, справді на боротьбу в старій вже бракує сили, і багаторічна праця може пропасти марно. Та які б не були мотиви підбитої качки,

Андрій Ващенко не може проповзати в науку через таку лазівку. Ні, ні й ні! Він просто перестав би вважати себе порядною людиною.

З цим покінчено, і він думав про палаюче личко та скорботні очі маленької Наталки. Протягом дня температура трималася в межах, близьких до норми, але хто знає, що може статися вночі...

Андрій Степанович так глибоко задумався, що й не почув слів диспетчера:

— Третя бригада — на виїзд!

Козинцеві довелося повторити наказ.

Ващенко взяв картку виклику, кивнув головою опецькуватій, немолодій жінці, яка працювала фельдшером замість Валі Щербань, і вони подалися до машини. Там їх зустрів розлючений Пересунько та поблажливий Ксьондз. Санітар і водій азартно сперечалися.

Життя йшло своєю ходю.

31

Несподівана подія вибила Андрія Ващенка із звичної колії його буденного життя.

Замітку у вечірній газеті першою прочитала Галина Федотівна. Захоплена зненацька, вона зразу хотіла було заховати або й знищити газету, але передумала. Шила в мішку не сховаєш, про новину знатиме все місто.

Зайшла до сина в кімнату й поклала перед ним розгорнутий номер «Вечірнього Києва».

— Прочитай. Отут, — окреслила нігтем потрібне місце.

Невеличка замітка сповіщала про те, що в приміщенні театру імені Лесі Українки розпочинають гастролі гості з Москви — колектив Нового театру драми на чолі з заслуженим діячем мистецтв Георгієм Савичем Македоним. Перечислявся репертуар театру та провідні артисти. Одною з перших названо Ніну Ващенко.

Звичайнісінька інформація, без особливої цікавості, мабуть, сприйнята іншими читачами газети, для Андрія Степановича приховувала просто таки вибуховий зміст. Звісно, можна було ще глибше втягнути голову межи плечі, вдавати, що нічого не сталося, що приїзд московської трупи — річ, яка його абсолютно не стосується. Театралом він ніколи не був, Новий театр зрештою — це не Великий, не Малий і не МХАТ, щоб його гастролі являли

собою визначну подію в культурному житті Києва, а з Ніною Ващенко давно все покінчено. Але таке розв'язання проблеми відразу ж було відкинуте ним самим як по-верхове, наївне і нереалістичне.

Передусім не виключена можливість випадкової зустрічі з Ніною. Не можна ж йому на всі дні гастролей прикинутися хворим і не виходити з дому. А що, як Ніна візьме та й навідається на Барачно-Вишневий? Або подзвонить своєму законному чоловікові на роботу? Або якимсь іншим способом дасть про себе знати? Як бути, як поведеться тоді?

Над цим він бився, сидячи в своїй тісній кімнаті,—мати полишила його з новиною на самоті. Та мізкувати довелося недовго. З кожною хвилиною впертіше і впертіше визрівало в його душі жагуче бажання бачити й чути Ніну.

Поволі спливали тихі години ночі. В сусідній кімнаті Галина Федотівна садвила сонну Наталку на горщик, дитина заперечувала, схлипувала,— вона ще комизилася після недавньої хвороби. Всі ці елементи хатнього побуту були для Андрія звичними, ба навіть приємними. Для Андрія, але не для Ніни. Він це чудово розумів, у нього не було до неї ніяких претензій. Таким є життя, і таким його треба сприймати. Ніна пішла в інший, миліший для неї світ. Андрій за всяку ціну хоче побачити її в тому світі. Так, самому побачити й оцінити вартість чи марність жертви.

Другого дня вранці він одвіз Макусі стенограму італійського симпозиуму, в якому брали участь і радянські вчені. Конспект стенограми займав заледве кілька сторінок. Петро Пилипович перебіг текст байдужими очима і перевів розмову на гастролі московського театру та Ніну. Радив неодмінно подивитися її в «Чудаках». Це була зайва рада, бо, крім цієї вистави, Ніна поки що ніде не грала. Взагалі репертуар театру був ще дуже обмежений, колектив лише набирив розгону.

Гастрольну афішу цього колективу Андрій Степанович побачив того ж дня на рекламних стендах міста. Афіша була з усіх боків обтикана портретами. Нінин займав досить чільне місце, відразу після титулованих акторів зі званнями. Ніна видалася йому мало схожою на себе. Зрештою таке враження справляли на Андрія всі її фотографії. Жодна з них не передавала того загадкового блиску променистих очей, що робив Ніну Ніною.

У глибині душі Ващенко сподівався, що колишня дружина надішле йому запрошення на свою виставу. Або ж і навідається до нього сама. Та ось настав уже день відкриття гастролей, ішли якраз «Чудаки», а від Ніни жодної звістки. Не знав Ващенко, що гастролі в чужому приміщенні вимагають додаткових, нервових і марудних репетицій для освоєння сцени, встановлення освітлювальних засобів, перевірки мізансцен, акустики. А Ніна до того ж прибула в Київ із запізненням: лишалася на кілька днів біля матері, яку серйозно стало непокоїти серце.

Засмучений такою неувагою, Андрій Степанович уже поклав собі таки забути все, теж відповісти зневагою, не йти на ці кляті гастролі ні сьогодні, ні будь-коли. Та чим ближче до вечора, тим владніше тягло його хоч одним оком, хоч з гальорки глянути на свою гірку любов. Нарешті не витерпів і пішов до театру, сподіваючись на сліпий випадок.

Такий випадок стався, і то в момент, коли Ващенко втратив уже найменшу надію. На касі висів аншлаг: «Всі квитки продано», — придбати квиток на руках виявилось неможливим. Десятки людей ще від рогу Хрещатика спиняли його самого стандартним запитанням: «Зайвого квиточка нема?» Віконце головного адміністратора було наглухо зачинено. А коли б воно й відчинилося навстіж, то яка Андрієві була б із цього користь? Не міг же він вимагати, щоб його пропустили на виставу лише на тій підставі, що Андрій Ващенко де-юре ще є чоловіком Ніни Ващенко.

Порятунок з'явився в особі Аркадія Вольського. Андрій Степанович, мабуть, і не впізнав би працівника міської АТС, що вважав себе спадкоємцем Карузо, коли б Аркадій сам не підійшов до нього.

— Нема квитка? — запитав похапцем.

— Нема.

— Мерщій за мною. Зараз початок!

Вони рушили, розштовхуючи натовп.

Вдерлися в затемнену, вщерть заповнену людьми ложубенуар. Білетерка, якій Аркадій показав контрамарку на дві особи, чудом всунула в ложу ще два стільці. Почувалося, що Вольського тут знають. І, мабуть, не стільки за його вокальні перспективи, скільки за активне сприяння телефонізації квартир провідних працівників театру.

Завіса повагом, наче усвідомлюючи важливість своєї

ролі у виставі, піднялася вгору. Перед глядачами відкрився куточок соснового бору під Петербургом, похмурий будинок, мало подібний до дачної оселі, з якого вийшла закохана пара.

— Арзамасцев! — пошепки сповістив Аркадій.

Актрису він не назвав, але це була не Ніна. Арзамасцев, який грав Мастакова, освідчувався в коханні невідомій актрисі, що виступала в ролі Ольги Володимирівни, дачної спокусниці. Він цілував їй руки й промовляв досить стерті, банальні слова. Ващенко ці сцена здалася нарочитою, непереконаливою. Можливо, тому, що він ждав Ніну, гадав, що вона з'явиться відразу, як тільки піднімуть завісу.

Та ось вона з'явилася. Зал відразу принишк. Ніну Ващенко зустріли не оплески, не гомін схвалення,— її ще не знали. Ніну зустріла глибока, очікувальна тиша — про неї вже чули, читали в пресі. Місто, яке дало МХАТові Аллу Тарасову, а Великому театрові Івана Козловського, з гордістю, але й з вимогливістю поставилося до дебюту своєї молодой представниці на московській сцені.

Власне, тієї Ніни, яку так добре знав Андрій Степанович, зараз не існувало. З глибини дачного гаю вийшла вражена, розгублена, пригнічена лиховісною несподіванкою Олена Миколаївна Мастакова. У своєму горі вона була не принижено-жалюгідна, а велично-скорботна.

З кожним епізодом вистава захоплювала Андрія все більше. І не лише тому, що в центрі її була Ніна. Сама тема горьківської п'єси — ціна кохання, зради, моральні критерії людини і суспільства, проблеми життя і смерті — все це так поглинуло молодого лікаря, що він сприймав сценічну дію як живий шматок дійсності, поза часом і простором.

Зал затаїв подих. Абсолютна тиша. Тільки наприкінці першого акту, коли на репліку юної Зіни: «Ах, боже мій, боже мій... Як добре було любити... як добре, коли любиш!..» — Олена Миколаївна вустами Ніни Ващенко, стримуючи ридання, відповіла: «Так... коли любиш... коли ми любимо — нас нема...» — тільки тоді і партер, і ложі, і всі яруси до самої стелі вибухнули громовими оплесками.

— Ви не підете за куліси? — запитав у перерві Аркадій.

— Я?! — здивувався Андрій Степанович.— Ні, ні...

— Спробую продертися до неї! — кинув Вольський і зник у юрбі. Недаром він народився в акторській родині.

Андрій не жалкував, що на час антракту позбувся Аркадієвого товариства. Хотілося на самоті подумати-погадати, може, дійти до якихось висновків, хоч до яких саме і для чого — уявляв неясно.

Фільм «Дівчина з далекої планети» ще не вийшов на екрани, десь лише друкувалися копії та уточнювалися плани прокату, і Андрій досі не мав, по суті, ніяких даних, щоб судити про Ніну як про актрису. «Молода, здібна, подає надії», та й тільки...

Безперечно, ці визначення Ніна Ващенко вже переросла. Це не лише його суб'єктивне сприйняття, свідчення цьому — відгуки на московську прем'єру, сьогоднішня реакція публіки. У фойє та коридорах розмови точилися головню довкола Ніни та її трактування центрального жіночого образу п'єси. Багато глядачів, а в їх числі й Андрій Ващенко, щиро дивувалися, як молода, малодосвідчена актриса могла так глибоко відчути і відтворити страждання цілком сформованої, навченої життєвим досвідом жінки. Андрій не прийшов до якогось певного висновку, але йому почало здаватися, що історія їхнього кохання, одруження і розлучення, як і драматична колізія її взаємин з об'єктом першого невдалого роману — Сергієм Шафраном, лягли підвалинами в будову Ніниної ролі. Ніщо не зростає на сухому піску.

Почув оклик і обернувся. Ведучи під руку Надію Семенівну та її дочку Киру, до нього наближався Петро Макуха.

— Як тобі Афродіта? — спитав, не дбаючи про такт.

Андрій Степанович зніяковів. Замішання помітно було й на обличчях старшої та молодшої Богданових. Справді, як їм повестися — поздоровляти Андрія Ващенка з успіхом чи співчувати йому. Надія Семенівна до того ж не вельми зручно почувала себе поруч із Макухою на виставі, яка гостро картала легковажність та розпусту. Проте, опанувавши себе, фривольно поспівчувала:

— Справжня богиня. Ми всі в захопленні. Правда, Кирочко? Розумію ваш настрій...

— Як здоров'я Вадима Антоновича? — і собі ігноруючи елементарний такт, запитав Андрій. Око за око, зуб за зуб.

Та Надія Семенівна вже увійшла в своє амплуа. Їй легко вдавалася роль шляхетної благодетельниці:

— О, наш татко потроху одужує. Вже почав зводитись на ноги. Завтра беремо курс на Цхалтубо. Утрьох.

— Утрьох? — аж вигукнув здивований Андрій, кинувши оком на Макуху.

— Утрьох, — спокійно підтвердила Богданова, наче ні про що інше не могло бути й мови. — У Кирочки канікули, то й вона з нами.

Як усе просто. Боже милий, як усе просто! Навіщо ж тоді всі оті страждання, муки? Навіщо ота болісна мудрість, оте трагічне самозречення: «Коли ми любимо — нас нема...»? Неправда! Не існує трагедії, є тільки фарс! Нема самозречення, є пристосування до обставин. Або ще краще — створення обставин, як проповідує Петро Макуха.

Надії Семенівні страшенно кортіло розпитати знайомого лікаря про деталі його зближення та розриву з талановитою артисткою, яка завтра може стати зіркою першої величини. Вона аж тремтіла від цікавості. Крім усього іншого, нею володіло бажання посмакувати подорожчачого життя, переконатися, що не лише в неї трапляються всілякі зигзаги, що так само сталося у Ващенко, так є і буде в багатьох інших. Це цілком виправдовувало її у власних очах, хоч, правду кажучи, докори сумління не дуже мучили ласу до пригод жінку.

Але Ващенко така тема розмови ніяк не вабила. Збувся нецікавих співбесідників кількома загальними словами і побрів далі. Обличчя глядачів миготіли перед ним, наче він, як у дитинстві, крутився на каруселі, уривки фраз — то захоплених, то ще недовірливих — долинали звідусюди, а він плив крізь гомінку, святкову юрбу — відчужений, замкнутий у собі, немов безтілесний. Наче були в нього тільки очі, та вуха, та переважаний враженнями мозок, та пересичене почуттями серце. І наче мав за плечима сто або двісті років, так усе досьгоднішнє здавалося йому незбагнено далеким. Андрій уявляв собі, як зараз там, за лаштунками сцени, гурт шанувальників оточує Ніну, як вони — щирі й нещирі прихильники її таланту — в'ються довкола неї, лестять їй компліментами, як треться в цьому гурті нахабнуватий Аркадій Вольський і як Ніна щедро роздаровує їм байдужі блискітки втомлених очей. А душа її далеко звідси, в околицях дореволюційного Петербурга, і в душі,

мов на струнах чутливої скрипки, бринять жалі й скарги людей, котрі оджили свій вік задовго до народження й Ніни, й Андрія, й переважної більшості оцих глядачів.

...Що далі, то сцена й зал тісніше зливалися в одне нерозривне ціле. Жили одними думками, приймаючи добро і відхиляючи зло, борсались у протиріччях, пробиваючись до далекої, ще не зовсім ясної, але жаданої істини.

Кульмінаційний епізод п'єси — моральний двобій Олени Миколаївни та Ольги Володимирівни — наче загіпнотизував глядачів. Не розбивало настрою навіть те, що партнерка Ніни Вашенко — заслужена артистка Клавдія Македонова, немолода і надто криклива дружина головного режисера, — явно переграла, надміру натискаючи на горло. Ніна так вдало використала контраст між собою і партнеркою, так уміло й тактовно вела важкий діалог, що всі недоліки Македонової глядачі сприймали як властивості вульгарного характеру її героїні Ольги.

Чим більше розгорталася словесна битва двох героїнь, чим гарячіше розпалювалися їхні пристрасті, чим одвертішими ставали їхні висловлювання, тим ясніше в Андріївій уяві вимальовувалися добре знайомі йому постаті двох жінок-антиподів. Обидві вони молоді, але одна ще зовсім юна, по-дитячому наївна, з фанатичною вірою в чисте, самозабутнє кохання, друга ж, пориваючись душею до такої ж чистоти і самозабуття, змушена, проте, нести тягар смутку й гіркоту розчарування власним не дуже приемним досвідом. І якщо й здатна вона на самозречення, то не заради справжнього кохання, а хіба за-для ілюзії його на сцені.

Клавдія Македонова, акторка не дуже талановита, але достатньо кваліфікована, мабуть, ще на репетиціях уловила це дивне роздвоєння своєї молодой партнерки. Збагнувши, що їй Ніну не перебороти й переступивши через неминучі в такій ситуації акторські заздрощі, скорилася зрештою новій зірці театру. Вона, по суті, тут не грала, а лише підігрувала, намагаючись узяти реванш в інших картинах вистави. У цьому ж епізоді вела і диктувала умови капітуляції своїй суперниці то зворушена, то безжалісна Ніна.

Коли врешті-решт Ольга Володимирівна не витримала жорстокого поединку і, затуливши руками обличчя, вибігла геть, Олена Миколаївна, мало не падаючи від знемоги, ледве чутно прошепотіла: «Коли б вона була гірша або краща, вона була б сильніша за мене...»

Ніхто не зважився аплодувати, щоб не сполохати тишу, не обірвати той контакт, те взаєморозуміння, які з'явилися між акторами та глядачами. Кожен сидів припишканий, боячись поворухнутись. Тільки Аркадій Вольський обернувся до Ващенка і багатозначно похитав головою.

А далі на запитання Мастакова — Арзамасцева: «Чорт візьми, Олено... чорт візьми... яка ти! Хто ти така?» — Олена — Ніна вже з неземних висот велично відповіла: «Жінка, яка любить!» І повагом вийшла. Мов недосяжна богиня.

Тільки тепер вибухла овація.

Під кінець спектаклю овація повторилася ще з більшою силою. Через оркестрову яму полетіли квіти. Шаленів од ентузіазму Аркадій Вольський. Обіцяв навіть Андрію Степановичу, що познайомить його з Ніною Ващенко. Яке щастя, що прізвища випадково знайомого лікаря майбутній Козловський не знав!

Андрій Ващенко прожогом подався до виходу. Далі від таких знайомств! Далі від недосяжних богинь! Нема Ніни Ковальчук, нема Ніни Ващенко, є вчорашня жителька далекої планети, сьогоднішня Мастакова, завтрашня ібсенівська Нора або щось інше, і так день у день, рік у рік, до сивого волосся, до астматичного серця, до спопелілої душі...

Вийшов у залитий електрикою вечір, мов у сонячний день. Радий був, що сум'яття недосяжно далекого й чужого життя залишилося позаду. Годі! Виставу закінчено, завіса впала, світло в залі погашено. Театральне дійство вичерпало свій сюжет. Пора зняти з себе перуку, грим, реквізитний костюм, з умовного існування перейти в реальне.

З кожним кроком, що віддаляв його від театру, відчував усе більшу полегкість на серці. Наче не тільки цього вечора, але й багато вечорів, днів, місяців перед тим він теж був актором, виконував якусь спеціально для нього написану роль, перебував у нереальному, примарному світі. Тепер з усім цим покінчено.

Переходячи Хрещатик, Андрій весело підморгнув неоновій рекламі, яка закликала громадян страхувати рухоме й нерухоме майно. Майна Ващенко не мав ніякого; квартира була комунальна, а її більш ніж скромне умеблювання належало матері. Та це нітрохи не зіпсувало його настрою. Він вважав себе вільним, абсолютно вільним від почуттів, зобов'язань та всіляких інших химер.

Виставу закінчено, завіса впала, світло в залі погашено.

Задивившись на мерехтливу рекламу, занурившись у спогади та думки, Андрій Степанович забув глянути на світлофор. Посеред вулиці його спинило несамолюбне вищання автомобільних гальм та добірна, щиросердна шоферська лайка. Проте полегкість на душі була така велика, що Ващенко не злякався, не збентежився, а зареготав. Це ж бо так смішно — лікар швидкої, який витягав з-під коліс багатьох неуважних, чи заклопотаних, чи підпилих людей, сам стає жертвою вуличної пригоди! Шофер не мав охоти вияснити взаємини з дивним порушником пішохідних правил, газонув і помчав далі. Натомість з'явився охоронець громадського порядку в особі бравого сержанта. Він приклав руку до козирка і відрекомендувався:

— Сержант міліції Бондаренко.

Ващенко від несподіванки аж хитнувся. У такій ситуації наскочити на знайомого міліціонера — значна удача. Та міліціонер по-своєму сприйняв його ширий жест. Одвів ближче до тротуару і резонно зауважив:

— Соромно, громадянине, отак налігатися. А ще й при галстуці.

Андрій знову засміявся. Настільки цей буденний вуличний епізод був неймовірно далекий від усього, що він бачив, чим жив кілька хвилин тому... Ващенко фамільярно лягнув охоронця порядку по плечу, підморгнув йому, як отій заманливій рекламі, і повчально сказав:

— Не годиться забувати стару дружбу, сержанте. Як ваша печінка?

Бондаренко глянув уважніше і теж осміхнувся. Він упізнав лікаря швидкої, який забрав його з Вознесенського спуску і кілька разів навідував у лікарняній палаті. Знову взяв під козирок і не менш повчально напоумив:

— Спасибі, як бачите. Але так... все одно не слід.

Ващенко вирішив піти на злагоду:

— Буває!..

Сержант співчутливо кивнув головою:

— Хвилиночку!

На пругкій гумі по зм'яклому від денної спеки асфальту плівла біло-голуба карета з червоним хрестом на кабіні. У спущене бічне віконце висунулося вусате обличчя Шульги — потенціального студента політехнічного

інституту. З-за його плеча визирала старенька Фрідман. Ващенко стояв ні в сих ні в тих. Дременути? Пізно...

Тим часом Бондаренко пояснював лікарці ситуацію: ваш колега хильнув зайвого, щоб не потрапив, бува, до витверезника, треба його відвезти додому. Розалія Самійлівна погодилась, і сержант скомандував:

— Сідайте!

Зрештою, що поганого? За кілька хвилин він буде дома. Охоче рушив до машини, навіть подякував міліціонерові за послугу. Той добродушно розвів руками, мовляв: «Я тільки сплачую борг»,— і ще раз напоумив:

— Тільки ж глядять...

— Буде виконано! — Дружно ляснув сержанта міліції по плечу.— Яке щастя, що ви не автоінспектор, а я не за кермом.

А в машині знову зайшовся реготом.

— Що це з вами? — спитала Фрідман.

— Весело!

В кареті були тільки шофер і лікарка. Певне, Фрідман щойно змінилась і попросила Шульгу підкинути її додому. Здається, вона жила в цьому напрямі. Ващенко вже збирався спитати, куди вони мандрують, як Розалія Самійлівна випередила його:

— Звідки ви?

Андрій несподівано бовкнув:

— З похорону.

Поведінка його видавалася настільки чудернацькою, що стара чимскоріш перемінила тему розмови:

— А я прощаюся з давніми маршрутами. Скоро на пенсію.

Це він чув од неї сто разів, а тому пропустив повз вуха. Смакував своє внутрішнє визволення з рабства. Слава богу! Те, що вчора ще являло для нього живу плоть, вабило й гнітило, сьогодні стало мармуром, бронзою, божеством, яке його, смертного, більше нічим не зв'язує. Завтра ж він поїде до Валі Щербань,— пора подумати і про своє земне існування.

Нарешті до свідомості Фрідман дійшла причина Ващенкої поведінки:

— Були добрі поминки?

— Ого!

Стара остаточно оговталась,— адже й міліціонер попередив її, що лікар напідпитку. Вона обмежилась філософським резюме:

— Краще веселитися на весіллі, ніж на похороні.

Обкладений підручниками Шульга, який тремтів перед черговими вступними екзаменами, виявився ще «глибшим» філософом:

— Краще там, де нас нема.

Андрій Степанович промовчав. Те, що з ним коїлось, мало тямив навіть він сам. Навряд чи його ідіотський настрої можуть виправдати сторонні люди...

Зрадів, коли фари машини ковзнули по патріархальних парканах Барачно-Вишневого провулка.

32

Сьогодні в Жовтневій лікарні ургентний день. Ващенко завіз у хірургічне відділення молодого метробудівця, якого привалило пороною, і, скориставшись з нагоди, навідався до Зайцева.

На цей раз настрої у юнака був бадьоріший. Характерний Миколин рум'янець ледь-ледь пробивався на його щоках.

— Добре, що ви прийшли, Андрію Степановичу.

— Я потрібен тобі?

— Еге ж. Хотів попросити... тільки ж не сердьтесь.

— Давай без передмов, Колю, в мене нема часу.

— Розумієте, я не пам'ятаю її адреси.

— Чнеї?

— Валі Щербань. Пригадую тільки вулицю...— Коля ще більше зарум'янився. Щоб не пояснювати далі, вийняв з-під подушки листа. На конверті виведено: «Щербань Валентині Іванівні».— Ви ж її знаєте.

Андрій Степанович почервонів не менш за Миколу. Сухо сказав:

— Так. Але ж вона ще не вийшла на роботу.

Знову фарс. Трагікомедія! Скільки збирався поїхати до Валі, після тієї вистави дав собі слово, що все владнає,— і от маєш! Поїде для того, щоб передати їй чужого листа. А грець би їх узяв, ці вибрики долі!

Той факт, що Валя досі на бюлетені, ніяк не збентежив Колю Зайцева.

— Ви ж були там, у той день... коли ми виносили її...

— Так, Колю, але я теж...

— Забули адресу? Не біда, конверт з маркою. Уточніть у диспетчерській, надпишіть і вкиньте до скриньки. Це ж не завдасть вам великого клопоту, правда?

— Правда.

Вашенко сунув конверт у кишеню,— не міг же він відмовити юнакові у звичайній товариській послугі. Та не втримався, запитав:

— Ви дружите з нею?

— Поки що ні,— щиро відказав Коля. Він завжди ставився до тямущого та доброзичливого лікаря з повагою, а після операції особливо.— Бачите, я дуже мало знав її. Та в ці дні... коли дуже боявся... раптом згадав її, Валю... Вона теж була на грані смерті...

У Вашенка відлягло від серця. Та й чого йому непокоїтись? Валя кохає його, сама призналася в цьому... болісно пережила його байдужість... Ні, завтра він таки поїде до неї. Поїде і скаже цій Щербань Валентині Іванівні, цій Жанні д'Арк беззавітного кохання, що... Словом, скаже, все скаже. Пора вже йому... Але от Коля... Може, це щось більше, ніж співчуття? Що тоді? Шкода хлопчину... Особливо після всього, що він пережив...

— Гаразд, Колю, все зроблю... Як ти почувашся?

— Так, наче вирвався з обіймів смерті.

— Бо таки вирвався.

— Ви мене вирвали, Андрію Степановичу.

— Не я, а хірург Макуха.

— Так, і він. Подякуйте йому. Велике-велике спасибі вам обом.

— Поправляйся!

— Велике спасибі!

Біля під'їзду лікарні написав на конверті Валину адресу й подався до найближчої поштової скриньки. Що б там не було, а передусім треба виконати просьбу хворого. І не змішувати свої особисті справи з цим листом. Хай події розвиваються незалежно. І взагалі... взагалі слід ще подумати. Бідний Коля!..

Коли після зміни повертався додому, здалеку запримітив біля своїх воріт бежеву «Волгу» та двох чоловіків. У цибатій постаті одного з них одразу впізнав Аркадія Вольського, другий, низенький, з химерною зачіскою на вилісілій голові, сам відрекомендувався кінорежисером Дзиндрою. Лише тоді Вашенко пригадав, що бачився з ним на кіностудії в той пам'ятний вечір.

— Що ви тут робите? — спитав здивовано.

— Супроводжуємо високу гостю та її подругу,— награно пояснив Аркадій.

Здогад, мов струм, пронизав Андрія. Не знав, радіти, бігти до хати чи повернути голоблі й тікати, куди очі дивляться. Невже лиха доля знову кепкує з нього?

Галина Федотівна приймала гостей на кухні. Коли заїшов Андрій, Ніна підвелася, ступила кілька кроків йому назустріч і на півдорозі спинилася. Підвелася і її супутниця, висока, струнка, темноволоса дівчина, в якій Андрій упізнав учорашню виконавицю ролі Зіни. В пам'яті зринула мізансцена в сосновому гаю, забриніли тужні голоси: «Як добре, коли любиш...» і «Коли ми любимо — нас нема...»

— Поглянь, які подарунки! — щоб згладити напруження, похвалилася мати. Показала два однакові голубенькі плаття з червоною облямівкою — більше й менше.

— Я не знала, що Таня вже не живе з вами,— винувато пояснила Ніна.

— Перешлемо по пошті,— заспокоїла Галина Федотівна. Либонь, боялася, що син зопалу жбурне подарунки колишній дружині в обличчя.

Андрій похнюплено дивився на двох знаменитих артисток. Навіщо Ніна завітала до них? Якщо ж завітала, то чому не сама, а з цілим гуртом сторонніх людей? Як йому в цій ситуації поводитись? Хто він зрештою такий: чоловік, друг, звичайний знайомий?..

Першою знайшлася Ніна. Тонем абсолютного спокою звернулася до подруги:

— Знайомся, Аннушко. Мій законний муж.— І відрекомендувала подругу Андрієві: — Артистка Одинцова.

Так, так, Одинцова. Вчора Андрій бачив це прізвище в програмі спектаклю. Він щось промимрив про це, бо Ніна сплеснула долонями:

— Ти вже бачив «Чудаки»? От шкода. А я привезла тобі дві контрамарки на завтра.

Вона обвела присутніх розгубленим поглядом, наче питаючи: «Що ж робити?» І сама ж спробувала знайти вихід:

— Може, Галина Федотівна зважиться?

— Мені тільки по театрах бігати! — запротестувала стара.

— А що ж?..— Андрій був певен, що матері неабияк хочеться подивитися спектакль, тому виявив нечувану рішучість.— Піди. З Калиновською. Вистава цікава...— запнувся і все ж не без натяку додав: — І досить повчальна.

Вероніка Юзефівна буде біля тебе за няньку, а я тим часом бавитиму малу. Спасибі, Ніно.

Це фамільярне «Ніно» вихопилося в нього за старою звичкою. Він одразу ж пожалкував. А Ніна радісно прийняла виклик. Подарувавши йому вдячний погляд осяяних сонцем пролісків, тихо проронила:

— От і гаразд, Андрію.— А потім голосно й жваво запропонувала: — Ну тепер поїхали! І ти з нами, Андрію!

Вона йшла на максимальне зближення. Андрій аж знітився: «Що ж буде далі?» Вчорашня ілюзія визволення катастрофічно зникала. Проста, щиросердна, земна Ніна чарувала й вабила його, як і колись. Спантеличений лицедій, він спромігся лише на примітивну репліку:

— Куди?

Аннушка Одинцова увесь час мовчала. Вона була така відчужена й замислена, наче не на сцені, а в житті втратила вчора коханого.

— Вечеряти! — підкреслено бадьоро гукнула Ніна.— Правда, в нас уже два кавалери є, але обидва вони розважатимуть Аннушку. Вона така тиха та мовчазна, що ніхто сам-один розворушити її не зуміє. Я ж цілий вечір буду з тобою.

Ситуація настільки ускладнювалася, що Галина Федотівна, попросивши пробачення, подалася в кімнату до дитини. Ясно було, що стара не хоче втручатися в інтимні справи сина. Андрій не знав, на що зважитись. Щоб не дати йому відмовитись, Ніна защебетала:

— Цей чудернага Аркадій запевняє, що для нас тримають столик у ресторані «Поплавок». Просто на дніпровських хвилях. Ти ж знаєш, що таке для мене Дніпро! Ходімо ж! — і взяла його за руку.

Андрій більше не міг відмовлятись.

«Поплавок» мірно хитався на хвилях метрів за двадцять од берега. Між берегом і пароплавом прокладено широкий трап зі збитих до купи дощок. Трап гойдався під ногами, наче трамплін. Розхитай його як слід і пробуй стрибати на той бік ріки. Туди, де дрімають у вечірній імлі струнки вербняки, п'ють корінням воду зморені жарким днем сокорини й осики, полощуть у хвилях зелені коси плакучі іви.

Аркадій не збрехав: вільний столик справді чекав на них. Та ще й не в закритому приміщенні, а прямо на

носовій частині палуби, де повівав вологий вітерець, плюскотіли, б'ючись об борт, піняві гребінці. Звідси відкривався захоплюючий краєвид на обидва береги: правий — з набережною та кручами, лівий — з піщаними пляжами та вербовими хащами. На набережній уже завітнали гірлянди вогнів, а над верболозами клубочились сизі пасма туману, ніби хоровод русалок із «Майської ночі».

Столик було накрито на чотирьох, довелося шукати п'ятого стільця та просити офіціантку подати ще один прибор. Дрібниця, деталь, але Андрій Степанович ще більше занепав духом, ще більше лютився на себе за необачну згоду. Не мав найменшого сумніву, що п'ятим, отже, зайвим, був саме він. Зібралось добірне товариство молодих людей, яке прагнуло весело провести час... Та в останню хвилину вередлива Ніна згадала, що в цьому місті є у неї один дивак, герой-комедіант, і от залучила його до гурту. Май хоч професорську голову на в'язах, все одно в цій різношерстій компанії не знатимеш, ні як себе поводити, ні що говорити.

Навіть після першої чарки української з перцем розмова ніяк не в'язалась. Правда, пили горілку тільки Ващенко та Дзиндра. Ніна й Аннушка ледве погодились на рислінг, а Вольський, як потенціальний співак, обмежився крем-содою. Та поступово гамір за столом наростав. Пожвавленню сприяла твереза діяльність Аркадія, який узяв на себе функції томади. Його тост за дніпровську зорю, що зійшла на московському небосхилі, мав серед присутніх успіх. Проте задушевності, щирості, дружнього тепла за столом не відчувалося. Майбутній Собінов, імітуючи веселість, галасував за чотирьох. Аннушка вперто мовчала. Дзиндра закоханими очима пас Ніну, Ніна сумно й іронічно, як тільки одна вона вміла, оглядала до черзі всіх присутніх. Андрій відчував несподіване сп'яніння (минулу ніч провів на роботі), тому вирішив більше слухати, ніж говорити. Прислухаючись до модуляцій Аркадієвого голосу, згадав обставини їхнього знайомства і спитав про здоров'я баби.

— Живе! — похвалився Вольський.— Героїчна в мене бабуся! Ленінградську блокаду витримала, це не жарт! І для людства врятувала таку цінну величину, як я!

На доказ своєї цінності узяв високу ноту, і тенорова рулада покотилася над хвилями Дніпра.

— Ого! — здивувався Вашенко.

— Допоміг ваш професор. О, він мастак! Я хотів через дирекцію швидкої допомоги написати вам подяку, але... лише зараз дізнався, як ваше прізвище.— Патетично підняв келих крем-соди.— Дорогі друзі! Більшість із нас тут люди мистецтва. Я, звісно, маю на увазі якоюсь мірою і себе. Та я хочу сказати, що є мистецтво не менше, ніж музика, кіно і навіть театр. Це мистецтво життя. Краса життя, краса людських стосунків. Дозвольте мені вдруге проголосити тост за Ніну Олександрівну Вашенко. Я навмисне роблю наголос на останньому слові. За актрису Вашенко, за її талант, за її кришталеву чистоту, за її розум і смак, які допомогли Ніні Олександрівні обрати собі достойного друга в житті. Людину чесну, працюовиту, добру... За Ніну Олександрівну, за Андрія Степановича, за чудове подружжя!

Валерій Дзіндра зблід, і змочена потом його фіглярська зачіска щільно прилипла до тім'я. Аннушка Одинцова раптом порушила обітницю мовчання і проказала тривіальне «гірко!». Аркадій енергійно підтримав. Дзіндра заплющив очі. Ніна наблизила до Андрія губи. Андрій відчув у серці радісний щем, а на вустах масний присмак помади. Отак після несподіваної розлуки їх, ще несподіваніше, знову поженили. У храмі, ім'я якому «Поплавок».

Ріка довкола них жила, дихала, хлюпотіла. Тремтливі брижі перетворювали віддзеркалені зорі на видовжені, хвостаті комети. Пізніше, коли вода стала чорнішою, брижі зникли, тільки розтягнуті зорі протикали ріку, мов срібні цвяхи.

На дерев'яному острівці серед ріки грала музика, ливув галас і сміх, миловида офіціантка, що, певне, чула вигуки «гірко!», спитала, чи відкупорити шампанське. Аркадій завагався: з усього видно, що за столом зібралось акціонерне товариство з обмеженими можливостями. Тоді Андрій Степанович, нишком помацавши кишеню, в якій лежала півмісячна зарплата, вирішив зробити широкий жест:

— Давайте!

Ляснув постріл, легкий синтетичний корок злетів угору й упав за борт, у чорноту ріки. Аркадій перехопив з рук офіціантки пляшку і сам наливав у довгі, вузькі бокали, майстерно постукуючи горлом пляшки об краї бокалів, щоб збити піну.

Андрій ніколи не любив шампанського саме за цю, як він казав, «мильну піну», та раз уже така okazія, раз Ніна знову знайшла до нього стежку і запросила його на цю вечірку, певне ж, задля замирення, то можна поставитися поблажливо й до «мильної піни». Андрій раптом подобришав — і від української з перцем, і від Ніних очей, і від Аркадієвої промови. Що ж, видно, бути на цьому: він подарує мнимій дружині і зраду, і розлуку, й усе, що в неї було або могло статися в Москві, про це він зрештою нічого не знає і не хоче знати. Він простить їй усе на світі, аби тільки її променисті очі сяяли не смутком, а любов'ю, хай навіть трохи іронічно. «Коли ми любимо — нас нема!»

Андрій пив шипучу рідину маленькими ковтками, раював не стільки від напою, як від усвідомлення такої щасливої розв'язки. Після вчорашньої вистави був переконаний, що для Ніни поняття «любов» означає лише мистецтво, сцену, театр. Який він недотепа! Зопалу мало не кинувся до Валі Щербань, тільки знову спантеличив би бідолашну дівчину. Ні, у Валі є Коля Зайцев, або Олег Павлюк, або хтось інший з-поміж її ровесників. От хоч би й Аркадій Вольський. Тільки ж не підстаркуватий ескулап, обтяжений родинними клопотами!

Ніби вгадавши його настрій, Ніна сказала, що хоче зблизька надивитися на Дніпро. Підійшла до борту, сперлась на поручні. Вода, набігаючи на ніс пароплава, таємниче хлюпотіла, шепотіла, скаржилась, сміялась. Андрій став біля дружини, але не наважився привселюдно обняти її. Ніна прихилилася до нього плечем і довго-довго дивилася на вирування води.

Міцно трималася за бильця, наче боялась втратити рівновагу. Обое щасливо мовчали. Андрій думав про те, як здивується мати, коли він повернеться додому з Ніною, якою божевільно жагучою буде їхня нова шлюбна ніч...

Це він уявляв собі чітко і ясно. А от що буде завтра, післязавтра, як складеться їхнє життя надалі? Гадки про це губилися в густому тумані, як вечірні верби на лівобережжі Дніпра. Якось буде, Ніна, певне, все обміркувала, зважила.

Тим часом Дзиндра й Вольський вже платили за вечерю. Андрій повернувся до стола, щоб не подумали, ніби він хоче ухилитися. Вийняв з кишені два червоні папірці. Але Вольський рішуче одвів його руку:

— Облиште, Андрію Степановичу, облиште! Я замовив стіл, я й плачу. Це вам од мене маленька дяка за повернутий голос.

— Спасибі. Але шампанське замовляв я.

— Все вклалося в передбачений кошторис.

Довелося скоритися. Сума загалом не була велика, а з попередньої розмови Андрій Степанович дізнався, що Вольський вже підробляє як співак на естраді.

Тверезий Аркадій сів за кермо машини. «Волга», як виявилось, належала новій зйомочній групі кіностудії, до якої Валерія Гавриловича призначено знову ж таки на посаду асистента. Самостійна режисура, як видно, була для невдахи такою ж нездійсненою, як і Нінина любов.

— Куди везти? — з апломбом справдешнього шофера спитав Аркадій.

— В готель, — звеліла Ніна.

Це не здивувало Андрія: треба ж їм одвезти Аннушку.

Машина підіймалася вгору, повз Аскольдову могилу. Ряди велетенських осокорів вишикувалися обабіч дороги, мов могутня варта. Вольський увімкнув радіо, полилися акорди скрипки. Дзіндра хотів щось сказати, та Ніна попросила:

— Тихо!

Це стосувалося всіх. Слухали. Ніна, що сиділа біля Вольського, наче витяглася, виросла, закам'яніла. Андрій сидів за нею. Йому здалося, що вона вбирає звуки скрипки всім тілом, усім еством. Він згадав, як називав її колись скрипкою. Це було давно, в епоху перших ілюзій. Чи ж сповняться, чи не підуть прахом нові його ілюзії?

— Все. Приїхали, — відрепортував Аркадій і вимкнув приймач.

— Шкода, — зітхнула Ніна.

«Чого їй шкода? Того, що приїхали, чи того, що стихла музика?»

Аркадій вискочив і допоміг Ніні вийти з машини. Вийшли і Дзіндра з Аннушкою. Андрій залишився на своєму місці. Він був певний, що Ніна попрощається з подружкою і вони поїдуть на Барачно-Вишневий. Але Ніна підійшла до відчинених дверцят і простягла йому руку:

— До побачення, Андрійку!

Поночі він не бачив її очей, чи бринить у них ота визивна іронія, але в словах відчув невідомий смуток, спитав здивовано:

— Ти не вернешся?

— Звичайно, ні. Не сьогодні.— Міцніше стисла руку.— Так треба, милий. Завтра вистава. Приходь, будь ласка, позавтра.— І назвала номер кімнати.— Я буду дома цілий вечір.

— Ви почекаєте нас? — запитав Андрія Степановича Аркадій. Не діждавшись відповіді, побіг разом із Дзіндрою проводжати артисток.

Коли всі четверо зникли за вхідними дверима, Андрій Ващенко тихенько виліз із машини, зачинив дверцята і навтіки подався геть.

33

Галина Федотівна та Вероніка Юзефівна протягом усього дня збиралися на виставу. Калиновська помчала в перукарню робити нову зачіску, а Галина Федотівна безліч разів то хоробро погоджувалась іти на цей подвиг, то боязко відмовлялась. Андрій уже приготував для неї цілу похідну аптечку, та мати прийняла такі остаточну хвалу: віддати контрамарку Жені Дорошенко.

Вчора, в присутності Ніни та її подруги, Андрій Степанович зопалу рекомендував матері неодмінно подивитися цікавий спектакль. Сьогодні, тверезо зваживши стан її здоров'я, раєв уже не так наполегливо. Мандрівка аж у центр міста, задуха в театрі, неминучі хвилювання — все це матері протипоказане. Тож краще хай іде Женя, набирається розуму. Фарс триває.

Вероніка Юзефівна відновила на голові погасле косметичне багаття, але вбралася строго: в чорний костюм та білу блузку. Женя одягла ясно-червоне капронове плаття, мочки вух приоздобила великими золотими сережками, що звисали аж до коричневих плечей. Коли б на грудях у неї, замість янтарного намиста, брязкотіли мідні дукати,— вилита артистка з естрадного циганського хору.

Наступного дня Ващенки почули дві діаметрально протилежні усні рецензії на спектакль.

Першою спозарана забігла Дорошенко.

— Дурниця! — кинула з порога.— Коли б не Ніна Олександрівна, не варто й дивитись. Ніна.— золотко! Решта — скука. Нікчемне моралізаторство. Ходять-бродять по сцені і говорять, говорять, говорять... Справжні чудаки!

І подалася на пляж.

Қалиновська завітала лише в полудень. Торохтіла, змахуючи руками:

— Ой і красенька ж дяка вам! Справжня насолода! Єзус-Марія, що то за постановка! Горький! Геній! Кожна особа так і стоїть перед очима. Не забуду до самої смерті! Наче й не плакала, не пригадую, аж дивлюсь — хусточка хоч викручуй...

«Так,— подумав Андрій,— от тобі й мистецька спеціфіка! Про операцію, яку Петро Макуха зробив Колі Зайцеву, двох різних думок бути не може. Відмінна резекція, це скажуть усі. Наука, розум, точність. А тут — серце, емоції... І свій кут зору... І не лише в тих, хто споживає, а й у тих, хто творить мистецтво. Вони теж керуються не логікою, а почуттями. І в житті так само...»

Після вечері на «Поплавку» Андрій серцем відчув Нінину самотність, відчуженість від інших. Ось чому їй необхідна мовчазна Аннушка. Вона не порушувала відчуженості, але хоч якоюсь мірою розвіювала самотність. Обидві вони постійно жили в уявному світі сценічних образів. Сьогодні героїня «Чудаків» або «Трьох сестер», завтра «Лялькового дому» чи нового кінофільму... Який то моральний тягар, яку важку ношу треба нести на плечах, яку невичерпну снагу треба мати в душі, щоб кожного вечора (і щоразу заново!) переживати колізії зріднених з тобою героїнь. У кожную з них вкладати частину себе, у свою ж душу вбирати їхні болі і муки.

Чим більше думав, то глибше відчував себе у металевій пастці. Жінка, яка існувала і щовечора показувалася сотням глядачів під ім'ям Ніни Ващенко, ввижалася йому чимось настільки складним і принадним, що Андрій рішуче не знав, як розбити капкан, як вирватися з нього. Бо ж ніколи, ні за яких обставин він не зможе цю жінку образити чи скривдити. Досить з неї свого болю і смутку!

Андрій роздвоювався. З граничною ясністю він це зрозумів, ідучи в готель на побачення з власною дружиною. Не тільки психологічно, а наче й фізично існували два Андрії. Один усім еством рвався до коханої жінки, другий радий був дременути на край світу, далі від біди. Так ці існуючі й неіснуючі два Ващенки змагалися всю дорогу, обидва однаково вперті.

Готель знайомий, бо й звідся не раз доводилося брати пацієнтів. Піднявся ліфтом, чергова по поверху вказала

на потрібний номер. Перед дверима нерішуче спинився. З-за дверей чувся гомін, у якому ясно виділялися чоловічі та жіночі голоси. Той Ващенко, який тягнув назад, владно наказав повертати голоблі. Той, що рвався вперед, резонно зауважив: «Далі так тривати не може, треба нарешті все з'ясувати. Іншої такої нагоди, можливо, не буде».

Несподівано заговорив третій, компромісний Ващенко. Він підказав геніальну можливість сісти на коридорний диванчик і чекати. Може, в номері випадкові гості, які незабаром розійдуться.

Цей, третій, переміг.

Добре, що є запас сигарет. Гамір у номері то стихав, то вибухав гучним реготом. Але ніхто з номера не виходив. У попільничці, яка стояла на столику, Андрій погасив уже далеко не перший недокурок. Туманіючи від нікотину, думок та сизого диму, він уже досконало відрізняв голоси за дверима. Розмовляли Ніна та, дуже зрідка, Аннушка, чоловічих голосів було три. Два з них належали Вольському та Дзиндрі, третій, густий бас,— якомусь невідомому, вже, певне, літньому чоловікові. «Нінин партнер по виставі, що грав Мастакова? Здається, ні».

Чергова по поверху вже кілька разів з підозрою поглядала на дивного відвідувача. Адже вона вказала йому на потрібний номер, мешканки номера вдома, чого ж він жде? Підійшла й спитала:

— Ви, власне, до кого?

— Я... я почекаю.

— Діло ваше.

Він чекав уже більше години. Ситуація не мінялася. Нарешті зважився і сам підійшов до чергової. Попросив її зайти в номер і тихенько викликати артистку Ващенко.

Не встаючи з-за столу, чергова зняла трубку й покрутила диск. Передала по телефону його прохання. Вийшло по-ідіотськи, але вже нічого не змieniш.

Ніна відразу ж вибігла. Усміхнена, привітна, в скромному ситцевому платті — дівча, та й годі!

Схопила за руки, припала лицем до грудей:

— Заходь!

— Ні. У тебе люди...

— Не будь дикуном! Там усі свої. Осоромити мене хочеш, чи що?

Ні, він не хотів соромити її. Краще вже самому — на сором, на глум.

Номер був просторий, світлий. У відчинене навстіж вікно виднілася золота баня Софії. На цей раз вона не палала, а ледь-ледь виблискувала, сумно прощаючись із сонцем.

Андрій був знайомий з усіма, крім басовитого чоловіка. Той відрекомендувався сам:

— Заслужений артист республіки Шафран,— і простяг руку.

Вашенко мляво потис її. Ніна відвернулася до вікна. Баня дзвіниці згасла, сонце зайшло за обрій.

— Ви, здається, лікар? — запитав, щоб заповнити паузу, Шафран.

— Андрій Степанович — мій чоловік,— твердо вимовила Ніна.

— Дуже радий. Це добре, що в тебе, Ніночко, серйозний і поважний чоловік. Не з нашої богеми.

— Ти надто перебільшуєш, Сергійку. Яка ми богема!— Ніна знизала плечима.— Звичайні люди.

Андрій ошелешено глянув на Ніну й Шафрана. Він знав про їхню колишню близькість. Але не уявляв собі, що між ними могли зберегтися такі фамільярні відносини: «Ніночко...», «Сергійку...»

— Ні,— стояв на своєму Шафран.— Хто пірнув у солодку твань богеми, той уже ніколи не повернеться до стану звичайних людей. Ми скоморохи, комедіанти і такими помремо. Андрій Степанович, певне, сам це добре розуміє. Адже так?

Защенко не міг второпати, з якою метою Шафран запитує його, яку відповідь сподівається дістати.

— Я в цьому питанні не компетентний,— відповів знехотя, аби той відчепився.

Але Шафран присікувався далі. Йому подобалося грати роль балакуна-красномовця, отакого, бачте, велико-світського богемника. На сцені оплески все рідше супроводжували його виступи, вдома бідолаху оточували нелюба дружина та улюбленець Уран... Собака дуже кмітливий, та перед ним не похизуєшся, не покажеш, на що здатний. А тут трапилася аудиторія, що кращої і не вимрієш. До того ж колишній Нінин вихователь смертельно заздрив їй за її сценічний успіх, а своєю мимовільному суперникові мстив за Нінине кохання.

— Не компетентні? — вигукнув патетично. — Ви?! Боже милосердний! Одружитися з артисткою і вдавати святу наївність! О, ви дипломат! Вас би на міжнародну арену! — Він явно кепкував, задоволений своєю дотепністю. — Вас би...

— Людоньки! — раптом перебила мовчазна Одинцова. Йї у хвилину одвертості Ніна розповіла колись про своє минуле. Аннушка відчувала, що вся ця розмова недоречна і зайва. Але раз уже вона почалась, то зовсім зайвими при нїй будуть випадкові свідки. Тому запропонувала Вольському й Дзіндрі: — Гайда на Володимирську гірку! Я була там удень. Кажуть, увечері...

— Ввечері... — підтримав її Аркадій. Він теж почував себе тут п'ятим колесом у возі. — Ввечері Володимирська гірка — найефектніша місцина в світі! Що там Неаполь!..

— А ви в Неаполі були? — іронічно запитав Шафран.

— Буду! — зухвало заявив Аркадій, лютий на бадакуна, який зіпсував їм вечір.

— А я був! — похвалився своїм туристським пріоритетом Сергій Петрович. Але на його репліку ніхто не звернув уваги.

Компанія розбилася нарівно: трое пішли милуватися вогнями Задніпров'я, трое залишилися в номері.

Ніні, як господині, годилося б запропонувати гостям чай або каву. Вона не квапилася цього робити, сподіваючись, що в Шафрана вистачить такту забратися геть. Старий відчував її бажання і навмисно робив наперекір.

— Вас би, мій любий друже, призначити міністром закордонних справ. «Не компетентний»! То я поясню вам, любий друже...

Андрій стримував себе, щоб не завдати прикрості Ніні. А Ніна тим часом виключилась. Вона вміла це робити. Сергій Петрович не вгавав:

— Ми, артисти, не тільки жертви богеми, ми циніки! І це цілком закономірно. Ми живемо чужим життям, і чуже для нас головне, воно нас годує, приносить нам славу, визнання, звання. А на своє ми дивимось, як на щось перехідне, тимчасове, маловартісне. Яку роль я одержав — проблема номер один. Як вона мені вдалася — номер два. Як її оцінили публіка, преса — три. А решта — байдуже. Решта — ніщо. Кохання, сім'я, так звані моральні обов'язки... Та й побут наш — виїзні вистави, гастролі, зйомки в кіно, переходи з театру в театр, переїзди з міста до міста... Тут не до родинного кубельця!

Важко сказати, що старого більше муляло — бажання досадити суперникові чи намагання виправдати свій родинний крах.

— Колись один меткий антрепренер казав: «Будуть гроші — буде й кумедія». Отаке, мій любий друже, наше життя-буття. Ніночка ще молоденька, а й вона вже скуштувала всякого.

«Не без твоєї допомоги», — хотів жбурнути у вічі своєму недругові Андрій Степанович. Та не встиг. Заговорила Ніна. М'яко, лагідно, в глибокій задумі вона зверталася до Андрія:

— «Він дуже нещасна людина... одного разу він розповів мені своє життя... аж страшно було слухати. Добрий, а робив жахливі речі, жив, наче уві сні. Іноді прокидався, ненавидів себе — і знову чинив гидоту. Про жінчин говорить так задушевно, з повагою, а жив з ними, як звір... Дивні люди... безвільні, безформні... Коли вже вони зникнуть?»

Андрій відразу пізнав Нінин монолог з другої дії «Чудаків», а заслужений артист нічого не второпав. Ця горьківська річ давно не йшла на сцені, а ні вчора, ні позавчора на Ніниних спектаклях Шафран не був — сам у ці вечори грав. Про успіх Ніни знав із чужих уст. Недоречно ляпнув:

— Про кого ти, Ніно?

— Це не я, а Ольга Миколаївна. Про Самоквасова.

— А-а... Даруй, не бачив, не міг. От вам, любий друже, ще одна деталь нашого акторського животіння. Нікого, oprіч своїх безпосередніх партнерів, не бачиш. Варишся у власному соку. Лише вряди-годи видасться вільний вечорок. Навіть у великі свята та на Новий рік, коли всі нормальні люди п'ють-гуляють, ми, висолопивши язика, бігаємо з виступу на виступ. Зате якщо вже виврешся з хомути, о, тоді побрикаєш! От вам — ґрунт для богеми.

Він ще довго набридав їм зумисним базіканням. Андрій кипів. Скоро повернеться Аннушка, він так і не побуде з Ніною віч-на-віч. Мовчати. Не відповідати. Ніна давно вже переключилася на свою роль. Шафранів пафос потроху спадав.

— Коли за ним зачинилися двері, Ніна випалила:

— Ну й нікчема! І як я могла...

Андрій не стримався:

— Як ти могла, це ще піддається якійсь логіці. Але як ти можеш зараз!

— Що ти маєш на увазі?

— «Ніночко!..» — «Сергіюку!..»

Ніна глянула здивовано. В очах спалахнули іронічні іскорки.

— Що ж мені робити, Андрійку? Тільки ж не гарячкуй. Зрозумій: те, що було між мною і Шафраном, дійсно було. І ніяка сила вже ні відмінити, ні змінити нічого не може. Було — й квит! То що ж мені після цього звертатися до нього на «ви» і величати «Сергієм Петровичем»? Смішно...

Довелося і в цьому погодитися з нею. Та вихопилося з грудей наболіле:

— Ніно... як же все це... триватиме далі?

— Люби мене. І все буде гаразд.

— Після «Поплавка» я так само думав. Я наче вдруге знайшов тебе. А ти...

— І я, Андрійку, знайшла тебе знов.

— Чого ж позавчора прогнала?

— Я не проганяла, дурненький. Було вже пізно. Піти в готель ми не могли: суворий режим, та й Аннушка... Моя мати тяжко хвора, залишилася в Москві. Я не хотіла оселятися сама — і нудно, і вічна жіноча беззахисність...

— Ми могли поїхати до мене.

— Я не могла.

— Чому?

— Галина Федотівна...

— Ти справді наче дитина.

— Навпаки, я надто стара. І надто навчена гірким досвідом. Що б тут не патякав Сергій Шафран, частка правди в його словах є. Побут акторів та й психологія — своєрідні. На них лежить печать професії. От взяти б і нас з тобою... Ти віриш мені, Андрійку?

— Вірю.

— Спасибі. Більше нічого мені не треба. А Галина Федотівна навряд чи... зрозуміла б. Являюсь з тобою вночі, напідпитку, не як дружина — як повія. Вранці мені було б соромно глянути їй у вічі.

— Дарма. Мати любить тебе.

— Тим прикріше. Бо з мене дуже погана жінка для її сина.

— Синові іншої не треба.

Він оглядався в думках назад, у свідомості виринали різні епізоди їхнього короткого зв'язку і довгої розлуки, згадувалися всі муки, сумніви, вагання, розпач, безнадія, страх перед невідомістю. Тепер усе це зникало з пам'яті. Так, правду кажуть: у кохання нема минулого! Є тільки ця одна-єдина неповторна мить. Є жага в душі, в тілі, засліплений мозок, несамовита кров.

Вони знову належали одне одному — хвилину чи вічність, не має значення. Лише згодом Андрій спитав:

— Виїжджаючи до Москви... чому ти не пообіцяла мені нічого? Не взяла клятви з мене...

— Не хотіла брехати. Звідки я знала, як складуться обставини? А коли б я закохалася в іншого? Або просто забула тебе? Або, нарешті, театр гастролював би в іншому місті.

— Значить, усе залежало від гастролей?

— І від них. Ось чому я так настирливо добивалася Києва.

Перед тим як прийти, Аннушка подзвонила по телефону. Завжди мовчазна, вона проронила кілька захоплених слів про Володимирську гірку, вечірній Дніпро... Чекала натяку, і Ніна гукнула в трубку:

— Ну, ну, годі швендяти, іди додому! — Андрієві ж сказала: — От і Одинцова без тями від Києва. А як же мені?

— Тепер ти могла б повернутися в Київ.

— Рано про це говорити. Але знай: де б я не була, моє серце в Києві.

— Доки не закохаєшся в когось іншого? Або не забудеш мене?

— А от візьму і не закохаюсь. І не забуду. На зло тобі... А мучитиму тебе так усе життя. Не відпущу! Не віддам нікому!

Увійшла Одинцова в святковому настрої:

— Де той... іпохондрик... із своїм Неаполем?

— Не нагадуй мені ніколи про нього, Аннушко,— попросила Ніна.

Гастролі тривали двадцять днів. За цей час Андрій і Ніна стрічалися всього кілька разів: то в нього чергування набігало, то в неї спектакль. З Києва театр виїхав на два тижні в Одесу. На цьому гастрольне турне

закінчувалося, колектив ішов у місячну відпустку. Цей місяць Ніна Вашенко збиралася провести з хворою матір'ю в Кисловодську.

Ніна знову просила не писати і сама нічого не обіцяла. Буде так, як складуться обставини. Проте Андрій не нарікав на долю. Можна бути безмежно щасливим лише від усвідомлення того, що на світі живе істота, яку ти кохаєш і якій віриш.

Його мало хто може зрозуміти. При зустрічах з Женею у циганкуватої сусідки спалахують в очах глумливі бісики. Запитально поглядає на нього мати. Вероніка Юзефівна повела стару атаку:

— Андрію Степановичу, вам потрібне становище в суспільстві, вага, матеріальна забезпеченість. Ваша дружина — коштовний діамант, а діамант вимагає оправи. Слово гонору! — І звернула мову на свою дисертацію, яка лежить мертвим капіталом.

Андрій Степанович знов на цілу ніч засів за дисертацію Калиновської, а вранці поїхав у Відрадне.

Йому не поталанило: у Діброви шойно почалася нарада завідуючих відділами та лабораторіями інституту. Безбарвна, насуплена секретарка схилилася над паперами. З Вашенком говорила, не підводячи голови. Нарада триватиме довго, чекати безнадійно. Андрій Степанович все-таки вирішив ждати. В нього не так багато вільних днів, а Відрадне не такий близький район, щоб кататися туди й назад.

Треба якось згаяти час, тож зайшов до Макухи. Петро Пилипович так само, як секретарка, втупив очі в папери. Потім схопив кулькову ручку і кидав на папір широкі, розгонисті рядки. Його дебелия рука тримала самописку менш упевнено, ніж хірургічний інструмент. Та грець із ним, людина сама вибрала собі те, що їй до смаку.

Вашенко наблизився до Петрового стола, глянув і сторопів. Перед Макухою лежала докторська дисертація Калиновської, яку той старанно студіював. Петро Пилипович привітався з ним перший:

— Здоров, голубе. Що ти тут робиш?

— А що робиш ти?

— Хіба не бачиш? Вивчаю.

— Чужу працю?

— Завдання шефа. Дати повний аналіз та об'єктивну оцінку цього манускрипта.

— Яка ж твоя оцінка?

— Ще не розібрався.

Андрій Степанович не сумнівався в компетентності Макухи, для нього, досвідченого хірурга-практика, проблеми оживлення — річ близька і важлива. Та чи захоче, чи зможе Петро бути об'єктивним? Тому став переконувати:

— Слухай, Петре. Я того й приплентався сюди, щоб поговорити з Дібровою. Калиновську обов'язково треба підтримати.

— Чому обов'язково?

— Вона затратила стільки зусиль...

— Це відомо. А ти візьми і підрахуй суму одержаної нею зарплатні за двадцять з гаком років...

— Справа не тільки в грошах.

— Звісно. Вона користувалася інститутськими лабораторіями, виварієм, бібліотекою...

— Скажи, цінна її праця чи ні?

— Не знаю.

— Тоді я таки доб'юся до Діброви!

— Сумніваюсь. Наради в нього завжди довгі. Потім він поїде в міністерство, Академію наук...

— Я сидітиму в приймальні цілий день.

— Ти погано знаєш Ольгу Власівну, секретарку. У неї і миша не прошмигне. А зрештою, щастя тобі. Я абсолютно нічого не маю проти твоєї Калиновської. Розкажуй, як живеш. Де Афродіта?

— Поїхала в Одесу.

— Знову розлука? Не жалкуй. Така жінка варта пекельних мук. За таких жіночок люди стрілялися, вішалися, ішли на дуелі. А я, голубе, теж надумав нарешті зв'язати свою долю.

— З Богдановою?

— У Богданових мирне співіснування.

— Хто ж твій новий об'єкт?

— Дочка Діброви. Збагнув?

Андрій аж плюнув спересердя. Отакий він завжди, цей Петро. Тільки повіриш йому, розвісиш вуха, як він тебе тут же й ошелешить. І все це так якимось легко, ніби жартома...

— Невже правда?

— Кажуть, що в старого від першої жінки три дочки. І всі сохнуть без женихів. Чим не поле діяльності?

— Та вже ж...

— Ну, не хитай докірливо головою.

— Хіба тебе чим збентежиш?

Макуха зареготав і на знак своєї незмінної дружби раптом визвався:

— Раз так, допоможу тобі.

В приймальні так само похмуро копирсала носом папери секретарка. Петро підморгнув Ващенкові й рішуче попрямував до кабінетних дверей.

— Ключ у мене,— сказала секретарка, не підводячи голови.

Петро Пилипович знову зайшовся реготом.

— Хіба ж я не знаю вас, Ольго Власівно? — і здивовано вигукнув: — Оце так! Що з вами?

Секретарка нарешті підвела голову. Її очі були такі ж безбарвні, як волосся й обличчя.

— Еврика! — знову вигукнув Макуха.— Вживаєте комбіновані вітаміни! Польського виробництва!

— Звідки ви знаєте?

— Видно ж! Ваше обличчя пашить молодістю й здоров'ям! О, поляки — чародії! Вони знають, як удосконалювати жіночу вроду,— і ніби між іншим спитав: — Нарада скінчилася?

— Щойно.

— Шеф у себе?

— Збирається їхати.

— Ми на одну хвилину.

— Не велів.

— У такому разі тільки на секунду,— і вихопив з її шухляди ключик.

Професор Діброва виявився зовсім не таким, яким його уявляв собі Андрій Ващенко. За столом сидів не похилий дідусь, а кремезний дідуган — високий, ставний, чуб хоч і срібний, але по-молодечому буйний та кучерявий. І погляд сірих, сталевих очей — пронизливий, молодецький. Неквапно розглядав крізь лупу стос рентгенограм, не збираючись нікуди їхати.

— Дорогий шефе, сенсація! — вже з порога почав Макуха.— Вчора один мій товариш, інженер, узяв на заводі відгул і — що ви думаєте? — Коротка пауза й невідпорний удар: — Цілий мішок отакених щук!

Стальні очі блиснули цікавістю:

— Де?

— Біля Ржищева. Я добре знаю те місце.

— Туди довго добиратися.

— З нашим флотом? — І до Андрія, щоб втягти його в бесіду: — У професора, голубе, катер на підводних крилах.— І знов до Діброви: — Які у вас плани на неділю? Махнемо!

Вчений зі світовим ім'ям, за традицією предків, почував потилицю:

— Та чого ж. Можна б.

— Вирішено! Я виїду в суботу, з ночівлею. До вашого прибуття потрійна юшка вже закипить. Правий берег, кілометрів п'ять не доїжджаючи до Ржищева. Моторист знатиме.

Сидір Потапович відклав лупу й потер руки:

— Що, тільки шупаки?

— Бачили б ви їх! Ну й лящі водяться. Та й окунців схопимо на спінінг. До речі, в мене завалюлася пляшечка вірменського коньячку...

— А в мене плящина французького. Тільки от спінінг щось коверзує.

— Не проблема. Організуємо запасний.

— Загітували.— Сірі очі ковзули по незнайомій постаті.

— Лікар Ващенко,— відрекомендував Макуха.— Мій давній приятель. І великий друг Калиновської.

Сталь професорових очей знову затепліла від цікавості.

— А, Вероніка Юзефівна...— До Макухи: — Як її докторська?

— Є цінні спостереження.

— Не тільки спостереження,— втрутився Андрій Степанович,— але й теоретичні висновки, і практичні пропозиції. А з нею, що не кажіть, вчинили по-свинськи.

Брутальність ненароком вихопилася з вуст, але вже назад не повернеш. Слово не горобець... Діброва й Макуха зирнулися, а Ващенко почервонів.

— Пробачте. Я хотів сказати — жорстоко.

— Ні, це нам слід би пробачитись перед старою,— знову пірнув п'ятірнею в чуприну професор.— Справді, вийшло якось чортзна-як. Та іншого виходу не було, повірте.

— Могли ж ви забезпечити їй хоч би захист...

— А після того звільняти? Доктора наук?

— Але ж це кричуща несправедливість!

— Може, й так. Проте зважте і наші мотиви: Калиновська як учена вичерпала себе до кінця. За зроблене нею — спасибі, воно не пропаде, але тупцювати на місці

ми не маємо права. Проблема, над якою вона працювала, першочергова й невідкладна. Ви згодні?

— Цілком.

— От бачите. Нас обганяють інші інститути, ба й деякі держави. Нам давно пора омолодити інститутський організм, не доводячи його до клінічної смерті. Ми й займаємося цим, за принципом — краще пізно, ніж ніколи. Хоч, можливо, допускаємо певних помилок.

Що міг сказати на це Андрій Ващенко? Що перекваліфікація талановитого хірурга на сумнівного вченого — безперечна помилка? По-перше, це було б вершиною безтактності щодо Макухи. По-друге, хто його знає? У Петра, при всіх його спекулятивних нахилах та варняканні, є не тільки вправні руки, а й тямуща голова. Ось і зараз він Андрієві баяндрасив одне, а професорові дав правдиву оцінку праці Калиновської.

— Передайте Вероніці Юзефівні, — резюмував Сидір Потапович, — мій найсердечніший привіт. Порадьте їй не поривати зв'язку з інститутом. Хіба пенсіонери не люди? — Він зайшовся гемонським реготом і чимось нагадав Андрієві оперного Тараса Бульбу. Після реготу довго відкашлювався й нарешті докінчив: — Якщо ви їй справжній друг, переконайте стару не гніватись. Гнів — негативна емоція, яка дуже шкодить здоров'ю.

— Так, але її праця...

— Дисертацію Калиновської прочитають члени вченої ради, в тому числі і я. Якщо більшість погодиться з тією оцінкою, яку дав Петро Пилипович, ми опублікуємо її в «Наукових записках». Ще запитання є? Нема. Пресконференцію оголошую закритою. Спасибі за увагу.

— Що скажеш? — запитав Макуха, коли вони вийшли в коридор.

— Артист! — буркнув Андрій і знітився. Чи не образив цим Ніну?

— Віртуоз! — підхопив Петро. — Він створений для представництва.

— Представництво? В науці?

— Уяви собі. Чого ти вилупив очі? А відстоювання і пропаганда успіхів науки, її передових ідей! Хіба це не сфера діяльності? Та й учений він, скажу тобі, голубе, неабиякий. Ось я написав статтю про нову його книгу. Написав із шкурних міркувань, це, звісно, погано. Але ж книга справді цінна, повір мені.

— До неї увійшли результати надбань таких, як Калиновська?

— Якоюсь мірою. Але з посиланням на джерела. Збагнув? Сила Діброви — в залізній логіці мислення, умінні узагальнити окремі явища, створити з них цілісну систему. Що ж, це не Мечников, але це вчений. Світове ім'я за абищицю не здобудеш.

— От-от. А звідси — схияння, підлабузництво, звідси — твої лящі та шуки, звідси — професорська дочка.

— Дочка — ще не перевірено. Може, її й не існує.

— Я так і знав.

— А все інше — неминучість.

...Андрій Степанович вернувся додому, по суті, ні з чим. Проте поїздку у Відрадне не вважав марною. Навпаки, дуже повчальною. Бо ще раз переконався в слушності абеткової істини: не винось вироку, не вислухавши обох сторін. Правда буде десь посередині. Чи не в Макусі? Тьху!

Того ж дня розповів про свій візит Калиновській. Наголосив на обіцянці опублікувати її працю в «Наукових записках». Стара пожвавішала. Стріпнула руками-крильцями:

— У вступному слові я неодмінно напишу про вас. Про вашу скромну, але неоціненну допомогу. Це вам згодиться. Ви зможете скористатися цим при захисті...

— Дякую, але користатися з цього не буду.

Увечері Вашенко витяг із шухляди матеріали до своєї кандидатської. Сидів над ними довго, старанно викреслюючи ті думки та передбачення, які збігалися з висновками Вероніки Юзефівни. Багато сторінок довелося викинути геть. Та він не шкодував за ними. Недосліджених та нерозв'язаних питань ще безліч. Вистачить і для нього, і для його внуків. Так, так, і для внуків...

Незчувся, як зайшла мати.

— Сину...

— Знаю, мамо, про що ви. Догадуюсь.

Відклав папери, підвівся.

— Буде так, бідна моя матусю, як досі було. Що з Ніною не станеться, я її чоловік. Змінити цього ніщо не може.

— Тяжко мені, сину.

— І мені нелегко. Що зробиш! Я приділятиму вам більше часу.

— Куди вже більше!

Вклонився, поцілував руку:

— Кріпиться, мамо. Ніна варта того.

Мати — колись така висока, гінка — тепер обличчям упиралася йому в груди.

— Ви ж теж любите її.

— Так, так, вона славна, добра. Я ж нічого. Раз треба, то треба. Наталочка, слава богу, підрастає.

— Дивуюся, чому Таня більше не пише.

— Напише. Одержить посилку з платтям, зрадіє.

— Авжеж.

— Працюй.

— Добраніч, мамо!

Провів стареньку до дверей і повернувся до столу. В голову чомусь утелющилася думка: «А чи будуть у тебе внуки?» Відігнав її геть. Щоб не заважала зосередитись на головному.

35

Загальні збори відбувалися в світлому конференц-залі обладнаного за останнім словом техніки будинку міської станції швидкої допомоги. Збори відкрив секретар партійної організації станції лікар Добровольський. Вашенко не бачився з ним ще з того дня (вони працювали на різних змінах), коли Остап Григорович забирав з дому непритомну Валю Щербань.

Добровольського поза очі рідко хто називав його справжнім прізвищем. Крім прізвища, лікар мав прізвисько, до того ж дуже популярне й цупке. Причина полягала в тому, що Остап Григорович був рудий, аж червоний, причому колір волосся і шкіри — майже однаковий. Тому ще в дитинстві, в яружному подільському селі, його хтось назвав по-вуличному Пожежею, і так це прізвисько закріпилося за ним навіки.

Андрій Степанович мало знав Добровольського: привітний, непоганий фахівець, та й тільки. Чув іще від людей, що Пожежа був людиною діла і не любив багато говорити. Може, саме ця його риса і спричинилася до того, що вже кілька років підряд комуністи станції обирали лікаря Добровольського своїм ватажком.

Секретар парткому і на цей раз виявився вірним собі. Його вступ до зборів був лаконічний. Зібралися, мовляв, з приємної нагоди: лікареві Нагорному буде вручено Почесну грамоту Міністерства охорони здоров'я.

Ващенко чув про добрий вчинок лікаря та його бригади. Сталося це ще взимку, серед глухої ночі. Міська станція швидкої допомоги в дві години сім хвилин прийняла тривожний телефонний сигнал із полустанка Караваяєві Дачі. Якийсь пасажир електропоїзда повідомив, що з вікна вагона він бачив непорушне тіло людини на залізничній колії. На полустанок негайно помчала карета з бригадою Нагорного, але він виявився безлюдним. Тоді лікар з двома фельдшерами (один з них заміняв санітара) пішли на пошук. Зі слів того, хто дзвонив, виходило, що потерпілий знаходиться в напрямі станції Пост-Волинський. Туди й рушили працівники швидкої, присвічуючи собі кишеньковим ліхтарем. Дув пронизливий вітер, почав падати сніг із дощем. Всі троє, не передбачаючи такої експедиції, були легко одягнені. Мокрий сніг набився в черевики, йти з носилками та гемонським ящиком було незручно, земля слизька, від холоду та вітру їх били дрижаки. А попереду нікого й нічого не видно. Трапилася помилка? Пасажир прийняв за людину якийсь неживий предмет, який вже усунуто з дороги? Чи, може, виклик фальшивий, хтось «пожартував», і таке ще деколи буває.

З усіх цих сумнівів Нагорний зробив єдиний висновок: йти далі. Так ці троє, то падаючи, то грузнучи в багні, промоклі і промерзлі, подолали майже три кілометри шляху. Аж тоді помітили потерпілого: він лежав біля самої колії, присипаний мокрим снігом. Уже згодом дізналися, що це молодий робітник, житель Боярки. Покалічений електричкою перебував у стані важкого шоку. Жертві необачності подали невідкладну поміч, після чого почався похід назад, до залишеної на Караваяєвих Дачах карети. Похід, який вимагав справді надлюдських зусиль. Непритомного на ношах несли фельдшери, а лікар Нагорний звалив собі на плечі проклятуший ящик.

Про це стисло розповів Добровольський-Пожежа. Він повідомив, що врятований юнак уже виписався з лікарні і звернувся з подякою до дирекції станції. Так стало відомо про скромний подвиг людей скромної професії. Дирекція відзначила всю бригаду спеціальним наказом, а колегія республіканського Міністерства охорони здоров'я нагородила лікаря Почесною грамотою.

Викликали Нагорного. Маленький, лисий, підсліпуватий, зовні він аж ніяк не скидався на героя. Ващенко не без гумору уявив собі цю мізерну постать із громіздким

ящиком на плечах. Разом з усіма присутніми Андрій широко й гучно ляскав у долоні. А чесний трудар притискав до грудей червону палітурку грамоти й винувато всміхався. Наче просив прощення за те, що через нього зібралось стільки людей.

Та невдовзі виявилось, що Нагорний не єдиний винуватець зборів. Був і другий пункт порядку денного: проводи на пенсію лікарки Фрідман. Розалію Самійлівну добре знав увесь колектив, їй аплодували так само дружно, як і Нагорному. І ніяковіла старенька так само, як і він, низько вклоняючись і шепочучи слова подяки. Пенсіонерці вручили подарунок — наручний годинник, який вона обережно поклала на стіл.

Їй надали слово. Лікарка ще більше зніяковіла, не знаючи з чого почати. Зайшла здалеку, з того дня, коли вперше з'явилася на роботу. Розповідала про голодний післяреволюційний Київ, боротьбу з частими епідеміями, про те, як виїжджали на виклики кіньми, про нічні небезпеки. Місто не освітлювалося, по темних завулках нишпорили бандити.

Спочатку її слухали уважно, потім інтерес почав згасати. Аудиторія складалася з людей дії, які звикли блискавично реагувати на кожен виклик, які вміли цінувати час. Розалія Самійлівна про це забула. Знаючи, що це її останній виступ у цьому просторому залі, що назавжди прощається з колективом, у якому провела більше половини життя, стара прагнула сказати якомога більше. Замислювалася, пригадуючи окремі деталі, затинаялася, на силу знаходила потрібні слова, говорила повільно, незграбно, без ораторського запалу й хисту. Шум у залі посилювався. Особливо він зріс тоді, коли Фрідман заговорила про сучасний стан швидкої допомоги, її успіхи. Стару більше не слухали, а одверто позіхали або гомоніли між собою.

Андрій Степанович задумався: «Чому так деколи буває? Адже лікарка-ветеран говорить правду. Може, ще не всюди, але в таких центрах, як Київ, установи медичної допомоги справді рушили далеко вперед. Чому ж присутні виявляють байдужість до її щирих і схвильованих слів?

Певне, дається взнаки втома. Люди прийшли після нелегких чергувань. Головна ж причина, мабуть, полягає в іншому: ораторка говорить загальновідоме. Людям цікаво було слухати незнане, але цікавість зникла, коли

вони почули те, що самі знають. Окрім того, чим більші наші успіхи, тим досадніше зустрічатися з дошкульними дрібницями, з усім тим недоробленим і недодуманим, що псує людям настрої. Це, безперечно, так, і це дуже легко перевірити. Досить тільки...

Те, що задумав зробити Андрій Степанович, межувало з хуліганством. Він і не зробив би, коли б про це не говорилося і сьогодні тут, на зборах. Коли вшановували стареньку, Ващенко метнувся до карети, що стояла в дворі, й за кілька хвилин з'явився на сцені. Його поява була несподівана для всіх, а найбільше для нього самого. Виступати він не любив і не вмів. Запанувала тиша. А ще за мить вибухнув регіт.

Не сталося нічого особливого. Просто він виволік на сцену набридлий усім дванадцятикілограмовий ящик з медикаментами і поставив його на стіл поряд з подарованим лікарці годинником. Присутні зрозуміли натяк без слів. Проте Андрій Степанович не втримався й, зачекавши, поки вщухне сміх, сказав:

— Це вам, Розаліє Самійлівно, на пам'ять!

На цей раз регіт супроводжували бурхливі, щирі, тривали оплески.

На цеглястому обличчі Добровольського не відбилися ніякі переживання. Воно однаково палахкотить і в стані спокою, і в хвилини гніву. Але всі знали, що в Пожежі не тільки зовнішність полум'яна, а й характер. В залі почала западати тиша: присутні ждали реакції з боку головуючого. Остап Григорович підняв угору руку, остаточно втихомирюючи зал. Аж тоді звернувся до Ващенка:

— Спасибі, колего, що розвеселили нас.

В залі знову почувся сміх та оплески.

Андрій Степанович глянув на зал. Це був погляд не тріумфатора, а скоріше людини, яка жалкує, що зробила дурницю. Проте до нього було звернуто десятки поглядів — співчутливих, доброзичливих, схвальних. На знак згоди хитнув головою диспетчер Козинець, привітно махнув рукою санітар Пересунько, дружньо всміхається водій Семенець. Лише у Станіслава Ксьондза грає на вустах ехидна посмішка. Та ось блиснули зеленавими вогниками і привернули увагу сполохані очі дівчини. Щербань! Вона сидить близько, в другому ряду. Її сусід Олег Павлюк тримає в могутніх долонях Валину маленьку білу руку. Тримає обережно, наче боячись причинити біль, але — міцно, впевнено, як дорого власність..

Збори затихли, гадаючи, що Ващенко ще говоритиме. Пожежа теж вичікував. Але сторопілий Ващенко більше нічого не казав, лише німо стовбичив і лупав очима. Головуючий офіційно запитав:

— Будете ще говорити, колего?

— Ні.— Андрій Степанович аж зіпрів од натуги.

Добровольський гукнув у зал:

— Порядок денний вичерпано. Збори оголошую закритими.

Шум, галас, кулеметна стрілянина відкидних стільців. Андрій почувався ні в сих ні в тих. Невже зіпсував людям свято? Самотньо побрів до східців, що вели з помосту в зал. Почув голос Пожежі:

— Заберіть, колего, свій ящик!

Вернувся, мовчки забрав остогидлий ящик. У коридорі товпилися люди. Хто вже прилип до буфетної стойки, хто поспішав у диспетчерську. Почув за плечима:

— Молодець Ващенко! Провчив бюрократів!

Не міг обернутися, хоч би й хотів. З незграбним ящиком ледве просувався. Люди супроводжували його похід жартами та сміхом. Нарешті вкинув ящик у машину, полегшено зітхнув. А чого, скажіть, будь ласка, жалкувати? Не допомагає по-розумному, може, чогось доб'ється по-дурному?

Сів на своє постійне місце в кареті. Гіркий смак міцного болгарського тютюну перебив гіркоту на серці.

В будинку грала музика: ще має відбутися художня частина, а для молоді, мабуть, танці. Валя танцюватиме з Олегом, тепер все ясно. Драматичний пролог закінчено, починається новий етап життєвого лицедійства. А Коля Зайцев у лікарняній палаті чекає відповіді на лист, плає надію. А Ніна Ващенко зараз, мабуть, на одеській сцені проголошує свою знаменну фразу: «Коли ми любимо — нас нема». Правду вона каже чи бреше? Ні, йому Ніна не брехала ніколи. Але, може, вона бреше сама собі?

Потюпала Фрідман. Йй не до художньої частини. Стомила старенька, за один вечір — стільки переживань! А тут ще він зі своїм вибриком. Та, правду кажучи, й Розалія Самійлівна винна. Нащо було так довго теревенити!

Андрій посигналив услід старій. Фрідман зупинилась. Він вийшов з машини:

— Вибачте.

— А, це ви? Що тут вибачати? За сорок років роботи я сама прокляла цю скриню не менше як сорок тисяч разів. Але тепер... тепер охоче тягала б ще стільки ж... якби ж то можна! Раджу вам щиро: бережіть кожен день, кожну годину...

— Постараюсь.

— Бувайте здорові!

— Будьте щасливі.

Повернувся в карету. Сигарета — ось порятунк. Унікальний «Джебел», що визрів під балканським сонцем, на гарячих схилах Родопських гір. Приємно лоскоче горлянку, присипляє мозок, заспокоює нерви. Грець бери все на світі! Добре, що Фрідман не образилась, не понесла з собою на віки вічні злість на нього.

З будинку вибігла Валя, за нею Олег. Ващенко прикрив рукою світлячок сигарети. Не хотів, щоб вони помітили його, — не варто тривожити теперішнє минулим. Чубатий парубок наздогнав дівчину, схопив під руку, побрели навмання. Бідний Микола Зайцев!

36

«Дорогий Андрію, Андрійку, Андрійчику!

Пишу тобі знову, як писала не раз, хоч ти про це нічого не знав. Не знатимеш і на цей раз, бо листа я по-рву.

У мене горе — велике й невтішне. Самотність, моя постійна подруга, тепер невідступно сновігає за мною. Сидить поруч за столом, стоїть за плечима, коли я сумую біля вікна, лягає зі мною в ліжко. Я самотня, як ніколи. Нема більше на світі моєї доброї мами...

Телеграма прийшла в полудень, треба було негайно летіти в Москву...

Вилетіла першим-ліпшим літаком і... запізнилася. Матері вже не було. Було мертво, напахчене відразливими парфумами тіло, холодне й байдуже. Так і лишились мені на вічній спогад — нестерпний запах духів, скорботні квіти (скільки радості приносили мені квіти після кожної вистави), вологий глиняний горбик на Ваганьковому кладовищі, загубленому серед кипучих лабіринтів Москви.

Повернувшись в Одесу, я з туги пішла до моря. Може, хоч воно втішить мою журбу. Синє безмежжя, одвічний

рух, вікова незмінність... Справді, що таке горе людини? Ще одна солоні краплина в неосяжній безодні життєвого моря...

Море мене ще більше розтривожило. Але думала я вже не про оте нагле горе, — матері не вернеш, не воскресиш... Думала про тебе.

Море скував штиль. Лише вряди-годи ледачий прибіг набігав на прибережну рінь, спроквола ворушив посуле каміння. На тендітних пухирцях піни спалахували й згасали розщеплені спектри райдуг.

Для мого настрою не вистачало хіба що традиційного лермонтовського паруса. Замість нього до причалів Одеського порту буденно швартувалися прозаїчні торговельні судна. Крізь їхню буденність мені вчувалася романтика океанських штормів, тропічних злив, екваторіальної блакиті. Хоч усі ці романтичні дива видаються нам природними, либонь, тому, що ми про них снімо та маримо. Здалеку. Далечінь породжує романтичну оману, як і таємничий світ мистецтва. Колись, здалеку, театр здавався мені храмом, святинею, а Сергій Шафран — богом...

Хто знає, може, проза, будні убили б і нашу любов? Може, ми довше й палкіше будемо кохати одне одного здалеку? Ні, ні, я не хочу виправдати нашу вимушену розлуку! І в щоденній близькості ми, певне, зуміли б знайти безліч дрібних та великих радощів, щоб зберегти святкову піднесеність, необхідну для щастя. Але нам судилося бентежне й тривожне кохання на віддалі... Принаймні зараз...

А мені от треба перенестися в часи далекі-далекі. Георгій Савич Македонов, наш невгамовний головреж, задумав ставити «Отелло». П'єса, як то кажуть, давно заграна, останнього часу більш відома як опера Верді, до того ж є за цим твором і кінофільм. Але для того й існують головрежі, щоб затівати нерозважливі діла. Мабуть, саме через те ще не загинуло театральне мистецтво, бо там, де надмірна розважливість, мистецтва нема!

Заголовну роль має грати всемогутній Арзамасцев. Демону — я. Вчитуюся у вулканічні тиради Шекспіра, це допомагає мені забутися і вистояти під тягарем пекучого горя.

Пам'ятаєш хвалькуваті слова підстаркуватого мавра про свою юну дружину: «Вона мене за муки покохала, а я її за співчуття до них...»? Пригадуєш? Сама не знаю чому, але мені здається, що ці слова — про нас із тобою.

Читаю не тільки «Отелло», а й інші твори страдфордського генія. Вивчаю його химерну біографію, шукаю ключ до епохи. Роль Дездемони, мені на лихо, написана блідо, а грати її треба яскраво — це ж бо Шекспір! Ключ до епохи — проблема майже невіршна. Хоч ще в інституті доводилося щось чути, щось учити, щось робити. Але це «щось» таке мізерне перед складністю отого далекого, чужого, чудернацького життя!.. От би, хоч уві сні, побувати у старосвітському Лондоні, де чарував публіку шекспірівський балаган, або на розкішних набережних Венеції в епоху просторікуватих дожив!

Грати Дездемону... Кого ж, власне, грати? Жалюгідну жертву підлого наклепу? Пришелепувате дівча, засліплене бойовими заслугами підтопаного вояки? Чи пристрасну, запалену хтивою знадою досвідченого мавра коханку, що навіть у смертельних обіймах ревнивця знаходить останню жагучу насолоду?..

Мабуть, я завалю цю роль!

Коли б Шекспір хоч догадався слова про муки і кохання вкласти в уста Дездемони, а не мавра! Тоді ми з нею перебували б у фокусі живої дії, а не виблискували млявим одсвітом згаслої зірки...

Мій друже єдиний! Кохай мене за мої душевні муки! А я тебе щиро, вдячно кохатиму за твоє чутливе, людяне, благородне співчуття! Ясно?

Доживаю свої дні в Одесі, а море бачила всього один чи два рази. Вистави, репетиції — нова роль... До того ж театр розташований у глибині міського суходолу, та й живу я аж у кінці Дерібасівської, біля колишнього «Гамбрінуса», увічного Купріним.

Одеса справді чудове місто. Тут особливі люди, особливе повітря, особливе небо. Тут і сине роздолля обмиває тебе хвилями, що бачили Босфор і Трапезунд! Тут витає бунтівний дух молодого Пушкіна! Тут смішне поєдналося з трагічним, весела безтурботність — із суворим героїзмом! Тут люблять мене, жбурляють мені обережки квітів!

Та квіти стали для мене символом смутку...

Я дуже недовго жила тим життям, у якому люди знаходять, набувають. Для мене вже почався період розставань і втрат.

Андрію, Андрійку, Андрійчику!

Що мені робити далі — завтра, післязавтра! Як провести свій короткий відпочинок — двадцять шість тариф-

них днів, адже попереду важкий, виснажливий сезон. І ця незбагненна Дездемона...

Кисловодськ? Санаторій? Після смерті мами все це втратило сенс.

Київ? Барачно-Вишневий провулок? А як зустрінеш мене ти? Зрадієш? Чи скажеш — годі! Або — або...

А я не хочу «або — або». Мені потрібні і ти, і мое циганське, мандрівне театральне життя.

Оце й усе. Чогось не дописала? Яке це має значення!

Порву свою писанину на дрібні клаптики і кину в море...»

37

Таня погасила примус і зняла з нього каструлю. Густий запах борщу приємно лоскотав ніздрі. У куховарстві Таня виявилася гідною спадкоємицею своєї неперевершеної київської бабуні. Хоч, правду кажучи, бабі доводиться легше: крім життєвого досвіду, вона має до своїх послуг таке чудо сучасної техніки, як газова плита. Відкрутив вентиль, чиркнув сірником, торкнувся ним пальника — горить, скільки тобі треба. А тут шипить, сичить, пирхає, поки з'явиться німічний вогник. Добре, що батько механік, бензину в них удосталь. Примус завжди заправлений. Та все одно вередує, доводиться раз у раз підкачувати, догоджати, наче живому злому страховиську.

Через те Таня забарилася. Батько вже, певне, голодний. Жде не діждеться... Вона швидко переливає гарячий, ситний борщ із емальованої каструлі в легкий алюмінієвий судок, залишивши свою порцію в каструлі, на денці. З'їсть, коли повернеться.

Степ заріс цупкою споконвічною ковилою — сивою, волохатою, жорсткою, як борода того діда з казки, що змайстрував солом'яного бичка. Про нього розповідала київська баба.

Таня ще добре пам'ятає велике місто над Дніпром. Там у неї живуть баба, дядько й сестричка. Там проминуло її коротке дитинство. Тут вона відразу стала дорослою. То нічого, що ковила сягає їй майже по пахви. Таня ще ніби мала, але вже й велика. То для мурашки або коника, що лазять та стрибають при самій землі, ковила, мабуть, видається височенним, несходним лісом. Для Тані ж вона не завада, тим більше, що дівчинка вміє

вибирати місця, де назовні виступає солончак, де взагалі нічого не росте...

Лише навмисне Таня звертає іноді вбік, у рослинні хащі, під якими ґрунт плодючіший і ноги ступають, мов по м'якому килиму. Там можна надібати навіть квітку молочаю або ведмежого вуха. На таких острівцях Таня, що не зовсім звикла ще до ходьби босоніж, ступає легко, без остраху, з насолодою відчуваючи щемливий лоскіт пругких стеблин.

Ось несподівана радість: за іскристою смугою випрілого солончаку, серед попелястої ковили, заблудилася ціла зграйка диких степових маків. Таня прожогом, щоб не обпекти ноги, перебігає сірі солончакові жарини, жваво рве жовті, знекровлені злиденним ґрунтом та азіатським сонцем, низькорослі квіти.

Нарве букет і понесе батькові. Там, де він працює, маків нема. Неглибока улоговина, висохла балка, в якій колись, хтозна-коли, дзюрчав потік. Від нього залишилося кам'янисте дно та дві дуплисті верби. Там, у скупому затінку, спинилася на кілька днів батькова пересувна ремонтна майстерня. Туди Таня носить йому їжу—раз на день, ополудні. Снідає і вечеряє тато вдома.

З теплою ніжністю думає Таня про батька. Вона до кінця не може збагнути всіх його труднощів та турбот, проте розуміє, що йому нелегко. Тому й старається для нього. Як добре, що такі гарячі роботи бувають улітку, коли в школі канікули...

Сонце припікає все дужче. Потроху затихають і коники в траві, і жайворонки в піднебесі. Зморена полуденна тиша лягає на степ.

Сонце в zenіті, біле, як солончаковий присок. Від бездонної неосяжності аж дзвенить у вухах. На спині виступає піт. Вже й чоло зросилося. Солоними краплинами піт скочується вниз і тремтить на віях, мов сльози. Таня різком біленької, з голубим горошком, хустини витирає обличчя. Лишилося йти небагато, півдороги, либонь, за плечима.

Таня заспіває пісню. Вона привезла її сюди з незабутнього київського дитинства. Почула колись по радіо на кухні у ласкавої і доброї бабусі. Пісня дуже припала їй до серця:

Ой у полі вітер віє
Та жито половіє,
А козак дівчину та вірненько любить,
А зайнять не посміє.

Таня слабко уявляє собі, що таке «козак», чому він такий несміливий, що означає оте «зайнять». Але пісня живе в ній, викликає хвилюючі, нею самою придумані образи. Вона відчуває повів вітру, хоч довкола не хитнеться жодна билінка. Та й половіє перед очима не колосисте жито, а невтішна ковила.

Ой тим її не займає,
А що сватати має,
Ой тим же він, ой, та й не горнеться,
А що слави боїться.

Пісня сповнює Танину душу чимось не до кінця ясним, загадковим. Йй водночас і весело, й журно, невідомо з чого радіє й невідомо чого бринить на серці смуток. Може, йй жаль того незнаного козака, чи тієї незайманой дівчини, чи потолоченого кінськими копитами споловілого жита?..

А може, то туга за обжитим печерським двориком, де росла невеличка, ледь-ледь за Таню більша, вишенька...

Сидить голуб на черешні,
А голубка на вишні,
Ой скажи, ой скажи, серце-дівчино,
А що в тебе на мислі?..

Не бачила Таня на своїй маленькій вишеньці ні голуба, ні голубки, тільки рясний білий цвіт навесні і соковиті червоні ягоди влітку. А Наталочка вирячкувато дивилася на цю дивовижу...

Таня низько при землі помічає невиразні, блідоголові квіточки, зриває і їх. На пальцях залишаються сизо-зелені смужки від розчавлених стеблин, у ніздрі б'є гострий духмянний запах — м'ята. Вже навмисне розтирає пальцями листочок і залюбки втягає в себе даровані степом пахощі.

Дивний той козак, надто вже боязкий і нерішучий. Достоту як дядько Андрій. Сидить у своєму дворикун, де звідусюди паркан, і хоч катається по місту машиною, а світу білого не бачить. Не те що Таня в цих безмежних степах!

Силою степового запаху змагатися з м'ятою може хіба що полин. Он він палахкотить холодним сизим полум'ям, соромливо ховаючи під вузьким троїстим листям незугарні бородавки жовтавих квіточок. Таня не любить полину. Його пахощі дурманяють голову, а гілочки частогусто бувають покриті дрібною, паскудною комашнею...

Дівчинка зневажливо минає густі полинові джунглі, від яких тхне гірким, ядучим духом.

Знову — маки. Щось учора Таня не бачила їх. Чи вони зацвіли всі гуртом серед ночі, чи вона заблудилася, йдучи навмання, бо де ті стежки в степу!

Таня не зачіпає недолугу колонію карликових маків, — їй більше не треба. Озирається довкола і спокійно прямує далі. Вже виразно бовваніють вершечки батькових верб, ба навіть чути рівномірне торохтіння движка — неодмінного учасника всіх ремонтних робіт. За вербами починаються радгоспівські лани — оброблені ділянки степу, на яких видніються стоги скошеного збіжжя. Туди, до стіжків, і не потикайся босоніж. Таня аж шулиться від згадки про гостру, як дріт, стерню.

Верби все ближче та ближче. Раптом у мирне торохтіння двигунця вплітається інший звук. Ніби й воркітливий, а насправді лихий і грізний. Це не грім, не автоколона, не трактори й не комбайни. Це літак. Гуркотіння його для Тані звичне. Над подвір'ям баби Галі не раз гули півітряні кораблі. Таня навіть уміла відрізняти ІЛ від ТУ-104. А от раптом, ні сіло ні впало, їй стало страшно. Таня й сама не знає чому. Мабуть, тому, що степ такий великий, неосяжний, і небо над ним бездонне й безмежне, і світ непізнаний, незбагнений, а вона одна-однісінька серед цього безмежжя...

Літак з'являється низько над степом, уже не гуркоче, а реве, бере курс прямо на Таню. Перелякана дівчинка ставить на землю судок і присідає низько-низько, щоб стати зовсім малою і зовсім непомітною. В коротку мить у Таниній свідомості спалахують то сумні зітхання баби, то принагідні розповіді батька — про війну, бомби, смерть... Страшні крила кидають на степ навальну, зловісну тінь. Таня від страху запліщує очі. Але звук дужчає, б'є по голові, давить на череп. Таня схоплюється і притьмом біжить, забувши про борщ. Та страх не залишився, він біжить за нею. Їй здається, що ревучий птах наздожене її і доконає... Вона не чує під собою ніг, нічого не чує й не бачить, тільки мчить щосили, щодуху. Серце гупає вже не в грудях, а десь ніби в горлі. Зараз воно вихопиться, вискочить — і тоді кінець. Проте спинитися Таня не може. Вона може тільки бігти — не оглядаючись, не думаючи, не тямлячи себе від страху.

Спиняється у дужих, знайомих, надійних батьківських руках. Важко дихає, хоче щось сказати, але нічого, крім

схлипування, у неї не виходить. Помічає, що нема судка, згадує, де він лишився, це ще більше засмучує її. Схлипування переходить у ридання.

— Ах ти ж, моя дурненька!

Батько підіймає Таню високо вгору, перед її заплаканими очима виринає його усміхнене, вилицювате, покопирсане віспою, цеглисте лице. Дівчинці стає легше на душі. А батько цілує її в мокрі щоки, ставить на землю, бере за руку, і вони удвох ідуть назад по прим'ятій Танею ковилі. Літак, що, певне, когось розшукує в степу, робить крутий віраж, повертає назад і знову прямує на Таню. Але Таня відчуває тепло і силу батьківської руки. Вона не боїться більше нічого.

38

Літо йшло до кінця. Міська зелень втратила барви весни, ущелини вулиць жакхтіли невидимим полум'ям спеки. Сонце пропікало машину наскрізь.

Щойно одержаний виклик насторожив Андрія Степановича. Вулиця незнайома, одна з сотень Нових — місто зростало так швидко, що міська Рада не встигала найменувати кожну нову вулицю. Їх поки що тільки нумерували. Та й адреса в картці виклику неповна: вказано тільки будинок, номера квартири нема. Очевидно, будинок невеликий, десь на околиці. Такі вулиці часто бувають перекопані, захаращені технікою, на них ще йдуть будівельні роботи. Не велика радість у цю спеку залишати тлозна-де машину, а самому з носилками і ящиком шмиглати по ровах та насипах...

А тут, мов на зло, на фельдшерському місці знову сидить Валентина Щербань. Андрій Степанович проти Валі, звісно, нічого не мав, але яка з неї поміч? Сама ледве дихає. Санітара катма: Пересунько чергував минулої доби, його ж напарник з якоїсь причини на роботу не вийшов. Отак вони й колихалися по місту вже цілу ніч та півдня — Ващенко, Щербань та мовчазний довговусий Шульга, що на кожній зупинці занурював носа в книжку чи зошит. Вступні іспити невмолимо наближались.

З Валею Андрій Степанович зустрівся щиро, по-дружньому. Дівчина на якусь мить зникла, але швидко впоралася з собою. Розповіла про те, що Коля Зайцев

благополучно виписався з лікарні, складає в інституті державні екзамени. Олега Павлюка не згадала жодним словом... Ващенко здогадався, що відносини між юнаком і дівчиною розвиваються успішно.

Потрібну вулицю відшукали аж у районі Голосіївського лісу. Будинок виявився чепурним котеджем, захищаним у гущавині просторої садиби.

У котеджі помирав Поет.

Його прізвище Андрій Ващенко знав з дитинства. Воно для нього давно стало томами віршів і поем, портретами в газетах і журналах, рядками в підручнику рідної літератури. Письменники Києва здебільшого жили в групі будинків на вулиці Леніна та провулку Коцюбинського. Андрієві Степановичу не раз доводилося бувати там. Одержавши з рук диспетчера виклик на далеку приміську вуличку, Ващенко не звернув уваги на славнозвісне прізвище. Воно не раз уже траплялося в його практиці, належачи родичам або однофамільцям Поета.

Поет лежав на затіненій виноградом веранді. Обличчя його було непорушне, ноги, незважаючи на спеку, вкриті грубим пледом,— кров більше не зігрівала їх.

Кілька років тому до Ващенко забігла радісна і збуджена Вероніка Юзефівна. В руках у неї виграло свіжою золотою фарбою запрошення в Колонний зал філармонії на Поетів ювілей. Запрошення мало чинність на дві особи, Калиновська запропонувала Ващенкові йти з нею. До Поета в старій вченої жеврів особливий сентимент: у його жилах текла часточка польської крові. Поет полонив її серце дзвінким звучанням карбованих строф, класичною довершеністю сонетів і октав, ніжною душею і мудрим розумом. До того ж він блискуче переклав улюблені твори Міцкевича...

Андрій охоче погодився. У його пам'яті навіки залишився осяйний святковий зал, видатні діячі культури в президії вечора, промови, подарунки, квіти... І схвилюваний виступ ювіляра...

Те, що Ващенко бачив зараз, лише віддалено нагадувало образ, збережений пам'яттю. Лікар не здивувався разючості зміни, його досвідчене око миттю встановило найстрашніший діагноз — надії нема.

Порядкував у домі молодий чоловік із сірим від безсоння та втоми лицем. Він сказав, що хворий тяжко страждає від болю, просив чимось допомогти. Андрій Степанович звелів Валі приготувати ампулу морфію. Валя теж

зрозуміла, де вони і хто лежить на веранді. Дівчина зблідла, руки в неї тремтіли, ін'єкцію зробив лікар. За якийсь час наркотик почав діяти, хворий розплющив очі:

— Спасибі.

В очах Поета не помітно ні смутку, ні трагізму приреченості. Змучені болем, вони світилися лукавою і вибачливою посмішкою. Їх погляд говорив більше, ніж сказали вуста. Його можна було прочитати приблизно так: «Спасибі й на цьому, добрий чоловіче, я ж знаю, що більше нічого для мене ти зробити не можеш».

Процедуру можна вважати закінченою. Молодий господар із сірим обличчям повідомив, що незабаром прибуде з поліклініки терапевт, який постійно доглядає хворого. Але Андрій Степанович не мав права йти звідси. Загроза фатального кінця була надто реальна. Він сказав молодому чоловікові:

— Ви добре зробили, що викликали нас.

— Я бачу. Батькові стало легше.

«Ненадовго»,— подумав лікар. І звелів фельдшеріці:

— Підіть, Валю, до машини, викличте «небо». Ми поки що залишимося тут.

— Так, так, Валю,— раптом пожартував хворий.— Повідомте небо, що один старий грішник незабаром з'явиться туди на розправу.

Валя закусила губу, щоб не розплакатись.

Вашенка гнітило почуття безсилля.

Це почуття приходило до нього не раз. Він добре пам'ятає кімнату-бліндаж генерала Корчового. Там йому теж було пекуче прикро.

Веранда нагадувала домівку вмираючого воїна. Хоч не було тут ні польового телефону, ні стратегічних карт. На нічному столику легко вигнула лебедину шию переносна лампа, горбився, наче від жалю, старенький, спрацьований записник, як готова до дії зброя, лежала заправлена авторучка. На розгорнутій сторінці записника карлючилась щедро покреслена строфа з недописаним рядком. Так помирав полководець поезії, стратег людських почуттів.

Поет злегка кивнув головою, син зрозумів його, подав ручку й записник.

— Пробачте,— промовив хворий. І відразу ж відокремився, наче був сам-один. Повільно, але вперто писав і знову креслив. Докінчував рядок незавершеної строфи чи розпочинав нову?

Ващенкові захотілося стати мікроскопічно малим, непомітним, невидимим. Тільки б не заважати. Його вразив і захопив цей творчий подвиг перед лицем неминучості.

Повернулася Валя. В руках у неї шелестіли газети й листи.

— Поштарка передала,— пояснила пошепки.

Син забрав пошту, хотів однести до кімнати, але Поет попросив:

— Поклади, будь ласка, на столик.

Син слухняно виконав просьбу.

Валя зовсім тихо, майже самим порухом вуст, повідомила:

— Зв'язалася з Козинцем. Звелів залишатися тут скільки потрібно.

Ващенко підвівся, щоб вийти і почекати десь поблизу. Поет зупинив його:

— Посидьте, будьте ласкаві, тут. З людьми веселіше.

Відклав записник, дружньо глянув на Валю:

— Таке мале, а вже рятує людей?

Валя зніяковіла. Ващенко сумно сказав:

— Погано ще ми рятуємо.

Поет, збагнувши його журбу, заспокоював:

— Не коріть себе. Мудрі люди кажуть: «Не на кожную ваду знайдеш пораду». Так уже воно на цьому світі. А як на тому — побачимо.

Жадібно переглядав пошту, може, й здогадуючись, що вона остання в його житті. Натрапив на конверт, заадресований невірними жіночими кривулями.

— Ну от, знову з Прилук.— І до сина: — Ти вислав гроші тій удові на хату?

— Вислав, батьку.

Поет лежав, то віддаляючись кудись безмежно далеко, то знову повертаючись до берегів життя.

Син перебіг очима листа з Прилук:

— Подяка, батьку.

Поетові очі на мить блиснули радістю, потім їх затумила туга.

— Не уявляю собі, що всі вони робитимуть, коли мене не стане...

Ващенко чув про це ще в студентські роки. Коли когось доводилося особливо скрутно, коли іншого виходу не знаходив, удавався до Поета. Той ділився останнім. Студенти знали крилатий вислів Поета: «Якщо маєш змо-

гу зробити комусь добро, зроби не думаючи. Якщо можеш зробити зло, довго подумай — і не зроби».

Перемагаючи щось більше за втому, Поет спитав у Ващенко і Валі:

— Вам зі мною не нудно?

Помітивши їхнє замішання, не став чекати неодмінного в таких випадках заперечення, а може, й боявся, що воно пролунає неширо. Знову спитав:

— Хочете послухати, що я нашкрывав?

І відразу ж почав читати. Він завжди охоче читав людям, ніколи не відгороджуючись від тих, для кого писав і жив.

Вірш дзвінкими рядками розповідав про кохання, про жагу молодого серця. Сходило сонце, сріблилася росаю трава, цвів на узліссі терен. У гаю кувала зозуля, ліниво потьохкував притомлений за ніч соловейко. А на росі — свіжі сліди дівочих ніг. То любов Поетова назавжди пішла від нього у несходиму далечінь. Минули від того дня роки і десятиріччя, а вона досі вабить і кличе до себе. Невідомо, де та любов тепер, де шукати її. Але Поет щасливий, бо вона була, вона є, вона невмируща.

Дочитав і замовк. Читання відняло в нього рештки сил. Біль знову виповзав із понівченої недугою печінки, хижими пазурами роздирав нутрощі. Обличчя стало сіре, як супісок на перелогах рідного поліського села. По глибоких, мов земні яруги, зморшках потічками стікав піт. Поетове тіло вмирало. Тільки в очах світився непереможний, титанічний дух.

Син запитливо глянув на лікаря. Чи не слід зробити ще одне впорскування протиболевого препарату? Ващенко вагався — організм надто ослаб.

Валя нишком витирала сльози. Зовсім недавно вона сама перебувала на грані смерті. Тепер дівчина навіч бачила смерть — страшну, невмолиму, нещадну. І відчувала те саме, що й Андрій Степанович, — безсилля, безпорадність, пригніченість. Вона прагнула чимскоріше вирватися звідси — на повітря, на сонце, до життя. Разом з тим Валя, може, вперше усвідомила, що існує щось більше, сильніше, вище навіть за смерть. Що воно, як зветься? Любов, мрія, жага? Коли перед лицем найстрашнішого не схилиєш голову в покорі, а бачиш ранкове сонце, весняне узлісся, сліди ніг коханої на росі...

А Ващенко думав: «Двом смертям не бути, а одній не минути. Так твердили найхоробріші люди на світі —

сини Запорозької Січі. І чи не ця філософія оптимістичного фаталізму визначає сьогодні мужність цієї дивовижної людини — книжного філософа і степового характерника?..»

Наступного ранку репродуктор на кухні Галини Федотівни повідомив про кончину Поета. Ващенко згадав його останній вірш, почутий учора з живих Поетових уст. Знов і знов питав себе: в чому та могутня сила, яка спрямовувала руку хворого до записника в останні години життя? Що це — спогад про давнє кохання, та й тільки? Чи, може, покликання, обов'язок? Або сама поезія?..

Чи не в ній та чародійна сила, яку ми часто губимо на стежках і дорогах буденщини?

Поезія життя...

Сила, без якої важко жити, а ще важче вмирати.

39

Минула друга година після півночі. Чергова телефоністка Центральної станції швидкої медичної допомоги почула в навушнику тривожний голос із далекого таксофона. Вона, як і дев'ять її подруг по зміні, кожні кілька хвилин приймала сигнал тривоги, називала в мембрану свій порядковий номер, швидко заповняла картку виклику й кидала її на транспортер. В окремих випадках, коли повідомлялося про особливо тяжкий стан потерпілого — серцевий приступ, кровотечу, втрату свідомості,— телефоністка навскіс перекреслювала картку червоним олівцем. Багряна смужка означала, що виклик терміновий.

Так було й цього разу. Схвильований чоловік наполегливо запевняв, що у його вагітної дружини на Солом'янській, 3, почалися перейми. Телефоністка не мала часу думати, де та Солом'янська вулиця, чи є зараз на станції вільні бригади, кому випадє доля їхати на виклик у цю ультрамаринову грозову ніч. Ось уже картка на транспортері, ось її звичним рухом схопив старший диспетчер зміни.

Дівчина записувала новий виклик, коли старший диспетчер зняв трубку прямого проводу, на другому кінці якого озвався черговий Першоотравневої підстанції.

— У вас вільні бригади є? — запитувала Центральна.

Видно, відповідь була позитивна, бо старший диспетчер продиктував зміст картки виклику.

Що діялося далі, дівчина-телефоністка не бачила і не чула. В навушниках уже клекотів інший тривожний клич про допомогу.

Черговий диспетчер Першотравневої підстанції записав виклик у журнал і скомандував по радіо:

— Третя бригада — лікар Ващенко, водій Семенець — на виїзд!

...Карета мчить знайомою околицею міста. «Солом'янська, 3, Солом'янська, 3», — в думках повторює Андрій Степанович, намагаючись пригадати, чи справді знайомо йому ця адреса, чи тільки так видається. Вже має намір обернутися і спитати про це Олега Павлюка, який сидить на фельдшерському місці. Та в цю мить згадує, що тоді Павлюка не було, не було запашної, задушної, ультрамаринової грози. Валя Щербань у благенькому пальтечку шулилася від холоду. Тоді вони збилися з дороги й ледве добрели до загубленої серед снігів хатини, зробивши чималенький круг через площу Урицького.

Шофер Семенець відтоді добре запам'ятав шлях на Солом'янську. Він упевнено веде машину, не розлучаючись із улюбленим транзистором. Але сьогодні на заваді йому стали грозові розряди.

Гроза бешкетувала поки що десь позаду, в придніпровських районах міста. А попереду, на темному обрії, мов на велетенському екрані, спалахували сліпучі мережива блискавок, гуркотом грому розпанахуючи нічну тишу. Семенець люто відкидав назад дебеле тіло і невдоволено бурчав:

— Гриміло б тобі в печінках!

...Двері відчинив знайомий велетень моряк. Його обличчя і руки були засмаглі, на пружких м'язах ледве виднілася граціозна татуїровка.

— Заходьте, заходьте...

Сіни, кімната, темрява, стогін... Електричний ліхтарик вихопив із п'яни бліде, вологе від поту обличчя, заплющені очі, закушені губи. Горою здіймався живіт. У повітрі повис густий специфічний запах — у породіллі відходили води. На цей раз виклик був не тільки своєчасний, а може, й запізнілий.

— Давайте ноші!

Фельдшер і санітар кинулися виконувати наказ лікаря. Але, ковзнувши оком по дверях, що вели з кімнати до сіней, ветеран санітарної служби Пересунько компетентно заявив:

— Не пройдуть.

Татуйований велетень схопив дружину на руки і чудом пропхався з нею крізь вузький прямокутник дверей. Пересунько з Павлюком встановили носилки на місце і поклали жінку в карету.

— В лікарню! — скомандував Андрій Степанович, втиснувшись у машину. Він помінявся місцем із фельдшером, щоб бути біля породіллі.

Та ще не встиг причинити дверцята, як на його плече впала залізна матросова рука:

— Лікарю!.. Візьміть мене. Як же так? Я з вами!

Але часу для суперечки не було.

— Нема місця. Поїхали!

Карета рушила. Поки просувалися брукованим провулком, моряк ішов поруч. На вибоїнах він дужими руками підтримував машину, наче це могло зменшити страждання дружини. Коли вибралися на асфальт і Семенець додав швидкості, моряк ще деякий час вперто біг за каретою. Але не витримав змагання з мотором і оддався все більше й більше.

Події в кареті розгорталися з небажаною швидкістю. Жінка стеналася в тяжких муках. Кожен поштовх надавав їй нестерпного болю. Вона стогнала, кричала, вила, билась головою і руками об металеві поручні та стінки машини. Бувалий Пересунько марно намагався притримати бодай руки розтривоженої бодем та невідомістю жінки. Але молодиця була дебела, до пари своєму чоловікові, і хирлявий санітар мало що міг зарадити. Два ж інші учасники рейсу відрізані були від подій перегородкою. Один із них обережно вів машину, по змозі обминаючи підступні ями, а другий сидів принішклий, насуплений, заглиблений у якісь свої юнацькі думки.

Думки Андрія Степановича були далекі від юнацької недосвідченості та соромливості. Недремно стежачи за станом породіллі, він сумно думав про ту тяжку плату за любов, яку сплачує жінка. Навіть тоді, коли любов щаслива, безхмарна.

Крик, дужчий за всі попередні, дикий і несамовитий, вирвався з уст молодиці. Ще мить — і вона лише хапала ротом повітря, вже не маючи сили кричати. Вашенко схопив її вологу руку і від остраху сам мало не крикнув: у породіллі загрозливо падав пульс. Наступила критична хвилина...

Страх паралізував волю лікаря. На щастя, це тривало лише коротку мить. Цю мить Ващенко сидів заціпенілий. Поруч із ним на грані смертельної небезпеки перебувало двоє людей — мати й дитина. Троє дорослих мужчин були, опріч нього, в кареті. Але ніхто не міг йому допомогти. Він був сам-один перед суворою таємницею буття. Йому самому треба було приймати рішення, самому виконувати чорну й тяжку роботу акушерки, самому нести відповідальність за все, що могло статися.

Карета мчала у невідоме, ритмічно пульсував мотор, нечутно крутилися колеса, вібрували ресори...

Пора... Нічого більше не думаючи і не відчуваючи, лікар схопив стерильні матеріали та хірургічний інструмент. Обережно, прикриваючи серветкою, вивів голівку дитини. Поступово вийшло все тільце. Ось вона — нова людина, маленька, закривавлена істота, ще не зовсім самостійна, ще пуповиною сполучена з тілом матері. Але минає мить — і пуповина перестає пульсувати: в дитини почався власний кровообіг. Ващенко двома затискачами Кохера прихоплює пуповину й хірургічними ножицями перетинає її. Величний момент народження відбувся. Страх остаточно зникає, в душі бурхлива радість. Все гаразд, чорт забери, все чудово! Треба тільки негайно обробити йодом кровоточиву рану пуповини, добре обмотати її стерильною серветкою. Та в кареті нестерпно тісно, заважає і нескінченне похитування ресор. Лише тепер йому спадає на думку спинити цей хитливий рух. Подає сигнал Павлюкові й Семенцю. Скрегочуть гальма, машина з'їжджає на обочину, нарешті спокій. Спокій для серця, для душі, для розпаленого шаленістю думок і дій мозку... Робить дитині пеніцилінову профілактику, загортає в стерильне простирадло і ковдру. Нова людина переможно скрикує. Це перший вигук і перший тріумф її на цьому світі. Це також і перемога лікаря. Андрій Степанович привітно всміхається крихітній істоті.

Але чи радість не передчасна, — мати ще не отямилась. Пульс ледве прослухується, згодом зовсім зникає. Що це? Знемога? Неприємність? Смерть?

Мов струмом пронизує мозок ця страшна підозра. Сумна доля сестри Олени... Випадки з особистої практики. Спостереження Калиновської...

Це думається і бачиться десь, ніби за межами свідомості. А в цей час руки лікаря впевнено масирують ділянку серця породіллі. Потім, намагаючись відновити у

непритомної процес дихання, він сам б'ється об залізні пруття тісної карети, але не відчуває болю. Дитина верещить на руках у злагіднілого від переживань Пересунька, а Ващенко, умитий вже десятим потом, самовіддано рятує матір. Щоб не росло дитя сиротою.

Нарешті жінці стало легше. Отямився і лікар. Впав у знемози на стілець. Спитав у Пересунька:

— Де ми стоїмо?

— Біля воріт лікарні.

Вони не доїхали всього кільканадцять метрів.

Карета поверталася назад. Ващенко сидів на своєму постійному місці, поруч із водієм. У Семенцевому транзисторі заповзято скаженів джаз. Це дратувало Андрія Степановича, заважало думати, аналізувати випадок, який щойно стався в кареті. Лікар збирався зробити неслухняному шоферові чергове зауваження, та в ту мить вони обидва побачили у світлі фар якогось чоловіка, що ледве перебирав ногами.

Семенець різко загальмував:

— А щоб ти смоли напився!

Та чоловік не був п'яний. Він знесилено повис на капоті машини. Ващенко відразу пізнав у ньому татуйованого матроса.

Лікар вийшов з машини, за ним вискочив Павлюк. Матрос глянув на них каламутними від хвилювання і втоми очима. Прохрипів:

— Де вона?

— Заспокойтесь,— підвів моряка Ващенко.— Вона в лікарні. Власне, не вона, а вони. Їх уже двоє.

На дні розширених матросових зіниць блиснула радість:

— Син?

— Донечка.

Тільки на мить радість пригасла. Ось уже спалахнула з новою силою:

— Тим краще. Буде схожа на Юлю.

— Поздоровляю вас, Михайле!

— Спасибі.

— Сідайте, підвезу додому.

— Ні, піду в лікарню. До них.

— Вас же не впустять.

— Все одно. Зачекаю. Ще раз спасибі. І за те, що тоді, взимку, не дуже лаялись. Словом, за все!

Він пішов у грозову ультрамаринову ніч. Блискавки освітлювали йому дорогу.

— Ну й злякався ж я,— признався Олег.— Думав, не дасте ладу...

— Бережіть Валю,— несподівано сказав лікар.— Бережіть її. Вона тендітна... і дуже хороша.

Олег не відповів нічого. У таких випадках вирішують не обіцянки, не клятви...

Поблизу майорів строкатий афішний стенд. Олег показав на нього і по-змовницькому запитав:

— Бачили?

Андрій Степанович присвітив ліхтариком і зненацька стрівся очима з Ніною. Вона дивилася на нього з характерною своєю усмішкою — лагідною й іронічною водночас. На голові актриси красувалася зоряна діадема. А докола діадеми назва фільму: «Дівчина з далекої планети».

— Здрастуй, Ніно! — пошепки вимовив Андрій.

— Не знаю, чи зможу кохати так, як ви,— сказав після паузи Олег.

— Кохайте, як цей моряк.

— Кожен кохає по-своєму. Одне знаю: не віддам її нікому!

Що це — натяк на Колю Зайцева? Чи на щось інше, нове? Життя — ланцюг. Вчора цей ланцюг обірвався для славетного поета, сьогодні задзвенів для невідомої дівчинки.

Зовсім близько ударив грім. Краплі дощу тріскали на асфальті, мов тонкі скляні кульки. Запахло зволоженою землею, мокрим листям.

Карета мчала під рясною зливою.

— «Небо»? — Я — третя. Приймаю виклик...

Розлука

Роман

Розділ перший

Арсена розбудив перший промінь ранкового сонця.

Ми легко звикаємо до умовностей. Хіба ж існує насправді перший промінь, другий або третій?.. Усміхнеться сонце людині, ллється його проміння щедро протягом цілого дня, а інколи й усього життя... А буває й навпаки.

Прокинувся Арсен Черкашин з тупим болем у голові, з гірким тягарем у серці. Прокинувся і спершу не збагнув навіть, що з ним, де він.

Ну й гарні ж київські парки на зелених наддніпрянських кручах! Розкішні! Особливо рано-вранці, коли рожеве сонце встає над замріяним задніпров'ям, даруючи не окремі промені, а щедро заливаючи землю добрим світлом і плідним теплом.

Була у розпалі весна тисяча дев'ятсот п'ятдесят першого року, цвіли дерева кожне по-своєму — одні величаво і рясно, як широколисті женихи-каштани, інші — скромно, майже непомітно для людського ока, як клени або дуби. Зате квіти — всі, наче змовились, оздобили кручі та схили різнобарвними плахтами і килимами від крутих пагорбів Лук'янівки до Володимирської гірки, від початку гранітної набережної до Аскольдової могили, до Лаври і далі — аж до колишнього Видубецького монастиря і вікопомного княжого Звіринця.

В одному з цих парків і зустрів ранок Арсен. Він заснув тут перед світанком, сидячи на лаві, й тепер, прокинувшись, намагався відновити в пам'яті події минулого дня.

Та пам'ять працювала кволо, на душі лежав нестерпний гніт.

У парк вривався шум великого міста. Там уже дзвеніли трамваї, чути було звичні звуки автомобільних сирен, зате паровозні гудки, які так гучно й моторошно лунали всю ніч, раптом затихли, зникли. Окремі зітхання, стогони та вигуки ночі змінилися густим, безперервним гомоном дня.

Арсен байдужим і втомленим поглядом дивився на навколишній світ. На алеї парку з'явився гладкий вусатий дядько, у фартусі, з мітлою в руках. Він козирком при-

клав до чола долоню, захищаючись від косих променів ранкового сонця, і молодецьки гукнув:

— Сидоровичу-у! Почина-а-ай!!

— Вже поча-а-ав! — почувлася відповідь з-за густих кущів, що оточували погруддя композитора Глінки, поблизу концертного майданчика.

Арсенові було видно того, хто відгукнувся, він теж був у фартусі й з мітлою, але й не думав починати роботу. Маленький, миршавий, чимсь схожий на мишу, він причаївся біля композиторського монумента й смачно снідав. Тільки допивши пляшку молока та дожувавши окраець хліба, неохоче взявся за мітлу.

Міський шум то чувся зовсім близько, то раптом даленів, і в ці паузи зухвало вривалося традиційне тьохкання солов'їв, таких голосистих, що їх чути було навіть через Дніпро, з Труханового острова та Микільської Слобідки.

Гладкий сторож мів алею старанно, повагом, з високою майстерністю та почуттям власної гідності і нічого до вкола не бачив, тільки шматок піщаної стежки перед ногами та чіткі смуги, які робила його мітла. Він майже впритул підійшов до Арсена Черкашина. Спинився і дивився деякий час мовчки, з цікавістю й острахом, як міський школяр, що вперше побачив живого джмеля. Острах його був не від того, що Арсен видався йому надто загадковим або підозрілим. Ні, молода людина років двадцяти восьми, втомлена, неголена, з глибокими сумними очима, в зім'ятому сірому костюмі, не викликала в ньому особливої підозри. Людина як людина. Але ночівля на лаві в парку у наш час була такою незвичайною подією, що викликала і здивування, і занепокоєння. Сторож для солідності ще раз шаркнув мітлою й суворо спитав:

— Ви що ж, громадянине хороший, з роботи чи зовсім навпаки?

Арсен мовчки одвернувся від нього. Його, крім болю в голові, мучили голод і спрага. У нього не було найменшого бажання вступати в розмову. Охоронець порядку постояв і, за стародавньою звичкою прадідів, почухав потилицю:

— Еге ж... тее... бува.

І пішов мести далі.

Черкашин механічно потяг з кишені пачку цигарок. На його щастя, там ще лишилась одна цигарка, хоч, правда, зламана. Але й це було знахідкою. Він полагодив її й закурив. Кинув обпалений сірник, потім якимось малень-

ким куточком свідомості згадав, що стежка підметена, і схилився, щоб той сірник підняти. На стежці лежав пожмаканий папірець, що випав з кишені, коли Арсен витягав цигарки. Черкашин взяв його, розгорнув і ще раз прочитав кілька похапливих слів, написаних навскіс олівцем:

«Не шукай мене. Так краще для нас усіх. Петрик зі мною. *Тася*»

* * *

Їх знайомство відбулося майже чотири роки тому, за дещо незвичних обставин. Все літо Арсен провів у Києві; у нього не було ні батьків, ні рідних, не було куди їхати на канікули. Він день у день купався в Дніпрі, любив гомінкий пляж з його гарячим золотим піском та різнобарвною галасливою юрбою, але, будучи людиною неговіркою, випадкових знайомств не заводив і тримався осторонь усього. Важке дитинство наклало відбиток на Арсенів характер.

Він майже не пам'ятав своїх батьків. Інколи, мов крізь густий серпанок, в його пам'яті виринали їх обличчя, виникали окремі епізоди з того далеко не золотого дитинства, яке випало на його долю. Було йому шість чи сім років, коли батька, слюсаря кам'янець-подільського механічного заводу «Молот», відрядили у велике прикордонне село Княгинин на допомогу місцевим комуністам в організації колгоспу. Арсен не знав, не міг знати, яких зусиль доклав батько з сільськими друзями, щоб у Княгинині, уперше в його історії, з'явилася нова форма господарювання — артіль. Петра Черкашина обрали головою артілі. Згодом він перевіз до Княгинина сім'ю — жінку й сина. Глупої осінньої ночі на колишню попівську хату, в якій оселились Черкашини, напала куркульська банда. Брязкіт розбитих шибок, постріли, кров... Це все, що лишилося в свідомості Арсена. Він став сиротою. Опинився спочатку у сусідів-колгоспників, потім у далеких родичів у Проскурові. Тут він і закінчував середню школу, коли почалась Велика Вітчизняна війна.

Багато пережив під час війни Арсен Черкашин! Тому що не встиг відійти зі своїми на схід, тинявся без будь-якого діла, потім потрапив у списки біржі праці й весняним ранком тисяча дев'яцот сорок третього року опинився в ешелоні, який віз дарову робочу силу в гітлерівський рейх. Та коли ешелон минув Тернопіль, потрапив під жор-

стоке бомбардування. Ці смертоносні бомби та сусідній ліс були рятівними не для одного хлопця й дівчини, які вже в думках навіки попрощалися з рідним краєм. Арсен прожив ціле літо в лісі у покинутій лісниковій хаті. Німці сюди не навідувалися, боячись партизанів, а партизанські загони пройшли по інших стежках-дорогах, минаючи невеличкий болотистий ліс. Тут, і без того мовчазний, Арсен зробився майже німим, цілими днями слухаючи то веселих, то сумних пташиних пісень. Мабуть, замкнутість і деяка відлюдькуватість хлопця та ще оці пісні пташині й породили в ньому нестримний потяг до музики, який і привів його після війни в стіни Київської консерваторії.

Викладачі, а особливо його керівник — професор Михайло Лукич Стародуб, вважали його студентом здібним і пророкували йому майбутнє неабиякого скрипаля.

У вересні навчання в консерваторії відновилося, але Арсен не покидав Дніпра, віддаючи йому всі вільні хвилини. Ходив, як завжди, один. На порожньому пляжі в холодні передосінні дні почував себе ніяково й, не бажаючи привертати уваги завзятих рибалок та випадкових перехожих, ішов звичайно берегом вгору або вниз, в район уже покинутих водних станцій.

У той незабутній для нього жовтневий день він, відчуваючи, що його купальний сезон надто затягся, пішов на Дніпро без особливого ентузіазму. Перед тим був зайнятий і не купався протягом кількох днів. Переправившись на лівий берег, довго шукав зручного місця. Нарешті спинився на ділянці водної станції «Наука» і став повільно роздягатись. Залишившись тільки в трусах, відчув, що повітря й пісок дуже холодні. Зайшов у воду, вона теж була крижана. Хвилина вагання — і ноги самі понесли його назад, на берег. В цю мить почув сміх, але довкола не було нікого. Раптом угорі, над головою, пролунало:

— Що, холодно? А ще мужчина!

Арсен задер голову й на вищій для стрибання в воду побачив молоду струнку дівчину в смугастому купальному костюмі.

— Дивіться! — з викликом сказала вона й сміливо стрибнула в холодну течію ріки.

Він розгледів дівчину тільки тоді, коли та вибігла з води і вдруге піднялась на вишку. Вона була тонка, білява, вся мов світилась сліпучим сяйвом молодості й краси.

Вдруге кинулась у воду і зникла під нею. Впливла і знову побігла до вишки. Арсен дивився на неї, мов

зачарований. В ній бриніли й вабили сміливість, граціозність, жіноче кокетство й майже дитяча зухвалість.

Чи сподобався їй чорнявий кремезний юнак, чи прокинувся в ній інстинкт жінки, чи, може, численні водні процедури входили в її щоденний режим, але дівчина, нічого більше не кажучи, то підіймалась по східцях, то кидалась у воду — зібрана, зосереджена, мов натягнута струна.

Та, видно, вона переоцінила свої сили. Мабуть, що так. Власне, Арсенові не було коли думати. Він не стільки побачив, скільки інстинктом відчув нещастя. Пірнувши у воду, дівчина випливла, зробила помах рукою раз, вдруге і раптом зникла під хвилями. Ще раз з'явилася її рука, вже на бистрині, і знову зникла. Секунда, дві... Арсен кинувся в річку, забувши про температуру води. Плив, широко змахуючи руками, й миттю був на тому місці, де трапилось лихо. Пірнув раз, ще раз, рукою відчув її плече, хотів схопити, але задубілі руки втратили звичайну гнучкість. Дівчина збагнула, що прийшов порятунок, потяглась до нього й, забувши, як поводитися в таких випадках, обома руками схопилася за хлопця. Тягла на дно, сковуючи його рухи. Ні, так вони потонуть обоє! У Арсена не було іншого виходу, — зціпивши зуби, він ударив дівчину по голові. Вона знепритомніла, і він вправно підхопив її. Минуло ще кілька хвилин, і юна незнайомка лежала на березі, на піску, закутана з ніг до голови в свій та в його одяг.

— Спасибі! — тихо промовила дівчина, вдячно й винувато глянувши на свого рятівника.

— Я добре плаваю, — додала вона, перевівши подих. — Та від холодної води мені звело погу.

В її великих сполоханих очах відбилась далека біла хмаринка.

Дивовижні очі були в цієї дівчини! Ніяк не можна було з точністю визначити їх колір. У них було стільки барв, скільки у степової веселки. Вони були мінливі, як поверхня кристалевого джерела. То сірі, то сталеві, то лазурові, то зовсім блакитні. Залежно від того, який настрої вони виявляли — суворість чи ніжність, радість чи журбу, — яку навколишність віддзеркалювали.

Дівчина пояснювала виправдуючись:

— Я вирішила спуститися на дно, торкнутись ногою землі і виплисти...

Голос її був ніжний, задушевний, довірливий.

— Складний експеримент,— мимоволі пожартував Арсен.

Він вів її під руку, допомагаючи йти, а вона розповідала про себе. Звуть її Тася, Таїса Василівна Луговенко. Вчиться в десятому класі, захоплюється спортом. Живе в тітки на Печерську. Цього літа їй минуло сімнадцять. Родом з Білої Церкви, де батько її мав будиночок і був колись ювеліром. Тасю змалку віддали вчитись у Київ, жила вона у тітки, Анастасії Гаврилівни. Це було ще перед війною. Війна всіх вибила з колії, але, як можна було здогадатись, батькам Тасі не принесла особливого нещастя. Скоріш — навпаки. Золото можна було придбати за безцінь, а білоцерківський ювелір знався на ньому. Коротше кажучи, після війни будиночок у Білій Церкві продали й купили новий, чомусь не в Києві, а в Хімках під Москвою. Про це вже пізніше дізнався Арсен. І вже потім здогадався він, що Тасиним батькам не дуже хотілося жити після війни на старому місці. Щодо Тасі, то вона за цей час піросла й так звикла до тітки Насті, Києва, школи, що їхати до батьків не хотіла.

Зараз Арсенові важко згадати, які факти з малопримітної Тасиної біографії стали йому відомі в той перший день їхнього знайомства, а які йому відкрилися потім, під час їхнього майже чотирирічного життя. Вірніше за все, тоді, ведучи врятовану дівчину, він почув тільки ім'я її, яке ввійшло в його серце і яке він безліч разів повторював тихцем.

* * *

Наступного літа Арсен перейшов на останній курс консерваторії, а Тася закінчила десятирічку. Вони зустрічалися протягом усього року і прийшли до висновку, що одне без одного існувати не можуть. Почуття, яке з'явилось у них, люди звичайно звать коханням, і вони його так звали, хоч, правду кажучи, на почуттях людських ще розумілися дуже мало. Приймали їх на віру, бо ж тільки досвід та гірка житейська наука дають нам впевненість, що ми добре розуміємось на заплутаних поривах людської душі. Проте ця впевненість часто буває ілюзорною, бо й у похилому віці ми інколи робимо помилки, які робили в зелені юнацькі роки.

Про це не думали тоді ні Арсен, ні Тася. Перше кохання спалахнуло, як облите бензином багаття, і в тиху

місячну ніч, під скупим гіллям обсипаної білим медовим цвітом акації, вони поклялись одне одному у вічній вірності.

Тітка Настя поплакала і благословила Тасю. Треба було повідомити батьків, але Тася чомусь не поспішала. Вона наче боялась цього, а листи, які одержувала від матері, приховувала від свого коханого.

Арсен цього не помічав. Та хіба він взагалі що-небудь помічав, крім великих, незвичайно мінливих очей нареченої! До того ж у нього були важливі буденні клопоти. Його товариш Юрій Кожухар, у якого він жив усі ці роки, закінчив консерваторію і виїжджав на роботу в Донбас. Кімнату треба було переписати на Арсена. Керівництво консерваторії поклало надії на здібного скрипача, йому допомогли поклагодити справу з кімнатою. Ставши володарем десяти квадратних метрів житлової площі в самому центрі міста, на вузькій і відносно тихій вулиці Чудновського, Арсен Черкашин відчув себе справжнім женихом.

Тася теж віддалась могутньому почуттю своєї першої весни. Десятирідку вона скінчила посередньо, хоч були роки, коли вчилася на «відмінно». Про роботу чи дальше навчання не хотіла навіть думати. До цього, власне, її підготувала мати тими листами, які приховувалися від Арсена. У своїх настирливих листах мати описувала дочці женихів, яких наглянула для неї в Хімках та в самій Москві. Тася в душі сердилась на матір, бракувала кандидатури женихів, цілими днями тільки й дбаючи про те, як би не запізнитись на побачення з коханим Арсеном. Але до думки, що заміж треба вийти негайно, по-троху звикла.

Нарешті таємні побачення біля акації припинились. Арсен став приходити до тітки Насті, від якої вони ще приховували свої палкі поцілунки, але вже не соромились словесного вияву не менше палких почуттів. Тася зважилась і написала про все матері. Після того, як Арсен одержав ордер на кімнату, він наполегливо просив, блавав, вимагав, щоб вона негайно переїхала до нього. У людей замкнутих і потайних спалах почуттів буває особливо сильним і глибоким.

Всі гроші, які в них були, пішли на купівлю різних, хоч і дрібних, але конче потрібних для спільного життя речей: двох стільців (стіл залишив їм у спадщину Арсенів приятель), книги з кулінарії — для молодого господині,

білизни та ще деяких дрібниць. Весілля вирішено було поки що не справляти. Закінчить Арсен консерваторію, почне заробляти, тоді вони влаштують справжній бенкет. А поки що... а поки що вони думали лише про одне: скоріше б їм залишитись удвох і належати одне одному цілком, до кінця, навіки.

Настав час прощатися з Анастасією Гаврилівною. Вже скільки пам'ятає Тася, сестра її батька з огрядної вродливої молодиці перетворилася на хворобливу, крихкотілу бабусю. Особливо подалася тітка Настя при окупантах, коли прийшла звістка, що і чоловіка, і сина (обидва були партизани) спіймали гітлерівці в наддеснянських лісах і розстріляли в Чернігові.

Серце краялось у Тасі, коли вона покидала скромне житло на Печерську, де провела юність і де жила добра тітка, яку любила більше за рідну матір. Обіцяла не забувати, щодня навідуватись, і з тим пішли вони в широкий світ, у нове життя, чарівною брамою якою була установа з короткою назвою — загс.

Поки Арсен і Тася дістались туди, спека вже спала на і каштани на вулиці Леніна кидали довгі косі тіні. Загс містився в невеличкому будинку на розі вузького провулка. Серце забилося в кожного з них, коли переступали заповітний поріг.

Вони гадали, що увійдуть у світлий зал, де їх чекає стара й мудра людина — мати, яка знає ціну добру і злу, сама виховала не одну дитину, жінка, урочистий одяг якої прикрашають ордени за чесну працю на користь Батьківщини. Вона привітно усміхнеться їм, спитає ласкаво, чи кохають одне одного, і вони широко поклянуться їй: так! Тоді вона візьме їх за руки, гляне у вічі мудрим і сердечним поглядом і скаже такі слова, які вони пам'ятатимуть протягом усього життя. І вийдуть вони з цих дверей не такими, як увійшли в них,— стануть дорослішими, більше впевненими в собі, перед ними розкриються нові, не відомі їм досі обрії.

Та всього цього, на жаль, не сталося. У невеличкій кімнаті було людно і непривітно. За столом сиділа кирпатенька дівчина років дев'ятнадцяти й реєструвала якусь пару з численними свідками.

Завершивши такий важливий для двох молодих осіб акт, вона ніяково, під ніс, буркнула кілька слів, які мали означати, що вона бажає їм щастя.

Коли дійшла справа до Арсена й Тасі, то виявилось, що всі їх мрії і сподівання були марними. На реєстрацію шлюбів існувала черга. Треба було подати заяву, стати на чергу й дістати призначення на певний день і годину, десь через місяць або й більше.

Чи варто говорити про те, в якому настрої поверталися наші закохані з загу? На розі вулиці Чудновського Арсен сіпнув Тасю за руку, й дівчина покірно пішла за ним. Хоч і любила вона тітку Настю, але в неї не було найменшого бажання повертатися знову в стару оселю.

* * *

На другий день приїхала Тасина мати. Метою її приїзду було врятувати дочку від згубного кроку, бо з листа їй видалося, що дочка робить дурницю. Отож вона відразу помчала на вокзал, не пославши навіть телеграми. Хотіла з'явитися зненацька.

В кімнату увійшла ще досить молода, вродлива жінка, яка не уникала косметики, але й не зловживала нею, якій можна було дати не менше тридцяти п'яти, але й не більше сорока п'яти років. Арсен і Тася саме пили чай — це був їх перший спільний сніданок. Докія Захарівна — так звали Тасину матір — драматично обняла дочку, в той же час пильним оком оглянувши всю кімнату. Те, що вона побачила, не втішило її.

Хотілося, щоб у Тасі була інша мати, але з пісні слова не викинеш. Недаром дочка недолюблювала її. Зараз, коли Тася ставила перед матір'ю склянку чаю, Арсен помітив, що руки у неї тремтять.

Розумом і серцем Арсен назвав Тасю своєю дружиною, і хоч сам теж зніяковів перед шановною гостею, почував себе впевнено, як господар дому. Та, власне, Докія Захарівна теж поводитися цілком пристойно: не кричала, не лаялась, навіть не іронізувала. За чаєм обмежилась кількома загальними фразами, висловивши тільки здивування, що в кімнаті не видно жодних ознак весілля. Йї сказали, що весілля не було й поки що не буде. Про загс, розуміється, промовчали.

Після сніданку Докія Захарівна заявила, що в неї невідкладні справи в місті, крім того, вона хоче провідати сестру свого чоловіка, й на кілька годин зникла. На обід з'явилася в помітно кращому настрої. Як потім вияви-

лося, вона була в консерваторії, де збрала інформацію про Черкашина.

Пообідали з пляшкою вина, після обіду Арсен грав на скрипці. Докія Захарівна заснула, але цього не слід ставити їй у провину — була з дороги.

На другий день виїхала додому, залишивши про себе не таке вже й погане враження.

* * *

Арсен і Тася не пішли до загсу ні через місяць, ні через два. Вони зареєстрували свій шлюб лише через рік, коли в них народився син, якого назвали Петриком. Арсен десь вичитав, що Петро по-грецьки означає камінь, а він хотів, щоб син його був твердим, як граніт. Тася проти цього не заперечувала. До того ж Петром звали Арсенового батька.

Незабаром їм знову довелося побувати в загсі: померла Тасина тітка Анастасія Гаврилівна. На похорон приїхали Тасині батьки й залишились на деякий час у дочки та зятя в Києві.

Ховали Анастасію Гаврилівну пізньої осені, в той перехідний від літа до зими період, коли навіть у такому чарівному місті, як Київ, погода псується остаточно. Цілий день ліпив то сніг з дощем, то дощ із снігом, похорон був малолюдним, убогим. Байкове кладовище, що розкинулось біля Батиевої гори, таке чепурне й мальовниче навесні, було тепер сумне і жалюгідне.

Повертаючись з кладовища, Тася, може, уперше в житті, серйозно задумалась над долею людини. Так і її колись закопають у мокру, холодну землю, притопчуть ногами — і всьому край. Як же прожити життя, ту коротку мить, яка дається людині тільки раз і яка завжди має один страшний кінець?

У школі Тася мало читала й стояла осторонь громадського життя. Навчання — стільки, щоб не дуже відстати від інших, спорт — переважно влітку і повна безтурботність — круглий рік. Після одруження її життя стало дещо складнішим, а після народження сина ускладнилось ще більше. Маленька істота, яка з'явилась у їхній скромній кімнатці, вимагала уваги, піклування, додаткових витрат. А вони з Арсеном були такі безпорадні.

Від найобдарованішого юнака до невизнаного генія часто-густо один крок. Надмірні похвали спантеличили

Арсена Черкашина. Вважаючи себе закінченим майстром, він менше і менше брався за скрипку. Кохання, одруження, родинні турботи мало сприяли наполегливій, систематичній роботі з інструментом. Нарешті Арсен зважився на зовсім необачний крок: покинув консерваторію. Оббивав пороги у філармонії, вимагав концертів, і сталося так, що своє право талановитого скрипаля він більше доводив словами, ніж смичком. Ось вони вже прожили два роки, вже Петрик став зводитися на ноги, а в Арсена ні постійного заробітку, ні становища в суспільстві не було. Нічого, крім надій!

Такі думки снували в Тасиній голові в той похмурий день, коли вони поверталися з кладовища — спочатку пішки, потім трамваєм.

Арсен думав майже про те ж саме, але по-іншому. Світ йому здавався несправедливим, а працівники філармонії — заздрісними. Невже таки доведеться йому йти, та й то не першою, а другою скрипкою, в невеличкий оркестр одного з кінотеатрів на околиці міста, як це запропонував йому днями один із давніх друзів — випускників консерваторії? Ні, це було б падінням! Але й жити далі випадковими підробітками не можна. Був у нього один добрий і впливовий друг — професор Михайло Лукич Стародуб, та до нього він нізащо не піде! Старий не простить йому знехтуваної праці, прогаяного часу... Коли б йому хтось допоміг грішми, він міг би зосередитись, відновити душевний спокій і працювати, вперто працювати, доки не стане справжнім майстром. Та грошей у нього не було, зате була сім'я. Він скося зирнув на Тасю. Вона сиділа поруч нього на трамвайній лавці, батьки її були ззаду, за спиною, їх не було видно. Взагалі в трамваї було мало людей, та Арсен і не звертав на них уваги. Він поглядав на Тасю, бачив миле, дороге обличчя, змарніле, але все ж прекрасне. Так, він любить дружину і сина, що лишився дома під доглядом сусідки Зінаїди Павлівни, яка вночі працювала на телеграфі, а вдень, чим могла, допомагала молодому подружжю. Він любив Тасю, але... але непогано було б, коли б у Тасі була професія, коли б вона могла працювати й хоч трохи допомагати йому. Тоді їм легше було б звести кінці з кінцями, і він блиснув би віртуозним мистецтвом.

Ці думки потім не раз поверталися до нього.

Арсен пішов грати в оркестр кінотеатру «Чайка». Вранці ходив на репетицію, ввечері — на роботу. Та за прогаяні марно місяці він заліз у борги, й тепер важко було заткнути дірки в бюджеті мізерною зарплатою оркестранта.

А тут ще Тасині батьки ніяк не їхали до своїх Хімок. П'ятеро на десяти метрах житлової площі — це було нестерпно. До того ж язик тещі запрацював, як терпуг. Та й ніде правди діти, в її словах було чимало слушного! Батько Тасі, Василь Гаврилович, був людиною тихою, смирною й затурканою. М'якотілий, схожий характером на покійну сестру свою Настю, він ні в чому не перечив сварливій і діяльній жінці. Це вона навчила його перед війною збувати фальшиві брильянти, а під час окупації за безцінь скуповувати справжні. Перші роки після війни, коли в країні ще не було налагоджено нормальне постачання, вона таємно спекулювала, не раз виїжджаючи в цих справах до Москви, Ленінграда та інших великих міст. В Хімках жила її подруга, яка перепродувала на московських ринках привезені з Києва та інших міст товари й діставала для своїх клієнток дефіцитний крам у Москві. Завдяки цій подрузі Докія Захарівна й купила згаданий будинок у Хімках, ліквідувавши своє господарство у Білій Церкві. Заповзята мати до певного часу потурала примхам дочки, яка не хотіла покидати Київ та тітку Настю, але певна була, що після закінчення десятирічки Тася приїде в Хімки і там вона влаштує на свій розсуд доччину долю.

Тим більше, що в неї була на прикметі надзвичайно вигідна кандидатура. По сусідству з їхнім хімкинським будиночком, на березі каналу Москва-Волга, біля березового гаю була дача відповідального працівника промислової кооперації Семена Григоровича Сачка.

Навівши відповідні довідки, Докія Захарівна дізналась, що власник дачі і персональної автомашини Семен Григорович Сачко нещодавно розійшовся з своєю четвертою дружиною і, як це вона мимохідь простежила, кидав ласим оком на вродливих дівчат. Колишні родинні справи Сачка нікого не турбували, бо з своїми жінками він саме розходився, а не розлучався, — з жодною з них шлюб не оформляв і дітей ні від кого не мав. Так що ні особливих скандалів, ні виконавчих листів у його

житейському активі не значилось. Незабаром запопадлива Докія Захарівна вже знала всі основні віхи Сачкової біографії: перед війною закінчив фінансово-економічний інститут десь на півдні, здається, у Ростові-на-Дону, почав роботу за фахом, а під час війни успішно керував одним із прифронтових військторгів. Демобілізувався з двома орденами і трьома медалями й відразу зайняв солідне місце в торговельному світі. Працював спочатку в «Мосторзі», потім перейшов у промислову кооперацію, викладав у вищому учбовому закладі та вершив інші службові справи. Злі язики говорили, що він вирішував окремі, найскладніші питання по лінії промкооперації не стільки в службовому кабінеті, скільки в кабінеті ресторану «Арагва», а ті, хто бажав потрапити у вуз, в якому працював і виступав у ролі екзаменатора доцент Сачко, мусили внести мзду за відповідною таксою. Але на те й існують злі язики, щоб плести всілякі небилиці. Ніхто з серйозних людей цьому не вірив.

Дарма, що Сачкові минуло вже сорок або й понад сорок років,— Докія Захарівна була твердо переконана, що за таким чоловіком Тасі буде як у бога за пазухою.

Неважко уявити собі, яким ударом для Докії Захарівни було нерозумне заміжжя єдиної дочки. Та вона взяла себе в руки й почала чекати.

Другим ударом по її матримоніальних планах був несподіваний продаж дачі в Хімках у зв'язку з неприємностями, які Сачко мав в інституті. Неприємності Семен Григорович пояснив підступними діями злопихателів, запевнивши, що дачу продає про людське око, щоб заткнути пельки деяким надто балакучим суб'єктам. Через рік або два в нього буде нова дача у Внуковому або в іншій мальовничій місцевості. Що ж до службових справ, то один з керівників промкоопспілки — його приятель, і турбуватись йому нема чого.

Справді, Семен Григорович залишився на старій посаді, але історія в інституті його дечому навчила. Зокрема, він став з більшою прихильністю ставитись до планів Докії Захарівни, про які вона йому недвозначно натякнула. Перебравшись на квартиру до Москви, він кілька разів вшанував колишніх сусідів візитом, заявивши, що гуляв з приятелем в хімкинському порту і, згадавши старих друзів, вирішив заїхати на хвилинку персональною автомашиною. У нього завжди була з собою пляшка шампанського або лікер «Бенедиктин», який любила

Докія Захарівна. Розмова їх точилась досить жваво і приємно. Семен Григорович охоче розглядав фото Тасі, які вона акуратно надсилала матері, захоплювався красою дівчини, прикидаючи в думці, скільки золота та дорогоцінностей приберегли для своєї одиначки колишній білоцерківський ювелір та його жадібна дружина. А справді, добре було б знову купити дачу й забезпечити себе, як то кажуть, про чорний день. Та й хімкинський будинок теж чогось вартий...

Минуло ще кілька місяців. Інститутська історія забулась, а примхлива фортуна незмінно усміхалася щасливому Сачкові.

Докія Захарівна терпляче чекала сприятливого моменту. Терпляче, але не бездіяльно. Листуючись з Сачком, вона вирішила якнайдовше затриматись у Києві, на обмеженій житловій площі нелюбого зятя, який останнім часом майже не бував дома. Його відсутність успішно використовувала Докія Захарівна, щодня, щогодини переконуючи дочку, що вона сама себе прирекла на важке, злиденне, нецікаве життя в той час, коли могла б жити зовсім інакше. Для змалювання перспектив, які чекатимуть на Тасю, коли вона згодиться виправити фатальну помилку юності, Докія Захарівна не шкодувала фарб.

Одного вечора, коли Арсен пішов у кінотеатр, щоб грати там перед сеансом, в кімнату на вулиці Чудновського увійшов несподіваний гість. Це був Семен Григорович Сачко, який нарешті вирішив познайомитися з Тасею. Він теж здобував довідки через київських знайомих, дізнався, що Тася не вельми щаслива в заміжжі, що мати її в листах інформує його вірно й що слушний час може ось-ось настати. Переконався Сачко, що Докія Захарівна та фото говорять правду про Тасю, яка, незважаючи на всі невдачі, після заміжжя розквітла на повну силу і про вроду якої він чув однастайні захоплені відгуки від київських друзів. Якщо це так, то така молода і вродлива жінка теж капітал — і для себе, і для впливу на інших.

Турбував Сачка і дещо плутав карти маленький Петрик, якого, як йому казали, Тася любить усім серцем. Через те Сачко вирішив виявити до хлопчика симпатію і приязнь і, якщо пощастить, взяти Тасю з сином. Петрик поживе у них місяць-два, а потім назавжди переселиться до діда та бабусі у Хімки. Так буде зручно для всіх.

І ось Семен Григорович побачив Тасю. Вона була середня на зріст, ще по-дівочому струнка. Здавалося, що в кімнаті, крім неї, нікого нема. Таке враження створювали її великі, завжди наче здивовані очі. Мати не раз говорила їй про Сачка, але фото в неї не було, й тому зовнішність його вона описувала тільки загальними фразами. Все ж Тася відразу здогадалась: він.

Семен Григорович задоволено усміхнувся і привітно кивнув Докії Захарівні. Він, знайомлячись з Тасею, поцілував їй руку. Потім по-приятельськи потис руку Василя Гавриловича й поклав біля Петрика, що вже заснув, плитку шоколаду. Пояснив, що приїхав до Києва в службові відрядження, спинився в готелі «Палас» і пробуде тут тижнів зо два. Докія Захарівна відразу здогадалась, що відрядження в Київ було взяте ним навмисне, заради її дочки, й була цьому безмежно рада.

— Пробачте, Семене Григоровичу...— Вона кинулась, щоб присунути йому стілець.— Такий гість, а нам і прийняти ніде...

— Не турбуйтеся, я на хвилинку... А де ж господар дому? — спитав зацікавлено, хоч наперед дізнався, що господаря зараз нема.

Йому пояснили, що Арсен Петрович на роботі, і спитали, чи не вип'є чаю. Гість пожартував:

— З гарячих напоїв я споживаю лише коньяк.

Він задоволено засміявся, за ним Докія Захарівна, а Василь Гаврилович боязко глянув на дитяче ліжко — не розбудили б онука.

Тася досі мовчки дивилась на гостя. Був він із тих людей, яких звуть солідними, імпозантними й наділяють іншими подібними епітетами. Був також у міру високий і в міру гладкий; його колісь кучеряве русяве волосся помітно порідшало. Зайшовши в кімнату, він зняв зелений велюровий капелюх, а також бежевий габардиновий плащ, відкривши світло-коричневий піджак та добре випрасувані тютюнового кольору брюки. На лацкані піджака була целулоїдна орденська планка, впадав у вічі строкатий шовковий галстук, у всій його постаті була неприхована самовпевненість.

Тася звикла до свого вкрай затурканого батька, до розгубленого, приголомшеного невдачами Арсена, й цей повний здоров'я, спокою й упевненості чоловік справив на неї приємне враження.

Минуло півгодини, й вона вже охоче відповідала на його запитання, сміялась, коли він жартував. Семен Григорович признався, що він уперше в Києві і що місто йому до вподоби. Він тут же пояснив, чому саме. Семен Григорович звик кожному річ і кожне явище оцінювати всебічно. Похвалив архітектуру Хрещатика, високо оцінив рельєф і природні багатства місцевості, зробив невеличкий історичний екскурс, додавши до цього, що не встиг ще детально ознайомитися з пам'ятниками минулого, але неодмінно зробить це найближчими днями. Мимохідь зауважив, що в такому прекрасному місті повинні жити прекрасні жінки, в чому він зараз переконався.

Він побув недовго й пішов. Його візит залишив у Тасиному серці ще неясне, може, й несвідоме почуття заздросів до людей, які можуть і вміють весело й безтурботно жити, їздити з міста до міста, спинятись у комфортабельних готелях, говорити розумні й дотепні речі.

* * *

На другий день Докія Захарівна відрядила Василя Гавриловича в Хімки стерегти будинок. Бо хоч і доручили вони цю справу квартирантам, і жодних тривожних звісток не було, та все ж своє око надійніше. Другою, більш важливою причиною поспішного від'їзду слухняного чоловіка Докії Захарівни було те, що вона вирішила з потроєною енергією взятися за здійснення давньої мрії. Мовчазний, але добрий Василь Гаврилович, який у душі прихильно ставився до Арсена і безтямно любив маленького Петрика, міг ще, чого доброго, нашкодити їй. Та й терпіти його хоч і полохливі, але докірливі погляди їй, зрештою, набридло.

Удень поїхав Василь Гаврилович, а ввечері знову прийшов Сачко. Він був в іншому костюмі — з темно-синього метро, з пучком білого первоцвіту замість орденської планки. Приніс пляшку шампанського, шоколад, апельсини. З Тасею поведився, як давній знайомий, люб'язно, підкреслюючи свою симпатію й пошану до неї. Це подобалося Тасі, вона вперше в житті була об'єктом уваги й захоплення поважної людини, яка стільки бачила й стільки знала. А Семен Григорович не пошкодував слів, описуючи військові походи, перебування в Берліні, Дрездені, Відні, свої зустрічі з цікавими людьми, знайомства з московськими знаменитостями. Про артистів, яких Тася

бачила в кіно або слухала по радіо, які здавались їй мало не надлюдьми, Семен Григорович говорив панібратськи, як про близьких приятелів. Він знову повів розмову про красу Києва, про його велике минуле, розповідаючи такі речі, про які Тася, хоч і виросла в Києві, чула вперше. Вона в школі вчила історію, але учитель розповідав сухо і лише про соціальні процеси, а життя, — скажімо, київських князів, — і деталі великих історичних битв, та цікаві факти, легенди й перекази були їй невідомі. Коли Семен Григорович став прощатись і попросив її пройтися з ним у сусідній парк, де височів гранітний пам'ятник Шевченкові, Тасі незручно було відмовитись.

Вони вийшли вологого весняного вечора на тиху й напівтемну вулицю. З парку тягло пахощами молодого листя. Крізь електричне сяйво, яке оперізувало місто, сягаючи угору, геть аж до верхніх шарів атмосфери, пробивалися ясні і круглі зорі. На південному заході, над небосхилом, висіла вічно юна вечірня зірниця, яка, щовесни оновлюючи свою свіжість і красу, колись не раз світила Тасиним несміливим дівочим пориванням та мріям.

Коли підійшли до гранітного постаменту, Сачко тоном знавця похвалив роботу скульптора й попросив Тасю продекламувати який-небудь вірш Шевченка. Тася намагалась згадати хоч кілька рядків, але не могла. В шкільні роки її спортивне оточення не прищепило їй любові до поезії, а ті окремі вірші, які вона вчила за завданням учителів, встигла навдивовижу швидко забути. Їй стало ніяково, але її супутник заспокійливо сказав:

— Я сам не люблю поезії. Неприродно й безглуздо. Хіба люди в житті розмовляють віршами? — І він зневажливо засміявся. — Суть життя, Таїсо Васи́лівно, не в віршованих витребеньках. Життя суворе й жорстоке. Життя — це боротьба безперервна й завзята, але молодим, вродливим жінкам про це знати не треба. Тягар життя повинен нести чоловік, мужчина, а жінка повинна лише прикрашати й робити приємним його життя.

Він довго і красномовно говорив на цю тему, наводячи цитати з стародавніх філософів. Тася не все зрозуміла, але інтуїтивно довіряла йому. Він стільки бачив, стільки знав!

Вони сиділи на лавочці поблизу пам'ятника. Масивна, трохи незграбна постать поета чорним силуетом обрисовувалась угорі, підсвічена ліхтарями. Довкола гомоніло

місто, гуркотіли трамваї, над трамвайними дугами займались і погасали синьо-зелені спалахи. Навпроти пам'ятника, за різьбленими стовбурами дерев, вгадувався Тасі величний червоний будинок університету. Колись, ще підлітком, проходячи повз нього, минаючи його похмурий фасад, покрівла якого сперлась на вісім колон, Тася не раз думала про те, що настане в її житті день, коли вона увійде повз ці колони в високий вестибюль, складе іспити, стане студенткою. Та от усе сталось не так, як бажалось!

На мить в її уяві виринув образ Арсена. Десь грає він зараз у душному, переповненому фойє кінотеатру,— здається, на Глибочиці... чи на Шулявці, вона навіть не знала, де саме,— й звучить його скрипка так безпорадно, жалюгідно, нікчемно. Може, й вона винна в цьому? Може, коли б не ота фатальна зустріч на Дніпрі, не солов'їна пісня весни,— пішов би він вперед дорогою творчості та слави і грав би сьогодні не в задушливому фойє маленького кінотеатру, а на блискучій концертній естраді. Вона вже майже не слухала випадкового співбесідника, думаючи про своє. Вулицею між парком і університетом промчав трамвай, над його дугою на мить спалахнула фосфорична заграва й так же раптово згасла. Тасі стало лячно. А що, коли і їхні почуття, їхнє кохання — як цей короточасний спалах?..

З високого піднебесся нечутно падала роса. Чи від її вологого дотику, чи від неприборканих думок Тасі стало холодно, сумно й непривітно. Вона встала, схопився на ноги й Сачко.

— Не треба мене проводити, бувайте! — сказала вона й подала йому холодну, тремтячу руку.

Він поцілував її руку й не став ні на чому наполягати. Тася майже бігцем подалась у свою тісну кімнату. А Семен Григорович повагом, як людина, що знає собі ціну, пішов униз по бульвару Шевченка, пройшов повз свій готель, завернув ліворуч на Хрещатик і зник у підвалі ресторану «Абхазія». В ресторані було душно й накурено, але там подавали смачні грузинські купати — невеличкі смажені ковбаси з перцем, які нагадували Семєну Григоровичу Москву, «Арагву», оте звичне й повноцінне, як на його погляд, життя.

Тася, сама цього не помічаючи, з кожним днем все більше і більше заплутувалась у липкому павутинні Сачка.

Одного дня Семен Григорович прийшов зранку, тільки-но Арсен пішов на репетицію. Гість сказав, що в бюджеті його часу виявилось невеличке «вікно»: сьогодні він не зайнятий справами й хоче використати час для огляду міста. Чи не згодиться Тася, як киянка, допомогти йому в цій справі?

Вранці випав плідний весняний дощ, земля парувала й пахла перепрілим торішнім листям, буйними соками кленів, молодого травою. Ці п'янки випари весни з численних парків та бульварів розносились по всьому місту, вступаючи в двобій з ядучим смородом бензину, солярки та спрацьованих газів, якими заповнив вулиці та майдани різноманітний міський транспорт.

Вони походили довкола Золотих воріт, відвідали Історичний музей, зайшли в Софійський заповідник. Тася вперше була в соборі з його чудовими фресками, мозаїкою, «Нерушимою стіною». Прилучились до гуртка відвідувачів. Екскурсовод розповідав, що збудований князем Ярославом Мудрим храм у тринадцятому сторіччі був зруйнований татарами, протягом чотирьох сторіч лежав руїною, поки не відбудував його митрополит Петро Могила. Тася чомусь подумала, що чотири сторіччя — це дуже великий відрізок часу, але й вони промчали, канули в небуття, являючи собою маленьку мить в порівнянні з вічністю.

Сильне враження на Тасю справив один з експонатів соборного музею. За скляною вітриною лежали цеглини тисячолітньої давності, з яких будувався храм. Це були чотирикутники глини, добре висушені на сонці. На одній із них видно було чіткі відбитки ніг — два невеличкі глибокі сліди козиних ратичок і слід підошви семи-восьмилітньої дитини з ясным відбитком п'яти та пальців. Тисячу років тому лежали ці цеглини під палючим сонцем, пробігла по цеглі коза, за нею маленький пастушок чи пастушка, лишивши свій невивірений слід навіки. Хто ця дитина, яка її доля, чи були в неї нащадки? Про це не може розповісти німа цегла. Тася жартома подумала: «А може, я, мої батьки, діди, прадіди і є

якимсь далеким поколінням цього маленького слов'янина чи слов'янки!..»

Коли вийшли на свіже повітря, Тася сп'яніла від духмяних пахоців весни. Висока софійська дзвіниця з блискучою золотою банею, над якою пливли легкі, мов тополиний пух, хмарини, раптом, як здалося Тасі, похитнулася і стала падати. Тася інстинктивно схопилась за руку Семена Григоровича. Він відповів їй ніжним потиском сильної твердої долоні й повів далі під руку. Тасі було трохи ніяково, боялась зустріти знайомих, та Сачко заговорив в унісон її думкам, і вона стала уважно слухати.

— Люблю відчувати на собі подих історії,— сказав дещо патетично Семен Григорович.— Це вам не віршики-куплетики, а каміння, можна сказати, вічності. Коли дивишся на нього, мацаєш руками, тоді з особливою силою відчуваєш марність людських зусиль. Живи, поки живеться! — ось лозунг, який повинен об'єднувати всіх розумних людей.

«Живи, поки живеться...» Тасі згадався чомусь сльотавий осінній день, сумне кладовище, мокрі грудки глини, що з глухим стукотом падали на домовину тітки Насті. «Живи, поки живеться...»

Та все ж, коли Семен Григорович чемно запропонував їй пообідати з ним у ресторані, Тася рішуче відмовилась.

Повернувшись додому голодна, втомлена, збентежена всім баченим, своїми й чужими думками.

Арсен ждав її, ображений і сердитий. Вона, помітивши його настрій, чекала допиту й докорів, та він замкнувся в собі й мовчав. Образа в ньому переважала лють.

Вона заговорила перша:

— Ну, як у тебе справи?

Запитання було недоречне й банальне.

— Які в мене справи! — сумно відповів Арсен.— Я по місту без діла не вештаюсь, честі своєї не ганьблю...

— Ну, щодо честі... — Тася відчула, як у ній самій закипає лють.— Щодо честі... то не велика честь бути дружиною лабуха!

У Тасі мимоволі зірвалося з уст це гидке й образливе слово. Лабухами звать бездарних музикантів-невдах на їх власному жаргоні.

Арсен на мить побілів, потім увесь густо налився кров'ю. Йому перехопило дух, і він мовчки схопив кашкета. Тільки у дверях обернувся і здушено прохрипів:

— Гарзд... знаю... розумію... ноги моєї тут більше не буде!

Він грюкнув дверима і зник. Петрик злякано заплакав.

— Гладенької дороги! — кинула услід зятеві Докія Захарівна.

Тася схопила на руки сина, притисла до грудей, зробила кілька кроків вперед і назад по кімнаті, а в душі, в серці, в голові у неї хтось чужий, впевнений у своїй правоті, настирливо повторював: «Живи... живи... живи, поки живеться...»

* * *

Арсен не дотримав слова й пізно ввечері після роботи повернувся додому. Син і теща спали, але він одразу, ще поночі, відчув, що Тасине місце порожнє. Холод пройняв його тіло. Тремтячою рукою довго не міг намацати вимикача. Нарешті світло залило кімнату, сумніву більше не було.

— Де Тася? — як зойк, вирвалося з його грудей.

Теща прокинулася і кокетливо мружила очі.

— Дитину розбудиш, — промовила мирно і скося глянула на Петрика.

Докія Захарівна значно менше любила внука, ніж її чоловік. Повна претензії на молодість і вроду, вона так раптово потрапила в бабусі, що їй нелегко було отямитись. Це знав Арсен, і тому її несподіване піклування про дитину ще більше розлютило його.

— Де Тася? — знову вигукнув він.

— А тихше не можна? — Це було сказано крижаним тоном, який нічого приємного не віщував. — Тася доросла й має право вирватися на хвилинку з цього пекла!

— Добра хвилинка!

Було біля першої години ночі. Арсен втретє, ще голосніше, повторив своє запитання.

Теща вирішила вгамувати себе і його. Скандал не входив в її розрахунки. Вона стала заспокоювати:

— Затрималась у якоїсь подруги. Вони прийшли сюди цілою-юрбою. Прийшли й забрали на прогулянку.

Це була чергова брехня. Арсен добре знав, що, вийшовши заміж, Тася розгубила шкільних подруг, а нових у неї не було. Та він не став сперечатись. Яка з цього користь? Вирішив лягти й чекати. Погасив світло й упав на ліжко. Де Тася, що з нею, чи повернеться вона?

А з Тасею сталося ось що.

Як тільки Арсен пішов з дому, на таксі під'їхав Семен Григорович. Заскочивши в кімнату, він повідомив, що чудом дістав два квитки на концерт скрипаля Давида Ойстраха, який гастролує зараз у Києві. Докія Захарівна гаряче порадила дочці скористатися з такої нагоди. Та й у Тасі особливих заперечень не було.

Вона тільки гірко подумала: «Як опустився Арсен... Якими байдужими стали йому музика й дружина. Такий концерт, така подія, а він і не сказав мені ні слова!»

За якоїсь півгодини Тася й Сачко сиділи в першому ряду Колонного залу філармонії, що вабив око м'якими тонами мармуру й позолоти.

Протягом усього концерту, під захоплені овації слухачів, Тася думала про те, яка глибоченна прірва лежить між цим блискучим віртуозом, що з триумфом об'їхав півсвіту, і убогим музикантом-лабухом з маленького кіно-театру!

Це був один з найприємніших вечорів у її житті. Розкішний зал, пурпурові плюшеві крісла, хвилююча музика скрипаля, місця в першому ряду, захоплені погляди молодих чоловіків, вражених її красою,— все це було привабливе й святкове, як мрія. А що, коли б вона була не в скромненькому платтячку, а зодягнена за останньою модою, в дорогоцінних оздобах?.. А скільки таких жінок вона бачила довкола! Тася була широко вдячна Семену Григоровичу за цей вечір.

Тому вона не змогла відмовити йому, коли він попросив її розділити з ним скромну вечерю. До того ж Тася була голодна, вона не встигла пообідати, дома її чекав пісний борщ та чай з хлібом. А з вікон ресторану падало грайливе проміння й лились строкаті каскади танцювальної музики.

Вони зайшли в окрему кабінку, відділену від залу важкими порт'єрами з синього оксамиту. Тут було затишно й, що найголовніше, не було небезпеки зустріти кого-небудь із знайомих.

Меткий офіціант подав меню. Тася прочитала кілька незрозумілих для неї назв і передала карточку Сачкові. Семен Григорович перебіг по ній оком знавця і відклав набік.

— А ми виробимо свій власний порядок денний. Доповідай, добрий чоловіче, що у вас робиться, який арсенал на озброєнні?..

Офіціант, нутром вгадавши солідного клієнта, зайвий раз змахнув скатертину великою, як рушник, серветкою і догідливо защебетав:

— Можна ікру зернисту, вершкове масло, якщо зволите, маслинки...

— Не з того починаєш, голубе,— безцеремонно переббив Сачко.— З основи життя починай. З того, на чому тримається світ...

— Ах! — вигукнув здогадливий офіціант.— Тобто із того, що кров гріє?

— Що гріє кров, запалює серце!

Між офіціантом і клієнтом встановився щирий і дружній контакт.

Від запахів кухні Тася ще різкіше відчула голод. Крізь порт'єру проникав гомін голосів, п'яні вигуки, мелодії танців. Семен Григорович спитав, чи вона не курить. Тася почервоніла від самого тільки припущення. Він заявив, що теж не вживає тютюну, й розповів історію свого друга, директора одного з московських театрів, якому через отруєння нікотином ампутували спочатку одну, а потім і другу ноги. Тася згадала, що Арсен став останнім часом багато курити, але це чомусь не занепокоїло її. Наче Арсенові вже так судилося, щоб усе нецікаве й недоречне припадало на його долю.

Незабаром офіціант приніс те, що було замовлено, та ще поверх того, як сюрприз, зелені парникові огірки, що пахли вологою грядкою, а також мариновані груші, гриби, салат з крабів. Семен Григорович налив Тасі прозорого, мов сонячний промінь, вина, а собі чарку рудого, аж зеленого коньяку.

— За нашу дружбу!

Він одним подихом проковтнув пекучу рідину й запив бокалом «Березівської», що шипіла і грала, як добре шампанське. Тася пригубила келих, вино видалося їй смачним і принаєдним.

— Сміливіше! — заохочував Сачко.

Він схопив велику, схожу на чорнослив, маслину й став смоктати; поласувавши маслиною досхочу, проковтнув її разом з кісточкою.

— Маслини — чудо! Албанські, пізнаю. Лікарі радять ковтати з кістками,— дуже корисно!

Тася хоробро поклала маслину в рот, розкусила й скривилась, як від болю. Їй незручно було виплюнути, але їсти цю солону, гірку й незвичну для неї сливу не могла.

— Нічого,— заспкоював Сачко,— це тільки спершу так. Знаменита річ, ковтайте!

Тася примусила себе проковтнути маслину й взялась за огірок. Він нагадав дитинство, Білу Церкву і їй стало сумно. Семен Григорович апетитно їв, припрошував Тасю, розповідав усякі небилиці.

— От маєлини... Річ на перший погляд наче несмачна й нікому не потрібна. А насправді — на вагу золота. Делікатес! Один приятель розповів мені цікаву історію... Дивна історія, скажу я вам... Під час війни з Москви кудись в Уфу чи в інше місто, вже точно на пам'ятаю, словом туди, де було безпечніше, відправили ешелон з невідомим вантажем. Ешелон поставили в тупик, і він стояв кілька тижнів. А тут до зарізу потрібні були вагони,— війна! Начальник станції та ще якісь там чини вирішили перевірити, що за ешелон стоїть на глухій вітці, чи не можна використати дорогоцінні вагони? Заглянули в один вагон, другий — скрізь одне і те ж — невеличкі барильця з чимось, але з чим? Відкрили одне барильце, друге, третє,— скрізь сливи. Стали їх куштувати — всі, як одна, солоні, гіркі, зіпсуті. Уявіть собі, люди не знали, що таке маслини. Умови життя,— додав він багатозначно.

Тася зрозуміла натяк, і їй стало прикро. Семен Григорович долив їй вина й знову наповнив свою чарку коньяком.

— Дозвольте мені підняти цю чарку за вас, дорога Таїсо Василівно. За вашу чарівну красу, за ваше щастя і майбутнє!

Тасю знову обдала теплом ароматна й смачна рідина. Потім вона їла ікру і з приємністю відчувала, як окремі зернини тріскаються на зубах. Сачко тим часом розправлявся з поросям, поливаючи його густим білим соусом.

— І знаєте, що вони зробили, ті уфимські чи якісь інші мудреці? О, це просто комедія! Вони вивалили барильця з маслинами прямо в болото, бо справа була восени, а вагони забрали. Розуміється, відбувся судовий процес, і голубчикам роз'яснили, що таке делікатес!

Він схопив маслину й проковтнув.

Тася неуважно слухала його, всім еством прислухаючись до звуків ресторанного оркестру. Хтось з окрестрантів співав, і голос його, трансформований через мікрофон, нагадував мурликання сірого пухнастого кота. Семен Григорович запропонував тост за Тасиних батьків,

за Київ, за вічну весну в житті людини. Кожен раз Тася випивала лише кілька крапель, але чи то від незвички, чи вино те було таке міцне, вона відчувала легке сп'яніння, і з глибини її юної душі знову рвалася на волю приглушена за останні роки буйна, майже дитяча веселість. Тому Тася охоче згодилась, коли Семен Григорович запросив її до танцю. Вони пливли в розміреному ритмі, в такт музичному супроводу, й Тасі на мить здалось, що на невеличкій естраді серед оркестрантів грає й він — Арсен Черкашин, невдаха-скрипаль. Що ж, хай грає, хай дивиться, як пливе вона серед інших, розігрітих вином і музикою, пар, хай знає, що й вона не гірша за всіх, що й вона має таке ж право, як вони, ходити в театри, бувати в ресторанах, пити це п'янке, принадне, запашне вино.

А Семен Григорович Сачко ніжно пригортав її до себе: цього вимагали і складні па танцю, і тіснота танцювального майданчика, що нагадував стривожений мурашник, і, нарешті, його жагучі почуття, про які він їй нашіптував тихо, ввічливо, але наполегливо.

Коли вони повернулися за темно-синю оксамитову порт'єру, в обох був піднесений настрій. Ще трішки випили й знову пішли танцювати. Тася мимоволі відчувала, що кожен танець зближував їх, робив їх знайомство давнім, наче вона знала Сачка не кілька днів, а все своє життя.

Скінчилося це тим, що Семен Григорович запропонував їй руку і серце. Він палко переконував її, що вона робить злочин, ховаючи свою красу, молодість, життя у передчасну могилу. Її чоловік — молода людина, він легше зітхне, позбувшись родинних клопотів, а його, Сачка, вона врятує від самотності, дасть йому щастя, він зможе повніше віддати себе роботі, науці. У нього дітей нема, Петрик стане йому за рідного сина.

Тася нічого не відповіла: її злякали його слова. Потім підвелась і попросила скоріш відпустити її додому. Зараз же, негайно!

Після духоти й чаду в ресторані нічне повітря видалося Тасі не тільки свіжим, а й просто цілющим. Разом з тим звуки музики, що лилися крізь вікна, не були більше загадковими й недоступними, як ще вчора чи позавчора. Вона там була, вона сьогодні увесь вечір робила що хотіла, вона може так жити не день, не два, а все життя. Досить їй тільки забажати цього.

Йти було недалечко, й Сачко відмовився від послуг таксі. Він сказав Тасі, що цілком розуміє її замішання й вагання, тому не вимагає відповіді зараз. Але він певен, що вона не проміняє справжнє, повноцінне життя на убоге й нікчемне животіння.

* * *

Арсен лежав з відкритими очима і ждав. У кімнаті було темно, тільки з вікна навкіс падало бліде проміння вуличного ліхтаря. Смішно сопів носом Петрик, тихо лежала теща — заснула чи вдавала, що спить.

Про що б він не намагався думати в ці довгі, як йому здалося, безконечні години, думки незмінно поверталися до Тасі. Суміш туги, болю, образи й ревнощів терзала й мучила його так, що він ледве стримував себе, щоб вголос не заридати, не сполохати ніч диким виттям страждань і муки. Піти шукати її, але куди?

Тисячу разів він запитував себе, що він зробить, коли вона нарешті прийде? Мусить же вона прийти якщо не до нього, то до сина й матері, навіть звірина не нехтує такими почуттями. Прийде, безперечно, прийде, хоч і невідомо коли. І невідомо, що він їй зробить. Тільки б не забутись, не вдарити вдруге по голові, як тоді в холодних хвилях Дніпра.

Коли б Арсен був спроможний подивитися збоку, як стороння людина, на своє життя останніх років, він легко переконався б, що нічого несподіваного нема. Так, цього можна було сподіватись! Їхнє знайомство на Дніпрі було надто незвичайним і випадковим, відразу зблизило їх, хоч вони зовсім не знали одне одного. Жоден з них не знав по-справжньому життя, і їм здавалося, що вони здатні на подвиги в ім'я кохання щодня, щогодини. А сталося не так. Буденщина, нестатки, проза життя стали на їхньому шляху, обступили їх, і вони розгубились. У їх взаєминах була щирість почуттів, шал першого кохання, наївна віра в успіх, який сам прийде, але не було в них ні вміння добиватись успіху, ні мужності гідно переносити невдачі, ні сили волі, щоб знову і знову боротись за своє місце в житті, боротись разом, спільно, пліч-о-пліч.

Він пильно вдивлявся в німі стіни і в уяві бачив цю кімнату іншою. Ще так недавно, здавалося, вона була благословенним закутком студентської юності! Тут жили вони з Юрієм Кожухарем, теж скрипалем, на рік стар-

шим за Арсена. Юрій завжди допомагав Черкашину як старший, більш досвідчений товариш. Потім залишив йому свою кімнату. Та Арсен не зумів розумно скористатися з цієї послуги. Кімната замінила йому широкий світ, принадне майбутнє.

Юрій Кожухар вже добре зарекомендував себе в Луганській філармонії, його концерт нещодавно передавали по радіо. Одружився, теж має сина, щасливий. А він, Арсен?.. Ішов, ішов прямою дорогою — і раптом сам звернув на манівці...

Чути було, як дзвінко відбиває секунди будильник на столі. Вони купили його з Тасею перед одруженням, разом з стільцями та іншими дрібними речами. Годинник ішов навдивовижу справно, а ось пружина їхнього життя почала давати перебої. Невже вона розірветься, боляче вдаривши по них туго закрученими спіралями, порушить розмірений ритм часу, відкривши попереду чорну безодню невідомого?..

Ех, Тасю, Тасю!.. Думка про те, що вона, може, всі ці дні зраджує його, робить що хоче, та ще й кепкує з нього, викликала шалений приступ болю й люті, кохання і зненависті.

Саме в цю мить у кімнату ввійшла Тася. Арсен схопився, підійшов до неї й відчув раптом запах вина. Бити? Ні, ні, тільки не це! Тася включила світло, на її щоках була розмазана губна помада. Цілувалась!.. Якщо він ударить її, то вже не стримає себе, уб'є на місці.

Він потім тисячу разів згадував цю хвилину і тисячу разів приходив до висновку, що то не він, а хтось інший, чужий, засліплений ревностями, гукнув за нього:

— Брудна ганчірка!.. Ти... ти...

А далі вже нічого згадати не міг.

Та Тася добре розчула страшні слова:

— Коли повернуся, щоб духу твого тут не було. Будь проклята!

У нестямі він прожогом вискочив з кімнати й вибіг на вулицю. На тротуарі спинився і довго стояв, намагаючись збагнути, що сталося.

А в душі несміливо зароджувалося спочатку неясне, а потім усе виразніше почуття власної провини. Але й це не повернуло його назад. Коли б ще Тася була сама, з Петриком, а так... Ні, ні. Почуття люті й сорому перемогло. Хай буде, що буде!

З цим він і поплентався вздовж вулиці.

Була вже пізня ніч, будинки стояли темними силуетами, вікна погасли. Здалеку, либонь з Дніпра, віяв безтурботний вітер, і ліхтар на розі ритмічно хитався й скрипів. На чорному небосхилі сходив шербатий місяць.

З боку залізниці чути було гудки паровозів. Нічні гудки завжди тривожать душу. Вони й зараз пролунали болісним відгомонам, як заклик і пересторога; нагадали йому, що існує безмежний світ, далекі мандрівки, радість зустрічей, туга прощань.

Блукав по місту годину, а може, й дві. За цей час охолов, багато передумав. Коли стало благословлятися на світ, замість люті й розпачу прийшло єдине непереможне почуття безсилля і втоми. Він хитався, як п'яний, ноги відмовлялися слухати його. А може, все-таки повернутись додому? Ні, нізачо! Він не хлопчик, він доросла людина. Але чому він все-таки не спитав Тасю спокійно — де була, що робила? Може, ще не так страшно, не так далеко зайшло... поспати, відпочити годину чи дві, а вранці, на тверезу голову, все розібрати?

Він ішов повз освітлений під'їзд готелю. Постукав, йому відчинили. Спитав, чи нема вільної кімнати. Сонний швейцар повів його до адміністратора. Черговий адміністратор дрімав у кріслі. На Арсенове запитання відповів, що вільних номерів нема. Відбувався огляд художньої самодіяльності, по столиці веселими гуртками ходили, одягнені в барвисті народні костюми, юнаки й дівчата. Молодість сміялася, танцювала, співала, славилася життя.

Так було вдень. А зараз спало місто, спав готель, тиша заповонила вулицю.

Вийшовши на Хрещатик, Черкашин згадав, що недалечко, в пасажі живе диригент їхнього окрестру — старий удівець. Арсен був колись у старого, — ходив за якимись нотами, — й добре запам'ятав простору кімнату на другому поверсі, над крамницею квітів. Туди й спрямував свої кроки до краю змучений нічний мандрівник.

Марко Сидорович Полотай — диригент і перша скрипка оркестру при кінотеатрі «Чайка», по сумісництву піаніст, бандурист і самодіяльний композитор — довго відчиняв двері, протираючи очі, але прийняв Черкашина загалом привітно. Арсен щиро признався, що полаявся з жінкою, пішов з дому й падає з ніг від втоми. Старий поклав

його на канапу, і Арсен заснув, як тільки притулився до подушки.

Прокинувся пізно, серед білого дня. Марко Сидорович ждав його пробудження, на столі парувало гаряче молоко.

Зав'язалась розмова, під час якої з'ясувались окремі деталі не тільки вчорашньої історії, але й усього Арсенового життя.

Полотай був людиною великого життєвого досвіду. Мандрівний музикант, він об'їхав майже всю країну, зустрів багатьох людей, наслухався й набачився всякої всячини. Уважно вислухавши Арсена, сказав:

— Задихнулась пташка в клітці, ось що. Ти винен, у першу чергу — ти. Мати в неї погана, а ти пробував відвоювати її від матері, зробити своєю спільницею, другом? Гадав, що справді ошчасливив її? Помилка, соколику. Дивись, щоб не було пізно! Мене теж подібне лихо колись спіткало. Ет, чого в житті не було!

Плутана балаканина старого заспокоїла Арсена й переконала його, що не одна Тася винна в їх неладах. Зрештою, він міг поставити питання руба й давно відправити Докію Захарівну в Хімки. А з Тасею треба м'якше, дбайливіше. Згадалось його власне дитинство... Чого варті всі його дрібні неприємності в порівнянні з тими жорстокими випробуваннями, які ставило життя перед його батьками та людьми їхнього покоління! Невже він не знайде спільної мови з дружиною, матір'ю його сина, яка ще недавно була для нього такою безмежно дорогою і рідною?..

Черкашин подякував старому за гостинність і добрі поради, й вони удвох подались на репетицію. Арсенові не було причини зривати репетицію: він виспався й відпочив. Зрештою, хай Тася трохи похвилюється й обдумає свою поведінку. Це, безперечно, піде їй на користь.

Та дух неспокою тривожив Арсена. Він насилу дочекався кінця репетиції й хутко подався додому. На його біду, трамвай були переповнені, а на таксі не хотілося тратити гроші — згодяться на інше.

Нарешті потрапив у вагон і вже нервував з іншого приводу: здавалося, що трамвай їде надто повільно, довго стоїть на зупинках. А йому ж треба поговорити з Тасею, пообідати й до початку вечірніх сеансів повернутись у кінотеатр.

Ось він на вулиці Чудновського. Поминув Музей російського мистецтва, потім Музей західного і східного мистецтв, наближався до свого будинку. Ввійшов у парадне, не помітивши нічого особливого. Коли ж зайшов у квартиру, здивувався, що двері його кімнати замкнені й дома нікого нема. Сусідка Зінаїда Павлівна мовчки подала йому ключ. Відімкнув ключем замок, шарпнув двері — й усе зрозумів. Речі були розкидані, Тасин та Петриків одяг забрано, на столі лежала записка.

Він у той вечір не пішов на роботу, не шукав пристановища ні в готелі, ні у знайомих. Блукав самотній, нікому не потрібний, блукав по вулицях і площах, ідучи наосліп, без мети. Так опинився в парку, на лавці, де перед світанком задрімав.

Тепер сидів на лавочці, кутив, знов і знов пробігаючи очима страшну записку. Почув дружний галас і сміх — на алею парку вибігли юнаки в спортивних костюмах, граючи в довгу лозу. Тренер скомандував:

— Увага, починаємо крос. За мною!

Побігли вздовж алеї. Подивився їм услід Арсен. Туга й заздрість були в його погляді.

Підійшов вусатий сторож, підмів забутий Арсеном недопалок сірника. Арсенові стало незручно, схопився:

— Пробачте, я підніму.

— Сидіть,— заспокоїв його сторож.— Удень дозволяється. Дрімайте. А сірничок — не біда. Така наша професія — чистота й порядок... Може, й мені дасте закурити?

— Нема,— відповів Арсен, кинувши в урну для сміття порожню пачку.— Нічого нема.

Він не думав вкладати в ці банальні слова будь-який символічний зміст. Але сторож зрозумів його й співчутливо похитав головою.

Арсен пішов назустріч міському шумові.

Розділ другий

Він ішов, заглиблений у свої невеселі думки. За буденними знегодами Арсен втратив багато чого світлого й доброго в своїх почуттях до дружини. Всю любов, жагу молодого серця він віддав синові, створивши собі живого кумира. Несподіваний удар долі струсонув його. Любов до Тасі воскресла в його серці з нечуваною силою, він

всім еством зрозумів, що справді не може жити без неї.

Дзвеніли трамваї, сигналили автомашини, поскрипували на поворотах опецькуваті тролейбуси. На Хрещатику він потрапив у людський потік, який густою течією плив у напрямі дніпровського пляжу. Весна була тепла, а тому не тільки вільна від навчання київська молодь, але й тисячі приїжджих з Москви, Ленінграда, Мінська та інших міст щоденно заповняли пляж, проводячи час у веселому відпочинку. Те ж саме кілька років тому робив і Арсен Черкашин.

Все відійшло в минуле і вже ледь затьмарилось забуттям. Одна картина жила в пам'яті — картина їх першої зустрічі на водній станції «Наука».

Ні, він у душі проклинав не Тасю, а себе. Думки, з якими вчора повертався додому, сьогодні жили в ньому ще міцніше, пустивши глибоке коріння в душу. Єдине, чого він зараз бажав, — це знайти Тасю. Але де її шукати? Навряд чи поїхала вона в Хімки до батьків: адже ясно, що він розпочне пошуки саме звідти. Може, вона в Києві, тільки де, з ким, у кого? Не важко здогадатись, що в неї хтось був, з ким вона проводила останні дні, від кого повернулася о першій годині ночі, — але хто він, Арсен не знав.

Вчора, очамрілий від несподіванки, він до того ж не зумів як слід розпитати сусідку — Зінаїду Павлівну. Безперечно, телеграфістка що-небудь знає, — вона була їх єдиною сусідкою і майже членом сім'ї. Колись, ще будучи замужем за головним бухгалтером консерваторії, вона займала крихітну двокімнатну квартиру. Жили вони з чоловіком фактично в одній, другу здавали студентам консерваторії, яких добирав головбух. Та років з п'ять тому чоловік Зінаїди Павлівни помер. Двох кімнат їй стало забагато, й вона одну з них переписала на студента-квартиранта Юрія Кожухара, який потім оформив цю житлоплощу на Черкашина. Зінаїда Павлівна зустріла одруженого сусіда спочатку не дуже доброзичливо, але потім прив'язалася до маленького Петрика, бо в самої дітей не було. Не може бути, щоб вона нічого не знала!

Тільки він зайшов до порожньої й такої непривітної тепер кімнати, Зінаїда Павлівна сама просунула крізь двері маленьку сивувату голову. Вона щиро співчувала Арсенові, проте не могла не ставитись до його нещастя,

як до певної сенсації. Вона була звичайною жінкою, а подібна подія не часто траплялась у неї перед очима.

— Це ви, Арсене Петровичу?.. А я думаю собі, хто це?.. Та ні, вона не повернеться. Вчора ви так раптово зникли... О, що тут діялося вчора вранці!..

Вона вже стояла посеред кімнати, широко жестикулюючи:

— І він з'явився. Радісний такий, солідний, а який на ньому макінтош!..

Потім тихше, як важливу таємницю, повідомила:

— Він не раз заходив, коли вас не було. Та я не посміла сказати вам... Не сердьтесь на мене — боялась. Знаєте, є така приказка: не пхай пальці поміж двері. Правда, розумна приказка?

Арсен спитав:

— Скажіть, вона нічого не переказала?

Це стало приводом для нового монологу сусідки:

— Тася? Нічого. Дуже хвилювалася. Руки дрижать у неї, дрижать... А я зовсім розгубилася, побігла б, поклікала вас, та куди бігти, де шукати?

Вона так мало в житті говорила. Вночі — за апаратом на телеграфі, вдень — треба виспатись, впоратися з хатніми справами.

— Я так думаю, що він не менше як професор. Ну й макінтош!

Арсен вирішив спитати прямо:

— Ви знаєте, куди вона поїхала, чи ні?

Сусідка закліпала очима.

— Звідки ж мені знати? — Потім щось згадала й рішуче махнула рукою, розтинаючи повітря: — Ба ні, дещо знаю. Почула, як він з шофером розмовляв: поспішали на московський поїзд.

Арсен стрепенувся:

— На московський?! Ах, он що...

«В Хімки!» — майнула думка, і він уже знав, що йому діяти.

— Ось що, Зінаїдо Павлівно. Мене кілька днів не буде. Якщо будуть листи чи телеграми, збережіть.

Узяв до рук футляр зі скрипкою. Продати? Ні, ще рано. Єдина цінна річ, придбана з допомогою професора Стародуба з фондів консерваторії. Він простяг її сусідці:

— Сховайте.— Пішов до дверей, спинився.— А Петрик... не плакав?

— Хіба ж він розуміє!

— Так-так...

— Куди ви? Невже в Москву?

— Ключі від кімнати хай будуть у вас.

Тепер у нього був план дій, і це надавало йому сили.

* * *

Оркестранти кінотеатру «Чайка», яких не одна Тася презирливо називала лабухами, були людьми доброзичливими й чутливими. За пропозицією Марка Сидоровича Полотая вони склалися Арсенові на дорогу, левину частку всієї суми вніс, звичайно, Полотай. Крім того, він дав листа до старого московського друга, що жив у центрі міста на Петровських лініях поблизу Неглинної і грав у ресторані «Савой». У нього міг спинитись і жити молодий член великої сім'ї ремісників від мистецтва.

Сріблястий ІЛ-12 відірвався від бетонної доріжки київського аеродрому й узяв курс на північ. Всі місця в літаку були зайняті. Арсенові довелося сидіти в хвості, поряд із стареньким залізничником, худорлявим і невисоким на зріст, який влаштувався біля ілюмінатора. Арсен летів уперше в житті й увесь час поривався до вікна. Дідусь помітив це й запропонував йому своє місце. Арсен з подякою пересів, глянув униз, побачив панораму прекрасного, розкиданого в ярах та на пагорбах міста, сталеву смугу Дніпра, і журба знову вхопила його за серце. Повітряний корабель набирав висоту, розітнув стелю хмар і помчав по сліпучо-білій рівнині, мов велетенські аеросани.

Старий залізничник зітхав, совався в кріслі, кілька разів намагався заговорити з Арсеном. Чи хотів вилити душу, чи сподівався почути розумну пораду, але з усього було видно, що відчуває гостру потребу у співбесіднику.

Та Арсен затаївся, мов слимак у мушлі. Якщо в старого радість або горе, то навряд чи його переживання варті уваги в порівнянні з тим соромом і образою, яких зазнав Арсен.

А в старого справді сталася в житті важлива подія. Втративши надію заговорити з Арсеном, він розпочав розмову з сусідом справа, армійським лейтенантом, який сидів у кріслі за вузьким проходом. Лейтенант, як виявилося, летів через Москву до Челябінська, в тому ж напрямку мандрував і залізничник. Він почав розповідати

свою історію, Арсен мимоволі зацікавився й став прислухатись.

У залізничника було два сини, та старший, льотчик-випробувач, поліг смертю хоробрих під час Великої Вітчизняної війни. Залізничникові вже було, певне, понад шістьдесят років, менший син був тепер єдиною його надією. Аркадій — так звали цього юнака — виріс здоровим і міцним, здобув освіту інженера-будівельника. Коли тисячі молодих патріотів після війни поїхали в східні області, поїхав з ними й син залізничника. Там він працював на будівництві залізниці. Кілька місяців тому Аркадій прислав листа, а в ньому сповістив, що зустрів дівчину, з якою хоче одружитись. І ось тепер старенький летів, щоб забрати до Києва вагітну невістку, яка ось-ось мала народити спадкоємця. Сам Аркадій зможе взяти відпустку тільки восени.

Залізничника хвилювала майбутня зустріч з невісткою, якої досі не бачив у вічі, він турбувався про її здоров'я, про долю майбутнього внука. Разом з тим у його словах відчувалась гордість за сина, який з головою поринув у роботу, був настільки потрібний мужньому колективу будівників магістралі, що не мав змоги вирватися навіть на кілька днів. Звісно, невістка могла родити й там, і дитину прийняла б не баба-повитуха, — тепер медична допомога добре налагоджена по всій країні, — але все ж краще, коли біля колиски будуть дідусь та бабуся! Хіба ж не так?

Лейтенант був надто молодий, щоб сказати потрібне слово в такому делікатному питанні. А Черкашин перестав цікавитись розповіддю залізничника, шулився від власних сумнівів і задавав собі одне й те ж питання: чи не даремно він подорожує?

Та він був молодий, повен снаги й не збирався відступати з півдороги. Ні в якому разі! Обшукає всю країну, ждатиме місяці, роки, але поверне те, що втратив. Буде що поверне!

Раптом новий сумнів, як блискавка, пронизав його свідомість. А що, коли йому не в Москву треба, а кудись далі, невідомо куди. Адже якщо Тася й Петрик і поїхали московським поїздом, то чому вони неодмінно повинні бути в Хімках або в Москві? Може, вони через Москву їхали в той же Челябінськ або в Новосибірськ чи, навпаки, у Вільнюс або в Архангельськ?..

Він відчув, що вкривається холодним потом. У нього

нема ні грошей, ні взагалі можливості мандрувати без кінця-краю. Та й куди, куди?

Згадав, як Тася колись мимохідь кинула, що якась матрина родичка живе в Середній Азії. Може, вони туди поїхали? Але Середня Азія велика, а він навіть прізвища тієї родички не знав.

Ці думки мучили його і в автобусі, коли він з Внуковського аеропорту добирався до Москви. Арсен був колись у Москві з студентською екскурсією, він полюбив це велетенське місто, і навіть зараз, незважаючи на свій настрій, радів з його величі й краси.

Автобус спинився біля готелю «Метрополь». Звідси рукою подати — Неглинна й Петровські лінії. Знайшов потрібну квартиру й натиснув кнопку дзвоника. Адресата не було дома, листа взяла його дванадцятирічна дочка, яка охоче назвала своє ім'я: Вероніка, або просто — Ніка. Арсен сказав, що заїде увечері, й кинувся на приміський вокзал, щоб скоріше добратись до Хімок.

У Хімках він знайшов затурканого Василя Гавриловича, який заявив, що жінку, дочку й онука залишив у Києві, в кімнаті Черкашина, й поняття не має, куди вони ділися. В глибині душі він здогадувався, що справа ця так чи інакше зв'язана з Сачком, але сказати нічого не хотів — боявся.

Повернувшись на Петровські лінії, Арсен знову застав тільки Ніку. Її батько — Сильвестр Казимирович — грав у готелі «Савой». Але він листа прочитав і сказав дочці, що гість може у них ночувати.

Арсен вирішив дочекатися господаря, та сон переміг його, й він заснув на старенькій кушетці з рипучими твердими пружинами.

* * *

Сильвестр Казимирович був цікавим екземпляром людської породи. Він вважав, що в природі існує дві абсолютні величини: одна з них — це він, Сильвестр Бжозовський, і друга — весь навколишній світ. Він давно перестав бути поляком, хоч про його походження недвозначно свідчили прізвище, ім'я й по батькові. Та що йому метричні дані, коли за своє довголітнє життя він змінив біля десятка псевдонімів, об'їздив півсвіту, виступаючи в знаменитих ансамблях, був навіть за океаном, де грав в оркестрі Тосканіні. Хто були його батьки, чи були вони на-

щадками польських панів та управителів, яких стільки було на землях України й Білорусії до революції, чи походив від польських повстанців, висланих до Росії,— він не знав і, сказати правду, мало цим цікавився. Все життя він, кваліфікований віолончеліст, дбав про одне: успіх у жінок. А оскільки справа ця не дуже складна й податливих жінок не важко знайти на всіх широтах земної кулі, то Сильвестр Казимирович з повним правом вважав себе найдосконалішим фахівцем з усіх питань інтимних взаємин між чоловіцтвом і жіноцтвом. Від одного з останніх альянсів віолончеліста й з'явилася на світ згадана вище Вероніка, яка стала єдиною господинею його вічно парубоцької домівки. Навчання в музичній школі вона вміло поєднувала з турботами про примітивний побут їхньої невеличкої, але дружної сім'ї.

Вислухавши гостя, він не став розчаровувати його, а зробив припущення, що, мабуть, Черкашин знайшов те, що він, Бжозовський, шукав протягом усього життя. Знайшов, та не вмів удержати.

— Жінки є різних порід,— говорив дідуган, мішаючи ложечкою пахучу чорну каву.— Дебелі й гладкі жінки завжди смирні і добродушні. З ними спокійно, але нудно. Люблю мініатюрних. Та й тут є різниця. Мініатюрна брюнетка — згусток примх і нервів. В той час, як блондинка... О, то цілком інша річ!.. Ваша яка була?..

Запитання прозвучало для Арсена як ляпас. Він дивився на сутулого, лисого, в штопаній сорочці старого діда з неприхованим презирством. Той помітив погляд і вирішив поправитись:

— О, не подумайте про мене, що я яка-небудь тварюка. До кожної жінки я підходив з певними ідеалами, запевняю вас. Та не моя вина, що вони тих ідеалів не виправдовували. Кави не хочете?

— Ні, спасибі.

— Тим краще. Тут недалеко, на Петровці, є дешева їдальня. Там можна добре поспідати.

Арсен вдав, що не чує. Вони були дома удвох. Ніка зранку пішла до школи. Це дозволяло старому бути особливо відвертим.

— Я симпатизую вам, оскільки ви приятель Полотая. О, то мудра людина! Я зустрічав його й на вершинах слави, коли він грав у великих оркестрах, і в дні невдач — на сільських весіллях... Та бадьорий дух ніколи не покидав його. Смію запевнити: ніколи! Щодо жінок він був,

правда, роззявою, як і ви. У нього теж з-під носа жіночку — ф'ють!..

Це був другий ляпас, та Арсен стерпів і його. А невгамовний дід вів далі:

— Отож, щоб уникнути такої долі, я завжди кидав їх першим. Завжди, за всіх обставин. Білих, чорних, мулаток... Серце інколи розривалося, душа ридала, а я кажу собі: ну, Сильвестре, пора! А може, ваша якась особлива, га?

І він ще смів питати! Ясно, що Тася особлива. Завжди святкова, піднесена, з відкритим серцем, з неймовірно великими, загадковими очима, вона не така, як усі,— інша, незвичайна, єдина в світі!

Арсен схопився й побіг на приміський поїзд. Але в Хімках нікого не було. Тим часом Тася повинна була приїхати сюди ще вчора вранці. Коли б вона була в Москві проїздом, вона викликала б телеграмою батька на побачення. А Василь Гаврилович з Хімок не відлучався, про це Арсен довідався від сусідів. Мабуть, Тася таки в Москві.

Він повернувся до міста й подався на Пушечну, в довідкове бюро, наївно сподіваючись, що там уже відома її адреса.

Його зустріла молода висока дівчина — лейтенант міліції.

— Паспорт? — спитала вона Арсена.

— Будь ласка.— Арсен подав паспорт і додав: — Черкашин Арсен Петрович.

— Кого розшукуєте?

Арсен запнувся. Лише подолавши зніяковілість, сказав:

— Черкашину... Таїсу Василівну.

— Хвилиночку,— кинула дівчина-лейтенант, розглядаючи документ. Її виразне, вкрите ластовинням обличчя стало зосередженим.

Щоб приховати хвилювання, Арсен закурив цигарку, але дівчина суворо промовила:

— У нас курити заборонено.

— Пробачте,— сказав він і кинув цигарку.

— Смітити теж,— усміхнувшись, вже м'якше застерігла лейтенант міліції.

Черкашин підняв недокурок і кинув в урну.

Дівчина крутила барабан з буквою «Ч», примовляючи:

— Черкашина Таїса Василівна... Вам пощастило. Іванових у нас сто тисяч, Смирнових тисяч шістдесят, Григор'євих біля двадцяти тисяч, а Черкашиних всього тільки чотири тисячі двісті сімдесят п'ять. А з таким ім'ям та по батькові — лише дев'яносто вісім. Якого року народження ваша Таїса Василівна?

— Тисяча дев'ятсот тридцятого.

— Ще легше. Таких тільки сорок дві. Де народилася?

— Біла Церква, Київської області.

— Біла Церква? Подивимось.— Вона старанно крутила барабан.— «Луна спокійно с висоти над Белой Церковью сияет...» — Зітхнула і твердо сказала: — Ні, такої у нас нема.

Черкашин зблід:

— Як нема?

Дівчина — лейтенант міліції — відрапортувала офіційно:

— Черкашина Таїса Василівна, тисяча дев'ятсот тридцятого року народження, родом з Білої Церкви, в Москві не прописана.— Й іншим, співчутливим, тоном додає: — Приходьте завтра. У нас щодня багато прибуває й вибуває.

Черкашин промимрив щось незрозуміле,— мабуть, це була подяка,— й вийшов на вулицю. Гаразд, він прийде завтра, післязавтра, ходитиме вічність! Інакше... інакше йому нема чого повертатись до Києва, в самотню, безрадісну кімнату.

Відчув голод, згадав, що досі не снідав. Було вже коло четвертої години дня. Зайшов у їдальню на Петровці, яку рекомендував йому Сильвестр Казимирович. Замовив рублені котлети з макаронами — це був його обід, сніданок і вечеря. Потім подався на Петровські лінії, до свого тимчасового пристановища.

* * *

Цілими днями Арсен шукав Тасю. Іздив у Хімки, заходив у довідкове бюро, сновигав по вулицях, тинявся в метро, вештався по магазинах. Ночі проводив у Сильвестра Казимировича та вертлявої Ніки. Різниця в роках між віолончелістом та його дочкою була така велика, що всі мимоволі вважали Вероніку не дочкою, а внучкою або правнучкою старого. Сильвестр Казимирович задоволено посміхався: в цьому він бачив ще один доказ його лове-

ласівських чарів і чоловічої сили. Ніка звикла до Арсена, поводитися з ним, як з давнім знайомим, він їй чимало допомагав по господарству. Сильвестр Казимирович, крім основної роботи в ресторані, мав ще кілька, як він висловлювався, «халтур» і дома бував рідко.

Минали дні, але Черкашин не втрачав надії знайти дружину. З розгубленого вигляду і плутаних пояснень Василя Гавриловича та з двозначних натяків квартирантів він твердо переконався, що Тася в Москві. Правда, без адреси шукати людину в Москві — все одно що шукати голку в копиці сіна, але Арсен сподівався то на довідкове бюро, то на випадкову зустріч, то, нарешті, на те, що слабохарактерний Василь Гаврилович не витримає і вибовекає правду.

В довідковому бюро він поки що одержував стереотипні відповіді: нема, не прибула, не прописалась. Василя Гавриловича в Хімках не застав, квартиранти сказали, що буде лише через кілька днів, і висловили здогад, що старий поїхав до Москви на побачення з дочкою. Невже єдиний шанс — випадкова зустріч?

Та коли б хоч знати район, у якому вона живе! Він зустрічав тисячі жінок, пильно вдивлявся їм в обличчя — і все дарма.

Блукаючи щодня вулицями величезного міста, мимоволі вивчаючи обличчя, постаті, ходу жінок, серед яких було чимало вродливих і навіть красунь, Арсен більше і більше переконувався, що такої, як Тася, нема ні тут, ні, мабуть, у цілому світі. Її фігура, її усмішка, біле, як льон, і м'яке, як пух, волосся і очі, бездонні, тривожні очі — ні, без них він не міг жити, дихати, не міг і не хотів.

Минуло коло двох тижнів — і Арсенові ресурси, а також оптимізм стали наближатися до нуля. Треба було повертатись додому.

Прийнявши це сумне, але необхідне рішення, Арсен ще раз, уже без будь-яких ілюзій, відвідав довідкове бюро. Була субота. Якщо й сьогодні невдача, то завтра — вихідний, а в понеділок його уже в Москві не буде. Зустрівшись очима з дівчиною-лейтенантом, він відразу помітив, що для нього є новина. Дівчина привітно усмінулась і написала йому довідку: «Четверта Тверська-Ямська, 18а, квартира 23».

Арсен схопив папірець і кинувся до дверей. Дівчина сказала навздогін:

— Метро до площі Маяковського.
Черкашин спинився і від усього серця сказав їй:
— Спасибі!

* * *

До розлучення з Арсеном Тася не могла оформити нового шлюбу. Отже, й весілля широко та бучно справляти не було рації. Вирішили прописати Тасю як родичку, щоб уникнути непорозумінь з будинкоуправлінням та міліцією, зробити невеличку вечірку в колі найближчих приятелів, а неприємні клопоти по розлученню відкласти на майбутнє. З цим Сачко ніколи не поспішав.

Вечірка мала відбутися сьогодні, в суботу, щоб завтра, у неділю, похмелитися та відпочити.

Тася всі ці дні почувала себе, як недосвідчений канатоходець над прірвою. Петриком цілком зайнялась Докія Захарівна, в просторій квартирі Сачка для них знайшлась окрема кімната. Тася шмигала по місту, але даремно Арсен намагався зустріти її. Тепер вона не ходила пішки й десяти метрів: персональна машина Сачка цілком перейшла в її розпорядження. Шофер Віктор Кузьмич, людина тридцяти років і понад сто кілограмів ваги, був від природи філософом і всі життєві явища спостерігав байдуже. Раніш він відвозив Семена Григоровича на роботу в райпромкоопспілку чи в інститут і довгими годинами, чекаючи його в машині, роздумував над космічними проблемами всесвіту. Тепер його життя різко змінилось. Семена Григоровича він тільки возив вранці на роботу й привозив увечері додому. Решту часу не простоював даремно, а ганяв по місту з Таїсою Василівною. До ательє мод, приватних кравчих, по околицях міста, де в крамницях легше було знайти дефіцитні товари. Та Віктор Кузьмич не нарікав на долю: він з першого погляду закохався у вродливу киянку, і вона стала не тільки його господинею, але й володаркою серця. Це було, розуміється, таємницею, про яку ніхто, крім нього, не знав. Возити її, бачити її, догоджати їй було для нього справою лицарської честі. Він навіть думки про подорож на Марс та інші плани на деякий час залишив.

А Тася стрімголов кинулась у примхливе й кипуче життя, яке стає основою існування багатьох недалекоглядних жінок. Купувати, замовляти, набувати все, що припало до вподоби,— така можливість була у молодій жінки

уперше в житті, і вона користалася з неї якомога повніше. Ця суета й метушня настільки захоплювали її, що вона забувала про все інше.

Так було вдень, а вночі... А вночі наставала люта й холодна відплата. Вона не любила Сачка, і цю невмолиму істину відчували все сильніш і сильніш усі клітини її тіла. Його ласки були їй осоружними. Їй страшно було признатися в цьому, але сумніву не могло бути: вона безтямно кохала Арсена. Уже ввечері, коли стихав денний тлум її споживацької діяльності, їй ставало моторошно від почуття ганебності й непоправності свого вчинку. Біль, муку, каяття вона могла заглушити лише вином, деколи навіть вживала коньяк, хоч добре розуміла, що довго так тривати не може.

Вона ніколи не вміла тримати кермо життя в своїх руках, а зараз і зовсім здалася на волю течії.

Сачко стелився перед нею, розуміючи, що дорога картина вимагає пишної рами. Цинік і егоїст з апломбом відповідального працівника й культурної людини, він був настільки здогадливим, що вмів своєчасно зрозуміти душевний стан молодої жінки. І оскільки в його розумінні єдиним критерієм добра і зла були гроші, він поклав собі не скупитись, щоб завоювати її довір'я і любов.

Великі надії він покладав на сьогоднішню вечірку, яка фактично мала бути їхнім неофіціальним весіллям. Організацію стола він доручив директорів районного тресту кафе і ресторанів Арнольду Івановичу Білохвостову, який у запалі та запопадливості міг затьмарити навіть сонце.

Знаючи з досвіду, що подібні учти тривають багато годин, Семен Григорович призначив вечірку на п'яту годину вечора, пішовши в цей день з роботи раніш звичайного. Цього, зрештою, ніхто не помітив, бо на стадіоні «Динамо» був черговий футбольний матч і з усіх установ раніш звичайного пішла половина працівників.

Дома Семен Григорович причепливо оглянув стіл, на критий досвідченим офіціантом під керівництвом Арнольда Івановича. Присікатись не було до чого, вечірка обіцяла вдатись на славу.

* * *

Гості несли дари, як легендарні волхви. Ті, хто на службовій драбині стояв нижче Семена Григоровича, старались йому догодити, а ті, хто був над ним, робили широкий жест, знаючи, що Сачко людина надійна, від-

дасть сторицею. Людину, яка так спритно виплуталася з неприємної історії в інституті, де її обвинуватили в хабарництві, і яка нічого не втратила в своїй службовій вазі; людину з такими впливами і зв'язками краще мати своїм другом, ніж ворогом. Це добре усвідомлювали всі — від завідуючого відділом «Мосторгу» Кирила Мефодійовича Жеребцова до знайомого вже нам Арнольда Івановича та його дружини Адочки. Адочка була ще молода, їй не минуло й тридцяти років, з стрункими ногами й пешеним тілом. Від природи вона, мабуть, була гарна, але кількарічне непомірне зловживання косметикою спотворило вроджену красу, а її саму перетворило на фарбовану ляльку. На ній було стільки косметики, що навіть виразні блакитні очі, здавалось, були намальовані пензлем живописця. Фарбована лялька екзальтовано поцілувала Тасю й подарувала їй невеличке, дуже миле намисто з справжніх перлів. Зрештою, намисто могло виявитись і фальшивим, як підроблена краса Адочки. Тася на таких справах ще не розумілась.

Тамадою вечора одногослосно обрали Кирила Мефодійовича Жеребцова. Він зайняв центральне місце за столом. Праворуч від нього сиділи молоді — Тася та Семен Григорович, зліва — Тасині батьки, далі Арнольд Іванович з фарбованою дружиною, надзвичайно високий і неймовірно худий двоюрідний брат Сачка Олександр Йосипович Краков'як та ще кілька осіб чоловічої й жіночої статі. Про них Тася не знала навіть, хто вони такі.

Кирилу Мефодійовичу довелось якось бути в службових справах у Тбілісі, і звідти він вивіз манери справдешнього тамади та кілька дотепних грузинських тостів. Він підвівся, кашлянув і гучним басом проголосив давно всім відомий тост про те, як на одному дереві сидів голуб, на другому голубка, вітер повіяв, дерева нахилились одне до одного, а голуб і голубка поцілувались.

Усі зрозуміли натяк, і хоч не було це справжнє весілля, одностайно закричали: «Гірко!» Тася почервоніла, але підкорилася звичаєві.

Всі активно пили та їли, поступово гамір зростав, настрій підвищувався. Докія Захарівна була на сьомому небі: здійснились нарешті плани і мрії. Її зятем став сам Сачко, без п'яти хвилин професор, взірць культурної й інтелігентної людини, особа солідна, впливова, багата. У неї не було найменших сумнівів щодо щасливого майбутнього дочки, вона сліпо вірила в доччину красу й певна

була, що Сачко не скривдить Тасю ніколи. З виглядом триумфатора поглядала вона на свого безталанного чоловіка, який пив тягучу солодку слив'янку й дивився на світ посоловілими очима.

Почуття переповнювали черству душу Докії Захарівни, вона не втерпіла й сама попросила слова. Заявила, що найдорожчі, найкоштовніші речі в світі поступаються перед могутнім капіталом — жіночою вродою. Висловила материнську радість, що у її дочки є нарешті справжній чоловік, що дім у них — повна чаша. Тут же докинула, що й Тася не безпритульна, у неї є, на всяк випадок, дах над головою, придбаний на кривавицю її батьків.

Усі зааплодували, а підпилий Арнольд знову вигукнув:

— Гірко!

— Арнольде, не можна стільки пити, — зауважила його фарбована дружина. — Лікарі кажуть — це шкідливо.

— Працювати теж шкідливо, — переконано відповів Арнольд Іванович. — Проте кожен з нас щось десь робить.

І, високо піднявши чарку, обливаючи скатертину коньяком, вигукнув:

— Гірко-о-о!!!

Тоді підвівся сам Семен Григорович:

— Ні, може, кому й гірко, тільки не нам. Солодко нам. Солодко!

І поцілував Тасю.

— От ви сказали, Докіє Захарівно: капітал. Так. І володіти ним повинен той, хто здатний на це. Ми з вами, дорогі друзі, люди гнучкого розуму, нам належать радощі життя. Всі, без винятку! Бо живемо на світі, скажу вам по секрету, один... тільки один раз!

З усіх боків почувлися вигуки схвалення, цокання чарок, бокалів.

Фарбована Адочка, яка весь час кидала на Сачка млосні й багатозначні погляди, нахилилась до Тасі:

— Гадаю, що ми з вами подружимо... Майте на увазі: Семен Григорович моя давня жагуча любов. — З кокетством додала: — Ти не слухай, Арнольде. Це жіночі таємниці.

Та Арнольд Іванович вже був добре напідпитку.

— Які там таємниці! Поставимо крапку над «і». Семен Григорович — бог, його знає кожна собака, а я... хто ж такий? Нікчема, пилинка, ніщо! Дуй, Адочко, іду на жертву. Живемо один раз!

Несподівано, на весь свій височенний зріст, підвівся Олександр Йосипович Краков'як. Він не дуже твердо стояв на ногах. Махнув, мов граблями, довжелезною, тонкою, з розчепіреними пальцями рукою, звалив кілька пляшок, дзенькнув розбитий бокал. Нахилився над столом, майже сягаючи його протилежного кінця, і став говорити, то запинаючись, то жбурляючи відразу по кілька речень:

— О-один раз? Ге! А н-навіщо? Н-навіщо вам о-один раз? В-в-в...— довго не міг з'їхати з місця, а потім покотився, як віз з гори: — Вам і одного разу багато. Вам би на світ не народжуватись!

Такого бунту ніхто не сподівався. Всі принишкли, навіть п'яні стали прислухатись, усіх цікавило питання: стосується гнівна тирада самого тільки Сачка чи їх усіх?

А Краков'як, перевівши подих, гукав далі:

— Ну, навіщо ви живете? Па-ра-зи-ти!

Всі збагнули, що це виклик, який вимагав негайного осуду. Промовця схопили за довгі руки й силоміць посадили на місце. Погляди всіх були звернені на Семена Григоровича, який відповідав за інцидент як господар дому і родич Краков'яка. Та Семен Григорович був втіленням цілковитого спокою. М'яко всміхаючись, сказав:

— На Олександра находять припадки самокритики, коли він п'яний. П'ю за дорогих гостей!

Скандал було паралізовано, й обід тривав в атмосфері зворушливого взаєморозуміння. Щоб остаточно згладити неприємне враження від вибрику, Кирило Мефодійович Жеребцов звелів знову наповнити келихи, підвівся й проголосив черговий грузинський тост:

— Через пустелю йшли дві троянди: біла й червона. Обидві гинули від спраги. На дорозі їм зустрівся струмок, і вони попросили у нього вологи. «Гаразд,— відповів струмок,— пийте досхочу, але хай кожна з вас дасть мені за це одну пелюстку». Червона згодилась, дала пелюстку, а біла — ні. Червона напилась досхочу, а біла не взяла ні краплини...

Він зробив паузу, кашлянув і з гідністю продовжував:

— Вони пішли далі. Білій дуже хотілося пити, скоро знову відчула спрагу й червона троянда. Їм зустрівся другий струмок, і знову повторилось те ж саме. Поки вони дійшли до кінця пустелі,— говорив, підвищуючи голос, Жеребцов,— червона квітка пила воду кілька разів,

біла — ні разу. Що ж сталося з ними, коли вони закінчили мандрівку? У червоної троянди не лишилося жодної пелюстки, вона була общипана, гола. На білій були всі пелюстки до єдиної, але вони навіки зів'яли.

Він зробив ще довшу паузу й проникливо подивився на збентеженого Краков'яка:

— Отже, не варто говорити гучних слів, молодий чоловіче. Хай кожен обирає собі той шлях, який йому до вподоби. За це й вип'ємо!

Філософський тост Жеребцова справив сильне враження на слухачів. Деякий час всі мовчки працювали щелепами, пережовуючи не тільки їжу, але й збуджені промовою думки. Тася подумала, що в цій притчі, як у краплині води, відбите її життя з Арсеном. Тишу порушив п'яний Арнольд Іванович, який зненацька вигукнув: «Гірко!» Його підтримали інші. Тася побачила, як товсті, змашені жиром губи Сачка наближаються до її рота. Вона інстинктивно відхилилась. В цю мить почувся різкий дзвінок у передпокої. Гостей більше не ждали, тому він був для всіх несподіванкою. Першим схопився п'яний Арнольд Іванович, вийшов у передпокій і відчинив вхідні двері. Перед ним, як у тумані, то наближаючись, то даленіючи, стояв невідомий чоловік. Арнольд вирішив бути гостинним:

— На весілля? Ласкаво просимо.

Невідомий зайшов у передпокій. Тася зблідла.

* * *

Арсен наївно сподівався застати Тасю наодинці. Він не пам'ятав, скільки часу добирався з Пушечної на Четверту Тверську-Ямську. Перед ним була Тася, він внутрішньо готував себе до зустрічі з нею, як до найвідповідальнішого іспиту. Він відмовився від будь-якого виду транспорту, чекати хоч хвилину трамвая, автобуса чи поїзда метро він не міг. Єдине, на що він був здатний, — бігти. І він побіг, спочатку на вулицю Горького, потім квартал за кварталом до площі Маяковського, далі провулками, зупиняючись на кожному розі й питаючи у перехожих потрібну йому адресу.

Нарешті він добіг. У нього був стомлений і жалюгідний вигляд. А тут ще хмара тютюнового диму, п'яні пики чужих людей, відверто ворожий погляд Докії Захарівни й бліда, розгублена Тася. Такої обстановки він ніяк не

передбачав. І замість кричати, вимагати, обстоювати свої права, тихо промимрив:

— Пробачте... я не знав.

До нього підійшла Тася. Її очі, мінливі, осяйні очі, дивились винувато й запобігливо. Була мить, коли їй хотілось припасти до Арсенових грудей, узяти за руку його, сина й тікати звідси, куди очі світять. Та вона зустрілася з поглядом Арсена, побачила в його очах нелюдську муку й злякалась. Таке горе й таку образу він простити їй, мабуть, не може. Тож вороття назад нема!

Ті, хто ще не зовсім сп'янів, зацікавлено презирались, відчуваючи, що прийшов незвичайний гість. Тасі було соромно за себе й за Арсена, й вона ледь чутно промовила:

— Чого ти прийшов?.. Я ж тобі написала. Зрозумій: так краще.

Арсенові спазма здавила горло, він прохрипів:

— Де Петрик?

Тася знову на всю глибочінь зрозуміла, як вона його обіздала й обездолила. Їй хотілось заспокоїти його:

— Не хвилюйся. Петрикові теж буде краще. І тобі... побачиш!

В розмову втрутилась Докія Захарівна:

— Чого там розводити церемонії. Я в усьому винна — і квит. Тася тут ні при чому.

Вона відіпхнула Тасю й заслонила її своєю фігурою.

— Доля дочки — цвях у серці матері. Це можуть підтвердити всі. А ти не гнівайся, все, що робиться, все на краще. Та хіба ж Тася не має права на щастя? З таким капіталом, як її врода, і все життя бідувати? Глянь довкола: не дім, а ювелірна крамниця! До того ж ти сам вигнав її! Ще й з прокльонами!

Арсен розумів, що справді частка його провини є, що цим принижує себе, але марно кажуть: топишся, то й за бритву схопишся. Він звернувся до тієї, яка, незважаючи на тяжкий злочин перед ним, була йому наймиліша в світі:

— Тасю, я... я зароблятиму. І знай: більше жодного докору, жодного прикрого слова ти не почувеш. Клянусь тобі!

Мати ще далі відтисла Тасю, поступаючись місцем самому Семену Григоровичу, який підійшов до Арсена з великодушністю переможця.

— Може, сядемо за стіл та поговоримо, як культурні люди?

— А справді, — радісно підтримав його Василь Гаврилович, якому ця сцена завдавала справжньої муки. Більш за все в житті він боявся бешкетів.

До Арсена підійшли Жеребцов і Арнольд і силоміць потягли його в кімнату. Легко було Арсенові вирватись з їхніх рук, плюнути їм в обличчя, втекти геть. Але Тася... Якщо він бачить її востаннє, то хоч би надивитись на все життя!

Від чарки коньяку, хоч йому дуже хотілося випити, Арсен відмовився категорично.

Тася багато віддала б, щоб у її житті не було ні Сачка, ні його друзів, щоб їй знову опинитися в маленькій чистій кімнатці з коханим чоловіком і сином. Та, на жаль, все це було — і втеча, і зрада, і обман, і ганьба. Прірва, якої не переступити!

Тому їй хотілось, щоб Арсен зрозумів це й пішов. Та вона жадібно вдивлялася в нього, як і він у неї. Яка все-таки сила обставин у житті, скільки людей ще падають жертвою непорозуміння, необачних вчинків, помилок!..

— Я дуже радий, що ви зайшли до нас, — почав спокійно, впевнений у своєму дипломатичному хисті, Семен Григорович. — Як то кажуть: коли гора не йде до Магомета, то Магомет іде до гори. Дуже благородно з вашого боку.

Докія Захарівна аж рот розкрила, любуючись мудрістю нового зятя. А він цідив слово за словом, ніби підкреслюючи цим їх вагу й цінність.

— Я не хочу говорити вам банальних слів про те, що у вас попереду ще все життя, але так воно справді й є. Тільки умійте жити й користатися з його благ.

Арсенові, який побсров перше замішання, хотілося схопити за край скатертини, шарпнути її шосили, щоб з брязком посипались на підлогу фарфорові тарілки, кришталеві бокали, графини, пляшки, недоїдені страви. Та його увагу відвернули мелодійні звуки музики. Фарбована Адочка включила радіолу, схопила Тасю, силоміць закрутила її в танці, передала п'яному Арнольду, сама потягла в танець Кирила Мефодійовича Жеребцова. За її прикладом пішли інші. Пара за парою завертілись, навіть Докія Захарівна з вдаваними пустошами схопила за руку Василя Гавриловича, але він вирвався з її рук і пішов у сусідню кімнату, де під доглядом хатньої робітниці без-

турботно грався онук. Петрик був цілком задоволений, у нього ще ніколи в житті не було стільки цікавих іграшок.

Танцюючі розбрелися по коридору та інших кімнатах, так що Сачко й Черкашин залишились удвох.

Семен Григорович вів далі розважливо й примирливо:

— Я цілком розумію ваш стан, але що зробиш? На милування, кажуть, нема силування. Я кохаю Таїсу Василівну так само, як і ви, тож право вибору, погодьтесь, належить не нам, а їй.

Примирливий тон і залізна логіка Сачкових слів заспокійливо впливали на Арсена. Як би там не було, а бешкетувати в домі, де такий чемний і культурний господар, було б справді неподобством. Наче вгадавши його думку, Семен Григорович продовжував:

— Ми культурні люди, живемо в епоху цивілізації, й усяку справу можемо залагодити без зайвих ексцесів. Я знаю, в яких умовах жила Тася, повірте мені — це не для неї. Та й вам слід стати на ноги. В цьому я можу вам допомогти. У Києві в мене друзі, по моїй записці вас влаштують у першокласний оркестр, а зараз, у зв'язку з тим, що ви витратились на подорож і я, так би мовити, винен у цьому... я можу компенсувати...

Він рукою поліз у кишеню, та ображена людська гідність знову взяла гору в Арсенові. Підвівся, тремтячи від люті, з твердим наміром схопити стільця й ударити ним по прилизаній зачісці суперника. Арсен здійснив би свій намір, та Арнольд Іванович схопив його за руку й повис на ній.

— Це що таке? — він недоумкувато вилупив почерво-нілі від алкоголю очі.— Ми там розважаємось, а ви тут... Чого він хоче? Чого йому треба? Я старався, Семене Григоровичу, всю кулінарію мобілізував... А він прийшов, порушив... свято, можна сказати, порушив... В шию його, Семене Григоровичу, в шию!

Тася впала на тахту й заридала. Інші гості активно підтримали п'яного Арнольда. Вигуки гніву й обурення на адресу Черкашина лунали з усіх закутків квартири. Арсен мовчки пішов до виходу.

З грюком зачинилися за ним масивні двері. Він ви-йшов на сходи, вдихнув свіжого повітря, спинився. Ки-нувсь до дверей, бив кулаками, вимагаючи:

— Сина мені віддайте, сина!

Дружний регіт і п'яні вигуки були відповіддю йому.

І ось Черкашин знову йде вулицею Києва. Все, що сталося з ним за останні два тижні, справді схоже на кошмарний сон.

Над Києвом літав тополиний пух. Він означав кінець райдужної пори цвітіння, запліднення,— настав час визрівання плодів. На стрімких свічниках каштанів, які ще недавно були вкриті ніжним біло-рожевим цвітом, зав'язалися вже колючі грона, що виділялися серед темно-зеленого лапатоного листя блідо-зеленим і жовтуватим кольорами. Відцвіли бузок, жасмин, яблуні, вишні, груші. Яскраві барви весни поступалися менш помітним, але більш стійким кольорам літа. Хоч, правда, не скрізь. На численних квітниках учені-садоводи перехитрили природу: буйні червоні, оранжеві, сині та фіолетові суцвіття тут житимуть і тішитимуть зір перехожих до пізньої осені.

Майже добу Арсен провів у тісній, скрипучій коробці вагона, і свіже повітря, яким сповняли місто задніпрянські вітри, було йому особливо приємним.

Він вдихав його на повні груди.

Старий віолончеліст — його московський хазяїн,— вірний своєму байдужому ставленню до всього, що відбувалося на планеті, при від'їзді Арсена не проявив жодних емоцій, так само, як у перший день їхнього знайомства. Ніка, навпаки, виявляла невдоволення. Йй шкода було розлучатися з співбесідником та помічником, до того ж вона, прислухаючись до розмов дорослих, добре була поінформована про суть Арсенової справи й широко співчувала йому.

Як би там не було, а він ні з чим повертався додому. На літак не вистачило грошей та й поспішати не було куди, він поїхав у твердому плацкартному вагоні, де все було як годиться: сизий тютюновий дим, крик немовлят, голосні розмови дорослих, сварки, залицання і навіть ледь-ледь не дійшло до бешкету, винуватцем якого мав бути Арсен.

Чи це сталося тому, що здали нерви й вишло з берегів його стиснуте лабетами волі горе, чи справді був винен його візаві по купе — гладенький, самозадоволений лисун у чорних рогових окулярах, чимсь невловимо схожий на Сачка... Тепер Арсен навряд чи міг би по-

яснити, що було причиною його спалаху. Мабуть, і те, і друге.

У відкритому купе плацкартного вагона було, крім Арсена, ще три пасажири. Поруч з Арсеном, під вікном, сидів сивуватий, з плішивим вершечком голови фінансовий працівник, худий і зігнутий, як знак запитання. Навпроти нього, спершись на столик біля вікна, читав газету ще досить молодий підполковник з низько підстриженим білявим волоссям. Проти Арсена сидів отой лисун в окулярах. Він останнім зайшов у купе, щось гукаючи в вікно й махаючи комусь рукою, зняв білий цератовий плащ і, смачно облизуючись, сів на лаву. Не було сумніву, що він хильнув на пероні спиртного. Він відразу заговорив із «знаком запитання», й видно було, що вони знайомі, обмінялись кількома фразами й замовкли. Поїзд рушив, та протягу не було, у вагоні було душно, хилило на сон. Цій спокусі відразу піддався лисун і смачно захропів. Та спати сидячи було незручно, він хутко прокинувся. Поблукав сонним поглядом по купе й спинив свій зір на фінансисті. Деякий час мовчки дивився на нього, а потім став говорити у простір невідомо кому:

— Бувають же такі люди на світі... Подумаєш, велика біда: жінка покинула. Покидають і інших, не тільки вас.

Вражений Арсен був певен, що лисун звертається до нього. А той ікнув, задоволено погладив черевце й повчав далі:

— І я був колись таким, Борисе Гнатовичу...

Тепер Арсен зрозумів, що він звертається до сусіда.

— Був, їй-богу, був. Я не хочу сказати, що мене жінка зрадила, але всілякі переживання в житті були: і службові, й домашні. І я на всяку дрібницю реагував, переживав, хвилювався. Ходив такий худий і зажурений, як ви. Чарки в рот не брав, їй-богу.

Ритмічно цокали колеса на стиках, погойдували ресори, скрипів вагон.

Лисун перепочив і знову взявся за своє:

— А знаєте, хто мене вилікував від усіх фанаберій? Один товариш по службі. Їй-богу! Він відкрив мені велику істину. Ось вона... Молодий чоловіче, прочитайте, будь ласка.

І він простяг не співбесідникові, а Арсенові невеличкий аркушик паперу з машинописним текстом. Це було

щось на зразок притчі, без заголовка та без підпису. Арсен механічно почав читати:

— «Народився чоловік. Ріс, учився, працював. Трохи кури́в, трохи пив, трохи любив жінок. Все чогось чекав і на щось надіявся. Раптом до нього прийшов ангел смерті. «Чоловіче, ходімо зі мною»,— сказав він. «Як!..— зарепетував чоловік.— Адже я ще не жив!»— «А що ти робив?»— спитав ангел смерті. «Я,— відповів чоловік,— ріс, учився, працював. Трохи кури́в, трохи пив, трохи любив жінок. Все чогось чекав і на щось надіявся...»— «Оце й було життя»,— сказав ангел смерті й поволік чоловіка».

— Оце і є істина,— прорік лисун, зняв окуляри, витер з них піт і додав:— А ви про жінку турбуєтесь. Тьху! Повії всі вони, ось що!

Арсен порвав аркуши́к паперу й обривки кинув лисуні в обличчя. Потім, як жовторотий хлопчак, закричав:

— Ви — мерзотник! Візьміть свої слова назад!

Лисун був не з положливих і кинув кілька образливих епітетів на адресу Черкашина. Зчинилась сварка, добре, що підполковник втрутився, солідаризувавшись з Арсеном. Коли б не втручання підполковника, хто знає, чим би скінчилась ця недоречна сутичка.

Та тепер все це минулося. Арсен ішов знайомими вулицями Києва. Через півгодини він знову був у своїй кімнаті. Кімната була прибрана — результат піклувань Зінаїди Павлівни. На столі стояло безцінно дороге фото: Арсен, Тася, Петрик. Певно, його знайшла й поставила добра сусідка.

Арсен схопив клапоть паперу, став писати: «Москва, Четверта Тверська-Ямська, 18а, кв. 23, Таїсі Василівні Черкашиній».

Завагався, закреслив слово «Черкашиній», написав «Сачко».

Текст телеграми він обдумував ще в дорозі, та тепер якось не підбирались потрібні слова.

«Благаю тебе, Тасю, в ім'я нашого минулого...»

Закреслив «минулого», написав «колишнього».

Схилився низько над столом, упала стомлена голова на руки. Тихо увійшла сусідка:

— Приїхали?

— Як бачите,— відповів, щоб будь-що сказати, Арсен. Зінаїда Павлівна поклала перед ним скрипку:

— Ваше майно.

Глянула співчутливо:

— Не журіться. Журба висушить мозок, а ради не дасть. Загнали б краще.

Арсен поклав руку на скрипку, повів пальцями по струнах. Зінаїдна Павлівна зітхнула:

— Давно не чула вашої гри.

— Коли я вчився в консерваторії, мені пророкували велике майбутнє. Успіх, щастя... Де воно, Зінаїдо Павлівно?

— А ви заграйте. Легше стане на душі.

Арсен мов не чув її:

— Ви сьогодні на телеграф підете?

— Як завжди. На нічну зміну.

— Ось гроші... і телеграма. Зараз допишу.

Став швидко писати, креслити, знову писати. Нарешті докінчив.

— Пошліть, будь ласка.

Зінаїда Павлівна взяла телеграму, звично підрахувала слова.

— Послати пошлю... Ось вам задача. Тільки сина вона не поверне.

З тим і вийшла. Арсен глянув на фото. Яка ж вона чарівна була, Тася, як привітно й весело усміхалась!

Розділ третій

Арсен слав телеграми на ім'я Тасі щодня. Хоч відповіді не було, він жив надією. У пам'яті перебирав кожен день, кожную мить їх взаємин від першої зустрічі на Дніпрі до несподіваної Тасиної втечі. Пам'ять нагадувала йому тисячі деталей, які переконливо стверджували, що Тася кохала щиро й глибоко. Навіщо було їй прикидатись і обманювати? Навіть у той ганебний день, коли він непроханим гостем завітав до Сачкової квартири, не важко було помітити, що Тася не знайшла щастя, що піддалась вона поривові гніву та розпачу, що, може, й жалкує, але вернутись не може, бо спалила за собою мости.

Арсена опанувала невимовна туга. Малесенький колектив оркестру на чолі з старим Полотаєм намагався, як міг, розрадити його. Але Черкашин був у стані людини, яка не шукає зближення з іншими, а, навпаки,

почуває себе краще на самоті. Він перестав ходити в оркестр, тим паче, що єдиний пристойний костюм довелося продати, щоб розрахуватися з боргами.

Ждав звістки від Тасі і грав на скрипці. Це не була гра ремісника-оркестранта, струнами скрипки заговорило його стривожене й наболіле серце. Зінаїда Павлівна, забившись у куток, з захопленням та благоговінням слухала звуки любові й туги, відчаю й сподівань, які сповнювали квартиру, крізь вікна рвались на простір, вражаючи слух перехожих. Деякі з них зупинялися й довгенько стояли під Арсеновим вікном, розуміючи, що це не звичайна музика, а крик душі, який будив у їхніх серцях відгомін знайомого, відчутого, пережитого. Були вже в Арсена й постійні слухачі. Ні він їх, ні вони його в обличчя не знали, але між ними існував незримий контакт. Вони розділяли його біль, він давав їм естетичну насолоду. Уміння, набуте в консерваторії, поєдналося з голосом збентеженої душі, прокладаючи скрипалеві вірний шлях до людських сердець.

У місто поволі вповзала літня спека, її приносили вітри з задніпров'я та чорноморських степів, її творило палюче сонце, яке за день так нагрівало високі кам'яні будинки, що вони увечері та вночі жахтіли теплом, наче велетенські печі.

А Черкашин грав мов навіжений. Грав уранці, вдень, увечері, часто й уночі.

Одного вечора по вулиці Чудновського проходив високий, ледь згорблений дід. Почувши гру, він спинився, постояв кілька хвилин, після чого швидко пішов на звук, шукаючи квартиру скрипалю. Він знайшов і сильно постукав полірованим горіховим ціпком. Відповіді не було,— видно, скрипаль нічого, крім своєї гри, не чув! Дід шарпнув двері, вони відчинились, і він увійшов до невеличкої кімнати. Скрипаль побачив його й перестав грати.

— Михайло Лукич... Професор?!

Так, це був його колишній професор Михайло Лукич Стародуб. Вони обнялись, як старі друзі.

— Я відразу впізнав по манері гри...

Незадоволено розходились слухачі з-під вікна, переконавшись, що музика стихла надовго. А старий професор не міг налюбуватися здібним учнем. Він радісно твердив:

— А що, на чие вийшло? Хіба не казав я ще в консерваторії, що з вас може вийти скрипаль. А ви не по-

слухалися, покинули навчання, зникли. Де ви пропадали цілу вічність?

Арсен і сам не міг збагнути, як це сталося, куди ділося кілька років життя. Побачивши Стародуба, він переїсся думкою в минуле, в атмосферу консерваторії, і йому здалося зараз, що все це було вчора, що ні з консерваторією, ні з Михайлом Лукичем він ніколи не розлучався.

— Ви що, виїжджали з Києва?

Арсен змушений був сказати правду:

— В оркестрі грав. У кінотеатрі. На околиці міста.

Михайло Лукич замахав руками:

— Такий скрипаль — у кінотеатрі! Такий талант! Қарати вас за це, судити! Судити!

Стародуб обвів поглядом кімнату. Ні, це не парубоче помешкання, але й ознак родинного побуту не видно. Згадав професор:

— Стривайте, ви, здається, одружувались?

Тінь лягла на обличчя Арсена:

— Був одружений. Зовсім недавно.

І, наче важко йому стояти на ногах, раптом сів. Михайло Лукич помітив фото на столі, взяв його до рук, усе зрозумів:

— Одних митцями робить щастя, інших — горе...

Пройшовся по кімнаті, виглянув у вікно. Від спеки скручувалось прив'яле листя на деревах, шерхла земля. Недалечко, на Володимирському соборі, били дзвони. Було якесь релігійне свято, либонь, трійця. Церковні дзвони гули глухо, гугняво, в строкатій гамі міського шуму їх звук линув, як голос давноминулих віків. І бриліла в цих звуках якась невимовна журба.

«Самотність,— подумав старий професор.— Самотність його уб'є. Вона небезпечний супутник навіть для щасливих, а тим паче — в нещасті...»

І голосно сказав:

— Збирайтесь. Я хочу поділитись радістю, яку дала мені ваша гра. Беріть скрипку, й ходімте.

* * *

Того ж вечора в іншій частині міста з вікна двоповерхового, складеного з жовтої цегли будинку чути було мелодійні звуки рояля. Вони зливалися з густими вечірніми сутінками й, заглушені скреготом трамваїв, шумом

вантажних автомашин та гудками паровозів з близької товарної станції, вмирали через кілька секунд після свого народження. Їх безсилий відгомін разом з вечірньою ро-сою падав у каламутний струмок майже пересохлої Ли-беді, яка в наші дні ніяк не виправдувала своєї старо-давньої поетичної назви.

Ніхто під вікном не слухав звуків рояля не тільки тому, що заважав гомін вулиці, а й тому, що до них тут давно звикли, та й нічого значного вони собою не яв-ляли.

У кімнаті за концертним роялем, на якому в білосніж-ній овальній рамі стояв портрет Михайла Лукича Старо-дуба, сиділа й ліниво біла пальцями по клавішах смугля-ва кароока дівчина років двадцяти п'яти.

Одягнена з смаком, вдумлива, зосереджена, вона не стільки грала, скільки слухала свого давнього друга геолога Ластівку, ще досить молодого широкоплечого ве-летня, в погляді якого світилась тиха й глибока любов. Дівчина, тонкими довгими пальцями торкаючись жовту-ватих клавішів, грайливо поглядала на закоханого геолога:

— Розповідайте далі. Я люблю грати й слухати.

— Чого варті, Ярославо Михайлівно, всі мої розпо-віді? — сумно визнавав Ластівка.— Для вас музика — над усе. Музика, затишок. А я — половину життя у на-метах, бараках, а інколи просто проти неба. Пудами ношу каміння, глину та думаю про вас.

— Справді? — кокетливо спитала дівчина, взявши бравурний акорд.

— Ляжеш увечері стомлений,— мрійно згадував Ла-стівка,— над тобою всесвіт, зорі, а серед них найяскра-віша — ви.

— Даниле Прохоровичу,— жартувала дівчина,— ви ще, чого доброго, почнете писати вірші.

— Уявіть собі, вже почав,— признався Ластівка, важ-ко зітхнувши. І, зважившись, він поклав на рояль гру-бенький зошит.— Ось, маєте. Читайте.

Ярослава перестала грати, підвелась:

— Вірші? Ваші? Така прозаїчна особа — і поет!

Схопила зошит і почала читати. Засміялась, сміялася все дужче, а Данило Прохорович червонів і хусточкою витирав з обличчя піт:

— Ну от, я так і знав... Віддайте!

Ярослава, сміючись до сліз, намагалась декламувати:

Ти — сонце в небі... ти — вода в глибинах...

Ти — зілля цілюще для серця...

Ти — зоря ранкова...

Вона впала на диван і сміялась щиро, весело, як дитина. Крізь сміх питала:

— І все це — я? Я?

Її дзвінкий сміх лунав образливо для невдалого поета. Ластівка схопився, скипів. Все в світі має межі!

— Якщо ви так... Прощайте!

Кинувся до дверей, щоб бігти будь-куди, наосліп, стрімголов, від її глузливого сміху. Ярослава зрозуміла, що переборщила, й побігла за ним. Наздогнала в коридорі:

— Куди ви? Стривайте! Я жартома. Йй-богу, жартома. Ну, не сердьтесь...

Данило, важко дихаючи, спинився:

— Ех, коли б ви тільки знали!..

Ярослава взяла велетня за руку й силоміць потягла назад, у кімнату. Йй стало шкода його й незручно за свою невихованість. Йому могло здатися, що вона навмисне кепкувала з нього, хоч її справді розсмішили ці незграбні вірші. Все ж вона вирішила як-небудь заглядити провину:

— Пробачте мені. Я погана, знаю, що погана. Зате я обіцяю вам...

В очах скривдженого поета блиснув промінь надії. А Ярослава звабливо продовжувала:

— Твердо обіцяю: як тільки повернеться батько... піти з вами в парк або на набережну. Ви хочете погуляти зі мною?

Данило Ластівка, у якого захопило дух від радості, зумів сказати одне тільки слово:

— Хочу!

Саме в цю мить навстіж відчинилися двері й у кімнату ввійшли Михайло Лукич Стародуб і Арсен Черкашин.

Стародуб кинув:

— Приймай гостя, доню! — Помітив Ластівку й здивувався. Вітаючись із ним, сказав: — Ви досі в Києві? Не схоже на вас, не схоже... А я випадково зустрів старого друга. Знайомтесь. Це, Арсен, моя дочка Ярослава, а це геолог, кандидат наук Ластівка. Як бачите, форма не зовсім відповідає змістові. Це не ластівка, а самі бачите...

Справді, перед Арсеном стояв незграбний велетень, скоріше схожий на ведмедя, ніж на маленьку пташку. Арсен простяг йому руку.

А Михайло Лукич додав:

— Данило Прохорович єдиним нагадує ластівку: ніколи не сидить на місці: то в степу, то в лісових хащах, то серед гір. Ну й життя, скажу я вам!

— Веселе життя,— відстоював свої позиції Ластівка.— В піску, у глині, по пояс у воді, зате ніколи не нудно.— Він глянув на Ярославу й запнувся: — Одного тільки не вистачає...— Був певен, що Ярослава зрозуміє багатозначність цього натяку. Потім неспокійним поглядом зміряв Арсена, у якого під пахвою був затиснутий футляр зі скрипкою, по-приятельськи додав: — А ви теж, бачу, з музичного світу...

— Прошу любити й поважати,— гордо промовив Стародуб.— Арсен Петрович Черкашин. Коли б ти почула, Славо, його гру. Перспективно! Дуже перспективно!

— А я сподіваюся почути,— зашебетала дівчина, якій молодий скрипаль одразу впав у око.— От добре, що ви з скрипкою. Я буду вам дуже вдячна. І Данило Прохорович теж... Правда ж?

— Я? Звичайно...— Ластівка не смів перечеити коханій дівчині. Все ж, знизивши голос, додав: — Тільки, може, іншим разом?..— І зовсім тихо: — А як же набережна? Ви ж обіцяли...

— Ви ж самі сказали, що музика для мене — над усе,— досить неуважно відповіла Ярослава, збираючи з рояля нотні аркуші. Звернувшись до Арсена, спитала: — Які вам ноти?.. Чи, може, без нот?

Нічого не відповівши, Арсен повів смичком по струнах. Полились звуки скрипки.

* * *

Звуки скрипки рвалися крізь вікно на простір. Спинули перехожих і приковували їхню увагу до вікна. Гудки паровозів замовкли, грузовики по вулиці проїжджали тихо, мов на екрані німого кіно, трамвай більше не гуркотів. І здавалося, що мізерна Либідь по вінця сповнилась прозоро-чистою водою і білокрилі лебеді в задумі пропливали по ній.

Арсен грав, не помічаючи зосередженого Михайла Лу-

кича, враженої Ярослави, збентеженого Ластівки. Він бачив Тасю. Не тінь її, не привид, не силует, а живу плоть її тугого, смаглявого, безмежно принадного тіла і її сполохану, як нічна пtiця, тривожну душу, що дивилася на нього неймовірно великими сталевими-сірими в цю мить очима.

«Люба, рідна, хто украв тебе в мене?» — питало його серце голосом скрипки.

Мовчала Тася, і Арсен сам шукав відповіді на своє запитання. Не було в його лютого ворога, осоружного суперника, ні молодості, ні краси, ні світлого розуму, який може освятати шлях людині. А була стара, як світ, перевага над ним, Арсенем, над його молодістю і вродою, почуттям і стражданням. Перевага ситого існування, міщанського благополуччя, звабливої сухозлітки. І тому з таким болем, образою й докором ридала скрипка.

Він бачив середовище, в яке потрапила Тася, й розумів, яким шляхом вона пішла. Ось вона йде, — він добре бачить її, — іде крізь довгу анфіладу кімнат, де полиці, завалені багатством і розкішшю, аж тріщать від ваги. Це не крамниця, не склад, це скоріше якась своєрідна галерея, у якій демонструються найрізноманітніші спокуси, що на них так ласі бувають жінки. Міфічне яблуко, яке підніс Єві спокусник змії, на тисячі варіантів розмножене й удосконалене фантазією й умілими руками тисяч поколінь. Іде Тася вздовж галереї, росте за нею гора покупок, а в сполоханих очах не зникають ні тривога, ні сум.

Не знає Арсен, як ридала Тася після його несподіваного візиту. Впала спочатку на тахту, а потім на той стілець, на якому він сидів, і заголосила, як вірна дружина за чоловіком-небіжчиком. Гості покvapно розійшлись. Сачко, втративши нарешті рівновагу, докоряв Тасі за невдячність, якою вона платила йому. Мати заспокоювала їх обох, а батько заховався в спальні, біля внука. Виплакавшись досхочу, Тася вирішила, що годі думати про колишнє, що то був скороминущий сон, треба життя розпочинати заново. Мабуть, правда таки на боці червоної троянди.

І життя її знову пішло, як хід заведеного механізму. Мав рацію Арсен — крамниці й покупки грали чи не найголовнішу роль у цьому житті. Йй подобалось прицінюватись, приміряти, купувати й носити коштовні речі, в яких вона виглядала справжньою красунею. Все це

давало їй втіху, задоволення, навіть радість, але щастя до неї не поверталось. Дивна річ: досить їй було ласково звернутися до свого шофера, назвати його дружньо Віктором, доручити йому якийсь важливе для неї завдання, як вона помічала в його очах спалах справжнього щастя. Його породжувало почуття, а почуття нічим не купиш.

В цьому став переконуватися Семен Григорович Сачко. Людина досвідчена, він добре бачив, що Тася душею й серцем не належить йому. Та все ж він не був у прогріші. На його вродливу дружину, з якою він так чи інакше узаконить свої взаємини, вже став накидати ласим оком дехто з впливових друзів,— отже, капітал у потрібну мить може дати проценти. До того ж наступної весни будиночок у Хімках буде переустатковано під дачу. А коштовності старого ювеліра згодяться на схилі літ.

Йому приємно було милуватися Тасиною вродою, але глибоке почуття кохання, дружби, пошани не зароджувалося, та й не могло зародитися в його черствому серці. Зіпсутий багатьма успіхами у жінок, переконаний в тому, що гроші та становище забезпечують усі втіхи життя, він вважав, що зробив Тасі велику ласку, послугу, замість того щоб оцінити її жертву. Тому на примхи коханки дивився крізь пальці, а самого все більше тягло до старих звичок, в товариство Арнольда, його фарбованої дружини або в коло преферансистів.

Хіба міг знати Арсен про все, що діялося в Тасиній душі, як складалося її нове життя? Напевно він не знав нічого, але багато що відчував, а вірніше — передчував. І ці передчуття породжували в ньому свідомість того, що він сильніший за свого ворога, що перемога Сачка тимчасова й далеко не повна, що правда сильніша за кривду, честь — за безчестя, віра — за зневіру. І з його скрипки виривалися лункі звуки такого всеосяжного щастя, тріумфу світла над темрявою, що у людей під вікном усміхались обличчя, а лебеді на річці змахували крилами й з радісним ячанням підіймалися угору, де перетворювались у легкі, опромінені далеким сонцем хмарини.

Коли обірвався останній звук мелодії, створеної багато років тому композитором, у якого були глухі вуха, але безмірно чуйне серце, мелодії, яка ожила в Арсеновому серці, збагатившись його журбою і його надіями, в кім-

наті довго тривала тиша. Потім бліда Ярослава промовила:

— Тепер я зрозуміла, яка я бездарна!

— Таке почуття,— чи то констатуючи факт, чи то заспокоюючи дочку, сказав Михайло Лукич,— завжди з'являється в нас перед лицем справжнього мистецтва.

Ластівка стривоженим і безпорадним поглядом стежив за Ярославою. А вона, приголомшена грою скрипаля, кинулась до Арсена й міцно його поцілувала.

Ластівка помітив щасливу усмішку на обличчі Стародуба, це ще прикрише вразило його.

— Пробачте,— ледве чутно сказав Арсен.— Пробачте, мені треба йти.

Різно повернувся і вийшов з кімнати. Опинившись на тротуарі, він помилково, замість звернути вгору, пішов униз. Вулиця знову була сповнена міським шумом, настирливо перегукувались паровози на товарній, й ледве чутно плюскотіла каламутним ручаєм старенька Либідь. На схилі Батиевої гори мерехтіли вогні людських жител. А обіч, мов чорне провалля, зяяла темрява міського кладовища.

Арсен згадав похорон Анастасії Гаврилівни, м'якосердої Тасиної тітки, і дав собі слово ближчого дня відвідати й упорядкувати могилу. Вийшов на широкий тракт Червоноармійської вулиці, вже розуміючи, що йде не в той бік. Сів у тролейбус, доїхав до площі Толстого. Пройшов через людну площу на свою тиху вулицю, але помінув будинок, у якому живе, і пішов далі.

* * *

У квартирі Стародуба деякий час ще панувала напружена тиша. Вражена й немовби пригнічена перевагою іншого митця, Ярослава, як це часто буває з людьми творчої праці, і заздрила віртуозності Арсена, і разом з тим захоплювалась нею. Крім того, ніде правди діти, була вона збентежена й іншою обставиною: Арсен і своєю зовнішністю — відкритим обличчям, сумними карими очима, каштановим чубом,— і багатством та оригінальністю свого артистичного хисту не на жарт зацікавив і схвилював її. Тому вона хоч і прощала собі недоречний поцілунок — як піаністка, але ніяк не могла виправдати свого вчинку — як дівчина. Та ще й при батьковій, при Ластівці...

А в Ластівки серце обрвалося, і він сидів ні живий ні мертвий, розуміючи, що сьогоднішній вечір приніс йому крах заповітних мрій. Через кілька днів досвідчений геолог повинен був вилетіти в Херсон, а звідти в маленьке містечко Каховку, де збирались могутні сили для наступу на природу. Зарахований до складу геологічної експедиції, яка має розвідати й уточнити дані про ґрунти в районі будівництва майбутнього гідровузла, Данило Прохорович розумів, що вибуває з Києва на довгий час. Тому сьогоднішнє побачення з коханою дівчиною було для нього надзвичайно важливим. Та що вдієш, коли не щастить!

Він мовчав, але весь його вигляд красномовно говорив про те, що душа його тихо й сумно ридає.

Зовсім в іншому настрої був Стародуб. Давно вже він не відчував такої бадьорості, таких творчих поривів, дерзав. Консерваторська буденщина, адміністративні функції керівника кафедри, безліч засідань та нарад, більшість яких зайві, з дріб'язкових питань, клопоти, зв'язані з вихованням дочки,— все це в останні роки заглушило в ньому композитора. Писав він рідко, та й не на повну силу. І ось тепер, зігрітий творчим горінням молодого скрипаля, старий професор відчув, як з далекого, напівзабутого світу юності линуть до нього звуки й мелодії, будять у ньому митця.

Тишу порушила старенька Ярославина няня — бабуся Марина, підсліпувата й глуха, яка чула все, що тут діялось, наче крізь сон. Вона інстинктом сторожа чула, що хтось вийшов, і виповзла з кухні, щоб навпомацки перевірити, чи замкнута парадні двері. Двері виявились прочиненими, й це викликало нарікання з боку старої. Її голос, схожий на скрегіт заржавілого заліза, вивів трьох заворожених з стану заціпенілості. Михайло Лукич встав і пішов допомогти Марині зачинити двері — на саму неї вже не можна було звиритись ні в чому. Ярослава, відчуваючи провину перед Ластівкою й бажаючи загладити її, запропонувала здійснити задуману прогулянку на набережну Дніпра. Данило Прохорович погодився, але вже не так радо, як годину тому. Тепер йому важче буде сказати Ярославі слова, які так довго виношував у серці.

Сіли в тролейбус, і він м'яко покотив по широкій магістралі, яка з'єднує кінець Червоноармійської з мостом імені Патона. Ще кілька років тому тут були горби та ярки, вкриті похилими хатками, що юрмились одна над одною по схилах. По ярках гнили купи сміття та пере-

прілого листя. Післявоєнна реконструкція міста зачепила й цю околицю. Рівною стрілою пролягла нова траса, вкрита асфальтом, обсаджена квітами та декоративними рослинами. Обабіч неї вирости квартали великих житлових будинків та мальовничі групи чепурних цегляних котеджів. Збереглися від минулого тільки окремі ветхі хижки та буйні вишневі і яблуневі сади.

Тролейбус наближався до осяйних гірлянд підвісних ліхтарів, які освітлювали майже двокілометровий міст. Збудований методом електрозварювання, без жодної заклепки, цей міст, який з однаковим правом можна назвати довершеним витвором не тільки техніки, але й мистецтва, став гордістю і окрасою чудового дніпрового узбережжя.

Зійшовши з тролейбуса, Ярослав і Данило з любов'ю і захопленням дивились на чарівний нічний краєвид, який відкрився перед ними. Гірлянди мостових ліхтарів вигнутим ланцюгом відбивались на чорній поверхні ріки. В цю темну ніч чорним здавалось усе: вода, суходіл і небо; а вогні на землі та зорі в безмежних світових просторах, збираючись у грона, вінки та мерехтливі сузір'я, тільки підкреслювали непроглядну чорноту літньої ночі. І два мости прорізували нічну темряву — витягнутий і дзвінкий, мов струна, міст Патона й неосяжно велетенська, перекинута через космічну безодню Галактики смуга Чумацького Шляху.

Налюбувавшись прекрасною панорамою, геолог і піаністка пішли вздовж набережної. Було тихо, гомін міста не долітав сюди, безшумно пропливали по Дніпру річні пасажирські трамваї, а по асфальту набережної так само майже безшумно котились автомашини.

Біля електричних ліхтарів збиралися сонми нічних метеликів та комах, креслили в повітрі різкі зигзаги потворні кажани. Нічні птахи перекликалились з дерев на обох берегах. Те, що чулося в їх переклику, схоже було то на зойк, то на стогін, то на здушене ридання. Ні, мабуть, у денного птаства веселіше життя: спів цього птаства бадьорий, радісний і прозоро-чистий, як омите зливою весняне небо.

Тужливе завивання пернатих співців ночі цілком гармоніювало з мінорним настроєм кандидата геологічних наук. Як йому почати освідчення після того, що сталося сьогодні ввечері?.. Вже більше двох років він любить Ярославу глибокою й чесною любов'ю дорослого чоловіка,

який багато в житті бачив і має власні погляди на нього.

А життя, треба визнати, не дуже pestило Ластівку. Закінчивши інститут перед самою війною, він на початку війни одержав призначення в геологічну розвідку аж у далеку Якутію. Розуміючи, що робить у тилу корисну й потрібну справу, молодий геолог, проте, наполегливо добивався, щоб його мобілізували в діючу армію, на фронт. Йому вдалося добитись цього лише наприкінці тисяча дев'ятсот сорок другого року. Провоювавши щось близько року, спочатку при штабі дивізії, а потім у стрілецькому батальйоні, він восени тисяча дев'ятсот сорок третього року, будучи тяжко пораненим під час однієї з контратак гітлерівців, потрапив у полон. Кілька місяців провів у таборі смерті Біркенау в польському місті Освенцімі, в голоді, муках, нестерпних знущаннях з боку гітлерівців, щохвилини чекаючи кінця. Не раз потім снилися Ластівці довгі дерев'яні бараки, крізь дощані стіни яких сипався на нари сніг, примарно бліді постаті напівживих товаришів, виснажлива, безглузда робота, під час якої з ранку до вечора носили важке каміння з одного місця на друге, щоб завтра робити навпаки; ранкові й вечірні переклички, під час яких треба було твердо й бадьоро відгукнутися, бо тих, хто ослаб, негайно відправляли до одної з дванадцяти велетенських печей, які дні й ночі палахкотіли в цій страхотливій фабриці смерті.

Він вижив. Морозного січневого дня, перед яким всю ніч тріщала на Віслі крига, було так холодно, що грудками падали на сніг замерзлі горобці, в'язні почули гучну канонаду, що наближалась з боку Хжанува та Тремблінні, побачили, як у паніці тікають гестапівці, пристрелюючи нашвидку тих, хто потрапив під руку. А тим часом вже не гармати, а кулемети та автомати сікли на вулицях Освенціма.

Прийшла довгождана воля. Назустріч радянським воїнам Першого Українського фронту кинулись не тільки повсюдені й понівечені земляки, але й поляки, чехи, бельгійці, голландці, французи, німці-антигітлерівці, різними мовами висловлювали подив, подяку, радість.

Немічним, мов старець, повернувся тридцятилітній Ластівка на рідну землю. Жив деякий час у батьків біля Фастова. Його дужий організм потроху брав своє, і Данило врешті звівся на ноги. Почав працювати, готував дисертацію, але пережите ще цупко тримало його психіку

в стані похмурої пригніченості. Тільки потрапивши якось у розпалі погожого літа в Сочі, де він мацестинськими ваннами лікував фронтові рани та нажитий в концтаборі поліартрит, Данило Ластівка знову відчув шалену жаду життя. Він і далі залишався задумливим і неговірким, та серце в ньому знову билося сильно й обнадійливо.

Тоді він і зустрів Ярославу Стародуб, яка відпочивала разом з батьком у сусідньому санаторії. Позналились на одному з санаторних самодіяльних вечорів і почали дружити. Спочатку це була лише дружба, яка для Ярослави й не стала нічим більшим. Та Ластівка, після повернення в Київ, відчув, що кохає примхливу, але разом з тим розумну й сердечну дівчину всією силою вистражданого серця. Розуміючи, що він не пара молодій і життєрадісній Ярославі, блискучій, хоч, може, й не видатній піаністці, дочці знаменитого професора й композитора, Ластівка намагався зникати з Києва, виїжджати в якнайтриваліші експедиції, триматися якнайдалі від коханої дівчини. Та це не зменшувало, а збільшувало його жагу. Кілька разів він поривався освідчитися їй, та все якось не виходило. Сьогодні він зробив це за допомогою віршів, які писав з такою любов'ю та самозабуттям, але вона відповіла йому сміхом. Потім прийшов цей скрипаль, і Ластівці довелось побачити, як його богиня цілує іншого.

Ні, не скаже він їй більше ні слова!

* * *

Ярослава добре розуміла причину пригніченого настрою Ластівки. Але в неї не було ні бажання, ні змоги розважити його. Знайомство з Черкашиним, його натхнення гра викликали в її душі гаму найскладніших почуттів, у яких їй нелегко було розібратися. А хотілося б! Так, їй дуже хотілося б бути зараз на самоті, аналізувати свої почуття, свій душевний стан, думати, мріяти, передбачати. І навіть вона поїхала на цю набережну!

Вони мовчки йшли вперед. Все яскравіше вирисовувався вигин берега в районі Подолу з мірадами вогнів, що, наче кинувшись урозтіч, розбігалися вгору й униз по ріці і далі берегом — на Куренівку, Пріорку, Пущу-Водицю, Нові Петрівці і хтозна-куди! Так і думки Ярославині шугали в усі боки і, заяснівши на мить, раптом меркли й згасали.

Та мовчати далі було просто нечемно. Щоб сказати хоч будь-що, дівчина брякнула:

— Ну й цікаво з вами гуляти. Мовчить, сопе.

Що міг відповісти закоханий нещасливець? Ще раз зітхнувши, рішуче сказав:

— Не любите ви мене, Ярослав, не любите...

Ярослава чомусь спалахнула:

— Хіба я вам коли-небудь казала, що люблю! — І згодом, щоб пом'якшити удар, промовила: — Я люблю музику, Даниле Прохоровичу. Музику, затишок... Ви ж самі це сказали.— І, раптом просіявши: — Мій батько ніколи не помиляється. Цей Черкашин... він надзвичайно грає!..

Гірка усмішка скривила обличчя геолога:

— Скільки я розумію, він грає на моїх нервах.

Обом стало ясно, що прогулянку слід кінчати. Обоє розуміли, що у їхніх дружніх взаєминах настала криза, що попереду нові події й випробування, які невідомо чим закінчатся. А поки що треба повертатись додому.

Коли вони знову опинилися на вулиці Горького, в багатьох будинках уже погасло світло. Та яскраво світилося у квартирі Стародуба. Схвильований зустріччю з колишнім учнем, розквітом його таланту, в чому бачив і результат своєї праці, збуджений з летаргічного сну безплідності й застою, відшукав Михайло Лукич в запиленому архіві недописану сонату для скрипки з фортепіано — й заграли в нього нерви, заквилила та заспівала душа.

Стародуб давно розпочав свою сонату. Задумав її як твір про чистоту і святість людських почуттів. Можливо, це буде лебедина пісня, але він поклав собі віддати роботі над цим твором всю силу, всі творчі можливості. Та численні засідання й адміністративні турботи не лише забирали час, вони висмоктували душу, сушили емоції, заглушали мелодії. Щоб зрушити з мертвої точки, потрібен був міцний поштовх, і він сьогодні його дістав.

Ударив по клавішах раз, удруге — й відчув, як його мозок і серце сповнилися ідеями, забриніли звуками. Тема сонати дістала органічний розвиток, весь твір став викристалізовуватись, набирати чіткої композиційної форми. Він реально, мов наяву, побачив ту, кому в душі присвятив сонату, й уже не міг ні спати, ні думати про буденні справи,— всією його істотою заволодів гарячковий неспокій творчості.

В основу сонати Михайло Лукич поклав власні пере-

живання, звісно, певною мірою доповнені та узагальнені. В ній мала знайти своєрідне трактування й розв'язання тема чесного, вірного й жагучого кохання, яке не змогла подолати навіть смерть. Задумуючи сонату та працюючи над нею, Михайло Лукич бачив перед собою живий образ давно померлої дружини Євгенії Максимівни, яку й тепер кохав так само палко й незрадливо, як і в дні молодості.

Євгенія Максимівна померла дуже молодою. Маленька, тиха, чорнява дівчина з Полісся, вона вступила на перший курс Київської консерваторії в ту бурхливу пору, коли ламалися тисячолітні підвалини приватної власності, відбувались величезні зміни в місті і на селі, з газетних шпальт і радіорепродукторів лунали заклики та гасла першого п'ятирічного плану. Дочка убогого поліщука, Євгенія, а по-домашньому Ївга, принесла в просторі зали консерваторії тиху задуму наддеснянських озерець, відбивши їх присмеркову блакить у своїх бездонних зіницях. До залицянь багатьох студентів Ївга ставилась байдуже, аж раптом із уст в уста передалась чутка, що тиха поліщучка виходить заміж за шановного доцента, вже широко відомого композитора Стародуба, який досі і глянути не хотів на будь-яку дівчину чи жінку, цілком віддавшись манливій спокусі мелодій і ритмів.

Вони справили скромне весілля і щасливо прожили рік. По закінченні його нагрянула біда: Євгенія Максимівна померла від пологової гарячки, народивши дочку, яку вбитий горем Стародуб назвав Ярославою. Доглядати немовля взялась уже тоді старенька вдова двірника Марина. Вихованню дочки віддав усього себе Михайло Лукич.

Чисте кохання до дружини він як найдорожчу святиню доніс до вечірніх сутінок свого життя. Тепер він творив музичний пам'ятник тій повік незабутній жінці, яка, раз увійшовши в його свідомість, так і залишилась там. Важко сказати, чи була причиною цьому велич її самотньої душі, чи безодня його розпачу й невтішності, чи, може, його творча уява створила те, чого насправді й не було, але він любив свою поліщучку, яка для всіх його знайомих вже стала легендою, міфом. Любив, прокидаючись вранці й засинаючи ввечері, наяву й уві сні, в радості й печалі, від дня до дня, від року до року.

— Батько майструє,— сказала Ярослава, почувши, як з освітленого вікна бринять скорботні звуки.

— Ну от ми й прийшли,— вимовив нарешті Ластівка.— Я не встиг вам сказати, що завтра їду... Та вам і нецікаво...

— Але ж ви будете писати, як завжди?

В голосі Ярослави відчувалося куди більше байдужості, ніж зацікавлення. Та Ластівка не міг інакше відповісти, і він коротко сказав:

— Буду.

Вона не спитала навіть, куди він їде, та в цьому не було нічого особливо дивного. Адже він часто зникав і з'являвся на її життєвому шляху.

* * *

Тисячі телеграм прийняла за своє життя Зінаїда Павлівна. Вони, як бистрокрилі птахи, шугали по співучих дротах з усіх кінців країни в один центр, одну точку — під її вмілі пальці. На очах Зінаїди Павлівни мінялася й удосконалювалася техніка швидкісної передачі слів, думок і почуттів — від старої морзянки до більдапаратів і телетайпів. Радість і сум, народження і смерть, приїзди і від'їзди, кохання й ненависть, поздоровлення й прокльони — все фіксувала вона на байдужому папері, щоб потім хтось зрадів, інший заплакав. Літопис не одного життя, а цілого покоління творився її скромними руками.

От і цієї ночі телеграми йшли одна за одною, щоб вранці розлетіться по вулицях та провулках міста, сповіщаючи кожному те, що присудила йому доля. Працювала механічно, силоміць перемагаючи дрімоту, що важким оловом наливала її жили, давила на мозок. Виручало стару телеграфістку з бідної міцне здоров'я та багаторічна звичка.

Телеграф працював цілу добу, але вночі відвідувачі приходили зрідка, в тьмяній тиші чулося тільки монотонне цокання апаратів та вряди-годи лунав дзвінок телефону.

Раптом обличчя Зінаїди Павлівни оживилось, рука затремтіла, літери затанцювали перед очима. Вона жадібно ловила їх, групувала в слова і речення. Знайома адреса: Київ, Чудновського... далі номер будинку, номер квартири, в якій вона проживала більш ніж половину життя. Та вона й на мить не припускала, що телеграма їй. Так, так, Черкашину, з Хімок Московських. Далі, далі,— ой, не стрибайте, літери, не розбігайтесь, неслухняні слова! Записала-таки все до останнього слова. Так, до останнього слова. Вибігла, щоб з черговим кур'єром відправити серед

ночі, знала — не спить Арсен Черкашин, жде. Хоч новина не з приємних, все ж краще знати правду...

Збігла по східцях униз, обвела поглядом зал і завмерла. Посеред залу стояв і жадібно дивився на неї Арсен Черкашин. Вона мовчки простягла йому телеграму.

Арсен прочитав:

«Петрик Середній Азії у маминих родичів не шукай його йому добре я дуже щаслива забудь мене *Тася*».

— Я ж вам казала. Не віддасть вона Петрика. Нізащо в світі не віддасть.

Арсен зім'яв телеграму й жбурнув у кошик:

— Яка підлота!

І пішов через просторий порожній зал по кахляній долівці. Гулко відбивалася луна його кроків. Шарпнув двері, ступив у ніч, сповнену задухи й передгроззя. Як це часто буває влітку, грозова хмара з'явилася несподівано, наступала широким фронтом, сунучи з-за Дніпра на високі правобережні кручі за всіма правилами воєнної стратегії. Вона йшла поешелонно, спочатку атакуючи ціль бомбовими ударами громовиць, щоб потім несподівано напасти на противника навалюю буремних вітрів і нещадно засипати його кулеметними чергами зливи.

Зорі зникали одна за одною, хмара повзла спроквола, але невмолимо, фіолетові змії блискавок прорізали темряву й з гуркотливим торохтінням вражали довільні об'єкти земної поверхні. Рвучкі вихори, форсувавши водний рубіж, збирались угору по стрімких схилах круч, мов хоробрі розвідники, що йшли на відчайдушний штурм ворожої фортеці. Захоплене зненацька сонне місто не мало й гадки чинити опір, стомлене від денної спеки та задухи, воно прагнуло утолити спрагу прохолодою вітрів та життєдайною вологою дощу.

І єдина людина, яка стояла на високому шпилі Володимирської гірки віч-на-віч з грозою, теж рада була цій несподіваній шаленості осатанілої стихії, що біла, гуркотіла, загрожувала, сліпила очі.

А гроза вже гуляла над головою. Арсен Черкашин подумав, що такі самі, певно, були блискавки й тисячу років тому, коли наведені в християнську віру підлеглі князя Володимира тягли цим узгір'ям крізь дрімучий праліс униз до Дніпра дерев'яного пофарбованого поганського бога.

Скільки води за цей час вилив у море Дніпро-Славута, скільки гроз прошуміло над його сивими хвилями, скільки

змін сталося на його берегах, а й тоді, либонь, були закохані й нелюбимі, щасливці й невдахи, як будуть і за тисячу років наперед, і доти, доки котить хвилі вікопомна ріка життя!

Ударили перші краплі, великі, круглі, тугі, схожі на град. Падаючи на верховіття дерев, вони дзвінко лопа-лись, мов скляні кулі, розсипаючись у задушливому повітрі дрібненьким пилом.

Ще мить — і вже не окремі краплини, а суцільні потоки стрімкопадних струменів полились з важкої хмари на ріку і кручі, дерева й дахи, на гарячу Арсенову голову. Він згадав події минулого вечора, скупі й жорстоку Тасину телеграму й, забувши про грозу, дощ і вітер, ще раз гірко вимовив:

— Яка підлота!

Розділ четвертий

— Яка підлота! Ти не мала права посилати таку телеграму! — кинула в обличчя матері обурена Тася в хімкинському будиночку своїх батьків.

Старий ювелір, знітившись, годував з ложки улюбленого внука, в душі погоджуючись з дочкою й відчуваючи провину перед нею як співучасник злочину. Коли приїхала Тася з Петриком, телеграма вже була написана у відповідь на численні Арсенові запити, які приходили не тільки на московську, але й на хімкинську адресу. Докія Захарівна довго складала відповідь, нарешті текст було остаточно відредаговано й наказано слухняному чоловікові негайно віднести на пошту. Василь Гаврилович вже одягався, коли раптом приїхала Тася з сином, щоб побути в батьків. Петрик дуже любив діда й марив ним. Василь Гаврилович вирішив, що поспішати з телеграмою не варто, що Тася й сама може її здати, і вже хотів показати дочці текст. Але одержав мовчазний наказ холодних очей і покійно поплентався до поштової філії.

Здав телеграму, повернувся, ще все було тихо. Став годувати внука, з приємністю дізнавшись, що Тася з сином переночують у них. Так вона умовилась з Семеном Григоровичем, який зараз не міг вирватися з полону службових справ, а приїде завтра вранці, й вони вдвох проведуть вихідний день на лоні природи.

Все йшло гаразд, аж раптом Тася, перегортаючи старий номер ілюстрованого журналу, знайшла в ньому поцятковану чорнильними плямами та помережану численними виправленнями чернетку телеграми. Тепер Тася нервово ходила по кімнаті з папірцем у руках і дорікала матері.

— Та ще й за мене підписалась! — додала вона обурено, побачивши на злополучному папірці свій підпис.

— Заспокойся, — не моргнувши оком, відмовила мати. — Ти ж бачиш, це тільки начерк, чернетка. Жодної телеграми я не посилала. Ну от, клянусь. Здоров'ям дитини клянусь!..

Василя Гавриловича мов окропом ошпарило.

— Схаменися, неприємна! Здоров'ям дитини... Як же це?.. Навіщо?..

Мов оса вкусила запопадливу матір:

— Що, що «навіщо»?! Ти хочеш сказати, що я брешу? Рідній дочці?! Так?!

Василь Гаврилович не на жарт злякався. Та боявся він і за здоров'я внука, в запліснявілій свідомості ювеліра міцно жили забобони. Тому він несміливо, та все ж стояв на своєму:

— Не зовсім так, але... телеграму все ж послала. Сам, грішний, каюсь, відніс її на пошту.

Тоді Докія Захарівна перейшла в контрнаступ:

— Ну й відніс! Ну й послала! — насідала вона на дочку. — Ну й підписалась за тебе! Що ж з того? Я тобі краше хочу чи гірше? Кажі ж, відповідай!

Тася пожалкувала вже, що почала цю розмову. У матері починався напад люті, а цього вони з батьком не могли переносити. Вона хотіла сказати що-небудь примирливе, але вже було пізно. Докія Захарівна добре навчилась у дружини білоцерківського присяжного повіреного, з яким були сусідами, як поводитися в таких випадках. Вона сипала словами без упину, й здавалось, що її от-от почне судомити.

— Отак ти дякуєш мені! За всі клопоти, старання, за те, що ти тепер, як сир у маслі, купаєшся...

— Але ж, мамо...

— Не перебивай, коли мати говорить!

Тася змовкла. Докія Захарівна вдала, що заспокоюється. Потім безапеляційно сказала:

— Арсен повинен забути, що в нього були жінка й син. Раз і назавжди забути!.. — Видно було, що вона все

зважила й висновки її непохитні.— Коли твій син буде з ним, тебе рано чи пізно потягне до нього. Він цього й хоче!.. А в тебе ж дім — повна чаша. Семен Григорович любить і тебе, й Петрика.

Тася відчула фальшиву ласку в її словах.

— Де розкіш, доню, там і щастя. Твій батько все життя мав справу з золотом. Спитай у нього, яка сила в багатстві... Наживеш добра, тоді побачимо. З твоєю красою ще, може, генеральшею будеш. Життя, доню, лотерея...

Її слова, здавалось, прилипали до вух і бриніли, як надокучливі мухи. Не витерпів навіть Василь Гаврилович:

— Годі! Гріх таке говорити. Лягай, доню. Ми тут звикли рано лягати. Та й Петрик он який сонний. Лягай. Перемелеться — борошно буде.

— Не подобається мені це борошно, тату,— розважливо й сумно сказала Тася.— Ой, гірке воно! З того дня, як Арсен був у нас... Я не думала, що йому так боляче буде. Гадала, він легше зітхне.

— Де там! — добродушний Василь Григорович зронив слюзу.— Де там!.. І мені його шкода. А може... може, повертайся до нього — й квит?..

Докія Захарівна нічого не сказала, тільки метнула погляд, який пронизав Василя Гавриловича наскрізь.

І, щоб виправдатись, він додав:

— Все ж воно краще, коли в дитини — рідний батько.

— Він не має права бути батьком! Він... він...— Докія Захарівна задихалась від люті. Ні, тепер, після всього, що сталося, визнати-таки Арсена своїм зятем? — Він нахаба й голодранець!

Тася говорила наче сама з собою, мовби не чуючи лементу матері:

— У нього таке страждання було в очах... тоді... таке страждання... Та пізно вже, пізно. Я ніколи не повернуся до нього... Ніколи. Він не простить... Та й я прощення просити не буду. Скоріш загину, ніж це.— Простягла руки до сина: — Ходімо, Петрику, ходімо, любий. Поїдемо додому. До нового нашого дому.

Мати перегородила їй дорогу:

— Куди ти проти ночі, мій ангеле? Ти ж збиралася ночувати у нас. А завтра вранці Семен Григорович приїде...

Тася схопила Петрика, притисла до грудей:

— Не затримуйте мене. Мені душно у вас, мамо. А завтра... Завтра побачимо.

Вибігла на темну вулицю, спинилася. З боку залізниці пролунав гудок паровоза,— поїзд пішов на Москву. Чекаючи наступного не хотілось, вирішила йти на автостраду Москва — Ленінград. Там жвавий автомобільний рух, ходять автобуси, часто-густо повертаються до міста вільні таксі.

Йшла, спотикаючись об нерівний брук вулиці. Попереду, на автостраді, смугами лягали сяйва автомобільних фар. Від каналу, де простягались невеличкі пляжі, левади й гаї, чути було голосну й розлогу пісню. Це була знайома з дитинства українська пісня про лукавих козаків та довірливу Галю.

Тася анітрохи не здивувалась, почувши цю пісню аж у Підмосков'ї. Вона вже не раз тут чула і «Галю», і «Розпрягайте, хлопці, коні», і «Реве та стогне Дніпр широкий». Ці пісні, либонь, можна почути скрізь, на всіх неосяжних просторах Батьківщини від Балтійського моря до Тихого океану й від полярних станцій до субтропічних курортів. Та сьогодні пісня про нещасну дівчину особливо вразила Тасю. Чи співали її незвичайно сумно й сердечно, чи припала вона якраз до настрою, та якимсь по-новому, глибше й зворушливіше, ніж досі, звучали її карбовані строфи.

Чи не так і Тася, як та бідолашна Галя, піддалась солдатним словам спокуси й помандрувала,— не від матері, а від свого козака чорнобривого,— у безвість, за manoю, за золотим віночком?..

Острах перед невідомим майбутнім, який не раз уже заповзав у Тасину душу, знову заворушився коло серця. Минуле було закреслене, майбутнє губилося в тумані невідомості. Залишалось сучасне. Яким би воно не було, його треба було приймати саме таким, яке воно є. Іншого нема й не може бути.

Тася починає аналізувати в думках становище, в якому опинилася, й намагається силоміць переконати себе, що, зрештою, нічого особливо поганого нема. Якщо, міцно стиснувши зуби, вирвати з серця коріння докучливого болю, якщо твердо стояти на тому, що минулого не було, що воно навіки вмерло, що був це тільки сон, та й то в однаковій мірі приемний, як і важкий, якщо взяти до уваги, що золотий віночок у вигляді найрізноманітніших благ все ж, безперечно, є... то чого їй, зрештою, треба? Болить? Перестане. Майбутнє сина? Коли це ще буде! Любов? А чи існує вона взагалі на світі? Та й чому поважати любов одного, незважаючи на почуття іншого?

Адже Сачко не менше кохає її, ніж Арсен. Ні, це невірно, більше, значно більше!

Що зробив для неї Арсен? Нічого. Коли б справді кохав, пішов би на риск, на подвиг, на злочин, а створив би їй ті умови, яких вона варта. А Семен Григорович... він дає їй ту золоту оправу, без якої не засяє жоден самоцвіт. Де б не появились вони — в театрі, ресторані, концертному залі,— вона скрізь у центрі уваги, їй говорять компліменти, цілують руки, перед нею запобігають артисти, вчені, загалом солідні, визнані люди. Яке це щастя для молодої жінки!

І Тася відчуває теплу приязнь до людини, яка вирвала її з тісної кімнатки в широкий, блискучий світ розкішного існування, підняла семафор щастя на її життєвому шляху. Геть, минуле, не плутайся під ногами! У неї буде нова сім'я, розумний, сповнений життєвого досвіду чоловік, вона і йому допоможе стати чесним, благородним, вона буде добріша, вдячніша, й, зрештою, все буде гаразд.

Тася вийшла на асфальтове полотно шосе. Здалеку побачила зелений вогник вільного таксі й, щиро зрадивши, замахала рукою. Сіла на задне сидіння,— тут зручніше було покласти сонного Петрика,— й назвала адресу. Машина плавно помчала назустріч вогням вечірної Москви.

* * *

Нарешті знайомий будинок. Розплатилась з шофером і побігла по сходах. Встромила ключ у парадні двері, вони легко піддались, ось вона й дома. Засвітила світло й здивовано зупинилась: на вішалці висіло чуже жіноче пальто. Не роздягаючись, пішла по коридору далі. З дверей спальні виглянуло дві голови: Семена Григоровича та фарбованої Адочки...

Тася, тримаючи на руках сина, стояла мов закам'яніла. Сачко з вигляду був цілком спокійний.

— Ти?— спитав він із звичайним здивуванням, цілком природним і виправданим, якщо людина приходить тоді, коли її не чекали.

— Я...— ледь чутно відповіла Тася, спершись спиною об стіну, щоб не впасти.

Сачко вийшов у коридор. Він був у нічній піжамі.

— Ти ж збиралась ночувати в батьків.— Раптом його обличчя проїняв здогад: — Це що, навмисне?

Тася мовчки пішла до виходу. Фарбована Адочка за нею навздогін:

— Куди ви, серденько? Це просто непорозуміння. Я й Сеня давно дружимо... до цього всі звикли.

Тася мовчки йде довгим коридором.

Гукає їй услід Адочка:

— А ти не дуже ображайся! Не кожна міняє чоловіків, як рукавички. Я жінка чесна, живу з чоловіком, не так, як ти!

Прискорює ходу Тася. Та коридор чомусь такий довгий... Випередив її Сачко, заклавши спиною двері:

— Тасю, слово честі, я кохаю тебе. Справді, це непорозуміння. Та й яке це має значення? Вона зараз піде, а ти... Я куплю тобі все, що захочеш. Дуренька! Хіба ж я забороняю тобі теж коли-небудь розважитись! Живемо ж один раз!

Ах так, Тася вже чула колись ці слова. Тоді вони не викликали в неї ні заперечення, ні гніву. А тепер... тепер вона сильно, навідліг, б'є по осоружному обличчю. Закричав з переляку маленький Петрик.

Тася шарпнула двері, ще міцніше притиснувши до грудей сина. Вибігла на вулицю, механічно крикнула:

— Таксі!

Під'їхала машина з привітним зеленим вогником. Тася сіла й назвала потрібний їй вокзал. Коли виїхали на Садове кільце, згадала, що навряд чи в неї є гроші. Відкрила сумку — там було всього кілька карбованців, потрібних на купівлю залізничного квитка до Хімок. Кров прилила їй до обличчя, та іншого виходу не було. Вона попросила шофера зупинити машину, сказавши, що роздумала й нікуди не поїде. Глянула на лічильник, на ньому значився один карбованець. Яке щастя, що не більше. Заплатила карбованця й зійшла на тротуар. Потім перейшла вулицю й почала ждати трамвая.

Трамвай привіз її з сином на Комсомольську площу, на якій людно вдень і вночі. Тут виднілися освітлені будинки кількох вокзалів і потоки людей перетинали площу в різні боки. Тася попрямувала до кас приміських поїздів, які йшли на Хімки, Сходню, прославлений Чайковським Клин і далі на північ і північний захід, по тій залізниці, якою швидкі та пасажирські поїзди мчали на Калінін і Ленінград.

— Мені в Хімки,— сказала вона сонному касирові.

Старенький касир заметушився, полічив гроші й, компостируючи квиток, співчутливо сказав:

— Спізнались, мадам. Коли б на п'ять хвилин раніше. Наступний поїзд тільки через дві години.

— Спасибі,— байдуже відповіла Тася, беручи здачу та квиток. Вона відчула, що не має жодного бажання їхати в Хімки. Та іншого вибору не було. Обернулася й майже наштовхнулася на високу, ще молоду на вигляд людину з погонями інженер-майора й гвардійським значком.

— Пробачте,— промовив майор і звернувся до касира: — Квиток до Сходні.

Тася почула, як касир, оформляючи квиток, сказав:

— Поїзд той, що й до Хімок. Через дві години.

У вестибюлі вокзалу було порожньо. Заплакав на руках у Тасі син. Колише вона його, сидячи на дерев'яній вокзальній лаві, й відчуває, як туга кліщами давить її серце. «Цить, синку, цить,— у думці промовляє вона.— От і діждалась Галя. От і прив'язали її в лісі до сосни — голу, обдерту, вкриту ганьбою. Ох, мамо, мамо, краще б ти мене у домовину поклала разом з тіткою Настею. А ти, сину? В чому твоя провина? Тобі треба жити, рости, бути щасливим. Неодмінно щасливим, за мене, за батька, за всіх нас. А хто тобі дасть це щастя?..»

У мереживо її думок вплітаються акорди скрипки. Хто знає, може, з гучномовця линуть хвилюючі звуки, а може, потай народжує їх глибока, як музика, ніч. Тася згадала Арсена, і горе її стало ще більшим, ще невтішнішим.

З невеличким чемоданом у руці підійшов інженер-майор, той, який купував квиток до Сходні. Сів поруч на лаві, вийняв портсигар:

— Дозвольте?

Тася мовчала, припавши обличчям до сина. Страшне, гарячкове рішення визрівало в її наболілій душі. Все могла вона знести, тільки не приниження!

Ще ввічливіше запитує майор:

— Пробачте, вам не заважатиме?

Підняла голову Тася. Нічого не бачить, не чує. Каже до сина:

— Ні, я все одно помру... від сорому... А ти... ти мушиш жити.

Інженер-майор не розчув її слів. Наполегливо запитує:

— Дим... не заважатиме?

Нарешті помітила його Тася.

— Дим?... Ні...

І знову схилилась над сином.

Запалив цигарку майор, пустив кільця диму.

— Не можна мені курити. Лікарі заборонили. Категорично. А от... звичка...

Він скося глянув на чіткий, наче висічений з мармуру, профіль молодої жінки. Він десь, здається, бачив її зовсім недавно. Але де? Невже в Третьяковці? Так, так. Тільки не серед відвідувачів, а на полотні. Таку ж чарівну, за-смучену, тільки трохи молодшу, без дитини. На березі ставка, в простому вбранні. Так, так, це вона — ніжна й чарівна «Альонушка», біля якої він простояв доброї півгодини. Це було на другий день після повернення з Берліна. І ось жива Альонушка зійшла з полотна, вкусила гіркого яблука житейської втіхи і сидить тепер така сумна й самотня. Щоб розважити її, він сказав:

— Дві години чекати, час немалий. Ви теж до Сходні? Тася не чула його.

Він додав голосніше:

— Я в Сходню, до батьків. А ви?

Тася глянула на нього невидющими очима й нічого не відповіла. Та інженер-майор не замовк. Здогадатися, що діється в душі незнайомки, він не міг, а говорити йому хотілося не тільки заради пустого залицяння. Буває такий стан у людей, коли конче хочеться висловитись.

— Дві години ждати... довго, правда? — багатозначно спитав він. — А я ждав цілих шість років. Для всіх війна давно скінчилася, правда? Для всіх, тільки не для мене. Я воював... з лікарями, хворобою, поганим настроєм, чи вірніше сказати — кволістю духу... Та вам це, мабуть, нецікаво?

— Ні,— щиро призналася Тася.

Майор затагся цигаркою й деякий час стежив за кільцями диму, які, будши сизими, ставали білими, потім майже прозорими й зовсім зникали в тьмяному повітрі вокзалу. На його майже чотирикутному вольовому обличчі з'явилася крива усмішка.

— Так воно завжди буває. Шість років боровся за життя. Ні, більше, ніж за життя! Після контузії мені загрожувала вічна темрява. І от тепер, коли ти перемиг, коли до тебе вернувся зір... перша землячка, яку зустрів, каже тобі коротко: «Мене це не цікавить!»

Тася вперше глянула на нього уважно. Хто він, чого домагається, вірити йому чи ні? У кожному разі, він може стати їй у пригоді. Вона вийняла з сумки неве-

личкий блокнот і швидко написала київську адресу. Прізвища не треба, може, Арсен вже й не живе в їх колишній кімнаті, Зінаїда Павлівна охоче прийме Петрика й відшукає його батька. Як сказав її тихий, безпорадний, але добрий отець? «Воно краще, коли в дитини рідний батько!»

Тася дивувалася своїй спокійній розважливості в таку хвилину. Мабуть, це так тому, що вона вирішила твердо...

Відірвала листок з блокнота й поклала Петрикові в кишеню. Він мирно спав, усміхаючись крізь сон. «Скоріш,— підганяла себе в думках,— скоріш, бо не вистачить сили...» З відчаєм відвела погляд від сина, з благанням глянула на майора:

— Побудьте з ним... Я... на свіже повітря...

Побігла, вибігла на перон. Ніч. Вдалині вогні — зелені, червоні, фіолетові. На рейках маневрував паровоз, порушуючи тишу хриплими зойками гудка. Ген, за блоком, з'явився вороний кінь, що мчав по залізних рейках, несучи перед собою три промені могутніх рефлекторів. Він наближався з блискавичною швидкістю, нервово цокаючи на стиках рейок і сповнюючи простір чітким, розміреним ритмом динаміки. Тася бігла вперед, щоб упасти головою під промені ліхтарів і забути, навіки забути приниження, каяття, докори сумління, все, все, все...

Раптом несамовитий крик пройняв її всю:

— Ма-а-мо-о-о!

Голос Петрика. Очевидно, це була звукова галюцинація, та їй ніколи було розмірковувати. Вона відсахнулася вбік і впала на купу колючої жужелиці. Сопучи й брязкаючи, повз неї промчало вогнисте страховище, всіма гальмами збавляючи швидкість перед зупинкою.

* * *

Тася звелась на ноги й нерівною ходою пішла назад. За її спиною чувся людський гомін. Це з поїзда на протилежний перон виходили пасажери. Вона спинилась і прошепотіла:

— Що це... я збожеволіла...

Оглянулася довкола безтямними очима й притьмом кинулася на перон:

— Сину... Петрику-у!..

З цієї хвилини для неї не існувало більше нічого: ганьби, приниження, злигоднів, невдач. Була тільки одна мета в житті, єдине завдання — син. Піклування про нього, допомога йому, існування заради нього. Син... Вона виховає його, він виросте, стане людиною, але... де він, що з ним, з ким вона його лишила?

— Петрику... сину!

Вона бігла недовго. Інженер-майор спочатку на якусь мить повірив, що молодій жінці справді стало погано й вона вийшла на свіже повітря. Він був надто заглиблений у свої думки, щоб побачити дивну екзальтованість незнайомки. Та хвилини минули, хлопчик заплакав спростання, — видно, щось недобре йому приснилося, — а його вродлива мати не поверталась. Інженер узяв на руки дитину, помітив записку, прочитав і все зрозумів. Схопив хлопчика й кинувся навздогін за його матір'ю. Розштовхував пасажирів з нічного поїзда, наполегливо просуваючись вперед, поки нарешті побачив ту, котру шукав.

— Що з вами? Що ви задумали?

В голосі його, поряд з докором, відчувалась радість. Він так боявся, що не встигне...

Тася схопила сина:

— Нічого... Повір мені, Петрику, нічого...

Інженер-майор показав записку:

— А це?

Тася вихопила в нього папірець, пожмакала й кинула. В її погляді була тепер спокійна рішучість.

Майор несміливо запропонував:

— Дозвольте відвезти вас додому?

— Ні, спасибі, — твердо відповіла Тася. — Я сама. Не бійтесь, уже минуло. Тепер мені все байдуже. — Пригорнула Петрика до серця. — Все, крім нього.

Інженер-майор, за військовою звичкою, притис руку до козирка кашкета й, хвилюючись, сказав:

— Пробачте мою настирливість, але так якось з мого боку мовби неввічливо. Дозвольте відрекомендуватись...

Після подій останніх тижнів, які так збезчестили її, після нервового спалаху, що мало не призвів до трагічного безглуздя, випадкове знайомство на вокзалі видавалось Тасі особливо недоречним. Невже вона справді опустилася до категорії таких жінок, з якими легко заводять знайомство кожен, кому цього забагнеться? Вона

метнула на майора неприхильний погляд і твердо сказала:

— Ідїть... Мені соромно...

«Вона має рацію,— подумав інженер.— Кому потрібна така руїна? Іди, голубе, своєю дорогою!»

А вголос сказав:

— Що ж, прощайте. Яке у вас було обличчя! Я його ніколи не забуду.

Повернувся й пішов. А Тася стала обсипати поцілунками сонного сина.

Інженер-майор Павло Сергійович Артамонов тільки зараз згадав, що в нього був чемодан з подарунками для батьків. Якось по-дурному склалась його подорож. Повернувся в Москву ще позавчора, в свою невеличку кімнату на Арбаті, де й залишив речі. Відразу хотілося в Сходню, до батьків, але не міг — треба було пройти кілька медичних оглядів. В перерві між лікарськими комісіями відвідав Третьяковську галерею та побував у книжкових крамницях — книги були найбільшою розрадою в його житті. Продивився новинки, купив кілька книжок, тільки найнеобхідніших: лікарі категорично забороняли читати. Останню комісію пройшов сьогодні ввечері, потім ще годину чи дві провів у товаристві фронтівих друзів, які демобілізувались кілька років тому й, довідавшись про його повернення, прийшли відвідати його. Нарешті вирвався на вокзал, та запізнився на останній вечірній поїзд,— доведеться їхати нічним, розбити ніч собі й батькам. А тут ще ця пригода...

Артамонов намагався думати про батьків — як вони зрадіють, побачивши його, як будуть охати й ахати, тупцюючи довкола нього. То, зрештою, байдуже, що доведеться встати вночі, хіба ж вони не звикли? Батько — залізничний машиніст, мати — дружина машиніста, їм не звикати до несподіванок та безсоння.

Він намагався думати про них, а думав усе більше про неї. Хто вона — така вродлива, така невітшно сумна, незалежна й безпорадна, з трирічним хлопчиком на руках? Хоч би ім'я її знати, та, зрештою, навіщо? Так і залишиться вона для нього блоківською незнайомкою. Що ж, так, либонь, краще.

Побачив її ще раз, коли почалась посадка, мимохить кинувся, щоб сісти з нею в один вагон, але провідниця суворо зупинила його. Вагон був для пасажирів з дітьми.

Артамонов увійшов у сусідній напівпорожній вагон. Була ще одна можливість: не їхати серед ночі в Сходню, а простежити, на якій станції вона зійде з поїзда, й тоді хоч дізнатися, хто вона й де живе. Та це було ризиковано. Не в його віці і не з його здоров'ям пускатися на донжуанські витівки. Крім того, вона з дитиною, отже, в неї є, певне, чоловік, який, незважаючи на її дивний настрій та пізній час, може зустрічати її на пероні. Зрештою, вона сама може дати відсіч настирливому переслідувачеві.

В добре освітленому дитячому вагоні, крім Тасі з Петриком, не було нікого. Один раз зайшла провідниця, перевірила квиток і пообіцяла розбудити, якщо пасажирка засне. Тася відповіла, що не засне й турбуватись про неї не треба.

Їй справді було не до сну. Не заснула б вона зараз і на м'якій перині, а тим більше — на дубовій лаві вагона. Павутиння думок плелось під ритмічне стукання коліс — здавалось, що й думки стукотять у голові одномаїтно, прикро й гнітюче.

Невеселе життя чекало Тасю в Хімках. Вранці, звісно, приїде просити пробачення Сачко, та вона дасть йому ще одного ляпаса. Ні, більше він не доторкнеться до неї, краще вже справді прийняти отруту або знову — під поїзд.

А яку боротьбу їй доведеться витримати з матір'ю!..

Її завдання тепер не тільки виховати Петрика. Вона повинна зробити все залежне від неї, щоб її син ніколи не червонів за свою матір. Але що саме робити їй — Тася не знала.

Поїзд довго мчав околицями велетенського міста, поки нарешті, після двох чи трьох коротеньких зупинок, став стишувати хід перед станцією Хімки. Бідолашний Петрик! Неспокійним був його сон у цю тривожну ніч... Ось він знову на руках, знов кудись мандрує.

Артамонов бачив крізь вікно, як зійшла з поїзда жінка з дитиною, образ якої він поклявся не забути ніколи. Ось вона пройшла по дерев'яному помосту й зникла в голубій передсвітанковій імлі. Паровоз бадьоро свиснув і шарпнув вагони. Двоє людей, які так випадково зустрілися на життєвому шляху, знову розлучилися, й відстань між ними збільшувалася з кожною хвилиною. І ніхто з них не знав, чи зустрінуться ще вони коли-небудь.

З деяких пір мешканці нижньої частини вулиці Горького стали помічати, що з вікна квартири, яку на другому поверсі невеличкого комунального будинку займав професор Стародуб, майже щовечора линули дружні акорди скрипки й рояля. Люди, більш-менш обізнані в музиці, ясно чули, що перед веде скрипка, яка знаходиться в руках талановитого майстра, а рояль лише слухняно акомпанує. Для близьких сусідів не було секретом, що до професорової дочки занадився ставний скрипаль. Награвшись досхочу, молодята часто ходили на прогулянку, супроводжувані багатозначними поглядами сусідів, особливо ж — сусідок.

Насправді було дещо не так. Взаємини між Арсеном і Ярославою залишились товариськими, навіть дружніми, але не більше, хоч, правда, відносини між Ярославою й Ластівкою катастрофічно гіршали. Та виною цьому був у значній мірі сам геолог, який не визнавав компромісів і надто прямолінійно добивався своєї мети.

Після довгих літ фактичної консервації соната для скрипки з фортепіано Михайла Лукича Стародуба стала посуватися вперед дуже швидко, дійшовши нарешті до благополучного кінця. Репетиції проходили успішно, і ось сьогодні відбулось щось на зразок «генералки». Соната була безсумнівним творчим досягненням не лише її автора, але й усієї Спілки композиторів, що було стверджено одностайно думкою загальних зборів секції, яку Стародуб ознайомив з клавіром.

Генеральна репетиція відбулась на квартирі композитора більш ніж скромно. У кімнаті, крім автора, не було жодного слухача. Проте і скрипаль, і піаністка грали добре, їх музику чула аудиторія, яка складалася з перехожих на вулиці, птахів на деревах, хмарок у небі. Стародуб слухав і потай втирав зрадливу сльозу. Коли ж музика скінчилася, він від усього серця потис руку скрипалеві:

— Дякую, друже.— Обняв дочку й поцілував у чоло.— Спасибі, доню.— І, вже не ховаючись, витер хусткою заплакані очі.— Не сподівався я почути свій скромний опус у такому виконанні. Сьогодні я маю право назвати себе щасливим: я пізнав творчу радість.

Ярослава боязко й водночас лукаво зирнула на Черкашина:

— Все це Арсен Петрович! — І до Арсена: — З вами так легко, так приємно грати!

Чи її обличчя віддзеркалювало мажорний настрій батька, чи опромінювалось своїм внутрішнім почуттям, але вираз щастя відверто світився на ньому.

Професор вийняв з холодильника пляшку променистого, на склі якої виступила роса. Вино було навмисне приготовлене на цей випадок.

Ярослава підняла вгору келих з п'янким сонячним напоем:

— Поздоровляю тебе, таточку. І вас, Арсене Петровичу... За музику!

Її карі очі дивились прямо на Арсена, вона стояла зосереджена й замріяна, і по її очах було видно, що хотіла сказати щось більше й значніше. Стільки в них було й радості і смутку...

Таке ж суперечливе почуття було у Данила Прохоровича Ластівки, який саме в цей час у своїй кімнаті на сьомому поверсі одного з будинків 845-ї Нової вулиці тримав у руках Ярославине фото.

З прим'ятого по краях чотирикутника на нього дивилосся миле, дороге і владне обличчя, кращого за яке, на думку геолога, не було за всю історію людства. Одягнений був Ластівка в шкіряну куртку, плісові навипуск штани та міцні, юхтові, на залізних підковах чоботи. На стільцях лежали спаковані речі: чемодан і рюкзак.

З стану меланхолії мандрівника вивели двоє молодих геологів — височенний худий Олег Путінцев та маленька, кругленька, завжди вертлява й сміхотлива Людмила Свистун. Обое вбігли до кімнати захекані, з рюкзаками за плечима. Ластівка спритно сховав дорогоцінне фото у глибоку кишеню дорожньої куртки.

Олег говорив швидко, переборюючи задишку:

— Даниле Прохоровичу, до літака лишилися лічені хвилини... Нам давно пора бути на аеродромі... Ми порушуємо правила повітряного руху...

Люда Свистун, за цей час трохи віддихавшись, додала:

— ...і рицарського ставлення до дами.

— До дами? — перепитав по-рицарськи настроєний Ластівка, якого це обвинувачення зачепило за живе.— Ви глибоко помиляєтесь.

Та нелегко було переконати Люду Свистун. Вона вперто відірзала:

— Так, до дами. Тобто, до мене. Ху! Чекали внизу, й довелося на цю верхотуру. Ху... з рюкзаками... без ліфта!

Та Ластівка був незворушно спокійним:

— У нашому будинку поки що один ліфтер, а тому ліфт працює до дев'ятої години вечора. Зранку від дев'ятої до дванадцятої — три години, й увечері від четвертої до дев'ятої — ще п'ять, всього вісім годин. Ліфтер теж людина, і його інтереси оберігають закони про працю. А на верхотуру, як ви зволили висловитись, міг піднятися Олег один.

— Я так і хотів,— відповів Олег, сівши з рюкзаком за плечима на вільний стілець.

— Спасибі вам обом! — не вгамовувалась Люда:— А що, якби на мене напали хулігани? Вечір, темно... Ви недооцінюєте мою жіночу вроду!

Ластівка розумів їхнє хвилювання: вони вперше летіли на важливе, почесне й відповідальне завдання. Він сказав заспокійливо:

— Гаразд, друзі, майте терпіння. Я готовий, речі спаковані. Мені залишилось тільки написати листа.

— Листа? — вигукнув вражений Олег і схопився на свої довгі, як у Дон-Кіхота, ноги.

— Якого листа? — спитала Люда й зблідла.

Ластівка був непохитний:

— Звісно якого. Прощального.

Він твердою ногою підійшов до письмового стола. Молоді геологи зовсім занепали духом.

— Це понад мої сили! — застогнав Олег.

— Вважай, що ми вже запізнились! — в унісон йому прошепотіла Люда.

Ластівка почув її слова і гордо відказав:

— Я ще ніколи нікуди не спізнювався.— А намацавши нишком у кишені фото Ярослави, сумно додав: — Бувало, правда, що приходив занадто рано.— Потому зітхнув і звернувся до Олега: — Викличте таксі. Телефон у коридорі. А ви, Людочко, тим часом віддыхайтеся. Бережіть серце змолоду.— Сів і став поволі виводити на аркуші паперу:

«Дорога і вельмишановна Ярославо Михайлівно!

У моєму серці жевріє квола надія, що Ви, може, приїдете в аеропорт провжджати мене, як це Ви самі обіцяли мені по телефону. Якщо навіть це станеться, я не зможу сказати Вам усього, що відчуває моє серце. Я занімію від щастя, побачивши Вас, а крім того, не буде ні мож-

ливості, ні часу. Тому пишу Вам лист, який Ви, так чи інакше, одержите після мого від'їзду.

Я люблю Вас, Ви це чудово знаєте. Люблю, як може любити людина, яка знає ціну своїм почуттям, вчинкам і словам. Я завжди Ваш — скрізь і всюди. Так, я Ваш, а Ви... Ви не хочете бути моєю. Я знаю це. Та серце кричить: а може, це не так, може, ти помиляєшся? Вам краше відомо, ніж будь-кому, помиляюсь я чи ні...

Напишіть мені хоч одне слово».

Він підписався, написав свою експедиційну адресу: «Каховка, геологічна експедиція» — й заклеїв конверт.

Каховка. Це слово було в усіх на вустах. Тому так рвалися туди Олег та Люда. Та й сам бувалець Ластівка вважав для себе щастям їхати розвідником туди, де незабаром з'явиться ціла армія трудівників найрізноманітніших професій.

Як і передбачав Ластівка, вони встигли на аеродром вчасно, за годину до посадки на літак. Ця година пройшла для Данила Прохоровича в напруженому й марному чеканні: Ярослава не приїхала провжджати.

...Ярослава, відчуваючи легкий хміль від музики і вина, запропонувала поїхати прогулятися на Аскольдову могилу. Арсенові хотілось на повітря, й він охоче підтримав пропозицію. Поїхали тролейбусом по Червоноармійській аж до кінця Хрещатика, а звідти пішки повз стадіон «Динамо» та по людній у літні вечори Козловці. Дивна ця вулиця, що проходить трохи чи не в самому центрі міста й разом з тим пролягає через затишні зелені гаї, мовби повисши на стрімкій приберсжній кручі. З одного боку, над нею, — шумливі парки, з другого — під нею — набережна, Дніпро, Труханів острів, старий рукав Дніпра й безмежне, бездонне задніпров'я.

Ярослава й Арсен, поминувши веселі літні ресторани, дійшли до врочистої Аскольдової могили, де серед похилих плакучих верб білили колони високої круглої альтанки.

Мабуть, нема киянина, у якого не було б спогадів, зв'язаних з Аскольдовою могилою. Умовне місце поховання легендарного київського князя з плином часу перетворилось на чарівний куточок природи, який приваблює і киян; і приїжджих тишею, красою, чудовим краєвидом. Покоління людей тут знайомились, зустрічались, переживали втіху першого поцілунку, а в похилому віці —

відпочивали на зручних лавах, слухаючи спів шпаків, згадуючи молодість, викликаючи в пам'яті дорогі спогади пережитого, напівзабутого.

У Арсена було зовсім інше почуття. Він був на Аскольдовій могилі минулої весни, у вихідний день. Тася тримала на руках Петрика й була вся така радісна, сонячна, світла. Ось лавочка, на якій вони сиділи, ось стежка, по якій вони удвох водили сина. Стиснувши рученятами їхні вказівні пальці, Петрик ішов по стежці непевно, але вперто, мов акробат по канату. Спогади нахлинули на Арсена, йому від них стало і тепло, й моторошно.

Ярослава спитала з дівочою затаєною мрією:

— Скажіть, ви вірите в любов?

Арсен спинився й перепитав:

— Любов?

Ярослава пояснила:

— Так. Велику, чисту, вічну.

Арсен гірко усміхнувся:

— Вірю. Тільки не в жіночу.

Він пройшов повз лавку, на якій сидів торік з Тасею, і з новою силою відчув біль від втрати. Ярослава наздогнала його й тихо сказала:

— Не всі жінки однакові, Арсене Петровичу.

Вгорі гуркотів літак, і видно було, як його сигнальні вогники — зелений і червоний, схожі на дві рухомі зірки, — швидко плывуть на чорному тлі неба.

Підняв угору очі Арсен:

— Куди він летить, чого, за якими радостями й несподіванками? — Пересиливши себе, він привітно махнув рукою услід літакові: — Щасливої путі!

Ярослава глянула на годинник, збентежилась:

— Це літак на Херсон і Каховку, Данило Прохорович полетів. А я й не попрощалась... — І теж замахала рукою: — Щасливо-о!!

Не без іронії глянув на неї Арсен:

— Загадкова штука жіноча любов...

Вони ще довго гуляли, говорили про музику. Ярослава велику надію поклала на майбутній концерт, на якому вперше буде виконано батькову сонату. Виконавцями будуть вони з Арсеном. Дівчина не втрачала віри, що їхня дружба та співпраця переростуть колись у те єдине й неповторне почуття, перші промені якого вже зогрівали й томили її стривожену душу.

Перстень з брильянтом у три чверті карата. Його уважно розглядає старий білоцерківський ювелір. Зітхнув:

— Брильянт добрячий, гріх погане слово сказати. Та знаєш сама: продати завжди дешевше, ніж купити. Закон існування!

Знизала плечима Тася:

— У мене іншого виходу нема. Не сидіти ж мені у вас на шиї.

— Як знаєш, дочко,— сказав батько, вийняв гроші і став лічити.

— Не треба,— спинила його Тася. Їй було ніяково і прикро.— Я ж все одно у вас живу. Віддай їх мамі.

Батько глянув на неї, нічого не сказав і сховав перстень та гроші в шухляду. Приїде з міста жінка, розбереться, а його хата, як завжди, скраю.

Вже кілька тижнів Тася з сином жила в Хімках у батьків. Було огидно й нудно вислухувати докори й нарікання. Тася зробила кілька спроб знайти роботу, але, не маючи ніякого фаху, важко було влаштуватись. Зрештою, всі клопоти щодо цього взяла на себе Докія Захарівна.

Тася не вгадала — Сачко не приїхав за нею, він обмежився надісланим по пошті листом. Дорікав їй за гарячковість, її невірноваженість і поведінку пояснював відсутністю життєвого досвіду. Кликав назад, але не дуже наполегливо.

Лист цілком відповідав настроєві Семена Григоровича. Розрахунки на вродливу дружину й майбутню дачу в Хімках могли б виправдатись, коли б Тася хоч якою-небудь рисою характеру схожа була на власну матір. Мабуть, проживання в тітки Насті, вплив подруг, школи дали певні наслідки,— Тася була зовсім не такою, як гадав Сачко. Зробивши нечесний вчинок щодо Арсена, вона хотіла бути гранично чесною в ставленні до нового чоловіка і за добробут, яким він її оточив, відплатити йому якщо не любов'ю, то хоча б щирістю, приязню, піклуванням. Вона була непривітна з його друзями, які набридали їй залицянням, і не тільки не сприяла комерційним намірам Семена Григоровича, а часто-густо руйнувала їх. З другого ж боку, досвідчений Сачко добре розумів, що вона його не любить і ніколи не полюбить, що вона належить йому наче з примусу, й це дратувало його чоловіче самолюбство.

До того ж у пресі, на зборах, по радіо все частіше лунали голоси за зміцнення родинного життя, проти моральної розбещеності, і з цього погляду судова справа про розлучення Тасі з Черкашиним, яку треба було починати, і всі зв'язані з цим розмови могли серйозно пошкодити службовій кар'єрі Семена Григоровича. Неприємності в інституті відійшли в небуття, завуальовані й прямі хабарі знову не минали його кишені, завершуючись, як і раніше, дружніми вечереями в ресторанах «Савой» та «Арагва». Отже, думати про чорний день ще не було потреби. Можна було парубкувати, беручи від життя все, що забажається. Було б здоров'я — будуть гроші, були б гроші — буде й здоров'я. Ця філософська формула цілком влаштувала й заспокоювала Сачка. Тим більше, що на здоров'я він поки що не скаржився.

Порвавши Сачкового листа, Тася твердо вирішила раз і назавжди викреслити з свого життя цю ганебну сторінку й почати щось нове, краще, за що не треба було б червоніти. Її бентежило й сердило те, що мати, як вона потім довідувалася, не раз за цей час брала облогою квартиру Сачка, домагаючись дочинних речей. Тася повернулася тоді в Хімки без копійки грошей, в чому була. Залишився у Сачка і куплений ще в Києві золотий браслет, і всі московські покупки, яким так раділа Тася. Єдине, що було при ній, — перстень з брильянтом у три чверті карата, придбаний напередодні весільного обіду. Річ справді коштовна, якій судилося тепер піти за безцінок.

Справедливі й несправедливі домагання Докії Захарівни завершилися нікчемним результатом: їй вдалося вирвати у короткочасного зятя лише старі, привезені з Києва Тасині речі. Це був мізерний статок.

Тоді невтомна Докія Захарівна взялася за дальше влаштування доччиної долі. З цією метою вона й поїхала сьогодні до Москви.

Вернулася в передвечірню годину не сама. Її супроводжувала немолода вже людина з характерною зовнішністю, по якій легко впізнати художника: чорний фетровий капелюх, плюшева кофта, штани з слідами всіх фарб палітри, широкий жест, вільна манера, вдавана безтурботність. Увійшовши на подвір'я, гість схопив Петрика, який, сидячи на порозі, копав лопаткою землю, й весело закрутив ним у повітрі. Тася злякалась, вибігла й стала відніматися сина. Захожий, голосно зареготавши, спитав: — А, то це ви і є сьоме чудо світу?..

І поставив Петрика на місце.

Докія Захарівна запросила гостя до кімнати.

— Знайомся, доню, це наш...— не закінчивши фрази, вона звернулася до чоловіка: — Чому не вітаєшся, невже не пізнаєш? Це ж Харитон Степанович, наш сусід з Білої Церкви, відомий художник.

Василь Гаврилович, згоджуючись, похитав головою:

— А-а...

Харитон Степанович вклонився з широким жестом:

— Кандиба.— Він вимовив своє прізвище скромно, але багатозначно. І тут же додав: — Мабуть, чули?

— Не чула,— відмовила Тася.

Та це не збентежило Кандибу. Простягнувши Тасі руку, він сказав з притиском:

— Художник-живописець. Маю честь.

Докія Захарівна не втерпіла:

— Тобі щастя всміхається, доню.

Тася злякалась:

— Знову щастя?

Вона з острахом глянула на художника. Його обличчя, невиспане й одутле, свідчило про безсонні ночі і про те, що він любить випити. Очі були добрі, але неспокійні, вони безустанно нишпорили по кутках кімнати, мов вишуковуючи здобич. І тільки коли на столі з'явився графин з горілкою, очі заспокоїлись і повеселішали. Докія Захарівна, ставлячи закуски, рекомендувала:

— Тепер у Харитона Степановича власна майстерня в Москві, на Біговій... Широкий ринок збуту...

Кандиба пихато перебив:

— Яка там майстерня,— ательє, салон! Сам Герасимов заздрить. А картини йдуть, скажу вам, нарозхват!

— Пощастило тобі, дочко,— улещувала Тасю мати, запрошуючи гостя до столу.

— Не розумію,— відмовила Тася. Її тепер брав острах, коли мати віщувала їй щастя.

— Ти працюватимеш у Харитона Степановича,— заспокоїла дочку Докія Захарівна.— Я домовилась.— І, припавши до Тасиноного вуха, прошепотіла: — Я показала твої фотокартки, і він без тям від тебе...— А вголос додала: — Прошу, пригощайтесь.

— Що ж я робитиму? — спитала Тася.— Я ж нічого не вмю.

Кандиба проковтнув чарку і був на вершинах блаженства:

— Для цієї роботи особливого вміння не треба. А всі інші дані у вас є! — Він вихилив другу чарку і звернувся до Василя Гавриловича: — Ви пригадуєте, де ми зустрічалися з вами в останній раз?

Василь Гаврилович був не стільки людиною, скільки тінню. Він у свою чергу спитав:

— Коли це, гм... в останній раз?

— Не так давно, вже після війни...— Третя чарка зіграла й зовсім підбадьорила художника.— Не пам'ятаєте?

— Ви ж разом працювали в антикварній крамниці,— вставила слово Докія Захарівна.

— Коли трофейчики були, хе-хе-хе...

Кандиба багатозначно потер руки. Усміхнувся й Василь Гаврилович, але важко було сказати — згадав він справді чи вдає, щоб не сердити жінку.

— Еге ж, еге ж... гріхи наші!

Кандиба швидко п'янів. Після п'ятої чи шостої чарки він розм'як і відчував потребу вилити душу. До кімнати зайшов Петрик, гість схопив хлопчика, поцілував його й заплакав. Тасі стало прикро, у неї з'явився дивний настрий — суміш співчуття й гидливості. А Харитон Степанович, втираючи рукавом плюшевої кофти п'яні сльози, пояснював:

— Отак завжди — побачу дитину й плачу. Гірко плачу... Не того, що п'яний, ні!.. О, ви не знаєте, що я пережив, ніхто не знає.

І Докія Захарівна, й Василь Гаврилович добре знали біографію Кандиби, його давню трагедію. Та вони вдавали, що чують про це вперше. Тася не пам'ятала ні Кандиби, ні свого білоцерківського дитинства і слухала з інтересом, а згодом і з щирим співчуттям.

— А може, і в мене таке дитя було? — питав він, звертаючись до ювеліра та його дружини.— Скажіть, було? А його бомбою, в перший день війни, там же, в Білій Церкві. Разом з матір'ю. А я зібрав скривавлені шматки, закопав у яму, в садку під вишнею... А потім став біля колодязя й помив руки. Кров донечки змив з рук... Кров дружини... Не забуду, ніколи не забуду!

Він бився головою об стіл. Докія Захарівна, як могла, заспокоювала та втішала його.

Тася, уявивши собі описану художником жахливу картину, інстинктивно притягла до себе Петрика й міцно поцілувала.

Тася стала працювати в Кандиби натурщицею. Колись вона краєм вуха чула від людей, що є така професія; що є безсоромні жінки, які голими позують художникам. Одна з її шкільних приятельок — Тамара Барабаш, дочка художника — говорила про це як про звичайну річ, але Тася й уявити собі не могла такого неподобства. «Краще з голоду вмерти,— думала вона,— ніж мати такий заробіток».

І ось вона має такий заробіток. Правда, Кандиба дав слово, що ніколи не вимагатиме від неї позування без одягу, з нього досить, мовляв, її принадної голівки. Працював він вперто, невтомно, цілими днями. Тасі часто доводилося позувати стоячи і по кілька годин підряд. У неї мліли ноги, в грудях робилося млосно. Тоді Кандиба робив перерву, вона, сидячи, відпочивала, а він одним духом випивав склянку, а то й дві горілки. «Для натхнення»,— він казав. Тасю це дивувало: він дуже мало їв, жив майже тільки горілкою. На місці порожньої пляшки з'являлася друга, повна, і врешті, втомлений, сп'янілий, він падав ницьма на стоптаний килимок, що лежав на підлозі. Тоді Тася йшла за ширму, знімала халат, у якому звичайно позувала, одягала свій буденний одяг і їхала в Хімки. На вокзалі — то біля приміських кас, то в вестибюлі — вона інколи згадувала високого інженер-майора, але більше ніколи з ним не зустрічалась. Та й спогади по trochu блякли: вона свідомо намагалась забути той вечір сорому й ганьби. Після цілоденних позувань обличчя у Тасі було завжди зморене й покірне. Чимсь невловимим воно нагадувало обличчя батька. Мабуть, від нього ще в дитинстві навчилася Тася мовчки скорятися долі. Ця властивість її характеру інколи вступала в суперечність з жіночим протестом та екзальтацією, тоді вона робила необдумані вчинки, наслідки яких часто-густо були дуже сумні. Є такі істоти, особливо серед жінок. Їм здається, що вони творять своє щастя, шукають і знаходять його, та це далеко не так. Піддавшись чужому впливові або малоусвідомленим поривам власної душі, вони не стільки обманюють інших, скільки самих себе. І проходять повз справжнє щастя по хисткій дорозі несподіваних пригод і хвилинних захоплень, продиктованих здебільшого не почуттям, а обставинами.

Вся складність становища Тасі була в тому, що вона всією душею ненавиділа розбещеність і нечесність. Жінки типу Адочки здавались їй підлими нікчемами. У дівочих мріях вона поривалася до чогось світлого, великого, романтичного, і, мабуть, провина Арсена Черкашина була в тому, що він не зумів проникнути в найглибші закутки її душі, відкрити їй той широкий світ, який існував поза стінами тісної кімнати. Обдурив її і Сачко, видавши отруту за ліки.

Працюючи вже другий місяць з Кандибою, вона не могла не думати про нього, тим більше, що вбачала в ньому людину найрізноманітніших якостей, найпротилежніших рис. Художник тонкий і талановитий, він займався відвертою халтурою, людина культурна і вдумлива — гасив розум горілчаною отрутою, розбещений цинік — кохав її жагуче і ніжно. Ставився до неї то як до примхливої дитини, — тоді він майже не давав їй працювати, дивлячись на неї з батьківською ласкою, — то як до всевладної жінки, тоді в його очах світилися водночас і покора, і лють. Він чомусь намагався тоді бути грубим і несправедливим.

А тим часом надходила осінь. Все частіше випадали дощі, інколи вони тривали цілими днями, перетворюючись потроху в сльотаву мжичку. Одягнена була Тася поганенько, в холодні дні доводилось одягати старе материне пальто.

Взаємини з матір'ю мучили Тасю. Перед її очима завжди стояв світлий образ тітки Насті, вона мріяла поїхати коли-небудь у Київ, вклонитись дорогій могилці.

Тася заздріла подругам, знайомим, усім людям, для яких слово «мати» було священним. Вона з жахом переконувалася щодня, що для матері вона тільки річ, надія на збагачення, щось на зразок лотерейного білета. Тасю це гнітило й обурювало ще й тому, що вона сама була матір'ю і весь сенс існування вбачала тепер у піклуванні про сина.

А Петрик зростав, набирався сили, розуму, й Тася тремтіла при думці, що він невдовзі спитає, хто його батько. Зустріти б їй Арсена, впасти до ніг, та ні... це неможливо! Ніколи він не простить їй чорної зради. Жити з чоловіком і щодня, щохвилини відчувати провину перед ним, ловити на собі докірливі погляди, відповідати на болісні запитання, знати, що він не вірить і не має

підстав вірити жодному твоєму слову, жодному почуттю...
Ні, це понад людські сили!

А хіба легше, хіба краще дивитись, як твій син з твоєї вини росте безбатченком? Як з нього сміються, йому докоряють шкільні товариші? Як його жаліють — і не завжди широко — чужі люди? Всі ці думки, сумніви, турботи мучили й виснажували Тасю ще більше, ніж кількагодинні стояння перед мольбертом.

Ось і сьогодні стомилася вона більше душею, ніж тілом. Уже зранку, з'явившись на роботу, відчула, що Кандиба провів важку ніч. Батарея порожніх пляшок на підвіконні явно побільшала, а обличчя художника було сіре, поміте, він виглядав набагато старшим, ніж був насправді.

Під час роботи безустанно пив, похмуро мовчав. Не вихваляв її класичних рис, як це робив завжди, не ляв за вертлявість, як це теж траплялося часто, — а насуплено дивився недобрими, колючими очима. І від цього погляду, якогось ненаситного й звіриного, Тасі ставало моторошно.

Нарешті скінчив роботу, прийняв чергову порцію «води життя» й зухвало сказав:

— А тепер — на базар!

Тася кинула на нього здивований погляд:

— На який базар?

— На звичайнісінький, — бовкнув Кандиба. — Продавати шедеври. Як сказав драматург Островський, місце артиста — в буфеті, а художника — на базарі!

І, задоволений з цієї філософічної сентенції, голосно зареготав. Ні, таким його Тася бачила вперше. А він зухвало взяв її за підборіддя:

— З твоїм личком на базар... шедеври підуть нарозхват. Що?..

Тася висмикнула підборіддя:

— Ми про таке не домовлялись.

— Не домовлялись? — знову зареготав підпилий художник. — Діалектика життя. Гроші не падають з неба!.. — І трохи м'якше додав: — Твоя мати знала про це. Твоя мати...

— Не смійте називати мене на «ти»! — крикнула Тася у гніві, мало не плачучи. Вона відчула, що її зневажають, топчуть її жіночу, її людську гідність. Вона була дивовижно красива в цю хвилину втоми, обурення, безсилля.
П'яний Кандиба сторопів.

— Ну, що ж, як на «ти»? — виправдувався він. — Звичайна умовність. Усі ми діти Адама та Єви. Я зовсім не хотів образити... — Його обличчя несподівано освітілось ласкою і болем... Він став навколішки: — Ну, пробачте... Я хам! П'яний, тупий, бездарний хам.

Тася мало розумілася на малярстві, але вся душа її протестувала проти його слів. Йй давно хотілося заговорити з ним широко, відверто, та все не намілювалася. Тепер вона заговорила швидко, з глибоким переконанням:

— Неправда, це не так... Ви вдаєте все це, а навіщо, навіщо?.. Ви здібна людина, здібна, справжній художник, я бачу, як природа оживає під вашою рукою... Та хто, хто вас штовхнув на цей шлях?

Кандиба підвів голову й довго дивився на неї з любов'ю і вдячністю. Ні, вона не була байдужа до нього, як це йому здавалося досі. Йй устами говорив друг — схвилюваний, зацікавлений його долею.

— Хто? — перепитав Кандиба. — Життя, обставини, доля. Важка доля. Нема мені більше для кого жити, для кого старатись. Сам я в світі, сам... — Він цілував йй руки і бурмотів: — Така краса... Кому, як не художникові, боготворити жіночу красу?

Відчувши недобре, Тася сіпнула руку:

— Пустіть, я піду.

Та він припав до йй ніг:

— Не йди, не йди нікуди.. Прости мене, дурного. Чарівна, прекрасна, кохана! Простягни мені руку допомоги, витягни з прірви, тільки ти одна це можеш!

Тася завагалась. Йй було і прикро, і боляче, й жаль його. А він наполягав:

— Куди тобі йти? Я знаю твою матір. Не йди до неї, не йди... нікуди не йди. Будь мені другом, єдиним вірним другом.

Тася простягла йому руку:

— Встаньте. От ще... негарно ж так.

А він стояв на колінах, благав:

— Я кохатиму тебе вічно. Я візьму твого сина, адже в мене нікого, нікого немає... Ми житимем, як у казці.

— А це? — спитала Тася, показуючи на пляшку.

Кандиба потупив зір:

— Від самотності, з горя. Я втратив дружину, донечку. В перші дні війни, бомбою...

Тася згадала його сумне оповідання, його п'яні сльози там, у Хімках, коли вперше познайомилася з ним. Вона

знову ясно уявила собі вирву від бомби, розщеплені дерева, знесену стіну, могилку під вишнею, кров на руках...

А Кандиба пояснював, сповідався, благав:

— Тоді я злякався. Страхітливий переляк ввійшов у мене, трусив мене, як лихоманка. Я не пішов на фронт, блукав у тилу, рятувався від жахливого молоха війни правдами й неправдами... ну й пустився берега.— Він звівся й заговорив голосом, повним надії: — Ти мусиш рятувати мене! Я буду жити для тебе, для твого хлопчика, для мистецтва. А це...— Він жбурнув пляшку з недопитою горілкою.— Ти — мадонна! Ти — рафаелівська Форнаріна! Пожаль мені!

— Ні! — рішуче відмовила Тася.— А хто мене пожаліє? Хто?!

— Гаразд,— благав у нестямі п'яниця,— гаразд! Забудь усе, що сталося сьогодні, назавжди забудь! Тільки не кидай мене, приходь до мене. І Петрика приводь. У мене ж нікого немає в цілому світі...

З того дня Кандиба справді перемінився. Перестав пити, з Тасею поводився ввічливо й шляхетно, вони не стільки працювали, скільки гуляли у приміських лісах, вже щедро розмальованих яскравими осінніми барвами. Брали з собою Петрика, до якого Кандиба ставився з широю прихильністю. Все це зближувало їх, як двох з власної провини обездолених людей, двох товаришів по нещастю. Але на цьому їхні взаємини, їхня спільність кінчались. Що ж до почуттів молоді жінки, то в Тасиному серці, разом з гірким каяттям, з новою силою бриніла зганьблена, безнадійна любов до Арсена.

Тасі жаль було нещасного.

Він помітив її вагання і вів далі ще наполегливіше:

— Я малюватиму твої портрети... тільки портрети... А ви з Петриком допомагатимете мені. І тут, і на базарі... Але ти... ви... будете вільні. Абсолютно вільні... Я ждатиму — рік, два, вічність. Тільки не віднімайте у мене надії!

Та треба було жити, якимось жити. Петрикові незабаром — до школи. Хімки? Та нізащо! Вона відчувала, як наростає у неї неприязне почуття до матері й обурення проти безхребетності батька. Боялася, як би перше почуття не переросло у ворожнечу, а друге — у презирство.

Не втрачаючи надії зламати опір Тасі, Харитон Кандиба найняв для неї куток у своїх сусідів-пенсіонерів. А що куток був маленький — одне вузьке ліжко за шир-

мою, — то спала на ньому Тася сама, а хлопчик ночував здебільшого на килимку у Кандибиній майстерні, жадібно слухаючи його казки та бувальщини, які любив і вмів розповідати художник.

Так почалося нове — непевне й хистке — існування Тасі.

Називала себе й Петрика своїм дівочим прізвищем — Луговенко. Під цим прізвищем згодом вдалося влаштувати Петрика у школу.

Розділ п'ятий

Дивне відчуття було в Арсена Черкашина, коли він побачив по всьому місту афіші зі своїм прізвищем. Колись, навчаючись в консерваторії, він мріяв про такий день, гадаючи, що це буде найщасливіший день його життя. З допомогою професора Стародуба він закінчив консерваторію. На афішних тумбах і щитах величезними літерами оголошено його ім'я (скрипка) і значно меншими — Ярослави Стародуб (рояль). А він не відчував ні радості, ні щастя.

Афіша не радувала його, а лякала, викликаючи сумніви й хвилювання. Чи готовий він до такого концерту, чи має право на довір'я старого композитора, який доручив йому вперше виконувати свою сонату — творчий підсумок тривоги і шукань усього його життя? Чи не буде замість триумфу — провалу? Та й чи дуже він прагне триумфу?

Не знаходив у своїй свідомості відповіді на це, здавалось би, абсурдне запитання. О, він благав би у долі успіху, перемоги, триумфу, коли б у залі була й слухала його та, яка перша розкрила йому чарівну вітху людського кохання й перша обпекла душу підступною отрутою зради; та, котру любив і знав, що любитиме до останнього подиху. Всю глибину свого почуття до Тасі Арсен з особливою силою відчував у ці дні, коли наче зникли осоружні стіни тісної кімнати, які задушили колись їхнє щастя, коли відкрився йому широкий простір творчої праці й коли інша — розумна, вродлива, віддана, закохана в нього — сама добивалась його, душею й тілом тяглась до нього. Справді, якщо вже не Ярослава, то ніхто — а якщо ніхто, то тільки Тася!

Чим більше думав над причинами своєї особистої драми Арсен, тим більше переконувався, що перш за все винен сам. Адже з перших кроків спільного життя з Тасею він поставив перед собою і своєю дружиною такі мізерні бажання, такі нікчемні прагнення, які завели їх обох у болото, у безвихідь. Десятки, сотні разів у думках, в розмовах з Ярославом, Стародубом, іншими знайомими він проклинав і Сачка, і Докію Захарівну, а інколи й Тасю... Аж поки не збагнув, що й сам скотився було до вузьких ідеалів міщанського благополуччя, обивательського животіння. Так, саме цього він добивався, саме цього вимагав тоді від життя. І це — в дні осяйної неповторної молодості з буйними мріями і пориваннями, що їх тисячі його ровесників спрямували до світлих обріїв справжнього, захоплюючого, великого життя!

Становище, в яке потрапив Арсен Черкашин, вірно оцінив Михайло Лукич. Професор заставив Арсена повернутися в гомінкий, повний творчих суперечок і шукань колектив консерваторії. Багато гірких і справедливих докорів почув Арсен від колишніх товаришів, друзів, зокрема від Юрія Кожухара, який, дізнавшись, що Черкашин давно покинув консерваторію, спеціально приїхав до нього.

Вони знову прожили кілька сповнених палкими дискусіями днів у тій самій кімнатці на вулиці Чудновського, де жили в студентські роки. Юрій захоплено розповідав про своє життя в Донбасі, про успіхи і труднощі в роботі, про дружину й сина, якого, на честь старого друга, назвав Арсеном. З нищівною точністю аналізував помилки й прорахунки Черкашина. Замість викривати сачків, виводити їх на чисту воду, провітрювати атмосферу, в якій вони водяться, Арсен Черкашин був байдужий до всього, чим сприяв успіхам Сачка та подібних до нього.

Багато передумав за ці короткі дні, а потім за довгі місяці молодий скрипаль.

Тепер він виходив на новий етап життєвого шляху. Афіші в місті повідомляли про його іспит на творчу зрілість.

Наступив нарешті довгожданий вечір. Квитки на концерт було розпродано без особливих труднощів. Любителів музики привабило прізвище професора Стародуба, яке значилось на афіші в програмі концерту. Михайла Лукича в місті знали, шанували, й прем'єру його сонати слухачі філармонії зустріли з зацікавленням. Щодо

виконавців, то дочка Стародуба викликала значно більший інтерес, ніж нікому не відомий скрипаль.

Засліплений вогнями рамп, Арсен не бачив залу філармонії, обличчя слухачів розпливались то в тьмяному морозі, то в напівтьмі, лиш подекуди виділялись неясними обрисами. Арсен знав, що десь на приставному стільці або на балконі з тривогою жде визнання чи ганьби схвильованій композитор; знав, що в залі сидить у чепурному старомодному святковому одязі горда з такої okazji Зінаїда Павлівна; безперечно, прийшли запрошені ним колишні колеги з кінотеатру «Чайка» на чолі з вічно бадьорим, нестаріючим Марком Сидоровичем Полотаєм. Перша скрипка оркестру, в якому ще недавно грав Черкашин, готувався дати сувору і справедливу оцінку гри кандидата в знаменитості. Єдине, чого не знав і про що не міг здогадатися Арсен, це те, що в залі був і готувався його слухати завжди спокійний і підкреслено коректний Семен Григорович Сачко.

Арсен ніколи потім не міг згадати, як він грав, що відчував під час свого першого концерту. Пам'ятав тільки оплески, схвильовані вигуки, квіти.

Наступного дня у місцевих газетах з'явилися рецензії на концерт молодих виконавців. Газети дали прихильну оцінку сонати Стародуба, відзначивши, що концерт пройшов з успіхом.

Прочитавши газети, Арсен пішов до Стародуба, і кілька годин минуло в гарячих, схвильованих спогадах про вчорашній тріумф. Михайло Лукич одержав чимало поздоровлень від товаришів по консерваторії, колег-композиторів, вдячних слухачів. Не звиклий до слави, Михайло Лукич був розгублений і наче засоромлений.

Черкашин радів, але справжнє усвідомлення успіху приходило до нього поволі. Він відчував, що в його житті почався інший, зовсім новий період, але до кінця збагнути суть того, що сталося, ще не міг. На сьомому небі була тільки Ярослава. Не кажучи вже про радість за батька, вона певна була, що успіх концерту — початок їх спільного творчого шляху з Арсеном, що попереду концерти, гастролі, мандрівки. А бути близько біля нього — означало для неї найбільше щастя.

Власної ролі у вчорашньому концерті вона нітрохи не перебільшувала, знаючи, що як у виконанні батькової сонати, так і в програмі з світової та вітчизняної класики лев'яча частка успіху належала Арсенові. Вона — посе-

редня піаністка, в цьому не було жодного сумніву, але це її ніяк не бентежило. Не турбував її і новий докірливий лист від Ластівки. Вона їх одержувала щодня, щодня давала собі слово відписати, але то забувала, то щось заважало, то просто не було настрою. Закоханий геолог докладно описував їй своє життя на новому місці, тільки між іншим натякав на нудьгу й тугу, а всі його бажання зводились до одного: щоб вона написала хоч кілька слів.

Ярослава перша висловила пропозицію, щоб на відзнаку вчорашнього успіху пообідати утрьох в найкращому ресторані. Довго думали, куди піти — там душно, там людно, а там несмачно готують. Нарешті вирішили піти в один з літніх ресторанів на схилах Дніпра.

На таксі доїхали до стадіону «Динамо», а далі пішли Петровською алеєю, з кінця якої відкривалася далекосяжна панорама задніпров'я. Проходячи під високим металевим містком, перекинутим між двома пагорбами, Ярослава згадала чиясь розповідь про те, як закоханий гімназист, ошалілий від ревнощів, скинув колінь із цього містка гімназистку.

— Оце кохання! — напівжартома сказала дівчина.

— Це свинство, — крізь зуби процідив Арсен.

Будучи людиною твердих переконань, він не вмів, проте, спокійно й послідовно захищати свої погляди, мимоволі сердячись на співбесідника, який говорив протилежне.

— Ну, вже й свинство... — м'яко заперечила дівчина.

— Розуміється, — стояв на своєму Арсен. — Убити людину або хоча б заподіяти їй зло за те, що вона тебе не любить... якщо не свинство, то варварство — все одно!..

— Я гадаю, — втрутився в розмову Михайло Лукич, — що це звичайнісінька вигадка!

— Справа не в тому, — здавався Арсен. — Хай це вигадка, та хіба мало подібних випадків? І не тільки в часи гімназистів і гімназисток, але й у наші дні. Коли я вчився в середній школі, у нас сталося щось подібне. І не гімназист, не підліток, а доросла людина, учитель, якого ми всі любили й поважали... а він вчинив таке неподобство.

— Розкажіть, це цікаво, — попросила Ярослава.

— Нічого цікавого в цьому немає, — відрубав Арсен і на деякий час змовк.

Вони підходили до ресторану «Рів'єра». Назустріч їм лилися солодкі звуки легкої музики.

Була чудова золота пора, яку звичайно так і звать — київська осінь. Схили круч ще були зелені, лише подекуди переходячи в коричневий та бронзовий кольори, але верхів'ття дерев у парках вже позначилися барвами найрізноманітніших відтінків — від багряного до яскраво-жовтого. Повітря було особливо прозоре, задніпряньська далечінь проступала чітко, в усіх фарбах і деталях, наче намальована на склі. Безхмарне небо з лазурового та блакитного все більше переходило в білясті тони, і на тлі його, майже не помітні для людського ока, мандрували у безвість павутинки бабиного літа.

Київ лежить у тій точці земної кулі, де зустрілися й переплелися між собою північ з півднем і з заходом схід. Тому і в природі, і в архітектурі виробилась тут своєрідна, неповторна краса. В порівнянні з субтропіками або навіть українським Чорномор'ям Київ — місто північне: тут і берізка у себе вдома, і добрячі будинки — щоб людям було тепло, і пухнастий сніг та тонка, наче різьблена, паморозь узимку. Але москвичі, а тим паче ленінградці, не без підстав вважають Київ містом південним: тут рання весна й пізня осінь, а влітку — пекуче сонце, гарячий пляж, безліч квітів. Та й архітектура, хоч і монументальна, але по-південному весела, з ясними, наче облитими молоком стінами, з вибитими на кахлях соняшниками, з сонячним блиском. Від сходу стародавнє місто взяло візантійську суворість багатьох пам'ятників минувшини, від заходу — лагідність клімату та вплив барокко в архітектурі.

Так само й осінь у Києві поєднує в собі свіжу прохолоду півночі з ласавою лагідністю півдня, суворий подих далеких східних суховіїв з теплою вологою Гольфстріму. Білокорі берізки та вкриті багряними кетягами горобини влітають все нові й нові кольори в палітру київської осені поряд з пурпуролістими буками, чорнокорими кленами, чепурними акаціями, розлогими осокорами, сріблястими смереками, сотнями інших порід дерев та кущів, тисячами розмаїтих квітів, зібраних сюди з усіх кінців світу.

Осінь поклала відбиток на поведінку й зовнішній вигляд киянок і киян. Менше було в скверах та парках малечі, її поглинули школи та дитячі заклади, на вулицях відверто хизувалися шоколадним загаром вчорашні ку-

рортниці, а київський пляж потроху порожнів. Глянувши на нього, Арсен знову згадав першу зустріч з Тасею. Тепер цей день здавався таким безмежно далеким, та й чи взагалі був він насправді? Либонь, був, бо чому так млосно стало на серці, як тільки побачив він знайомий берег, острів, причал водної станції «Наука»!

Ресторан «Рів'єра» займає невеличкий майданчик на одному з пагорбів узбережжя. Працює він сезонно, й від весни до осені тут трохи не завжди буває завізно. І сьогодні майже всі столики були зайняті, а ті, які були вільні, стояли в глухих закутках або при вході в ресторан, звідки не було видно принадного краєвиду.

Очевидно, керівник оркестру вчора був у Колонному залі філармонії й пізнав їх. Він підкликав до себе старшого офіціанта і мав з ним коротеньку нараду. Після неї старший офіціант звелів поставити для нових гостей стіл на гарному місці, біля чепурної альтанки, яка, на жаль, була зайнята.

Сонце вже схилялося за золоту баню Софії, скісні тіні, вішучи близьку темінь і прохолоду, падали на пісок майданчика, білі обруси на столах, обличчя людей.

Нікого знайомого в ресторані не було, і, мабуть, щоб згайнувати час, поки принесуть питво та їжу, Ярослава нагадала Арсенові:

— Ви почали розповідати про свого вчителя й не закінчили. Він що — теж когось убив?

— Убив,— нехотя відповів Арсен.— Давно це було.

— У вашому віці поняття «давно» дуже відносне,— зауважив Михайло Лукич.

— Звісно,— погодився Арсен.— Та все ж — ще перед війною. Гарна була людина: тихий, спокійний, розумний. Читав історію барвисто, наче поему. Ми знали, що в нього вродлива жінка, жили вони недалеко від школи, та й сам він був непоганий, показний. Ми відразу помітили, що з ним діється щось недобре. Ходив сумний, уроки почав вести мляво, ставив часто запитання не до ладу. Якимось я зайшов до учительської й побачив, що Антон Антонович (так звали його) схилився над столом і щось уважно розглядає. Я мимоволі глянув і побачив, що це фотографія його дружини. На очах у нього були сльози. Я вибів з учительської й нікому не сказав ні слова. Та незабаром усі дізнались про гірше: наш історик застрелив дружину з нагана, заставши її в обіймах іншого. Який дурень!

Невже він серйозно гадав, що силоміць можна змусити кохати?

— Краще вже було стріляти в нього! — простодушно сказав Михайло Лукич, але, відчувши на собі сполоханий погляд дочки та збагнувши, що його слова можуть бути сприйняті Арсеном як натяк, густо почервонів.

— Ні, не краще,— спокійно заперечив Арсен.— А може, во́ни одне одного щиро кохали? Адже він про їхні взаємини знав давно і все ж вперто стояв їм на дорозі, поки не довів справу до трагічного кінця. Як це можна підняти руку на життя людини, тим більше людини, яку кохаєш! Щодо цього я прихильник деяких героїв Чернишевського.

— Я читала «Що робити?» ще в школі, майже дитиною, й ніяк не могла зрозуміти вчинку Лопухова. А тепер мені здається, що він зробив правильно.

Арсен глянув на Ярославу й подумав:

«Кого вона має на увазі, мене чи Ластівку?..»

Тим часом принесли вино «Перлина степу», мінеральну воду, холодні страви. Розмова знову повисла в повітрі.

Їжа була несмачна, по-ресторанному стандартна. Виручали гірчиця, хрін, оцет та майже таке ж кисле, як оцет, вино. Все ж черв'яка заморили, настрої покращав, згадався вчорашній успіх, і розмова розгорнулася довкола нього. Тепер перед очима Арсена стало все те, чого вчора майже не бачив: урочистий зал з білосніжними мармуровими колонами, щедро вкриті золотом канделябри, напружена увага й бурхлива вдячність слухачів.

На Дніпрі сигналив пароплав, і здавалось, що майданчик ресторану — це лише частина палуби велетенського корабля, який випливає з бухти зелених круч у безмежне море задніпрянської рівнини, у золотаву далечінь осіннього надвечір'я.

Повіяв вітерець, відхилив парусинову завіску сусідньої альтанки, й раптовий спалах пронизав Арсена. В альтанці, за столом, витираючи масні вуста накрохмаленою серветкою, сидів і жував їжу Семен Григорович Сачко. Проти нього, спиною до Арсена, сиділа жінка. Арсен не бачив її обличчя, але фігурою вона не була схожа на Тасю. А може, це таки вона?..

Першим бажанням Черкашина було встати й піти геть. Та він оволодів собою і зробив вигляд, що не пізнає суперника. Жінка, вислухавши якийсь дотеп Сачка, голос-

но засміялася й оглянулася. Можливо, Сачко показав їй Арсена, пояснивши, хто він такий, ким йому доводиться? Та Арсена полонили інші думки — з Сачком була не Тася. Інша жінка, до речі, йому наче знайома. Хто вона, де він її бачив? Сумнів його розвіяла Ярослава.

— Дивіться,— шепнула вона.— В альтанці, спиною до нас, сидить...

Ярослава назвала прізвище відомої кіноактриси. Так, так, Арсен бачив її в багатьох популярних фільмах, захоплювався її вродою, ширістю її гри.

І йому раптом стало прикро, наче його обікдали. Не він один, тисячі людей — чоловіків і жінок — схилилися перед нею, купували листівки з її портретами, були сердечно вдячні їй за ширість почуттів. А виявляється... вона може піти в ресторан з таким нікчемною й мерзотником...

А може, це закономірно, може, так і повинно бути? Може, віддавши всю себе ролям і образам, чужим емоціям і почуттям, вона нічого не лишила для себе і їй байдуже було, з ким і куди йти?

Він відразу ж намагався переконати себе, що це не так, що доля артиста не може бути такою нещадною. Але все ж припущення серйозно стурбувало і злякало його. Може, й він віддасть скрипці, музиці, концертам геть-чисто всього себе, до останнього нерва, а потім — стомлений і порожній — нічого більше не прагнутиме, нічого не відчуватиме. Ці думки теж відлетіли, як зграйка сполоханих пташин, лишилось тільки одне — ненависний Сачко з його розбещеністю та обжерливістю. Де Тася, що з нею, чому вона не з ним?

— Може, Лопухов зробив і вірно,— раптом відновив Арсен обірвану розмову,— поступившись почуттям до дружини заради кохання її до Кірсанова. Він знав, що Кірсанов так само палко й щиро любить Віру Павлівну й що вона буде з ним щаслива. А що, коли б Віра Павлівна закохалась... ні, не те слово,— зв'язала свою долю не з Кірсановим, а з негідником, який і мізинця її не вартий... що тоді зробив би Лопухов, як ви гадаєте?

Важко було зрозуміти, до кого він звертається — до професора чи до дочки, очевидно, до обох. Обоє знали про його родинну драму, й обоє зникнули. Ярослава пожалкувала, що затіяла цю недоречну розмову про покарану гімназистку.

— Може, Лопухов вчинив би так, як мій учитель історії? — поставив запитання Черкашин, вже більше собі, ніж співбесідникам. — Може, він добре зробив, що вбив її, не бажаючи, щоб вона стала жертвою мерзотниці? А може... може, слід було вбити мерзотника?

Раптом Арсен побачив, що Сачко іде до нього. Ішов хитаючись, налитий алкоголем, червоний, як спіла калина, з виряченими невидючими очима. Арсен інстинктивно подався назад, ждучи скандалу. Але Сачко, не бачачи білого світу, пройшов мимо і зник в напрямі чоловічої вбиральні.

Кіноактриса сиділа одна, курила й дивилась кудись далеко-далеко сумними очима. Заграв оркестр, до неї підійшов молоденький лейтенант і, червоніючи, запросив до танцю. Вона дала згоду, стомлено звелась на ноги й пішла з ним. Танцювала з почуттям, начебто цілком віддавшись ритму мелодії, тільки очі її дивились все так само далеко й були так само сумні.

Арсен хоч і пив тільки вино, але теж трохи сп'янів. Він зухвало подумав: «От встати б, піти в клозет і втопити цю п'яну погань у смердючій ямі! Це була б чи не найсправедливіша кара для такого негідника».

Арсен підвівся, але Ярослава інстинктом жінки відчула небезпеку й енергійно сіпнула його за рукав:

— Сидить тихо! І зараз же ми підемо звідси.

Вона покликала офіціанта й хотіла платити. Арсен перехопив рахунок, заплатив, і вони пішли до воріт.

* * *

З того часу життя Арсена Черкашина закрутилося, завертілося, швидко мчало вперед; картини і враження мінялися, як візерунки в калейдоскопі. Восени він дав ще кілька концертів у Києві, взимку виступав у Харкові і Львові, наступної весни в Одесі. В гастрольних подорожах з ним скрізь була Ярослава, і їх дружні взаємини міцніли з кожним днем. Ярослава намагалась тепер приховувати справжні почуття до Арсена, чекаючи того жаданого моменту, коли в його серці загойться стара рана і їй, можливо, усміхнеться доля. А Черкашин звик до неї як до хорошого друга і співпрацівника, радіючи в душі з того, що й вона теж цілком задовольняється дружбою.

Дружину й сина він не забув, і чим більше перебирав у пам'яті всі подробиці сумної історії, тим більше переконувався, що багато в чому був винен сам, відштовхнувши Тасю від себе. Згадуючи зустріч з нею в Москві, ясно бачив, що Тася зробила фатальний крок зопалу, значною мірою під впливом матері, і навряд чи тепер задоволена своїм становищем.

Він кілька разів писав їй на Тверську-Ямську, листи поверталися з незмінним штампом: адресат вибув. Писав на Хімки — листи пропадали. Довго й старанно перевіряв, чи є у Тасі родичі в Середній Азії, куди начебто було відправлено Петрика, але нічого до пуття вяснити не зміг. Так промчали тижні, місяці, так минуло цілих два роки. Арсен і Ярослава побували за цей час у багатьох містах України, їздили в літню гастрольну подорож на Чорноморське узбережжя Кавказу. Часті переїзди заважали налагодженню регулярних розшуків дружини й сина, за якими скрипаль тужив усе більше.

Ярославі, навпаки, переїзди й мандрівки були дуже до душі. Вона бачила багато нового, цікавого, біля неї завжди був Арсен, і, нарешті, це її виправдувало перед Ластівкою: на його майже щоденні листи вона відповідала вряди-годи, завжди похапцем, з дороги, пояснюючи свою неуважність об'єктивними причинами.

Старий композитор, здобувши справжнє визнання на схилі літ, і далі активно працював у консерваторії, виявляючи молоді таланти, уважно дбаючи про їхнє зростання. Його тонке, безпомилкове вухо пильно стежило за кожним тоном і півтоном, за кожною треллю і каденцією, акордом, породженим несміливими й недосвідченими пальцями учнів. Але й за несміливістю та недосвідченістю чуйне вухо професора розпізнавало ступінь здібності учня, й відповідно до потреби визначався режим праці, вдосконалення, шліфування. Коли талант вихованця по-справжньому захоплював і радував старого, він давав йому в думці найвищу оцінку: з цього може вийти майбутній Черкашин.

Радіючи з успіху сонати, Стародуб мимоволі, сам не бажаючи цього, носив у душі якесь дивне почуття невисловленого жалю. Надто довго він писав цей твір, початий ще в дні юнацьких мрій і закінчений уже на краю могили. Даремно він заспокоював себе тим, що в історії мистецтва знайдеться немало подібних прикладів. Лисенко писав оперу «Тарас Бульба» багато років — і не

закінчив її. Дванадцять років працювала Леся Українка над драматичною поемою «У пущі», а Релін одинадцять років писав безсмертних «Зопорожців». Але ці аргументи не заспокоювали композитора. Надто багато уваги він віддав консерваторії, безплідним зборам та засіданням, надто мало — творчій праці. Та все ж сонату було закінчено. Недаремно чуйне серце автора жадібно ловило життєстверджуючі мотиви титанічної праці народу, його болі і радості, труднощі і перемоги, пориви і прагнення, плани і мрії. Ці мотиви міцніше і міцніше опановували його мозок і серце, розвіювали в ньому прозу буденщини, будили музиканта, митця, породжували мелодії сонати. Найяскравіше вони виступали в заключній частині твору, сповненій світла, бадьорості, оптимізму.

* * *

Петрик все більше звикав до Кандиби. Образ батька потроху стирався з його пам'яті, як дитячий сон. Його більше й більше заслоняв дядя Харитон.

Йому страшенно подобалось допомагати Харитонові Степановичу в роботі, бабратись коло його фарб, ходити та їздити з ним на етюди.

Значно стриманіше ставився хлопчик до другої категорії своїх обов'язків — ходити з матір'ю на товкучий ринок.

Товкучий ринок у кожному місті, а тим паче у велетенській Москві, це вавилонське юрмище людського галасу і тлуму, купівлі й продажу, добра і зла, благодущності й хитрощів, довірливості й підступу, права та беззаконня.

На товкучому ринку продається все: речі найширшого вжитку й антикварні уніками, взуття і одяг, предмети розкоші й книжки, серед яких ще можна зустріти псалтир і такий шедевр, як «Битва русских с кабардинцами, или Прекрасная магометанка, умирающая на гробе своего мужа, сочинение Зряхова», ноти й патефонні пластинки з переписаними кустарним способом пісеньками Лещенка та Вертинського, гобелени й килими різних епох і стилів, французькі етажерки і віденські стільці, кухонне знаряддя й деталі для автомашин, засіб для знищення плям і пластир для розм'якшення мозолів, старі калози й дорогоцінні хутра, паперові квіти й веселі вінки,

фальшиві брильянти й псевдомистецькі витвори. А скільки різних людей тут швендяло, запитувало й відповідало, гукало й лементувало, галасливо рекламувало свій крам! Високі й низькорослі, тонкі та гладкі, чубаті й лисі, лахмітники й стилияги, люди й людці всіх віків і професій... А скільки пригод щодня виникало, скільки вигадок передавалось із уст в уста, скільки несподіваних атракціонів відбувалось!

З погляду зовнішньої цікавості ринок нічим не відштовхував від себе Петрика. Навіть навпаки, багато чим приваблював. Не кажучи вже про те, що хлопчина дуже любив матір і радий був їй допомагати. Та в кожній медалі, як відомо, є зворотна сторона.

Влітку, коли сонце палить нестерпно,— добре поїхати з художником трамваем чи тролейбусом у далеке передмістя, а звідти податись пішки у сосновий бір, у березовий гай або на тихий, порослий очеретом чи татарзіллям луг. Ще краще — на річку, де можна й купатись, і рибу вудити, і компанія однолітків завжди знайдеться. А в цей час на товкучці... Ой, не кажіть!

Та й взимку що краще: бродити в Підмосков'ї на лижах чи тупцювати у драних черевиках на базарі, вигукуючи хриплим голосом набридлу фразу: «Купіть картини! Кращі зразки художнього пензля!»

Єдине, що приваблювало Петрика на ринку, це сліпа дівчина Клава. Вона була років на два старша за нього, її худеньке вродливе обличчя псували великі більма, але це не заважало їхній міцній дружбі. Йому, який сам недавно почав усвідомлювати навколишній світ, дуже подобалось пояснювати тихій, добрій, старшій за себе дівчинці, який він, той світ, для нього такий ясний і зрозумілий, а для неї — таємничий, повний неймовірних чудес.

Він розповідав їй про небо й землю, природу й людей, сонце й місяць зосереджено й спокійно, як дорослі пояснюють загальновідомі речі дітям. Їхню дружбу зміцнило страшна таємниця, яку Клава довірила тільки йому єдиному в світі, і то після того, коли він поклявся всім, на чім світ стоїть, що нікому її не розповість.

Познайомились вони випадково. В перший же день, коли мати з ним пішла на ринок, до них підійшли чоловік і жінка з сліпою дівчинкою. Чоловік був лисий, з маленькими хитрими очима, в руках тримав військову шапку-вушанку. Ходив, спираючись на милицю, сильно шку-

тильгаючи на ліву ногу. Жінка була рівна, худа, нагадуючи обличчям чи то шуку, чи то якогось довгодзьобого птаха. Обое були одягнені у рвані ватники, поганеньке взуття. Чоловік проказав, вірніше, промукав кілька звуків і затих. Жінка машинально вимовила завчену фразу: чоловік її, після контузії, німий, до того ж на фронті йому перебито ногу; вона хвора й просить допомогти, чим хто може. Гроші, мовляв, потрібні їм, щоб повезти сліпу дівчинку в Одесу, до професора Філатова на операцію.

Поки щиросерді тітки, в тому числі й Петрикова мати, заповняли дрібними грішми шапку-вушанку, Клава й Петрик, з властивою дітям безпосередністю, встигли познайомитись. Вони назвали одне одному свої імення. Петрик сказав Клаві, що вони тут стоятимуть з матір'ю щодня, а Клава Петрикові — що вона з батьком та матір'ю теж щодня бувають на ринку.

Голосно і теж наче завчено вона додала, що Одеса далеко й грошей їм треба зібрати багато, перш ніж вона поїде туди й стане нарешті зрячою.

З тих пір вони зустрічалися часто то в одному, то в другому кінці базару. Особовий склад ринку мінливий, проте деякі люди удруге й утретє допомагали батькам нещасної дівчинки дрібними пожертвами заради такої благородної мети.

Якось одного разу, коли вони вже добре заприятелювали, трапився на ринку бешкет. З'явилася міліція, і Клавині батьки, зацікавлені подією і підхоплені юрбою, на деякий час позбавили дівчинку своєї опіки. Петрик помітив, що, змішавшись з патовпом, Клавин батько побіг цілком рівно, без допомоги милиці. Коли він сказав про це Клаві, вона, взявши з нього грізну клятву, призналась йому, що батько й мати її здорові, що батько на фронті зовсім не був, що вони вже кілька років, ще як Клава була зовсім маленькою, переїжджають поблизу Москви з міста до міста, просячи у людей на її лікування. За цей час у себе дома, в Сходні, вони збудували будинок, купили корову, прибутки їх з року в рік ростуть, а про поїздку в Одесу вони й гадки не мають. Мати інколи плаче, свариться з батьком з приводу цього, а він їй каже, що коли Клава прозріє, кінець всім їхнім прибуткам, і треба бути божевільним, щоб втратити таку можливість збагачення. От коли розбагатіємо, додає батько, тоді інша річ. Але після будинку й корови він купив «Моск-

вича», а тепер збирає гроші на новий сарай. А їй так хочеться бачити сонце, дерева, його — Петрика...

Відтоді вона стала для Петрика чимсь значно більшим, ніж звичайна знайома. Він дав ще одну клятву, але вже не їй, а собі самому. Ця клятва полягала в тому, що як тільки він виросте, то неодмінно вирве нещасну дівчинку з лабет її осоружних батьків, сам повезе її в Одесу чи куди-інде, і якщо треба, то й ціною власного життя здобуде їй зір.

Зустріч з Клавою, несміливі дотики її чуйних пальців, тихий шепіт її вуст, зачеплене першим наївним почуттям дитяче серце, що прагнуло самопожертви,— ось те, що могло суперничати з чарівною природою Підмосков'я, що приваблювало маленького рицаря і допомагало йому зносити спеку, мороз, штурхани старших хлопчаків, лайку підпилих дорослих та інші неприємності товкучого ринку.

* * *

Переживання Тасі були, розуміється, набагато складніші. Коли вона вперше йшла на ринок, у неї підкошувались ноги. Картин нести з собою не треба було — Кандиба та його приятелі являли собою ціле «акційне товариство», чи, сказати б, «трест», із транспортом у вигляді дерев'яної двоколки, з апаратом в особі кількох підозрілих типів, які виконували найрізноманітніші функції — від вантажників-носіїв до агентів по постачанню,— та зі складом: заарендованим сараєм у захаращеному, схожому на лабіринт подвір'ї поблизу базару.

На Тасі лежали лише обов'язки продавця. Кандиба розраховував на її вроду, привабливу усмішку, райдужні очі, привітне слово — тобто на ті якості молодірки, які завдали їй стільки неприємностей та горя в житті. Володіючи подібними якостями, жінка її середовища повинна бути або надто невимогливою, задовольняючись малим і прикриваючись своєю вродою як щитом, або ж розумною і хитрою настільки, щоб планомірно й безоглядно йти до мети, використовуючи принадну зовнішність як зброю.

Тася не належала до жодної з цих категорій. У неї не було покірності, щоб сидіти все життя в обороні, але й для переможного наступу не було в неї ні гострого розуму, ні твердої волі. Світ її уявлень був ще дуже обмежений, і тому бажання часто були примітивними й згубними.

Ті чоловіки, які зустрічалися на її дорозі як до шлюбу з Арсеном, так і після шлюбу, бачили в ній лише принадну красу й добру душу, з якої можна ліпити, як з глини, все, що захочеш.

Виняток становив тільки Арсен Черкашин.

Тася знала, що Арсен любить її. Якщо з листів, надісланих ним на Тверську-Ямську, до неї не потрапив жоден, то з тієї кореспонденції, яка йшла на Хімки, дещо дійшло до її рук. І вона кохала Арсена якимсь притупленим, але незмінним і невигойним, як давня недуга, почуттям. Саме це заважало їй покохати ярмаркового художника, саме цим вона мимоволі знову штовхала його в обійми зеленого змія.

Приватний художній салон, організований Кандибою та його спілниками на товкучому ринку, був, як і сам товкучий ринок, суцільним парадоксом. Нові соціалістичні форми давно перемогли в усіх галузях життя, в тому числі й у мистецтві та торгівлі, а старе, віджило, ще чіплялося, відстоюючи право на існування, плутаючись під ногами, плазуючи та викручуючись. Не знайшовши в собі моральної сили гідно перенести горе, що випало на його долю, Кандиба спускався все нижче й нижче. Виставки та державні салони вже були не для нього, а здатися, міняти фах не хотів, та й, правду кажучи, було вже пізно. Залишалось одне — з художника стати малярем-борзописцем, поставивши свою палітру на задоволення невисоких вимог покупця-міщанина.

А міщанство, як відомо, на диво живуче. Воно, як грибок, занесений у нову будівлю, вповзає в усі пори молодого організму нового суспільного ладу, чіпляючись до людських душ, як бруд до підшов. Коріння його хоч і неглибоке, але цупке, щупальці непримітні, але широко розгалужені, інтереси мізерні, але спокусливі, засоби найгнучкіші, прояви найрізноманітніші. Погляньте на безмежні колгоспні лани: стоять масивами пшениці, ніде ні стеблички бур'яну, випололи, знищили його працьовиті селянські руки, агротехнічна наука, механізація. А бур'ян у людських душах ще подекуди буйно сходить, отруйливо цвіте.

Коли Тася вперше прийшла на ринок, розмаїтий крам базарних художників,— як Кандиби, так і його конкурентів,— уже був виставлений напоказ перед невибагливими покупцями. Високий худорлявий тип у темно-синьому гумовому плащі поступився їй місцем і зараз же зник, не

сказавши й слова. Він потім не раз приносив їй картини, приводив до неї покупців, підміняв її, але словник його складався не більше як з десяти слів. Коли б не кілька необхідних для порозуміння слів, його можна було б вважати за глухонімого. Мовчазний тип зник, а Тася ще довго стояла нерухомо, тримаючи за руку Петрика й не знаючи, з чого почати.

Довкола неї на полотні і фанері змагалися між собою пейзажі й портрети, етюди та шкці на реальні й казкові теми, з широкою амплітудою коливань від найбездарнішої мазанини до творів, які були на грані справжнього мистецтва. Крім творів живопису, продавалось тут чимало і скульптурних фігур та груп, переважно невеличкого розміру, для хатнього вжитку. Тут була постійна автура, чітко поділена на ранги, і той, хто перебував на вершині ієрархічної драбини, вважав себе майже Рафаелем. За таке високе становище постійно боролись між собою кілька претендентів, серед яких не останнє місце займав Харитон Кандиба.

Конкуренція була не тільки серед художників, а й серед продавців. Перші дні для Тасі були справжніми тортурами: її немилосердно цькувала, брутально лаючи та обсипаючи найнепрстойнішими епітетами, пашекувата сусідка — висококваліфікована перекупка з багаторічним стажем. Їхні взаємини, певне, скінчилися б бійкою — Тасі раптом не захотілося покірно відступати, вона ладна була накласти головою, але помститись осоружній бабі за її знущання. Бійка, природно, закінчилася б поразкою представниці «тресту» Кандиби, та в критичний момент на полі бою з'явився мовчазний тип у темно-синьому плащі і сказав пошепки вередливій перекупці кілька, очевидно, дуже переконливих слів. В усякому разі, сусідка люто відвернулася, а другого дня перейшла на інше місце.

Тася звикала до ринку, ринок до неї. Зате у неї були тепер свої, зароблені гроші, на які з спокійною душею можна було купити Петрикові якусь дрібну річ, а жила вона, власне, тільки для нього.

Кандиба деякий час суворо дотримував обіцянки й зовсім не пив.

Так тривало місяць, може, два. Потім у них почався розлад, який все поглиблювався.

Тасю цілком влаштовували ті дружні взаємини, які склалися у неї з художником, про щось більше вона

й думати не хотіла. Один раз вона вже поєднала свою долю з нелюбом, більше цього не буде ніколи.

Зовсім інший настрій був у Кандиби. Переживши роки смутку й самотності, він мріяв про новий родинний затишок, все більше звикав до Петрика, все більше схилився до думки, що непогано було б мати й свою дитину від коханої дружини. Такою дружиною могла б стати для нього тільки Тася, і він спершу вірив, що так воно й буде. Та минав час, а ставлення Тасі до нього не мінялось. Його сподівання виявилися наївними, ефемерними. Тоді він махнув на все рукою і знову запив.

* * *

У неї була постійна клієнтура, яка поступово зростала. Причиною комерційного успіху цього своєрідного містецько-торговельного підприємства була як Тасина врода (незважаючи на всі злигодні, чи то від свіжого повітря, чи від молодого віку її краса ще більше розквітла), так і безперечний талант Кандиби.

Тася вже знала найменші подробиці внутрішнього життя ринку, його правила й розпорядки, його неписані закони. Нарешті те, до чого вона так рвалася — сите життя, — ставало для неї реальністю. Фортеця багатства, яку їй не вдалося здобути за допомогою необдуманого зв'язку з Сачком, тепер повинна була впасти перед нею захоплена не зненацька, а завдяки поступовим, наполегливим домаганням. В усякому разі, ключі від фортечної брами вже були у неї в руках.

Одного разу до неї в гості завітало недавнє минуле. Вона відразу, ще здалеку, помітила їх — Сачка і фарбовану Аду, які йшли від продавця до продавця і від картини до картини. Вони особливу увагу звертали на старовинний фарфор, старанно придивляючись до чашок та статуєток, гадаючи, мабуть, задешево купити яку-небудь цінну річ. Таких покупців, які довго перебирають всілякий непотріб, щоб виловити оком знавця цінну річ, а потім, може, добре заробити на ній, на ринку відразу пізнавали, не любили й називали «шакалами».

Пізнавши здалеку Семена Григоровича й Адочку, Тася блискавично вирішила: тікати! Вона інстинктивно розуміла, що належить тепер до того ж табору, що й вони, — тобто до різношерстої суспільної верстви, яка об'єднувала в собі різних людей — від патентованого пройдисвіта

до жінки, що через власну необачність потрапила в біду. Та була між ними разюча різниця: Сачко й Ада були аристократами в цьому строкатому середовищі, вони збирали вершки з молока, в той час як Тася і її базарне оточення були чимсь малопримітним, буденно-сірим, чорноробочими від наживи. Такі, як Қандиба й Тася, хай неорганізовано, по-кустарному, всупереч нормам і законам суспільства, але все ж працювали. Інколи нелегко діставався їм не такий уже й високий заробіток: він по коліна в воді брів по лугах біля річок та озер, шукаючи ефектного пейзажу, вона ж під дощем або в двадцятиградусний мороз годинами вистоювала, збуваючи з рук його продукцію. А в колі знайомих і друзів Сачка будь-яка праця вважалась ганьбою, служба була лише офіційною ширмою для неробства.

Тікати було вже пізно — Семен Григорович і Адочка підійшли впритул до неї й від несподіванки зупинилися. Адочка машинально поступилася назад, очевидно, боячись скандалу, а Сачко стояв спокійно, презирливо всміхаючись.

— Здається, ми з вами десь зустрічались? — нарешті вимовив він саркастично.

Тася мовчала.

Він повернув голову в бік Адочки і повчально сказав:

— От як люди не вмiють цінувати щастя! — і рушив далі.

Ада улесливо хихикнула й покрокувала за ним.

На ринку щодня бувають тисячі людей. Тому не дивно, що через кілька тижнів, коли вже зійшов сніг і на галузках дерев з'явилися набряклі бруньки, коли Тася потроху забула про неприємну зустріч, їй довелося зіткнутися віч-на-віч з іншим учасником її невеличкої драми. В солом'яному брилі з чорною стрічкою, одягненому дещо легковажно і передчасно, з пучком фіалок, у розстебнутому макінтоші, як завжди напідпитку, ішов директор районного тресту кафе-ресторанів Арнольд Іванович Білохвостов.

Побачивши Тасю, він кинувся до неї з простягнутими руками:

— Кого я бачу! Стара знайома!.. У розквіті спокусливої краси! — Простяг букетик: — Будь ласка. Недаром купив... наче знав...

Помітив Петрика і довго базікав про те, як швидко діти ростуть, а дорослі старіють.

Тася подякувала за квіти, їй приємна була ця увага до неї як до жінки, і, поклавши букетик на раму однієї з картин, попросила:

— Купіть що-небудь. У нас недорого.

Арнольд удав, що не чує, й вів далі:

— Як це воно сталося?.. Бідний Сачко, він так вас кохав. З горя з моєю Адочкою остаточно зійшовся. Живуть, благоденствують, а я...

— То не купите? — спитала Тася.

Арнольд Іванович на мить замовк і окинув оком увесь Тасин товар, наче збираючись придбати все виставлене. Потім злодійкувато зиркнув на неї і сказав:

— Купимо, а чого ж... Грошики водяться. Тільки з собою не взяв ні копійки.

Він похапцем став перебирати картини, спинився на одному з жіночих портретів:

— Оцей. Принесіть мені його сьогодні ввечері на квартиру. У вас нема шматка паперу?

Одірвав край газети, що нею загорнуто було якийсь невеликий етюд, і написав кілька слів.

— Ось адреса. Я щедро розплачуся.— І пошепки, щоб Петрик не чув: — Тільки приходьте одна. Я ж тепер хостяк...

Сунув їй у руку краєчок газети з адресою, підняв бриля й, помахавши ним, зник у натовпі. А Тася ще довго стояла непорушно, і їй здавалося, що шматочок паперу пече долоню. Вона схопила його і, не читаючи, порвала на дрібненькі клаптики.

Вітер підхопив їх і поніс геть. Вони нагадували чи то запізнілі сніжинки вчорашньої зими, чи білосніжні пелюстки вишневого цвіту весни. Тася дивилася їм услід, і сльози сорому та безсилля текли по її щоках.

* * *

Арсен і Ярослава розпочали репетиції нового твору Михайла Лукича Стародуба «Поліська сюїта». Перед тим вони кілька місяців працювали над «Концертом» Моцарта. Працювали з великим напруженням, бо в музичному управлінні їм явно натякнули, що наступного року не виключена можливість поїздки до Москви, а може, й за кордон.

Михайло Лукич Стародуб не мав найменшого наміру змагатися майстерністю з Моцартом або з іншими велет-

нями класичної музики. Не мав він також бажання нав'язувати скрипалеві та його акомпаніаторці свої незакінчені твори. Більше того: він категорично заперечував проти включення до репертуару московських гастролей навіть його сонати, незважаючи на те, що вона досі скрізь користувалася незмінним успіхом. Він вважав, що цей твір не має права стояти поряд з музичними шедеврами світу.

Поза всякими репертуарними розрахунками й міркуваннями, відразу ж після успішного виконання сонати, він разом з радістю за успіх відчув не знану досі жагу до творчої праці, до створення нових, нечуваних мелодій, до втілення у звуки мрій, думок, поривань. Соната вже не задовольняла його, здавалась недодуманою, недописаною, недовершеною. Були хвилини, коли він охоче порвав би її, щоб почати писати знову.

Та з кожним днем у душі визрівав і विकристалізовувався новий задум, нова ідея. Так, так, він цього разу писатиме сюїту — твір складний, багатоплановий, але такий же рідний, близький, дорогий серцю. Ще з юнацьких років Стародуб захоплювався невмирущим твором Лесі Українки «Лісова пісня», не раз думав і мріяв покласти його на музику. І тільки тепер, у зрілі роки життєвої осені, відчув у собі силу реалізувати давній намір.

У центрі сюїти мав стояти образ ніжної, поетичної Мавки. Хай дарують йому слухачі, що крізь безтілесну постать дочки споконвічного лісу вирисовувалася в його уяві постать справжньої дочки поліських лісів та галявин, яка колись жила між людьми, була його дружиною, — постать незабутньої Івги. Так легше йому було творити, знаходити потрібні почуття, відповідні звуки. Перша частина «Поліської сюїти» так і звалась — «Мавка».

Друга частина мала назву «Сопілка». В потаємне життя поліських хащів, награвши на сопілці, вступив боязкий, закоханий у пісню хлопець Лукаш, як і він, Стародуб, увійшов колись у тихе й замріяне життя Івги. Зустріч, захоплення, кохання, шлюб...

Третя частина — «Колискова». У Мавки й Лукаша народилась дочка Ярослава. В муках починається життя людини. Станьмо навколішки перед благородним стражданням матері, яка з цієї хвилини вже належить не собі, а дитині! Вона готова вмерти за неї і деколи вмирає, не побачивши навіть свого заповітного плоду, а якщо

їй судилося жити, то живе так, щоб кожен подих її був на користь дитині. Такою матір'ю була б Мавка, коли б вона була людиною, а не лісовою істотою. Такою матір'ю була б Івга, коли б не нагла, неблаганна смерть, яка взяла у неї життя в ту хвилину, коли вона дала життя дочці.

Четверта частина — «Буря» — відтворювала бурю в природі і в людській душі, викликану неприборканими силами й згубними поривами темних інстинктів, які інколи оволодівають людьми. Під час бурі, відстоюючи своє кохання, в нерівній битві упав Лукаш, але даремне так зловтішно регочуть вороги світла й добра в душі людини. Їхня перемога тимчасова!

Про це яскраво свідчила п'ята, остання, частина сюїти — «Берізка». Промчала буря, зламавши та повиривавши з корінням столітні дуби, велетенські сосни, залізотілі граби. Звелось сонце на обрії, освітило місце страшного бойовища, й ласкаве проміння його впало на ніжне листя стрункої берізки, на її біле тіло. Не зачепили її ні буря, ні громовиці, стоїть вона, привітно тріпоче листям і гнучкою гілкою, мов дівчина рукою, вітає народження нового дня.

Цей твір так захопив старого композитора, що він, узявши в консерваторії творчу відпустку, місяцями не виходив з кімнати, лише на недовгі години відпочинку розлучаючись з роялем. А коли твір закінчив, сумніву не могло бути: сюїта сама просилася в життя, в концертний зал, на люди.

Репетиції спочатку пішли добре, але згодом дуже ускладнювалися тим, що Стародуб без кінця міняв і переглядав окремі місця. Він викреслював і дописував, потім не раз відновлював викреслене й викреслював дописане, так що не тільки Арсен, а навіть і Ярослава почала вже шкодувати, що вони взялися за цю сізіфову працю. На зауваження, що не варто їм працювати над незакінченим твором, Михайло Лукич заявляв одне й те ж: твір не можна вважати закінченим, доки його автор живий!

Зате з якою наполегливістю та самозабуттям працював з ними старий композитор не лише над своїм дітищем, але й над усім репертуаром. Дні і ночі лунали звуки з вікна другого поверху на вулиці Горького. Дні і ночі вони вперто працювали утрюх. Та кінець роботи був несподіваний: за кілька днів до від'їзду Михайло Лукич узяв сюїту й заявив, що вона вимагає кардинальної до-

робки. Ніякі аргументи не переконували його, він був невмолимий. Поринувши в атмосферу справжньої творчості, старий композитор став гранично вимогливим до себе. На всі прохання він спокійно відповідав:

— Недоварена каша хрумтить на зубах. Наступного разу повезете...

...Був мокрий осінній вечір, коли двоє пасажирів підійшли до м'якого вагона поїзда Київ — Москва. Попереду носій ніс їхні чемодани, позаду йшли проводжаючі. Це був професор Стародуб і його друзі — працівники філармонії.

Коли чемодани та інші речі були розкладені в купе, Ярослава і Арсен повернулися на перон. З незримого осіннього неба падала дрібна, мов просіяна крізь сито, мжичка. Чорний капелюх Стародуба блищав від її мініатюрних краплинок. Довкола чути було прощальні вигукки. Пролунав гудок, і поїзд ледь помітно рушив. Стародуб подався навздогін і сказав:

— Глядіть же, діти: Москва сльозам не вірить! Грайте так, щоб...

Його слова заглушив гуркіт поїзда. Михайло Лукич довго ще стояв і махав на прощання рукою.

Розділ шостий

Молоді геологи Олег Путінцев і Людмила Свистун, уперше в житті їдучи у відповідальну експедицію, певні були, що їм доведеться мати справу тільки з опором природи та труднощами, спричиненими їхньою недосвідченістю. Данило Прохорович Ластівка був дещо іншої думки. З досвіду він знав: нове призначення — нові несподіванки, й готувався гідно зустріти їх.

Літаком вони долетіли до Херсона, а звідти автобусом по вибоїстому грейдеру подались до Каховки. Високе південне сонце заливало таврійські степи палючим промінням, невтомні жайворонки тріпотіли меткими крильцями й, непорушно повисши в повітрі, щирою, хоч і нумудрою, піснею славили споконвічний труд ратая, щедру плодючість матері землі.

Виснажливі суховії вже пролинули над степами, немилосердно висмоктавши з ріллі рештки весняної вологи.

Серед розпеченого й порепаного суходолу тішили око кучерявий гайок і шумливі плавні Інгульця. Далі, за степовою рікою, йшли круті пагорби з вапняку та глини, на яких нічого не росло, крім хіба чебрецю, та подекуди половів на сонці сріблястий полин. Так було до самого Дніпра.

Дніпро зустрів їх білими стінами Берислава, смарагдовими масивами виноградників, старосвітськими вербами на острові Козачому, широкою заплавою та хмарами куряви, що закрили обрій по той бік ріки, між Каховкою та селом Ключевим. А ген за Ключевим уже виднілися контури майбутнього нового міста: диміли цементні заводи, червопілі та блискотіли дахи лише вчора зведених будишків та, мов велетенські металеві журавлі, повитягали довгі шні баштові крапи.

Через Дніпро був перекинутий розвідний дерев'яний міст. Черга до нього вистроїлась величезна, бо міст доводилось часто розводити: караван за караваном тягся на будівництво. Пустотлива й допитлива Люда вже встигла парвати величезний букет шорстких польових квітів і тепер, шмигаючи по стежці, що пролягла край притиснутої до високого кам'янистого правобережжя дороги, роздивлялась різноманітні машини, що чекали своєї черги на міст. Були тут легкові й вантажні автомобілі, серед яких виділялись могутні багатотонні самоскиди, були звичайні трактори, що їх вона бачила ще в себе в колгоспі, коли вчилася в десятирічці. Тупорилі бульдозери та схожі на велетенських кенгуру скрепери дівчина бачила вперше. Нарешті вона не витерпіла, знайшла затишне місце у верболозах, роздяглась і з приємністю скупалась.

А Путінцев і Ластівка, сидючи на траві обіч дороги, провадили в цей час полемічну бесіду. Олег був певен, що, добровільно поїхавши в Каховку, вони виявили цим похвальний героїзм і що їх чекає врочиста, гідна героїв зустріч. Ластівка виявляв притаманний старшим людям скептицизм і щодо врочистої зустрічі вельми сумнівався. Його турбувало більш реальне питання: чи буде їм де пообідати та чи знайдеться хоч будь-яке поганеньке житло? Жити в наметах у степу тут не дуже зручно — набридають чорні бурі з їх нищівною силою та тоннами оскаженого піску.

Не всі скептичні передбачення Ластівки виправдались. Вони чудово пообідали в новозбудованій їдальні Дніпробуду, де, мов у першокласному ресторані, був широкий

вибір смачних і різноманітних страв. Особливо їм припав до смаку після цілоденного колихання в задушливому автобусі крижано холодний мандариновий напій дещо неприродного рожевого кольору. Люда жартувала, що напій зроблено не з мандаринів, а з легкого розчину перекису марганцю, та це не завадило їм випити кілька пляшок. Затертий старим салом та часником борщ був на славу, не розчарували їх і вареники з м'ясом. Приємне враження справила офіціантка Катря, яка обслуговувала їх,— живе втілення привітності і гостинності.

Чудернацька істота була ця Катря! Невисока на зріст, смаглява й синьоока, вона могла б посперечатися буйною степовою красою не з однією міською красунею. Офіціанткою працювала з сімнадцяти років, у вісімнадцять вийшла заміж за грозу місцевих шоферів — високого й широкоплечого автоінспектора. Звила собі затишне домашнє кубельце, народила дитину, та, проте, не могла всидіти дома. Хоч як сердився автоінспектор, вона, залишаючись доброю дружиною і матір'ю, відпросилась-таки назад в офіціантки.

Тут вона моторно бігала поміж столиками, розносячи пляшки, кухлі з пивом, тарілки з стравами, вислухуючи компліменти, залицяння, відповідаючи ввічливим людям чарівною усмішкою, а нахабам — гострим слівцем. Вона завжди почувала себе в центрі уваги, й це тішило її. Мабуть, на сцену повинен був привести Катрусю її життєвий шлях, та не знайшлося вчасно доброго порадника, і їй, вродженій актрисі, замінила сцену, ролі, бурхливе захоплення глядачів оця атмосфера ресторанних веселощів і безмежне панування над серцями відвідувачів.

Від Катрусі наші геологи дізналися, що друга частина прогнозів Ластівки — щодо житла — мала, на жаль, під собою ґрунт. Каховка була до краю забита людьми, а житлове будівництво, яке велось і тут, і поряд — у Ключевому, поки що ніяк не могло задовольнити зростаючі потреби.

Те ж саме сказав їм і черговий в геологічній експедиції. Побачити начальника експедиції їм не вдалось: він приймав журналістів — давав інтерв'ю. Черговий натякнув, що й на намети надіятись не варто,— ще до їх приїзду під житло використано все, що хоч трохи було придатне для цього. А люди прибували щодня, щогодини.

Вони пройшли кілька вулиць, широких, часто відділених одна від одної пустирями, але нічого не знайшли.

Колишня дореволюційна Каховка славилась величезними торжищами, під час яких тут вміщалося кілька тисяч людей. Але торжища ці тривали короткий час, люди потіснялись, даючи місце гостям та родичам, крім того, сотні людей стояли просто таборами в степу. А тепер тут збилося безліч людей, яким треба було дати пристановище не на день, не на тиждень, а на кілька років.

Житлове будівництво поки що розгорталося надто повільно: нелегко було перекинути потрібну кількість машин, знайти кваліфіковану робочу силу. А некваліфіковані робітники боялись механізації, виводили з ладу складну техніку, воліли працювати, як діди й прадіди. Чимало було випадків, коли на будівельному майданчику починають монтувати підйомний кран, а тим часом будинок зводять вручну. І доки змонтують кран, то й будинок готовий, тоді кран починають демонтувати, переносять на новий майданчик, і там повторюється та ж сама історія.

У курній степовій Каховці стало надмірно тісно, ціни на кімнати, кутки, комірчини, горища і навіть повітки неймовірно зросли.

Вкрай стомлені, поверталися увечері наші мандрівники ні з чим. Вирішили піти у ту ж їдальню — до привітної Катрі, повечеряти та пошукати поради. Йшли тихою, мало освітленою тьмяними ліхтарями вулицею й відчували, як лягає на землю важка, мов краплі ртуті, змішана з пилом роса.

Незважаючи на невдачу, настрої у всіх був бадьорий і святковий. З усіх кінців містечка линули хвилями пісні — полтавські, київські, херсонські, з ними змішувались прикарпатські коломийки, воронезькі та саратовські частушки, білоруські співанки. З одного відчиненого вікна линули патефонні страждання за коханою Суліко, з другого — вічно молода, бадьора «Каховка»... З кожним кроком почувалось, як б'ється потужний пульс майбутньої будови, як крізь тенета буденщини пробивається героїчна романтика завтрашнього наступу на посуху, суховії, чорні бурі та білі хуртовини.

І здавалося, широка заплава, де важко чахкали могутні земснаряди, вриваючись у дно ріки й викидаючи звідти на берег суміш піску й води, вже покривалася водою, створюючи майбутнє Каховське море. Наче не окремі вогники миготіли у вікнах, а земними сузір'ями сяяли гірлянди електричних вогнів, і замість поодиноких мир-

шавих акацій довкола шелестіли, зберігаючи вологу й затишок, переліски та гаї.

Катря нагодувала їх вечерею і погодилась узяти Люду до себе в кімнату, а хлопцям постелити в саду.

Це не була м'яка постіль, але звичний і втомлений Ластівка швидко захріп. Олег Путінцев ще довго слухав спочатку веселий Людин сміх, що лунав у кімнаті, потім далекий гомін і пісні. Він дивився на сліпучо-білу Венеру, знайоме з дитинства сузір'я Великий Віз, а поруч і Малий Віз, шукаючи на його дишлі Полярну зірку. То знаходив її, то губив, потім почав лічити зірки Волосожара, збився з рахунку й заснув.

А над степовим містечком ще довго, майже до самого світанку, лунали пісні. Коли вони затихли, тоді, наче діждавшись слушного моменту, почали на різні голоси виспівувати симфонію ранку одчайдушні півні.

...Ластівка й Путінцев прокинулися дуже рано. Люда ще спала, вони вирішили не турбувати її й пішли в контору експедиції. Їм пощастило: вони застали начальника експедиції перед поїздкою на далекі степові дільниці. Він запропонував їм їхати разом з ним, але вони не могли залишити Люду саму. Домовились, що з начальником поїде Ластівка, він і вибере дільницю, на якій їм працювати і жити, а Олег залишиться з Людою.

Начальник геологічної експедиції Трохим Романович Кошубський не визначався нічим особливо примітним, за винятком хіба величезного пурпурового носа, на якому завжди лущилась шкіра, та чудернацької, з дивовижними узорами тубетейки. Нею він акуратно покривав тім'я й не знімав її ні вдень ні вночі. Обличчя та оголені до ліктів руки Кошубського були темно-шоколадного кольору, в зубах завжди стирчала чорна, закурена люлька. Тютюн він курив такий міцний та ядучий, що навіть тут, серед степів, його співрозмовники чманіли.

Після цілоденного блукання по степах та узбережжю Ластівка вибрав дільницю, якою мав завідувати й куди хотів забрати молодих друзів-киян.

Дільниця була далеко від населених пунктів, на невеличкому хутірку, де жили колись колоністи-французи, досвідчені й натхненні виноградарі. Від них лишилась невисока, складена з вапняку, будівля з пласким черепичним дахом, яка простояла пустою вже багато років. Під час громадянської війни в ній, певно, ночували кін-

нотники Фрунзе, наступаючи на Перекоп, а під час Вітчизняної тут деякий час відсиджувались і відстрілювались партизани з дніпровських плавнів. На стінах ще збереглись їх написи. Вибравши це приміщення для дільниці, Ластівка знав, що зробить цим велику приємність очоному до романтики Путінцеву. Він не помилився. Не тільки Олег, а й Люда з величезним захопленням поставилась до його ідеї, і вже наступного дня тут лунав її дзвінкий сміх та рішучий голос, який велів їм та їхнім помічникам — буровому майстрові, дівчині-колектору, робітникам — швидше й акуратніше виконувати свої завдання.

Тут і почалась їхня кипуча діяльність. Вони вивчали й детально описували взяті на вишках проби порід, надсилали їх для хімічного аналізу до лабораторії, старанно перевіряли й виправляли геологічні карти місцевості, даючи неоціненний матеріал для проектувальників і будівельників. Тут була їхня праця, їх побут, тут розвивались й міцніли їхні почуття.

Ластівка тужив за Ярославою і терпляче ждав її листів, Олег більше й більше звивав, прихилився серцем до Люди, а вона сміялась, пустувала, і хтозна, що було в неї на душі.

* * *

Налагодився регулярний поштовий зв'язок, але листів від Ярослави не було. Ластівка знав причину: коло неї той проклятуший скрипаль! Не раз після роботи він ходив за п'ять кілометрів на пошту, щоб повернутися звідти попутною машиною або й пішки завжди з погіршеним настроєм. Бо ж туди його вела надія, а звідти повертався ні з чим.

Данило Прохорович став помічати, що й на роботі він інколи думає більше про Ярославу, ніж про залягання порід у ґрунті. Поки на його життєвому шляху не стрівся Черкашин, він хоч і тужив за Ярославою, але переживав і розлуку, і примхи коханої значно спокійніше, твердо сподіваючись на щасливий кінець. Йому завжди здавалося, що крізь удавану байдужість та дівоче коверзування пещеної професорської доньки-одиначки проглядає дружнє ставлення і добре почуття до нього. А тепер чорна кішка ревнощів немилосердно дряпала його душу, і він сам не знав, що йому робити, на що надіятись.

Отже, довелося Ластівці боротись не лише з лихими силами природи та з недобрими людьми, але і з самим собою.

Природа чинила їм опір на кожному кроці. Найдошкульнішим з її засобів була дивовижна здатність піску проникати в найдрібніші щілини машин і апаратури, забивати людям ніздрі, вуха, засипати очі. Траплявся він і в їжі, і від його постійного тріщання на зубах пропадала охота їсти.

Пісок виводив з ладу найціннішу, найдефіцитнішу апаратуру. Ремонтувати її за даних умов було надзвичайно важко, а проектувальники нервували, ляялись, вимагали результатів геологічної розвідки надр.

З відповідальними дослідженнями в складних обставинах німого, але впертого опору природи можна було впоратися лише за умов чіткої та безперебійної роботи всієї експедиції — сумлінного, згуртованого, працездатного колективу геологів.

Такий колектив створився не відразу. Навіть коли б склад експедиції був підібраний ідеально, для того, щоб сотні людей з різними характерами, навиками, кваліфікацією склали єдину, монолітну цілість, потрібен час і умови. В даному випадку справа ускладнювалася ще й тим, що й колектив підбирався наспіх і не завжди продумано, й керівник колективу — начальник експедиції Трохим Романович Кошубський, — м'яко кажучи, не зовсім відповідав своєму призначенню.

Як виявилось, Кошубський не був навіть геологом і потрапив на будівництво випадково. Колись, у роки перших п'ятирічок, коли часто мінявся склад керівників у різних галузях господарства, Кошубського, балакучого всезнайку, було надіслано в геологічну експедицію завгоспом. Він став швидко просуватись угору і вже під час Великої Вітчизняної війни був начальником геологічної партії в одній з республік Середньої Азії. Там він набув шоколадного кольору шкіри й одяг модну тибетейку. Його великий ніс, обпалений вітрами та сонцем, став пурпурово-багряним.

Після війни Трохим Романович був на відповідальній геологічній роботі у Вільнюсі, там з роботою не впорався, деякий час ждав нового призначення, і от раптом виринув на поверхню аж у далекій Каховці. Сюди прибув, як тільки газети та радіо сповістили про майбутнє будівництво, і відразу став пожинати лаври. В його штаб-квар-

тирі завжди можна було зустріти кількох кореспондентів газет, представників радіомовлення, операторів кінохроніки, довгий час жив у Кошубського,— на всьому готовому, розуміється,— навіть якийсь підозрілий автор з Києва, який обіцяв написати про надміру гостинного начальника геологів виробничий роман.

Довгий час ніхто не знав, звідки у Кошубського гроші. Він щедро частував кожного, хто заходив до його господи — спеціально заоренованого будиночка над самим Дніпром. Щоденно катав гостей по річці на службових катерах, давав інтерв'ю, знімався на кіноплівку й охоче підписував численні статті, які за нього писав хтось інший.

Зате коли до Кошубського приходили геологи з далеких степових діляниць і ділилися своїм горем: там на вищці заїло мотор, там порвало поршень, а в іншому місці пошкоджено дорогий прилад,— Трохим Романович спочатку насупиться, вилає, а потім поплескає по плечу, заспокоїть і скаже: «Вживемо заходів. Завтра буде».

І все в нього завтра було: потрібний мотор, новий поршень, деталь пошкодженого інструмента.

Широка натура була у Трохима Романовича Кошубського!

Ластівка був людиною чесною, відвертою, прямолінійною. Він мав великий досвід роботи в експедиціях і відразу відчув, що тут щось не те. Путінцев, який наївно думав, що на такому серйозному і почесному будівництві живуть і діють тільки люди-ангели, довгий час жив наосліп, не розуміючи, що довкола нього діється. Він лише з почуття влячності підтримував Данила Прохоровича, якого любив і поважав, бо той за руку вів його в складне, багатогранне життя. Люда пустувала й сміялась.

Ластівка в житті дуже не любив сварок, чвар, скарг, ворожнечі. Крім того, він думками поривався до Києва, до своєї коханої. Але працювати з начальником експедиції ставало все важче, поки не стало просто нестерпно.

Кошубський ігнорував будь-які планові основи постачання експедиції, вся робота виконувалася ривками, штурмівщиною, махінації з ремонтом апаратури носили явно протизаконний характер.

Відірваний від Каховки територіально, Ластівка не міг часто бачити Кошубського, але його не раз дивували, а інколи й обурювали записки начальника з наказом дати на день, на два, а то й на невизначений термін цінні

прилади, особливо дефіцитні свердла. Так довго тривати не могло, тим більше, що, познайомившись з геологами, які раніш за нього прибули сюди, Данило Прохорович переконався, що й вони поділяють його сумніви й обурення.

Ластівка нічого не міг робити наполовину. Він ненавидів так само палко й пристрасно, як і любив. Боротьба з начальником експедиції поглинула його — почались засідання, збори, комісії, обстеження, виклики в управління будівництва, детально продумані й дошкульні контрудари Кошубського. З'явившись першим на будову, Кошубський зумів створити собі певний авторитет, деякі газети надрукували його висловлювання й статті; комісії, які проводили обстеження, вимагали фактів, доказів, а їх у Ластівки, по суті, не було. Було чесне серце, глибоке знання справи, інтуїція досвідченого працівника, але цього, як виявилось, — мало.

Ці події змусили Ластівку на довгий час затамувати інтимні почуття, напружити волю, зціпити зуби, обов'язки комуніста та громадянина поставити над усе. Любов до Ярослави продовжувала горіти в душі, її вогонь спалахував яскравіше, коли вряди-годи від неї приходили жадані листи — хай невеличкі розміром і скупі почуттям, але все ж писані її рукою. Листи нагадували йому її голос — грудний, низького тембру, такий приємний і рідний; і здавалося, що не він читає слова листа, а вона звертається з цими словами до нього. Дівчина оживала перед його очима в неповторній принаді й красі.

Понад рік тривала міжусобиця з Кошубським. Та нарешті прийшла розв'язка. Коли управління будівництва стало розгортати роботу, налагодилася діяльність партійної організації, постачання пішло нормальним плановим шляхом, анархічні методи начальника експедиції стали самі, як традиційне шило з мішка, вилазити назовні. Викриттю незаконних методів Кошубського сприяли й колгоспники з сусідніх сіл. Вони зрозуміли, що результат будівництва буде для них стократ кориснішим, ніж ті півзаходи, на які підбивав їх Трохим Романович.

Хто знає, як віками страждав від безводдя степ, той не здивується, що деякі сусідні колгоспи зраділи діловим пропозиціям Кошубського й охоче платили за реалізацію їх скажені гроші. Як було сказано вище, Трохим Романович під час війни очолював геологічну групу в Середній Азії. Займалася ця група тим, що шукала в пустель-

них місцевостях підземні джерела й свердлила артезіанські колодязі. Прибувши в таврійські степи і маючи в розпорядженні чималу кількість свердел та робочої сили, Кошубський оглянув оком знавця місцевість і прикинув, що тут можна мати неабиякий зиск. Задля об'єктивності слід сказати, що він якнайменше думав про особисту вигоду. Ні, Кошубський гадав, що діє на користь експедиції.

Коли знятий з роботи Трохим Романович поїхав назад у Вільнюс, Ластівці запропонували зайняти його пост. Біля трьох місяців велось листування та переговори з цього приводу. Ластівка непохитно відмовлявся. Він не вважав себе підготовленим для такої відповідальної посади, а крім того, не хотів, щоб хто-небудь подумав, що він воював заради кар'єри. І Ластівка залишився на степовій ділянці.

Він усе збирався поїхати на кілька днів у Київ, але робота була дуже напруженою й терміною. Раз навіть подав був заяву, але йому цілком слушно відмовили.

Тим часом життя йшло вперед, і одного чудового дня з Олега Путінцева й Людмили Свистун склалося молоде подружжя Путінцевих. Ця подія була відзначена скромно, але сердечно, всім колективом ділянки. Потім Ластівка вирвався-таки на кілька днів у Київ, але невдало — Ярослава й Арсен були на гастролях. А Стародуб не сказав йому нічого втішного.

Фото Ярослави, яке він захопив з собою ще тоді, коли летів на роботу в Каховку, стояло у нього в старенькій рамці на збитому з дощок сосновому столі. Від стола пахло живицею, далеким, напівзабутих бором, обличчя ж коханої дівчини все менше вабило і все більше дратувало.

Та не було в ньому сил порвати фото на клапті або хоча б заховати на дно шухляди. Ні, і лють, і дратування були уявними, вони спалахували на мить і тут же стихали. Любов тільки міняла форми, але жила в серці незмінно і незборно.

Розділ сьомий

Похмурого осіннього дня Тася йшла гомінкими вулицями Москви. Їй треба було десь дістати полотна для Кандиби й вирішити деякі господарські справи. З метро

вона вийшла на площу Маяковського й пішла вгору по Садовому кільцю. Пройшла через знайомий провулок, що вів на Четверту Тверську-Ямську,— і серце защеміло від неприємних спогадів.

Довкола гомоніла й шуміла Москва — місто, сама назва якого є символом людського щастя. Та не пощастило Тасі пізнати справжню Москву. Як плями на сонці, ще туляться і в Москві, плазуючи й пристосовуючись, жадібні, нікчемні міщани, себелюбці, хапуни. Завдяки матері та власній короткозорості потрапила Тася в їхні цупкі лабеті. Тому так невдало склалося тут її життя.

Виринула в пам'яті ніч, коли вона пішла від Сачка, сценариста на вокзалі, незнайомий інженер-майор. Де він тепер, та й яке їй діло до нього!

Доля не дуже пестила її. Харитон Кандиба пив усе більше й більше, і Тася стала серйозно побоюватись за майбутнє Петрика. Надто поганий приклад був у нього щодня перед очима. Хлопчик уже ходив до школи, вчився добре, був для матері єдиною розрадою. А вона ж була тепер така самотня!

Минулої весни, коли бушували березневі вітри, помер її батько, помер тихо й непомітно, як і жив. Ходив до останнього дня, а потім приліг на диванчик, поскаржився на біль у грудях і, сумно всміхнувшись, сказав, що, мабуть, годі йому ряст топтати, пора в далеку дорогу. А дорога була не така вже далека: поклали його в землю на хімкінському кладовищі теплого сонячного дня. Крислаті сосни прошуміли над ним останнє прощай.

Це було в березні, а вже в серпні Тасина мати Докія Захарівна поїхала на курорт у Сочі й звідти повернулася з новим чоловіком. Був він років на двадцять молодший за неї, називав себе автотехніком, але машину водив так, що погодитись їхати на ній міг тільки самогубець. Любив веселе, привільне життя, і з цього погляду підтоптана вдова його цілком влаштовувала. А Докія Захарівна кохала його страшенно, запевняючи всіх, що вперше в житті пізнала справжнє щастя. Дочці дала зрозуміти, що вона з Петриком, який вперто називав Докію Захарівну бабусею, компрометує її в очах молодого чоловіка та його друзів. Тася поплакала і сказала собі, що відтепер немає в неї ні батька, ні матері.

З такими думками йшла Тася, коли цілком випадково її погляд упав на рекламний щит з афішами. Вона зупинилась і схопилась рукою за паркан. На афіші величез

ними червоними літерами було написано «Арсен Черкашин» і внизу маленькими чорними — «Скрипка». Більше нічого в першу мить не могла розібрати Тася. Тільки згодом, коли трохи прийшла до тями, побачила, що не одна вона, а кілька перехожих зупинилися й читають свіжу, ще мокру від клею, афішу. Були то, видно, москвичі — службовці, студенти — та люди приїжджі — якут у хутряній шапці, обласний працівник з товстим портфелем, високий юнак у золотих окулярах — мабуть, іноземний турист. З окремих реплік Тася зрозуміла, що Черкашин відомий скрипаль, виступу якого любителі музики нетерпляче чекають.

«Певне, однофамілець», — подумала вона, але все ж подивилася, коли й де відбудеться концерт. Помітила на афіші й інше прізвище — Стародуб, але не надала йому жодного значення. Чим далі відходила від афіші, тим більше наростали в її душі хвилювання й цікавість. Тепер стала примічати такі ж афіші на кожному щиті й твердо вирішила послухати концерт.

Концерт відбувся через два дні у Великому залі Московської консерваторії. Тася піднімалася по широких мармурових сходах і з кожним східцем їй було важче йти, наче несла на плечах непосильний тягар. Вона втішала себе надією, що це, можливо, справді тільки збіг імен, не могло ж її минуле в ці скрутні для неї хвилини наздогнати її тільки для того, щоб так владно, з такою силою нагадати про втрачене, неповторне.

Та ось шум оплесків пролетів по залу, й сумніву більше не було. Так, це був він — дорогий, рідний, обдурений і покинутий, він — маленький скрипаль з кінотеатру «Чайка». В буйному каштановому чубі — срібне павутиння, дві глибокі зморшки прорізали високе бліде чоло, рівна атлетична постаць помітно згорбилась. Мабуть, він ніс ще більший тягар.

Коли б знав Арсен, хто сидить в одному з останніх рядів партеру, для кого був його сьогоднішній концерт і неземною насолодою, і нелюдською мукою, ступив би він прямо зі сцени в партер, пішов від ряду до ряду, шукаючи своє загублене щастя.

Він не знав, що вона в залі, але грав, як завжди, для неї. Та звідки їй було знати про це? Вона впилася в нього жадібними очима, бажаючи надовго, тепер вже, може, до кінця життя, зберегти в пам'яті дорогий образ. «Ко-

ханий мій,— шептали її уста,— мій єдиний муже за законом і почуттям, мій скривджений, зраджений муже!»

У неї, певне, було дивне обличчя, бо сусіди скоса позирали на неї. Мабуть, по її щоках текли сльози. Вона не знала, не помічала, не чула нічого, крім звуків його серця, що за допомогою чутливої скрипки переливалися в її серце, її душу, її свідомість. Вона згадувала епізод за епізодом їх спільне недовге життя — десь зникли, пішли в небуття і дрібні чвари, і незгоди, й непорозуміння. Залишилась непоборна сила першого кохання, його променисте сяйво, від якого можна було втекти, заховатись у пліснявий затінок, але якого забути не можна ніколи!

Як у швидкому кінематографічному монтажі, пропливли перед її зором окремі кадри: перше знайомство на Дніпрі, побачення, поцілунок, одруження... Йї стало погано, але вона мобілізувала всю силу волі, щоб не зрадити себе, не звернути на себе уваги. Вона не знала, як пильно стежить за нею людина у військовому кітелі без погонів палаючими очима в темряві принишколого залу.

Навряд чи в Тасі вистачило б сил не знепритомніти або не крикнути, не заридати. Та в цей час обірвалися останні звуки скрипки, і грім оплесків пролунав у залі. Скінчився перший відділ програми. Тася встала й вибігла так швидко, що людина у військовому кітелі не запримітила, де вона ділась. А Тася, випадково опинившись на вузьких і стрімких сходах, бігла по них все вище й вище, забігла в якийсь темний, глухий закуток і там дала волю сльозам. Скільки вона ридала — годину чи дві — вона сама не знала.

Коли потроху отямилась, очі вже були сухі. Спустилась униз; концерт скінчився, оплески затихли, публіка юрмилась біля гардеробів.

Тасі не треба було в гардероб: осінній вечір був доволі теплий, і вона прийшла у вовняній жакетці. Пішла навпростець до виходу, та раптом спинилась і машинально стала за товсту мармурову колону. Прямо на неї йшов Арсен Черкашин. Вона зблизька побачила його бліде, втомлене обличчя, він хусточкою витирав піт з чола, прямуючи до широких стоптаних сходів. Тася вже хотіла вийти з-за колони й будь-що-будь зухвало стати перед ним. Пізнає чи ні?

Та Арсена наздогнала струнка чорнява дівчина в білій концертній сукні і, схопивши за лікоть, пішла поруч нього. Вони віддалялися від Тасі — він у строгому чорному

костюмі, вона — білосніжна, елегантна, нахилилась до нього й щось говорила, збуджена, щаслива, — мабуть, раділа з успіху. Тепер Тася згадала й невідоме прізвище на афіші, й цю ж саму дівчину за роялем, — вона так була вражена грою Арсена, що й не звернула особливої уваги на акомпаніаторку. І такий біль, змішаний з соромом і каяттям, така неприхована заздрість до цієї вродливої дівчини стисли Тасине серце, що вона кинулась стрімголов у протилежному напрямі, по бічних сходах. Збігла вниз, у вестибюль, а звідти на подвір'я, де височів пам'ятник Петру Іллічу Чайковському.

Теплий осінній вечір закінчився сильним заливним дощем. Люди відкривали парасолі, накривались целулоїдними плащами, розбігались до автомашин. Тасі здалося навіть, що вона помітила, як Арсен і піаністка сіли в чорний, покритий рухливою пеленою дощу ЗІС.

Вона рушила прямо під дощ, через потік, що стікав униз по вулиці Герцена, нічого не бачачи, не помічаючи, йдучи наосліп, без мети.

* * *

Всі ці роки Павло Сергійович Артамонов, колишній інженер-майор, боровся за прекрасну можливість бачити небо й землю, сонце й зорі, дерева й людей. Здоровій людині важко оцінити, яке то щастя мати нормальний слух, дві руки й дві ноги, не відчувати болю в суглобах чи в органах, підвладних компетенції терапевтів, не знати, що таке біль зубів та бормашина. Але всі ці лиха поступаються перед найважчим і найстрашнішим — сліпотою.

Артамонову загрожувала сліпота, і він усіма засобами нервів, волі, мужності боровся проти неї. У цій боротьбі доводилось іти на різні жертви, фізичні й моральні. Він жив за твердим розкладом, життям справжнього спартанця, дотримувався суворої дієти, не живив алкогольних напоїв, примусив себе покинути курити. Та було ще одне, найважче випробування: не можна було зловживати читанням. А чи є інша розрада для людини, якій загрожує тяжка небезпека, як не забутись за цікавою книгою, не перенестись думкою в інші часи, в далекі краї або прочитати про знайомі події, про своїх сучасників, оглянутись назад чи сягнути мрією в майбутнє! Користуватись цією втіхою Артамонов міг тільки дуже обережно, а був же він з юних літ прихильником і любителем книги! Це випробування було для нього чи не найтяжчим.

Артамонов купував тільки найцікавіші з книжок — бібліотечних читати не любив, та й не завжди можна було дістати в бібліотеці цікаву новинку. Читав сам — обережно, повільно, щоб не натрудити зір. А решту вільного, призначеного для читання книжок часу він детально аналізував прочитане, розбираючи героїв, їх характери, закономірність їхніх вчинків.

За багато років захоплення літературою у нього виробився добрий смак, висока вимогливість, тонке почуття красивого. Ці роздуми забирали в нього багато часу, але зате вони сприяли виробленню твердих правил життєвої поведінки, очищали совість, шліфували почуття. І на подвигах, і на помилках героїв він однаковою мірою вчився, щоб і в житті робити благородні речі, не повторюючи чужих прорахунків, щоб гідно прожити короткий і бурхливий людський вік.

Крім лікування, читання і роздумів над ними, крім різних житейських турбот, був у Павла Сергійовича ще один клопіт, який він добровільно взяв на себе. Відомо, що той, хто хильнув горя сам, щиро співчуває горю іншого. Так сталося у даному разі і з Артамоновим.

Часто відвідуючи стареньких батьків у Сходні, він не раз бачив дивне тріо — батька, матір і їх сліпу дочку, що бродили вагонами приміських поїздів, збираючи данину на ні в чому не винуватого окуліста-чудотворця Володи-мира Петровича Філатова. Артамонов, особливо чуйний до сліпців, познайомився з Клавою й серйозно зацікавився її долею. Жила Клава з батьками у новому добротному будинку посеред Сходні, недалеко від старих Артамонових. Павло Сергійович написав листа в інститут імені Філатова з запитанням про можливість проведення відповідної операції й одержав позитивну відповідь. Зраділий, він пішов до Клавиних батьків, але тут зустрівся з такою перешкодою, якої й передбачити не міг. Батько, при німій співучасті матері, категорично відмовився лікувати дочку, недвозначно натякнувши Артамонову, що йому краще б не втручатися в чужі справи.

Тоді Артамонов, і далі піклуючись про свій зір, розпочав боротьбу за долю Клави. Дівчинка переживала всі перипетії цієї боротьби з затаєним хвилюванням, нічим не зраджуючи себе перед здичавілими від жадоби батьками. А Павлу Сергійовичу цей неймовірний сюжет, цей зловісний прояв найпотворніших пережитків минулого

давав чимало матеріалу для філософських роздумів, ви-кликаючи гнів, протест і волю до боротьби.

Захоплюючись літературою і віддаючи їй всю душу як читач і цінитель, Артамонов любив також інші галузі мистецтва. Якщо побоювання за зір не дозволяло йому часто відвідувати улюблену Третьяковку та інші виставки й музеї, якщо кінотеатрами та телебаченням теж не можна було зловживати, то театри, де він часто слухав вистави з заплющеними очима, й музичні вечори та концерти, де він раював, потопаючи в срібних хвилях музики, були для нього справжньою розрадою та насолодою.

У Павла Сергійовича був постійний абонемент на концерти в консерваторії, й нема нічого дивного, що він не пропустив концерту молодого українського скрипаля, слава якого вже докотилася до музичного світу Москви.

Тасю він помітив, ще коли вона входила в зал, помітив, але не відразу пізнав. Наче знайоме обличчя, але де бачив, коли? Ця думка засіла в голові, й він раз у раз мимоволі поглядав у її бік, намагаючись відгадати загадку. Багато часу минуло, та й Тася за ці роки змінилася, змужніла. В пам'яті постала зустріч на вокзалі в ту незабутню ніч і незнайома жінка з хлопчиком, яку не раз він згадував у своїх мріях і снах. Так, ця жінка подібна до тієї, як буває старша сестра схожа на молодшу. Та чи вона це, чи не помиляється він?

І тільки коли почався концерт, коли він побачив її схвильоване й болісне обличчя, таке ж саме, як тоді на пероні вокзалу, сумніви його розвіялися остаточно. Після першої частини він від душі аплодував скрипалеві, потім оглянувся, та її вже не було. Не знайшов її в антракті, не повернулася вона й на другий відділ програми, коли виконувався суворий, мужній і прекрасний Моцартів концерт. За Моцартом чарував слухачів Бетховен, його соната для скрипки з фортепіано справила сильне враження на слухачів. З успіхом були виконані інші твори, а Тася не поверталася в зал. Її стілець довго був порожній.

Тільки після концерту Артамонов знову побачив Тасю, коли вона ховалася за колоною. Незрозуміле зникнення з залу і взагалі вся її поведінка була незвичайною й дивною. Саме через це він не підійшов до неї, щоб привітатись і нагадати про себе, боявся цим збентежити або й розгнівати її, а став здалека стежити за нею. Його подив зростав щохвилини, й коли вона навмання

кинулась під дощ, він обережно назирці пішов за нею. Аби лиш знову не повторилася вокзальна історія!

Важко простежити шлях людини в такому кипучому велетенському мурашнику, як місто з кількомільйонним населенням. Артамонову допоміг пізній час та густий тривалий дощ. Перехожих не тільки в бічних провулках, але й на центральних магістралях столиці було небагато. Інженер ішов за Тасею пішки, спустився за нею в метро. Йому легко було це робити, бо вона зараз навряд чи пізнала б його, коли б вони навіть зіткнулися лобами.

Зробивши багатокілометрову мандрівку, він нарешті побачив, як вона увійшла в парадне семиповерхового будинку. Артамонов відчув і полегшення, що не сталося з нею нічого поганого, й розчарування, що, може, знову мине багато часу, поки він ще раз її зустрине. Крім того, Артамонов не знав, куди зайшла Тася й чи знаходиться тепер вона поза небезпекою. Він увійшов під навіс трамвайної зупинки, ще освітленої, але вже порожньої, й сів на лаві, не знаючи, що далі робити. З трамвайної зупинки йому добре було видно будинок, до якого зайшла Тася. В будинку не мигнуло світло, не засвітилося нове вікно — все було без змін. Мабуть, там хтось чекав на його таку милу, таку неврівноважену незнайомку!

Хлюпав дощ, спинився напівпорожній трамвай, з нього ніхто не вийшов, і ніхто до нього не ввійшов. Трамвай брякнув дзвоником, заскреготів колесами й покотився далі. Підійшов п'яний суб'єкт і попросив закурити. Артамонов сказав йому, що не курить, той навряд чи повірив, але, побачивши військовий кітель та дві довгі планки з колодками орденів і медалей, махнув рукою й мовчки почовгав по калюжах. А Павло Сергійович подумав: як гарно було б зараз потягти гіркуватий дим цигарки, впиваючись заспокійливим запахом тютюну. Та курити він більше ніколи не буде: зір не така малозначна річ, якою можна було б ризикувати.

При думці, що чимало життєвих насолод уже заборонено для нього навіки, йому стало сумно й самотньо. Він пошкодував, що не ввійшов у вагон і не поїхав куди завгодно, аби не сидіти тут. Що ж, доведеться чекати наступного трамвая.

Багато Тася відчула й передумала по дорозі з консерваторії на Бігову. Наче хто взяв її велетенськими руками, підняв угору і струснув усю її душу так, що висипалась з неї брудна осуга, яка роками осідала на дні.

Спочатку йшла навмання, по калюжах і потоках, під заливним дощем. Від збудження чи від дощу та холоду була її лихоманка, лише в метро трохи зігрілась і заспокоїлась. «Коханий... рідний...» — мимоволі ще й ще раз шепотіли її уста, й порожнеча в душі сповнялася цим єдиним непоборним почуттям.

Знайоме парадне, сходи, двері з довгим списком по-жильців, де проти кожного прізвища цифра — скільки кому дзвонити. Третій згори Кандиба, й біля нього цифра 3 — дзвонити тричі. Кандиба... Хто він такий, ця чужа, завжди напівп'яна і брутальна людина з безпідставними претензіями на неї? Але чому, власне, безпідставними? Хіба не він простяг їй руку допомоги в скрутну для неї годину? Хіба не він знайшов притулок їй, дав притулок Петрикові, намагаючись замінити йому рідного батька? Хіба не він дав їй змогу заробити собі і своїй дитині на шматок хліба?

Вона досі не зважала на все це, вперто оглядаючись назад, на своє неповторне минуле. Так, неповторне, сьогодні вона переконалася в цьому з усією очевидністю. Тож чи не пора глянути вперед, у майбутнє? Чи не пора, врешті-решт, їй самій стати на ноги й допомогти підвестися йому, Кандибі? О, Арсене, Арсенел!.. Сумніви шугали й бриніли в голові, але вона гнала їх — гетьте, настирливі й дошкульні, гетьте на чорні води, на темні ліси, у глуху ніч, не мучте, не ятрить серце!

Харитон Степанович Кандиба сидів за скромною вечерею і частував Петрика... горілкою. Петрик — гарненький хлопчик в учнівському форменому одязі, сонний і сп'янілий, — не міг підвести зі стола важкої голови.

— Боже мій! — скрикнула Тася. — Боже мій...

— Бога нема, — авторитетно відповів митець товкучих ринків Кандиба. — Його звільнили з посади сорок років тому. Розрахували через непотрібність.

Тася схопила Петрика:

— Синочку, що з тобою?

— Мені добре, — крізь сон промимрив хлопчик. — Тепло...

— От бачиш, він задоволений. А задоволення своїх потреб є основою нашого буття.

Кандиба налив чарку по вінця.

— Хіба ж ні? Хіба не жадоба задоволення погнала тебе з власного дому... у невідоме... і зажене-таки в мої обійми!

Він встав, похитнувся й пішов на неї, широко розчепі-ривши руки. Тася схопила сина, підняла вгору, мов захищаючись ним.

— Хай буде проклята моя дурна, сліпа жадоба! Пробач мені, синочку, пробач... Ходімо звідси!

І знову пішла з сином у непогожу осінню ніч.

Почухав потилицю Кандиба.

— Розгнівалась мадонна! Що ж, іди. Повернешся назад!

І перехилив налиту чарку, розливаючи по підборіддю холоднуватий напій.

А розгнівана мадонна не з немовлям, а з семирічним хлопчиком на руках вийшла на нічну вулицю. Зупинилась, опустила хлопця на землю:

— Іди пішки, сину.

Петрик заплакав:

— Я спати хочу. Куди ми йдемо?

— Куди?

На обличчі Тасі з'явилась нерішучість, яка межувала з переляком. «А справді, куди? Куди нам іти, сину? — подумала.— Назад? Нізащо в світі! Вперед? А хто тобі винен, бідолашна голівонько, що попереду тільки ніч та тисячі освітлених вікон, за якими по-різному живуть люди, але ти їм стороння, байдужа, чужа!»

Вона механічно гладила голівку сина, на цей раз рішуче не знаючи, що їм робити.

До них підійшла висока постать у кітелі без погонів:

— Ну от ми з вами знову зустрілися. Здрастуйте!

Тася не зразу впізнала його:

— Хто ви? Чого вам треба?

— Дозвольте відрекомендуватись. Тоді, на вокзалі, я не встиг, вірніше, не зумів цього зробити.— Він знову, як і тоді, притис руку до чорного лакованого козирка: — Інвалід Вітчизняної війни, інженер-майор...

Тася, мабуть, ніколи не пізнала б його, коли б не схожість ситуацій — тоді й зараз. Йй яскраво уявилась картина на вокзалі, й вона пригадала:

— Так, так, пам'ятаю: очі...

— Поводяться цілком пристойно,— заспокоїв інженер.— Незабаром почну працювати.

Ця зустріч ще гірше збентежила Тасю. Хіба їй зараз до знайомств? Вона дрижить від холоду, не знає, куди йти, що робити. Хай вже вона, а то Петрик мокне під дощем!

— Добре, коли людина може працювати,— з відтінком заздрості сказала вона.— Може її уміє.

Інженер вперто стовбичив з рукою біля козирка.

— Тепер уже доведеться закінчити мій рапорт. Прізвище моє дуже популярне, хоч і не моя в цьому заслуга. Звуть мене Павло Сергійович Артамонов, як бачите — горьківський герой. «Діло Артамонових» читали?

— Ні,— широко призналася Тася.— Не доводилось. У школі я більше захоплювалася спортом, а потім...

— А потім у вас було багато страждань.

Вони зайшли під навіс трамвайної зупинки, щоб сховатися від дощу.

Сіли, Петрик знову заснув. Тася сумно посміхнулась:

— Скажіть, ви часом не ворожбит? Звідки ви знаєте про мої страждання?

— О, я не вгадую, я спостерігаю,— відповів Артамонов.— Мені про все розповіло ваше обличчя. Скажіть: ви завжди так реагуєте на музику?

— Ви були в концерті?

— Був. Бачив вас. І навмисне пішов за вами...

— На музику? — перепитала Тася й задумалась. Згодом відповіла: — Ні. Просто... нерви здали.

Хвилину мовчали. Чути було, як солодко похропує Петрик. Артамонов спитав:

— А тепер куди? Знову на вокзал?

Тасю пересмикнуло:

— Ні, ні. Більше я туди не поїду.

Павло Сергійович пильно глянув на неї.

— А вам взагалі є куди їхати? Признайтесь.

— Що ви! — Тася зовсім зніяковіла.— Звісно, е...

Це було сказано так невпевнено, що інженер Артамонов вирішив розкрити карти:

— Даруйте, але я чув вашу коротку розмову з сином.— І тоном дружньої діловитості: — Не будемо гаяти часу. Якихось півтора кілометра звідси живе мій колишній ординарець — гвардії сержант. Тепер він працює на трамваї. У нього добра дружина... Ходімте.

Він узяв за руку сонного Петрика. Тасі нічого не за-
лишалось, як піти за ними.

* * *

Родина трамвайного вагоновода, колишнього бравого гвардійця Корнія Митрофановича Кононова, складалася з двох осіб: його самого і дружини Фросини Варфоломіївни — жінки огрядної, добродушної та роботящої. Був у них син, льотчик, загинув десь на великих роздоріжжях війни, його портрет у чорній рамці висів на стіні.

Вони не розсердились, що їх розбудили, хоч полягали вже спати, натрудившись за день чимало: Корній Митрофанович — на своїй двадцять третій марці, а Фросина Варфоломіївна — над балією з білизнаю.

Павло Сергійович відверто сказав, у чому річ, назвавши Тасю своєю знайомою, і попросив для неї з сином тимчасового притулку.

Корній Митрофанович був радий зробити послугу колишньому командирові. Видно, гарно, по-людськи жили вони на фронті.

— Якщо наш бліндаж підійде, то милості просимо.

«Бліндаж» являв собою простору напівпідвальну кімнату з низькою стелею. Павло Сергійович потис руку колишньому ординарцеві й подякував за гостинність. Фросина Варфоломіївна й Тася вже роздягали і вкладали спати Петрика. Варфоломіївна співчутливо хитала головою:

— Втомився, сердешний...— Глянувши на стіну, на портрет сина-льотчика, вона втерла сльозу й додала: — Отакий наш Сашко був маленьким. Правда ж?

— Копія,— ствердив Корній Митрофанович.

Він любив висловлюватись коротко й вагомо, знаючи ціну влучному й розумному слову. Був невисокий на зріст, худенький — повна протилежність своїй дружині. Щоб поправитись і погладшати, Кононов пив щодня пиво, яке дуже любив. З особливою насолодою вживав пиво бочкове, пити любив не з склянки, а з кухля, обережно здуваючи піну, яка чіплялася за його ріденькі вуса. Він і зараз цмокнув губами й сказав:

— Ех, за пивком збігати б, та пізно.

— Пізно,— з жалем погодився Павло Сергійович, хоч пива й не пив. Йому хотілося посидіти в цій затишній кімнаті, посушити одяг та погріти кості, а головне — по-

бути з Тасею, поговорити. По дорозі сюди вона сказала йому, що посварилася з господаркою квартири і ніколи більше не повернеться до неї. Історія здалась настільки буденною, що Артамонов не став розпитувати детальніше, та й боявся бути безтактним. І зараз його затримувала в кімнаті не пуста цікавість, а лише одне бажання — якнайдовше пробути біля неї. Та було справді пізно.

— Пора, мабуть, спати не лише Петрикові, — промовив Артамонов, глянувши на годинник. — Я ще на режимі. Лікарі... Та й вам вранці на роботу.

— Робота не вовк, — спробував зупинити його вагонновод. — Може, повечеряємо без пива?

— Іншим разом, Митрофановичу, — відповів інженер. Артамонову згадалися суворі солдатські будні, відданість і витримка Кононова, який ладен був собою захистити командира від куль і осколків, його рівний характер, м'яке серце. І так захотілося йому, якщо вже сам не може випити, то хоч поставити чарку цьому доброму чоловікові, який і тепер, у мирні дні, не забував традиції солдатської дружби, взаємовиручки в бою. Та було вже за північ...

— Іншим разом, — повторив Артамонов і звернувся до Тасі: — Завтра ж почнемо шукати для вас роботу.

— Робота й у мене знайдеться, — заспокоїла Фросина Варфоломійвна. — Он скільки білизни! Все на мої руки. З усього будинку носять. Так, як я, ніхто не випере, не випрасує.

— Фірма! — не без гордошів сказав Корній Митрофанович, який знову впав у властивий йому лаконізм.

— Я охоче допоможу вам, — погодилася Тася. Це була робота, яку вона могла виконувати. А їй же будь-що тепер треба було працювати.

— Ну й гаразд, — резюмувала Фросина Варфоломійвна. — На наш вік роботи вистачить. Правда, кажуть, з'явилися пральні машини, але не кожен її придбає: кусається. Згодом хіба...

Вона не договорила, але відчувалось, що поява в продажу пральних машин непокоїла її.

Павло Сергійович ще раз подякував гостинним господарям і пішов у вологу осінню ніч. Дощ перестав лити, пахло мокрою землею та смолою — посеред вулиці ремонтували асфальтове покриття. Почулось одчайдушне виття сирени, з граничною швидкістю помчала карета

швидкої допомоги. Шмигали зелені ліхтарики таксі, і здалеку, мов нісенітниця, мов химера, чулося дрібне, ритмічне цокання підкованих кінських копит.

«Як міняється життя,— подумав Артамонов.— Наші діти зможуть бачити живого коня лише в зоопарку».

Майнула думка, що роки швидко йдуть, що в нього, мабуть, вже не буде дітей, від цього стало гірко. Згадалася сліпа Клава, чудове, нещасне, лякливе, мов дика сарна, створіння з огидними більмами замість очей. Чи зможе він допомогти їй, чи врятує її? У нього самого так мало здоров'я, сил, коштів. Батьки скромно мовчать, але і їм треба б допомагати, він же — єдиний син. А тут ще ця жінка з хлопчиком. Йому шкода їх, але ж не жити їм вічно у Кононових. Що далі буде з ними? Хто батько цього хлопчика? Чому вона так страждає?

Десятки запитань ставали перед ним, і він не знаходив на них відповідей. Єдине ясно: йому треба ще більше обмежити себе в усьому, всю волю підкорити одній меті — повному видужанню. А тим часом слід братись не лише за художню, але й за технічну літературу. Час, пора! Настане день, коли йому можна буде працювати,— до роботи треба приступити підготовленим не тільки фізично, але й з повним обсягом сучасних знань.

А наука й техніка так крокують вперед! Ще коцають по асфальту підкови кінських копит, а вже реактивні літаки мчать, випереджуючи швидкість звуку. Ще тільки вчора, в його комсомольські роки, він вперше почув радіо, а вже сьогодні велетенськими радіусами поширюється по країні телебачення. На черзі — кольоровий телевізор, потужні атомні електростанції, міжпланетні перельоти.

Він довго йшов пішки. Потім, відчувши втому, зупинив таксі. Стривожений думками, заснув аж перед світанком у заваленій книжками кімнаті біля Арбатської площі.

* * *

Так і стала Тася жити у Кононових. Цілими днями разом з Варфоломіївною гне спину над балією; Корній Митрофанович на роботі, Петрик у школі.

Після обіду приходив Артамонов і засиджувався до пізнього вечора. То згадує з Митрофановичем давні фронтові пригоди, то жартує з Варфоломіївною, обіцяючи

купити їй пральну машину, то обережно, щоб не образити Тасю, намагається потроху увійти в потайний світ її почуттів і переживань, її скорбного минулого.

Сьогодні день почався, як завжди. Задеренчав будильник, чоловіки — старий і маленький — почали похапцем збиратись — один у трамвайний парк, другий — до школи. Поснідали й пішли, а Тася і Фросина Варфоломіївна залишилися господарювати. Тася вискочила в магазин по хліб, а Варфоломіївна тим часом приготувала білизну до прання.

Дружно запрацювали в чотири руки, тільки пара клубилася над ними, осідаючи на низькій затинькованій стелі великими краплями дощу. У Тасі ломило спину, вона раз у раз намагалася випростатись, Варфоломіївна помітила це й стишила темп роботи:

— Важко?

Але й без відповіді було видно, що Тасі нелегко. Фросина Варфоломіївна зібгала у мильній піні простирадло, бризки води й піни тонкими фонтанами порснули вгору.

— Це від незвички. Спочинь.

Тасі було совісно.

— А ви?

Та Варфоломіївна над балією була, як кажуть, у своїй стихії.

— Мені, голубонько, не до спочинку. Я люблю, щоб усе було зроблено чисто, акуратно й у строк.— Глянула на Тасині руки й зойкнула: — Ой леле! У тебе ж мозолі...

Тася намагалася вдати, що їй байдуже:

— Нічого, звикну. Давайте працювати.

Та у Варфоломіївни справді було добре серце.

— Кинь. І руки забинтуй. Що я тобі, експлуататорка, чи що?

Вона вийняла з шухляди у невисокій тумбочці баночку з пастою Лассара — універсальним засобом проти всіх пошкоджень людської шкіри — й довірливо сказала:

— Я б сама давно кинула. Та після загибелі Сашка... як одержали повідомлення... не можу й хвилини без роботи. Старий цілий день у дзвоника б'є, а я... в труді про все забуваєш. Та й свіжа копійка, ніде правди діти. Куплю собі телевізор, то й вечори не такі самотні будуть.

Говорячи ці слова, вона змазала Тасині пальці густою білою маззю й акуратно забинтувала. Тасю зворушило її піклування, й вона щиросердо призналась:

— А я... я мрію купити Петрикові...

— Нові черевики? — спитала Варфоломіївна.

— Ні, в старих перезимує. Хлопець він у мене...

— Справний хлопчина, — підтвердила прачка. — Точно, як мій Сашко був...

— От і хочу я купити йому, — продовжувала Тася співуче, як висловлюють звичайно найзаповітнішу мрію, — що б ви гадали? Скрипку.

— Скрипку? — здивувалася Варфоломіївна.

— Вночі сплю і мрію про це.

Справді, після концерту, продумавши все на тверезу голову, Тася вирішила зробити так, щоб син Арсена став скрипалем не гіршим, ніж сам Арсен. Вона поклала собі добитись цього як в ім'я негасимого почуття до колишнього чоловіка, так і заради майбутності сина. Коли в Арсена будуть діти від цієї піаністки чи від іншої жінки, все одно він не зможе відсахнутися від Петрика, якщо той колись під його прізвиськом виступить в концертному залі.

Ця думка міцно засіла в Тасиній голові як єдиний вихід з становища, як рятівний круг, як місток у майбутне. І зараз вона замріяно проказала невідомо кому — Варфоломіївни чи собі самій:

— Він буде скрипалем. Як...

У Тасі забило подих від хвилювання.

Її співбесідниця перепитала:

— Як хто?

Тася рішуче відповіла:

— Як один наш знайомий. — І не без вагання додала: — Родич.

Тася звикла говорити натяками. Вона не могла розповісти свою біографію — надто багато неприємних деталей було в ній. У Кононових та й у Артамонова відразу чомусь склалося враження про неї як про жінку, яка, ще будучи дівчиною, через надмірну довірливість до чоловічої статі нажила дитину й тепер змушена поневірятись. Тасі не дуже була до вподоби ця версія, та це було краще, ніж признатись у тому, що вона з дурного розуму, сама, власними руками зруйнувала не тільки своє щастя, але й майбутнє сина. От і зараз Варфоломіївна саме так зрозуміла оте загадкове визначення «родич» і з властивим їй господарським нахилом спитала напрямки:

— То, може, він і купив би, той родич?

Зів'яло враз Тасине обличчя:

— Ні, ніколи. І годі про це. Не буде, мабуть, у Петрика скрипки.

Тася сказала це так безнадійно-сумно, що Фросині Варфоломійвні стало шкода цю безталанну молоду жінку. На обличчі старої засвітилася добра усмішка:

— А знаєш що? Грець з ним, з отим телевізором. Тільки очі, кажуть, псує. Давай справді купимо інструмент. Гратиме Петрик вечорами, от воно й не сумно буде.— І на протестуючий жест Тасі категорично заявила: — Не переч, відробиш. Що, гаразд?

— Гаразд! — вигукнула зраділа Тася й, забувши про забинтовані руки, знову гаряче взялась за білизну. Фросина Варфоломійвна дружно підтримала її.

З товстим портфелем вбіг до кімнати Петрик, але за хмарою пари довго не міг нічого розглядіти. Та ось він побачив матір і кинувся до неї. На шиї у нього, вперше в житті, багрянів піонерський галстук.

— Мамочко!

— Синку!

Не налюбуеться Тася на сина. Та й Варфоломійвна сплеснула руками:

— Піонер!

А Петрик скочив на стілець, підняв угору руку й схвилювано проказав:

— Я, юний піонер Союзу Радянських Соціалістичних Республік, перед лицем своїх товаришів урочисто обіцяю, що буду жити й учитись так, щоб стати гідним громадянином...

Він не закінчив, бо Тася схопила його й міцно пригорнула до серця:

— Так, синочку... Громадянином!..

Розділ восьмий

Від консерваторії до готелю «Москва» — рукою подаги. Але через те, що лив дощ, Арсен і Ярослава взяли таксі. Шофер повіз їх не вниз, повз манеж, а вгору — через Нікітські ворота й Тверський бульвар. Круг був величкий, і Арсен не протестував.

Дощ барабанив по лімузину, спливав по вікнах, з лобового скла його запопадливо стирали механічні «двірки». Та ні Арсен, ні Ярослава не дивились на лобове

скло, вони сиділи на задньому сидінні. Крізь дощову завісу пропливали повз них освітлені вулиці та площі Москви. Арсен був, як завжди, задуманий, а Ярослава ніяк не могла заспокоїтись після шойно пережитого.

— Зараз же дам батькові телеграму про наш... ні, про твій успіх. Яка я щаслива!

Збуджена концертом, оваціями, внутрішнім почуттям, вона несподівано для себе самої пригорнулась до Арсена й пристрасно зашепотіла:

— Та коли я вже буду зовсім щасливою? Найщасливішою в світі! Коли?

Вона не раз затівала подібні розмови, але зараз, тут, у машині, це було особливо не до речі. Арсен зніяковів, відсунувся і теж тихо, щоб не почув шофер, відповів:

— Я не вмю віщувати долю. Ні собі, ні іншим.

Ярослава знітилась, передчуваючи біду.

— Арсене... тільки від тебе це залежить.

Вона сказала це занадто голосно, але звиклий до всього шофер таксі вдавав, що нічого не чує.

Арсен промовив тихо і якомога м'якше:

— Ярославо, рідна, пробач, але я не могу. Мені здається, що на цей раз я знайду її,— адже вона тут, у Москві. Дурень, знаю, що дурень, та нічого не вдієш.

Вони повернули біля Нікітських воріт праворуч, залишаючи зліва похмуру сіру будівлю, де колись давно була церква, в якій вінчався Пушкін.

Арсен любив це місце й, буваючи в Москві, не раз заходив сюди. Він і зараз притисся обличчям до холодного скла бічного віконця, але побачив тільки невеличкий пам'ятник Тімірязеву та пожовклі дерева бульвару. Ярослава відсунулась від нього й ослабшим голосом сказала:

— Дякую за одвертість. Сьогодні ж нічним поїздом я виїду додому.

Арсенові стало шкода дівчину. Він узяв її за руку, сказав ніжно й сумно:

— Не сердься, Ярославо. Що робити— я однолюб. Є такі диваки на світі.

Але Ярослава вирвала руку, насупилась і замовкла. Вона наче зібгалась у тугий жмуток, мов їжак, що чує небезпеку.

Так вони й доїхали до готелю «Москва», де займали різні номери на четвертому поверсі.

Готель «Москва»... Його знає кожен з мандрівників, які з усіх кінців нашої неосяжної Батьківщини їдуть у свою

червонозоряну столицю, хто в службових справах, хто з туристською метою, хто з інших причин. Просторий вестибюль, вузькі, але зручні коридори топтало також чимало закордонних гостей, які з усіх материків планети приїжджали і приїжджають у Москву — одні з почуттям приязні, інші — з цікавістю, ще інші — з роздратуванням і ворожістю.

Арсен полюбив цей готель відразу, як тільки оселився в ньому. Після приїзду в Москву й після першої репетиції в консерваторії Арсен хотів піти на Пушечну, в адресне бюро. Але в суботу не мав часу це зробити, а в неділю — день концерту — бюро було вихідне. Встиг лише на кілька хвилин зайти на Петровські лінії до старенького віолончеліста, в якого колись жив.

Сильвестр Казимирович так постарів, що вже не працював, жив на пенсію та заощадження і був такий кволий, що й на концерт не зміг піти. Черкашину було прикро, що його не почує старий — тонкий знавець музики. Жвава Ніка з підлітка стала дівчиною на відданні — Веронікою Сильвестрівною. Вона спочатку не впізнала Арсена, потім поставилася до нього як до давнього приятеля і попросила для себе два квитки. Ніка, мабуть, слухала концерт з подругою або кавалером.

Повернувшись після концерту в номер готелю, Арсен знеможено впав у м'яке, затягнуте в полотняний чохол крісло. Він був увесь наче побитий, йому здавалося, болить у нього кожна кістка, дрижить кожен нерв. Так, справжнє мистецтво — це коли віддаєш йому всього себе, до кінця!

Коли постукали в двері, він мовчав. У нього не було сил підвестись і піти назустріч гостю, не було бажання й змоги розмовляти. Останні залишки енергії забрала в нього неприємна розмова в машині. Тепер — квит. Спочинок, спочинок, спочинок!

У двері хтось постукав удруге, прочинив їх, і громовий бас запитав:

— Можна?

— Заходьте, — неохоче відповів Арсен.

До кімнати, кульгаючи, ввалився велетень, перед яким навіть геолог Ластівка мав би мізерний вигляд. Велет відразу заповнив собою весь вільний простір у номері. За ним нечутно, мов тінь, прослизнув маленький худенький чоловічок, який, наче навмисне, ходив з велетнем, щоб підкреслювати його феноменальні габарити. Не по-

милившись, можна сказати, що різниця у вазі між двома друзями становила не менше вісімдесяти кілограмів. Незважаючи на втому, Арсен радий був приходові цих двох людей, він їх любив, особливо кульгавого велетня. Це було його знайомі по Києву, композитори.

— Браво! Біс! Бравіссімо! — вигукував велетень, потрясаючи пляшкою шампанського й обцілюючи обличчя Черкашина. — Ви грали, як Паганіні! Ми з Аркадієм слухали вас, це було грандіозно, надзвичайно, епохально!

Велетень, відповідно до свого зросту й широкої душі, любив епігети тільки в гіперболічній формі. Коли він чимсь захоплювався, то славословив і піднімав до неба, коли ж гудив кого — то метав громовиці, як розлючений Зевс. Він поставив пляшку на стіл з такою силою, що корок вискочив і вдарився об стелю, а шипуча пінява рідина високим фонтаном бризнула вгору. Побачивши, що три чверті вина з пляшки вилилось, велетень не розгубився, гукнув «за ваше здоров'я!» й видудлив решту прямо з шийки. Потім жбурнув важку темно-зелену пляшку в кутки і сказав:

— Аркадію, біжи по шампанське!

— Якщо для мене, — спинив Аркадія Черкашин, — то не треба, я не питиму. Голова болить.

— Розумію, — несподівано здав позиції велетень. — По собі знаю: я часто граю на своїх авторських концертах. Хоч рояль — не скрипка, але це як на чий погляд. Виснажує не менше. Може, підемо в ресторан?

Він ходив по кімнаті туди й назад, накульгуючи на праву ногу і з дивовижною гнучкістю маневруючи між письмовим та обіднім столами, ліжком, диваном, кріслом, у якому сидів Черкашин, та іншими меблями, що стояли в номері.

— Отже, ви були на концерті, — з приємністю відзначив скрипаль.

— Аякже! Розуміється! Й бути інакше не могло — заgrimів велетень, користуючись в даному разі не гіперболами, а знаками оклику. — Ще б пак! Адже ми в Москві четвертий день, і раптом — така радість. Фантастично! Та невже ви не чули мого голосу? Це ж я кричав: «Браво! Бравіссімо!» — він так заревів, що Черкашина вдарило по вухах, наче вибуховою хвилею.

Справді, Арсен знав, що коли Гайдебур, — так звали композитора, — з'являвся в театрі або концертному залі,

його сміх, репліки й вигуки заглушали всіх інших глядачів і слухачів, скільки б їх не було. Можна було уявити, в якому стані внутрішнього напруження та самозаглиблення був Арсен під час концерту, якщо він нікого й нічого не бачив і не чув.

— Ви в Москві у відрядженні? — спитав Черкашин, переборюючи втому.

— Засідаємо! — гукнув Гайдебуря.— Чотири дні засідаємо. Пленум Спілки композиторів. Обговорюємо питання, як створювати високохудожні музичні опуси. Пречиста діво! Коли б узяти стенограми всіх наших засідань і пленумів, присвячених питанню створення музики, й видати їх, тоді стало б ясно, чому немає в нас досі сучасного Чайковського чи Леонтовича!

Задоволений своїм дотепом, він зайшовся таким демонським реготом, який заглушав сміх сотень нормальних людських горлянок.

Гайдебуря говорив і говорив, а його друг Аркадій мовчав і уважно слухав. Добре музично обдарований, він був зовсім позбавлений ораторського хисту, в той час як Гайдебуря був і талановитим композитором, і піаністом, і диригентом, і поетом, і промовцем. Він нагадував людей італійського Ренесансу з їх могутнім фізичним здоров'ям, багатством і різноманітністю обдаровань.

На противагу йому, Аркадій Чорнобривець був тільки композитором. Та і як композитор він являв собою цілковиту протилежність Гайдебурі. Гайдебуря в музичній творчості — це буря звуків, грім і натиск, мідь і фанфари, а Чорнобривець — тиха мелодія вечірньої пісні, ніжна й зворушлива, як та осіння квітка, що дала йому прізвище. На цьому ґрунті двоє друзів ніколи не сперечалися, чудово розуміючи, що в мистецтві розмаїтість творчих почерків — запорука духовного збагачення.

— Знаєте що, — сказав раптом Гайдебуря, впритул підійшовши до скрипаля, — мені здалось... Може, я помиляюся...

— Помиляєшся, — раптом порушив обітницю мовчання тихий Чорнобривець. — Помиляєшся, — повторив він удруге й замовк.

— Я й кажу, що, можливо, помиляюсь. Можливо! А зрештою, щоб сказати це, треба випити ще хоч пляшку шампанського.

Він хотів натиснути кнопку в стіні, за допомогою якої викликали офіціантів, та Черкашин рішуче заперечив:

— Я дуже стомився. Але... скажіть, що ви мали на думці. А я скажу вам: помиляєтесь чи ні...

— Зараз вам це важко збагнути, але згодом...— Він схопив графин з водою і величезними ковтками випив майже до половини. Потім сів на письмовий стіл і сказав: — Прийміть це як товариську пересторогу. Справа в тому, що нам з Аркадієм здалося...

— Ні, ні, це тобі одному,— намагався заперечити Чорнобривець.

— Нам з Аркадієм здалося,— з притиском повторив кульгавий велетень,— що ви граєте не стільки технікою, скільки нервами. Оберігайтесь, друже. Так вас ненадовго вистачить. Повірте нам, а ми вас дуже любимо!

Він знову кілька разів поцілував Арсена в губи, щоки, лоб і повагом вплив крізь тісний коридорчик з кімнати у вестибюль, як велетенський дредноут, що крізь вузьке горло бухти виходить у відкрите море. За ним, як мініатюрний сторожовий катер, вислизнув Чорнобривець.

«Він має рацію»,— подумав Арсен про Гайдебуру. Слова досвідченого музиканта влучили в ціль. Те, що він сказав, Арсен інтуїтивно відчував сам. Тільки розпочавши свій артистичний шлях, він вже відчував страшенну втому, ні, більше ніж втому — виснаження. Його тіло й душа з однаковою наполегливістю вимагали спочинку.

Черкашин постояв якусь мить біля вікна, стежачи за затихаючим вуличним рухом у центрі міста. Потім, не роздягаючись, ліг на диван, включив радіо й слухав граціозні мелодії Шуберта. Вже спокій заповнив його душу й дрімота спроквола торкнулась повік, коли в двері знову хтось різко й нервово постукав.

* * *

Розставшись з Арсеном, схвильована концертом і ображена розмовою в авто, Ярослава впала ницьма на ліжко й безутішно заридала.

Коли минув приступ гіркого розчарування й гострого жалю, серце дівчини ще довго щеміло від болю, а мозок уже гарячково працював над тим, що їй далі діяти, як бути? В розмові з Арсеном у неї вирвалось, що вона сьогодні ж уночі виїде додому. Була це скоріш загроза, ніж свідомо прийняте рішення, але телер треба було здійснити необережну обіцянку. Адже всі крапки над «і» поставлено, далі принижуватись та благодати вона не може. Це понад людські сили.

Ярослава рішуче встала з ліжка, вмилась і попудрила обличчя, подзвонила в бюро замовлень. Дізнавшись, що наступний поїзд на Київ іде за годину з хвилинами, замовила квиток на нього й викликала таксі. Наспих спакувала чемодани і здала покоївці номер. Чемодани до автомашини взявся віднести коридорний, Ярослава була цілком готова до від'їзду.

Поїхати, не попросившись, на зло йому, хай завтра кинеться й шукає — так підказувало їй ображене самолюбство. Та серце не погоджувалося з боягузством і втечею. Воно бажало ще раз помірятися силами, спробувати щастя. І Ярослава постукала в двері Арсенового номера.

Почула його вигук «увійдіть!» і стала в навстіж відчинених дверях.

Арсен забув про її загрозу, — подібних загроз він чув уже чимало, — і в першу мить не зрозумів, чому Ярослава зодягнена в дорожній одяг і чому за нею стоїть коридорний з чемоданами. Адже вони не збирались сьогодні виїжджати, — завтра й післязавтра концерти в робітничих клубах Москви.

— До побачення. Я їду! — різко й схвильовано кинула піаністка.

— Куди? — здивувався Арсен.

— У Київ. Тепер — остаточно!

Вона стояла ображена, горда, хоч і не могла пригасити іскру надії, яка світилася в її погляді.

Арсен встав і підійшов до неї. Тепер він зрозумів усе.

— Ну і вперта ж ви. А як же Ленінград, Горький, Свердловськ?

У тих містах ближчим часом мали відбутися їхні концерти.

Та Ярослава була неблаганна:

— Таку піаністку, як я, знайти неважко. А я... я більше не можу. Зрозумійте мене — не можу. Мені треба нарешті влаштувати своє життя. Щастя вам!

І грюкнула дверима.

Арсен нашвидку одяг пальто й капелюх і наздогнав її на сходах, уже біля головного вестибюля. Коридорний з багажем спустився ліфтом, а Ярослава побігла вниз сходами, наче бажуючи втекти від себе самої.

— Я проведу вас, Ярославо.

— Не треба, — сказала вона в розпачі, але в голосі її відчутна була слабенька нотка надії.

Сіли в машину. Прикра мовчанка, мов стіна, відгородила їх одне від одного. Що міг сказати їй Арсен? Всі аргументи, які були в його розпорядженні, він давно використав. Повторювати пласкі слова заспокоєння, втіхи, банальні, в таких випадках, пропозиції дружби Арсен не хотів. Та й були вони не наодинці, не можна ж їм без кінця вести інтимні розмови в присутності шоферів таксі.

Словом, поїздка на вокзал не дала нічого ні Ярославі, ні йому. В машині їх виручив шофер, який виявився на диво балакучим. Він колись працював в екскурсбюро й там детально вивчив історію міста. З тих пір дуже любив демонструвати пасажирам свою ерудицію.

Коли вони проїжджали через Манежну площу, Арсен, щоб порушити мовчанку, мав необачність спитати:

— Цікаво, що зараз в манежі? Адже коней там більше нема...

Шофер заговорив, як заведений магнітофон, і вже не змовк до самого вокзалу. Він пояснив історію манежу, звернув їхню увагу на сірий наріжний будинок проти Волхонки, де колись була приймальня Михайла Івановича Калініна, пояснив, коли збудована й скільки томів налічує бібліотека імені Леніна, розповів про Арбатську площу, де після війни було споруджено нову станцію метро, про міст через Москву-ріку й, нарешті, про історію й архітектурні особливості колишнього Брянського, тепер Київського, вокзалу столиці.

У зв'язку з тим, що квитки в інші вагони були продані, Ярославі довелось узяти дороге місце в спальному міжнародному вагоні.

Вагон був у хвості состава. До відходу поїзда залишалось сімнадцять хвилин, це були справді болісні хвилини. Арсен і Ярослава тупцювали на місці, порушуючи мовчанку зайвими, незначними словами. Обое сердились — одне на одного й кожен на самого себе. Ярослава чіплялася за соломинку, чекаючи від Арсена вирішального слова, знала, що він цього слова не скаже, й картала себе за те, що не могла вирвати з серця останні корінці надії. Арсен шкодував, що давно не сказав дівчині про марність її сподівань, що цим завдав їй зайвих страждань, і разом з тим докоряв у думках Ярославі за її вперту настирливість. Розставання було недобре, важке, і обое зраділи, коли почули сюрчок начальника поїзда й густий низький бас паровозного гудка.

— Ярослав, — на прощання все-таки сказав Арсен те, що кажуть у подібних випадках тисячі інших, — адже ми друзі, правда?

Дівчина спробувала всміхнутись. Усмішка вийшла крива й вимушена. Піаністка тільки сумно й безпорадно махнула йому рукою.

Проплив перед очима скрипаля яскраво освітлений вагон, і вже одинокє червоне око сигнального ліхтаря дивилося на нього з суворим докором.

У вагоні було лише кілька пасажирів, і провідник чемно запропонував Ярославі окреме купе.

Вона увійшла й зачинила масивні двері з червоного дерева та міді, взявши їх до того ще й на запобіжник. Нарешті вона була одна, зовсім одна. Ритмічно стукали колеса, старий вагон скрипів, його підкидало на ресорах і хитало з боку на бік, наче парусну шхуну в шторм.

Тепер Ярослава могла зібрати свої думки. Але, як це не дивно, їй не хотілось, рішуче не хотілось ні про що думати. Відкрила чемодан, — у неї було з собою кілька книжок, треба вибрати найцікавішу, яка б цілком захопила й полонила свідомість, допомогла забути біль і ганьбу. Виймала книжку за книжкою — все було багато разів прочитано й не підходило до даного настрою. «Гамлет» Шекспіра в новому перекладі — надто складна річ, і їй, що сама задихалася від сумнівів та вагань, не хочеться зараз поринати в нетрі середньовічних проблем. «Ідіот» Достоєвського — тільки вчора закінчила читати, томик Коцюбинського теж прочитаний від початку до кінця. Її погляд упав на збірку оповідань Горького. Мабуть, теж все прочитане! Гортала сторінки... «Двадцять шість і одна» — опльований кумир чистого кохання, сумна картина гіркого розчарування в ідеалі людської краси, розтоптаному брудним солдатським чоботом. «Мальва», — вдарив в обличчя солоний вітер, засміялося невгамовне море, пройшла, принадно хитаючи стегнами, любов плотська, напівдика, похитлива. «Страсті-мордасті» — бруд і виразки не лише почуттів і фізіології, а всього суспільства... Нарешті — «Оповідання про неподілену любов». Вона, мабуть, читала його, але, либонь, дуже давно, не пригадує ні сюжету, ні теми. «Оповідання про неподілену любов». Чи не про неї це часом?

Почала читати, й невеличка повість людського страждання відразу захопила її. Справді, забула про все. Люди, немов живі, вийшли з минушини і стали довкола

неї. Ось головна героїня твору — пещена фанатичка, що віддала себе служінню примхливому й зрадливому мистецтву сцени. Вона кінець кінцем стала маленькою, нікчемною провінційною актрискою. Хіба не схожою була доля Ярослави? Посередня піаністка, вона засяяла на мить у промінні чужої слави, і ще добре, що вчасно схаменулась і сама зійшла з непевного і згубного шляху. Бо нема гірше, кажуть люди, як сидіти на чужому возі.

Отже, з погонею за лаврами покінчено так само, як і з болісними поривами до примарного кохання. Їй, як і героїні горьківського оповідання, не належить ні те, ні друге. Що ж, залишається вірна, тиха, покірна любов людини, яка заради тебе ладна піти на все. Як оцей жалюгідний крамар, який кар'єру власника миловарні проміняв на страдницьке ампула невдахи-коханця.

Та яка черства, яка жорстока душа у героїні! Яка зневага, яке презирство до його самовідданості! Ні, Ярослава так не могла б!

Хоч і не хотілося Ярославі думати, та думки мимохіть виникали й роїлися в голові, викликані до життя образами хвилюючого твору. Вона перебігала очима сторінку або дві, потім довго сиділа, відкинувшись на спинку дивана, і, хитаючись у ритм поїзда, думала. Потім знову читала й знову думала. А за вікном вагона вже займалась зірниця, згасали на станціях та полустанках вогні. Сіра каламуть осіннього світанку просочувалася в купе.

Дивне оповідання, дивний світ, змальований у ньому, такий безмірно далекий і чужий, наче дія відбувалась на іншій планеті, а проте скільки думок і почуттів він викликав у неї!

Вже був ранок, коли вона з жалем розсталася з книжкою, звалилась на постіль і заснула. Встала ополудні, пішла в вагон-ресторан поснідати. Потім повернулася в купе. Довго дивилася у вікно порожніми, бездумними очима. За вікном пропливали краєвиди Брянських лісів. Легкі, як мереживо, березові гаї наче зійшли з пейзажів Левітана. Важкі, масивні бори корабельних сосен нагадували полотна Шишкіна. Зимові дуби на узліссі, укриті міцним жовтим, мов викутим з міді, листям, — такі дуби любив малювати український живописець Іван Труш.

У двері постукали, й до купе обережно увійшов ввічливий залізничний поштар, — вже немолодий, у старомодних, в металевій оправі окулярах. Звичним тоном запропонував:

— Може, телеграму пошлете, громадяночко? Відправимо з Брянська з блискавичною швидкістю! — І, простягаючи сіро-блакитний бланк, спитав: — Дозволите?

— Не треба,— відповіла Ярослава роздратовано.

— Як вам завгодно,— сказав поштар, та все ж поклав бланк на столику біля вікна.— Як вам завгодно,— повторив він, задкучи до дверей.

Дівчина нарешті прийняла рішення, яке роками визрівало в її свідомості:

— Стривайте!

Поштар слухняно зупинився. Ярослава взяла бланк, вийняла з сумки ручку й розгонисто написала:

«Каховка, геологічна експедиція, Ластівці».

Потім завагалась мить і дописала ще кілька слів тексту. Вона просила геолога приїхати для зустрічі в Київ.

Узявши заповнений бланк і належну суму грошей, задоволений поштар покинув купе.

А Ярослава знову почала дивитися на мінливі краєвиди лісів. У неї було таке відчуття, наче вона довго несла на плечах непомірно важку скелю й оце щойно з гуркотом кинула її додолу. Йї стало легше, вона випросталась і вільно повела плечима.

Знову взяла книжку, але вже читати не могла. Включила радіо, трансляційний вузол поїзда передавав грамофонний запис народних пісень. Незнайома дівчина низьким грудним голосом тужила все на ту ж гірку тему — про незнайдене щастя, нерозділену любов.

* * *

Арсен Черкашин погано провів ніч, довелось прийняти подвійну порцію люміналу, поки врешті сон зімкнув його повіки. Встав коло восьмої години ранку й почав наспіх одягатись. О дев'ятій відкривалось довідкове бюро.

Ось він знову на Пушечній, біля знайомого будинку. Серце квапливо забилося, він хвилювався більше, ніж кілька років тому.

Раптовий від'їзд Ярослави вплинув на Арсена сильніш, ніж він міг сподіватися. Так, вона мала рацію; пора їй подбати про власну долю. Але хіба не це саме слід було зробити і йому?

Арсен теж був живою людиною з плоті і крові. Звісно, фах скрипаля вимагав великої затрати енергії. Інколи, після репетиції, не кажучи вже про концерти, він падав

знесилений, щоб відлежатись, віддихатись і з новими силами знову братись за примхливий і вимогливий інструмент. Адже скрипка, якою чутливою вона не була б, яким би неперевершеним майстром, хоч би й самим Страдиваріусом, не була зроблена, в руках невмілих і неталановитих буде мертвою, глухою домовиною, а в руках віртуоза — живим, цілющим джерелом тисячоглосих мелодій. Арсен вперто йшов важким, вибоїстим шляхом уго-ру, до вершин майстерності, й це коштувало йому неймовірного напруження, титанічних зусиль.

Та як би не виснажувала його праця, були дні, особливо ночі, коли молодість та жага кохання брали своє. Тоді було особливо болісно, сумно й самотньо. Не забувалися райдужні очі дружини, її усмішка, її ласки. У такі хвилини він з новою силою ненавидів Тасю за зраду й кохав, сліпо й жагуче кохав її за те, що не знаходив іншої такої.

Не знаходив, бо й не шукав. Єдина дівчина, яку він зустрів за всі ці роки і яка могла відповісти йому високим і чистим почуттям, була Ярослава. Але й до неї Арсен не відчував нічого, крім товариської дружби.

Раніш чи пізніш треба було, переступивши через ревності й образу, остаточно розв'язати взаємини з Тасею, яка досі залишалась його офіційною дружиною.

Арсен згадував необачне вторгнення в брудний барліг Сачка, де зазнав гіркового приниження, й дав собі слово, що цього більше не буде. Зрештою, перед лицем суперника, хто б він не був, тепер стоятиме не безпорадний хлопчисько — маленький музикант з кінотеатру, а відомий, визнаний скрипаль. А син... При згадці про сина Арсенові хотілося обійти всю Москву, стукати в кожні двері, зупиняти кожного зустрічного, питати, де його дитина, його рід?

Та, як виявилось, Тасі нема ні на Тверській-Ямській, ні в Хімках. Ось чому треба було знову штурмувати довідкове бюро.

В довідковому бюро він теж нічого не дізнався. Замість дівчини-лейтенанта, яка колись так співчутливо поставилася до його горя, чергувала інша жінка, теж лейтенант міліції, середніх років, некрасива. Арсен не був забобонним, але чомусь відразу подумав, що його чекає невдача. Довідкове бюро в його уяві настільки асоціювалося з тією привітною дівчиною, що йому здалося, наче він потрапив зовсім не туди, хоч зовні все було без змін — перегородка, годинник, календар, напис про заборону курити.

На Арсенову вимогу жінка відповіла, що адресатка, яка його цікавить, проживала на Четвертій Ямській, звідки вибула, невідомо куди. На його запитання, чи не могла вона зовсім виїхати з Москви, чергова відказала, що це цілком можливо. Арсен не знав, що, пішовши від Сачка, Тася не змогла прописатися ні на Біговій, ні у Кононових і жила в Москві, будучи прописаною в Хімках. Це єдине, чим допомогла їй рідна мати.

Зазнавши невдачі в довідковому бюро, Черкашин спустився вниз по Пушечній і повернув праворуч, по Неглинній, в напрямі Трубної площі. Зробив це тому, що не хотілося повертатися в готель, в номер і знову залишатися наодинці з невтішними думками. Минув Трубну й по Цветному бульвару пішов до Самотечної. Майнула думка, що ходити навмання годі, треба прийняти нарешті рішення і повернутись назад. Дійшовши знову до Трубної, він став і оглянувся. Довкола шуміла, клекотіла Москва. Постоявши мить, вирішив піти в готель і обдумати ситуацію.

Коли переходив площу, звернув увагу на гурт людей, які сідали в автобус. Серед них побачив молоду жінку з хлопчиком. Йому здалося, що це Тася з Петриком. Він не знав, що в цей час Петрик був у школі, а Тася не розгинала спину над чужою білизнаю. Він так хотів їх зустріти, що прийняв бажане за існуюче. Подібні казуси часто бувають з людьми. З Арсеном це трапилося ще й тому, що в його уяві дружина й син залишилися такими, якими були п'ять років тому. До того ж на міркування не було часу, він притьмом подався до автобуса.

Жінка з хлопчиком та кілька інших чоловіків і жінок потрапили в автобус, дверці механічно зачинилися, й машина рушила. Арсенові так хотілося наздогнати Тасю й Петрика, що він наосліп кинувся, сподіваючись протовпитись крізь дверці. Але пружина діяла безвідмовно. Арсен до того ж послизнувся й упав на трамвайні рейки, відчувши нестерпний біль у лівій руці. Згори якраз мчав трамвай, вагоновод ледве встиг загальмувати.

— І нема тобі місця де падати,— вилаявся він, виїшовши з вагона.

Засюрчав у свисток міліціонер, зібрався натовп. Арсенові допомогли встати. Спершу йому здалося, що він легко може йти сам, але, ступивши кілька кроків, мало не впав знову. Почулась голосна сирена карети швидкої

допомоги, до нього підійшли санітари. Він глянув на ліву руку й жажнувся. Вона звисала безпорадно, наче мертва, біль був нестерпний.

За кілька хвилин він лежав у клініці невідкладної хірургії.

Йому зробили укол і вправили руку на місце. Зняли рентгенограму. Її уважно роздивлявся черговий хірург, невеличкий на зріст, з великими міцними й гнучкими руками. Він тримав у довгих цупких пальцях широкий аркуш задимленої плівки, повертав її на різні боки, нарешті сказав:

— Що ж, звичайнісінький перелом. Ось — одна кістка, друга... Радіус ет ульна. Взагалі дрібниця. Ваша професія?

Черкашин процідив крізь зуби:

— Скрипаль.

Вираз безтурботності зник з обличчя хірурга, він раптом спохмурнів.

— Скрипаль? — Глянув на щойно заповнений бланк історії хвороби, згадав: — Ах, Черкашин... Гірше, трохи гірше. Все ж скажіть спасибі долі, що не потрапили під трамвай. — І коротко наказав медсестрі: — Гіпс!

Черкашин лежав у нудній палаті, рука спочивала в тугій гіпсовій пов'язці. Розмірено цокав годинник, монотонно гула на шибці докучлива осіння муха. Навіть муха відчувала неосяжну спокусу волі. Хай надворі холодно й непривітно, вона рвалася з теплої неволі у безмежний простір завіконня. І гула в знак протесту, що її не випускають.

Черкашину так хотілося на волю, що йому почало здаватись, наче то гуде не муха, а вітер по узлісся, і не годинник одноманітно цокає, а працьовитий дятел б'є по корі сосни: тук-тук, тук-тук, тук-тук! — вистукуючи свою дуже важливу й тільки йому одному зрозумілу шифровку телеграму.

З лікарні його виписали через кілька днів. Але в гіпсі, сказав лікар, доведеться походити ще півтора-два місяці... Арсен відклав на невизначений час гастролі в Ленінграді, Горькому та Свердловську й залишився в Москві, доки не загоїться рука. Таємна надія вдруге зустріти Тасю й сина не покидала його.

Весь вільний час, а його було чимало, Черкашин проводив у читальних залах бібліотек, поповнюючи свої як

спеціальні, так і загальноосвітні знання. Відвідував лекції в Московській консерваторії, став готуватись до аспірантури.

* * *

Настала провесна, віковічні зорі мовби помолодшали, налились синюватим мерехтливим сяйвом, нагадуючи всім смертним, що наближається пора оновлення, кохання.

Арсен щомісяця переходив з готелю в готель, щоб не платити подвійної ціни, й сам не знав, що йому далі робити. Рука загоїлася, та він досі не знайшов нової акомпаніаторки, та й взагалі його не тягло до скрипки. Наче це не він, а хтось інший ще так недавно чарував людей талановитою грою. З Ленінграда, Горького, Свердловська запитували, коли відбудуться гастролі, а він і сам не знав, що відповісти. До гастролей не був готовий, в Москві робити було нічого, до Києва не хотілося повертатись — лякала самотність у кімнаті й спогади.

В січні, якраз коли лютували морози, Арсен поїхав у Хімки; там від сусідів дізнався про смерть Василя Гавриловича та про гірку долю Докії Захарівни. Молодий чоловік вигнав її з власної хати, яку вона, засліплена запізнілим коханням, переписала на його ім'я. Вона судилася з ним, бігала по адвокатах, жила у знайомих, не маючи постійної адреси. Що ж до Тасі, то про неї ніхто нічого не знав.

Зі стану байдужості й бездіяльності Арсена вивела телеграма, що прибула з Києва, від Ярослави. Його колишня акомпаніаторка повідомляла, що виходить заміж, і просила неодмінно приїхати на весілля, яке відбудеться в перших числах березня.

«Ну от, вона влаштувала свою долю», — не без заздрощів подумав Арсен.

На весілля вирішив поїхати як заради Ярослави, так і заради Стародуба, якого любив і поважав сердечно.

Його мало цікавило питання — за кого виходить Ярослава. Та в душі він хотів чомусь, щоб цим щасливцем був Ластівка. Пригадуючи незграбного симпатичного геолога, він знав, що, хоч і мимоволі, був причиною його прикращів, і відчував перед ним провину.

І ось Черкашин знову в київській кімнаті. Зінаїда Павлівна, його сусідка і вірний квартирний страж, наспіх

витирає пил, що густим шаром лежить на підвіконні та меблях, ніяково виправдуючись:

— Я акуратно прибирала, майже щодня. Та пил, самі знаєте... невідомо звідки й береться.

Арсен розбирав чемодан, вправно працюючи обома руками.

Витираючи книжкову шафу, забиту нотами та музичною літературою, Зінаїда Павлівна знайшла давню афішу — дебют Арсена та Ярослави.

Вона не стрималась і спитала:

— А чому це Ярослава Михайлівна раніш приїхала, сама? Я гадала, ви повернетесь удвох...

Арсен пильно глянув на неї. Вона анітрохи не змінилася за цей час. Буває так з людьми: спиниться об одній порі й тримається довго, аж поки не підкосить хвороба чи інше лихо. Обережно вийняв з чемодана те фото, яке сусідка колись зберегла для нього, й сказав:

— А я сподівався — утрюх.

Зінаїда Павлівна зітхнула:

— Розбитий глечик не зліпити.— І додала: — А Ярослава Михайлівна не раз навідувалась. Питала про вас.

— Чого їй? — здивувався Арсен.— Адже вона заміж виходить.

— Мабуть, через те й виходить...

Арсен витріщив очі:

— Через що?

— Через неухважність вашу,— з наївним докором сказала сусідка.

Арсен вийняв з чемодана теплу вовняну кофту:

— Зінаїдо Павліно, це вам.

Він радий був, що припинив неприємну розмову.

— От спасибі,— засяяла Зінаїда Павлівна, приміряючи кофту.— Наче на мене плетена.

Задзвонив дзвінок, і Арсен, закриваючи чемодан, гукнув:

— Увійдіть!

Увійшла Ярослава. Як вона змінилася за ці кілька місяців! Бліда, постаріла, чорні смуги під очима. Та на обличчі відбиток твердого, фатального рішення.

— Нарешті я вас діждалася.

— Не буду заважати,— скромно заявила Зінаїда Павлівна і, взявши кофту, вийшла.

— Як ваша рука? — спитала Ярослава, вимушено посміхнувшись.

— Начебто в порядку,— відповів Арсен, теж почувуючи себе не зовсім спокійно. Чемно запропонував: — Сідайте, будь ласка.

Ярослава сумовито глянула на нього:

— Чому так сухо й офіційно? Адже ми — друзі? Здається, так?

— Здається,— відповів Арсен і відразу ж збагнув, що говорить не те. Знову повторив: — Сідайте.

— Я на хвилиночку,— серйозно сказала дівчина.— Я й раніш заходила сюди. Батько дуже хвилювався за вас.

— Передайте йому найсердечніший привіт.

— Ви самі це можете зробити,— сказала Ярослава, перемагаючи хвилювання.— Справа в тому, що батько, я... і Данило Прохорович... мій жених... просимо вас на весілля.

Це не приголомшило Арсена, про весілля він знав. Про Ластівку почув з приємністю. Сказав, знову впадаючи в офіційний тон:

— Спасибі за честь. А коли... весілля?

— Уявіть собі, сьогодні. Зараз.

— Зараз?..— до цього Арсен не був підготований.— Ви писали — в перших числах... а сьогодні — лише перше. Здається, я не помиляюсь, так?

— Так.— Ярослава потроху заспокоювалась, хоч і не ймовірних зусиль коштував їй цей спокій.— Данило Прохорович негайно мусить повернутись в експедицію. Ми ледве дочекалися вас...

Арсен завжди вважав, що Ярослава повинна вийти заміж за Ластівку. Та зараз, відчувши, як їй важко, завагався:

— Ярославо... Ви серйозно обдумали своє рішення?

— І ви тієї! — обурилась дівчина.— Спочатку я повинна була переконати батька, потім самого Ластівку, а тепер — вас! Чому так недовір'я до мене?

— Пробачте,— викручувався Черкашин,— але... але хіба ви любите його?

— Якщо ви добиваетесь правди, то знайте...— Вона встала й рвучко заходила по тісній кімнаті.— Знайте: я кохала й кохатиму тільки вас!

Як Арсен жалкував, що торкнувся цієї теми.

А Ярослава ходила по кімнаті, виливаючи перед ним свою розтерзану душу:

— Але це... але це не має жодного значення! Я нікого не обкрадаю. Він... Ластівка... любить мене. Це — раз.

Я йому чесно й відверто сказала про своє співчуття... співчуття, а не кохання,— два. Він відповів, що й це для нього щастя,— три! — Наче видихнула з себе всю силу гніву й віри в свою правоту. Сіла й тихим голосом пояснювала: — А я... я вважаю, що коли сам не можеш бути щасливим, але можеш дати щастя іншому, зроби це. Може, в цьому буде крихта щастя і для тебе.

Видно, що кожен думку вона добре зважила, перше ніж прийти до такого рішення. Проте Арсен висловив сумнів:

— Невже можна вийти заміж, не кохаючи?

— Можна,— твердо відповіла Ярослава.— З журби, з самотності, з обов'язку.

— І ви це виправдуєте?

— Як бачите.

— А інші? — наполегливо питає Арсен.

Ярослава знову підвелась, в очах з'явилась рішучість. Відповіла, сама питаючи:

— Хіба я повинна робити тільки те, що можуть виправдати інші? Хіба можна вимагати, щоб усі люди були однакові, особливо в почуттях! — І, не слухаючи його відповіді, гірко додала: — Крім того, Арсене... нам з вами час для дискусій минув. Справу зроблено. «Весілля йде, музики грають...» — Рішуче схопила його за руку.— Ходімте!

— От тобі й маєш! — пручався Арсен.— Як же так? У мене й весільного подарунка немає.

— Найкращим подарунком буде, якщо ви заграєте батькову сюїту. Вона дорога мені з усіх поглядів — і тому, що написав її мій батько, й тому, що присвячена вона моїй бідній матері, і, нарешті, тим, що колись ми з вами розучували її удвох. Батько й досі не закінчив її, та ми гратимемо фрагмент. Я і ви... може, востаннє. Беріть скрипку! Ходімо, бо нас ждуть!

Вони знову пішли поряд, такі близькі одне одному й такі безмежно далекі. А в місті гули вологі березневі вітри, і здалеку було чути грімкі вибухи — на Дніпрі рвали кригу.

* * *

Весілля було досить бучне. Гостей зійшлося небагато, але вони були добірні: переважно друзі та колеги Михайла Лукича і старі тіточки — далекі родички Ярослави; з боку ж Ластівки — нікого. Він одружувався з таким

запізненням, що батьки не дочекалися його весілля, а друзі та ровесники давно розбрелись по всій країні.

Зовні, власне, це було не весілля, а просто родинне свято. Особливих ознак обряду не було. Молоді зареєструвалися в загсі вранці й відразу ж, разом з гостями, поїхали до молодої снідати. Далі мали бути обід і вечеря, словом — гуляння на цілий день, як звичай велить, щоб було що згадати.

В перерві між сніданком та обідом, коли гості вже трохи підпили, Ярослава зникла на часинку й повернулася з скрипалем.

Коли вони увійшли, гармидер у квартирі був чималий. За роялем сидів велетень Гайдебура й руками, створеними для того, щоб одним ударом убивати вола, нещадно бив по клавішах, що плигали й стогнали під його могутніми пальцями, а він громовим голосом проказував речитативом нову оперу, написану ним на честь якоїсь ювілейної дати. Його уважно слухав, спершись на рояль, відомий поет і автор пісенних текстів Охрім Волошин. Біля Волошина, буйдужий до музики й на вигляд найщасливіший у всьому світі,— Ластівка. На канапі сиділи Михайло Лукич Стародуб та срібноволосяний, блідий, наче вимочений в оцті, художник Валерій Несторович Бунчук-Балаба. Він увесь час поривався щось сказати чи то Стародубові, чи Волошину, чи тихому Аркадію Чорнобривцю, що скромно присів на краечку стільця, хитаючись в такт музиці. Черкашин був з усіма знайомий і, щоб не заважати Гайдебурі, привітався кивком голови. Гайдебура від речитативу перейшов на спів, він виконував арії та аріозо так, що деренчали шибки. Поки нарешті, мокрий від напруги, замовк, заслуживши дружні оплески присутніх.

Тим часом підтоптані, пропахлі нафталіном три Ярославині тіточки, чимсь невловимим схожі одна на одну, накривали стіл до обіду.

Старенька няня Ярослави, бабуся Марина, ще жила, але вже майже не вставала,— вона давно загубила лік своїм рокам. Тіточки відразу збагнули, за ким побігла Ярослава, й зустріли Арсена гострими, колючими поглядами.

— Оце він? — спитала перша, зневажливо кивнувши в бік нового гостя.

— Він самий,— підтвердила друга, тяжко зітхнувши.— Розбив їй серце, негідник.

— Кажуть,— шипіла третя,— з ним це не вперше. Він і жінку кинув.

— Невже? — аж підстрибнули від обурення дві перші.

— Жінку й сина,— авторитетно підтвердила третя. І як резюме додала: — Тепер усі такі!

Стіл був накритий, і гості з шумом займали місця. В центрі, як личить, сіли молоді, поруч з Ярославою — Михайло Лукич, крізь радість якого пробивався смуток, викликаний перспективою розставання з улюбленою дочкою, далі — хто де притулився. Арсенові довелося сидіти проти Ластівки та Ярослави. Почались тости, хтось гукнув: «Гірко!» Арсен згадав вечірку у Сачка, Тасю... Він зблід. Ярослава помітила й налила йому великий келих настояної на калгані горілки. Арсен випив одним духом, відчувши тепло й полегшення.

В перервах між тостами схвильований Гайдебур розпитував про враження від опери. Тут же, за столом, вже без акомпанементу, став виконувати нові уривки з таким запалом, що бідолашні тіточки не знали де дітись.

Потім підвівся Охрім Волошин і почав читати вірш на честь Ярослави. Вірш був легкий, дотепний, іскрився справжнім талантом і непідробним народним гумором. Охрім Макарович належав до того ж покоління української інтелігенції, що й Михайло Лукич. Він розпочав літературну діяльність ще в роки першої світової імперіалістичної війни безусим, закоханим у природу юнаком, далеким не тільки від політики, але й від будь-яких проблем реального життя. Весь — у мріях, у музичних акордах, що сопілками та кларнетами вигравали в його душі. Але вже в перші роки революції та громадянської війни, змужнівши та загартувавшись, він рішуче визначив своє місце в лавах революційного народу, став його співцем. Через усе життя Волошин проніс в душі квітучий жар поезії й довірливу, захоплену, майже дитячу любов до природи та людей. Він був далекий від знайства, не цурався товариства простих трудівників. Зараз поет виголошував справжній мадригал, написаний урочистим шестистопним ямбом, і не було в ньому жодного стертого епітета, фальшивого слова. Як заздри в Ластівка в цю мить його талантові, дотепності, вмінню!

— Bravo! Бравіссімо! — гукнув експансивний Гайдебур, коли Волошин закінчив читання.

Старенький поет вклонився, машинально поправив рукою чуб над високим чолом, вірніше, те, що було колись

неслухняним кучерявим чубом. Він по-батьківськи поцілував Ярославу й передав їй текст вірша з зворушливим написом.

— Пишете всякі дурниці! — несподівано сказав художник Валерій Несторович Бунчук-Балаба.

У тіточок від здивування витяглись обличчя, та, як це не дивно, всі інші спокійно реагували на сповнену жовчі репліку живописця. Тільки поет чемно вклонився йому й сказав:

— Дуже вдячний за такий відгук. Краще вже бути дурнем, ніж пройдисвітом.

Всі всміхнулися, а Гайдебуря гучно зареготав. Така реакція не була випадковою. У Бунчука-Балаби була складна й нерівна творча біографія. Талановитий живописець, він особливо славився як автор театральних декорацій, що вражали несподіваними кольорами, вишуканістю ліній. Ці ж якості були властиві і його живопису.

Та згодом художник став надуживати як вишуканістю кольорів, так і витонченістю форм. За химерними лініями та кольоровими плямами важко було зрозуміти, що хоче сказати автор.

Критика довго мовчала, художник не почув своєчасно слова товариського застереження. Слава була для нього надійним щитом. Коли ж він зайшов у творчу безвихідь, на нього обрушилось відразу все: вогонь критики, осуд громадськості, байдужість вчорашніх друзів, зневага прихильників.

Бунчук-Балаба розгнівався й став у позу ображеного генія.

Давно стихла канонада критичних обстрілів, а громадськість чекала від художника нових творів. Балаба їх не писав. Він не міг піднятися вище особистих образ, не міг об'єктивно розібратися в тих справедливих зауваженнях, яких чимало було в письмовій та усній критиці його робіт. Не зумів зберегти поезію душі, як зберіг її Охрім Волошин, якому теж не раз справедливо й несправедливо перепало на горіхи.

Бунчук-Балаба став розгніваним обивателем. Якщо його обличчя нагадувало оцет, то в душі була суцільна жовч. Важко було знайти більшого людиноненависника, ніж він. З презирством ставлячись до людей, він, щоб не заплутатись у складній класифікації, поділив їх на дві категорії: дурнів і пройдисвітів. У відповіді на Бала-

бину репліку поет саме й мав це на увазі, заявивши, що він воліє краще належати до першої категорії, ніж до другої.

«Зараз почнеться»,— подумав зляканий Стародуб, побачивши, як Бунчук-Балаба хворобливо, ковтками, п'є коньяк.

І справді, Балаба не змусив довго ждати чергової тири.

— Поезія вмерла,— сказав він, захлинаючись від власної люті.— Вмерла раз і назавжди. Зрозумійте: все, що ви робите, це гальванізація трупа. І тільки!

— Категорично заперечую!— вигукнув Гайдебура.— Поезія живе! В літературі й у музиці. Приклад першого— Волошин, другого— ось він.

І Гайдебура ткнув геркулесовою рукою в бік Аркадія Чорнобривця.

— Паліатив,— кипів невгамовний скептик.— Яка може бути поезія без лірики? А яка може бути лірика без кохання? Яке ж може бути в наш час кохання без офіційного оформлення? Не може ж поет до кожного вірша про кохану додавати довідку з загсу. А без цього його звинуватять в аморальності!

— Нема лірики?— заревів, як поранений звір, Гайдебура й скочив, мало не перекинувши стола, до рояля. Ударив по клавішах, гукнувши:

— Аркадію, співай!

Так вони удвох виконали новий романс Чорнобривця на слова Волошина. І текст, і музика були справді глибоко ліричні.

Валерій Несторович, ще більш блідий, ніж звичайно, не став дискутувати з приводу даного твору. Він ехидно спитав:

— Чи багато ви назвете мені таких романсів? А я вам назву десятки, сотні романів, п'єс, де люди...— чуєте?— люди кохають одне одного залежно від того, скільки літрів молока надоїла вона від корови або скільки гектарів він зорав на своєму тракторі. Чи щось подібне. Ви читаєте міську газету?— раптом спитав Балаба, грізно дивлячись на Гайдебуру.

— Звичайно,— гримнув у відповідь композитор.

— У київській вечірній газеті кожних кілька днів п'ять-шість оголошень про розлучення, у московській їх щодня до десятка. Полічіть, скільки це за місяць, за рік. Скільки розбитих сердець, зруйнованих родин, нещасних

дітей! Невже ви серйозно гадаєте, що причиною всіх цих розлучень є невиконання виробничих планів?

І він засміявся сухим, дрібним, недобрим сміхом.

Та правда є правда, незалежно від того, хто її висловив. Тому Гайдебуря з властивою йому відвертістю признався:

— Тут я цілком згоден з вами, Валерію Несторовичу. Згоден! Але скажіть, будь ласка, в чому ж причина подібних явищ? Адже заради щастя цих Іванових і Петренків, які дають оголошення в газету, заради щастя їх дружин і дітей стільки пролито крові й поту. А вони...

— Причина одна,— тоном філософа, який давно відгадав таємницю буття, відповів озлоблений неврастенік.— Причина, мій любий, в тому, що переважна більшість людства складається з дурнів та пройдисвітів...

— Знову своєї,— розчаровано кинув Гайдебуря.

— Так, своєї,— наполягав Балаба з виглядом пророка.— Коли чоловік, взявши красу й молодість жінки, кидає її напризволяще з маленькими дітьми, він — пройдисвіт, бо обдурив, а вона дурепа, бо дала пройдисвітові себе обдурити. Коли жінка, висмоктавши з чоловіка сили і гроші, знаходить собі іншого,— комбінація та сама, тільки в зворотному порядку. Комбінацій безліч, але основа в них одна. «Шерше ля фам!» — «Шукайте жінку!» — кажуть французи. Я кажу інакше: «Шукайте дурня й пройдисвіта! Тоді ви легко розв'яжете яку завгодно моральну проблему!»

Від цих слів у всіх стало прикро на душі. Тільки завзятий Гайдебуря ні в чім не змінився. Він заgrimів, як сто гучномовців:

— Брехня, наклеп, облуда! Є на світі, в тому числі й довкола нас, чимало дурнів і пройдисвітів. Згоден! Браво, бравіссімо! Але запевняю вас: стільки, скільки цих сакраментальних оголошень у газеті, стільки ж є й причин. У кожному випадку — інша. І сором, презирство, ганьба мені, вам, Волошину, Аркадієві, що ми з вами, митці, порадники й учителі своїх слухачів, читачів і глядачів, не вивчаємо, не знаємо цих причин, не висвітлюємо їх у творах. Нас за це судити треба, тільки нас! Нас, більше нікого!!!

І він так грюкнув кулаком об стіл, що тарілки підлетіли вгору, наче їх розкидав вправний жонглер.

На цьому дискусія припинилася, не тому, що питання було вичерпане, а тому якраз, що на цю тему можна було

говорити без кінця. Арсен Черкашин, хоч і не брав безпосередньої участі в сутичці художника й композитора, в душі широко співчував останньому і, як завжди в таких випадках буває, намагався згадати переконливі аргументи на користь його тверджень. Скрипала глибоко образили й обурили цинічні висновки Бунчука-Балаби, які зводили душевні драми людей до надто примітивних узагальнень.

Власне, дискусія, може б, і не припинилася. Балаба знову по краплині сьорбав коньяк, очі його горіли, як у пропасниці, а мозок шалено працював над планом нового нападу. Та велетень Гайдебура, грюкнувши по столу, зірвався з місця, за ним схопився Стародуб, а там і всі інші. Балаба залишився за столом сам. Його очі палали хворобливим вогнем пророцтва й мучеництва, а сполотнілі уста шепотіли:

— Дурні... Дурні й пройдисвіти...

Деякий час курили, розмовляли на нейтральні теми, намагаючись згладити неприємне враження від заобідньої розмови. Ластівка розповідав про життя-буття на Каховській будові, про те, що в Новій Каховці, де було колись село Ключеве, на мальовничому березі Дніпра збудовано Палац культури, в якому працюватиме Ярослава. Недалеко від палацу Ластівка нещодавно одержав квартиру.

— Уявляєте, як її там зустрінуть! — говорив схвилований геолог.

— Приїжджайте до нас на гастролі! — по-дружньому запропонувала Ярослава Арсенові.

Її теж зачепили за живе баламутні Бунчукові слова. Які складні у неї взаємини з чоловіком, як вистраждала вона своє рішення, яких зусиль їй коштує давати щастя іншому, навіки відмовившись від власного, і який же безмежно нещасний цей Балаба, що докотився до такого душевного й розумового убозтва!

Хотілось забутись, навіяти інший настрій, вернутися до чистих джерел глибоких людських почуттів. Музика! Лише вона була здатна схопити Ярославу в цупкі обійми, підняти на могутніх крилах, понести до хмар, до зірок, до сонця!

— Арсене,— сказала вона рішуче — Ви обіцяли мені... я жду весільного подарунка!

Арсенові й самому хотілося вирватися з полону несподіваної буденщини, що непроханим гостем прийшла на

Ярославине весілля. Він узяв скрипку,— давно не брав її до рук,— і став біля рояля. Колишня акомпаніаторка сіла за рояль.

Арсен згадав свою першу гру перед професором, тут, на цьому ж самому місці. Звідси почався його славетний шлях віртуоза. Йому дуже хотілося зіграти так блискуче, як він ще не грав ніколи, щоб цим віддячити Михайлові Лукичу та й Ярославі за все те добре, що вони для нього зробили.

Ярослава вийняла ноти «Сопілки» — однієї з частин незакінченої «Поліської сюїти» Стародуба. Вона впевнено вдарила по клавішах, натисла на педаль, і Черкашин пішов за нею.

Та що це раптом?

Вправно працює смичок, ллються звуки, але чому острах в очах Ярослави? Чому морщить чоло й сіпає сиву борідку старий професор? Чому багатозначно презирнулись Гайдебуря й Чорнобривець, ехидно всміхається Бунчук-Балаба? Навіть тіточки — й у тих вигляд сполоханих перепелиць...

Та Арсен вже сам зрозумів, що це гра не віртуоза, а ремісника. Він опустив додолу скрипку. На обличчі — збентеженість і скорбота.

Схопився Михайло Лукич:

— Нічого, друже, нічого. Ви надто стомились, вам спочити треба. Так, так, це втома...

Яка втома? Арсен цілу зиму не брався за скрипку. Він підозріває гірку правду.

— Ні, Михайле Лукичу, це не втома. Це — рука...

— Справді, у вас аплікатура бліда. Нічого, це пройде,— заспокійливо сказав Стародуб.— Режим, тренування...

Та Арсенові було так гірко, що жодні заспокоювання не могли вплинути на нього. Скільки розчарувань приніс він Ярославі! І треба ж було ще одне: весільний подарунок!..

Повисла гнітюча тиша, коли він вкладав скрипку в футляр. Усім було ніяково й прикро. Ярослава ледве стримувала сльози.

Арсен узяв скрипку й мовчки, не прощаючись, вийшов. Йому понад силу була зараз навіть звичайна чемність. Він ішов наосліп, не чуючи під собою ніг. На сходах його наздогнав Гайдебуря.

— Не занепадайте духом, це головне! — говорив він таким тоном, наче відкривав йому вірний, нікому не відомий секрет успіху.— Пригадуєте нашу розмову в Москві? Я ще тоді казав, що у вас більше настрою, ніж техніки. Це не рука, це настрої! Признайтесь, вас останнім часом не вабило до скрипки?

— Ні,— признався Арсен.— У мене не було найменшого бажання грати. Та сьогодні я хотів...

— Цього мало! — закричав велетень.— Захотів не захотів — так не можна. Руку ви натренуєте, а душу?

Арсен не міг зараз думати, не міг відповідати на такі запитання. Він у свою чергу запитав:

— А що ж робити?

— Сила волі,— безапеляційно радив Гайдебур.— Ненавиджу людей безвольних, поважаю сильних духом! Вам буде важко, та не відступайте! Ні кроку назад! — Він висунув вперед свою скалічену ногу: — Оце бачите! Дитиною я пообіцяв сусідським хлопцям, що нема випробування, перед яким я відступив би. Це було в селі, на лузі, де в той час косили траву.

Один з хлопців насмішкувато спитав:

— Нogu на косу поставиш?

Я схопив косу, поставив її на землю догори вістрям і з усієї сили ступив на неї...

Він і зараз заплющив очі, згадавши, мабуть, тодішній біль. Схопив Арсенову руку й потряс нею:

— Прощайте, та не забувайте моїх слів! «Ненавиджу безвольних, поважаю сильних духом!» — процитував він самого себе.— Браво, бравіссімо! — вигукнув востаннє і зник за дверима Стародубової квартири.

«Сила волі,— подумав Черкашин, спускаючись униз по сходах.— Хіба ж мало я проявив її у житті?»

Він вийшов на тиху надвечірню вулицю й побрів по ній навмання. Як йому тепер потрібне співчуття близької людини! А Ярослава не кинулась за ним, не побігла навздогін... Вона тепер належала іншому. І Арсен позаздрив навіть скупому щастю Ластівки.

Розділ дев'ятий

Гарячково готуючись до майбутньої праці за фахом (лікарі обіцяли таку заманливу перспективу), Павло Сергійович не кинув піклувань про сліпу Клаву, він

також віддавав чимало часу й уваги Тасі, Петрикові, Кононовим.

На Клавиних батьків довелось впливати через прокуратуру, не обійшлося без скандалів, але дівчинка нарешті мала цими днями виїхати до Одеси. Павло Сергійович дуже радів з цього. Разом з тим ентузіаст-інженер був сильно збентежений і занепокоєний фактом існування в нашій країні людей типу Клавиних батьків, сприймаючи це потворне явище як велику особисту неприємність.

З такими думками одного весняного дня ішов Артамонов по Ленінградському шосе, між Білоруським вокзалом та вулицею «Правды». Ішов, щоб відвідати колишнього ординарця і побачити Тасю. З Арбатської площі до Білоруського вокзалу він легко дістався метро, пересівши з поїзда на поїзд на площі Революції, а від Білоруського вирішив пройтись пішки, подихати свіжим повітрям, розібратись у плетиві почуттів та думок.

Був початок квітня, але весна була пізня, вночі термометр показував нижче нуля. З Москви-ріки, яка вже почала скресати, та з боку Хімкинського водоймища наліг на місто густий туман, осідаючи на будинках та верховіттях дерев тонкою мережкою паморозі. Вдень іній осипався, розтанув на асфальті, і дерева, втративши зимову оздобу і не придбавши ще весняних шат, мали безпорадний і жалюгідний вигляд.

Артамонов подумав, що так буває і з людьми. Це стосується не лише їх зовнішності, але й внутрішнього світу. От взяти хоча б Тасю. Про Тасю він згадав не випадково, бо не було хвилини, коли б він не думав про неї. Назвати їх взаємини дружбою можна було лише умовно. Якщо Тасині почуття були заплутані, неясні, все ще прикуті до Арсена, великою мірою поглинуті материнською любов'ю до сина, то почуття Павла Сергійовича було чисте, прозоре, як скло: він кохав Тасю з могутньою силою запізненого, але невтраченого кохання. Він кохав не тільки її дивовижні веселкові очі й чутливу душу, живий від природи розум, він кохав і рани її душі, й обмеженість її інтелекту — все краще й усе гірше, що було в ній. Усе, що об'єднувалося одним ім'ям, одним образом, одним поняттям — Тася. Він любив Петрика, бо той був сином Тасі. Кононови стали йому рідними, бо дали притулок Тасі. І саме тому, що безмежно кохав, відчував усю непевність і хисткість її становища

в громадському, правовому, моральному й психологічному відношеннях, становища, яке чітко визначається народним прислів'ям: лиха та радість, по котрій смуток наступає! Ось чому він знову подумав про неї, глянувши на оголені дерева, що так незатишно почували себе, коли після кількох сонячних днів знову повернулися холодні вітровії.

Безперечні недоліки Тасі, непевність і жалюгідність її становища, навіть окремі прив'язі барви її краси Артамонов ще міг якось усвідомлювати, будучи на відстані, хоч і не вважав це за її ваду. Коли ж Павло Сергійович був близько коло неї, осяяний промінням її очей, чув її голос, бачив сумну усмішку, він уже нічого не знав, не тямив і не почував, крім щастя, обожнення, покори.

Увійшов до помешкання Кононових. Варфоломійвна прасувала білизну, Корній Митрофанович читав газету. Тася сиділа, схилившись над книжкою. Всі вони, кожен зайнятий своєю справою, уважно слухали молодого улюбленця — скрипала, раз у раз захоплено поглядаючи на нього. А Петрик старанно виконував дитячі вправи, добре розуміючи, що на ньому зосереджена увага дорослих. Артамонов привітався і сів біля Тасі.

У напівпідвальне приміщення вловзали сутінки, поступово переходячи в морок. Засвіглили, Петрик закінчив свої вправи. Він вчився, як і раніш, успішно, музика давалась йому легко, і для Тасі це було великою радістю. Старі Кононови звикли до хлопчика, як до свого, та все ж Тася розуміла, що їй треба мати постійне пристановище. Вона тепер надіялась тільки на Артамонова.

Він заговорив з Тасею про це потім, коли вона проводжала його. Це були найдорожчі для Артамонова хвилини. Так повторювалося щодня: спочатку вони слухали Петрика, потім Тася клала сина спати, а в цей час Артамонов та Кононов грали в шахи. Згодом і господарі починали позіхати, їм теж пора було на боковеньку, тоді Тася нашвидку одягалась і проводжала Артамонова.

Так було й сьогодні. Туман знову клубочився над містом, і промені автомобільних фар розпливалися в ньому, як велетенські світні кулі. Тася звичайно проводжала друга до сусіднього скверу. Артамонов сідав у автобус, а Тася поверталася до свого тимчасового дому.

Туман прикривав кущі, клумби й рідкі дерева непроглядною завісою. Було холодно й вогко, холод проймав не тільки тіло, а наче й душу. В такі хвилини у Арта-

монова щеміли рани, давали про себе знати дрібненькі осколки в плечі, здавали нерви.

— Отак живеш,— почав він досить мінорно,— віриш у високі ідеали, в людину й раптом зустрічаєш отаке чортзна-що...

— Як я? — просто, без тіні кокетства спитала Тася.

— Ні, що ви! Давайте сядемо на нашу лавочку.

У них справді була своя лавочка, на якій вони сиділи щовечора і розмовляли про все: особисте й загальне, про сузір'я на небі й події на землі, про історію Москви й майбутнє людства, про літературу, мистецтво, виховання дітей, погляди на життя. Ці розмови були для Тасі тривалим, поступовим і послідовним навчанням, своєрідним університетом.

— Я не про вас,— продовжував перервану розмову Артамонов.— Сьогодні мав чергову розмову з Клавиним батьком... Ну й екземпляр, скажу я вам!

Тася знала, що Павло Сергійович взяв надто близько до серця трагедію Клави, що віддає він цій справі дуже багато часу, енергії й навіть коштів. Розуміла, що це заважає йому всю увагу цілком віддати їй — її влаштуванню в житті, але заздрощів чи неприязні до Клави не відчувала. І не лише тому, що, по суті, не мала жодних прав на нього. І не тому навіть, що їй теж було шкода сліпої дівчинки. Така вже вдача була у Тасі. Вона ніколи ні над ким не проявляла своєї зверхності. Потрапивши в скрутне становище в перші роки після одруження, вона не стала б докоряти Арсенові, коли б не мати. Ганебний зв'язок з Сачком теж не являв собою продуманого вчинку. Це було скоріш безумство метелика, який кинувся на перший зустрічний вогник... Тася з живим інтересом слухала все, що стосувалося Клави та турбот про її лікування.

— Мене мучить думка про те,— вів далі Артамонов, який звик цікавитись проблемами суспільного життя,— що ми в економіці і політиці семимильними кроками йдемо до комунізму, а свідомість деяких людей — та їх і людьми не можна назвати, таких, як Клавин батько,— знаходиться ще просто в первісному стані.

В його словах відчувались хвилювання і роздратування. Тася знала, що йому не можна хвилюватись, та не перебила. Не завжди варто спиняти скаламучену ріку. Інколи краще, щоб вільно вилилась вона,— менше заподіє шкоди.

— Уявіть собі,— не вгавав Артамонов,— уявіть собі, що колись, через якісь десятки років ми зможемо безплатно видавати хліб, картоплю, м'ясо, можливо, й промислові товари. Я не стверджую, я тільки фантазую. Адже комунізм не впаде з неба в готовому вигляді, він входить у життя поступово, в міру нашої боротьби, завоювань. Яка ж висока свідомість повинна бути у людей, щоб я, приміром, міг знати: бери, що хочеш, коли ти заслужив його, заробив суспільно корисною працею. А тут — експлуатує нещастя власної дочки... А підіть в суд — чого тільки там не наслухаєшся!

Тася відчувала холодну вологу, яка зухвало забиравалась під її поганенький одяг, але сиділа не ворушачись. Вона любила ці думки, роздуми й сумніви свого вірного друга. Як вона поважала його!

— Не знаю,— сказала після короткого вагання,— адже вам відомо, який мій рівень. Знаю лише одне: щоб скоріш прийшло майбутнє... те майбутнє, якого я бажаю для Петрика, треба спершу нам очистити від мулу наші душі й серця, нашу свідомість. Ось у мене начебто нема полуди на очах, як у цієї нещасної Клави, але в мене таке враження, що я живу наосліп... Сліпі душі гірші, ніж більма на очах!

Вона замовкла, а Павло Сергійович дивився на неї з тихою радістю учителя, який бачить перші успіхи учня. Потім вона попросила:

— Прочитайте що-небудь напам'ять.

Це не було випадкове прохання, він читав їй щодня. Пушкіна, Лермонтова, Маяковського, Єсеніна, Блока. Сьогодні вибрав те, що найбільше відповідало його настроєві. Заплющив очі, відкинувся назад, на тверду спинку лавочки, і почав декламувати:

Я вас любил: любовь еще, быть может,
В душе моей угасла не совсем;
Но пусть она вас больше не тревожит:
Я не хочу печалить вас ничем.
Я вас любил безмолвно, безнадежно,
То робостью, то ревностью томим;
Я вас любил так искренне, так нежно,
Как дай вам бог любимой быть другим.

— Пушкін,— захоплено прошепотіла Тася й відчула, як дрозж пройшов по тілу. Знала, що тремтить не лише від холоду, вологи й туману, але й від цих простих, душевних слів, від величі чужого почуття.

Вони сиділи деякий час мовчки, кожен думав про своє. Образ оспіваного поетом трагічного, невтішного, сповненого самопожертви кохання встав перед жінкою, заволодів думками, серцем. Вона мало не скрикнула від розпачу, коли ще раз переконалася, що думає не про того, хто сидить поруч неї. Її мрії линули на Дніпро, в сонячний Київ. Арсен!.. Тася, здається, вимовила це ім'я, бо Артамонов злякано глянув на неї. Та вона вже зціпила зуби, стисла вуста. Тільки серце бунтувалося й кричало без слів, без звуків. Воно ремствувало на ті нерозумні вчинки, які завели Тасю на манівці, так далеко від шляху-дороги. І нема тепер у Тасі нічого, навіть її дівоче прізвище, під яким вона тепер живе, наче у когось вкрадене, а вона — безпутна й бездомна, як у пісні співаєть-ся — «ні дівчина, ні вдова!..».

* * *

Ластівка з дружиною прибув до Херсона поїздом. На вокзалі їх чекала автомашина ГАЗ-69, надіслана новим начальником геологічної експедиції.

Либонь, це була єдина марка машини, яка змогла подолати труднощі весняного бездоріжжя. Вже при виїзді з міста, там, де грейдерний шлях перетинає широку долину, їм довелося форсувати не один водний рубіж. Снігу взимку було багато, калюжі нагадували великі каламутні озера. Газик кидало з боку на бік, і він, навантажений шофером, двома пасажирами та чотирма чемоданами, стрибав, як роздратований цап, вперто просуваючись вперед. Водієві часто доводилось переводити машину на меншу швидкість. Вона втрачала на швидкості, зате вимушених зупинок та інших неприємностей у дорозі не було.

Ластівка захопано поглядав на Ярославу, болісно переживаючи за неї кожен вибій і поштовх. З вдячністю згадував горьківських автозаводців, які створили таку міцну, надійну й маневрену машину, прислану оце на будівництво для випробувань.

І ось вони дома.

На місці невеличкого виноградарсько-рибальського села Ключевого з'явилося місто, якого ще не було на жодній географічній карті, але яке, проте, існувало, щодня зростало й мало вже свою, стихійно виниклу назву — Нова Каховка. В місті було дві десятирічки, лікарня;

цементні заводи, лазня, базар, стадіон, Палац культури, їдальні, крамниці, готель, житлові будинки. Багато було збудовано, та ще більше будувалось — вдень і вночі шмигали меткі скрепери, підбираючи під живіт піщану ношу, таранили й зрівнювали пагорби й дюни тупорилі бульдозери, ревіли моторами, долаючи бездоріжжя, велетні самоскиди, слухняно крутили журавлиними шиями підіймальні крани.

Ластівка хотів показати дружині будівництво в усій його величі й красі. Вони разом з Путінцевими поїхали на Дніпро, де талі води наливали широку чашу майбутнього Каховського моря. Повінь росла щодня й щоночі, ніби являючи людям сьогодні картину прийдешнього. З дрімучих лісів Смоленщини, Білорусії й Полісся, з великих та малих рік правого й лівого берега збирав Дніпро-Славута могутню руїницьку силу, яка, відстоюючи права сліпої природи, загрожувала підключитись на допомогу силам опору супроти волі людини.

Багато роботи було в ці дні гідрологам, монтажникам, річковикам та людям інших професій.

Ластівка, його дружина та Путінцеви легко дісталися катером до острова Козачого. Тут Ярослава вперше за всі ці дні зітхнула вільно, на повні груди. Природа, як ласкава мати, взяла її в обійми й співанкою вітру та шелестом трав нашіптувала слова заспокоєння й утіхи. Ластівка ж, не тямлячи себе від щастя, показував коханій дружині береги Дніпра, будівництво, острів, як казковий принц свої володіння. Путінцеви були глядачами й слухачами дивовижної казки.

Данило Прохорович повів Ярославу до могутньої щогли, яка лежала біля того місця, де їй призначено було встати на весь височенний зріст, щоб підтримувати перекинуті через ріку проводи. Вона в лежачому положенні теж була гарна й велична, була ажурна і схожа на велетенський літак з дуже витягнутим фюзеляжем. Ярославі вона нагадала паризьку Ейфелеву вежу, бачену на фотографіях та в кіно. Але справжня краса й велич повинні прийти до неї тільки тоді, коли спритністю та вмінням монтажників її поставлять сторчма, закріплять в непевному ґрунті острова. Тоді вона гордо здійметься у піднебесся, озираючи степи й луки, будинки, дерева, людей і навіть менших подруг — звичайні анкерні щогли — з висоти свого панівного становища.

Ластівка привітався з монтажниками, як старий знайомий. Це була бригада старого Мокія Самійловича Чечури, який разом з чотирма синами — Карпом, Іваном, Федором та Яковом — і трьома онуками — Сергієм, Власом та Омеляном — являв три покоління славної Чечуринської династії. Він будував Дніпрогес з старшими синами — Максимом, Костянтином та Карпом. Максим та Костянтин полягли смертю хоробрих у боях за волю й незалежність Радянської землі, а Карпо, продірявлений та посічений, відслуживши в саперах та висадивши в повітря з десяток мостів від Дніпра до Волги, побудував потім більше тридцяти — від Волги до Ельби — і повернувся у рідну Лепетиху на радість батькові, матері, дружині та синам Сергієві та Власу. Він разом з батьком та молодшими братами Іваном і Федором підводив з руїн той Дніпрогес, який колись будував. Потім почалось нове будівництво біля Каховки, і вони подались туди гуртом, прихопивши з собою наймолодшого з Мокійовичів — Якова, двох Карпових синів та одного Іванового — Омеляна, що саме скінчили технікум. Синів у Мокія Самійловича більш не було, а інші онуки або були ще малі, або ж господарювали в колгоспі у тій же Лепетисі, звідки Чечури вели свій рід і де їх по-вуличному називали дивним прізвиськом «Тобто».

— Коли гадаєте ставити? — спитав Ластівка старого Чечуру.

— Закурити нема? — в свою чергу спитав старий бригадир.

Путінцев охоче відкрив коробку «Казбека», куплену спеціально заради приїзду Ластівки та Ярослави. У будні він курив дешевші цигарки.

— Беріть, хлопці, — спокійно скомандував глава династії, ставши за вітром і запалюючи цигарку.

В коробці майже не залишилося цигарок. Мокій Самійлович, смачно затягнувшись, плюнув і сказав:

— А ви не осудіть, ми зранку на острові, а тут гастроному нема. Взяли запас, тобто, та вийшов. — Потім глянув у височінь, ніби вимірюючи її оком, і рішуче сказав: — Почекаємо ночі, хлопці. — Цим він давав відповідь і на Ластівчине запитання. — Вночі, тобто, стихне.

— Вітер заважає? — перепитав Ластівка.

— Атож, — підтвердив бригадир і чи з досади, чи за звичкою знову плюнув.

— Вітерець же слабкий,— втрутився в розмову Путінцев, цигарки якого з смаком курила вся бригада.

Мокій Чечура ще раз глянув угору і, ще раз переконавшись у своїй правоті, поблажливо сказав для Путінцева та його друзів, монтажники розуміли діда, батька і бригадира, без зайвих слів:

— Тут слабкий, це так. Низько, та й високий правий берег закриває. А вітер якраз, тобто, від Очакова дме. І там, угорі, таки добре дме. А вона...— Він з осторогою, але разом з тим і з любов'ю глянув на красуню щоглу: — А вона хитається, тобто вібрує. Зараз поспимо, уночі ж тихше буде. Нам підсвітять, а ми, тобто, й поставимо.

Покуривши й погомонівши з монтажниками, принц та особи, які супроводжували його, повернулися на катері на берег. По дорозі вони побачили кипучу роботу річковиків та теслярських бригад, зайнятих спорудженням причалу. Життя диктувало свої вимоги, і поряд з старосвітською каховською пристанню, яка славилась пахучими динями та соковитими кавунами, за кілька кілометрів нижче по Дніпру, незважаючи на несприятливі умови пізньої весни та великої повені, народжувалась і росла нова пристань, названа ім'ям нового міста.

Взагалі весь лівий берег, а частково й правий, де старанно провадились геологічні дослідження, був у русі, в праці, в зростанні. Та й не тільки береги, а й сама річка. Якщо на острові монтажники готувались до підняття щогли, то біля острова ціла флотилія земснарядів на чолі з флагманом «Онегою» готувалась до наміву земляної частини греблі.

Лівий берег кипів, клекотав, ревів, скреготав тисячами моторів, гусениць, коліс, співав, грав, розмовляв металевими горлами сотень гучномовців. У цьому далеко не казковому царстві людських зусиль і металу приємно пестили око невеличкі абрикосові садочки, обсіпані набубнявілими бруньками.

Як добру прикмету, як багатозначний символ сприймала Ярослава ту обставину, що її нове життя розпочинається саме тут, де все нове, все дихає новим, все живе новим. Ось учора, коли вони приїхали, під їхніми вікнами ще був пустир. Сьогодні тут висадили кілька десятків саджанців. Незабаром на цьому місці буде парк.

Йй здалося, що це робиться на її честь.

І вона полюбила це місто, яке народжувалось разом з її новим життям, цих людей, які перетворювали

дійсність на чудо, на казку. Від усього серця їй хотілося бути корисною цим людям — своєю працею, своїм мистецтвом. Адже мистецтво потрібне людині, як сонце оцим абрикосам, волога цим саджанцям. Без мистецтва життя було б холодним, незатишним, непривітним. Вона впевнена, що старий Чечура з синами та онуками не може жити без пісні. Пісня для них — свято, джерело мудрості, скарбниця чистих почуттів!

Ось назустріч іде дівчина. Вона молода, струнка, у неї русі коси, і, незважаючи на сірий, заляпаний вапном комбінезон, вона ступає легко, як у танці. Відберіть у неї пісню, танець, книжку, театр, кіно — вона затужить, зів'яне. До речі, цю дівчину Ярослава десь бачила... Ага, у Києві, в газеті! Це краща штукатурниця Федора Яблуня, проста дівчина з Вінниччини, яка завоювала широку славу чесною, вмілою працею. Вона не дістала в спадщину ні великих грошей, ні зайвої землі, — але вона сьогодні багата, знатна, щодня одержує сотні листів, багато хлопців добивається її прихильності, її руки і серця.

«А чому так? — питає сама себе Ярослава, хитаючись в такт газика, який форсує піщані перекати. — А тому, — радісно відповідає вона, — що моє мистецтво — це праця, а її праця — мистецтво. Без натхнення, без творчості, без мистецтва не станеш відомою на всю неосяжну країну! І разом з тим яка вона молодесенька, яка ніжна, яка скромна, як пісня, як танок».

Ярослава раптом обняла Люду й голосно заспівала. Люда підтримала. Шофер усміхнувся й став підтягувати.

Так вони виїхали у відкритий степ, по дорозі до заповідника Асканія-Нова, яку степовики звать коротко, одним словом — Оскань.

Ярослава багато чула про цей популярний державний заповідник, але побачила його вперше. Зараз, навесні, коли степ довкола зеленів і розквітав, не можна було скласти повного уявлення про Оскань як про оазис в пустелі. Таке враження складалося влітку, десь у липні чи серпні, особливо коли літо було багате на спеку. Тоді степ довкола вигоряв до найменшої билінки, тільки шелестіла на вітрі суха тирса, а чудовий тінистий асканійський парк був справді земним едемом.

Нашвидку оглянули Ластівка, Ярослава та Путінцеви центральну садибу заповідника, ботанічний сад, на розлогих верховіттях якого знайшли притулок пташині зграї найрізноманітніших порід — від африканської папуги до

херсонського грака,— зоопарк з рідкісними екземплярами екзотичних тварин, ставки й озерця з граціозними лебедями.

Лебеді плавали парами, замкнуті й зосереджені в собі, наче, крім них і їх коханих, нікого більше в світі не було. Екскурсивод розповів мандрівникам про випадок, який начебто стався у заповіднику. Скоріш це, мабуть, була легенда. Прекрасна легенда про лебедину пісню й лебедину любов.

Рік чи два тому померла лебедиха. Її взяли й поховали тут же, на березі ставка. Три дні невтішно сумував лебідь, не доторкнувшись до їжі. Потім злетів угору, заячав-заспівав якусь йому одному зрозумілу ясу й каменем впав униз, на могилу своєї дружини. До нього підбігли люди, та він був мертвий.

Ластівка з друзями мовчки вислухали легенду, кожен думав про своє. Потім вони вийшли в степ.

Це був первісний заповідний степ, шматок земної поверхні, який ніколи не знав ні плуга, ні коси. Він саме починав цвісти, викидаючи назустріч весні, сонцю, життю безліч стрілок, билинок, суцвіть, обарвлюючись в тисячі кольорів та їх відтінків, сповнюючи повітря найтоншими, найніжнішими й найбадьорішими пахощами.

Степ простелявся до обрію, скільки сягало око. Таким степом гасали половці й печеніги, вели хоробрі дружини київський князь Святослав, путивльський князь Ігор. Ярослава заплющила очі і ясно почула знайомі мелодії безсмертної опери Бородіна. Потім інша мелодія зринула в пам'яті — «Засвистали козаченьки в похід з полуночі!» — й інша епоха стала в уяві: татари з кривими ятаганамі, запорожці з дзвінкими шаблями. Таким степом їхав на Січ Тарас Бульба з синами, покинувши навіки домашнє вогнище та затишний хутір, таку тирсу топтали копита тих прудконогих огирів, на яких Богдан Хмельницький та Тиміш Хмельниченко прямували в Бахчисарай до кримського хана.

А довкола степ, як море
Широке, синіє.

Як просто, як лаконічно відтворював неосяжні краєвиди українського степу бунтарний Кобзар, тужачи за рідною землею в казематі Орської фортеці, в пісках Косаралу, в пустелі Ново-Петровського форту, на туманних набережних Санкт-Петербурга.

Багато мелодій та спогадів виникло в свідомості Ярослави, і вона з вдячністю глянула на чоловіка, який стояв перед нею з гордим і сяючим обличчям, наче це він посіяв тут тирсу, чебрець, незабудки, наче це він створив цей заповідник, цей степ і все це — спеціально для неї!

Пообідали в місцевій їдальні, і газик знову вискочив на просторінь степових доріг, зручних тим, що можеш їхати як хочеш і куди хочеш, і незручних тому, що, куди б не поїхав, скрізь їхати буде погано.

Безліч вражень і думок висловила Ярослава того ж вечора в листі до батька. Вона описала будівництво, острів Козачий, заповідник, легенду про лебедя, степ. Мелодії, які зародилися в її душі, теж не були забуті. Вона переконувала старого композитора, що коли б він приїхав сюди і пірнув з головою у цю симфонію творчої праці, він створив би гідний, хвилюючий твір. Наприкінці додала, що хоч тут і дуже цікаво, але вона вже нудьгує за любим стареньким батьком. А якщо побачить Арсена Черкашина, то хай передасть йому її дружній привіт. І розповідь про лебедя. Як це схоже на характер Арсена!..

* * *

Михайло Лукич не скоро побачив Арсена Черкашина.

Повернувшись з Ярославиного весілля, Арсен кілька днів не міг глянути на скрипку. Він майже не виходив з кімнати й так куриє, що Зінаїда Павлівна кілька разів запитувала крізь двері, чи не сталася, бува, пожежа.

Згадував слова композитора Гайдебури про силу волі. Згадував і гірко всміхався.

Згодом узяв до рук скрипку й обережно заграє. Звук був глухий, наче надтріснутий. Обдивився інструмент — ні, цілий. Знову заграє і не міг збагнути, що в нього задерев'яніло — рука чи серце?

Ліва рука — найважливіша для скрипаля, бо нею він перебирає струни, — хоч і зрослася, й, за висновком лікарів, стала знову цілком працездатною, могла, проте, втратити гнучкість та чутливість. Але чи це єдина причина?

Адже після того, як у Москві не вдалося розшукати дружину й сина, після того, як втратив єдиного друга Ярославу, яку сам відштовхнув від себе, його наче хто

підмінив. Серце в нього справді зацімло, душу полонила апатія. Та все ж він вирішив перемогти себе. Почав грати вперто, наполегливо; грав без упину, поки в нього не німіли руки, поки, знеможений, мокрий від поту, не падав на ліжко. Відпочивши, вставав, знову й знову грав, поки ще раз не падав, безсилий. Так повторювалося без кінця, без краю.

Колишня апатія покинула його. Він зрозумів, що єдина радість, яка лишилася йому в житті, це мистецтво. Втративши його, він втратить сенс існування. Він уже не зможе повернутися в якийсь маленький оркестрик, не зможе забути чарів високого мистецького натхнення, отже, почне котитися вниз, нижче й нижче, в обійми нсвдах. Цього він страшенно боявся, відчував просто фізичну відразу. Робив титанічні зусилля, щоб знову вибратись на ту слизьку й непевну вершину, на якій ще зовсім недавно так успішно тримався.

Грав удень і вночі. Зінаїда Павлівна взяла на себе всі господарські турботи, постачаючи його цигарками, які зникали так швидко, наче він їх з'їдав, і їжею, до якої він майже не доторкався. Схуд, зблід, заріс колючою бородою і грав, до нестями грав.

Не зустрічаючи Арсена ніде, Михайло Лукич якось, повертаючись з консерваторії, сам завітав до нього. Коли зайшов до кімнати, не міг дихнути від густої концентрації нікотину. Попросив негайно відчинити вікно. Черкашин послухався професора й прочинив вікно, яке старанно зачиняв тому, що соромився перехожих.

Сиділи деякий час мовчки. Потім Стародуб попросив заграти що-небудь з Моцарта, якого любив над усе. Арсен заграв, і обом стало важко. Михайло Лукич обвів поглядом знайому кімнату, побачив величезні купи недокурків, безладдя, сказав:

— Арсене, ми з вами люди, які вміють дивитися правді у вічі...

Арсен не вимовив, а простогнав:

— Знаю. Все знаю, Михайле Лукичу.

Пройшовся по кімнаті професор, під ногами хрустіли гільзи недокурків.

— Арсене, друже мій, не мучте себе...

Важко було старому, але він вирішив виконати неприємну місію до кінця:

— Концертну діяльність доведеться поки що припинити.

— Дорогий, милий професоре! Концертну діяльність... Та він від неї зараз далекий, як від Полярної зорі. Але як жити, чим жити, навіщо жити?

А професор тим часом втішав:

— Та візьміть себе в руки...

Знову ці наївні поради про силу волі!..

— Візьміть себе в руки. Перед вами широке поле педагогічної діяльності.

Розпач і лють охопили Арсена. Він шаленів:

— Ні, не вірю. Ні! Це не рука... Побачите — не рука винна!

І знову схопив скрипку.

* * *

Вечір у квартирі Кононових. Вже заснув Петрик, міцно обнявши футляр зі скрипкою. Тася і Варфоломійвна прасують білизну. Артамонов програє Кононову підряд третю партію в шахи.

Становище безвихідне, і він здається.

— Не щастить вам сьогодні, товаришу інженер-майор, — співчутливо констатує колишній ординарець.

— Кому не щастить у грі, — натякає Варфоломійвна, — тому щастить у коханні.

— Де вже мені про таке мріяти, — сумно, але не без надії відповідає Артамонов, встаючи з-за стола. Зняв з гвіздка шинель без погонів, почав одягати. Сьогодні чомусь раніше, ніж завжди.

Варфоломійвна схопилась:

— Сама допрасую. Ти б, голубонько, пройшлась, подихала свіжим повітрям. Бач, як змарніла...

Тася справді почала марніти. Турботи про Петрика, прання білизни заради заробітку, захоплення читанням, яке прищепив їй Артамонов і яке раз у раз відкривало перед нею нові обрії, і на довершення всього — заняття з Артамоновим по кресленню. Заняття вперті, щоденні. Нарешті вона матиме спеціальність, знайде своє місце в армії трудівників.

Все це вимагало сил, а Тася харчувалася посередньо, кращий шматок віддавала синові, працювала над балією та праскою за двох — і на харчі та одяг треба заробити, й борг за скрипку хоч потроху сплачувати. Уночі ж спала мало — коли ж було їй читати, як не вночі, за ширмою, причаївшись біля нічної лампи?

Ще тільки Павло Сергійович увійшов, вона відчула, що сьогодні він має сказати їй щось важливе. І справді, тільки зайшли вони у тихий, безлюдний сквер і сіли на «свою» лавочку, Артамонов сказав:

— От і для мене війна скінчилась, починається мирна праця. Новий етап у житті.

Його хвилювання мимоволі передалось Тасі. Вона спитала:

— Справді? Лікарі дозволили?

— З умовою, що я буду спокійний, не буду хвилюватись і тому подібне. Я, звісно, пообіцяв. Уже й призначення маю.

— Чому ж ви відразу не сказали?

— Хотів сказати вам наодинці.

У Тасі швидко забилося серце. Якщо для нього це новий етап у житті, то що вже казати про неї. Остання надія освітила її свідомість:

— Сподіваюсь, ви... не їдете з Москви?

Він розумів, чому вона так питає. Вона ще не стала кресляркою, не знайшла роботи, не має постійного кутка. Вона не може існувати без нього. Відповів:

— Важко кидати Москву. Люблю її, безмежно люблю. Але наказ є наказ, а я — солдат. Іду. На будівництво Каховської ГЕС.

— Що ж...— промовила Тася після паузи.— Не забудьте нас.

— Не забуду,— твердо відповів інженер.— Не забуду, тому... що ви будете зі мною. Ви і Петрик.

Тася мимоволі відсахнулася від нього. Ні, він не був їй бридким, навпаки — вона нетерпляче чекала на його щоденні відвідини. Можливо, могла б його й покохати, але не зараз, коли ще не заспокоїлось її серце, не було минулого. Надто багато пережила вона на свої ще такі молоді літа. Артамонов зрозумів її стан.

— Я нічого не пропоную вам і нічого від вас не вимагаю. Якщо тільки дружба, хай буде так. Ви мені потрібні, я не можу без вас. Я люблю...

Тася встала з лавочки.

— Павле Сергійовичу, дорогий, не треба!

Артамонов узяв її за руку й ніжно погладив тонкі холодні пальці.

— Я хотів сказати, що я люблю Петрика і взагалі... що ми всі друзі. Я таки навчу вас креслити, зроблю своєю помічницею. Ви станете самостійною, зможете вибрати

шлях у житті.— І ледве чутно додав: — А колись, можливо... я знайду місце у вашому серці.

Тася трохи заспокоїлась і знову сіла біля нього.

— Ви навчили мене іншими очима дивитись на життя. Мені страшно, коли я згадую своє минуле. Я нічого не можу обіцяти вам, Павле Сергійовичу...

— Заспокойтесь,— сказав Артамонов.— Побачите, все буде гаразд.

Протягом кількох днів вони готувались до від'їзду. Тася найбільше хвилювалась за Петрика. Він учився успішно, виявляючи неабиякі здібності з музики, а чи є там, на тому будівництві, куди їх мала занести вередлива доля, чи є там принаймні проста, нормальна школа?

Та треба було їхати, якщо трапилась нагода.

Петрик був у школі, а вона поїхала в Хімки попрощатися з могилою батька. Був теплий, майже літній день. Берізки на кладовищі вже випустили ясно-зелене, шовково-ніжне листя. Привітно щебетали синиці. Ось і могила її тихого, затурканого батька. Вона почала вже втрачати первісну форму, осіла й розповзлась, порісши бур'яном та травою. Тасі страшенно хотілося плакати, але, як на зло, очі її були сухі. Наче закам'яніло в неї серце, висохла душа. Так стояла вона, відчуваючи нестерпну тугу, але не вміючи виявити її ні словами, ні слізьми.

Потім узяла з могили грудку землі й пішла в містечко, прямуючи на вокзал. Проходячи повз вуличку, на якій жили колись батьки, зайшла з цікавості подивитися, що робиться в їхній хаті, як порядкує молодий чоловік її старої, дурної матері.

Увійшла на подвір'я й здивовано спинилась. Будинчок наспіх ремонтували, поряд будувалась повітка чи гараж. Керували цим мізерним будівництвом Семен Григорович Сачко та дебели жінка з пласким безбарвним обличчям. Вона була сутула, майже горбата, важко ступала товстими й кривими, як у кіннотника, ногами.

Тася прожогом вискочила на вулицю, щаслива, що Сачко, здається, її не помітив. Жінка з пласким обличчям блимнула на неї банькуватими очима, але вона Тасі не знала й подумала, мабуть, що та помилилась адресою.

Від сусідів Тася дізналася, що молодий чоловік Докії Захарівни, щоб позбутись її домагань, продав будинок Сачкові. Семен Григорович заплутався в службових спра-

вах і поки що був без роботи. Він одружився з вдовою відомого гомеопата, якій покійний чоловік залишив чималі заощадження. Так Сачко здійснив давню мрію про дачу в Хімках.

Тася швидко пішла на вокзал і по дорозі раптом розридалась. Ось коли з'явилися у неї такі непотрібні й недоречні тут, серед вулиці, сльози.

Їй було соромно привселюдно плакати, але схватись не було куди. Плакала вона не за втраченою власністю — цей будинок нічого, крім неприємностей, їй у житті не приніс. Плакала тому, що, може, єдина серед знайомих і подруг ніколи в житті не мала матері.

Потім у неї довго боліла голова, й вона почувала себе зовсім хворою.

Добре, що Артамонов у той вечір не прийшов — був у Сходні, займався справою Клави.

На другий день з'явився відразу після обіду, сповістивши, що Клава благополучно виїхала в Одесу на операцію. Він дав їй свою майбутню адресу і просив повідомляти про хід лікування.

В Артамонова був піднесений настрій. Крім переможного завершення першого етапу боротьби за майбутнє Клави, крім того, що з живого трупа, як сам себе звав у думках, перетворився на активного члена суспільства; крім того, що з ним все ж таки їхала Тася, він ще випадково дізнався, що в управлінні будівництва працює його фронтний друг. А значить, можна буде відверто розповісти йому все і влаштувати Тасю по-дружньому, по-людськи.

Павло Сергійович запропонував попрощатися з Москвою. Вже вечоріло, коли вони дісталися на Ленінські гори, звідки видно було майже все місто.

Серпанок вечірніх сутінків, обарвлений багрянцем заходу, надавав контурам міських веж і будівель м'яких, напівфантастичних форм. Місто являло собою розпластаний в долині хаос дахів і стін; так виглядає гірський хребет, коли на нього дивитися з літака. Мов голі височенні скелі, виднілися витягнуті вгору висотні будинки.

Та ось засвітилися вечірні вогні, й скелі ожили, сповнилися внутрішнього життя. Серпанок з блакитно-сизого став темно-рожевим, а потім фіолетовим. Небосхил на захсді міняв спокійний багрянець на пурпуровий колір пожежі, яка то спалахувала, то згасала.

— Я корінний москвич,— сказав Артамонов.— Батьки переїхали в Сходню вже після війни. Я народився он там...— він показав рукою кудись у простір,— в районі Таганки. Коли я лежав у госпіталі в Берліні, я дуже боявся, що вже ніколи не побачу рідного міста. А воно ось лежить перед нами. В порівнянні з тим, що мені загрозувало, від'їзд з Москви на роботу — дрібниця. Більше за те — радісна подія в моєму житті. І все ж мені сумно: я так її люблю!

Він дивився вперед широко відкритими очима. Засвітилися рубінові зорі Кремля, обриси якого досі губилися в сутінках... Увінчане сяючими рубінами, місто мерехтіло перед ним таке знайоме, рідне, дороге!

Тася теж прощалася в думках з Москвою. Багато вона тут зазнала різних пригод. Та саме тут завдяки Артамонову здобула душевну рівновагу, перед якою такими мізерними тепер здавалися їй людиці, що претендували на повноцінність життя і вважали себе його господарями. Всі оті ліліпути з їх куцими мріями про хвилинні насолоди. Ні, вони більше не існують для неї. Перед нею світла дорога, широкий світ. Привіт і спасибі тобі, велике місто!

Розділ десятий

Саме цвіли абрикоси, коли Артамонов, Тася і Петрик прибули на будівництво. Приїхали поїздом — на той час уже було закінчено залізничну вітку від степової станції Федорівки до Нової Каховки. Артамонов влаштував Тасю з сином в готелі й пішов до управління шукати фронтowego друга.

Управління містилось у довгому сірому двоповерховому будинку, схожому на великий барак. Друг Артамонова Геннадій Валер'янович Козинець заступав парторга будівництва, який був у відпустці. Він переглядав протоколи первинних партійних організацій, схему партійного навчання, пропозиції комсорга про масово-політичну роботу серед молоді. У прохідній кімнаті чекали прийому лікарка — директор лікарні, бригадир монтажників Мокій Самійлович Чечура та довгоносий шістнадцятирічний юнак, схожий на молодого делеку. Ще був у приймальній дід-моряк Ничипір Гук, який виконував функції сторожа, швейцара і кур'єра.

Коли Артамонов зайшов у кімнату, дід Гук зміряв

Його поглядом досвідченого охоронця порядку, відразу помітив у ньому людину приїжджу й спитав:

— До Козинця?

— Здрастуйте. Так точно,— відповів колишній майор.

Дід ще раз оглянув нового відвідувача й, безпомилково вгадавши в ньому, не лише по шинелі, але й по виправці, колишнього офіцера, витягся, як по команді «струнко», і відрпортував:

— В порядку живої черги, але дозвольте спитати, як про вас доповісти?

Артамонов назвав себе, й дід-моряк зник за чорними, оббитими цератою, дверима кабінету. Він швидко повернувся, козирнув і попросив напіввійськового відвідувача зайти позачергово.

— Я не хотів цього,— сказав Артамонов, зникаючись. Йому неприємно було перед жінкою, старим робітником та схожим на лелеку юнаком, які чекали прийому.

— Так наказано!— пояснив дід і широко відчинив двері.

Артамонов увійшов до кабінету. Кабінет був вузький і довгий, наче коридор. В кінці його за столом сидів сивий чоловік. Павлу Сергійовичу здалося, що трапилась помилка, що цю людину він бачить уперше. Та чоловік уже вийшов з-за столу і йшов назустріч. Він був невисокий, круглий, як барильце, в темно-зеленому цивільному френчі. На грудях блищала Золота Зірка Героя. Артамонов пізнав його по усмішці, яка оживила обличчя й відкрила два ряди вставних металевих зубів. Свої власні зуби Геннадій Валер'янович залишив на Сандомирському плацдармі, на польській ріці Віслі, коли він форсував її разом з Артамоновим. Тоді обох їх відкинуло вибуховою хвилею — Артамонов дістав перше пошкодження хребта, а Козинець позбувся головної прикраси свого не дуже вродливого обличчя.

Друзі обнялися і поцілувались. Потім, як завжди при таких зустрічах, Козинець спитав Артамонова, як він доїхав, чи влаштувався. Артамонов відповів, що йому влаштуватись легко — досить піти з призначенням у відділ кадрів, але він не сам, з ним жінка, не його, а чужа жінка з дитиною. Козинець запитав, хто вона й яке відношення має до нього. Артамонов почав пояснювати доволі плутано, хоч і щиро. Заступник парторга засміявся й запропонував:

— Посидь хвилинку, я прийму людей, а тоді ми з тобою поміркуємо. Вона не на вулиці, твоя чужа жінка з дитиною?

Артамонов відповів, що вона в готелі.

— Ну й гаразд,— привітно усміхався Козинець.— Відпушу людей, і підемо до мене чай пити.

Артамонов сів осторонь: йому цікаво було хоч краєчком вуха почути, що діється на будові.

Першою зайшла худенька смуглява жінка східного типу. На вигляд їй можна було дати років двадцять п'ять, насправді ж їй, мабуть, було значно більше. В руках у неї був потертий шкіряний портфель.

— Я знову до вас, Геннадію Валер'яновичу,— сказала вона й сіла перед Козинцем.

— Бачу,— відповів Козинець і, знаючи, чого вона прийшла, зняв трубку телефону.— Дайте мені Київ,— сказав телефоністці.

Коли в трубці почувся голос далекого Києва, заступник парторга попросив з'єднати його з Міністерством охорони здоров'я. Знову забулькотіло в трубці. Козинець привітався й запитав, коли нарешті буде затверджено штат Новокаховської лікарні, коли лікарня буде укомплектована кваліфікованими кадрами?

Відбулась звичайна в таких випадках службова розмова. Міністерство обіцяло задовольнити потреби будови в найкоротший термін.

— Чули, Ольго Ахметівно? — спитав Козинець, поклавши на місце трубку.— А ви хвилюєтесь...

— Я змушена хвилюватись,— заперечила смуглява жінка, всміхаючись і демонструючи такі міцні, білосніжні зуби, про які і Козинець, і Артамонов могли лише мріяти.— Я змушена хвилюватись,— повторила вона,— коли на мене покладено таке господарство і я за нього відповідаю. Та це ще не все. Є інші справи.

— Ви завжди з цілою торбою справ,— спробував пожартувати Козинець.

— Не з торбою, а з портфелем,— м'яко заперечила жінка і знову посміхнулась. Посмішка була їй до лиця. Вона робила привітнішим і м'якшим її суворе смугляве обличчя, обпалене ще в дитинстві свавільними вітрами Дагестану.

— Приїхав з Херсона хірург...

— Нарешті,— зрадів Козинець.

— Так, приїхав і живе в ларингологічному кабінеті...

— В якому? — перепитав Козинець, що сам рідко хворів і не дуже знався на латинській термінології.

— В ларингологічному,— повторила Ольга Ахметівна й пояснила: — Вуха, горло, ніс. А де ж приймати хворих?

Квартирна проблема, виявляється, була й тут гострою.

Козинець зняв іншу трубку й подзвонив у житлове управління. Довго й наполегливо переконував, що кваліфікований хірург для них на вагу золота й що йому негайно треба дати квартиру з двох кімнат.

— Ще що? — спитав він.

— Не скрізь у гуртожитках є переварена вода, Геннадію Валер'яновичу,— в словах худенької лікарки чулась пересторога,— не пропускайте це мимо ушей. Скупчилось з усіх усюд дванадцять тисяч людей. Дехто бере воду для пиття прямо з Дніпра. Раптом — епідемія. Справа дуже серйозна.

— Поставимось до неї з усією серйозністю,— запевнив заступник парторга,— завтра ж поговорю про це з секретарями первинних парторганізацій.— І він зробив запис у блокноті.— Все?

— Поки що,— відповіла лікарка, встаючи.

— Тепер я маю справу до вас.

Директор лікарні знову сіла.

— Погано з технікою безпеки. Без вас не впораємось. Допоможіть.— Він простяг їй аркуш паперу.— План наших заходів. Подивіться і скоригуйте. І завтра ж до мене.

Ольга Ахметівна взяла план.

— Та-ак. У цій галузі роботи непочатий край. Що ж, прогляну, пораджусь з лікарями.

Вона попрощалася й вийшла.

Старий Чечура та довгоногий юнак зайшли разом.

— Здрастуйте, Мокію Самійловичу,— першим привітався Козинець.

— Доброго вечора вам, Геннадію Валер'яновичу,— відповів Чечура, подаючи дебелу руку. На двох пальцях — вказівному та середньому — видно було широкий шрам: пальці було колись перебито.

— Ловиться рибка? — спитав Козинець. Рибальство було для Мокія Самійловича наймогутнішою з земних принад.

— Чули про акулу, тобто шуку, яку впіймав механік «Онеги»? — спитав Чечура. І відразу ж став розповідати: — Сам бачив, тобто, власними очима.

— На спінінг? — цікавився Козинець.

— Слухайте ж!

Чечура, здавалося, забув про хлопця, якого привів з собою. А Козинець, здавалося, забув про Артамонова. Один розповідав, другий слухав, і обоє підстрибували від задоволення.

— Чудасія,— крутив головою старий Чечура, потираючи за звичкою широку лисину шершавою долонею.— Чудасія, тобто вперше в житті таке бачив. А діло було так: кинула «Онега» якір біля острова, тобто біля Козачого. А там дно непевне — корчів багато. Вирішили спустити мітру, тобто розпушувач, на дно, для проби. Як крутнули — а з дна стовп води до самого неба та отакенна... пудів на п'ять, шука, на зріст, як людина, ну от, як оцей товариш...— показав він на Артамонова.— Років їй із півтора ста або й двісті буде. Спала собі на дні, а тут розбудили. Упала вона на палубу й ледве дише. Спочатку всі заціпеніли, від здивування тобто. І ті, що на палубі, й ми, на острові. Потім механік зміркував та як кинеться на неї. Ліг, наклав своїм тілом і лежить. А риба, ну справжня риба-кит, як махне хвостом, як ударить ним об палубу, як підніметься разом з механіком і удвох — шубовсть у воду. Механік урятувався, тобто витягли його, та сміху було...

Старий і зараз, пригадуючи веселу картину, дрібно засміявся. Так само щиро сміявся й Геннадій Валер'янович.

— От які звірі на дні ріки сплять,— підвів підсумок Чечура, закінчивши на цьому розповідь про подію, яка глибоко запала йому в пам'ять.

Потім скрутив цигарку й перейшов до справ. Коротко поінформував про останні успіхи бригади на монтажі лінії Кривий Ріг — Нова Каховка й перейшов до основного питання, яке було причиною його візиту:

— Хлопець прибився до нас, тобто в бригаду. Як ота шука, наче виплигнув з води.

І пояснив, що вчора, коли бригада з острова переправлялась катером на берег, хтось з синів чи онуків Чечури помітив на березі невеличкий курінь з лози та сліди вогнища біля нього. Заглянувши до куреня, вони побачили оцього юнака, який гриз сиру картоплину. Він був голод-

ний, без копійки грошей, кілька днів тому примандрував з пароплавом, сплів з лози курінь і вирішив чинити на будові романтичні подвиги.

— А, черговий Робінзон Крузо,— сказав Козинець і похитав головою.— Від сирі картоплі легко схопити дизентерію, молодий чоловіче.

Хлопець стояв, потупивши очі, подоба червоної барви виступила на його запалих щоках.

А Чечура продовжував:

— Виявилось, він уже був у відділі кадрів, там йому запропонували йти різноробчим у комплексну, тобто, бригаду. А він не захотів...

— Приїхав без призначення, та ще й вередує? — спитав Козинець невідомо кого: Чечуру чи хлопця.— А праця, між іншим, усяка почесна й потрібна.

— Я праці не боюсь,— перебив його хлопець.— А чо-го ж я сюди приїхав? Звісно — працювати.

— То, може, тебе відразу бригадиром призначити чи майстром?

— Не відразу,— твердо наполягав парубійко.— Я не дитина, чо-го ви кепкуєте з мене? Я закінчив вісім класів середньої школи й хочу мати спеціальність. Я можу, звісно, й різноробчим, але я повинен працювати там, де більше користі принесу державі.

Твереза логіка хлопця справила враження на його опонента. Козинець спитав:

— Ким же ти хотів би стати?

— Монтажником,— не вагаючись, відповів юнак.

— Вплив Чечури? — усміхнувся заступник парторга.

— Монтажник на будівництві — основна професія.

У хлопця задерикуваті світилися очі.

— Це не зовсім так,— сказав Козинець,— але не будемо сперечатися. Гаразд, ми зарахуємо тебе в бригаду монтажників... Можливо, навіть у чечуринську. Хочеш у чечуринську?

— Хочу,— відповів хлопець.

— А за тиждень прийде лист або й гонець від батька чи від матері: поверніть назад сина.

— У мене нема ні батька, ні матері,— сумно сказав юнак.

— Оцим він і підкупив мене,— признався бригадир.

Козинець подивився на хлопця співчутливо.

— А де ж твої батьки? — спитав.

— Загинули,— відповів той похмуро.— Батько на фронті, мати в гестапо під час катувань.

— Як звуть тебе?

— Анатолій,— відповів юнак.

З'ясувалося, що Анатолій був сином генерал-майора, двічі Героя Радянського Союзу, пам'ятник якому прикрашає центральний майдан одного з районних центрів у верхів'ях Дніпра. Він успішно закінчив вісім класів, живучи у тітки, якій самій не раз доводилось сутужно. Вирішивши продовжувати навчання у вечірній школі, Анатолій подався на будівництво, щоб не тільки не обтяжувати скромний тітчин бюджет, але навпаки — їй самій допомагати.

Козинець дав згоду зачислити Анатолія в монтажну бригаду та вечірню школу й попрощався з ним та Чечурою. Вони вийшли, а він ще деякий час сидів у задумі, потім сказав:

— Треба буде познайомити його з моїм Юрком: може, вплине на нього. Шибеник у мене росте, справжній шибеник...

Вислухавши це гірке визнання, Артамонов делікатно спитав про родинні справи друга. Той відповів, що все начебто нормально. Дружина як дружина, нічим не краща, але й не гірша від інших, та хлопець-одинак його серйозно непокоїть. Погано вчиться, та й працювати не хоче...

— А чого ж він хоче? — запитав Артамонов.

Козинець здвигнув плечима.

— Легкого життя. Як і багато інших.

— Невже це така складна проблема: виховати єдиного сина? — здивувався Артамонов.

— Дуже складна,— признався фронтовий друг. І спитав: — У тебе діти є?

— Я неодружений.

— Тож-бо! Будуть діти — сам побачиш.

У Павла Сергійовича не було дітей, але в нього перед очима стояв Петрик. Які несприятливі обставини склалися для цього хлопця! Всіх обставин до кінця Артамонов не знав, Тася вперто мовчала про найінтимніше, але й того, що він знав, було досить. А хлопець вчився, грав на скрипці... Артамонов коротко, в загальних рисах, розповів про Петрика, ставлячи його за приклад.

— Скільки років цьому Петрикові? — спитав Козинець.

— Вісім,— відповів Артамонов.

— А моему вісімнадцять. Різниця!

І він махнув рукою, чи то в безнадії, чи бажаючи припинити розмову на прикру тему. Та Артамонов не здався:

— Ні, Петрик завжди буде таким, як є.

— Цілком можливо,— погодився Геннадій Валер'янович.— Він росте, як дубок на вітрі, а мій, як теплична рослина. І здоров'я в нього кволе, й навиків до праці нема, жити звик у добробуті. Уяви собі, раптом я захворію чи помру, що з ним буде? Він просто не вміє жити...

Над подібними питаннями Артамонов задумувався не раз. Він шукав відповіді у книжках, виставах, кінофільмах, та не знаходив. А між іншим, це були дуже важливі морально-етичні проблеми, поставлені суспільством, яке розвивалося новими, неходженими стежками. «У буржуазному суспільстві,— думав Артамонов,— все ясно: дитина робітника звикає до праці, дитина багача — до неробства. Так вона живе все життя, одержуючи від батьків спадщину. Якщо трапляється виняток, іде на дно. У нас зовсім інші суспільні взаємини: людину цінять за її працю. Тому деяка кількість учених, митців, вищих начальників, відповідальних працівників заслужено живуть у певному добробуті. До цього добробуту змалку звикають їх діти. В яке ж скрутне матеріальне й психологічне становище потрапляють ці сини й дочки, коли їх батьки хворіють, помирають або просто втрачають посаду! Про це давно час подумати і самим батькам, і школам, і комсомолу, і діячам мистецтва та літератури».

Артамонов поділився цими думками з Козинцем, і той охоче погодився з ним. Потім просто, по-дружньому сказав:

— Ну, розповідай тепер, яке ж ти маєш відношення до згаданого Петрика та його, мабуть, приємної матусі? Щось я за тобою донжуанства не знав.

Павло Сергійович коротко розповів про свій клопіт і попросив влаштувати Тасю на роботу кресляркою, Петрика — в школу й дати їм приміщення для житла.

— А сам ти житимеш на вулиці? — жартома спитав Козинець.

— Ну, й мені треба десь жити,— погодився Артамонов.

— А з житлом погано,— признався Козинець.— Будуємо, будуємо, та все мало.— Він подумав і сказав:

— Зробимо так: квартирою ми повинні тебе забезпечити, якщо ти маєш сюди призначення. Іди в житлове

управління, бери ордер на кімнату й віддай його твоїй знайомій. А ти... а ти поки що житимеш у мене. Іншого виходу, повір мені, нема.

Артамонову не дуже хотілося утрудняти друга, та виходу справді не було. Він погодився, тим більше, що це захід тимчасовий. Адже Геннадій сам сказав «поки що».

— Ну, коли так,— сказав Козинець,— то йди й влаштовуй свою платонічну любов з сином, а потім приходи прямо сюди з речами. Звідси й поїдемо до мене. А я тим часом ще займусь справами та подзвоню жінці, щоб приготувала вечерю.

Він гукнув діда-моряка й звелів йому провести Артамонова у відділ кадрів та в житлове управління. Дід Ничипір Гук козирнув, і вони пішли вдвох бадьоро місити золотистий пісок, який не здавався й жив у цьому новому місті без прописки: на вулицях, у дворах, у парках. Але вже поводив себе значно стриманіше й покірливіше, ніж у перші дні будівних робіт.

* * *

Чародійне свято весняного цвітіння почалось на берегах Чорного моря й посунуло-помандрувало від річки до річки й від села до села, аж до скупих садків та квітчастих галявин сіверського й волинського Полісся.

Першими зацвіли херсонські абрикоси та мелітопольські черешні, а там задиміли білосніжні серпанки вишневих гілок, забілили груші, зарожевіли яблуні. До них приєднались п'янки бузки, духмяні черемхи, отруйливий жасмин, цнотлива калина, незугарний терен і колюча акація.

Зламавши межі простору, буйна повінь цвітіння стала переливатись за грані часу, з весни у літо, щоб завершитись потім запаморочливо-солодким цвітом лип.

Під щедрим весняним сонцем вигравала, бриніла, розкривалась безліччю барв і мотивів щедра природа України, неповторно своєрідна в кожній смузі, кожній області. Вже бризнули рясним цвітом схили кримської яйли та південні узбіччя Карпат, а в нетрях поліських лісів ще лежали незаймані холодні сніги. Та весна йшла з півдня на північ нестримно і вперто, до кущів і дерев приєднувались численні квіти: в степах і лісах, на грядках і на ріках — любисток і незабудки, хрещатий барвінок і розрив-трава, кульбаба й молочай, мальви й троянди, фіалки й братки, полуниці й супиці, конвалії й канупер, персид-

ська ромашка й луговий ромен, кручені паничі, перестріч, петрові батоги, латаття, бундючний чортополох та звичайні прозаїчні будяки. А те, що не вмiло цвісти ошатно й пишно, як, наприклад, жалива й дика м'ята, те цвіло негарно й непомітно, а все ж якось цвіло. За винятком хіба сумної папороті, якій, за народним повір'ям, належить цвісти раз на рік, у темну купальську ніч, а за законами ботаніки — ніколи.

Життедайна жага цвітіння переступила через гнилі затоки Сиваша, вирвалася на простір Придніпров'я, залила береги Молочної, Токмаку, Берди, Самари з усіма її річками та рукавами й пішла вгору — на Донець і Ворсклу, до Псла й Сули, на Сейм і Десну. Мандрувала вона й Правобережжям з Дунаю, Тиси, Пруту, Черемошу й Бистриці на Дністер і два Буги — Південний і Західний, на Інгул та Інгулець, на Унаву, Тетерів, Здвиж і Прип'ять. З жалем вона обминала береги тих рік та річок, які ще зовсім недавно милували око срібними плесами, славились рибою та птаством, таких, як Альта, Оржиця, Голтва, Коломак, а тепер, чи то через злий намір природи, чи через надмірну запопадливість деяких меліораторів, перетворилися на безплідні рівчаки. Та весна і їх на деякий час заповнила водою, щоб і вони брали участь у її величному святі.

Квітучі сади та ліси сповнилися веселим гомінким птаством, що, повернувшись з вірію додому, мостилося, гніздилося, розмножувалося, співало й щебетало, славлячи вічну весну життя.

Докотилася весна й до Києва. Зникли з його околиць оранжеві снігурі, з'явилися жайворонки й синиці, іволги й волові очка, що разом з сірими буденними горобцями розпочали досить безладну, але невідступну весняну мелодію. Їм на допомогу прибули прудкокрилі ластівки та співучі шпаки, не кажучи вже про перелітних ворон, непосидючих граків та безліч болотяних птахів.

Настала пора солов'їв. Замаскувавшись на зеленій гілці клена чи в куці ліщини, недалечко від гнізда коханої, вони виводили ті неймовірні трелі та карколомні колінця, які вічно будуть об'єктом благородних заздрощів найдосконаліших колоратурних сопрано та ліричних тенорів.

...Одного солов'їного надвечір'я, після чергових занять у консерваторії, Стародуб і Черкашин поїхали на набережну — зблизька глянути на Дніпро.

Сонце вже повисло над обрієм, наче готуючись вогнистою розпеченою кулею увійти в землю. Дніпро плив у передвечірньому серпанку, мов у задумі.

Повінь сходила, але ріка ще була по-весняному повновода, розлившись поза Труханів острів та Старик, аж поки сягало око.

Несміливо тьохнув соловейко десь на схилах лаврської гори, другий відіззався на острові, третій аж ген на Кухмістерській слобідці. Вони тьохнули по кілька разів і стихли,— це було схоже на пробу інструментів перед концертом.

По широчезному річищу Дніпра, який у ці дні виправдував сміливу гіперболу Гоголя про рідкісну птицю, яка долетить до його середини, ішли каравани плотів та барж. Вони повільно пливли вниз, під мостами, зникаючи за поворотом, на якому тисячу років тому начебто видивав з води позолочений Перун і де стояв потім Видубецький монастир.

— На Каховку,— сказав Черкашин, спершись на холодний чавунний парапет.— Отак дні і ночі, караван за караваном. І у всіх одна мета — Каховка.— Він додав замріяно: — Як багато важить у житті — мета.

Арсен вчився в аспірантурі при консерваторії, про що він мріяв і раніш, але всі ці дні — протягом березня, квітня й половини травня — не покидав роботи зі скрипкою. Працював, як колись, під безпосереднім керівництвом Михайла Лукича й досяг чималих успіхів. Рука знову зробилася гнучкою й еластичною. Та не верталися до нього ні чуйність серця, ні те буремне натхнення, що хоч і висмоктує мозок та висушує серце, але дає хвилини забуття й пориву, які варті багатьох років життя.

Стародуб провів поглядом черговий караван і лише тоді відповів учневі:

— Мета впливає з життя. Пам'ятаю, коли я був таким, як ви, теж ішли каравани. На Дніпробуд. Тільки було їх менше та й техніка не та... Зате романтики скільки!

Повз набережну сяючи плив уквітчаний вогнями пасажирський пароплав.

Стародуб несподівано сказав:

— Знаєте що: Ярослава пише, телеграфує, дзвонить по телефону, кличе. Запитує часто про вас. У нас в консерваторії незабаром канікули. Давайте поїдемо, га? Сядемо на такий пароплав і...

Він багатозначно махнув рукою. Очевидно, його жест мав означати «забудемо про все».

Та Арсен не помітив цього руху, він не спускав очей з Дніпра. Байдуже спитав:

— А навіщо?

Але Михайла Лукича захопила ця ідея:

— Як то навіщо, друже мій? Як то — навіщо? — Він серйозно й переконливо став говорити: — За романтикою. Так, так, за нею! Ярослава пише... Та я й сам знаю. Сам виїжджав з капелою бандуристів на Дніпробуд. Он, бачите ці хвили,— він показав на ріку,— бачите? Тут мільйони кіловат електроенергії. Яка це сила! Скільки тепла! Незабаром, згадаєте моє слово, ми запряжемо всі ріки й водоспади. Ми...

— Ви допишіть краще свою сюїту,— м'яко сказав Арсен.

— Уявіть собі, дописав. І охоче віддам її вам для виконання. Але, але вам потрібно...— Михайло Лукич шукав відповідного слова.— Вам потрібно вдруге народитись на світ.

— На жаль, людина цього зробити не може.

— Людина не може, а митець повинен. Сила артиста в перевтіленні. Я запевняю вас, що ваша рука...

— Не в руці справа,— перебив Арсен.— Душа в мене дерев'яна. Замість душі в мене — протез.— Він показав рукою за Дніпро.— Он там, на тому березі, я вперше побачив Тасю...

— Забудьте про Тасю,— вирвалось раптом у Стародуба. Він вирішив іти ва-банк: — Ви понад три роки жили з нею. Чому ж тоді ви, даруйте, грали нижче своїх можливостей?

На здивування старого, Арсен нітрохи не образився й відповів цілком спокійно:

— Людина цінить здоров'я тільки тоді, коли його вже нема. Так і зі мною сталося. Дурень і негідник, я зрозумів, як люблю її, лише тоді, коли втратив навки. Надія повернути втрачене давала мені натхнення. Тепер я втратив і надію.

— Тим більше вам треба поїхати зі мною,— не здався професор.— У степу, де боротьба з природою, де життя кипить, вирує... Який простір, які масштаби! А основне — романтика! Поїдемо, неодмінно поїдемо! Ви мусите поїхати, хоч би для того, щоб у вас не пропало літо.

Адже без мене ви не зможете підготуватись до осіннього концертного сезону!

У хвилях Дніпра, мов срібні монети, заблискотіли зірки. Вдарили в кількадесят горлянок солов'ї, засвітилися сигнальні вогні на маяку лаврської дзвіниці, зійшов і повис над нею тонкий, ледь помітний молодик. Над стародавнім містом шуміла юна весна, щоб пройти, відшуміти й поступитися місцем червінському літу.

А каравани по Дніпру йшли один за одним, і все на південь, на Каховку.

* * *

Гарячого червневого дня пасажирський пароплав «Паризька комуна» причалив до Новокаховської пристані — иовенької, чепурної, свіжої, з застережливими написами: «Обережно, пофарбовано».

Стародуб і Черкашин зійшли по трапу на берег. Їх зустріли Ярослава, Ластівка та Путінцеви. Біля Ярослави схвильовано тупцювала десятирічна піонерка з букетом червоних, як і її галстук, троянд.

— Ну, як живеш, дочко? — спитав Михайло Лукич, обнявши й поцілувавши Ярославу.

— Як на вулкані, — відповіла збуджена Ярослава й привіталася до Арсена.

— У нас таке гасло є, — сказав, підтримуючи жартівливий тон, Путінцев: — Забудь старі страждання, вступаючи на цю землю!

— Тут тебе ждуть нові! — в тон йому додала Люда. Ярослава познайомила прибулих з Путінцевими, коротко відрекомендувавши їх:

— Наші вічні молодожони.

Тоді, переборовши хвилювання, виступила піонерка.

— Дорогі наші гості! — почала вона досить жваво. — Вітаю вас на цьому славному березі, вас, товаришу професор, і вас, товаришу скрипаль. Ми сподіваємося, що ваш приїзд... ваш приїзд... — Жвавість покинула її, вона від хвилювання збилась.

Ярослава обняла дівчинку й закінчила за неї:

— Ми сподіваємось, що ваш приїзд дасть нам велику користь. Знайте: це диригент дитячого симфонічного оркестру. Ану, давай квіти, Оксаночко.

Оксаночка віддала квіти Михайлу Лукичу, Ярослава взяла під руку Арсена. У другій руці він ніс скрипку. Чемодани понесли Ластівка й Путінцев.

По дорозі Ярослава пояснювала:

— Вдалося скласти непоганий дитячий оркестр тому, що більшість дітей вже раніш вчилася в музичних школах. Ось Оксаночка — з Запоріжжя, є талановиті діти з Одеси, дуже здібний хлопчик з Москви. Діти, між іншим, ждуть вас у Палаці культури. Знаючи, що сьогодні приїдуть з Києва гості, самі збіглися. Хотіли йти гуртом на пристань, але я дозволила тільки Оксаночці. Решта тим часом розучує номери для святкового концерту в день відкриття Палацу культури. Ви сьогодні зможете послухати їх. Чудові діти! Біжи, Оксаночко, готуйтесь!

Стародуб бачив розчервоніле обличчя дочки, знав, що Ярослава говорить щиро, і, підбадьорюючи її, сказав:

— Добру справу робиш, дочко.

— Про неї вже стаття була в місцевій газеті,— похвалився Ластівка.

За якусь годину, помившись з дороги та перекусивши, вони подалися в Палац культури.

Величний і гарний будинок з терасою, що виходила на берег Дніпра, з просторим вестибюлем, розкішним залом та кімнатами для гуртків самодіяльності був такою невід'ємною часткою місцевості, наче стояв тут споконвіку. Він виник зовсім недавно, народившись разом з містом, і органічно увійшов у його ансамбль.

У залі сторонніх не було, дитячий оркестр грав спеціально для гостей та осіб, що супроводжували їх.

Це була далеко не віртуозна, але цілком пристойна гра. Особливо приємне враження справив ще менший за Оксаночку хлопчик, який виконував соло на скрипці.

— Здібний хлопчина,— тихо промовив Стародуб.— З нього може вийти справжній скрипаль.

— Отак і мені пророчили,— злісно відповів Черкашин.— А що вийшло? Так буде і з цим хлопцем.

— Треба, щоб у нього життя склалося інакше,— не вгавав ентузіаст-педагог.— І це якоюсь мірою залежатиме від нас з вами.

— З ним працювати треба,— підтримала батька Ярослава.— Надзвичайно талановитий хлопець!

Оркестр скінчив грати, слухачі, хоч їх було й небагато, від душі аплодували. Діти серйозно, навіть дещо церемонно вклонились. Потім загомоніли, залишили на сцені інструменти й підбігли до Ярослави. Стародуб погладив по голові Оксаночку, Ярослава, обнявши за плечі маленького скрипаль, підвела його до Черкашина:

— Знайомтесь.

Хлопчик, як дорослий, простяг руку:

— Петрик.

— Петрик? — вирвалося з грудей Арсена.

Петрик здивовано глянув на нього.

— Я вас з матір'ю познайомлю, — втрутилась Ярослава. — Працює в конструкторському бюро. Приємна людина. — Вона спитала хлопчика: — Петрику, мама дома?

Петрик глянув на годинника, що висів над сценою, й переконливо відповів:

— Ще на роботі, але скоро буде. Вона завжди приходиться о пів на сьому.

Ярослава запропонувала:

— Ходіть прямо до них.

З надією в очах вона звернулася до Черкашина:

— Ви мусите взяти над ним шефство. Я вірю, що ваш приїзд буде справді корисним.

Ярослава прагнула вбити двох зайців: допомогти талановитому хлопчикові й зацікавити живою справою Арсена. Вона гукнула чоловікові, батькові й Путінцевим:

— Ідіть погуляйте, подивіться місто. Ми на хвилинку.

Знову обняла маленького скрипаля:

— Веди нас, Петрику!

Ластівці не дуже подобалось це нове зближення Ярослави з Арсеном. Ревниве чуття чоловіка підказувало йому, що, мабуть, не стільки інтереси музики, як бажання залишитися з Арсеном наодинці продиктувало його дружині намір так покwapно шукати Петрикову маму. Та йому нічого не залишалось робити, треба було сумлінно виконувати взяту на себе роль. І він повів тестя по широких сонячних вулицях, ніяково почувуючи себе перед Путінцевими й навіть зустрічними перехожими, паче й вони знали, що його дружина пішла не з ним, а з іншим. Недобрі думки ворушилися в Ластівчиній голові, негарні почуття до Арсена, продиктовані, як завжди в таких випадках, не стільки розумом, скільки сліпим інстинктом.

* * *

Павло Сергійович бачився тепер з Тасею тільки на службі. Козинець, як і більшість працівників, які приїхали на будівництво, ще коли воно починалось, жив у Каховці і звідси їздив на роботу в Нову Каховку. З ним

їздив і Артамонов. Тася ж з Петриком жила недалечко від конструкторського бюро, в якому працювала кресляркою.

Конструкторське бюро містилося на одній з центральних магістралей нового міста, в тому ж кварталі, де й управління будівництва. Тася разом з другою кресляркою — дев'ятнадцятирічною Лялею — працювала під керівництвом літнього інженера Віталія Архиповича Дружняка — людини дотепної, освіченої, завзятого більярника. Після роботи він поспішав у Палац культури, де рівно годину грав «у пірамідку» (так званих «американок» не визнавав), а потім уже йшов додому, вечеряв (обідав Віталій Архипович, як і інші співробітники бюро, в їдальні під час обідньої перерви), читав, водночас слухаючи музику по радіо. «Живемо в атомний вік,— жаргував він,— на все окремо часу не вистачає. Треба сполучати».

Жив Віталій Архипович удвох з сином, який працював тут же, на будівництві, радистом. Дружина з дочкою була у Львові, дочка вчилася в університеті, мати в тому ж університеті викладала. На кожні канікули вони приїжджали в Нову Каховку, і тоді в домі Дружняка наставало родинне свято. Живучи місяцями нарізно з дружиною, Віталій Архипович глибоко шанував і кохав її, любив дочку, дбав про сина. Виховував сина в душі поваги до жінок, часто повторюючи знаменний вислів одного з класиків: «Ти жінка, в цьому правота твоя!»

Віталій Архипович поглядав на годинник, який показував п'ятдесят хвилин на шосту. Це означало, що через десять хвилин кінець роботи й улюблена партія «пірамідки». Дружняк задоволено погладжував гостру цапину борідку, наче зроблену з клоччя, й переконував молоденьку креслярку Лялю, що кожен чоловік повинен ставитися до жінки так, як ставився Петрарка до Лаури.

Креслярка Ляля розсміялась і задержувато кинула:

— У вас старорежимні погляди, Віталію Архиповичу.

— Не думаю,— рішуче відповів Дружняк, зробивши рукою такий рух, наче посилав більярдну кулю в лузу.— Я певен, що мораль цивілізованої людини почалася з того дня, коли перший чоловік поцілував першій жінці руку. Так, так, певен! Печерна людина робила інакше: чоловік переконував жінку в своїй правоті каменюкою. Повага до жінки — мій принцип. Так я виховую й сина. Яка ваша думка? — несподівано він звернувся до Тасі.

— Я гадаю, що ви добре робите,— сказала Тася.— Хоч руки жінкам цілують і пошляки.

— Дякую за моральну підтримку,— пожартував старий інженер і поцілував Тасі руку.

До кімнати в синій робочій спецівці увійшов Павло Сергійович Артамонов.

— Все, рівно шість! — сказала Ляля, складаючи креслення.

— О сьомій або о восьмій у вас, певне, побачення? — запитав Віталій Архипович.

— Цілком можливо,— кокетливо відповіла дівчина.

— Вимагайте, щоб ваш знайомий дотримувався моїх принципів.

Дівчина посміхнулася:

— Неодмінно вимагатиму. Тим більше, що мій знайомий — ваш син.

Дружняк якусь мить спантеличено дивився на Лялю. Жартує чи правду каже? Та він до неї ставився загалом прихильно й тому галантно сказав:

— О, тоді я спокійний за ваше майбутнє.

Вони вдвох вийшли з бюро. В кімнаті залишились Артамонов і Тася. Артамонов був якийсь небуденний, схвилюваний, урочистий. Він спитав:

— Ви теж квапитеся?

Тася відповіла:

— Як завжди. На побачення з власним сином.

Павло Сергійович пройшовся по кімнаті, взяв у руки креслярську лінійку, покрутив її й поклав на місце. Набрався нарешті рішучості й спитав:

— До вас можна буде зайти увечері?

«Чому якраз сьогодні?» — подумала Тася. Вона збиралася купати Петрика.

— Сьогодні особливий день, Таїсо Василівно.

— Чому? — здивувалась жінка.

Артамонов сумно сказав:

— Мені стукнуло сорок років.

— Поздоровляю вас,— вихопилося в Тасі.

Артамонов подякував і додав:

— У такий день, самі розумієте... Пора подумати й про себе.

Тася тихо сказала:

— Гаразд, Павле Сергійовичу, заходьте.

І так само тихо, в глибокому роздумі, пішла додому.

Артамонов довго стояв непорушно й обдумував свій вчинок. Безперечно, вона здогадалася, про що він хоче говорити. Що означає її відповідь? Абсолютно нічого. Вона з ввічливості дозволила йому прийти — і тільки...

Що ж, він прийде. Хай не ображається вона, але їм обом треба прийняти якесь певне рішення.

Своє рішення він прийняв давно. Він кохатиме її все життя. Він любитиме її сина. Вона, безперечно, полюбить Клаву, у якої вдало пройшла операція (він вранці одержав телеграму) і яку він візьме до себе. Тепер слово за Тасею.

Артамонов повернувся в свою робочу кімнату і зняв спецівку. Під нею був новий чорний в смужку костюм, навмисне одягнений заради свята. Він поклав собі дочекатись вечора, хоч не певен був, чи витримає до заходу сонця й не побіжить за нею зараз.

* * *

Ластівка, може, й мав рацію, коли підозрівав, що Ярослава навмисне влаштувала собі побачення з Арсеном. Йй справді хотілося дізнатись про життя-буття скрипаля, про його плани й наміри,— адже він не міг стати байдужим для неї. Та взаємини з ним вона уявляла собі тепер, більше ніж будь-коли, як товариські.

Вони йшли вулицями Нової Каховки. Тут усе було нове, молоде. І сама вулиця, яка пролягла на місці розритих бульдозерами дюн, і паркани, які ще пахли свіжою сосноюю живицею, й нещодавно посаджені дерева. Петрик ішов попереду, за ним Ярослава й Черкашин. Даремно хвилювався, а може, й ревнував Данило Прохорович Ластівка! Розмова у них ніяк не в'язалась. За короткий проміжок часу вони ледве обмінялися кількома фразами. У Черкашина був поганий настрій, і він намагався зачепити Ярославу гострим словом.

— От ми знову зустрілись,— почав він.— А ви, здається, щасливі. Бачите: в житті більше комедій, ніж трагедій.

Ярослава рішуче парирувала удар:

— Ми вже говорили з вами на цю тему. Ще в Києві.

У Черкашина не було моральних сил для опору, й він капітулював:

— Даруйте, не сердьтесь. Я просто заздрю вам.

Ярослава не без іронії глянула на нього. Він здався їй смішним і жалюгідним. Справді, якийсь недорікуватий донкіхот! Вона не розумом, ні, а інстинктом жінки відчувала перевагу над ним. Інстинктом жінки й майбутньої матері. Так, вона не тільки розпочала нове життя в цьому новому місті. Вона незабаром дасть життя іншій, безмежно дорогій істоті, яка вже ворухиться у неї під серцем. І від усвідомлення цього прекрасного факту її серце, її душа, вся її істота тепер такі далекі від колишніх сумнівів, роздумів, переживань...

От чому в її погляді відчувалася перевага.

Петрик Луговенко зупинився перед хвірткою:

— Сюди!

Вони увійшли в невеличкий двір, засаджений молодими деревами. На порозі однієї з веранд чепурного котеджу, яких чимало в Новій Каховці, їх зустріла вродлива жінка.

— Петрику, де ти так забарився? — спитала вона. І раптом побачила того, хто йшов з Ярославою.— Арсен?!

Арсен теж побачив її.

— Тася?!

Вони стояли наче німі. Нарешті Тася опанувала себе й звернулася до Ярослави:

— Заходьте, я зараз.— Погладила голівку сина й додала: — І ти, Петрику, йди.

Ярослава зрозуміла, що це неабияка зустріч. Взяла у Черкашина скрипку, схопила за руку хлопця, зайшла з ним у будинок. Надворі залишились тільки Арсен і Тася. Вона на східцях веранди, він унизу, на стежці. З її уст вирвалось благання:

— Не йди до нас.

Арсен стояв мов непритомний, здавалось, він ще не все до кінця усвідомив. Спитав коротко:

— Це мій син?

Тася, благаючи, застерігала:

— Не питай. Не заходь. Кричатиму!

У Арсена люто блиснули очі:

— Ти?! Ти смієш мені загрожувати? За все, що я вистраждав!

— І я страждала,— замість крику, прошепотіла Тася.— Не менше. Винна я, знаю... та минулого не вернеш.— Вона схопилась за одвірок, щоб не впасти.— Не віднімай від мене те, що я здобула такою дорогою ціною.

Безмежний жаль і любов стисли його горло:

— Рідна моя... ти мене не любиш?

Вона відповіла зовсім тихо, ледве чутно:

— Люблю...— Заговорила швидко, її слова були схожі на стогін:— Я кохала тебе... всі ці роки... кохала й кохатиму вічно. Я не повернулася до тебе тому, що була винна, а ще... через гордість. Та й яке було б у нас життя! Ти розумом, може, й простив би мене, але серцем — ніколи!

— Я простив тебе розумом і серцем,— відповів Арсен, дивлячись у її прекрасні, сполохані очі.— Давно простив. Я не піду звідси без тебе.

— Ні, це неможливо,— болісно, але твердо сказала Тася.— Якщо я піду з тобою, я зроблю злочин. Людину, яка витягла мене з багна, я штовхну в прірву, в обійми вічної темряви, самотності.

— Я теж самотній! — крикнув Арсен.

У неї не було більше сил стояти під поглядом його ошаленілих очей. Рука ковзнула по одвірку, вона сіла на східці. Очі в неї теж палали, відбиваючи напружену боротьбу в душі. Вона не хотіла, не могла відступити.

— Не край мого серця, Арсене! Навіщо ти з'явився якраз сьогодні... сьогодні, коли він прийде до мене за ви роком. Я не можу вбити його... не можу...

Арсен не знав, про кого вона говорить. Та він відчув загрозу саме тоді, коли був так близько до мети. Вона зрозуміла, що настає критична хвилина, й змусила себе встати. Стояла, закриваючи вхід до будинку. Арсен повірив, що втратив її, але він не міг вдруге втратити сина.

— Петрика... Петрика мені віддай!

Він сам не тямив, як відсторонив її й кинувся стрімголов у кімнату. Тася за ним. Відчуваючи тривогу, схопилися з місця Петрик і Ярослава. Арсен обняв хлопця:

— Сину!

Цілував його в голівку, чоло, щоки, вуста. Так тривало хвилину, дві, вічність.

До кімнати увійшли Ластівка, Путінцеви, Стародуб. Ластівка, вибачаючись, сказав до Ярослави:

— Ви так надовго зникли удвох. А ми якраз проходили мимо, от і зайшли.

— А, розумію,— відповіла Ярослава.— Але ваша тривога — даремна. Ми зникли не вдвох, а втрьох, а знайшлися — аж четверо.

Черкашин стояв посеред кімнати, обличчя його сяло невимовною радістю. Ні, він поверне собі не тільки сина, а й дружину!.. І він схопив скрипку.

— Я вам заграю... з ним... з моїм Петриком! — І ще раз обняв хлопця.— Давай, сину!

Спочатку заграли п'єсу, яку Петрик виконував з оркестром. Потім Арсен полинув на крилах фантазії, висловлюючи те, що було в нього на душі. Виняткова інтуїція і тонкий слух Петрика допомогли йому вести за скрипа-лем і цю мелодію.

Засяяло обличчя в Стародуба. Мов зачарована, слухала Ярослава. Тася стояла з блідим і німим обличчям.

Увійшов Артамонов. У новенькому костюмі, у всій його постаті була святковість.

Увійшов, став, слухає.

Звуки двох скрипок лилися крізь вікна у простір, на залитий передвечірнім сонцем берег Дніпра. І здавалось, що веселіше працюють крани, на клумбах розпускаються дивовижні квіти, сотні голосів підхоплюють мелодію музики. І вже лунає над новозбудованим містом, над будовою гідровузла, над греблею і Каховським морем пісня праці й людського щастя.

Це була наївна, примітивна, але незвичайна гра. Скрипка покорилося Арсену Черкашину, і тепер, мабуть, назавжди.

Артамонов тихо спитав у Тасі:

— Це батько й син? Так?

Тася кинула на нього зляканий погляд і нічого не відповіла.

— Тепер я все зрозумів,— сказав Артамонов. І чомусь додав: — Спасибі...

Потім вийшов, намагаючись зробити це якомога непомітніше. Всі настільки були захоплені музикою, що справді не звернули на нього особливої уваги. Тася вийшла за ним. Вона наздогнала його на стежці:

— Павле Сергійовичу. Я ждала вас. Ви хотіли мені щось сказати...

— Тепер це не має значення,— відповів Артамонов.— Я згадую його концерт, ваше обличчя... і мені все ясно.

Тасі було прикро за свою вину перед ним. Вона сказала:

— Ви справді як ворожбит. Ну звідки ви взяли, що Петрик його син?

Артамонов взяв Тасю за руку:

— Неважко здогадатись. Музика сердець.

Перебирав її тонкі пальці, наче прощаючись з ними. Був зосереджений і зовні спокійний.

— Тільки не треба мене жаліти. Я сильна людина, цього не знають лікарі. Я захищав Москву, брав Берлін, переміг саму смерть і їй наперекір — одужав. Жалощі можуть тільки образити мене.— І додав з великою сердечністю: — Спасибі за те, що твоє добре серце хоч на відстані гріло мене. А я...

Він перенісся думками далеко, в їх неповторне минуле, й промовив чужими словами, які вже давно стали йому рідними, часткою його душі:

— «Я вас любил так искренне, так нежно, как дай вам бог любимой быть другим!»

І швидко пішов від неї. Тася довго дивилася йому вслід. Потім повернулася до кімнати. Її син і чоловік вже перестали грати.

Вона впала в обійми Арсена й тільки тепер заридала...

* * *

Олег і Люда поверталися додому. Перед їх очима розкинулось велетенське будівництво — тисячі людей, виконуючи мудрі ленінські заповіді, перетворювали піщані береги на потужне джерело світла, тепла, енергії й волоти. Здавалося, мелодія скрипки ще лине над молодим містом.

— Що вони грали? — спитав у дружини Олег Путінцев.

— Що вони грали? — задумалась Люда.— Мені здається, що вони розповіли нам притчу про людей, які не були ні великими героями, ні особливими страждальцями, а були звичайними людьми, у яких по-різному складається доля.

— Хіба про це варто розповідати?

— Варто,— впевнено відповіла Люда.— Глянь довкола, адже все це робиться заради людей. Тож треба, щоб люди вміли жити, любити. Тоді буде більше щастя і менше страждань.

Олег узяв її руку, і вони пішли вперед, розмовляючи про людські почуття, часом прості й прозорі, а інколи такі складні й заплутані, що ніяк не вкладаються в прокрустове ложе звичних понять.

ЗМІСТ

НОВЕЛИ

БЕРІЗКА	6
БІЛЯ АРХОНСЬКИХ ХУТОРІВ	10
ДІВЧИНА З ОРЛЯНКИ	20
МАЙСТЕР	25

ОСТАННІ КІЛОМЕТРИ. *Роман*

Частина перша. ОДЕР	38
Частина друга. СІЛЕЗІЯ	110
Частина третя. НЕЙСЕ	154
Частина четверта. БЕРЛІН	201

КРИЗЬ ДНІ І НОЧІ. *Роман*

247

РОЗЛУКА. *Роман*

497

**ЛЮБОМИР ДМИТРИЕВИЧ
ДМИТЕРКО**

*Сочинения в четырех томах,
том 4*

НОВЕЛЛЫ

**ПОСЛЕДНИЕ КИЛОМЕТРЫ
СКВОЗЬ ДНИ И НОЧИ**

РАЗЛУКА

Романы

Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1982
(На украинском языке)

Редактор *Л. М. Кирилець*
Художник *А. П. Відоняк*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Л. М. Смоляннюк*
Коректор *О. С. Назаренко*

ІБ № 1303

Здано до складання 11.05.81,
Підписано до друку 14.06.82.
БФ 46327.

Формат 84×108¹/₃₂,
Папір друкарський № 1,
Гарнітура літературна.
Друк високий.

Ум. друк. арк. 36,960.
Ум. фарб. відб. 36,960.
Обл.-вид. арк. 39,978.
Тираж 40 000. Зам. 1-178.
Ціна 2 крб. 70 к.

Видавництво художньої літератури
«Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова
фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків,
вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

Дмитерко Л. Д.

Д53 Твори: В 4-х т. Т. 4.— К.: Дніпро, 1982.—702 с.

Четвертий том складають новели і романи — «Останні кілометри», «Крізь дні і ночі» та «Розлука». В них письменник відтворює події Великої Вітчизняної війни, напружені дні напередодні Перемоги, розповідає про трудові будні радянських людей.

Д 70303—072
М205(04)—82 передплатне. 4702590200

У2

2100 701